Feroz Ahmad

Demokrasi Sürecinde TÜRKİYE

(1945-1980)

HİL YAYIN

FEROZ AHMAD **DEMOKRASİ SÜRECİNDE TÜRKİYE**

HİL YAYIN

Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)

FEROZ AHMAD

Feroz Ahmad 1938'de Delhi'de doğdu. Delhi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 1958'de mezun oldu ve öğrenimini Londra Üniversitesi'nde sürdürdü. 1962-1964 yılları arasında, doktora tezi olan "İttihat ve Terakki Partisi 1908-1913" için İstanbul'da araştırmalar yaptı. 1970'ler ve 1980'ler boyunca sırasıyla Columbia, Massachusetts ve Harvard Üniversiteleri'nde çalıştı. Modern Türkiye tarihinin en önemli uzmanlarından biri olan Ahmad, Massachusetts Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra Türkiye'ye yerleşti ve Türk vatandaşlığına geçti. Feroz Ahmad hâlen Yeditepe Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Feroz Ahmad

DEMOKRASİ SÜRECİNDE TÜRKİYE 1945 - 1980

Türkçesi: Ahmet Fethi

YAYIN

hil yayın
Büyükparmakkapı Sok. No: 3/5
Beyoğlu - İstanbul -Türkiye
Tel: (212) 243 35 03 Fax: 245 42 28

Birinci Baskı, Ağustos 1994
İkinci Baskı, Mart 1996
Hil Yayın 1992 (Türkçe yayım için)

Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945 -1980

ISBN 975 7638 07 2

Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy
Westview Press, Boulder, Colorado, 1977.

Türkçesi
Ahmet Fethi

Kapak Tasarım
Savaş Çekiç

Baskı
Umut Matbası

Baskı adedi
3000

Kapak Deseni
Ali Ulvi

Türkçe kaynaklardan yapılan aktarmalar, günümüz Türkçesine uyarlanmadan ve yazım hataları düzeltilmeden oldukları gibi kullanılmıştır.

Hil Yayın
Pandora Yayın ve Bilgisayar Tic. Ltd. Şti. nin Yayın Markasıdır

Türkçe kaynaklardan yapılan aktarmalar, günümüz Türkçesine uyarlanmadan ve yazım hataları düzeltilmeden oldukları gibi kullanılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Basıma Önsöz 11
Önsöz 13

1. Giriş: Siyasi Liberalleşme ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yenilgisi, 1945–1950
Tek Parti Sistemi 15
Kemalizmin Altı İlkesi 18
Tek Partili Devletin Resmileşmesi 21
Demokrat Parti'nin Kuruluşu, Ocak 1946 24
CHP ile DP Arasındaki İlişkiler 32
1946 Seçimlerinden Sonraki Gelişmeler 37
CHP'nin Reformu: Aşırılara Karşı Ilımlılar 38
CHP'li Ilımlılar İktidarda 46
Demokrat Partide Bölünme 48
Hasan Saka'nın İkinci Kabinesi 49
Günaltay Kabinesi 50
1950 Seçimleri 53

2. Menderes Dönemi, 1950-1960
1950'de Partiler Arası İlişkiler 55
Dini İrtica ve Kemalizm 64
DP'liler Otokratikleşiyor 67
1954 Seçimleri 73
Yeni Menderes 76
Muhalefete Karşı Önlemler 79
1957 Seçimleri 85
İstikrarsızlık Devam Ediyor 87
DP ve Devlet 90
DP'liler İnisiyatifi Yitiriyor 93
Askeri Müdahaleye Giden Yol 96

3. Adnan Menderes ve Demokrat Parti
Başkan ve Parti Lideri Olarak Menderes 103
Birinci Kabine 106
Partide Anlaşmazlık 109
Menderes Konumunu Pekiştiriyor 116
"İspat Hakkı" ve Menderes'i Eleştirenler 119
Meclis Grubu ve "Sarol Formülü" 122

Menderes'in Karşı Atağı 126
"Yaylacılar"dan Gelen Tehdit 129

4. Cumhuriyet Halk Partisi Muhalefette
Yeni Bir Kimlik Arayışı 135
1950, Sekizinci Kongrenin Reformları 138
Parti Kargaşa İçinde, 1951-1955 140
Canlanma Başlıyor 149
İnönü Partiyi Gençleştiriyor, 1957 153

5. Demokrat Parti Yönetiminde Ekonomi
Devletçilik ve Muhalefet 158
DP'nin Devletçiliğe Yaklaşımı 161
Özel Sektör Gereğini Yapamıyor 166
Yabancı Sermayeye Bağımlılık 169
Tarım Sektörü 172
Ticaret Sektörü 180
Enflasyon, 1954-1960 182

6. Askeri Yönetim: Mayıs 1960 – Eylül 1961
DP ve Silahlı Kuvvetler .188
Orduda Temizlik, Haziran 1950 192
Kurtbek'in Reform Programı 193
Alt Rütbeli Subaylar ve DP'liler 197
Dokuz Subay Olayı, 1957 199
Komplo Şekil Alıyor 202
Müdahale, 27 Mayıs 1960 205
Milli Birlik Komitesi 207
MBK'de Ilımlılar ve Radikaller 212
Silahlı Kuvvetler Birliği 217

7. Vesayet Demokrasisinin Başarısızlığı, 1961-1971
Başarısız Darbeler, 1962-1963 223
1961 Anayasası ve Radikal Siyaset 235
Adalet Partisi ve Ordu 243
Ordunun Yeni Rolü 246
Rejim Baskı Altında 256

8. Koalisyon Hükümetleri, 1961-1965
Cumhuriyet Halk Partisi-Adalet Partisi 263
CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlar 268
CHP-Bağımsızlar 274
Dördüncü Koalisyon: Vekaleten AP Yönetimi 280

9. Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi, 1961-1965
Süleyman Demirel'in Adalet Partisi 287
Parti Liderliği Yarışı, 1964 290
Süleyman Demirel 293
Başbakan Demirel 298
Adalet Partisi Bölündü 301
Demokratik Parti'nin Doğuşu .308
"Yeni" CHP'nin Evrimi:
"Eski Muhafız" İnat Ediyor, 1960-1965 311
Parti, Ortanın Soluna Geçiyor 314
Genel Sekreter Ecevit, 1966 320
Partinin İkili Karakteri ..326

10. Planlı Ekonomik Kalkınma Politikaları,1960-1971
Devlet Planlama Teşkilatı'nm Kuruluşu 330
Yerleşik Çıkarların Muhalefeti ..333
Toprak Reformu Sorunu ...340
Dengesiz Kalkınma ...343
OYAK 347
Dengesiz Kalkınmanın Sonuçları 348

11. Askeri Müdahaleden Genel Seçimlere, Mart 1971-Ekim 1973
12 Mart Muhtırası 353
Erim Hükümetleri 356
Reform mu, Kanun ve Düzen mi? 359
Anayasal Değişiklikler 364
Reformcuların Yenilgisi ...365
Siyasi Kontrol Sağda ..374
Cumhurbaşkanlığı Mücadelesi ..381
Yeni Siyasi Renk ..386
CHP'de İsmet İnönü'nün Yenilgisi 387
Sağ Partiler .394
1973 Seçimleri ..396

12. Bülent Ecevit'in Yükselişi ve Düşüşü
Kazananı Olmayan 1973 Seçimleri 399
Koalisyon Görüşmeleri 404
CHP-MSP Koalisyonu ... 411
Ecevit ve Kıbrıs Krizi, Temmuz 1974 .. 419
En Uzun Hükümet Krizi 424
Milliyetçi Cephe Hükümetinin Kuruluşu 425
Faşizm Tehlikesi mi? 432
Kısmi Senato Seçimlerine Doğru 436
Sosyal Demokrasi Kuşatma Altında .. 439
12 Eylül'e Giden Yol .. 453

13. Din ve Siyaset
DP'liler ve İslâm 463
Konu Siyasileşiyor 470
27 Mayıs Rejimi ve Din 475
İdeolojik Boyut .. 478
İslâm ve Küçük Burjuvazi ... 481
Dış Bağlantı 485
MSP ile Birlikte Yaşama 489

14. Dış Politika
Taraflsızlıktan NATO'ya 497
Türkiye ve Ortadoğu 503
Özet 510
Değişim Sözü, 1960 .. 512
Türkiye ve Kıbrıs, 1954-1974 517
Yeniden Değerlendirme ve Çeşitlendirme 523
Kamuoyu Baskısı ... 528
1967 Kıbrıs Krizi 531
Haşhaş Anlaşmazlığı 536
Yeni Yönelişler 542
Silah Ambargosunun Etkisi 545

Kaynakça Kısaltmaları .. 558
Seçilmiş Kaynakça 561
Dizin .. 579

Babam Nuruddin Ahmad'a
(1904-1974)

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Bu kitap, İngilizce konuşan dünya için yazıldı ve 1977'de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlandı. Fakat birçok Türk dostum, kitabın Türk okuyucularına da yararlı olacağına ve ülkelerinin önemli ve büyüleyici bir dönemine ait olaylara bir yabancının bakış açısını sunacağına beni inandırdı. Kitap çıktıktan hemen sonra, İstanbul ve Ankara'daki bazı yayıncılar kitabın Türkçe çevirisini yayınlama isteklerini belirttiler; hatta bir yayınevi sözleşme bile imzaladı, fakat daha sonra yayın dünyasından kayboldu. Kitabın Türkçe basımının bu kadar gecikmesinin nedeni budur.

Kitabın 1977'de yayımlanan İngilizce basımında konular, 1975 yılında sona eriyordu. Türkiye'nin çok partili siyaset ve demokrasi deneyimi öyküsünü kesmenin en uygun noktası, 1975 yerine 1973 genel seçimleri olmalıydı. Fakat güncellik kaygısıyla 1975'e kadar uzatmaya karar verdim. Ne var ki, 12 Eylül 1980 olayından sonra, öyküyü bitirmenin en uygun zamanının bu tarih olduğu açıktır. Askeri müdahale, salt bir bölüm değil başlı başına bir kitabı gerektiren yeni bir dönemi açtı. Bu nedenle, orijinal metne 1975 ile Eylül 1980 arasındaki beş yılı da ekleyerek güncelleştirdim. Umarım, bu kitap Türkiye'nin hâlâ yaşamakta olduğu döneme yararlı bir giriş olarak işe yarar.

Kendi ülkelerinin tarihini ve siyasetini anlamamda bana yardım ettikleri için içten teşekkürlerimi hak eden birçok Türk dost ve tanıdık var. Bu görevi yerine getirmek sayfaları alırdı; bu nedenle buna teşebbüs etmekten geri durdum. Fakat, Türkçe çeviriyi yayınlamayı kabul ettiği ve ben revizyonlarla oyalanırken gösterdiği sabır ve anlayış için Sayın Hüseyin Sönmez'e; zevkle üstlendiği kitaba uygun bir Türkçe başlık bulma işindeki

yardımından ötürü Dr. Ayhan Aktar'a ve usta işi bir kaç çizgiyle, Türk siyaset dünyasını benim binlerce sözcüğümden daha iyi anlatan kusursuz karikatürünü kullanmama izin verdiği için Ali Ulvi'ye teşekkür etmeliyim.

F. A.

Boston, Massachusetts, Aralık 1993.

ÖNSÖZ

Bu kitabın konusu, 1945'te geçilen ve tam bir kuşak sonra geleceği hâlâ belirsiz olan çok partili siyaset ve parlamenter yönetim deneyimidir. Birinci bölüm, 1923'ten beri iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçim yenilgisiyle sonuçlanan 5 yıllık geçiş dönemini (1945-1950) inceliyor. Her biri askeri müdahale ile sonuçlanan sonraki iki onyıl, tematik olarak tartışılıyor. Her onyıl ile ilgili esas bölüm (II ve VII. bölümler), dönemin genel bir görüntüsünü ele alıyor. Ana bölümü izleyen bölümler (III-VI ve VIII-X), bu deneyimdeki kimi önemli temaları -siyasi partiler, ekonomi, ordunun rolü- tartışıyor. XI. bölüm, 1971 müdahalesinden sonraki siyasi askerisizleşme sürecini, XII. bölüm, sosyal demokrasiyle bu deneyime yeni bir yön vermeyi vaat eden Bülent Ecevit'in ortaya çıkışıyla belirginleşen yeni bir evreyi ele alıyor. Türkiye'nin değişen siyasi kültüründe dinin rolü ve dış politika konularındaki son iki bölüm, incelenen dönemin bütünlüğüne bir süreklilik vermek için düşünüldü.

Chatham House uygulaması gereğince bu kitabın taslağının eleştirel bir incelenmesini üstlenip bana yorumlarından yararlanma olanağı veren ve böylece metni önemli derecede gözden geçirmeme yardım eden Profesör J. C. Hurewitz ve Profesör Dankward A. Rustow'a özellikle minnettarım. İçten teşekkürlerimi borçlu olduğum değerli önerilerde bulunan Dr. Kerim Key, Hüseyin Ramazanoğlu ve Tosun Arıcanlı da taslağı okudular. Elbette, olgu hataları ve yorumların sorumluluğu bana aittir.

Böyle bir kitap, hepsi de zamanlarını ve ülkeleriyle ilgili bilgilerini bana vermekte cömert ve sabırlı davranan dostlarla, tanıdıklarla ve hatta yaban-

cılarla yapılan görüşmelerden çıkarılan bilgi, izlenim ve yorumlara dayanır. Onlardan öğrendiklerimin çoğu bu sayfalarda kendi tarzında ifade edilmiş, benim anlayışımla yorumlanmıştır ve söylediklerini kullanma ve yorumlama şeklimden sorumlu değildirler. Hepsine tek tek borcumu ifade etmem olanaklı değil -birçoğu özel olarak yapmamamı istedi- bu nedenle hepsine birden teşekkürlerimi sunuyorum.

Kendileriyle yararlı görüşmeler yaptığım ve yazıştığım ve adlarını vererek teşekkür edebildiğim kişiler şunlardır: Sayın Samet Ağaoğlu, Sayın Basri Aktaş, Sayın Prof. Dr. Sadun Aren, Sayın Mehmet Ali Aybar, [merhum] Sayın Celâl Bayar, Sayın Prof. Dr.Hikmet Bayur, Sayın Prof. Dr.Rıfkı Salim Burçak, Sayın Süleyman Demirel, Sayın Bülent Ecevit, Sayın Seyfullah Esin, [merhum] Sayın Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu, [merhum] Sayın Kasım Gülek, [merhum] Sayın Prof. Dr. Turan Güneş, Sayın Prof. Dr. Mübeccel Kıray, Sayın Feridun Köymen, Sayın Seyfi Kurtbek, Sayın Dr. Mükerrem Sarol, Sayın Prof. Dr. Mehmet Selik, [merhum] Sayın Dündar Taşer, Sayın Fethi Tavetoğlu, Sayın İhsan Hamit Tigrel, [merhum] Sayın Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Sayın Alparslan Türkeş, Sayın Prof. Dr. Aydın Yalçın, [merhum] Sayın Ahmet Emin Yalman, Sayın Celâl Yardımcı ve Sayın Sıtkı Yırcalı.

Bu kitabın yayınlanmasındaki özenli ve değerli yardımlarından ötürü Chatham House'tan Miss Rena Fenteman'e içten teşekkürlerimi borçluyum. Onun öğütleri olmasaydı, itiraf etmeliyim ki, ciddi hatalar yapmış olurdum.

Yazarların kendi eşlerine teşekkür etmesi artık neredeyse bir âdet halini almıştır. Benim teşekkürüm, âdetin çok ötesindedir; kitabın bütün evrelerine eşimin aktif katılımı olmasaydı yazılamazdı dersem abartmış olmam.

F. A.

Boston, Massachusetts

25 Ocak 1976

1. GİRİŞ: SİYASİ LİBERALLEŞME VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN YENİLGİSİ 1945 -1950

Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır. Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur.

İsmet İnönü, Kasım 1945 Büyük Millet Meclisinin yeni dönem açılış konuşması.

Tek Parti Sistemi

1945'te, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türkiye hâlâ kapalı bir toplumdu. 1923'te, sonradan Atatürk soyadını alan Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), tek partili bir sistem içinde muhalefetsiz iktidardaydı. Bu sistemde anlamlı olan sadece bir tek partinin varlığı değildi. Daha da önemlisi, parti ile hükümet arasında bir ayrımın olmamasıydı: Gerçekte parti hükümetti. Bu nedenle birçok durumda partinin il yöneticileri aynı zamanda ilin valileriydi ve neredeyse bütün devlet memurları CHP üyesiydi.

1940'lardaki Türk siyasi sisteminin kökleri, 1920'lerin başındaki Milli Mücadele dönemine uzanır. Kentli orta sınıf ve aydınlar, ordu ve devlet

görevlileri ve Anadolu eşrafı arasında zımni bir ittifakın sonucuydu. Bu ittifak, Anadolu'yu Batılı galip güçler tarafından bölünmekten kurtardı ve sonra da yeni rejimin temellerini attı. Daha milli mücadele sırasında bile, milliyetçiler Türk devletine yeni bir yapı ve biçim vermeye başladılar. Hakimiyet Sultan-Halife'den alınıp koşulsuz millete verildi; bütün iktidar, yeni ortaya çıkan Türk devletini yöneten Büyük Millet Meclisine verildi.[1]

Türk siyasi sistemi, değişen koşulların gereklerine yanıt vermek için zamanla değişti. Eylül 1919'da Sivas Kongresinde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti, Ekim 1923'te, sonradan Kasım 1924'te Cumhuriyet Halk Partisi adını alan Halk Fırkası'na dönüştürüldü. Milli mücadele sırasında ortaya çıkmakta olan Kemalist devletin biçim ve yapısını tanımlamak için alınan çeşitli kararlar, 20 Nisan 1924 Anayasasında birleştirildi.

Sultanlığın ve hilâfetin itibarını yitirmiş kurumlarının ortadan kaldırılıp, Türk devleti bir Cumhuriyet olarak ilân edildi (Madde 1). Başlangıçta İslâm, devlet dini olarak korundu; sonra, 10 Nisan 1928'de, bu madde anayasadan çıkarıldı ve daha sonra da 5 Şubat 1937'de Türk devletini laik olarak tanımlayan 2. madde Anayasa'ya eklendi. Hakimiyet koşulsuz millete veriliyordu (Madde. 3) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi, ulus adına hakimiyeti uygulayan ulusun tek meşru temsilcisi oldu (Madde. 4). "Yasama yetkisi ve yürütme gücü", "yasama yetkisini doğrudan" (Madde. 6) ve "yürütme yetkisini meclisin seçtiği Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanının seçtiği Bakanlar Kurulu" (Madde. 7) aracılığıyla uygulayan "Mecliste tezahür eder ve toplanır[dı]" (Madde. 5).

Meclis, "ulusun seçtiği milletvekillerinden oluşacaktır" ve "22 yaşını dolduran her Türk erkek ve kadın, milletvekili seçiminde oy kullanma hakkına sahiptir." (Madde. 10). Fakat seçim sistemi, 9. ve 10. maddelerin göster-

1 Bu ilk gelişmelerin en iyi anlatımlar, Kemal Karpat, *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-Party System* (1959)'da ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (2. baskı, 1958)'de bulunabilir.

2 Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri* (Ank.1957) s.101-23

diği kadar demokratik değildi. Gerçekte, 1876-78 I. Meşrutiyet ve 1908-18 II. Meşrutiyet Dönemlerinin bir kalıntısıydı ve oy verenler, sonradan kendi vekillerini meclise gönderen bir seçmenler topluluğunu seçtiği dolaylı bir sistemdi. 1946'ya kadar yürürlükte kalan bu sistem, yerel mütegallibenin bütün tek parti dönemi boyunca kendi güç ve nüfuzlarını mecliste muhafaza etmelerini sağladı. İktidarda olduğu sürece CHP'nin radikal kanadının kırsal alanlardaki toplumsal yapıyı değiştirecek ve yerel mütegallibenin egemen konumunu zayıflatacak politikaları uygulamaktan alıkoyan engellerden biri buydu. Seçim yasası, milli mücadele sırasında Cumhuriyetçi hükümet ile bu güçler arasında oluşan gayri resmi ittifakın temel taşlarından biri oldu. Bu mütegallibenin vekilleri, var olan ekonomik ve toplumsal yapıyı tehdit etmediği sürece devlet kurumlarının modernist reformunu desteklediler. Böylesi bir ortamda, hükümet için bir anayasa ve modern bir hukuk sistemine geçmek olanaklı olurken, bir toprak reformu kararı alınıp uygulanamadı.

Başlangıçta, tek partili bir devlet kurmak Kemalistlerin niyeti olmamış olabilir. Ne var ki, 1925 Kürt isyanı gibi hareketlerle kendini gösteren karşı devrimci güçler korkusu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına yol açtı; ve Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1930'da kendini feshetti. Bir muhalefet partisinin ortaya çıkması, rejime karşı gerici şiddeti cesaretlendirmişti. Zira, sonraki 15 yıl boyunca CHP, tek siyasi parti olarak kaldı.

Kapitalist dünyada 1929 Büyük Çöküşünün habercisi olduğu Otuzların ekonomik krizi, Türkiye'de devlet müdahalesine keskin bir itilim verdi ve bu, tek parti sisteminin güçlenmesine ve gelişmesine yol açtı. Depresyonun Türk ekonomisi üzerinde yarattığı sonuçlar, hükümeti karşı önlemler almaya zorlayacak kadar ciddiydi. Kriz, Batı kapitalizmiyle özdeşleşen serbest girişimin başarısızlığı olarak görülmeye başlandı. Devlet kontrolü sistemiyle Sovyetler Birliği, krizden kaçınmış gibiydi ve Kemalistler, bunu ekonominin belli alanlarında yararlı bir şekilde örnek alınabilecek bir model olarak gördüler.

Kemalizmin Altı İlkesi

1930'da Türk hükümeti, devletin daha fazla ekonomik faaliyetine duyulan gereksinmeyi vurgulamaya başladı. Ertesi yıl devletçilik, CHP tarafından kabul edilen ve 5 Şubat 1937'de Anayasa'ya konulan "temel ve değişmez" altı ilkeden biri halini aldı. Böylece, Anayasa'nın 2. Maddesi şu şekilde değiştirildi: "Türk Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkilâpçıdır." Anayasa, bu terimlerin anlamını ne tanımlıyor ne de açıklıyordu. Fakat CHP'nin Dördüncü Büyük Kongresi (1935) zaten bunu yapmıştı. Kongre tutanaklarında altı ilke şöyle açıklanıyordu:[3]

Cumhuriyetçilik

A) Parti, ulus egemenliği ülküsünü en iyi ve en sağlam surette imsileyen ve taplayan devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanığdır. Parti bu sarsılmaz kanağatla, Cumhuriyeti her tehlükeye karşı, bütün araçlarla korur.

Ulusçuluk

B) Parti, ilerleme ve gelişme yolunda ve arsı-ulusal değetlerde ve ilgilerde Türk sosyetesinin, çağdaş uluslarla yanyana ve bir uyumda yürümekle beraber, ikinci maddede izah olunduğu üzere, kendine özgü ıralarını ve erkin benliğini korumağı esas sayar.

Halkçılık

C) İrde ve egemenlik kaynağı ulustur. Bu irde ve egemenliğin, devletin yurddaşa ve yurddaşın devlete karşı olan ödev ve yükümlerini tamamiyle yerine getirmek için kullanılması, partinin başlıca prensiplerindendir. Kanun karşısında, saltık bir eşitlik kabul eden, ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir klasa, hiç bir cemaata ayralık tanımayan yurddaşları halkatan ve halkçı olarak kabul ederiz.

Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı klaslardan karışıt değil, fakat, fer-

3 CHP *Programı 1935* (Ankara 1935).

diğ ve sosyal hayat için, iş bölümü bakımından, türlü hizmetlere ayrılmış bir sosyete saymak esas prensiplerimizdendir; çifçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaf ve işçilerle, özgür ertik sahipleri, endüstrieler, tecimerler ve işyarlar Türk ulusal kuramının başlıca çalışma örgenleridir. Bunların her birinin çalışması, öbürünün ve kamunun hayatı ve genliği için bir zorağdır.

Partimizin bu prensiple amaçladığı gaye, klas kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmek, ve asığlar arasında, biribirlerine karşıt olmayacak surette, uyum kurmaktır. Asığlar kapasite ve çalışma derecesine göre olur.

Devletçilik

Ç) Özel kınav ve çalışma esas olmakla beraber, imkân olduğu kadar az zaman içinde ulusumuzun genliği ve yurdu bayındırlığa eriştirmek için, genel ve yüksek asığların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır.

Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ surette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol da etmektir.

Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmağa karar verdiği iş, eğer, özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağlıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz.

Layıklık

D) Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve taplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile, asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir.

Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile siyasadan ayrı tutmağa ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar.

Devrimcilik

E) Parti, devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel prensiple kendini bağlı tutmaz. Ulusumuzun sayısız özverilerle başarmış olduğu devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalması ve onları koruması parti için esastır.

Bu ilkelerden en tartışmalı olan ikisi, Devletçilik ve Devrimcilikti. Cumhuriyetçilik ve Ulusçuluğu, yeni bir rejim kurmak için birleşen bütün gruplar kabul ediyordu. Halkçılık da bu gruplar için kabul edilebilirdi; çünkü, onları "halkın" mutemedi haline getirerek yönetimlerini meşrulaştırıyor ve aynı zamanda sınıf çatışması ve sınıf mücadelesi kavramını da tarafsızlaştırıyordu. Laiklik de ilke olarak kabul edilebilirdi; çünkü, din bir bireysel vicdan meselesi oluyor ve en azından teoride muhafazakarların elinden kurtarılıyordu. Fakat, CHP'deki militan laikler egemen olup dini görevlerini yerine getirenleri yobaz ve karşı-devrimci gibi görmeye başlayınca, Laiklik anlaşmazlığa yol açtı.

Diğer yanda, Devletçilik hemen anlaşmazlığa yol açtı; zira ne CHP ne de hükümet, devlet müdahalesinin sınırlarını özel sektörü ve onu destekleyenleri tatmin edecek şekilde belirleyebiliyordu. Fakat parti, devletçilikten tarımın etkilenmeyeceğini özellikle belirtiyordu. Yine de, İkinci Dünya Savaşının sonuna gelindiğinde, önemli bir devlet sektörü ortaya çıkmıştı ve bunu kontrol eden devlet görevlilerinin iştahı kabarmıştı. Özel sektörü devlet sektörüne tabi ve ekonomik gelişmenin geleceğini devlet sektörünün genişlemesinde görüyorlardı. Özel sektör mensupları bu tutumdan rahatsız oldu ve göreceğimiz gibi, çok partili dönemde Devletçilik, temel siyasi tartışma konusu haline geldi.

İnkılâpçılığın ve son dönemdeki biçimiyle Devrimciliğin tanımı ve açıklanması konusundaki anlaşmazlığın da çözümü zordu. Terimin tanımlanması, onu kullanan kişinin siyasi tutumuna göre değişiyordu. CHP'nin sağ kanadında olanlar, terimi "reformizm" anlamında anlıyorlardı; sol ka-

nattakiler ise, Parti'nin Atatürk'ün başlattığı devrime bağlılığını ima eden "Devrimcilik" olarak tanımlıyordu. Bu terime verilen anlam, bu nedenle, CHP'ye hangi hizbin egemen olduğunu gösteren bir barometreydi. Örneğin, 1945'te çok partili dönemin başlangıcına kadar, İnkilâpçılığın çağrışımları değişmez derecede devrimci, ya da en azından radikaldi. Daha sonra, CHP oy kaygılarıyla kendi politikalarını yumuşatmaya zorlandığında, anlam, terimin kullanıldığı siyasi bağlama bağlı hale geldi ve devrimciliğin anlamı bu şekilde metinlere yansıtıldı.

Tek Partili Devletin Resmileştirilmesi

Cumhuriyet kurulduğundan beri, tek partili bir devlete yönelik eğilim güçlüydü ve CHP'nin 1935 Kongresinde parti ile devletin evliliği resmileştirildi. Kongre sırasında partinin Genel Sekreteri olan Recep Peker, "Yeni parti programı kabul edildikten sonra, partinin temel ilkeleri, yeni Türk devletinin ilkeleri olacaktır"[4] diye ilân etti. Parti, devlete ideoloji sağladı ve partinin il başkanları kendi illerinin valileri olurken, partinin genel sekreteri de kabinedeki İçişleri Bakanı görevini üstlendi.[5] O yıllarda, Cumhuriyet Halk Partisi'nin faaliyetleri, "o dönemde Avrupa'da tek partili devlette partinin rolü konusunda model olan -İtalya'da Faşist Parti, Rusya'da Komünist Parti ve Almanya'da Nazi Partisi- örneklere, belki de içerikten çok biçim itibariyle oldukça uygundu."[6]

Atatürk 10 Kasım 1938'de öldü. Ertesi gün Meclis, Atatürk'ün silah arkadaşı ve siyasi kader arkadaşı İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçti. 26 Aralık 1938'de toplanan partinin Olağanüstü Kongresinde, parti tüzüğü,

4 CHP, *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutalgası* (Ank. 1935), 45.

5 Lewis, *Emergence*, 381-3; Karpat, *Politics*, 395.

6 Lewis, *Emergence*, 383.

İnönü Parti'nin sürekli Genel Başkanı olarak seçilebilecek şekilde değiştirildi (Madde. 3) ve Atatürk, Parti'nin kurucusu ve ebedi Başkanı olarak ilân edildi (Madde. 2). Aynı Kongrede İnönü, "Milli şef" unvanını aldı ve hemen bir kurum statüsü kazandı. Daha sonra, "Partinin aldığı monolitik biçim, ünlü 'Tek Parti, Tek Millet, Tek Lider' sloganıyla en iyi ifadesini buldu."[7]

Kemalist rejim, Anadolu'nun Avrupalı güçler tarafından bölünmesine karşı direnen güçlerin bir ittifakı olarak doğmuştu. Bağımsızlık mücadelesinin ötesinde, yeni rejimin niteliği konusunda bu güçler arasında çok fazla fikir birliği yoktu. Koalisyon, asker ve sivil devlet memurlarından, bir aydın sınıfını meydana getiren yeni meslek sahiplerinden -hukukçular, gazeteciler, öğretmenler-, tüccarlardan, işadamlarından, toprak ağaları ve kırsal kesimdeki eşraftan oluşuyordu. Başlangıçta işçiler bu koalisyon içinde bir grup konumu ve prestiji kazanmıştı; fakat 1923'ten sonra Kemalist rejim onlara daha az hoşgörülü davranmaya başladı. Bu gayr-i resmi ittifak yeni devleti ve CHP'yi kurdu ve yeni rejimin istikrarı, bu ittifakın devamına bağlı hale geldi.[9]

Silahlı kuvvetler mensupları, bu ittifakta önemli bir bileşendi. Cumhuriyetin kurulmasında ordu yaşamsal bir rol oynamıştı. Mustafa Kemal ve birçok arkadaşı, yeni rejimde sivillerin askerlerin üstü olduğunu simgelemek

7 *CHP Tüzüğü* (Ankara, 1938), 3; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii* (1965), 139.

8 Karpat, *Politics*, 395. 1939-45 dönemi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi* (Ankara, 1974).

9 Frederick Frey, *The Turkish Political Elite* (1965), bu ittifakın 1923'ten 1957'ye kadar Cumhuriyet Meclisine nasıl yansıdığının ayrıntılı bir incelenmesidir. Lewis, *Emergence*, 474; 1943 Meclisinin bir tasnifini verir: "1943'te Meclise seçilen 453 milletvekilinden 127'si çeşitli türden kamu görevlisi, 67'si silahlı kuvvetler mensubu, 89'u hukukçu ve 59'u öğretmendi. Sadece 49'u tüccar, 45'i çiftçi, 15'i bankacı ve 3'ü sanayiciydi." Bir uyarı: 89 milletvekili kendilerini hukukçu olarak tanımlamalarına karşın, bu sadece onların hukuk okudukları anlamına gelir, mutlaka meslek olarak hukukçu olmaları anlamına gelmez. Birçok durumda belki de zengin toprak ağalarıydılar.

için, askeri üniformalarını atıp sivil elbiseler giyseler de, ordu öyle kalmaya devam etti. Askerlerle siviller arasında hiçbir çatışma yoktu; askerler Parti'de, hükümette ve Meclis'te ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler. Mareşal Fevzi Çakmak Genelkurmay Başkanı olduğu sürece, orduyu sivillerin denetimine sokma sorunu hemen hemen yoktu. Savunma bütçesi Genelkurmay Karargahında hazırlanıyor ve Milli Savunma Bakanlığı sadece tali bir rol oynuyordu. Atatürk'ün ölümü üzerine, İsmet İnönü'nün başarısında anahtar şahsiyetin Fevzi Çakmak olduğu söylenir. 12 Ocak 1944'te İnönü Mareşal'in emekliliğini ilân ettiğinde, ordunun üzerinde sivil denetim sağlamak için bu önlemin zorunlu olduğunu açıkladı *(Vatan, 13 Ocak 1944)*.

Bu ittifakın içinde belli gerilimler vardı; fakat uzlaşmayla çözümleniyorlardı. Subaylar, sivil devlet memurları ve aydınlar değişim isteklerinde daha radikal olmaya yöneliyor ve radikal bir program uygulamada devletin aktif olmasını istiyorlardı. Diğer yanda, tüccarlar ve işadamları, toprak ağaları ve eşraf, toprak reformu ve ticarette devlet tekeli olasılığı çıkarlarını tehdit ettiği ölçüde devlet müdahalesinden rahatsızlık duyuyorlardı. Bu ittifak, radikallere toplumsal ve ekonomik yapıyı önemli ölçüde değiştirmeden devletin yapısını modernize etme olanağı tanıyan yazılı olmayan bir anlaşma temelinde varlığını sürdürüyordu. Bu nedenle Kemalist rejim bir anayasa, bir meclis, modern bir hukuk sistemi ve laik bir devlet yarattı; fakat nüfusun yüzde 80'inin yaşadığı ve çalıştığı Türkiye'nin kırsal yapısını değiştirmek için hiçbir ciddi girişimde bulunulmadı.

Bu ittifaktaki gerilimler dönemin politikalarında ifadesini buluyor ve çoğunlukla devlet müdahalesinin sınırları üzerine tartışmalarda açığa çıkıyordu. Otuzlarda, devletçiler, devlet ile partiyi birleştirmeyi başaracak derecede egemen oldular; hatta 1937'de bir toprak reformunun uygulanmasından söz edildi.[10] Fakat, Avrupa'daki savaş tehlikesi, devletçileri milli bir-

10 Giritlioğlu, *Halk Partisi*, 148-52; Karpat, *Politics*, 391.

lik çıkarına uzlaşmaya zorladı. Beşinci Büyük Kongrede (29 Mayıs-3 Haziran 1939), devlet ile parti arasındaki bağlar yeniden gevşetildi ve bağımsız bir grubun *(Müstakil Grup)* mecliste sadık muhalefet rolü oynamasına ve hükümeti eleştirmesine izin verildi. Fakat savaş halinin gerekleri; doğal olarak, devleti Türk yaşamının hemen hemen her veçhesine müdahale etmeye zorladı. 18 Haziran 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu, hükümete fiyatları kontrol ve piyasaya mal temin etme, üretimi devam ettirmek için, özellikle madenlerde zorunlu çalıştırma gibi olağanüstü durum yetkileri verdi. Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi, savaş sırasında servet biriktirenleri, yani işadamlarını -özellikle gayri Müslimleri- ve büyük çiftlik sahiplerini vergilendirmek için tasarlandı. 1943'te, 1925'te kaldırılan aşar, tarımsal ürünlerde *Ayniyat Vergisi* biçiminde yenilendi.[11]

Bu yasaların keyfi karakteri ve bunların uygulanma tarzı, vatandaşların devlete ve partiye güvenini aşındırdı. Bu durum, özellikle, savaş yıllarında önemli miktarda servet biriktirmiş olmalarına karşın, Varlık Vergisi ile simgeleşen hükümetin son dönemlerdeki uygulamaları nedeniyle tek partili devlette kedilerini artık güvenli hissedemeyen işadamları ve büyük çiftlik sahipleri için geçerliydi. 1945'e gelindiğinde, 1923'ten beri istikrar sağlayan siyasi ittifak bozulmuştu ve savaş biter bitmez yeni bir siyasi denge kurma gereksinmesi oluştu.

Demokrat Parti'nin Kuruluşu, Ocak 1946

1 Kasım 1945 tarihli konuşmasında İsmet İnönü, günün değişen koşullarına uygun hale getirmek için tek partili sistemde önemli siyasi düzeltme-

11 Giritlioğlu, *Halk Partisi*, 148-52; Karpat, *Politics*, 391.

12 Yıldız Sertel, *Türkiye'de İlerici Akımlar* (1969), 57-8; *Hershlag, Turkey: the Challenge of Growth* (1968), 132-3; Lewis, *Emergence* 297-8 ve 472.

ler yapmaya hazırlandığını ima etti. Konuşmasının esası, genel başkanı olduğu Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi adına bir özür dilemekti. Sistemdeki temel eksikliğin, bir muhalefet partisinin yokluğu olduğunu kabul ediyordu ve "memleketin ihtiyaçları sevkiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır" diye ilân etti.[13] Türkiye'de yarışmaya dayalı çok partili siyaset pandora kutusunu açan bu cümleydi.

Bu ödün, Cumhurbaşkanının eleştirisinin bir sonucu olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinden geldi. Parti liderliği, iç özeleştirinin her zaman teşvik edildiğini ve *Müstakil Grup'un* bu amaçla kurulduğunu iddia ediyordu. Fakat Grup, sadece simgesel muhalefet ve eleştiri yapmıştı; parti liderliğinin daha çok canını sıkan, savaş sırasındaki birçok olayın hesabını hükümetten soran Hikmet Bayur gibi bireysel cumhuriyetçilerin iğneleyici eleştirileriydi.[14]

CHP, 1923'ten itibaren 20 yıl boyunca, tepeden devrimci değişimler dayatmıştı. Bu değişimler, ölü bir imparatorluğu canlı bir ulus devlete dönüştürmek açısından önemli görülmüştü; fakat bunlar sıradan halkın yaşamında hiçbir önemli iyileşmeye yol açmamış ve onları Kemalist rejimden yabancılaştırmıştı. Yol açtığı bütün maddi ve fiziksel sıkıntılarıyla altı yıllık teyakkuz durumundan önce yeterince ciddi olan yabancılaşma, artık kırılma noktasına kadar gerilmişti. Büyüyen ve artık ses veren muhalefet, bunun bir tezahürüydü.

Savaş sonrası Türkiye'sinde günün temel konusu, hemen hemen bütün kesimlerde büyük sıkıntılara yol açan hükümetin ekonomik politikasıydı. Bu politikanın belirgin özelliği yükselen enflasyon, kentsel bölgelerdeki

13 Kazım Öztürk, *Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları* (1969), 379.

14 Hikmet Bayur'la konuşma, Istanbul, 1971. Ayrıca bkz. Karpat, *Politics*, 91 ve çeşitli yer-
15 lerde. Karpat'ın eseri, 1945-50 döneminin en ayrıntılı İngilizce anlatımıdır.
Bu reformların mükemmel bir anlatımı ve çözümlemesi için bkz. Lewis, *Emergence*, 256-79.

mal kıtlığı ve ürünlere konulan narhtı. Bu politikayı güçlendirmek için, hükümete geniş olağanüstü yetkiler veren Milli Koruma Kanunu da dahil, ağır bürokratik denetim mekanizmaları kuruldu. Bu müdahaleci politikanın siyasi sonucu, Cumhuriyet rejiminin ilk 20 yılı boyunca istikrar ve sükunet sağlayan siyasi ittifakı parçalamak oldu.

İkinci Dünya Savaşından sonra siyasi ve ekonomik liberalleşme eğilimini teşvik eden başka etmenler de vardı. Almanya, İtalya ve Japonya'daki totaliter rejimlerin yenilgisi ve Batı demokrasilerinin zaferi, her zaman Batı'daki siyasi iklime tepki veren Türkiye'yi etkilemesi kaçınılmazdı; dahası, savaş sonrası dünyada, Stalin'in düşmanlığıyla da artan Türkiye'nin yalıtlanması, hükümeti Batılı güçlere yaslanmaya zorladı. Böylesi bir ortamda, içerde ihtilaflara ve eleştirilere olanak tanımamak güç olurdu: bunun farkında olan eleştirmenler, avantajlarından yararlandılar.

Savaş sonrası Türkiye'sinde iklim değişmeye hazırdı ve neredeyse bütün politikacılar, hatta yönetici partinin uzlaşmazları bile, bunu kabul ediyordu. Tartışmalar, Türkiye'nin hızla değişen dünyaya ayak uydurması için gerekli önlemleri alacak rejimin niteliği üzerinde yoğunlaştı. Uzlaşmaz Kemalistler olarak tanımlanan eski muhafızlar tek partili devlet yapısını korumak ve başlangıçtaki reformlarda yapıldığı gibi, reformları tepeden uygulamak istiyorlardı. Demokratik davranılmış olsaydı, başlangıçtaki reformlar olanaksız olurdu diye iddia ediyorlardı. Çok partili parlamenter demokrasi altında geleneksel düzeni korumayı isteyen grupların baskısı olur ve reformlar tehlikeye girerdi. Eski muhafızlar, aynı şeyin yeni durumda da geçerli olduğunu –Türk toplumunda var olan büyük sosyo-ekonomik adaletsizlikleri gidermek için gerekli önlemleri uygulamanın, hâlâ parti içinde bir konsensüsü ve reformların yukardan dayatılması gerektiğini- ileri sürüyordu. Rekabetçi parti politikaları, reform programı üzerinde ancak bir fren rolü oynayabilirdi.

Eski muhafızların korkuları hemen doğrulandı. 1 Ocak 1945'te hükümetin toprak reformu yasa tasarısı meclisin önüne geldiğinde, hemen par-

ti içinde engelleme ve eleştirilere hedef oldu. Bernard Lewis'in ifadeleriyle, bu yasa tasarısının hedefleri:

> Toprağı hiç olmayan ya da çok az olan köylülere toprak ve tarım aletleri vermek, ülkenin ekilebilir topraklarının tam ve verimli kullanımını sağlamaktı. Yöntem; yirmi yıllık faizsiz kalkınma kredisi ve diğer maddi yardımlarla birlikte bu köylülere toprak vermekti. Bu toprak, kullanılmayan hazine arazileri, belediyelere ve devlete ait diğer topraklar, tarıma elverişli hale getirilen araziler, sahibi belli olmayan topraklar ve özel kişilerden müsadere edilecek araziler olacaktı. Bu son kategori için, 500 dönümden fazla bütün araziler millileştirilecekti. Millileştirme bedelleri değişen ölçülerde ödenecekti; elde bulundurulan arazi ne kadar büyükse oranlar o kadar küçük olacaktı. 20 yıl içinde, yüzde dördü hazine bonosu olmak üzere taksitler halinde ödenecekti. Yasa, bu yasayla elde edilen yeni toprakların mirasçılar arasında bölünemeyeceğini de şart koşuyordu. Kırsal nüfusun yaklaşık üçte birinin -5 milyon kişinin- tam uygulandığında Türkiye'yi bağımsız bir küçük mülk sahibi köylüler ülkesine dönüştürecek önemli bir devrime yol açacak olan bu yasadan yararlanacağı tahmin ediliyordu.[16]

Yasa tasarısı, 11 Haziran'da kabul edildi. Uzun ve sert tartışmalar dikkate alındığında, bir muhalefet partisi ya da partileri ve karşıt politikalar olsaydı, yasa meclisten geçemezdi sonucuna varmak makul görünüyor. Ülkede yasa tasarısının karşısında yer alan güçlü kesimler vardı ve ancak Cumhuriyet Halk Partisi içindeki disiplin bunların üstesinden gelebilir ve tasarıyı oybirliğiyle meclisten geçirtebilirdi. Ne var ki, yasanın asla tam olarak uygulanmadığını ve çok partili siyaset yaşamının baskısı altında, 1950'nin başlarında, genel seçimlerden önce, kırsal oyları kontrol eden toprak ağalarına bir ödün olarak Cumhuriyet Halk Partisi tarafından değiştirildiğini belirtmeye değer.

Toprak reformu yasa tasarısı girişiminin belki de en dolaysız sonucu, CHP içinde bir muhalefetin kristalleşmesiydi. Tek partili devletin asker-si-

16 Lewis, ibid., 474-5; ayrıca bkz. Reşat Aktan, "*Analysis and Assessment of Land Reform Activities in Turkey*" SBFD, xxvi/13 (1971), 89-93.

vil bürokrasi, aydınlar, kentli orta sınıf ve Anadolu'daki toprak ağalarının ittifakına dayandığı daha önce belirtildi. Savaş sırasındaki geniş devlet müdahaleleriyle bu ittifak zaten zayıflamıştı. Toprak reformu yasa tasarısı, toprak ağalarının siyasi ve ekonomik gücünü zayıflatacak ve devletin elini güçlendirecek bir önlemdi. Gerçek sorun buydu ve CHP'nin açık sözlü savunucularından biri olan Necmettin Sadak, bunu çok güzel ifade ediyordu:

> Arazi mülkiyet rejiminin ve onun doğurduğu mülkiyet yapısının bir memleket iç politikası ile de ilgisi vardır. Elverişsiz bir arazi mülkiyet bünyesi, kişilerin münasebetlerinde ahenksizlikler meydana getirdiği gibi, kişiler ile devlet arasında anlaşmazlıklara çığır açabilir. Büyük arazi mülkiyetine dayanan mahalli nüfuzların, devlet otoritesinin zayıflamasını intaç ettiği çok görülmüştür. Bu bakımdan her memleket, yerleştirdiği devlet zihniyetine yaraşır bir arazi mülkiyeti bünyesi yaratmak zorundadır...[17]

Demek ki, devlet "tek parti zihniyeti"ni muhafaza etmek istiyorsa, toprak sahipliğinin yapısını da değiştirmelidir; çünkü, toprak ağaları devletin otoritesine yönelik ana tehditlerden biriydi.

Başlangıçta, parti içindeki muhalifler hükümetin politikasını ekonomik zeminlerde eleştiriyorlardı. Önerilen toprak reformu, diyorlardı, ülkenin gereksinmelerini karşılamayacak ve üretimde bir gerilemeye yol açacaktı. Büyük gayri menkulleri parçalamakla, eski, kapitalizm öncesi aile ekonomisi restore edilecekti. 500 dönümden büyük tarım arazilerini millileştirmekle toprak reformu, çiftçiler arasında güvensizlik yaratacak ve temel bir ilke olan mülkiyet hakkını ihlal edecekti.[18] Ekonomi konusundaki tartışmalarda, giderek artan devlet borçlanmasına yol açan bütçe açıkları, enflas-

17 Necmettin Sadak, "On Yedinci Madde", *Akşamı*, 27 Mayıs 1945. Deneyimli bir sosyolog olarak Sadak, son üç CHP kabinesinde Dışişleri Bakanıydı. Ayrıca, bkz. Karpat, Politics, 118.

18 Toprak reformu yasa tasarısının kısa bir değerlendirmesi için bkz. *Ayın Tarihi*, Mayıs 1945, 28-50. Daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi'nde parlamento tutanakları.

yon yaratan sınırsız para basma, yüksek hayat pahalılığı, düşük gelir grup-larının kritik durumu - özellikle küçük bürokratların-, vurgunculuk, kara-borsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği konularında da benzer eleştiriler yapılıyordu.[19]

Ne var ki, 7 Haziran 1945'te parti içindeki eleştirmenler, açıkça kendile-rini gösterip ilk kez iktidar sorununu gündeme getirdiler. Gelecekteki Demokrat Parti'nin dört kurucusu (Celâl Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köp-rülü ve Adnan Menderes), Anayasada belirtilen milli egemenlik ilkesinin tam olarak uygulanmasını ve parti işleyişinin demokrasinin temel ilkeleri-ne göre yürütülmesini isteyen bir öneriyi Parti Meclis Grubu'na sundular. Bu dört kişinin girişimlerinden ne beklediği açık değil. Ayrılıp yeni bir par-ti kurmayı isteyip istemedikleri kuşkuludur. Belki de, partiden daha fazla merkezileşme politikası yerine siyasi denetimi gevşetmesini istiyorlardı. Meclis Grubu 12 Haziran'da öneriyi tartıştı fakat, belli yasa ve yönetmelik-leri değiştirmeyi amaçladığı için sorunun Grubun yetkisi dışında olduğu gerekçesiyle öneriyi reddetti. Bunu ele alma yetkisi, Gruba göre, Milli Mec-listeydi.[20]

Parti örgütü ılımlı tepki gösterdi; dördünü CHP'den ihraç etme önerisi bile gelmedi. Aksine, Parti içinde, eleştirmenlerin CHP'den ayrılıp kendi partilerini kurmaları gerektiğini düşünen bir grup bile vardı ve İnönü'nün bu görüşü teşvik ettiği söylenir.[21] Ne var ki, yeni bir siyasi parti kurma gi-rişimi, CHP'li bir muhaliften değil, Nuri Demirağ adlı bir İstanbullu sana-yiciden geldi. 7 Temmuz 1945'te Demirağ, Milli Kalkınma Partisi'ni kur-mak için hükümete başvurdu ve Ağustos'ta izin verildi.[22]

CHP'deki muhalifler muhalefetlerini yükselttiler ve Menderes ile

19 *Cumhuriyet* ve *Akşam*, 21-30 Mayıs 1945.

20 *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1945 ve Karpat, *Politics*, 145.

21 Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken* (1960), 10.

22 *Cumhuriyet*, 8 Temmuz ve 23 Ağustos 1945; Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1859-1952 (1952), 638-45; T. C. İçişleri Bakanlığı, *Türkiye'de Siyasi Dernekler* (Ank. 1950), 107-25.

Köprülü hemen, sosyalist Zekeriya ve Sabiha Sertel'in yönettiği *Tan* ve Ahmet Emin Yalman'ın yönettiği *Vatan* gibi gazetelerde eleştirel makaleler yazmaya başladılar. Bu durum, Parti disiplinini bozma olarak değerlendirildi ve 21 Eylül'de ikisi de Parti'den ihraç edildi. Bu ihraçları parti tüzüğünü ihlal olarak yeren Refik Koraltan da ihraç edildi. Celâl Bayar Meclisteki görevinden istifa etti ve 1 Aralık'ta Parti'den ayrıldı. Bu aylarda, Celâl Bayar'ın yeni bir parti kurmak üzere olduğu söylentileri sürekli yayılıyordu ve Bayar'ın böyle yapacağı haberi CHP'de memnunlukla karşılanıyordu.[23] Basında, Bayar'ın CHP'nin bir ürünü olduğu ve yeni partisinin ayrıldığı partiyle aynı ideolojik zeminde olacağı belirtiliyordu. 1 Kasım tarihli konuşmasında İnönü, Milli Kalkınma Partisi'nin varlığına karşın, bir muhalefet partisinin yokluğundan söz etti. Cumhuriyet Halk Partisi liderliği, var olan partiden çıkacak, aynı felsefeyi ifade edecek ve az çok Müstakil Grup'un yaptığı gibi davranacak yeni bir partiye gereksinme olduğunu kabul etmeye istekliydi. Cumhuriyet Halk Partililer böyle bir partiyi Kontrol Partisi olarak niteliyordu ve Hüseyin Cahit Yalçın, böyle iki partinin programlarında herhangi bir temel farklılık düşünemediğini yazıyordu.[24] 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşu resmen ilân edildi ve Türkiye yeni demokrasi deneyimine başladı.

Politik analizcilerin öngördüğü gibi, yeni partinin programı eski partininkinden neredeyse hiç farklı değildi. Demokrat Partililer, Kemalizmin altı ilkesini, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkilapçılık ilkelerini -her birine farklı vurgu ve yorum katmalarına karşınbenimsiyordu. Esasında, bu ilkeleri kabul etmek zorundaydılar: böyle yapmamak, Anayasanın teknik ihlali olur ve Cumhuriyet Halk Partili aşırılara yeni partiyi kapattırma bahanesi verirdi. Bu altı temel çizginin ötesin-

23 Necmettin Sadak, "Bir İyi Haber Celâl Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti" *Akşam*, 3 Aralık 1945; Karpat, *Politics*. 14.

24 "Yeni Parti," *Tanin*, 3 Aralık 1945. Aynı coşkuyu, yazarın konuştuğu eski DP'liler de ifade etti.

Demokrat Partililer, kendilerini partilerinin "demokrasiyi geliştirme" görevine adamışlardı. Bu, siyasi gücün yukardan çok aşağıdan -halktan- alınmasını güvenceye almak kadar, hükümet faaliyetlerinin frenlenmesini ve bireysel özgürlüklerin artmasını da gerektirecekti. Demokrat Parti programının bu iki yanı, yönetici partiye esas saldırı hattı oldu. Hükümet faaliyetlerinin kesin bir tanımlanması olmadığı için, bu konudan yararlanmanın sınırsız olanakları vardı. Bu nokta, esas şikayeti, üstü örtük CHP'yle özdeşleştirilen bürokrasinin tiranlığına karşı olan halk kitlesinin hoşuna da gidiyordu. Son olarak, Demokrat Partililer, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla özel sektöre inançlarını da vurguluyorlardı ve özellikle Batılı gözlemciler arasında, en çok dikkati çeken konu da buydu.

Cumhuriyet Halk Partisi'ne sempati duyan hemen hemen herkes, Demokrat Parti'nin CHP ile aynı temel ilkeleri benimsemesinden hoş bir şaşkınlığa uğradı. CHP'deki reformist kanat, örneğin devletçiliğe ve halkçılığa yapılan farklı vurguya bile saygılıydı. Kısaca, eskinin neredeyse tıpa tıp tekrarıydı -tesadüf değil, çünkü kurucuları siyasi yaşamlarının tamamını CHP içinde geçirmişti. Demokrat Partililer, iktidara gelmek amacıyla Cumhuriyet Halk Partililerle yarışmak için kendi partilerini kurdular; zira, Türkiye'nin ilerlemesi açısından gerekli ve rakiplerininkinden daha iyi bir programı uygulayabileceklerine inanıyorlardı. Türk siyaset yaşamının dar sosyo-ekonomik temeli veri alındığında, partiler arasında gerçek hiçbir farklılık olamazdı.

DP liderleri için büyük sıkıntılara yol açan bu durum, Cumhuriyet Halk Partili rakiplerinin temel propaganda malzemelerinden biri oldu. Merkez örgütteki liderlerin, politik deneyim kazanmış eski Cumhuriyet Halk Partililer olduğu da doğruydu. Yine de, bu iddialar parti henüz yeniyken ve üye sayısı olarak küçük bir grupla sınırlıyken, geçerliydi. DP büyüyüp illere yayılırken, parti niteliğini de değiştirmeye başladı. Parti'nin tek varlık nedenini tek partili devlete düşmanlık olarak gören halk, Parti'ye katılıyordu. Demokrat Parti liderlerinden farklı olarak bu üyeler, en azından

CHP'lilerle özdeşleşen bürokratik devleti ortadan kaldırmayı gerektirecek esaslı bir reform programını gerçekleştirmek için iktidara gelmek istiyorlardı. Bunların temel meselesi, CHP yönetimini sona erdirmek ve kendilerine eziyet edenlerden intikam almaktı.

Demokrat Parti'nin küçük ortak, kendi başına bağımsız bir tutumu olmayan küçük kardeş olduğuna dair CHP propagandası, yeni partinin ününe zarar vermeye başladı. CHP'ye bir alternatif arayışı içinde olanlar DP'yi, destek vermeye değer görmüyordu ve CHP'ye düşman olanlar neredeyse aynı şekilde DP'ye de düşman olmaya başladılar. Birçok kişi, DP'yi 1930'un *Serbest Fırka'sı* gibi, *muvazaa partisi* olarak görmeye başladı. Bayar, bazı insanların kendi partisini iktidar partisi ile danışıklı dövüş içinde gibi değerlendirdiği konusunda basma şikayette bulunuyor ve böyle düşünmekle kesinlikle yanıldıklarını belirtiyordu. Demokrat Parti'nin bağımsız bir yapı olduğunu ilân ediyordu. Devlet bürokrasisinin politikaya karıştığına işaret ederek, bu kaynaktan gelen baskı ve tehditlerle partisinin illerde büyümesinin engellenmekte olduğunu iddia ediyordu.[25]

CHP ile DP Arasındaki İlişkiler

Demokrat Parti'nin kuruluşundan hemen sonra, genel seçimlerin 1947 Eylül'deki normal zamanında değil, daha önce yapılabileceğine dair söylentiler yayılmaya başladı. Seçim meselelerini tartışmak ve iktidar partisinin iç işleyişini liberalleştirmek için İnönü, Parti lideri olarak yetkisini kullanarak, olağanüstü kongreyi 10 Mayıs 1946 tarihinde toplantıya çağırdı. 29 Nisan'da, Mecliste DP'liler erken bir genel seçime karşı çıktı; Menderes, partisinin güç kazanmasını durdurmaktan başka seçim tarihini öne almanın hiçbir nedenini göremediğini ileri sürüyordu. Her şeyden önce DP'liler,

25 Bkz. C. Bayar'ın 13 Mart 1945 tarihli demeci, *Cumhuriyet* 14 Mart 1945.

antidemokratik yasaların değiştirilmesi de dahil, seçimlerin dürüstlüğünü, özellikle sıkı yönetime son verilmesini ve bürokrasinin tarafsızlığını güvenceye alacak önlemlerin alınmasını istiyordu. Ne var ki, CHP'liler, eski iki dereceli sistem yerine tek dereceli bir seçim sistemiyle iktidar partisinin halkın güvenini koruyup korumadığını ölçmek için erken bir seçimin gerekli olduğunu ileri sürüyordu.[26]

Olağanüstü Kongre 10 Mayıs'ta toplandı ve CHP kendini demokratikleştirme yoluna girdi. 1938'de Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra İnönü'nün kendisine verdiği Milli Şef unvanı kaldırıldı. Aynı şekilde Parti'nin "Değişmez Başkanı" unvanı da kaldırıldı; gelecekte, dört yılda bir toplanacak Kongre tarafından başkan seçilecekti. Tek partili dönemde sadık muhalefet görevi gören Müstakil Grup, Demokrat Parti'nin kurulmasıyla artık gereksizleştiği için feshedildi. Kongre, genel seçimlerin 1947 yerine 1946'da yapılmasını da kararlaştırdı. En büyük anlaşmazlıklara yol açan karar; herhalde, "sınıf farkı, sınıf çıkarları ve bölgecilik düşüncelerinin propagandasını yapmak amacıyla birlikler" kurmayı yasaklayan CHP tüzüğünün 22. Maddesinin iptal edilmesiydi. Bu yasağı kaldırdığında CHP, sınıf çıkarları arasında denge kurmaya çalışan ve dolayısıyla da sınıf mücadelesine karşı olan bir parti olmaya devam edeceğini vurguluyordu.

Böyle bir deklarasyonun anlamı açıktı. CHP "sınıflar üstü" bir partiydi ise, DP'lilerin konumu neydi? Türk toplumunda sınıflar var olmasına karşın, uyum içinde yaşadıklarına ve Atatürk'ün partisinin, zaman zaman ortaya çıkan bütün gerilim ve çatışmaları, bir sınıfın diğeri tarafından sömürülmesine karşı muhafız gibi davranarak çözümlediğine inanmaya koşullanmış bir toplumda bu soruya yanıt vermek DP'liler için kolaydı. Sınıf

26 *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1946; Karpat, *Politics*, 153-4

27 *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, 7-15; Karpat, *Politics*, 154-5. Bu maddenin iptali, teoride, sosyalistlerin politik parti kurmalarına bile izin veriyordu. Gerçekte ise, Türkiye'de sola yönelik kovuşturmalar, politik liberalleşmeden sonra artı ve solun kovuşturulmasında "komünist propaganda"yı illegal sayan 141. ve 142. maddeler kullanılıyordu.

uyumu uydurması, kalkınma sancıları içindeki yeni bir ulus için gerekli görülmüştü. Toplumsal barışın korunması hem özel sektörün hem de devlet sektörünün yararına olmuştu; fakat, Cumhuriyet dönemi iş mevzuatının bolca gösterdiği gibi, emeğin çıkarları ihmal edilmişti. Bir sorun hariç, bu politikayı koşulsuz desteklemek, işadamı ve sanayici grupların çıkarına olurdu; sorun, emek mevzuatla denetim altında tutulurken, özel sektörün de, gelişmesini engelleyen yasal ve bürokratik kısıtlamalara tabi tutulmuş olmasıydı. DP'liler, bu bürokratik müdahaleyi kaldırmak istiyordu; fakat amaçları esas olarak özel sektörün desteklediği bir sınıf partisi kurmak değildi. Böyle bir parti, Türkiye'nin mevcut siyasi ikliminde gerekli değildi. Çok partili siyasete geçişle birlikte bazı CHP'liler, kendi partilerini ideolojik temelini yeniden değerlendirmeye zorlamak için, Türk siyaset yaşamına sınıf meselesini sokmak istediler. Tek partili dönemde, halkçılık adı altında bütün sınıfları temsil ettiklerini iddia edebiliyorlardı; fakat, belli özgül çıkarlara başvuracağı söylenen bir partinin meydan okuması karşısında, bazı CHP'liler de belli gruplara başvurma gereğini hissediyordu. Kendi partilerinin köylüler, işçiler, küçük çiftçiler ve küçük işadamları gibi grupların desteğini almaya çalışması gerektiğini düşünüyorlardı. DP'lilerin 1950'deki zaferinden sonra bu ciddi bir sorun olmaya başladı; o an için rafa kaldırıldı ve hiçbir karar alınmadı. Fakat 1946'daki seçim kampanyasında köylülük üzerine yapılan vurgu, bu eğilimin bir göstergesiydi.[28]

Demokrat Parti'nin, savaş sırasında zenginleşen büyük ve geleceği parlak işadamlarının partisi olduğu düşüncesi, geniş bir geçerlilik kazandı. Özellikle, DP'lilerin "Türk liberaller" olarak nitelendiği Batı'da, bu düşünce popülerdi. Daily Mail'de yayımlanan ve Türk basınında da çıkan bu konudaki bir makale, DP'nin önemli sözcülerinden biri olan Menderes'in bir yanıtını içeriyordu. Menderes, kendi partisinin işadamlarının ve tüccarların partisi olduğunu reddediyor ve bu grupların her iki partideki oranının

28 Bkz. İnönü'nün 17 Temmuz 1946 tarihli seçim konuşması, *Ulus*, 18 Temmuz 1946 ve Suna Kili, *Kemalism* (1969), 157-8

isağı yukarı aynı olduğunu iddia ediyordu. DP'lilerin, kendi bencil çıkarlarının peşinde koşan grupların temsilcileri olmadığını; tek parti sistemine son vermek isteyen herkesin temsilcisi olduklarını söylüyordu.[29]

Kuşkusuz, CHP içinde de işadamları vardı. Üzeyir Avunduk ve Kazım Taşkent Demokrat Parti içinde siyasi olarak aktiftiyse, Vehbi Koç da CHP içindeydi. Fakat sorun bir vurgu sorunuydu. DP'liler, programlarının temel öğesi olarak serbest girişimi vurguluyorlardı ve bütün çağrışımlarıyla bu, işadamlarına çekici görünüyordu. CHP'lilerin de serbest girişimden uzak durmaları söz konusu değildi. Aksine, 1945'ten sonra, neredeyse DP'liler kadar onlar da serbest girişimi vurgulamaya başladılar; fakat, kimi mensupları CHP'ye katılan ticaret erbabı partiye -uzun süren devletçilik deneyimiyle- kuşkuyla bakıyordu. Yine de, Mayıs 1950'de iktidarı kaybetmelerinden önce, Türkiye'yi serbest girişim yoluna sokmuşlardı. DP'lilerin hakkını vermek gerekirse, 1945'ten en azından 1955'e kadar, neredeyse bütün grupların (aydınlar, işçiler, işadamları ve hatta ordu) coşkuyla onları *desteklediği söylenmelidir. Menderes'in belirttiği gibi, DP, tek parti yönetimine* son vermek isteyen herkesin partisiydi.[30]

Yukarıda açıklandığı gibi, DP'liler bir sınıf partisi olarak kategorize edilmekten sakınma kaygısı içindeydiler; fakat, olumlu bir tutum almadan, partiler arasında hiçbir fark olmadığı iddiasına karşı savunmasız kaldılar. Bu iddiayı sürekli yalanlarken, asla inandırıcı farklılıkları öne çıkaramadılar.[31] Bu durum, DP'lileri şikayet etme, eleştirme ve iktidar partisinden

29 28 *Vatan*, 23 Mayıs 1946; maddenin metni Ş. Esirci, *Menderes Diyor ki! I* (yeni baskı 1967), 19-22'de veriliyor.

30 İnönü'nün damadı Metin Toker bile, 1954 seçimlerinde oy verebilseydi oyunu DP'ye vereceğini yazıyor. Bkz. Toker, *İsmet Paşa'yla 10 Yıl, 1954-57, I* (1965) 15. Yazarla bir konuşmasında Turan Feyzioğlu da, DP'lilerin 1954'lerin ikinci yarısına kadar popülaritelerini koruduklarını doğruladı. Bu tarihten sonra popülerliklerini yitirmelerinin nedenleri bu kitabın ilerdeki sayfalarında tartışılıyor.

31 Samet Ağaoğlu bile, iki parti arasında gerçekten farklılık olduğunu göstermeye çalışmak için, *İki Parti Arasındaki Farklar'ı* (1947) yazmak zorunda kaldı.

ödün üstüne ödün isteme olumsuz politikasına zorladı. CHP'liler, muhalefetin hiçbir konuyu gündeme getirmeyip, hükümeti sırf eleştiri olsun diye eleştirdiğini iddia ediyordu. Partiler arası ilişkileri keskinleştiren ve demokrasi deneyimine kötü bir başlangıç olan bu olumsuz politikaydı.

Bu olumsuz politikanın ilk belirtisi, DP'lilerin hem belediye seçimlerine hem de 1946'da yapılırsa genel seçimlere katılmayı reddetmeleri oldu. Seçimlerin boykotu, İnönü'nün CHP içindeki ılımlı grubunu kızdırdı. Çok partili siyaset denemesinin tehlikeli olacağını ve istikrarsızlığa yol açacağını iddia eden aşırılara karşı bu grup, çok partili siyaset yaşamını desteklemişti. DP'lilerin siyasi tutumları -basın kampanyaları ve ülkeyi dolaşmaları- aşırıların tutumunu doğrular gibi görünüyordu. Seçimler, iki parti yarışsaydı, bunu düzeltebilir ve hatta CHP'lileri güçlendirebilirdi. Ne var ki, DP'liler, oyunu CHP'nin kurallarına göre oynamayı kabul etmedi.

DP'nin siyasi stratejisi ürünlerini vermeye başladı. Muhalefet partilerinin boykot ettiği yerel seçimlerden hemen sonra, iktidar partisi genel seçimlere hazırlık açısından daha liberal önlemler aldı. Tek dereceli bir seçim sistemine geçişi sağlayan bir yasa kabul edildi, üniversitelere idari özerklik verildi ve Basın Yasası liberalleştirildi. Fakat bu ödünlerle birlikte, ılımlı CHP'lilerden "Demokratik kargaşa" uyarısı da geldi. Bu uyarı, "toplumsal yapıda derin rahatsızlıklara neden olan ortam devam ederse, bir süre özgürlük defterini kapatıp otoriteyi baştan aşağıya tesis etmek gerekli olabilir" diyen İnönü'nün sözcüsü Nihat Erim'den geldiği için anlamlıydı. Böyle uyarıların etkisi, Demokrat Parti liderliğini daha ihtiyatlı hale getirdi. İnönü'nün o günlerde, sadece DP karargahına birkaç jandarma göndererek yeni partiyi kapattırabileceği her kes tarafından biliniyordu. Halk, partilerin gelip geçişini görmeye oldukça alışıktı ve bir protesto için ayağa kalkması olası değildi.

32 Nihat Erim, "Demokrasi Gaye midir, Vasıta mıdır?", *Ulus*, 30 Mayıs 1946. Ayrıca bkz. A. Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim IV* (1945-71), (1971), 72.

1946 Seçimlerinden Sonraki Gelişmeler

Genel seçim tarihi, 21 Temmuz olarak belirlendi; daha önceki katılmama tehditlerine karşın DP'liler, kararlarını bir "fedakârlık" olarak nitelese[33] de, seçimlere katılmayı kararlaştırdılar. Seçimleri boykot, Parti'nin kapanması anlamına gelebilirdi, en azından mecliste temsili ve bir propaganda platformunu yitirmeyi gerektirirdi. Seçim kampanyasında DP'liler, siyasi sistemde kendisine partiler üstü bir rol vererek İsmet İnönü'yü partisinden ayrılmaya teşvik etmeye çalışan yeni bir taktik uygulamaya başladılar. Bu nedenle, CHP'nin kendi adayı olarak "Milli Şef"i gösterdiği seçim bölgelerinde, DP'lilerin de kendi adayları olarak onu gösterecekleri açıklandı. İnönü'den partiler üstü Cumhurbaşkanı -CHP liderliğinden vazgeçmesini politikadan uzak durmasını gerektiren bir rol- olmasını istiyorlardı. Elbette, karşılık olarak, iktidara geldiklerinde İnönü'nün Cumhurbaşkanlığını devam ettirmesi olanağını ellerinde tutuyorlardı. Bu yaklaşım, İnönü'nün belirsiz karakterine ve Türkiye tarihinde yeni bir temel atma arzusuna başvurmak için tasarlanmıştı.

1946 seçim kampanyası siyasi atmosferi sertleştirdi. CHP çatışmadan sakınan bir kampanya yürütmeyi umut ediyordu ve bu nedenle CHP örgütlerine, siyasi ısıyı arttıracak konulardan sakınmaları talimatı gönderdi.[34] Var ki, DP'liler gerçek ve yakıcı sorunların yerine, çatışmaya dayanarak gelişip güçleniyorlardı. CHP talimatının yayımlandığı aynı gün, DP'liler, resmi uygulamaların genel seçimlerde de gerçekleşme olasılığını ima eden "Müdahale, Baskı ve Usulsüzlük Belgeleri: Mahalli Seçimler" başlıklı bir broşür çıkardı. Bu korkular yersiz değildi; zira, CHP'nin parti örgütüne verdiği talimata karşın, bürokrasi -CHP ile bağlantılarıyla DP'lilere karşı

33 *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1946. Seçim Kanunu bir adayın birden fazla seçim bölgesinde aday olmasına olanak veriyordu; önemli siyasi şahsiyetler en azından bir yerde seçilmeyi garantilemek için iki üç yerde seçime giriyordu.

34 *Cumhuriyet*, 25 Haz. 1946, CHP'nin parti örgütüne talimatından aktarma.

35 Ibid.

baskı taktiklerinden zevk alıyordu. Dönemin basını, DP'lilerin şikayetleri kadar, böylesi baskı haberleriyle de doluydu ve pek çok kişi Parti ile devleti bir görmeye devam ettiği için, CHP sorumluluğu reddetmede zorlanıyordu. Olaylara böyle bakmak artık bütünüyle doğru değildi; çünkü, parti devletin yaratısıydı, *tersi* değil; ve parti devlet aygıtına dayansa da, tersi artık doğru değildi. Devlet, müttefiklerini değiştirmeye oldukça yetenekliydi ve göreceğimiz gibi, olan da budur.

Seçimler 21 Temmuz'da yapıldı ve 465 sandalyenin 390'ını kazanan CHP'lilerin ezici zaferiyle sonuçlandı. DP'liler 65, bağımsızlar 7 sandalye kazandı.[36] O zamanki genel inanca göre seçimler dürüst olmamıştı ve bu durum daha sert ve talihsiz bir siyasi mirasın tohumlarını ekti; zira DP'liler, 1950'lerdeki kendi aşırılıklarını haklı çıkarmak için buna işaret edebiliyorlardı. İnönü'nün liderliğinde kendi partilerinden dürüst oynamayı bekleyen çok sayıda CHP'li de uzaklaştı. Ordu içindeki subaylar bile CHP'lilerden soğuyup DP'lilere sempati duymaya başladı.

CHP'nin Reformu: Aşırılara Karşı Ilımlılar

CHP'liler, dört yıl daha iktidarda kalmayı garantilemekten memnun rahat bir nefes aldılar. Fakat seçim iyi bir ders olmuştu ve gelecekteki konumlarını güvenceye alacak bir reform programını Parti'de ve ülkede uygulamaya karar verdiler. Muhalefeti halletmişlerdi; sorun şimdi, çok parti denemesine son vermeye can atan kendi aşırılarını halletme sorunuydu. İşte seçimlerden hemen sonra İnönü'nün sözleri: "Şimdi Türkiye'nin milli hayatında yeni bir devre giriyoruz. Her şeyden evvel, seçim zamanının sinirli sözlerini karşılıklı bağışlayarak ve unutarak vatandaşa huzur çalışma devrinin açılması ilk vazifedir."[37]

36 *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, 5; Karpat, *Politics*, 164

37 *Ulus*, 25 Temmuz 1946.

Kemal Karpat, 21 Temmuz 1946 seçimleri ile İnönü'nün 12 Temmuz 1945 tarihli çok partili sistem deklarasyonu arasındaki dönemin, Türkiye'de çok partili sistemin kurulması açısından en önemli dönem olduğunu belirtir. CHP'deki ılımlılarla aşırılar arasındaki mücadele dönemiydi; birincileri yarışmaya dayalı siyasi yaşamda ısrar ediyor, ikinciler tek partili sistemin devam etmesini ve yukardan uygulanacak radikal bir değişim politikasını istiyordu. Ilımlılar kazandı ve muhalefet partileri "CHP ile eşit olmaya hareket özgürlüğü"ne sahip olmaya devam etti.[39]

Katı bir tek parti taraftarı olan Recep Peker'in Başbakanlığa atanması, CHP'lilerin devlet denetiminde radikal bir reform politikasından yana olduğu izlenimini verdi. Savaş sonrasının ekonomik krizini çözmek için radikal bir politika acilen gerekliydi ve bu, Necmettin Sadak'ın belirttiği gibi, bir kaç karar ve önlem almayı değil, devletin koordine ettiği uzun ve sürekli bir programı gerektiriyordu.[40] Peker, eski kabineden sadece dört bakan tutmuştu ve görevi büyük bir şevkle yerine getirmeye kararlı gibi görünüyordu.

Ne var ki, Peker hükümetinin ilk önlemleri, Sadak'ın uyarıda bulunduğu türden önlemlerdi. "*7 Eylül Kararları*" ekonomideki sınırlamaları kaldırmak ve istikrar getirmek için tasarlandı. Türk lirası devalüe edildi, dışalım olanakları kolaylaştırıldı ve bankaların altın satmasına izin verildi. Bu önlemler hayat pahalılığının daha da artmasına ve ithal mal fiyatlarının hızla yükselmesine yol açtı. 1938 için 100 rakamı esas alınırsa, fiyatlar Ağustos 1946'da 386.8 ve Eylül önlemlerinden hemen sonra 412.9'a yükseldi.[41]

Bu önlemlerden çıkarı olanlar sadece spekülasyon ve stokçuluk yaparak ortamdan yararlanabilen işadamlarıydı. "Çeşitli toplumsal grupların

38 Karpat, *Politics*, 169. Deklarasyon bir gün önce radyoda yayımlandı, fakat ertesi gün basında çıktığı için 12 Temmuz deklarasyonu olarak anılır oldu.

39 Ibid.

40 Necmettin Sadak, "Geçici tedbirler değil, Sürekli ve esaslı bir iktisat programına muhtacız", *Akşam*, 1 Ağustos 1946.

41 *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1946.

yaşam standartları arasındaki açı genişledi ve hükümete yönelik var olan uzlaşmazlık arttı."[42]

Bu önlemler, mantıksal olarak bir *laissez faire,* Demokrat Parti hükümetinden gelecekti. Fakat, CHP hükümetinin amacı, muhalefetin kimi desteklerini kesmek ve eleştirilerini sulandırmaktı; böylesi önlemler iş dünyasını CHP lehine etkileyecekti. Ne var ki, bu önlemler muhalefete yaradı ve ilk kez muhalefet hükümete karşı kullanacağı gerçek bir konuya sahip oldu.

DP'liler fiyat artışlarını eleştirdiler; fakat başlangıçta Eylül önlemlerine şaşırtıcı bir şekilde sessiz kaldılar. Yeni dönem Meclis çalışmalarının başlamasıyla birlikte, DP'liler bir gensoru önergesi verdiler. CHP'liler ideolojik olarak ihanete uğradıklarını düşünüyorlardı ve DP'lileri ekonomik politikalarını uygulama şansı vermemekle suçladılar. Önerge bozguna uğradı; fakat bir ay geçmeden (bütçe görüşmeleri sırasında) DP'liler mecliste ekonomiyi eleştiren seslerini daha da yükseltebildiler. Bu arada, bir dizi mitingle hükümete saldırmak için hiçbir fırsatı kaçırmadılar. Bu strateji, böyle bir taktiği çok partili siyasetin komediye çevrilmesi olarak gören CHP'lileri kızdırdı ve asli eleştiri yerinin Meclis olduğunu ileri sürdüler. Adnan Menderes'in bütçe eleştirisi, hükümet saflarından hem muhalefete hem de onun kişiliğine karşı ölçüsüz bir karşı saldırıya neden oldu. Muhalefet, ortamı karanlık terimlerle betimleme ve halkı ayaklanmaya teşvik etmekle suçlanıyordu. Başbakan Peker, hükümetin, muhalefetin halkı isyana ve itaatsizliğe teşvik eden taktiklerine bir son vermeye kararlı olduğunu belirtti. Menderes'in düşüncelerine gelince, bunları "piskopat bir ruhun ifadeleri" olarak önemsemiyordu. DP'liler, bir yürüyüş düzenleyerek ve Meclisi sekiz gün boykot ederek karşılık verdi.[43]

Durum ciddiydi. Bazı CHP'liler, örneğin Nihat Erim, muhalefet mecliste çıktığı zaman görevini terk etmiştir, görüşünü dile getirdi; bunun anla-

42 Karpat, *Politics,* 174.

43 *Cumhuriyet* ve *Vatan,* 19 Aralık 1946. Yalman, *Gördüklerim IV,* 9 ve 104; Karpat, *Politics,* 174-5; M. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* (1970), 222-8.

mı, DP'nin pek âlâ kapatılabileceğiydi. Erim, daha sonra, DP'liler oyunu oynamayı reddederlerse CHP'liler arasında başka bir muhalefetin yaratılmasını önererek benzer tehditlerde bulunacaktı.[44] Ne var ki, İnönü'nün müdahalesi krizi çözdü. Ekim'de, partiler üstü Cumhurbaşkanı rolü oynamaya söz veren ve muhalefetin gelişmesini cesaretlendiren konuşmalar yapmıştı. Muhalefet liderleriyle bir toplantı yaptı ve onlara gelecekte böyle olayların tekrarlanmayacağı güvencesini verdi. Bu sözle birlikte DP'liler Meclise geri döndüler. Ne var ki, İnönü'nün yatıştırma hareketiyle Başbakan Peker'in konumu zayıflamıştı.

CHP'deki aşırılar açısından kriz, bir başarısızlık olarak sonuçlandı ve DP'liler kendi konumlarından daha da emin olarak krizden çıktılar. Yeni kazanılan bu güven, 7 Ocak 1947'de Ankara'da toplanan Demokrat Parti'nin Birinci Kongresinde açıkça belliydi. Parti Genel Başkanı Celâl Bayar'ın açış konuşmasından itibaren DP'liler hükümete karşı saldırıya geçtiler ve yeni öneriler sundular. Seçim yasasının, gelecekteki seçimler partizan bürokrasi tarafından değil bağımsız bir yargı kurulu tarafından denetlenecek şekilde değiştirilmesi çağrısında bulundular. Cumhurbaşkanı görevi ile Parti Genel Başkanı görevinin, İnönü örneğinde olduğu gibi bir kişide değil, farklı kişilerde olmasını ve Anayasaya aykırı ve anti-demokratik gördükleri bütün yasaların iptalini istediler.[45] Bu üç talep *Hürriyet Misakı* adı altında toplandı ve Parti Merkezine, bunları Milli Meclise sunma talimatı verildi. Parti merkezine, bu önerilerin reddedilmesi halinde, meclisi boykot etme yetkisi verildi.

DP'nin meydan okumasıyla harekete geçen CHP Büyük Divanı, parti reformunu görüşmek üzere 16 Ocak'ta toplandı. 27 Ocak'ta, ilke olarak parti program ve tüzüğünde değişiklik yapmayı, parti örgütünü ve işleyiş tarzını ıslah etmeye başlamayı, basın ve enformasyon, toplum örgütleri ve ekonomik önlemler ile ilgili konularla daha yakından ve daha etkili ilgilen-

44 N. Erim, "Meclisi Terk Etmek Vazifeden Kaçmaktır", *Ulus*, 19 Aralık 1946.
45 Esirci, *Menderes*, 39-43; Tunaya, *Partiler*, 650-1; Karpat, *Politics*, 182.

meyi kararlaştırdı. İlerici CHP'liler, "Cumhuriyet Halk Partisi tarihinde ilk önemli dönüm noktası" olarak bu kararları alkışladılar.[46] Mehmet Ali Aybar'ın üzerinde durması dışında, çok az kişinin ciddiye aldığı uğursuz bir gelişme daha vardı, yani Büyük Divan'ın okullarda din öğretimine izin veren kararı. Aybar, CHP'lilerin liberal olmakla DP'lileri çözmeye çalışırken, aynı zamanda siyasi amaçla dine de dönmekte olduklarını belirtiyordu: "Bu ana kadar inkilapçılığı ve laikliğiyle övünen bu parti, politik yaşamının en kritik döneminde, kurtuluşunu dine sarılmakta buldu."[47]

Her iki parti de, bir iç kavga döneminden geçiyordu. Her ikisinde de bu, ılımlı liderliğin politikalarına meydan okuyan aşırı grup şeklini aldı. Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki aşırılar, İnönü'nün yatıştırma politikasına son vermek istiyorlardı. DP'liler arasındaki aşırılar da, Bayar-Menderes grubunun "pazarlık politikası"ndan vazgeçmesini istiyordu. Kendi aşırılarının sürekli baskısı altında her iki parti de, birbirlerine karşı zaman zaman sert politikalar benimsemeye zorlandılar. Ne var ki, bu baskı iki partideki ılımlıları bir araya da getirdi ve kısa süren bir balayı dönemine yol açtı.

Şubat 1947'de, DP İzmir örgütünün kurucularından biri olan Dr. Mustafa Kentli'nin liderliğini yaptığı bir grup aşırı DP'li, Mareşal Fevzi Çakmak'ı DP lideri yapmayı önerdi. Çakmak'ın (1871-1950) ülkede büyük bir ünü ve taraftarı vardı. Milli mücadele sırasında Atatürk'ün arkadaşıydı ve silahlı kuvvetler içinde Atatürk'ten sonra en çok saygı duyulan generaldi. Türk ordusundaki tek mareşaldi ve, 1944'te emekliye ayrılıncaya kadar 23 yıl boyunca Genelkurmay Başkanı olarak kaldı. Onun DP'ye katılması, Parti'ye büyük bir prestij ve ün katıp silahlı kuvvetlerin saygınlığını kazandırdı. İnönü'nün gizli rakibi olarak görülüyordu ve onu destekleyenler, lider olursa. aşırıların provokasyon politikasına başvurabileceğini ve CHP'yi gerçek otokratik rengini göstermeye zorlayabileceğini düşünüyorlardı. Ba-

46 *Akşam*, 21 Ocak 1947.

47 *Hür*'deki makale, 1 Şubat 1947; metin Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm* (1968), 87-9'da veriliyor.

yar-Menderes grubunun, doğal olarak bu öneriye canı sıkıldı. Öneriye açıkça karşı çıkamadılar; bu nedenle Bayar, Çakmak'ın partiye katkılarını öven ve aynı zamanda DP'deki aşırıları yatıştırmak için hükümete bir saldırı da başlatan belirsiz bir demeç yayımladı.[48]

Yine seçimler, partiler arasında gerilimi arttıran bir ortam yarattı ve bu gerilim, İstanbul ara seçiminin (6 Nisan) ve köy muhtarları seçiminin (30 Mayıs) yapıldığı Mayıs ayı boyunca devam etti. DP'liler seçimleri boykot etti ve CHP'liler anti-demokratik uygulamalarında ısrar ederlerse Meclisten çekilme tehdidinde bile bulundular. Demokrat Parti'nin propaganda kampanyası, hükümetin karşı atağına ve Bayar ile Başbakan Peker arasında bir çatışmaya neden oldu. Ne var ki, bu çatışma sürerken, her iki partideki ılımlılar uzlaşma görüşmeleri yapıyorlardı. İki DP'linin de; Fuad Köprülü ve Enis Akaygen, aralarında bulunduğu bir Milli Meclis delegasyonu 10 Mayıs'ta İngiltere'ye gitti. Delegasyonda, İnönü'nün güvenilir adamı Nihat Erim de vardı ve Erim ile Köprülü partiler arası ilişkileri görüşüp her iki taraf için de uzlaşmanın gereği konusunda anlaştılar. Erim'le konuşmalarının sadakatle Cumhurbaşkanına iletileceğini bilen Köprülü, yine İnönü'nün kibirliliğine oynadı ve İnönü hayatta olduğu sürece, başka birinin Cumhurbaşkanı olması gibi bir sorunun bulunmadığını çıtlattı.[49]

Ilımlılar arasındaki yatıştırıcı görüşmeler, her iki partideki aşırıları, özellikle Başbakan Recep Peker'in liderliğini yaptığı grubu yalıttı. Bayar ile İnönü arasında görüşmeler oluyordu ve Demokrat Parti'nin Sivas İl Kongresinde Bayar, kendisi ile İnönü'nün oyunun kuralları konusunda bir anlaşmaya bile vardıklarını açıkladı. CHP hükümetinin muhalefet partisine yaptığı baskıları İnönü'ye şikayet ettiğini ve İnönü'nün de bütün baskıları kaldırtacağına söz verdiğini söylüyordu.[50] Bayar'ın açıklaması, hükümetin anayasaya aykırı ve anti-demokratik uygulamaların suçlusu olduğunu itiraf

48 *Cumhuriyet*, 10-11 Şubat 1947
49 C. Baban, *Politika Galerisi* (1970), 428-9; Toker, *Tek Parti*, 257, 266, 341
50 *Vatan*, 28 Haziran 1947.

etmesi anlamına geliyordu. Peker, basında Bayar'ın konuşmasını okurken hayretler içinde kaldığını belirtti ve hükümet baskısı ile ilgili bütün iddiaları yalanladı.

Suçlamalar ve karşı-suçlamalar, günden güne gerilimi arttırarak Temmuz'a kadar sürdü. Yine İnönü krize son vermek için müdahale etti. 11 Temmuz 1947 akşamı, Recep Peker'in DP'nin bazen devrimci bir örgüt gibi hareket ettiği suçlamasını yalanlayan bir demeci radyoda okudu. İnönü'nün belirttiğine göre, muhalefet partisi yasal çerçevede hareket ediyordu ve CHP ile aynı koşullarda çalışmasına izin verilmeliydi. Cumhurbaşkanı olarak, her iki partiyi de tarafsız bir şekilde koruyacağını söylüyordu.[51] İnönü, Peker'in bindiği dalı kesmişti; daha bir gün önce Peker, DP'lileri devrimci yöntemlerle iktidara gelmeye çalışmakla suçlamıştı! Gerçekten bu, muhalefet lehine müdahalede bulunmak için belirleyici bir an olmuştu. İnönü kendi Başbakanını desteklemiş olsaydı, DP'lilere meclisteki mücadeleden vazgeçme dışında hiçbir seçeneğin bırakılmaması olasıydı. Samet Ağaoğlu ve Mükerrem Sarol gibi birçok genç DP'linin, CHP'nin yürüttüğü şekliyle demokrasi denemesiyle gözleri açıldı. Her yere, belki de orduya dönmeye istekliydiler.[52]

Dahası, partiler arası siyasi çekişme, acilen gereksinme duyulan ekonomik istikrar ve iyileşme için de uygun bir ortam sağlamıyordu. Politikacılardan önce davranan her iki partideki işadamları bir uzlaşma sağlama çabası içindeydiler. Ankara Ticaret Odası Başkan Yardımcısı ve DP Ankara teşkilatı Başkanı Üzeyir Avunduk ile Türkiye'nin en önde gelen sanayicisi ve Ankara Ticaret Odası Başkanı Vehbi Koç aracı olarak harekete geçtiler. Kuşkusuz her ikisi de, Türk hükümeti siyasi istikrarı garanti etmedikçe

51 İnönü'nün demecinin metni: Esirci, *Menderes*, 99-102 ve 12 Temmuz 1947 tarihli basın ve *Ayın Tarihi*. Temmuz 1947. Ayrıca bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti* (1970), 34-5 ve Toker, *Tek Parti*, 258

51 Yazarın eski DP'lilerle yaptığı konuşmalarda da bu duygu ifade edildi. Ancak Celâl Bayar'ın ısrarıvladır ki, denemeden vazgeçmediler ve Bayar iktidara gelmek için antidemokratik yöntemlerin kullanılmasını kabul etmedi.

Amerikan iş dünyasının Türkiye'ye güven duymayacağı ve dolayısıyla yatırım yapmayacağı gerçeğiyle ilgileniyordu.[52] Başka bir ekten de İnönü'nün kararını etkilemiş olabilir -Amerika'nın Marshal Planıyla doruğa ulaşan Türkiye'ye artan ilgisi ve müdahalesi. İnönü, Türkiye'nin Batı'daki imajının özellikle farkındaydı ve muhalefetin Avrupa ve Amerika'nın dikkatini iç meselelere çekme çabasına kızıyordu. Fakat, Necmettin Sadak'ın Dışişleri Bakanı olmasından hemen sonra, Amerika'nın esas olarak demokrasi ya da çok partili politik yaşamla değil, bölgesel ve iç istikrarla ilgilendiğini öğrenmişti. Sadak, en etkili Amerikalı ve İngiliz devlet adamlarıyla görüşmüştü; onların görüşü buydu. Ortadoğu'nun istikrarı yaşamsal önemdeydi ve güçlü olduğu sürece rejimin niteliğine hiçbir itirazları yoktu. Hatta, partilere dayalı siyaset yaşamının Türkiye'yi zayıflatacağından kaygılandılar.[53] İnönü'nün müdahalesi, en azından geçici olarak, siyasi istikran sağlamanın kuşkusuz en iyi yoluydu. Anlamlıdır; Türk-Amerikan Yardım Antlaşması, İnönü'nün 12 Temmuz tarihli demecinden bir gün sonra imzalandı.

Anıldığı şekliyle bu 12 Temmuz Deklarasyonu, Başbakan Peker'in hemen istifasına yol açması gerekirdi; fakat Peker savaşmadan gitmeyi kabul etmedi. Prestijini yeniden kazanmaya ve durumunu Parti Meclis Grubuna getirerek İnönü'nün düşmanlığını nötrleştirmeye çalıştı. 26 Ağustos 1947'de Grubun önüne çıktı, politikasını açıkladı ve güven oylaması istedi. Sadece 35 karşı oyla, ezici bir üstünlük sağladı. Fakat oybirliğine alışık bir partide bu, bir güvensizlik oyuydu. "Otuzbeşler"in lideri Nihat Erim'di; fakat "gerçekte arkasındaki esas sorumlu doğal olarak İnönü'ydü."[54] Peker, 9 Eylül'de istifa etti ve onun ayrılması, Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki "tek parti zihniyeti"nin yenilgisi ve İnönü'nün ılımlılarının zaferi olarak değerlendirildi.

52 Toker, *Tek Parti*, 256 ve Eroğul, *Demokrat Parti*, 32, dipnot 80.

53 Necmettin Sadak, "Girişilen harekette dış endişeler asla yer tutmaz", *Akşam*, 16 Temmuz 1946. Diğer yanda DP'liler her zaman Batı kamuoyunu kendi yararlana kullanmaya çalıştı.

54 Toker, *Tek Parti*, 300.

CHP'li Ilımlılar İktidarda

Yeni Başbakan Hasan Saka, deneyimli ve liberal eğilimleri olan bir devlet adamıydı. Peker'den farklı olarak, Paris'te eğitim görmüş ve İstanbul Siyasal Bilgiler Fakültesinde hukuk ve ekonomi dersleri vermiş bir sivildi. Sırasıyla Maliye Bakanlığı, Ekonomi, Ticaret ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştı; Başbakan olarak ekonomik sorunları halletme niteliklerine sahip görülüyordu. Kabine birçok yeni simayı kapsıyordu ve "tek parti taraftarı olarak tanınan hiç kimse yoktu."[55] 14 Eylül'de İnönü, ülke gezisine çıktı. DP'li bir meclis üyesi de kendisine eşlik ediyordu; yerel bürokrasi ve parti örgütlerinden tarafsız olmalarını ve muhalefet partisine adil davranmalarını isteyen konuşmalar yaptı. 26 Eylül'de Ankara'ya dönüşünde, istasyonda, Fuad Köprülü ve bir DP heyeti tarafından karşılandı -eski taktiklerden uzaklaşma.

Kaydettikleri bütün ilerlemelere karşın, CHP'li ılımlılar, bütünüyle memnun değildi. Daha fazla parti demokrasisi vaadi, gerçekleştirilmeden duruyordu; pro-CHP bürokrasinin pençesini kırmak olanaksız görünüyordu. Menderes, "Bir devlet yapısında olarak hükümet eliyle kurulmuş olan ve uzun müddet tek partili idare zihniyetiyle hususiyetini edinmiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi şimdi yeniden yeniye bir parti hüviyeti alabilmek için doğum sancıları geçirmektedir"[56] diye belirttiğinde, durumu doğru teşhis etmişti. CHP, 17 Kasım'da toplanan Yedinci Parti Kongresinde yeni bir parti kimliği kazanabilirdi; fakat başaramadı. Partiyi daha demokratik yapacak kararlar alındı; fakat bu kararlar kongreden önce açıklanan umutları haklı çıkaracak kadar yaşamadı. Tarafsız ve siyasi manzaranın keskin bir gözlemcisi olan Nadir Nadi, reformlara ve kuru gürültülere karşın "sonunda status quo politikası, her zaman olduğu gibi üstün geldi"[57] sonucuna vardı.

55 Yalman, *Gördüklerim IV*, 119.

56 Konuşma metninin tamamının verildiği Esirci, *Menderes*, 94-7 ve *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1947

57 *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1947.

CHP'yi dönüştürmenin diğer bir yolu, altı ilkeyi, parti "ideolojisi"ni değiştirmek ve yeniden yorumlamaktı. Bu nedenle, *İnkilâpçılık* ilkesinin devrimci-radikal yanına vurgu azaltıldı ve evrimci gelişme vurgulandı.[58] Bu, demokrasiye doğru bir adım olarak değerlendirildi; çünkü, reformlar artık yukarıdan dayatılmayacak ve sadece halkın kabul ettiği reformlar uygulanacaktı. Devletçilik yorumu, özel sektöre karşı ayrımcılığı kaldıracak derecede daha çok esnekleştirildi. Hem Anayasada hem de parti programında temel ilke olarak kabul edilen özel mülkiyet hakkına uygun olarak, Parti Kongresi Haziran 1945 tarihli Toprak Reformu yasasını, kapsamını daraltarak değiştirmeyi kararlaştırdı. Radikal olmaktan çok, "Yabancı ideolojilere", yani komünizme ve faşizme yönelik bir karşı-ağırlık ve azınlıklar için daha liberal politika yönünde bir hareket olarak, dil, kültür ve toprak, milliyetçiliğin temeli yapıldı. Laiklik konusundaki tartışmalar en ateşli ve en kavgalı tartışmalar olmuştu ve bu ilke konusunda da Kongre, partinin İslâm'a karşı militan politikayı terk etmesini kararlaştırdı. Bu yönde bir eğilim daha önce de dikkat çekmişti ve DP'li kışkırtıcı General Sadık Aldoğan, alaylı bir şekilde şunu soruyordu: "Yirmi beş seneden beri masum halka her türlü fenalığı yapan Halk Partisi ve hükümetleri şimdi onların kırılan kalplerini tamir etmek için mekteplerde din derslerinin okunmasını kabul ettiler... Ulan sen kimi aldatıyorsun? Artık size kim inanır?"[59] Bu reform vaatlerinin arkasındaki dürtü, partiyi doktrin olarak DP'lilere daha çok yaklaştırmak, eleştirilerinin birçoğuna karşılık vermek ve halkın güvenini yeniden kazanmaktı. Fakat Sadık Aldoğan haklıydı: Halk o kadar kolay kazanılamayacaktı.

58 Kili, *Kemalism*, 160-1.

59 Aktaran Hüseyin Cahit Yalçın, "Şeriat İsteriz", *Tanin*, 3 Ekim 1947.

Demokrat Partide Bölünme

Siyasi balayı, CHP'liler için geçici bir çare olduğu halde, DP'lilerin konumunu zayıflatıyordu. CHP'ye yönelik saldırgan politikaya dayanan dinamizmlerini ve dolayısıyla da popülaritelerini yitiriyorlardı. Fakat DP'liler açısından belki de en dolaysız sonuç, partideki ılımlılarla aşırılar arasında artan gerilimdi. Aşırılar daha önce partiyi bir pazarlık eseri olarak suçlamışlardı; şimdi kukla bir muhalefet olarak betimliyorlardı. İnönü'nün. iki parti arasındaki ilişkilerin, Bayar aşırıları partiden atarsa sağlamlaşabileceğini çıtlatarak bölünmeyi teşvik ettiği söylenir.[60] Bölünme 1948'in ortasında gerçekleşti, ne var ki, göreceğimiz gibi, sonuç partiler arası ilişkilerin sağlamlaşması olmadı.

Demokrat Parti'deki kavga bir yıldan fazladır gizli gizli sürüyordu. Ocak 1948'de, İstanbul örgütünün lideri Kenan Öner'in istifasıyla birden bire alevlendi. Parti liderliğini partiye hükmetmekle ve iç muhalefeti, özellikle İnönü'ye düşman grupları bastırmakla suçladı. Bayar ile İnönü'nün gizlice anlaştığını, ikisinin danışıklı dövüşmekten suçlu olduğunu -CHP'nin DP'lilere iyi davranmasının nedeninin bu olduğunu- ileri sürdü. Ve son olarak, İnönü'nün liderlere kendi partilerini kurmak için mali yardım bile verdiğini iddia etti.[61]

Çatışma, Bayar grubunun egemen olduğu merkez ile esas olarak Halk Partisi'nin merkezi denetim anılarıyla rahatsız olan kişilerden meydana gelen Meclis Grubu arasında bir mücadele şeklini aldı. Merkez, parti disiplinini yaşamsal sayıyordu ve parti makinesini, özellikle Disiplin Kurulunu kontrol ettiği için, kavgacıları ihraç ettirebilirdi. Mart'ta beş milletvekili ihraç edildi; ve bunu protesto edip istifa eden altı Merkez Kurul üyesi de

60 Eroğul, *Demokrat Parti*, 38. İnönü, Kenan Öner, Sadık Aldoğan ve Ahmet Tahtakılıç gibi kişilere işaret ediyordu

61 Karpat, *Politics*, 211-15. Karpat, 17 Ocak 1947 tarihli *Yeni Sabah*'ta yayımlanan Kenan Öner'in mektubunu aktarır.

partiden ihraç edildi. Başka bir parti söylentisi zaten vardı ve ilk kez üst bir yargı merci i ve bir yüksek mahkeme ya da anayasa mahkemesi düşüncelerini ortaya atan Mustafa Kentli bu söylentiyi doğruladı.[62] Bu öneriler, 1950'deki yenilgilerinden sonra CHP'liler tarafından benimsendi ve ancak 1960'tan sonra gerçekleşti.

Kendilerine Bağımsız Demokratlar diyen meclisteki bir grup huzursuz DP'li, 10 Mayıs'ta varlığım ilân etti; diğer bir grup 20 Temmuz 1948'de yeni bir parti, Millet Partisi'ni kurdu. Bir yıl sonra Bağımsız Demokratlar yeni partiyle birleşti. Demokrat Parti açısından, Meclisteki gücünün yarıya inmesi, fakat daha bütünlüklü olması bunun dolaysız sonucu oldu.

Hasan Saka'nın İkinci Kabinesi, Haziran 1948

Hasan Saka kabinesinin kurulmasıyla çakışan elverişli politik iklim, ekonomik durumu teskin etmek için işe yaramıyor gibiydi. Vaatleri yerine getirmedeki başarısızlığın sorumluluğu tek tek bakanlara yükleniyordu. Kendi başına bir devinirliği olmayan ve bakanlar yetersiz ya da dinamik olmadığında aksamaya elverişli oldukça bürokratik bir sistemde, bakanların rolü özellikle önemliydi. Bu aynı zamanda, bakanlıklara yüksek bürokratların atanmasının nedenini de açıklar; dışardan birisinin makineyi çalıştırması fiilen olanaksızdı. Hasan Saka 9 Haziran'da istifa etti ve kendisinden yeni bir kabine kurması istendi. Yeni ekibi, programını gerçekleştirmeye yeterli gördüğü Nihat Erim (Bayındırlık Bakanı) ve Cemil Sıtkı Barlas (Ticaret Bakanı) gibi Türk siyaset yaşamında önemli roller oynamaya aday daha genç ve hırslı kişileri de kapsayan bakanlardan oluşuyordu. Ne var ki, Adanalı zengin bir toprak ağası olan Cavit Oral'ın da kabineye alınması (Tarım Bakanı), tarım sorununda tutucu bir politikanın izleneceği anlamı-

62 *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1948.

na geliyordu. Birinci Saka kabinesinde Bayındırlık Bakanı olan yeni sima Kasım Gülek, Ulaştırma Bakam oldu. Kendilerinden ekonomik kalkınmayı gerçekleştirme sorumluluğu beklenen kişiler bunlardı.

Yeni kabine DP'lileri etkilemedi. Bayar, günden güne kötüye giden ekonomik durumu değiştiremeyecekleri görüşünü belirtti. Menderes, Kütahya Kongresinde benzer görüşleri ileri sürdü.[63] DP'liler öngörülerinde belki haklıydılar; fakat düşmanlıklarına, ekonomik durumun serin kanlı ve rasyonel bir çözümlemesinden çok kendi aşırılarının baskısı yön veriyordu. Eleştiriyorlardı, fakat hiçbir alternatif öneri sunmuyorlardı; dürtüleri salt siyasiydi. Hükümet anti-demokratik yasaların bir kısmını yürürlükten kaldırmış olmasına karşın, Seçim Kanunu kendilerini tatmin edecek şekilde değiştirilmediği için, 16 Temmuz'da yine ara seçimlere katılmamaya karar verdiler. Yine de, DP'liler seçim kampanyasını propaganda amacıyla kullandılar ve Ekim'de CHP'lilere karşı bir saldırı başlattılar. Politik olarak CHP, Demokrat Parti'deki bölünmeden ve Millet Partisi'nin kurulmasından sonra, umulandan iyisini yapıyordu; CHP'nin sorunları ekonomikti. İkinci görevinde de Hasan Saka, ekonomik güçlükleri halkın günlük yaşamından uzaklaştırma sorununu ele alamadı. Bu, hem muhalefetten hem de kendi partisinden sürekli eleştirilere yol açtı ve 14 Ocak 1949'da ikinci kez istifa etti.

Günaltay Kabinesi

Şemsettin Günaltay'ın atanması, CHP'li aşırılar için bardağı taşıran son damlaydı. Günaltay, İslâm sempatizanlığıyla tanınan bir tarih profesörüydü ve aşırılar onun Kemalizme sırt dönebileceğine inanıyorlardı. Günal-

63 Bayar'ın görüşleri için bkz. *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1948 ve Menderes'in görüşleri için, Esirci, *Menderes*, 151-6

tay'ın atanmasına karşı protesto olarak, milliyetçi şair Behçet Kemal Çağlar Meclis'teki görevinden istifa etti ve CHP'den de ayrıldı. Bir bölünmenin olacağı ve aşırıların Kemalist Parti adıyla yeni bir parti kuracakları yolunda söylentiler vardı.[64] CHP'de bölünme olmadı ve Günaltay, muhalefeti yatıştıracağını, küskün ve hoşnutsuz kitleyi kazanacağını ve gelecek genel seçimlerde CHP'yi zafere götüreceğini umduğu bir programı ya da reformu uygulamaya başladı.

Günaltay'ın ilk açıklamalarından biri, Türkiye'nin sorunlarını halledecek kapsamlı bir ekonomik plan benimseme kararıydı. Günaltay'ın başkanlığını yaptığı ve Necmettin Sadak, Nihat Erim, Nurullah Sümer ve Tahsin Banguoğlu'dan oluşan bir komite oluşturuldu. Bir planlama dairesinin kurulacağı ve Başbakanlığa bağlanacağı, işlevinin çeşitli bakanlıklara ait planları koordine etmek olacağı ilân edildi.[65] Bu öneri durumu değiştirmediyse de, CHP'nin hareket ettiği yönü gösterir. Şubat 1950'de, muhalefetin görüşlerine önem verileceğini ve Batı demokrasisinde kabul edilen ilkelerin model olarak alınacağını söyleyen Nihat Erim'in başkanlığında seçim yasasını düzenleme komisyonu oluşturuldu.[66] Günaltay da, örgütlü dine yönelik, sonradan Türkiye'de İslâm'ın kurtarıcısı olarak övünme hakkını kendisine veren liberal politikasını uygulamaya başladı.[67]

Aynı sırada hükümet sola karşı baskıcı faaliyetlerini de arttırdı. Türk solu ne büyüktü ne de örgütlü. Bazı sosyalistler, açığa çıkmak için 1945 sonrasının göreli siyasi özgürlüğünden yararlandı; fakat faaliyetleri, kendilerinin de mensubu oldukları aydınlara ulaşmakla sınırlıydı. Bazıları siyasi partiler bile kurdu. Bunlardan en ünlüsü, Dr. Şefik Hüsnü Değmer tarafından

64 *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1949 ve Karpat, *Politics*, 220.

65 *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1949 ve E. J. Benice, "Günaltay Kabinesi ve Kalkınma Planı", *Son Telgraf*, 1 Şubat 1949.

66 *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1949.

67 Mecliste, partisi İslâm'a karşı olmakla suçlandığında Günaltay, şu sert yanıtı verdi: "Ben, bu ülkede İslâm'ın yüce ilkelerini öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin Başbakanıyım." *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1949, *Ayın Tarihi*, Haziran 1949

19 Haziran 1946'da kurulan ve 16 Aralık'ta sıkıyönetim yetkilileri tarafından kapatılan Türkiye Sosyalist İşçi Köylü Partisi'ydi.[68] Cumhuriyet rejimi her zaman sola düşman olmuştu ve Stalin'in 1945'teki Türkiye üzerine saldırgan tasarıları, Türk hükümetini sola karşı daha hoşgörülü bir tutum benimsemeye teşvik etmedi. Truman Doktrini, Marshall Planı ve sonradan NATO aracılığıyla Türkiye'nin hemen aktif bir rol aldığı Soğuk Savaş sırasında, sosyalistlere sempatisi olan herkes, komünistlerin işbirlikçisi ve vatan haini olarak görüldü. Sosyalist yazar Sabahattin Ali'nin, 2 Nisan 1948'de, söylentilere göre polis teşkilatından birisi tarafından öldürülmesi böyle bir ortamda oldu.[69] Ayrıca 1948'de, "okullardaki olası her solcu etkiyi silmek için... cadı avı"nın bir sonucu olarak dört profesör Ankara Üniversite'sinden atıldı.[70] Hem CHP'liler hem DP'liler solun ezilmesi gerektiği konusunda anlaşıyorlardı ve bu görev 1950'lerin başında layıkıyla tamamlandı.

Daha sonra seçimlere kadar geçen dönemde, yeni hiçbir siyasi sorun ortaya çıkmadı ve DP'liler, siyasi gerilimi olabildiğince yüksek tutmak için daha önceki sorun yaratma taktiğine geri döndüler. Türk halkının bilincine derinliğine yer etmiş CHP'nin baskıcı geçmişinden, CHP'nin çok az şey yapmış olduğundan, hüküm süren ekonomik yoksulluktan döne döne söz edip CHP'yi her zaman kızdırabiliyorlardı. DP, sözde radikal eylemde ihtiyatlı olma anlamına gelen ihtiyatlı bir radikalizm politikası güdüyordu. Bu nedenle, ikinci kongrelerinde, çok partili siyasi yaşama ve demokrasiye geçme eşiğinde olan bir toplumun ihtiyaçlarını karşılamak açısından mutlaka yapılması gereken anayasa değişikliğine karşı çıktılar. DP'liler, anayasanın ruh olarak demokratik fakat uygulama olarak otokratik olduğunu iddia ediyorlardı. Aynı zamanda, "Seçim Kanunu'nun ihlâl edil-

68 Türkiye *Cumhuriyeti* İçişleri Bakanlığı, *Türkiye'de Siyasi Dernekler* (Ankara, 1950), 341-64.

69 Kemal Sülker, *Sabahattin Ali Dosyası* (İstanbul, 1968), 81 vd.

70 Karpat, *Politics*, 372-3. Uzaklaştırılan profesörler Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes, Adnan Cemgil ve Behice Boran'dı. Boratav Kanada'ya, Berkes Fransa'ya göç etti.

mesi, vatandaşları öz savunma durumunda bırakan bireyin doğal haklarına bir saldırıya eşdeğer"[1] olduğu da belirtildi.

1950 Seçimleri

Demokrat Parti'nin kuruluşundan beri ilk kez politik inisiyatif CHP'lilere geçmişti. Kongre faaliyetlerini bozgunculuk diye ilân ederek saldırıya geçenler onlardı; şimdi Başbakan Yardımcısı olan Nihat Erim, yalnızca CHP'lilerin demokrasi denemesinde samimi olduğunu bile ileri sürdü.

Ekim 1949 ara seçimlerini boykot, CHP'lileri geçmişte olduğu gibi etkilemedi. 16 Şubat 1950'ye gelindiğinde, Seçim Kanunu artık bir sorun olmaktan çıkmıştı; zira DP'liler tarafından kabul edilebilecek bir şekilde değiştirilmişti. Bu tarihten itibaren gayri resmi seçim kampanyası en hareketli anına girdi ve CHP'liler, önemli bir farkla kazanacak kadar iş başarmış olduklarından emindi. Zaferden o kadar eminlerdi ki, DP'lilere yeni mecliste milletvekili önerecek kadar ileri gittiler. Kabul edilebilir hiçbir anlaşmaya varılmamasına karşın, bunu görüşmek üzere iki partinin mensupları arasında gayri resmi toplantılar bile yapıldı.[3]

İyimser olmak için CHP'lilerin belki de haklı nedenleri vardı. Çok partili siyasi yaşamı başarıyla kurmuş ve halkın bazı ruhsal özlemlerini ve maddi gereksinmelerini karşılamaya da başlamıştılar. İki seçim bildirgesinin karşılaştırılmasının gösterdiği gibi, iki partinin programları arasında hemen hemen hiçbir fark yoktu. CHP, yeniden seçilirse altı ilkeyi anayasadan çıkarmaya istekliydi ve DP'lilerle ve Millet Partisi'yle rekabet etmek

71 Karpat, ibid., 232-3

72 12 Temmuz Deklarasyonunun yıl dönümü dolayısıyla Erim'in demeci. *Ulus*, 13 Temmuz 1949.

73 DP'liler bu gizli görüşmeleri 1955'te açığa çıkardı. Bkz. Toker, *Tek Parti*, 348-50; Karpat, *Politics*, 239; Yalman. *Gördüklerim*, IV, 208.

için özel sektörü ve dincileri yatıştıracak her şeyi yapıyordu. Bu iyimser ruh hali seçkinci, tek parti zihniyetini simgeliyor ve seçmenlerin yukardan bağışlanan reformlara minnet duyacağı ve bunlara eşlik eden baskıları unutturacağı görüşünü yansıtıyordu. CHP'lilerin yok edemediği, İsmet İnönü Partiyi yönettikçe yok etmeleri olanaksız olan tamı tamına bu anımsamaydı. Parti, imajını değiştirmek için ne kadar çabalarsa çabalasın, İsmet Paşa dümendeyken, geçmişle bağlar her zaman güçlü kalıyordu.

DP'lilerin tek avantajı buydu ve "Paşa faktörü"nden sonuna kadar yararlandılar. Fakat Cumhuriyet Halk Partisi üzerindeki baskılarını sürdürmelerine karşın, gizliden gizliye, parti ile bürokrasiyi birbirinden ayırarak atışlarını gittikçe daha az bürokrasiye yöneltmeye başladılar. Bu son derece önemliydi; çünkü, düşman bir bürokrasi DP'nin seçim şansını tehlikeye sokacak ve iktidara gelirse de programı üzerinde bir fren olacaktı. Bu nedenle, bürokrasi önce tarafsızlaştırılmalı ve sonra da kazanılmalıydı. DP hiyerarşisi, *eski rejim* sorununun gündeme getirilmeyeceği sözü vererek bunu tamamladı: *"devr-i sabık yaratmayacağız"* Yalnızca partinin suçlu olduğu geçmişin günahlarından bürokrasi sorumlu tutulmayacaktı. Bu şekilde bürokrasi CHP ile ipleri koparıp tarafsız bir rol oynamaya başladı. Bürokrasinin tarafsızlığı olmasaydı, DP'lilerin 1950 seçimlerini kazanmış olup olamayacakları kuşkuludur: memurların nüfuzu Türkiye tarihinde her zaman güçlü olmuştu. Memurların partizan davranmaması DP seçmenine cesaret verdi ve partinin prestijini yükseltti; bürokrasiyi tarafsızlaştırabilen bir parti oy vermeye değerdir, diye düşünüyordu halk.

Seçimler 14 Mayıs 1950'de yapıldı. Tarihsel uğrağı duyumsayan halk ezici bir çoğunlukla dışarı çıkıp -kayıtlı seçmenlerin yüzde 90'ı- İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi'ni iktidardan uzaklaştırmak için oy kullandı.

2. MENDERES DÖNEMİ 1950 -1960

Birçok açıdan, Dokuzuncu Büyük Millet Meclisi tarihimizde ayrı bir yere sahip olacaktır. Tarihimizde ilk defa, milli iradenin tam ve serbest tecellisinin sonucu olarak, bu güzide Meclis milletin kaderini belirleyebilecek bir duruma gelmiştir.

Bu tarihi günü [14 Mayıs 1950] sadece partimizin değil, Türk demokrasisinde zafer günü olarak hatırlanacaktır.

Menderes'in Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşması, 29 Mayıs 1950.

1950'de Partiler Arası İlişkiler

DP'liler, seçimlerde kök salmış yönetici partiden politik iktidarı alma güreşinde başarılı olmuştular; gelişmekte olan ülkelerin politik yaşamında nadir bir başarı. Fakat seçim sorunları, iki parti için de bir kimlik krizi yarattı; çünkü ikisi de Türk siyasi yaşamında örneği olmayan yeni rollere uyum göstermek zorundaydı. Askeri müdahale söylentilerine karşın, iktidarın el değiştirmesi sakin gerçekleşti. Ezici çoğunlukla DP'li olan Meclis, Celâl Bayar'ı Cumhurbaşkanı seçti ve o da Adnan Menderes'i Başbakan olarak atadı. Yeni hükümet 22 Mayıs'ta açıklandı.

1 Başlangıçta kabine şunlardan oluşuyordu: Adnan Menderes (Başbakan), Halil Özyörük (Adalet), Refik Şevket İnce (Milli Savunma), Rüknettin Nasuhioğlu (İçişleri), Profesör Fuad Köprülü (Dışişleri), Halil Ayan (Maliye), Avni Başman (Milli Eğitim), General Fahri Belen (Bayındırlık), Zühtü Velibeşe (Ticaret ve Ekonomi), Dr. Nihat Reşat Belger

Adnan Menderes (1899-1961), Batı Anadolu'da müreffeh ve gelişmiş bir il olan Aydınlı zengin bir toprak ağasıydı. 1930'da yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na girerek siyasi hayata atıldı. Bir yıl sonra bu parti feshedildiğinde, CHP'ye katıldı ve Aydın milletvekili seçildi. 1945'te ihraç edilinceye kadar partide kaldı. Demokrat Parti'nin kurucu üyelerinden biriydi ve ikisinin kaderi sıkı sıkıya birbirine bağlı hale geldi.

Menderes, "Serbest Fırka denemesi" sırasında Celâl Bayar'ın dikkatini çekmişti. Bayar, Menderes'in dinamizminden ve Türkiye'nin sorunlarını keskin kavrayışından etkilendi. Menderes, diye anımsıyordu Bayar, halkın psikolojisinden, özellikle de köylülerin psikolojisinden anlıyordu ve liderlik için gerekli niteliklere sahipti. Bayar, 1945'te bir muhalefet partisi kurmaya karar verdiğinde, Menderes'i kurucu üye olmaya davet etti. Sonra, 1950 genel seçimlerinde partisi iktidara gelirse Menderes'i kendi Başbakanı yapmaya karar verdi. Sadece Menderes, diye düşünüyordu, ülkeye gelişmiş Batı'yı yakalamak için mutlaka gerekli olan modern ve ilerici bir liderlik yapacak kişilik ve görünüşe sahipti.[2]

Partilerin başlangıçtaki olgun davranışının ve birbirlerine yönelik iyi niyet gösterilerinin aldatıcı olduğu anlaşıldı. Gerçekte, Meclisteki ilişkileri ve parti yayınlarındaki makaleleri çözümsüz gerilimleri açığa vuruyordu. ilk çatışma çok geçmeden geldi. 29 Mayıs'ta Menderes programını sundu ve bunu eleştiri ve savunmaların yapıldığı tartışmalar izledi. 2 Haziran'da Menderes kendini eleştirenlerin suçlamalarına cevap verdi ve CHP'liler,

(Sağlık ve Sosyal Yardım), Nuri Ozsan (Gümrük ve Tekel), Nihat İyriboz (Tarım), Tevfik İleri (Ulaştırma), Hasan Polatkan (Çalışma), Profesör Dr. Muhlis Ete (İşletmeler).
Bkz. Türk basını, 25 Mayıs 1950 ve kabineyi ve sonraki bütün değişiklikleri gösteren Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları* (1968), 345-6. Samet Ağaoğlu ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, sırayla Haziran ve Temmuz 1950'de Devlet Bakanlığına getirildiler.

2 Celâl Bayar'la konuşma. Ayrıca bkz. Celâl Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes* [yeni baskı, (1970)], 103.

Meclis işleyişini düzenleyen yönetmelik gereğince cevap haklarını kullanmak istediler. Ne var ki, Meclis Başkanı Refik Koraltan, muhalefetin bu hakkını kullanma isteğini geri çevirdi; CHP'liler de, protesto için Meclisi terk etti. Hükümet, 192 çekimser oya karşın, güvenoyu aldı.[3]

2 Haziran'daki Meclis görüntüsü, gelecekteki partiler arası ilişki açısından kötü bir işaretti. Basın, bu olayın, dört yıl önce, 14 Ağustos 1946'da, gerçekleşen bir tartışma şeklinin harfiyen tekrarı olduğunu belirtti. O olayda, Recep Peker programını okumuş ve DP'liler, programı inceleyip eleştirilerini hazırlamaları için, görüşmelerden önce bir süre talebinde bulunmuştu. Meclis Başkanı talebi reddetmiş ve DP muhalefeti bir yürüyüş düzenlemişti. Meclisi terk etmeden önce Menderes şunları söylemişti: "...tartışmalar bu şekilde açılırsa, bu demektir ki, bize tartışmalara katılma fırsatı verilmiyor."[4] CHP hükümetlerinin parlamenter uygulamaya aykırı davrandığı başka olaylar da vardı; şimdi DP'liler onların örneğine özeniyordu.

6 Haziran'da hükümet, Genelkurmay Başkanı ve diğer yüksek subayları görevden alıp yerlerine CHP'yle ilişkisi olmamış ve dolayısıyla siyasi olarak daha güvenilir kişileri getirerek Türk silahlı kuvvetlerinin yüksek komuta merkezinde tasfiyeye giriştiğinde, partiler arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti.[5] DP'liler orduyla ilişkilerinde çok duyarlıydılar; İsmet İnönü muhalefet lideri olduğu sürece, komutanların hükümete bütünüyle sadık olamayacaklarına inanıyorlardı. CHP yanlısı gazeteler, siyasi amaçlarla tasfiyeyi istismar etmeye çalıştığında, DP'liler sert tepki gösterdi. Bu gazeteler *(Ulus ve Hürriyet)*, diye açıklıyordu DP'liler, silahlı kuvvetleri hükümete karşı kışkırtmak için tasarlanmış bir kampanya yürütüyordu. Muhalefet saldırılarına devam edip silahlı kuvvetlerdeki değişikliklerin açıklamasını

3 Türk basını, 30 Mayıs ve 1, 2, 3 Haziran 1950. Çekimserlerin pek çoğunun DP'li olması, parti içindeki disiplin ve konsensüsün zayıflığını açığa çıkarıyordu.

4 *Ayın Tarihi*, Ağustos 1946, 5-12 ve 18-36; *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1950 ve Karpat, *Politics*, 171-2.

5 Cumhuriyet, 7 ve 8 Haziran 1950. Bu olay ve sonuçları 6. bölümde tartışılıyor.

istediğinde, Menderes bu taktikleri, orduyu ve milleti kargaşaya itme kampanyası, daha DP'liler iktidara gelmeden bir ay önce CHP'nin başlattığı bir kampanya olarak kınadı. "Bütün çalışmalarımız", diyordu, "memlekette demokrasiyi perçinlemeye matuftur. CHP başarılı bir çalışmaya girişebilmesi için "iktidar haslarını" başından atması lazımdır. "İktidar hastaları" hava teşvik etmek istiyorlar. Memlekette siyasi istikrarı muhtel gösterecek bir polemiğe, bir hücum ve taarruza geçmişlerdir."[6]

Menderes'in *"iktidar hastaları"*, İnönü'ye ve onun CHP'deki izleyicilerine göndermeydi ve pek çok DP'linin paylaştığı derin İnönü korkusunu gösteriyordu. Tartışılan onyılda ve çok daha sonra da partiler arası ilişkiyi bozan, işte bu "Paşa faktörü"ydü. İnönü fobisi, İsmet Paşa'nın DP yönetimini gerçekte kabul etmediği ve ilk fırsatta DP'lilerin altını oymaya kararlı olduğu inancına dayanıyordu. DP'liler, İnönü politikada aktif olduğu sürece, kendilerini güvencesiz hissediyorlardı. İnönü, sadece onların kendilerini güvencesiz hissetmelerine neden olmuyor, aynı zamanda kendilerinin de açıklayamadığı bir şekilde bir aşağılık duygusuna da neden oluyordu. Güvensizliklerinin gerçek nedeni, seçimlerde siyasi iktidarı ele geçirmiş olmalarına karşın, devleti -özellikle de merkezi ve yerel bürokrasiyi- silahlı kuvvetleri, yargıyı, hatta üniversiteleri ve basını ellerinde tutma konusunda emin olmamalarıydı. Bütün bu kurumların, özelikle silahlı kuvvetlerin İsmet Paşa'ya ve CHP'ye sadakati, diye düşünüyorlardı DP'liler, hâlâ devam ediyordu. Devlete dayanamayan DP'liler, kendileri ve ardılları için bir fetiş haline gelen "milli irade"ye dayandıklarını vurguluyorlardı.

Ellerindeki ezici çoğunluk dikkate alındığında, bu on yıl boyunca DP'lilerin muhalefet takıntısını anlamak güçtür. Üç meclisin hiç birinde -1950, 1954 ve 1957 Meclisleri- muhalefet DP hükümetine meydan okuma ve düşürme noktasına yaklaşamadı. Bu üç mecliste, DP sırasıyla 408, 503 ve 424 sandalyeyi elinde tutarken, en büyük muhalefet partisi olan CHP, sırasıyla

6 *Cumhuriyet* ve *Zafer*, 14 Haziran 1950 ve Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi* [yeni baskı (1963?)], 36.

69, 31 ve 178 sandalyeye sahipti. O halde DP'lileri korkutan neydi?

Gerçekte, kimi zaman Bayar-Menderes grubu olarak tanımlanan DP oligarşisi, muhalefetle ilişkisinden çok kendi partisiyle ilişkisiyle ilgileniyordu. Menderes, hem kendisine meydan okuma hem de devirme gücüne sahip destekçilerinden hep kaygı duymuştu. İnönü ve CHP takıntısı, yeterince gerçek olsa da, aynı zamanda dikkatleri başka yöne çekme aracıydı ve birlikten uzak bir partide birleştirici bir unsur oluyordu. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi Menderes, kendi partisinde denetimini devam ettirmek için, çok fazla zaman ve enerji harcamak zorundaydı.

Türkiye'de demokrasi tartışmalarında ciddi bir değerlendirmeyi hak eden başka bir faktör de, çoğunluk partisinin genel olarak muhalefetin ve özel olarak da muhalefet partilerinin düşüncelerine yönelik tutumudur. Tarihsel olarak hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin zihinlerinde her türden muhalefet düşmanlıkla eşit hale gelmiştir. 1908'de meşruti yönetime, Avam Meclisine, Ayan Meclisine ve siyasi partilere geçişle birlikte, geleneksel siyasi davranışların baki kalacağı hemen açığa çıktı -ve böyle bir politik iklimde muhalefet kötü oldu. 1945'te çok partili siyasi yaşam kurulduğunda, siyasi davranışlarda hiçbir önemli değişiklik olmamıştı. O zaman iktidarda olan CHP'liler muhalefet partilerinden ciddi ve sürekli eleştiri beklemedi. Onlardan, bir emniyet supabı ve siyasi yaşamda bir istikrar öğesi olarak ılımlı bir eleştiri yapan hükümetin küçük ortağı olmalarını bekledi. Yasal ve aktif bir muhalefetin sürekli varlığı, DP'lilerin desteğini arttırırken, CHP'yi destekleyenleri şaşkına çevirip demoralize etti. CHP'deki aşırılar bunun farkındaydı ve DP'yi kapatmayı düşündüler; fakat sonunda ılımlıların görüşü egemen olabildi.

İktidarda DP'lilerin muhalefete yönelik tutumu, CHP'lilerinkinden bir bakıma farklıydı. Bir kuşak boyunca yönetici parti olarak CHP, muhalefet-

7 Çağdaş politik yaşamı da dikkate alarak tarihsel bir ele alınışı için bkz. Şerif Mardin, "Opposition and Control in Turkey", *Government and Opposition* I/3 (Mayıs 1966), 375-88, Ayrıca bkz. Lewis, *Emergence*, 221, 265, 279-81 ve 306.

le uğraşırken bir suçluluk duygusundan rahatsızdı. CHP hükümetlerinin meşruiyeti bile kuşkuluydu; çünkü özgür ve dürüst seçimlerle hiç iktidara gelmemiştiler, halktan hiç yetki almamıştılar. Ne var ki, DP'liler kendilerini, Türk tarihinde "devrimi" son aşamasına taşıyacak yeni bir güç olarak görüyorlardı. Tarihin kendilerinden yana olduğundan ve İnönü yönetimdeki CHP ilerleme önündeki başlıca engel haline geldiği için, ilk görevlerinin CHP'yi iktidardan uzaklaştırmak olduğundan emindiler.

DP'liler, siyasi devrimin son aşaması olarak gördükleri seçimlerde zafer kazanmakla, bu engelin kaldırıldığına inandılar. Anlamlıdır; seçim başarılarını bir "beyaz devrim" olarak nitelediler. Fakat bu sadece başlangıçtı; zira siyasi devrimden baştan aşağı toplumsal ve ekonomik bir dönüşüme geçme niyetindeydiler; bunun için "milli irade" kendilerine yetki vermişti. Bu nedenle, sabırsızlanmaya başladılar ve fiilen varlık nedenini yitirdiğini ve artık hükümetin ülkeyi ileri götürme görevini yerine getirmesine izin vermesi gerektiğini söyledikleri CHP muhalefetiyle didişmeye başladılar. Oysa muhalefet, politikaya dalarak, politika dışında hiçbir şey yapmayarak, hükümeti taciz etmeye devam etti. Muhalefetin olumlu katkıları altı ay sonra hiç olmuştu ve Menderes, Meclisin önüne bir tek yapıcı sorun getirmemiş olan bir muhalefetle ilgili kaygılarını belirtti. CHP'nin hemen aklını başına toplayacağını umuyordu.[8]

DP'lilerin kendileri ile ilgili görüşleri ve muhalefete yönelik tutumları, en azından ilk yedi yıl süresince, seçimlerde elde ettikleri sürekli başarılarla doğrulanır gibi görünüyordu. Genel seçimlerden bu yana ilk sınama olarak ele alınması gereken 3 Eylül 1950 Belediye Seçimleri, DP'liler için ülke çapında silme bir zafer oldu. CHP'lilerin elinde tuttuğu 600 belediye başkanlığının 560'ı DP'lilerin denetimine geçti. Ekim'deki İl Genel Meclisi Seçimlerinde DP'liler, 67 ilin 55'ini kazandı ve bu durum, DP'lilerin

8 Bkz. Menderes'in Aydın konuşması, *Zafer*, 15 Kasım 1950.

9 *Aym Tarihi*, Eylül 1950, 2-5; Fahir Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 288-9.

10 *Zafer* ve *Cumhuriyet*, 6 ve 17 Ekim 1950.

Meclisteki sandalye sayılarını 408'den (1950) 503'e ve oy oranlarını da %53.59'dan %58.42'ye çıkardıkları 2 Mayıs 1954 genel seçimlerine kadar devam etti. 1954 seçimlerinde CHP'lilerin sandalye sayısı 69'dan 31'e ve oy oranları da %39.98'den %35.11'e düştü.[11]

Her seçim başarısı DP'liler için eleştirileri kabul etme ve hoş görmeyi daha da güç hale getirdi ve Ulus'taki köşesinde Nihat Erim, "GP iktidara geldiğinden beri, onun ilk hükümeti, kendisini bir türlü tenkide tahammüle alıştıramamaktan" şikayet ediyordu.[12] Çok partili politik yaşama geçilmeden önce, eleştirinin hoş görülmesi ve yapıcı olması gerektiği kavramları Türkiye"nin politik kültürüne kök salmış olması gerekirdi. 3 Eylül 1950 Belediye Seçimlerinden hemen sonra Menderes, partisinin tutumunu özetleyen bir saptama yaptı: "14 Mayıs"ta Türk milleti Halk Partisi"ni iktidardan sildi; 3 Eylül"de muhalefetten sildi."

Bazı eski DP'liler, yazarla konuşmalarında, iktidarlarına hiçbir tehdidin olmadığını bilmelerine karşın, muhalefet takıntılarının neden davam ettiğini açıklamada güçlük çektiler. Geçmişe bakarken, kendilerini daha acil sorunlardan uzaklaştırdığı için bunun kendi partilerinin başlıca hatası olduğunu kabul ettiler. DP seçkinlerinin rasyonel bir şekilde ele alamadığı şeyler, parti taraftarları için daha da kafa karıştırıcı oldu. Taraftarlar, kendi partilerinin zaferinin CHP'yi politik gücünden bütünüyle yoksun bırakacağını ummuştu. Beklentilerinin aksine, CHP -İnönü'de simgeleşen- hâlâ aktifti ve yeni hükümeti şiddetle eleştiriyordu.

Menderes bu siyasi iklim içinde iktidara geldi. Bütün bu on yıl boyunca, zamanla daha da sertleşen partiler arası çekişme sürekli bir faktör olarak kaldı. Parti üyeleri aralarındaki ilişkiler bağlamının dışına çıkarıldığında, bu faktör şaşırtıcı derecede yersizdir; çünkü, her iki partinin de çok fazla ortak yanları, çok az anlaşmazlık alanları vardı. Eğer Türkiye, partili siste-

11 Bkz. Bölüm 4.

12 *Ulus*, 1 Ağustos 1950.

13 *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1950; Eroğul, *Demokrat Parti*, 70'ten aktarma.

min işlevinin status quo'yu devam ettirmek ya da düzenli değişimi sağlamak olduğu gelişmiş bir ülke olsaydı, bu iki parti hayranlık uyandıracak bir şekilde işlev görebilirdi. Aşağı yukarı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Cumhuriyetçi ve Demokratik Partiler kadar birbirinden farklıydılar ve İngiltere'deki İşçi Partisi ile Muhafazakar Parti'den daha fazla ortak yanlara sahiptiler. Fakat, yönetici sınıfın status quo'yu devam ettirme konusunda birleştiği bir toplumda faaliyet yürütmüyordular; Türk yönetici sınıfı, toplumun temel yapısı değiştirilmediği sürece değişimin gereği üzerinde anlaşıyordu.

Hemfikir olunan alanların genişliğine karşın, ülkeyi dönüştürmenin hızı ve doğası konusunda partiler anlaşamadı. CHP'liler, iktidar yapısı içindeki bürokratik-askeri grupların beklenmedik bir zarar görmeyeceği ve doğmakta olan kapitalist topluma emilmeleri için bunlara zaman ve fırsat tanınacağı, daha yavaş ve daha istikrarlı bir dönüşümden yanaydı. Diğer yanda DP'liler, kendi sosyo-ekonomik programlarının ne anlama geldiğini düşünmemiştiler. Öncelikli dürtüleri, ülkeyi olabildiğince hızlı kalkındırmaktı; zira, bir kez ülke yeterli bir devinim kazandı mı, hataları bertaraf edebileceklerine ve sorunları ortadan kaldırabileceklerine inanıyorlardı. Tek sorunları, sayesinde milli yetkiyi aldıkları ve muhalefetin engellemekte olduğu programı uygulamaktı. Politikayla oynamak, hem hükümeti hem ulusu, gündemdeki acil sorunlardan uzaklaştırıyordu.

Hükümeti daha çok kızdıracak ve canını sıkacak şekilde, İnönü, hükümetin muhalefete danışmadan bir Türk alayını Kore'ye gönderme kararını bile eleştirdi: "Büyük memleket meselelerinde, hususiyle memleket müdafaası ve harp ihtimallerinde hükümetin muhalefet partisiyle fikir mutabakatı teminiyle tecrübe etmesi, memleket birliğini sağlamak için esas tedbirdir."[14] DP'liler anlaşırdı fakat, CHP'lilerin konuyu istismar etme şekline iti-

14 İsmet İnönü, *Muhalefette Ismet İnönü I*, ed. Sabahat Erdemir (1956), 18. DP'lilerin kızgınlığının nedeni, dış politikanın partiler üstü milli bir sorun ve bu nedenle açıktan eleştirilmeyecek bir sorun olarak görülmesiydi.

razları vardı. Birkaç hafta sonra İnönü, ülkede istikrarsızlığın ve siyasi güvensizliğin varlığından şikayet etmeye başladı. Ordudan bürokrasinin alt düzeylerine kadar, bütün devlet yapısı kendini tehlikede hissediyordu. Demokrat Parti'nin sola karşı aldığı önlemleri yorumlarken İnönü, "Komünizm suçlaması ve bir vatandaşı memleketten sürgün etme tehdidi, hukukun üstünlüğü ilkesine doğrudan bir saldırıdır"[15] diyordu. İki gün sonra Maliye Bakanlığı, CHP'nin 27 yıllık iktidarı sırasında devlet hazinesinden ne kadar parayı zimmetine geçirdiğini ve devlete ne kadar borçlu olduğunu görmek için CHP'nin mali işlerini soruşturmakta olduğunu açıkladı.[16] Hükümetin yaklaşık 50 milyon TL'lik, partiyi felç etmesi beklenen bir miktar, "tazminat" almaya çalışmak niyetinde olduğu kısa sürede ortaya çıktı.[17]

Partiler arası ilişkileri çözümleyen *Cumhuriyet*'in editörü Nadir Nadi, DP'liler iktidara geldiğinden bu yana 8 ay geçmesine karşın, iki partinin normal ilişkiler kuramadığını belirtti. Yeni hükümete görevini yerine getirme fırsatı vermedikleri için CHP'lileri sorumlu tutuyordu; CHP'liler, hükümetin icraatını görmeyi beklemeden saldırıya başlamıştılar. Kampanyalarını başlatmadan önce, 1951 bütçesi sunuluncaya kadar beklemeleri gerekirdi. Kendi açılarından, DP'liler muhalefete karşı olgun davranmamakla[18] ve sadece halkın gönlünü almak için tasarlanmış önlemleri almakla eleştiriliyorlardı. Halka hizmet etmek başka bir şeydi, diye yazıyordu Nadir Nadi, onların gönlünü almak daha başka bir şey. İktidardaki son yıllarında CHP, oy toplamak için ilkelerden fedakarlık yapmış ve bu nedenle halka hizmet etme fırsatını yitirmişti. DP'lilere aynı şeyi yapmamalarını tavsiye ediyordu[19] -sık sık tekrarlanan fakat aldırmadan geçiştirilen bir ses ve kahin-

15 İbid., 19-20 (İnönü'nün radyodaki seçim konuşması 28 Ağustos 1950).

16 *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1950.

17 *Cumhuriyet*, 1 ve 2 Eylül 1950 ve Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam III (1968), 130 vd. Uzun ve ilginç bu İsmet İnönü biyografisinin üçüncü cildi 1950-1964 yıllarını kapsıyor.

18 Nadir Nadi, "Partiler Arası", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1951.

19 Nadir Nadi, "Tek Yol", *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1951.

ce bir uyarı. Şubat 1951'deki bütçe tartışmaları Nadir Nadi'ye 1946 sonrası yıllardaki partiler arası ilişkileri anımsatıyordu: İktidar partisi "halkın gerçek isteğiyle ve büyük bir çoğunlukla iktidara" gelse bile, bu 1940'ların sonunda Halk Partisi'nin çektiklerinin psikolojik gerekçesi değildi.[20]

Dini İrtica ve Kemalizm

Hükümet ile muhalefet arasındaki bu gergin ilişkiler dönemi, Kemal Atatürk'ün büst ve heykellerini yıkma, Anadolu'nun küçük kasabalarında kadınlara yönelik küstah tutumlar, Türkiye'de İslami uygulamaların restorasyonu ve militan laikliğe son verme istemleriyle belirginleşen ve "dini irtica" olarak nitelenen dönemle çakıştı. Örneğin, Demokrat Parti'nin Konya İl Kongresinde, bazı delegeler fes ve çarşaf giyme, Arap harflerini kullanma hakkının geri getirilmesini istediler; her üçü de 1920'lerde Kemalist reformlarla kaldırılmıştı.[21] Parti bu önerileri reddetti. Fakat, CHP'nin halkın gözündeki imajını hemen hemen hiç iyileştirmese de, DP liderliğinin daha çok canını sıkmak için CHP'nin bir numaralı sorunu dini irtica olmuştu. CHP'liler, Atatürk'ün partisinin mensupları olarak, Atatürk reformlarının gerçek muhafızları oldukları iddiasını yenileyebiliyorlardı. Sert yanıtında Menderes, reformların gerçek muhafızının Türk milleti olduğunu söyledi ve hükümet sağa karşı harekete geçmeye başladı. İçişleri Bakanlığı, bütün il valilerine Atatürk heykellerinin korunması için önlemlerin alınmasını emreden bir tebligat çıkardı ve siyasi amaçlarla dini istismar etmekle suçlanan *Büyük Doğu*, *Sebilürreşad* ve *İslâmiyet* gibi gerici ve dinci yayınlara karşı soruşturmalar açıldı.[23]

20 Nadir Nadi, "DP'ye Düşen Vazife," *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1951.
21 *Vatan*, 12 Mart 1951.
22 *Cumhuriyet*, 18 Mart 1951.
23 *Zafer*, 29 ve 30 Mart 1951. İslâm ve politika üzerine bkz. bölüm 13.

CHP'nin dini irtica ve Atatürk reformları konusunda çıkardığı gürültü, değişimi yavaşlatmak ve status quo'yu olabildiğince uzun süre korumak için tasarlanmış gibi görünüyordu. DP liderliği, partiye karşı yöneltilen anti-Kemalizm suçlamasından rahatsızlık duyuyordu; fakat suçlama asla tatmin edici bir şekilde belirtilemediği için, bunu halletmenin uygun hiçbir volunu da bilmiyordu. Özellikle Bayar gibi birçok DP'li, herhangi bir CHP'li kadar Kemalizme sahip çıkabilirdi. Gerçekte amaçlarının, 1938'de Atatürk'ün ölümünden önce olduğu gibi, Kemalizmi canlı bir ideoloji haline getirmek olduğunu iddia ediyorlardı. Atatürk'ün ölümünün 14. yıldönümünde Menderes, Türk toplumunun karşı karşıya olduğu görevin, başlangıçtaki biçim ve niteliğiyle Atatürk'ün başarılarını (CHP'nin istediği gibi) salt korumak değil, başlangıçta bunlara yön veren amaç ve motiflere uygun olarak bu başarıları geliştirmek olduğunu yazıyordu. DP yönetiminde, Türk milleti böyle bir ilerlemenin keyfini yaşıyordu ve Atatürk sonsuza kadar huzurla uyuyabilirdi.[24]

DP'nin Kemalizm yorumuna göre -birçok CHP'linin de paylaştığı- Atatürk, Türkiye serbest girişime dayalı kapitalist bir sistem içinde batılılaşabilsin diye, kendi reform programını uygulamıştı. Menderes'in işaret ettiği reformların "amaç ve motifleri" bunlardı. Bu politika, hem iç koşulların hem de dünyadaki durumun bu denemenin sürdürülmesine izin vermediğinin anlaşıldığı 1930'ların başına kadar uygulanmıştı. Belki de Sovyet örneğinin ve yardımının teşvikiyle Kemalist rejimin aktif devlet müdahalesine ve ekonomide planlamaya karar vermesi, sadece o zaman içindi. Fakat o zaman bile, amaç yaşayabilir bir ekonomi ve ayakları üzerinde durabilir bir özel girişimciler sınıfı yaratmaktı. Bu sınıf yeteri derecede geliştiğinde, devlet girişimleri onlara devredilecek ve bir serbest piyasa ekonomisi kurulacaktı. DP'lilerin gerçekleştirmeye çalıştıkları dönüşüm buydu ve bunu, Kemalizmin esas amaçlarına bağlı kalmak olarak görüyorlardı.

24 *Yeni İstanbul*, 10 Kasım 1952.

DP'liler bu programı uygulamak için, aynı temel ilkeleri paylaşan bir muhalefet anlamına gelen siyasi barış istiyorlardı. Fakat CHP, diye şikayet ediyordu Menderes, siyasi barış yapmayı reddediyor ve hükümete saldırmada ısrar ediyordu. Muhalefetin başlangıçtaki suçlaması, hükümetin seçim vaatlerini yerine getirmediği şeklinde olmuş, fakat istatistikler bu suçlamanın yalan olduğunu göstermiş ve CHP'liler bundan vazgeçmek zorunda kalmıştı.[25]

CHP'liler, yine de, kötüleme kampanyasına son vermediler. Aksine şu propagandaya başladılar: "Memlekette huzur ve güven kalmadı. Memleketin idari yapısına büyük zarar veren partizan bir idare is başındadır. Vatandaşlara eşit muamele yapılmıyor. İdare o kadar partizandır ki, devlet dairelerinde çalışan herkes bir tür siyasi komiserin kontrolü altındadır. Yönetimin zihniyeti, Millet Meclisinde çalışmayı [muhalefetin] imkânsız hale getirmiştir."[26]

Hükümetteki ilk yılında, inisiyatif bütünüyle Demokrat Parti'nin elindeydi. 25 Temmuz 1951'de Atatürk Kanunu olarak bilinen bir yasayı meclisten geçirerek muhalefetin dini irtica ve reformların tehlikeye girdiği ile ilgili uyanlarına karşılık verdi. Yeni yasa, hem Atatürk'ün heykellerini ve reformlarını korumak hem de "DP hükümetine iftira edilmesini" önlemek için tasarlandı.[27] Ekonomik koşullar da hükümetin lehineydi. 1950 ve 1951'de doğa cömert davranmıştı; ülke hem tahıl hem de pamuk üretiminde, 16 Eylül 1951 ara seçimlerinde DP'nin kırsal oylarını güvenceye alan bereketli bir hasat mevsimi geçirdi. hâlâ çok küçük ve bu nedenle de çok

25 *Zafer*, 29 Mys. 1952. "İstatistiklerle Yalanlama" için bkz. *Demokrat Parti, Yeni İktidarın Çalışmaları 22. 5. 1950 -1. 8. 1951: DP hizmetinde bulunduğu Türk milletine hesap veriyor* (Ankara, 1951) ve *Yeni İktidarın Çalışmaları 22. 5. 1950 - 22. 5. 1952* (İst. 1952). DP'liler, kitap büyüklüğünde böylesi yayınlar çıkarmaktan hoşlanıyorlardı ve bir süre sonra kendileri kendi propagandalarına inanıyorlardı.

26 Menderes'in Manisa konuşmasında İnönü'den aktardığı fakat adını vermediği haber, *Zafer*, 3 Haziran 1952.

27 *Milliyet*, 26 Temmuz 1957 ve Erer, *On Yıl*, 68-9.

büyük siyasi sonuçlara yol açmayan kentli çalışan sınıfın oyları da, Ağustos'ta meclisten geçirilen "ücretli hafta sonu tatili kanunu"yla fiilen güvenceye alınmıştı. Aynı ayın içinde hükümet, sendikalı işçilere grev yapma hakkı verecek bir kanun tasarısını, incelenmek üzere çeşitli bakanlıklara gönderdi. Bu kanun tasarısı, işçi sınıfının önüne sarkıtılan bir havuç oldu; iktidarda kaldıkları on yıl süresince DP'liler bu tasarıyı Meclise getirmedi.

DP'liler Otokratikleşiyor

Bu evrede CHP kampanyaları seçmen için hiçbir inandırıcılık taşımıyordu; 17 ilde yapılan seçimlerde 15 ilde DP'liler kazandı; 20 sandalyenin 18'ini aldılar.[28] Seçimlerdeki başarıyı bir "dış politika zaferi" izledi. Ekim 1951'de NATO üyeleri, Türkiye'nin NATO'ya girişini ilke olarak kabul etti. Öfori ikliminde CHP'liler, alçak bir profil sunmaya karar verdiler; fakat bu geçici bir taktikti ve karalama kampanyasına tekrar döndüler.

CHP'nin sürekli eleştiri politikası, DP'nin demokrasi yorumuna uymuyordu ve DP'liler, CHP'nin oyunu kurallarına göre oynamaya istekli olmadığı sonucuna vardılar. Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'nun şunu söylediği söylenir: "Demokrasi bir sayı rejimidir. Bu rejimde yığınlar ne isterse o olur. Biz, iktidar mesulleri sıfatiyle bir avuç aydının tenkidine ve gürültüsüne değil, halk yığınlarının belirttiği isteklere uymak zorundayız."[29] Bu görüş, milli irade düşüncesiyle tutarlı ve onu tamamlıyordu ve eşit derecede belirsizdi. Bir çoğunluk hükümetinin eylemlerini, halka hizmet sayarak demokratik ve meşru hale getiriyordu. Halkın, eylemleri yargılama ve bir hatayı ertesi seçimlerde düzeltme nihai gücü vardı. Bu nedenle,

28 Eroğul, *Demokrat Parti*, 75; Erer, *On Yıl*, 85-6. Bu ara seçimler CHP için ciddi bir gerileme oldu; çünkü, ikisi de seçilemeyen Necmettin Sadak ve Lütfi Kırdar gibi önde gelen kişilikleri aday göstermiştiler. Hemen sonra Kırdar ayrılıp DP'ye geçti ve Bakan oldu.

29 Yalman, *Gördüklerim IV*, 238-39.

CHP'nin mal varlığının çoğunu müsadere etme olanağını hükümete veren kanun tasarısının meclisten geçtiği sırada yapılan tartışmaların sonunda, Menderes şunları söylüyordu: "Millet hata ettiğimizi ilân ederse, üç ay içinde seçimlerde erkek gibi bedelini öderiz."[30]

On yıl boyunca kusturuncaya kadar tekrarlanan bu milli irade klişesi temelinde, birçok kişi DP ile CHP arasında temel felsefi farklar aramıştır. DP popülist, kır partisi olarak, CHP seçkinci, aydınların desteklediği kent partisi olarak nitelendi.

Çoğunluk partisinin hizmet ettiği halktan yetki aldığı görüşü DP'lileri, bütün devlet kurumlarını tekelleştirme ve kendi amaçları doğrultusunda kullanma hakkına sahip oldukları sonucuna götürdü. Bu görüş, tek partili bir rejimin zihniyetiydi ve pek çok devlet kurumunun siyasi partilerle ilişkilerinde tarafsız olması gereken çok partili sistemde, bu görüşün hiçbir yeri yoktu. DP'liler bu ilkeye aldırmadılar ve bütün kurumların iktidar partisinin emrinde olacağını düşündüler. CHP'liler hükümeti devlet radyosunu tekelleştirmekle -muhalefete eşit zaman tanıması gerektiği halde- suçladığında Menderes, bir devlet organı olan radyoyu denetleme yetkisi hükümette olduğu için, bu uygulamanın tamamen demokratik olduğu yanıtını verdi. Radyo kamu malı değildi ve muhalefet partileriyle paylaşılmayacaktı. "Son defa bunu kavramalıdırlar [muhalefet]. Parti politikalarını radyodan uzaklaştırmak ve onu devletin görüşlerini dile getirmenin nesnel bir aracı haline getirmek için olası her çabayı harcıyoruz."[31]

Bu tutumun bir sonucu olarak DP'liler, bu politikadan etkilenen ve geniş anlamda aydınlar olarak sınıflandırılabilen unsurların güven ve desteğini yavaş yavaş yitirmeye başladılar. Türk halkının geniş bir kitlesinin

30 *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1953.

31 Menderes'in 15 Nisan Antalya ve 22 Mvs. Konya konuşmaları, 14 Nisan ve 23 Mayıs 1952'de Ankara radyosunda yayınlandı. Bkz. *BBC, Summary of World Broadcasts* (bundan sonra *SWB* olarak kısaltılacak.) IV, n. 252, 18. CHP'lilerin bakış açısından radyo sorununa vaklaşım için bkz. Muammer Aksoy, *Partizan Radyo* (1960).

-radyoya, basına, üniversitelere ve yargıya yönelik politikalarından hemen hemen hiç etkilenmeyen- desteğini koruyordu. Tamı tamına CHP, devlet kurumlarını denetlemede gereğinden fazla katı ve tekelci hale geldiği için aydınlar, muhalefetteki DP'yi desteklemişti. DP'lilerin, sistemi başlangıçta sahip olduğu dinamizm ve esnekliğe tekrar kavuşturacağını umut etmişti-ler. Ne var ki, DP'nin, kendi eylemlerinin meşruiyetini tehlikeli bir şekilde milli iradede bulma yersizliği de eklenmiş olarak, kendisinden öncekilerin işlemiş olduğu günahları işlemekte olduğunu fark ettiler.

Bu durum, İnönü ve partisinin, 1952'nin ortalarına gelindiğinde tekrar destek ve popülarite kazanmaya başlamasının nedenini açıklıyor. Bu ilk iki yılda İnönü'nün oynadığı rol, onu seçmenin sadece geçici olarak ilgisini çeken devletin ve değerlerinin muhafızı gibi göstermek için tasarlandı. DP'liler, CHP'nin kendileriyle uzlaşmayı reddetmesini İnönü'nün kişiliğine ve liderliğine bağlıyorlardı ve İnönü'nün imajını ve konumunu zayıflatabilirlerse, muhalefetin dağılacağını hesaplıyorlardı. İnönü'yü muhalefetin simgesi olarak görmekte haklıydılar. Ne var ki, işleri kolay değildi.

DP'liler, İnönü lider olarak kaldıkça, CHP'nin çok partili siyasi yaşam açısından gerekli olan yeni bir kişilik kazanamayacağına inanıyorlardı - birçok. CHP'linin inandığı gibi. İnönü çok fazla geçmişle ilişkilendirildi; o ve hizbi uzaklaştırılıncaya kadar, parti tek parti zihniyetinden kurtarılamadı.

Muhalefetteki İnönü imajı, bir bütün olarak ülkenin üzerine büyük bir gölge düşürüyordu. Atatürk'ün ölümünden beri, halkın gözünde İnönü, onun yerini almaktan başka her şeyi yapmıştı. Milli Şef unvanını kullandığı savaş yıllarında, neredeyse kişi kültü oluşturmak suçu işledi. Yoksul ülkeyi lüks "Beyaz Tren"le, şehirde bir motosiklet takımıyla kuşatılmış bir arabayla dolaşıyordu -Celâl Bayâr'ın itibar etmediği bir uygulama. Dahası,

32 Yalman, *Gördüklerim IV*, 270.

33 Bkz. F. L. Karaosmanoğlu'nun 4 Eylül 1950'deki demeci, *Ayın Tarihi*, Eylül 1950. Eski DP'li, eski CHP'li ve bugünün CHP'lileriyle yaptığım görüşmelerde de doğrulandı. Mayıs 1972'den bu yana gerçekleşen olaylarla pratikte de doğrulandı.

İnönü kamuya açık yerlere kendi heykellerinin dikilmesine, kağıt paralara ve posta pullarına kendi fotoğraflarının konulmasına, cadde, meydan ve okullara kendi adının verilmesine izin verdi. DP'liler, yaşayanların heykellerinin dikilmesini ve adlarının cadde, meydan ve okullara verilmesini yasaklayan bir yasayı meclisten geçirdiler! Hemen ardından da İnönü'lü banknotlar tedavülden kaldırıldı.[34]

DP'liler için, kendi partileri ile CHP arasındaki ilişki bir tek sözcükte özetlenebilirdi: İnönü. İstanbul'daki bir parti toplantısında konuşan Menderes'in güvenilir adamı ve önde gelen bir DP'li olan Mükerrem Sarol, dinleyicilere şunu söylüyordu: "Cumhuriyet Halk Partisi'yle alıp veremediğimiz hiçbir şey yoktur; mesele İnönü meselesidir. İnönü olmasaydı, aramızda halledemeyeceğimiz hiçbir şey olmazdı..."[35] Siyasi partilerin doktrinlere ve ideolojilere dayalı partiler olmaktan çok kişi partileri olduğu Türkiye gibi ideolojik olarak dar bir siyasi sistemde, bu görüş kaçınılmazdı. DP 1954'ten itibaren kişi partisi oldu; CHP, İnönü'nün düşürüldüğü 1972'ye kadar kişi partisi olarak kaldı. 1980'e kadar da Ecevit'in partisi oldu.

1952'nin son çeyreğinde iki faktör, partiler arası ilişkinin daha da sertleşmesine katkıda bulundu. *Birincisi*, CHP'liler, DP içinde Bayar-Menderes liderliğine meydan okumanın neden olduğu farklılıkları istismar etmeyi tercih etti. Bu, Menderes'i çileden çıkardı. İkincisi, hükümetin hızlı büyümeyi yavaşlatma politikası ciddi toplumsal ve ekonomik sorunlar yarattı. Uzun vadede ikinci faktör daha ciddiydi; çünkü, dengesiz ve uyumsuz ekonomik politikaların sonuçları sadece hissedilmeye başlanıyordu ve zaman geçtikçe daha da ciddileşti. Bu durum, yükselen fiyatlar, temel malların kıtlığı ve enflasyon gibi çok temel sorunlar, sokaktaki adamın anladığı

34 Erer, *On Yıl*, 78 ve Ankara Radyosu, 25 Eylül 1952, SWB IV/298/24 içinde. Seyfi Kurtbek, Ulaştırma Bakanıyken, CHP'lilerin İnönü'nün hâlâ Cumhurbaşkanı olduğu propagandası yaptıkları ve kanıt olarak da tedavüldeki İnönü'lü posta pullarını gösterdikleri için üstüne ay-yıldız bastırttığını anımsattı (Kurtbek ile görüşme). Aynı nedenler İnönü döneminin banknotları vb. için de gösterilecekti.

35 Aktaran *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1952.

ve bu vesileyle muhalefetin çok insana ulaşabileceği konular demekti.

DP'de ciddi bir bölünmeyi sezen ve erken bir seçimi zorunlu kılmayı uman İnönü, Eylül 1952'de Türkiye çapında bir kampanya turuna çıktı.[36] Tur, Menderes'in şunu sormasına neden oldu: "Dolaşmalarının amacı nedir? Yeni bir parti mi kuruyorlar, yoksa milli bir ayaklanma mı hazırlıyorlar? Seçimlerin arifesindeymişiz gibi halkı gerginleştirmek vatanseverlik midir?..."[37] Gerilim sürekli artıyordu. 7 Ekim'de CHP'liler DP taraftarlarının saldırısına uğradı ve CHP binaları taşlandı. Ertesi gün, Balıkesir Valisi, İnönü'nün kentte miting yapmasına, kamu düzenini bozacağı gerekçesiyle izin vermedi. İnönü, hükümetin muhalefetin siyasi haklarını kullanmasını imkânsızlaştırdığını iddia edip turunu iptal ederek, karşılık verdi.[38]

22 Kasım 1952'de Türkiye'nin en önde gelen gazetecisi Ahmet Emin Yalman'ı öldürme girişimi aydınları şoke etti ve dini irtica sorununu ön plana çıkardı. Sanık genç öğrencinin İslâmî Demokrat Parti'nin bir üyesi olduğu ve "Yahudi ve mason" olduğu için Yalman'ın hedef seçildiği söylendi.[39] O an için iki parti de birbirlerine karşı ılımlı politikalar benimsemek zorunda kaldı. CHP'nin Balıkesir olayını Meclise getirme çabası bile olaysız sonuçlandı. 29 Kasım'daki karşılıklı sert sözlere karşın, iki parti bir balayı dönemine yöneldi. Balayı döneminin başlangıcı, Başbakan'ın CHP'lilerin "vicdanına, sağduyusuna ve vatanseverliğine" başvurması ve "özgürlük düşmanı dini irticacılara, komünistlere ve diğer çılgınlara" karşı işbirliği önerisiyle belli oldu.[40]

36 İnönü, *Muhalefet I*, 121-51, İnönü'nün kampanya konuşmalarının yeniden basımı.

37 *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1952; Yalman, *Gördüklerim IV*, 273-4. Menderes'in CHP'yi milli bir ayaklama planlamakla suçladığı ilk olay herhalde buydu; muhalefeti sık sık milleti bölmekle suçlamıştı. Daha sonra da devrim kışkırtmakla suçlayacaktı.

38 Türk basını, 8-9 Ekim 1952. İnönü'nün demeci için bkz. *Muhalefet I*, 151. Aydınların İnönü'ye yönelmesinde bu önemli bir olay olarak değerlendirilir.

39 *Cumhuriyet*, 24 Kasım 1952; Yalman, *Gördüklerim IV*, 278-80; Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar* (1968), 179.

40 Menderes'in itirazı, *Zafer*, 28 Aralık 1952. Ayrıca bkz. Yalman, *Gördüklerim IV*, 302.

DP-CHP ateşkesi Temmuz 1953'e kadar sürdü -iki parti arasında en uzun dostane ilişkiler döneminden biri. Ne var ki, bu sakinliğin altında, CHP'nin servetinin soruşturulması sürdürüldü. Menderes, Manisa'da CHP "250 milyon Türk Lirası değerinde servete sahip bir siyasi teşkilattır. Milli bankamızın sermayesi bile bu kadar değil. Bu bir parti mi, bir banka mı yoksa Amerikan tarzı bir tröst ya da kartel mi..? Bütün bunları nerden kazandılar?" diye açıklamada bulundu.[41]

Ne var ki, 8 Temmuz'da hükümetin Millet Partisi'ni kapatma kararı ateşkesi sona erdirdi. Millet Partisi'nin Dördüncü Kongresindeki açıklamalar Atatürk reformlarına bir tehdit olarak değerlendirildi ve Parti politik amaçlarla İslâm'ı istismar etmekle suçlandı. Hükümetin suçlamasını doğrularcasına, Parti'nin Atatürk reformlarına bağlı kalması önerilerinin reddedilmesi üzerine Hikmet Bayur'un yönettiği 40 kişilik bir grup Kongreyi terk etti.[42]

Hükümeti desteklemek yerine CHP, bu konuda Parti ile hükümet arasında bir anlaşma olduğu söylentilerini yalanlayan bir bildiri yayımladı. Bu bir sürpriz oldu; çünkü "Atatürk'ün mirasçısı olarak CHP, devrimi yok etmeye çalışan bir partiye karşı hükümetin tutumunu destekleyebilirdi. Bunun yerine, hareketi iç özgürlüğün ihlali olarak mahkum etmeye ve hükümete karşı bir silah olarak kullanmaya karar verdi..."[43] Bundan sonra iki parti arasındaki ilişkiler hızla bozulmaya başladı.

41 Ankara Radyosu, 22 Haziran 1953, SWB IV/377/17'de.

42 Türk basını, 30 Haziran ve 1-2 Temmuz 1953; Eroğul, *Demokrat Parti*, 88; Fürüzan Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncelerin Gelişimi, 1839-1965* (1965), 87-88; Erer, *On Yıl*, 34. Hikmet Bayur'la görüşme. Millet Partisi, 27 Haziran 1954'te mahkeme kararıyla resmen kapatıldı.

43 Bernard Lewis, "Democracy in Turkey", *MEA X/2* (1959), 66; Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 12-13.

1954 Seçimleri

Genel seçimlere bir yıldan az zaman kalmasıyla birlikte, ilişkiler bozulmaya mahkumdu. Siyasi ateşkes, esas varlığı kavgaya dayanan muhalefet için felaket olurdu. Yaklaşan seçimler, CHP'nin Millet Partisi'nin kapatılması konusundaki tutumunu da açıklar. Millet Partisi'nin oyları sempatik bir CHP'ye gidebilirdi -Hikmet Bayur'un CHP'lilere yönelttiği suçlama tam da buydu.

1954 genel seçimlerine hazırlanırken DP'liler, ülkedeki politik ortam üzerindeki denetimlerini sıkılaştırmaya başladılar. 16 Temmuz'da Parti Meclis Grubu olağanüstü bir toplantı yaptı ve hükümetten, kurulu adli, toplumsal ve siyasi düzeni korumak için tasarlanan kanun tasarıları hazırlamasını istemeyi oybirliğiyle kararlaştırdı. Bu tasarılar tatile girmeden önce Meclise sunulacak ve tartışılıp kararlaştırılıncaya kadar, Meclis oturumlara ara vermeyecekti.[44] Üniversite profesörlerinin politika yapmasını yasaklayan Üniversiteler Kanunu'ndaki değişiklik ile Vicdan Özgürlüğünü Koruma Kanunu 23 Temmuz'da meclisten geçti ve Meclis tatile girdi.[45] Birkaç gün sonra CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, bu yasaları dolambaçlı yollarla seçim kazanmak için tasarlanan anti-demokratik önlemler olarak kınadı.[46]

Ekim'in sonuna gelindiğinde, Menderes muhalefete fiilen savaş ilân etmişti. CHP kampanyasının "Moskova Radyosu kadar mide bulandırıcı" olduğunu ileri sürdü ve partisinin durumu dikkatle ve vatanseverlik ruhuyla inceleyip böyle bir muhalefetin yıkıcı ve bozguncu olduğu kararına varmış olduğu uyarısında bulundu. Muhalefet ile iktidar partisi arasındaki ilişkiler, diyordu, eleştiri; tartışma,-hatta mücadele- ilişkisi değil sadece düşmanlık ilişkileriydi. Durumun bu şekilde sürmesine izin verilemezdi ve DP misillemede bulunmaya karar vermişti.[47]

44 *Zafer*, 17 Temmuz 1953.
45 *Cumhuriyet*, 21-25 Temmuz 1953 ve Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 14-15.
46 *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1953.
47 *Zafer*, 25 Ekim 1953.

Menderes'in uyarısının anlamı hemen açığa çıktı. CHP'nin malvarlığı sorunu 9 Aralık'ta Milli Meclisin önüne geldi. Sert tartışmalardan sonra Meclis, parti faaliyetlerinin sürdürülmesi açısından vazgeçilmez olan CHP'nin bütün malvarlığına el konulmasını oya sundu. Yaşamsal önemde olan maddi kaybın ötesinde, bu karar CHP'nin prestijine büyük bir darbeydi. Oylamadan sonra, İnönü Mecliste kararı en sert terimlerle kınayan bir konuşma yaptı ve CHP grubu meclisi terk etti.[48]

CHP bütünüyle kargaşa içindeydi. Bu durum, ne coşku yaratabildiği ne de sorunları gündeme getirebildiği seçim kampanyasından belliydi. CHP'liler, DP'nin bir diktatörlüğe yöneldiğini önemle belirtiyorlardı; CHP malvarlığına el konulması bunu kanıtladı ve bu nedenle dürüst bir seçim olanağı yok edildi. Ocak 1954'te İnönü, DP'lilerin Anayasaya aykırı faaliyetlerini denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi kurulmasını önerdi. Nadir Nadi, bunun İnönü'nün daha önceki düşüncelerini ve iktidar yıllarındaki politikasını tekzip ettiğine işaret ediyordu. Üstelik, bu talep Mayıs'taki seçimlerden önce, kısa vadede yerine getirilemezdi.[49]

Şubat'ta, lağvedilen Millet Partisi'nin devamı olarak Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin (CMP) kurulmasından hemen sonra, İnönü bu partiyle gevşek bir seçim ittifakı kurdu. Bu seçimlerde muhafazakar dini oylarla flört etmekle suçlandığında, Meclis'te muhalefete güçlü bir temsiliyet sağlamak için işbirliği yapıldığını, anlaşmanın parti ilkeleri ve programıyla ilgili olmadığını açıkladı.[50] Nisan'da İnönü, hükümetin ekonomik politikalarını, özellikle de kapitülasyonları anımsatmak olarak kınanan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanununu eleştirerek radikal bir tutum

48 Türk basını, 15 Aralık 1953. İnönü'nün konuşma metni: *Muhalefet I*, 224-5. Demokrat Parti'nin CHP'nin malvarlığının elinden alınması konusunda derinden bölündüğünü belirtmeye değer.

49 *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1954.

50 İnönü, *Muhalefet I*, 247. CMP 10 Şubat 1954'te kuruldu. Bkz. Tökin, *Türk Tarihi*, 88-89. Bu partinin toplumsal tabanı tartışması için bkz. Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri* (1971), 243-8.

benimsedi.[51] Bütün bu manevraların seçmenler üzerinde hiçbir yararlı etkisi olmadı ve özellikle kararlılıkla yollarına devam eden DP'liler için seçimlerin bir felaket olmadığını kanıtladı.

Demokrat Parti için seçim zaferi ciddi bir sorun olmadı. Parti'nin ilk dört yıllık sicili kendini anlatıyordu. İyi hasat, dış krediler ve hükümetin kamu yatırımları ülkeye bir refah havası veriyor ve muhalefetin propagandasını yalanlıyordu. CHP sultasının canlı anılarına sahip vatandaşlar da, CHP'nin özgürlük ve güvenliğin olmadığı propagandasını ciddiye alamazdı. Ortalama vatandaş 1954'te kendisini dört yıl öncesinden daha özgür hissediyordu.

Ne var ki, DP'liler muhalefetin propagandasını hiç dikkate almadı. 8 Mart 1954'te hükümet Basın Kanununu değiştirip, yazıları devletin siyasi ve mali prestijini sarsan ya da vatandaşların özel yaşamlarına tecavüz eden gazetecilerin cezalandırılması hükmünü yasaya koydu. Dahası, iktidar partisi kendisini destekleyenleri maddi olarak ödüllendirecek bir konumdaydı.[54] Altyapı ve fabrika inşaatları programı da seçmenler göz önünde bulundurularak gündeme alınmıştı. Muhalefetin birçok çimento ve şeker fabrikasını "seçim fabrikaları" olarak nitelemesinin nedeni budur.[55] 2 Mayıs'ta Türk halkı sandığa gidip iktidar partisine ezici bir onay verdi;[56] tıpkı üç yıl sonra çekincelerini bildireceği gibi.

51 İnönü, *Muhalefet I*, 250-4 ve 269-62.

52 Bkz. *Demokrat Parti, Kalkınan Türkiye* (1954), durumu rakamlarla ve başarılı göstermek için partinin dağıttığı 250 sayfalık bir kitap.

53 Türk basını, 9, 11 ve 13 Mart 1954; Eroğul, *Demokrat Parti*, 94-5 ve Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 24.

54 Örneğin, DP'liler devletin kilosunu 30 kuruştan aldığı buğdayı sadece 20 kuruşa tüketiciye satma sözü verdi. Bkz. *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1954.

55 Bkz. Menderes'in 18 Kasım 1953 tarihli sert Meclis konuşması, *Menderes, Adnan Menderes'in Konuşmaları I*, ed. Mustafa Doğan (1957), 243. Eroğul, *Demokrat Parti*, 96'da bu tür birçok projeyi listeler.

56 1954'te yaklaşık 10 milyon kayıtlı seçmen vardı; bunların %88.63'ü oy kullandı: %57 DP, %35 CHP ve %5 CMP. DP'nin zaferi eziciydi: 67 vilayetten sadece Ankara, Bingöl, Gümüşhane, Erzincan, Muş, Urfa, Adana ve Uşak'ta çoğunluğu kazanamadılar. Seçim sistemi başarılarını daha da göz kamaştırıcı yapıyordu: CHP'liler %35 oyla sadece %5.5 sandalyeye sahip olurken (31), DP'liler %57 oyla %93 sandalyeye (504) sahip olmuştu.

Yeni Menderes

Bu büyük seçim zaferinin genel siyasi iklimi etkilemesi doğaldı. DP'lilerin halkçı imajı güçlendi ve muhalefetin seçkinci niteliği ile ilgili bütün kuşkular ortadan kalktı. Seçimlerden önce Menderes, 1950-54 yıllarından, 1954 seçimleriyle birlikte sone erecek bir geçiş dönemi olarak söz etmişti. Bundan sonra, muhalefetin milli iradeyle uzlaşacağı ve dostça eleştirme ve çoğunluk partisinin küçük ortağı olma rolünü oynamaya başlayacağı yeni bir istikrar dönemi açılacaktı. Diğer yanda, eğer muhalefet eski yıkıcı politikasını sürdürmeyi tercih ederse, iktidar partisi her politikayı uygulamak için Meclis'te ezici çoğunluğa ve milli iradenin desteğine sahip olacaktı.

Seçimlerden sonra Menderes ve DP'deki başkalaşımdan uzun uzadıya söz ediliyordu. Seçim zaferinden hemen sonra Menderes'le görüşen Ahmet Emin Yalman, oldukça içtenlikle şunları anlatıyordu:

> Seçimler, vatandaşların benim tuttuğum yolu ne kadar beğendiğini açığa vurdu. Şimdiye kadar ben, siz gazetecilere danışmağa değer veriyordum. "Acaba ilaç diye aspirin mi, yoksa optalidon mu kullanmak münasiptir?" diye fikrinizi soruyordum. Halkın coşkun güveni şimdi şunu belli ediyor ki, böyle bir danışmaya ihtiyacım yoktur. Ben kendi kendime son kararı vereceğim, dilersem aspirin, dilersem optalidon kullanacağım.

Menderes'in büyük katkısının bulunduğu bir seçim zaferinden sonra, tek adam hükümeti izlenimi kaçınılmazdı. Artık basını ve üniversiteleri aydınların iki kalesi- önemsemeyebileceğini ve kendi başına yönetebileceğini düşünüyordu. İkisinden de uzaklaştı ve bunun parti içindeki sonuçları büyük oldu. Partideki Fethi Çelikbaş, Feridun Ergin ve Turan Güneş gibi liberal akademisyenler, 1954'ten hemen sonra Menderes yönetimindeki DP'den soğumaya başladılar. DP'nin demokratik siyasi yaşam mücadelesine sempati duymuş olan diğer akademisyenler de (örneğin, babası CHP'li

Bkz. Türk basını, 23 Mayıs 1954; Eroğul, Demokrat Parti, 96; Ecvet Güresin, "1950 ve 1954 seçimlerini tetkik ederek vardığımız neticeler ve illerin durumu" Cumhuriyet, 25-28 Eylül 1957 ve CHP, *Seçim Neticeleri Üzerine Bir İnceleme* (1959). *MEJ VIII/4* (1954), 321-2'de 1954 seçimleri üzerine yararlı bir yorum var.

57 Yalman, *Gördüklerim IV*, 317. Ayrıca bkz. Baban, *Politika*, 74.

lan ve kendisi de DP üyesi olmayan Turhan Feyzioğlu) DP'lilere soğuk bakmaya başladılar. Feyzioğlu, Ankara'daki haftalık Forum dergisinde yazarak hoşnutsuzluğunu dile getirmek için diğerlerine katıldı.[58]

Halktan gelen politikacılarla aydınların evliliği sonsuza kadar süremezdi. Kırkların sonunda ve ellilerde, Ankara ve İstanbul'un akademik çevrelerinde liberalizm moda olmuştu; tıpkı altmışların başında sosyalizmin moda olacağı gibi. İngiltere ve Amerika'ya öğrenci olarak gidenler, üniversitelere aşılanmış Anglo-Sakson liberal düşüncelere vurulmuş olarak ülkeye döndüler. Hileli 1946 seçimleri Türk aydınlarını, parlamenter demokrasiye ancak DP'nin zaferiyle ulaşılabileceğine inandırmıştı; bu nedenle DP aydınların tam desteğini aldı.[59]

DP'yi destekleyen akademisyenlerin birçoğu, öncelikle ekonomik liberalizmi mantıksal sonucu olarak gördükleri siyasi liberalizme ilgi duyuyordu. Batı Avrupa'da süreç tersinden olgunlaşmıştı; siyasi liberalizm ekonomik liberalizmin sonucu olmuştu. DP muhalefetteyken, hem ekonomik hem siyasi liberalizm konusunda samimiydi. Ne var ki, iktidarda öncelikli konuları ekonomi oldu. Bu açıdan CHP'lilerin özlemlerini paylaşıyorlardı: ikisi de, Türkiye'yi "Küçük Amerika" yapacak maddi ilerlemeyi gerçekleştirmek istiyordu.[60]

Her iki partideki hizipler, siyasi liberalizmin ekonomik büyüme üzerinde fren etkisinde bulunacağı sonucuna vardı. Muhalefetteyken DP'liler, CHP aşırılarının savunduğu bu görüşe düşmandılar. İktidara gelince Men-

58 Profesör Turhan Feyzioğlu ile görüşme.

59 Profesör Turhan Feyzioğlu ve Profesör Aydın Yalçın ile görüşme.

60 Cumhurbaşkanı Bayar, 1957 seçim kampanyasında bu ifadeyi kullandığı için dillere düştü. Fakat aynı ifadeyi sekiz yıl önce Başbakan Yardımcısı Nihat Erim kullandığında kimsenin dikkatini çekmemişti: "Dış bir felakete bulaşmazsak, memleketin geleceğinden umutluyum. Türkiye yakın gelecekte küçük Amerika olacaktır..." (*Cumhuriyet*, 20 Eylül 1949). Bayar, dinleyicilerine şunu söylüyordu: "Memleketimizde Amerika'nın gelişme merhalelerini takip ederek çalışıyoruz. 30 yıl sonra bu memleket 50 milyon nüfuslu küçük bir Amerika olacaktır." (*Zafer*, 20 Ekim 1957). Bayar'ın nüfusla ilgili kehaneti gerçekleşmeye mahkum görünüyor.

deres, CHP aşırılarının o kadar da haksız olmadıklarını ve siyasi liberalizmin hükümeti ekonomik büyüme görevinden alıkoyduğunu gördü. 1954'e gelindiğinde, Türk liberalleri dersini almıştı: bir rejimi liberalleştirmek onu liberal bir rejime dönüştürmekle aynı şey değildi.

Menderes, ilk görev döneminde yüz yüze kaldığı siyasi sorunların seçim sonuçlarıyla daha da ağırlaştığını hemen fark etti. Muhalefet şimdi öncekinden daha zayıftı; CHP'nin Meclisteki milletvekili sayısı 69'dan 31'e düşmüştü. Parti demoralize olmuş ve neredeyse muhalefet görevini yerine getiremeyecek bir durumdaydı. Demokrat Parti'nin gücü 504 sandalyeye çıkmıştı; fakat bu Parti'nin iç yapısını güçlendirmekten çok zayıflattı. Menderes-Bayar grubuna muhalefet kristalleşmeye başladı ve Menderes Parti'deki üstünlüğünü tesis etmek için daha çok kararlı davranmaya yöneldi.

24 Mayıs'ta Menderes, sunduğu programın yeni olmadığını Meclis'e söyledi; parti zaten çok iyi biliyordu ve seçim kampanyaları sırasında ülkenin her tarafında açıklanan ve savunulan bir programdı. Ne var ki, 17 Mayıs'ta açıklanan kabine, nitelik olarak öncekilerden çok farklıydı. Bu, tartışmasız ilk "Menderes kabinesi"ydi; çünkü, seçimler partiyle değil Menderes'le kazanılmıştı. Kendi gücüne güvenerek partide ve kabinede esaslı bir yeni yapılanma gerçekleştirmeye karar verdi. Partide pek sevilmeyen Mükerrem Sarol gibi güvenilir dostları kabineye almada sakınca görmedi. Menderes yeni kabinesine yedi yeni bakan aldı, dördünün yerini değiştirdi.[62] Meclis Grubunun bu kabineye tepkisi öyle oldu ki, 1955 Ara-

61 Tük basını, 25 Mayıs 1964 ve Öztürk, *Hükümetler*, 391-424.

62 Yeni Menderes kabinesi şöyledir: Fatin Rüştü Zorlu (Başbakan Yardımcı ve Devlet Bakanı), Mükerrem Sarol (Devlet), Osman Kapani (Devlet), Osman Şevki Çiçekdağ (Adalet), Ethem Menderes (Milli Savunma), Namık Gedik (İçişleri), Prof. Fuad Köprülü (Dışişleri), Hasan Polatkan (Maliye), Celâl Yardımcı (Milli Eğitim), Kemal Zeytinoğlu (Bayındırlık), Sıtkı Yırcalı (Ticaret ve Ekonomi), Dr. Behçet Uz (Sağlık ve Sosyal Yardım), Emin Kalafat (Gümrük ve Tekel), Nedim Ökmen (Tarım), Muammer Çavuşoğlu (Ulaştırma), Hayrettin Erkmen (Çalışma). Fethi Çelikbaş (İşletmeler). Bkz. Türk basını, 18 Mayıs 1954 ve sonraki değişiklikleri de belirten Öztürk, *Hükümetler*, 389-90.

lık'ında neredeyse Menderes'in düşmesine yol açıyordu.

Tehlike kendi partisinden geldi; fakat yine sözlü atışlarını muhalefet üzerinde yoğunlaştırmaya başladı. Programında muhalefeti şöyle uyarıyordu:

> Bu itibarla, 2 Mayıs'ta hiçbir şey olmamış gibi devri sabıkın bütün kötü arazı de şuursuz, yıpratıcı ve haysiyetsiz kavgalariyle, yalan ve iftiraya dayanan sözde siyasi mücadele usulleriyle devamına müsaade etmeyeceğiz. (Salonda alkışlar ve bravo sesleri). Çünkü son seçimler neticeleri memleketin kaderi üzerinde çok ehemmiyetli ve devamlı tesirleri görülecek olan bir büyük hadisedir ve son seçimler ondan evelki intikal devriyle şimdi başlamakta olan safhayı birbirinden kesin surette ayırmış bulunuyor.
>
> 2 Mayıs'ın manasını biz böyle anlamaktayız.[63]

Muhalefete Karşı Önlemler

Menderes'in partide ve ülkede kendi konumunu sağlamlaştırma işi, dört yıllık rasgele politikaların neden olduğu ekonomik sıkıntılar su yüzüne çıkmaya başlamasaydı daha kolay olurdu. Temmuz'da, yükselen fiyatlar, artan enflasyon, mal kıtlığı ve karaborsacılık, hükümeti, spekülatif mal stokçuluğunu önlemek için ithalatçılara ticari kredilerin kısacağını, enflasyon ve vurgunculukla mücadele için başka önlemler alacağını ilân etmeye zorladı.[64] Hükümet, döviz kontrolü gibi başka araçlara da başvurdu ve fazla liberal olan dış ticaret yönetmeliğini değiştirdi. Fakat bunlar, büyüyen ekonomik krizi kontrol etmeye yeterli değildi. Daha da kötüsü, 1953'e kadar oldukça dinamik görünen Türk tarımı, durgunluk işaretleri vermeye

63 Öztürk, *Hükümetler*, 396-7.

64 *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1954 ve *MEJ VIII/4* (1954), 459.

başladı. Üretim, dönüm başına artan üretim nedeniyle değil, ekili alanların artması ve iyi hava koşulları nedeniyle artmıştı. 1954'te hasat ortalamanın altındaydı ve Türkiye yıl sonunda Amerikan buğdayı ithal etmek zorunda kaldı.[65] Ekim'de, Türkiye'ye sefer yapan havayolu şirketleri, Türk Lirasıyla satın alınan biletlerin fiyatını %25 arttırdı.[66]

Muhalefet, artık sıradan halkın yaşamını etkileyen bir konuya sahipti. Ne var ki, Menderes, kriz bir yana, ciddi bir ekonomik durumun varlığını bile kabul etmiyordu. Sorunları, uygun yasal düzenlemelerle çözülebilecek önemsiz sorunlar olarak görüyordu. Sürekli bu konulardan söz ettiği ve durumu olduğundan daha karanlık gösterdiği için muhalefeti kınıyordu. Gerçekten muhalefetin eleştirileri kendi kendine kehanette bulunma gibi bir şeye dönüşmüştü ve hükümetin işini daha da zorlaştırıyordu.[67] Ekonomideki başarısızlık, Menderes'in muhalefeti susturmak zorunda kalmasının bir başka nedeni oldu.

Basın Kanunu, Mayıs'taki genel seçim öncesinde, 8 Mart 1954'te zaten sertleştirilmişti. 30 Haziran'da Meclis, bir parti tarafından reddedilen bir aday ertesi seçimde başka bir partiden aday olamayacak şekilde Seçim Kanunu'nu değiştirdi; böylece ayrılma eğilimi denetime alınıyordu. Devlet memurları için, aday olmak istediklerinde altı ay önceden görevlerinden istifa etmeleri zorunlu hale geldi. Muhalefet partilerinin karma liste oluşturmaları yasaklandı -muhalefet partileri arasında seçim işbirliği olasılığını ortadan kaldıran bir önlem. Son olarak, muhalefet partileri artık devlet radyosundan yararlanamayacaktı; oysa iktidar partisi yararlanmaya devam edecekti.[68] 5 Temmuz'da Meclis, profesörleri ve meslekte 25 yılını geçirmiş

65 *Cumhuriyet*, 16 ve 17 Kasım 1954.

66 İbid., 21 Ekim 1954.

67 İbid., 24-27 Ekim 1954. Gülek, ekonomiyi politikadan ayrı tutmayı ve ekonomi konusunda "partiler üstü" danışmalarda bulunmayı önerivordu. F. Ergin gibi DP'liler bile, artık hükümetin politikasını eleştiriyordu. Bkz. Eroğul, *Demokrat Parti*.

68 B. Lewis, "Democracy", *MEA X/2* (1959), 67-8; Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 21-2; Eroğul, Demokrat Parti, 115-16. Üst bürokratların pek çoğunun 1954 seçimlerinde CHP

'a da 60 yaşını geçmiş yargıçları da kapsayan devlet görevlilerini geçici olarak görevden alma ve bir dönem sonunda emekliye ayırma yetkisini hükümete veren yeni bir yasayı kabul etti. Bu yasa bürokrasinin yürütmeden bağımsızlığına son verdi."[69]

Bu önlemlerin sonucu, Menderes'in aydınlar arasındaki popülaritesinin gerilemesi oldu -27 Mayıs 1960'ta düşürülüşüne kadar süren bir eğilim. Ne var ki, baskıcı yasalar konumunu yasal saldırılardan etkilenmez duruma da getirmişti. "Bugün", diyordu parlamentodaki bir konuşmasında İnönü, "Meclis Grubunda, kamuoyunda ve basında Başbakanı girdiği yoldan çevirip ılımlı bir yola sokabilecek hiçbir güç yoktur."[70]

1955 yazında Kıbrıs sorunu, Türk siyasetinin ana konusu hale gelmişti ve hükümet, kendi yetersizliklerini örtmek için bu konuyu kullandı. CHP muhalefet görevini hemen hemen bıraktı; 26 Ağustos'ta, Kıbrıs konusundaki Londra Konferansı'ndan üç gün önce CHP'liler, hükümetle dayanışmanın bir işareti olarak iç politika tartışmalarını tek yanlı olarak bir tarafa bıraktıklarını ilân ettiler.

6/7 Eylül İstanbul olayları, Türk kentlerindeki bastırılmış gerilimleri açığa çıkardı. Londra Konferansı'na Türk halkının *enosise*, Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleştirilmesine, ne kadar sert karşı olduğunu göstermek için Hükümetin bu kargaşaları örgütlediği söylentileri yayıldı. Fakat lise ve üniversite öğrencilerinin bu örgütlü gösterisi kendiliğinden bir kargaşaya -İstanbul *"lümpen proletaryasının*, kentin göreli olarak lüks ve zenginleri arasında zar zor geçinen köy kökenli ayakkabı boyacıları, hamallar, apartman kapıcıları

listelerinden seçime girmesi ve kaybedenlerin eski görevlerine geri dönmesi olgusu yüzünden, üst bürokrasiye karşı önlemler hızlandırıldı. Bu durum Bayar'ı kızdırmıştı.

69 Bkz. Toker, *İsmet Paşa I*, 15 vd.

70 Türk basını, 5 ve 6 Temmuz 1954; Giritlioğlu, 16-17; Eroğul, 116-17.

71 *Cumhuriyet* ve *Zafer*, 22 Mayıs 1955. *Muhalefet I*, 323'de İnönü'nün konuşması, *Konuşmalar II*, 136'da Menderes'in yanıtı veriliyor, bkz. Toker, *İsmet Paşa I*, 63. *Cumhuriyet*,, 27 Ağustos 1955.

ve dilencilerin"[72] isyanına- dönüştü. Ayaklanan bu kalabalık, "zenginlere acımasız bir düşmanlık" histerisiyle hem Rumların hem de Türklerin mağazalarını yağmaladı. Bu, DP'ye karşı "daha önce hiç görmediği"[73] ilk kitlesel tepkiydi.

Hükümet, olayların bu şekle dönmesiyle açıkça sarsıldı ve hemen Türkiye'nin üç büyük kenti İstanbul, Ankara ve İzmir'de sıkıyönetim ilân etti. Sıkıyönetim, hükümetin siyasi denetimini pekiştirmesini ve çatışmaları denetime almasını sağladı. Fakat Demokrat Parti içindeki ayrılık, kargaşaların bir sonucu olarak keskin bir şekilde yükseldi ve İçişleri Bakanı Namık Gedik, 10 Eylül 1955'te istifa etti. Sonraki aylarda Menderes'in konumu o kadar derinden sarsıldı ki, istifa etmeye hazırlandı; Meclis Grubundan gelen eleştiri yağmuru altında bu derece sarsılmıştı. Fakat Menderes, kabinesi istifa ederken, Meclis Grubundan kendisi için güvenoyu isteme formülüne ikna edildi. Grup bu uzlaşmayı kabul etti ve Menderes kurtuldu.[74]

Menderes, bu deneyden geçici olarak uslanmış çıktı. Fakat bu uzlaşmanın uzun erimdeki sonucunun Menderes, Parti ve ulus için bir felaket olduğu ortaya çıktı. Kendisini vazgeçilmez olarak görmeye başladı; Menderes dışında bütün kabine feda edilebilirdi. Bu uzlaşmayı kabul etmekle Meclis Grubu, demokratik hükümet açısından zorunlu olan kabine sorumluluğu ilkesini çiğnemişti. Parti içindeki hoşnutsuzlar, partiyi içerden demokratikleştirebilme umutlarını bütünüyle yitirdiler ve dışardan muhalefet etmeye karar verdiler. 25 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'nin kurulduğunu resmen ilân ettiler.

Yeni oluşturulan kabine ve programı, yeni ve uslanmış Menderes'in göstergesiydi.[76] Kabine Meclis Grubunun onayladığı bakanları kapsıyordu;

72 Frank Tachau, "The Face of Turkish Nationalism", *MEJ XIII/3* (1959).

73 İbid., ve Toker, *İsmet Paşa I*, 105 (aktarma). Ankara ve İzmir'de de kargaşalıklar vardı.

74 Bkz. aşağıda bu olayların daha ayrıntılı tartışıldığı yer.

75 Tökin, *Türk Tarihi*, 89-119 ve M. Sencer, *Sosyal Temeller*, 249-55.

76 Kabine 8 Aralık'ta, program 14 Aralık'ta Meclise sunuldu. Bkz. Öztürk, *Hükümetler*.

Menderes'e yakın adamlar, örneğin Sarol, kabine dışı bırakılmıştı -Sarol, parti birliğini bozma ve uyumsuzluk yaratma suçlamasıyla Disiplin Kuruluna bile verildi. Program, hem hoşnutsuzların hem de muhalefetin neredeyse bütün istemlerini karşılamak için o kadar uzlaşmayla doluydu ki, İnönü "Bu onların programı mı yoksa bizim talepler listemiz mi?"[76] diye sordu. İnönü, ayrıca "Adnan [Menderes] zamana oynuyor. Dediklerinden hiçbirini uygulamayacak,"[77] diye de belirtti. Kısa sürede İnönü'nün değerlendirmesinin doğru olduğu anlaşıldı ve 1956, iktidar partisinin demokratik kurumları yok ettiği, Türkiye'nin demokrasiden uzaklaştığı yıl oldu.[80]

Bozulan ekonomik durum ile siyaset arasında sıkı bir ilişki vardır. Fiyatlar yükselip mal darlığı artarken, kamuoyu muhalefetin eleştirilerine daha çok duyarlı olmaya başladı; Menderes, halkı politikadan yalıtan önlemler alarak karşılık verdi. Baskıcı önlemlerden sonra, Meclis çatısı dışında siyasi faaliyet fiilen olanaksızlaştı. Açık hava mitinglerini yasaklayan yasalar, okuma yazma düzeyi düşük bir nüfusun muhalefetin görüş ve eleştirilerini öğrenmesini güçleştirdi. Okuma yazma bilenler de ağzı kapatılmış bir basınla baş başa bırakıldı. Sadece Meclis tartışmaları serbest kaldı; daha sonra hükümet, Meclis tartışmalarını yayımlamaya son vermeleri

427-38. Adnan Menderes 28 Temmuz 1857'de Şemi Ergin Savunma Bakanlığına atanıncaya kadar, Başbakan ve Savunma Bakanıydı, Mehmet Cemil Bengü (Devlet Bakanı; Başbakan Yardımcılığı kaldırılmıştı), Hüseyin Avni Göktürk (Adalet), Ethem Menderes (İçişleri), Prof. Dr. Fuad Köprülü (Dışişleri), Nedim Ökmen (Malive), Ahmet Özel (Milli Eğitim), Muammer Çavuşoğlu (Bayındırlık), Fahrettin Ulaş (Ticaret ve Ekonomi), Nafiz Körez (Sağlık ve Sosyal Yardım), Hadi Hüsmen (Gümrük ve Tekel), Esat Budakoğlu (Tarım), Arif Demirer (Ulaştırma), Mümtaz Tarhan (Çalışma), Samet Ağaoğlu (İşletmeler; Eylül 1957'de Sanayi Bakanlığı kurulduğunda, Sanayi Bakanı da oldu).

77 *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1955. Eski bir DP'li ile görüşme.

78 Toker, *İsmet Paşa I*, 146. Aynı zamanda çok kısa bir programdı.

79 İbid.

80 *The Economist*, 14 Temmuz 1956 ve Alp Kuran, *Kapalı İktidar* (1962), 139.

için de basına baskı yapmaya başladı."[81]

Başını alıp giden enflasyon, hükümeti, ülkenin savaşta tarafsız kalmanın sıkıntılarını karşılamak zorunda olduğu 18 Haziran 1940'ta çıkarılan Milli Koruma Kanunu'na başvurmak zorunda bıraktı. 6 Haziran 1956 tarihli yasa, fiyatları ve ekonomiyi kontrol etmede hükümete geniş bir müdahale yetkisi verdi. Bu yasanın Meclisten geçirilmesi, sık sık belirtildiği gibi Menderes'in *laissez-faire* uygulamalarına katı bir şekilde bağlı olmadığını gösteriyor. Ekonomik tutumu, kapitalizme sadık olduğu halde, "pragmatik"ti ve Hürriyet Partisi'ni kuran liberal demokratların tutumundan çok, CHP'nin tutumuna daha yakındı. Bu liberal demokratların baskı ve etkisinden kurtulan Menderes, kumanda ekonomisine dönmeye oldukça istekliydi.

Önemli bir güç olarak Hürriyet Partisi'nin ortaya çıkmasıyla birlikte, siyasi durum akışkan olmaya başladı. Menderes, ciddi güçlüklerle karşılaşmadan Demokrat Parti üzerindeki kontrolünü yeniden sağlayabildi. Fakat liberal kanadın muhalefete geçmesiyle birlikte, Parti'nin niteliği de önemli ölçüde değişti. DP Menderes'in partisi haline geldi; belki Menderes'in liderliğine meydan okuyabilecek Sıtkı Yırcalı dışında, ulusal çapta bir şahsiyet artık yoktu. Parti, ideolojik olarak serbest girişimciliğe bağlı kaldı; fakat artık, lideri gibi, Hürriyet Partisi'nden çok CHP'ye yakındı.

1956'da muhalefet, yasal baskıların ağırlığına karşın, daha güvenli ve saldırgan olmaya başladı. Başlangıçta CHP'liler nüfuz ve prestij olarak gerilediler; Aralık'a gelindiğinde Hürriyet Partisi, Meclisteki 32 üyesiyle ana mu-

81 Kuran, ibid. Hükümet Basın Kanununu 7 Haziran'da, Toplantı ve Gösteri Kanununu 27 Haziran'da değiştirdi. 3 Mayıs'ta 16, 12 Haziran'da 6 yargıcı emekliye ayırarak yargı kurumunu kontrolüne aldı. Basının Meclis tartışmalarını "saldırgan biçimde" yayımlamasını önleyen yasa 27 Aralık 1957'de meclisten geçirildi. Bkz. Baban, bu önlemleri eleştirdiği o zamanki makalelerini verdiği *Politika*, 204-11. B. Lewis şunu yazıyordu: "Bu kısıtlamaların temel nedenlerinden biri, yükselen ekonomik krizdi... Ve ekonomik bir sıkıntı döneminde, politik çatışmalar kaçınılmaz olarak daha gergin, daha sert ve daha tehlikeli olur." "Democracy", *MEA X/2* (1959), 69.

halefet partisi olmuştu. Fakat Hürriyet Partisi, kendisini etkili bir muhalefet partisine dönüştürecek ulusal çapta bir örgütlenmeden yoksundu; bu nedenle gücü kısa ömürlü oldu.

1957 Seçimleri

1956 yılı boyunca süren siyasi belirsizlik ortamı ancak bir genel seçimle halledilebilirdi. Tabanlarını ve ülkedeki popülerliklerini kaybetmekte olduklarının farkında olan DP'liler ara seçimleri 11 Temmuz'a, yerel seçimleri 1 Eylül'e ertelediler.[82] DP'nin halka gitme isteksizliğinin bu işaretlerine karşın, yıl sonuna doğru bir erken genel seçim söylentileri güçlendi.

5 Ocak 1957'de böyle bir olasılık yine yalanlandı.[83] Hükümetin Mayıs ayında tahıl alım fiyatlarının yükseltildiğini ilân etmesi, 1957'de bir genel seçim yapma niyetinin ilk işaretiydi. Bu kötü bir ekonomik karardı; çünkü kırsal kesimin alım gücünü arttırıp enflasyonu yükseltti. Fakat kırsal oyları fiilen garanti ettiği için, iyi bir seçim politikasıydı. Kıbrıs konusunda artan şovenizm -özellikle Sovyetler Birliği Makarios'u desteklerken- ve komşu Suriye'de solun gelişmesi de DP'lilerin elini güçlendirdi. Dış politika konusunda bir konsensüs arayışıyla, muhalefeti daha pasif bir seçim kampanyası benimsemeye zorladılar.[84]

DP'liler genel seçimlerin 27 Ekim'de yapılacağını 4 Eylül'de açıkladılar;

82 *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1956.

83 Eroğul, Demokrat Parti, 138 ve *Cumhuriyet*, 12 Temmuz ve 2 Eylül 1956.

84 *Zafer*, 6 Haziran 1957 ve söylentiler için *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1956.

85 *Cumhuriyet*, 18, 20 ve 21 Mayıs 1957.

86 Bkz. Savunma Bakanı Şemi Ergin'in demeci: "Toprakları şehit atalarımızın kanıyla sulanmış vatanımıza adımını atan her yabancı ayak, sadece ordumuz değil, kadın ve erkeklerimizin dişi ve tırnağıyla da param parça edilecektir." Ankara Radyosu, 14 Ekim 1957, *SWB /V/376/12* içinde.

fakat gayri resmi bir kampanya bütün yaz boyunca sürmüştü. Muhalefet partileri, birlik ve beraberlik sorununu görüşmek üzere danışmalar yapmaktaydılar. Bu kez ilerleme kaydedilmiş gibiydi ve 4 Eylül'de ortak bir ilkeler bildirgesi çıkarabildiler. Bunu seçim şanslarına olası bir tehdit gibi gören DP'liler, muhalefetin birleşmesini engelleyecek bir kanun tasarısı sunmaya karar verdi.[87] Devlet Bakam Emin Kalafat, "işbirliği kılığı altında meşru hükümete karşı bir düşmanlık cephesi kurmak isteyen üç muhalefet partisinin ortak bildirgesini, bir bozgunculuk belgesi olarak"[88] Mecliste kınadı. Ne var ki, DP'lilerin endişelenmelerine gerek kalmadı; zira sonunda muhalefet partileri bir işbirliği formülü bulamadı; CMP ile HP İnönü ve CHP'yi işi çıkmaza sokmakla suçladı.[89]

Bu seçimde DP hâlâ avantajlıydı. Enflasyona karşın hükümet, ürünlere yüksek bir fiyat ödeyerek ve çiftçi borçlarını erteleyerek seçmen çoğunluğunu oluşturan kırsal seçmenlerin gönlünü aldı. Hükümet cami ve okul yapımlarına fon ayırdı, devlet radyosunu parti propagandası için kullandı; Kayseri'deki konuşmasında Menderes, kendi yönetiminde yedi yıl içinde 15.000 cami yapıldığını söyledi.[90] Kıbrıs konusundaki gerilim, Sovyetler Birliği ve Suriye ile karşı karşıya gelme de işe yaradı. Fakat bütün bu avantajlara karşın, DP'nin geçmişteki kadar bir çoğunluk kazanıp kazanamayacağı kuşkuluydu.

Kırdan çok kentleri ve zengin Batı'dan çok Orta ve Doğu Anadolu'nun daha yoksul vilayetlerini etkilese de, 1957 yazından itibaren ekonomik sıkıntılar bir gerçeklik halini almıştı. Seçimler normal zamanında, Mayıs 1958'de yapılmış olsaydı, hem daha sonraki ekonomik kötüleşme hem de muhalefetin birliği açısından durum farklı olabilirdi.

Muhalefet ekonomik sıkıntıları ve özgürlüğün yokluğunu vurguluyor,

87 *Cumhuriyet*, 5 ve 6 Eylül 1957; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (1968), 225 vd.; Toker, *Ismet Paşa I*, 207 vd.

88 *Zafer*, 9 Ekim 1957.

89 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1957; Eroğul, Demokrat Parti, 142 ve B. Lewis, "Democracy", *MEA X/2* (1959), 71.

90 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1957.

fakat çekici hiçbir seçenek de önermiyordu. CHP ulusal çapta taraftarı olan tek muhalefet partisiydi. Fakat muhalefette kaldığı yedi yıl süresince, baskıcı imajını silememiş ve halkın güvenini kazanamamıştı. Sadece tekrar aydınların desteğini almada başarılı olmuştu. Diğer iki partiden CMP çok dar fikirli, HP çok belirsizlik içinde ve örgütlenmesi iyi değildi.

Yine de 27 Ekim 1957 seçimleri, DP açısından önemli bir gerileme oldu. Mecliste yine ezici bir çoğunluk kazandılar: CHP'nin 178, CMP'nin ve HP'nin dörder sandalyesine karşılık 424 sandalye. Belki de sandalye sayısından çok daha anlamlı olan, seçimlere göreli olarak düşük katılım oranıydı. 1954'teki %88.75 ve 1950'deki %89.06'ya karşılık bu kez kayıtlı seçmenin %77.15'i oy kullandı. DP'liler oyların %47.90'mı aldı -oysa 1950 ve 1954'te yüzde elliden fazlasını almıştılar- ve bu nedenle de milli iradenin emri iddiasında bulunma hakkını yitirdiler. CHP'nin oyları %36'dan %41'e yükselmişti -partiye daha büyük bir güven kazandıran bir artış.[91]

İstikrarsızlık Devam Ediyor

Menderes, siyasi bir istikrar ve sükunet sağlamak için erken bir seçime gitmişti; fakat sonuçlar, sadece daha büyük bir istikrarsızlık ve gerilim yarattı. Seçim günü bazı şiddet olayları olmuştu ve CHP'liler seçimlerin yasallığını ve sonuçların dürüstlüğünü sorgulamaya başladı.[92] Cumhuriyet Bayramında (29 Ekim), Gaziantep'te hükümet karşıtı bir gösteri yapıldı ve gösteriyi dağıtmak için askeri birlikler çağrıldı. Menderes, "Gazian-

91 1957 seçimlerinin en iyi çözümlemesi için bkz. Karpat, "The Turkish Elections of 1957", *Western Political Quarterly XV//2* (Haziran 1961), 436-59. Ayrıca bkz. Eroğul, Demokrat Parti, 144 ve CHP, Seçim Neticeleri, 5 vd.

92 İnönü, *Muhalefet II*, 167-75; Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl* (1957-60), 13.

tep'te bir ihtilâl var. Halk hükümeti basmış"[93] diyerek Savunma Bakam Şemi Ergin'i soruşturma yapmak üzere Gaziantep'e gönderdi. Ergin Ankara'ya döndüğünde, başkentin stratejik noktalarında asker ve tanklarla karşılaştı. Bu durum, Menderes'in bakanına anlattığına göre, Meclisin o gün toplanacağı ve Halk Partisi'nin Meclisi işgal etme ya da bir ihtilâl ihtimali nedeniyleydi. "Zaten memleketi idare eden insanların içine bu endişe düştü mü, artık hayır beklenmez."[94] Menderes'in endişesi temelsiz değildi; zira seçimlerden önce askeri komplo ve müdahale söylentileri yayılmıştı.[95]

Menderes, seçimlerden sonra neredeyse bir ay, 25 Kasım'a kadar yeni kabinesini açıklayamadı.[96] Bu süre içinde, DP Meclis Grubu yeni hükümetin politikasını tartışmakla meşgul olsa da, hemen hemen hiçbir hükümet icraatı olmadı. 14 Kasım'da Grup, muhalefeti destekleyen memurlara karşı harekete geçmesini hükümetten istedi ve muhalefete karşı yasal önlemlerle birlikte "zararlı yazı ve resimleri" yasaklayan daha sert bir ba-

93 Yassıada Mahkemelerinden aktarılan ve *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1960'ta verilen Şemi Ergin'in günlüğünden.

94 İbid. Ethem *Menderes*, DP'liler arasındaki korkuyu da belirtiyordu. Bkz. *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1960, günlükten aktarma.

95 Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar, *İhtilâlin İçyüzü* (1965), 57-67 ve Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri* (1966), 159 vd. İkincisi, *La Révolution militaire de 1960 en Turquie* (1963)'nin çevirisidir.

96 Son kabine şunlardan oluşuyordu: Menderes (Başbakan), Tevfik İleri, Emin Kalafat ve Muzaffer Kurbanoğlu (Devlet), Esat Budakoğlu (Adalet), Şemi Ergin (Milli Savunma), Namık Gedik (İçişleri), Fatin Rüştü Zorlu (Dışişleri), Hasan Polatkan (Maliye), Celâl Yardımcı (Milli Eğitim), Ethem Menderes (Bayındırlık), Abdullah Aker (Ticaret ve Ekonomi), Dr. Lütfi Kırdar (Sağlık ve Sosyal Yardım), Hadi Hüsmen (Gümrük ve Tekel), Nedim Ökmen (Tarım), Fevzi Uçaner (Ulaştırma). Hayrettin Erkmen (Çalışma), Samet Ağaoğlu (Sanayi), Sıtkı Yırcalı (Basın, Radyo ve Turizm), Medeni Berk (İmar), Sebati Ataman (Koordinasyon). Son üç bakanlık yeniydi ve hükümetin ekonomiye verdiği ağırlığı yansıtıyordu. Sanayi Bakanlığı Eylül 1957'de oluşturuldu. Bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 441.

sın yasası önerdi.[97] 19 Kasım'da, yıkıcı faaliyetlerde bulunup bulunmadıklarını anlamak için muhalefetin seçimlerden önceki ve sonraki faaliyetlerinin soruşturulmasını Meclisten istemeyi oybirliğiyle kararlaştırdı. Aralık'ta Meclis tüzük ve yönetmeliğinin muhalefeti kıpırdayamaz duruma getirecek ve meclis çalışmalarının halka ulaşmasını engelleyecek şekilde değiştirilmesinden bile söz edildi. Değişiklikler 27 Aralık'ta meclisten geçti: Anayasa'nın koşulsuz halka devrettiği hakimiyet hükümetin eline geçti.[99]

Bu yasa değişiklikleri, Büyük Millet Meclisinde dahi konuşma özgürlüğünün sonu oldu. Sert tartışmalar oldu; fakat muhalefet üyeleri kendi itirazlarının hükümet saflarında hiçbir etki yaratmadığını görünce, bir protesto yürüyüşü yapmaya karar verdiler (25 Aralık). DP'lilerin tamamı bile bu önlemlerden memnun değildi ve bir çoğu tartışmalardan uzak durdu; oylama sırasında 424 milletvekilinden sadece 381'i oylamada hazır bulundu.

Bu siyasi baskı ve artan ekonomik sıkıntı ortamında, hükümete karşı ilk askeri komplo imaları geldi. 17 Ocak 1958'de basın, orduyu isyana teşvik suçlamasıyla 9 subayın tutuklandığı haberini verdi. İşkence de dahil, uzun süren bir soruşturmaya karşın, yetkililer herhangi bir şey açığa çıkaramadı; hapis cezasına mahkum edilen ihbarcı hariç, 9 subay serbest bırakıldı. Fakat hükümet korkuya kapılmıştı ve daha çok asabi ve sert olmaya başladı. Savunma Bakanı Şemi Ergin istifaya zorlandı ve yerine, hiçbir akrabalığı olmasa da Başbakan'a çok yakın olan Ethem Menderes getirildi. Bir bütün olarak silahlı kuvvetlerin bozulmadan durduğuna inandırıldığı ve üst dü-

97 *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1957. Basını fiilen hükümete bağımlı hale getiren gazete kağıdı ve gazete ilânları üzerine iki kararname çıkarıldı. Bkz. Türk basını, 26 ve 27 Kasım 1957 ve *MEJ XII/1* (1958), 87.

98 Türk basını, 20 Kasım 1957.

99 İbid. 28 Aralık 1957; Eroğul, Demokrat Parti, 156-7; Kuran, *İktidar*, 134-41; ve Tokel, *İsmet Paşa II*, 29. Ayrıca bu önlemin kimi yorumları için bkz. Nadir Nadi, "İç Tüzük Değişikliği", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1957.

zey subayların rejime desteği konusunda yanlış yönlendirildiği için Adnan Menderes bu olaya çok fazla önem vermedi.[100]

DP ve Devlet

1958'in başlarına gelindiğinde hükümet bütün devlet kurumlarından fiilen yalıtık durumdaydı. Önce basın ve yargı kurumu uzaklaştı, bunu 1957 seçimlerinde sivil bürokrasi izledi ve son olarak da ordu ve üniversiteler. Eğitim Bakanlığının bazı profesörlerle sorunu vardı; Meclis yönetmeliğinin değiştirilmesinden sonra çatışma daha da keskinleşmeye başladı. İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku Profesörü Hüseyin Naili Kubalı, 27 Aralık kararlarını Anayasa'ya aykırı olarak kınadı ve gazetecilerin yasaya uymak zorunda olmadığını ilân etti.[101] Tevfik İleri de, profesörün kararlara karşı hamlesini günlük politikaya bulaşmak ve Üniversite Kanununu ihlal olarak kınadı.[102] Ertesi gün, İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun Kubalı'nın durumunu değerlendireceği bildirildi ve 1 Şubat'ta Profesör Kubalı açığa alındı.[103] Bu durum, hükümet ile üniversiteler arasında DP'lilerin devrilmesinde önemli bir rol oynayan iki bileşeni, orduyu ve aydınları bir araya getiren ciddi bir çatışmanın başlangıcına işaret ediyordu.

Hükümetin önlemlerine karşın, 1958'de ekonomik durum Menderes'in umduğu gibi iyileşmedi. Kısıtlayıcı yasalar tüketiciyi rahatlatmadığı gibi, pamuk üreticileri ve işadamları gibi hükümetin önemli desteklerinin uzaklaşması sonucuna da yol açmıştı. Pamuk üreticileri, fiyatların dondurulması kararını protesto etti; İzmir Ticaret Odası, fiyatları sabitleme ve mal dolaşımını dü-

100 Eski bir DP'li ile görüşme. DP'lilerin asker ile ilişkileri konusunda bkz. 6. bölüm.

101 *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1958 ve Toker, *İsmet Paşa II*, 42 vd.

102 *Zafer*, 6 Ocak 1958.

103 *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1958 ve T. Z. Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku* (1969), 172-81.

zenleme kararlarını eleştirdi ve enflasyonu yenmenin ve mal darlığının üstesinden gelmenin tek yolu rekabet olduğu için bu kararların geri alınmasını önerdi.[104] Ekonomi ile başa çıkamayan Menderes, dış baskılar altında 4 Ağustos 1958'de bir istikrar programı uygulamaya karar verdi. Bu, Türk lirasının *de facto* devalüe edilmesini gerektirdi: ABD Doları karşısında 2.80'den 9.025'e. Bu ödünle birlikte, Türkiye'nin müttefiklerinden hükümetin mali durumunu güçlendiren ve muhalefet tarafından Batılı güçlerce Menderes'e atılan bir "can simidi" olarak nitelenen 359 milyon dolarlık kredi haberi geldi.[105]

Irak'taki 14 Temmuz 1958 devrimi, Türk siyaset yaşamına yeni bir boyut kattı. Bu durum, halk desteğini arkasına alan askeri müdahaleyi kendi iktidarlarına potansiyel bir tehdit olarak görmeye başlayan DP liderlerini derinden etkiledi. Zihinlerinde gerçek bir devrim fobisi yarattı. Muhalefete yeni bir gözle, mutlaka hükümeti devirmeye hazırlanıyor gibi bakılıyordu. Irak devriminden sonra daha bir ay geçmemişti ki, Demokrat Parti Meclis Grubu, CHP'yi Meclise, iktidara (hükümet) ve Türk milletine saldırmakla suçlayan bir bildiri yayınladı. Bildiri şu sözlerle sona eriyordu: "Açıktır ki, böyle bir muhalefetle demokratik bir idare verimli çalışamaz."[106] Bu bildiriyi yayınlayan Meclis Grubu, 25 Ağustos'ta Meclis çalışmalarına başladığında, CHP'nin faaliyetlerini incelemeyi ve gerekli görülürse gereken önlemleri almayı da kararlaştırdı. Bu, Cumhuriyet Halk Partisi'ni kovuşturmanın ilk işaretiydi.[107]

CHP'liler, Menderes'in 6 Eylül 1958 tarihli Balıkesir konuşmasını, İnönü ve partisine karşı etkin bir baskı kampanyasının başlangıcı olarak değerlendirir.[108] Menderes'in Türk siyaset yaşamında "devrim" sözcüğünü

104 *MEJ XII/1* (1958), 87; *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1957 (pamuk çiftçilerinin protestosu) ve 1 Mayıs 1958 (Ticaret Odası Raporu).

105 Toker, *İsmet Paşa II*, 100-3; Z. Y. Hershlag, *Turkey*, 147; Richard D. Robinson, The First Turkish *Republic* (1963), 194 ve *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1958 ve sonrası.

106 *Zafer*, 12 Ağustos 1958.

107 Erer, *On Yıl*, 341-2; Eroğul, *Demokrat Parti*, 160-61.

108 İnönü, *1958'de İnönü* (1959), Önsöz. Bu kitabı CHP Araştırma Bürosu yayımladı.

kullandığı ilk konuşmaydı da.[109] Menderes'in gitmek istediği yön, partisinin İzmir Kongresindeki konuşmasında açığa çıktı. "Tıpkı ticaret vurgunculara karşı Milli Koruma Kanunu'yla tedbir alınıyorsa, siyasetteki vurgunculara karşı da tedbirler almak zaruri oluyor" diyordu. Sonra CHP'lileri eleştiri yağmuruna tuttu ve daha önce yaptıkları gibi yine bürokrasi tehdidini kullanırlarsa bunun "demokrasiye paydos" anlamına geleceği konusunda onları uyardı.[110] Son olarak 12 Ekim'de Menderes, CHP'lilerin yaratmakta olduğu "şer ve düşmanlık cephesi"ne karşı "Vatan Cephesi" yaratma çaresine başvurdu.[111] General de Gaulle örneğinden etkilenen Menderes, *yeni tip bir popülist rejim* arayışı içindeydi.

Baskı tehditlerine karşın CHP, güven kazanıp saldırıya geçti. CHP'nin ana muhalefet partisi olma iddiasına kısa bir süre meydan okuyan Hürriyet Partisi kendini feshetti ve Olağanüstü Kongresinde oy çokluğuyla CHP'ye katılma kararı aldı. Popülerliğini arttırmak için CHP'nin fazla çaba göstermesine gerek yoktu; hükümetin devam eden ekonomik başarısızlıkları yetiyordu. Aynı zamanda CHP imajını değiştiriyor ve yeni bir kimlik kazanıyordu. 14. Kongre (12-15 Ocak 1959), partide ekonomik refah ve sosyal adalete daha büyük ilgi ve 1950'ler boyunca öncelikli ilgi konusu olan soyutlamalardan uzaklaşma doğrultusunda yeni bir yönelimin başlangıcı oldu.[112] Vatan Cephesi'ni kurma ve muhalefeti yalıtma kampanyasının hemen ardından, "partiyle bağlantısı olsun ya da olmasın herkes, *milli güvenliğimizi tehlikeye düşüren, hemşerileri kardeş kavgasına sürükleyen* ve milletin iyiliği için gösterilen çabaları kötüleyen bozguncu ve yıkı-

109 *Zafer*, 7 Eylül 1958; Ş. S. Aydemir, *İkinci Adam III*, 377-8.

110 Türk basını, 22 Eylül 1958; Aydemir, *İkinci Adam III*, 379-88; Eroğul, *Demokrat Parti*, 162.

111 Türk basını, 13 Ekim 1958. Sabiha Sertel, Vatan Cephesi düşüncesinin DP'lilerin bir icadı olmadığı ve Aralık 1945'te CHP'lilerin önermiş oldukları gözleminde bulunuyor: *Roman Gibi* (1969).

112 Tökin, *Türk Tarihi*, 89; Baban, *Politika*, 369 ve 371-2.

113 Bkz. 4. bölüm.

politikaya karşı durmaya teşvik edildi." Hükümet, kampanyasında Vatan Cephesi'ni destekleyenlere ödül vaat ederek desteklemeyenlere ceza tehdidinde bulunarak havuç ve sopa politikası izliyordu. Köylere yol, cami ve kredi sözü verildi; CHP'ye oy veren bir köyün elektriği kesildi. Bu popülist" kampanya, gerçek hiçbir coşku yaratamadığı için bir başarısızlık oldu.

17 Şubat 1959'daki Gatwick uçak kazasında Menderes'in kurtulması siyaset ortamına yeni bir öğe soktu: biri diğerini tamamlayan Menderes kültü ve din. Delegasyondan 14 kişinin ölümüne yol açan trajik bir uçak kazasından Menderes'in kurtulması, gerçekten şanstı. Menderes'in kurtulması Türkiye'de bir mucize olarak sunuldu ve Menderes Allah'ın koruduğu biri olarak tasvir edildi.[114] Çok partili dönem boyunca her iki parti de dini istismar etmişti; fakat istismar etme açık ve kontrolsüz hale geldi. DP bir dindarlık imajı yansıtırken CHP ateist ve İslâm karşıtı olmakla suçlanıyordu. Geçmişte olduğu gibi maddi ödüller sunamayan DP'liler, ruhsal ödüller sunmayı yararlı görüyorlardı. Muhalefet, iktidar partisine karşı kullanacak başka bir konuya sahipti; fakat silahlı kuvvetlerde Kemalist duyguları uyandırsa da, seçmen çoğunluğunda karşılık bulmayan bir konu.

DP'liler İnisiyatif Yitiriyor

Siyasi inisiyatif CHP'lilere geçmişti. 1957'deki zaferine karşın Menderes, ülkedeki ve partideki gücünden emin değildi. Partisinin yerel örgütlerindeki hoşnutsuzluk, 1955'teki liderler ihracından ve istifalardan sonra bile de-

114 Basın, Radyo ve Turizm Bakanı Server Somuncuoğlu'nun bütçe komisyonundaki konuşması. Ankara Radyosu. 4 Şubat 1959. *SWB* ME/774/13 içinde.

115 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1959.

116 "Bu milletin başında Peygamberin, Allah'ın tayin ettiği bir lider var, bu da Menderes'tir." Konya Milletvekili Himmet Ölçmen, *Cumhuriyet*, 9 Mart 1959.

vam etmişti. Zamanında kongrelerini yapmış olması gereken birçok vilayette parti, her kongrenin yeni bölünmeleri ortaya çıkaracağını bildiği için, kongreleri yıldan yıla ertelemişti. Menderes yerel örgütlere kendi adamlarını yerleştirmeye çalışmıştı; fakat bu zaman ve planlama istiyordu; oysa merkezdeki sorunlarla, özellikle de ekonomiyle çok fazla meşguldü.

Demokrat Parti 1959'da seçim yapmaya hiç hazır değildi; fakat tam da CHP'lilerin önerdiği 25 Mart'ta yapılacaktı.[117] Nisan'da CHP'liler, İnönü'nün 30 Nisan'daki Ege Bölgesi gezisinde doruğuna çıkan ülke çapında bir propaganda saldırısı başlattı. Gezi iyi tanıtılmıştı ve İnönü'yü Uşak'ta coşkulu bir kalabalık karşıladı. Ege Bölgesi Demokrat Parti'nin kalesiydi. İnönü'nün gelişi karşı bir gösteriye neden oldu ve polis kalabalığı dağıtmak için göz yaşartıcı bomba kullandı. İnönü Uşak'tan İzmir'e giderken azgın bir kalabalığın saldırısına uğradı ve başından taşla yaralandı. Bu durum bütün ülkede büyük bir kızgınlığa neden oldu ve CHP'liler tarafından istismar edildi.[118]

Bu olaylar DP ile muhalefet partileri arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirdi. Meclis'te sorunları bile tartışamayan CHP'liler, bir kez daha sokağa çıkmaya yöneldiler.[119]

Türk siyaset yaşamı çıkmaz bir yola girmişti ve ekonominin durumu da iyi değildi. Ağustos 1958 istikrar programı enflasyonu durduramamıştı ve 1959 yılı, yükselen fiyatlar yılı oldu. Haziran ortalarına gelindiğinde, siyasi çıkmazdan kurtulmak için bir erken seçimden söz edildi; fakat karar, uzmanların ekonominin performansı konusundaki kehanetlerine bağlı olacaktı.

Bu seçim söylentileri, CHP'lilerin "gerçekleri memleketin her köşesindeki halka götürmek"[120] amacıyla Anadolu'ya başka bir tur başlatmaları

117 *Cumhuriyet*, 26 Mart 1959.

118 CHP, *İnönü'ye Atılan Taş ve Akisleri* (1959). 52 şehirde 6.120 kişiyle yapılan bir ankette, Uşak olayının 1959 yılının en önemli olayı olarak değerlendirildiği bildirildi: *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1960.

119 *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1959.

120 *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1959.

için yeterli oldu. Fakat ekonomik durum bir erken seçime izin vermedi ve hükümet var olan atmosfer içinde ara seçim riskini bile göze alamazdı.[121] Böylece muhalefet açık hava mitingleri yapma hakkından yoksun bırakıldı - çünkü bu tür mitinglere artık sadece seçim kampanyalarında izin veriliyordu- ve siyasi sürtüşme arttı. Hükümetin politikası daha da baskıcı olmaya aşladı; fakat CHP'nin sinmeye niyeti yoktu. CHP'li Meclis üyeleri, CHP'nin kapatılmasını bile isteyen kimi DP'lilerin bozgunculuk olarak kınadığı ülke turlarına devam ettiler.[122] Kapatma kararının zaten alınmış olduğuna dair söylentiler vardı. 1959 yılı, Türkiye'deki demokrasi açısından felaket olmuştu. Demokratik bir rejimin vicdanı ve bekçisi olarak değerlendirilen bası için, daha önceki yıllara oranla daha çok gazetenin kapatıldığı ve gazetecinin hapsedildiği bir mahkemeler ve sıkıntılar yılı oldu.[124] Siyasi faaliyet bütünüyle omsuzlaşmış ve üretken olmaktan çıkmıştı ve bunun sonucunda ortalama vatandaş demoralize olmuştu. Sadece İnönü'yü ve CHP'yi destekleyen aydınlar politik coşkularını koruyorlardı.

CHP'liler, DP'lilerin 1957'de erken seçim yaparak kendilerine sürpriz yaptığını söylüyorlardı. Bunun tekrarlanmasına izin vermeyeceklerdi; bu edenle, 1960'ta bir genel seçim olacağını hesaplayarak gayri resmi bir seçim kampanyası yürütüyorlardı. Daha baskıcı önlemler tehdidinin dışında, muhalefetin faaliyetlerini denetim altına almak için hükümet çok az şey yapabiliyordu. Fakat bu durum, siyasi kargaşa ve askeri müdahale tehdidini de birlikte getiren gerilimin yükselmesi tehlikesini yarattı. Şubat 1960'a gelindiğinde, basın toplantısı yapmak için resmi izin şartı ve seçim propagandası dönemini 45 günden 17 güne indirme gibi daha baskıcı önlemlere

121 20 Temmuz'da Meclis ara seçimleri *sine die* (süresiz) erteledi ve tatile girdi. Bkz. *Zafer*, 21 Temmuz 1959.

122 Diyarbakır'daki bir DP mitinginde bir Milli Meclis üyesi "şu şer ve fesat yuvası CHP'yi kapatın" diye bağırdı. *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1959, Eroğul, *Demokrat Parti*, 168'den aktarma.

123 Nadir Nadi, "Kapansa Ne Olur?" *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1959.

124 Bkz. *Vatan 1960 Yıllığı (1960)*, 5-28 ve çeşitli yerlerde.

dair söylentiler yayıldı. Ne var ki, 1960 bütçesinin 1 Mart'ta oylanmasından sonra, bir erken seçim olasılığı gündemden kalktı ve ertesi gün Meclis 4 Nisan'a kadar tatile girdi.[125] CHP'lilerin erken seçim hesapları altüst olmuştu ve birkaç gün sonra parti "iki partinin arasının düzelmesi artık imkânsız" açıklamasını yaptı.

Askeri Müdahaleye Giden Yol

Büyük bir ticari ve sınai imparatorluğun başı olan Vehbi Koç'un CHP'den istifası, siyasi durumun girmek üzere olduğu dönemecin işaretiydi. İstifa mektubunda şunları yazıyordu: "Partiler arası mücadelelerin tekrar ve şiddetle başlayacağı aşikar olan bu sırada partilerden herhangi birinde bulunmayarak bütün meşgale ve faaliyetimi memleket hayrına giriştiğime kani olduğum işlere hasretmek düşüncesiyle Cumhuriyet Halk Partisinden istifaya karar verdim."[126] Siyasi durumun daha da kötüleşeceğini sezmişti ve bunda rol almak istemiyordu.

CHP'nin "iki partinin arasının düzelmesi artık imkânsız" açıklaması, doğru bir değerlendirmeydi. İki partinin program ve ideolojilerindeki benzerliklere karşın, programın uygulanması konusunda hiçbir fikir birliği yoktu. Her iki partinin düşünüşüne de seçim politikası hakimdi. Gelecek seçimleri kazanacaklarından emin CHP'liler, seçimleri olabildiğince erken yapması için hükümeti sıkıştırıyordu. Fakat, gelecek seçimler dürüst ve özgür bir atmosferde yapılmadığı takdirde, bir devrimin olabileceği konusunda bir uyarı da yayınladılar. Bazı gazeteler, Türkiye'deki durumu Syngman Rhee'nin Güney Kore'siyle bile karşılaştırıyordu.

125 İbid., 2 Mart 1960.

126 İbid., 12 Mart 1960.

127 İbid., 13 Mart 1960. Ayrıca bkz. Koç'un kendi biyografisindeki anlatımı: *Hayat Hikâyem* (İstanbul, 1973), 150-1.

2 Nisan 1960'ta Adalet Bakanı Esat Budakoğlu istifa etti ve yerine Celâl Yardımcı atandı. Yardımcı, Menderes ve Bayar'a çok yakındı ve bir reform programı uygulamada ona güvenebildiği için kendisine bu görevin verildiği söylenir.[128] Menderes'in, Adalet Bakanlığı gibi önemli bir koltuğu muhalefete karşı daha kısıtlayıcı bir politikayı sorgulamayacak bir kişiyi yerleştirmek istemiş olması olasıdır. Yardımcı'nın atanması, İnönü'yü Kayseri'ye götüren trenin yetkililerce durdurulup İnönü'den Ankara'ya dönmesinin istendiği Kayseri olayıyla çakıştı. İnönü geri dönmeyi kabul etmedi ve üç saatlik bir gecikmeyle yoluna devam etmesine izin verildi; fakat bu olay büyük bir kızgınlığa neden oldu. Hükümet yine sıkıntıya düştü; fakat CHP'yi belgeli kanıtlarına sahip olduklarını iddia ettikleri komplocu faaliyetlerde bulunmakla suçlayarak tepki gösterdi. Ertesi gün DP Meclis Grubu muhalefeti bir askeri ayaklanma ve kargaşa tezgahlamakla suçladı ve muhalefetin faaliyetleri de ilgili gerçekleri ortaya çıkarmak için bir Meclis Tahkikat Encümeninin kurulmasını istedi.[130]

Meclis Grubunun suçlamasına karşın, *Cumhuriyet*, Adnan Menderes şimdilik yeni sert tedbirlerden yana değil; memleketin karanlık bir döneme değil, bir huzur dönemine ihtiyacı olduğu görüşünü savunuyor, haberini verebiliyordu. Yine de, kısa fakat sert bir tartışmadan sonra, 18 Nisan'da muhalefetin yasal sınırları çiğnediğine dair DP'lilerin suçlamasını soruşturmak üzere bir Meclis Tahkikat Encümeni oluşturuldu. Bütünüyle DP'lilerden oluşan ve dolayısıyla da tarafsız olması çok zor encümene, Meclisin ve mahkemelerin yetkilerini geride bırakan ve bu nedenle de bizzat Anayasanın ihlali olan olağanüstü bir yetki verildi. Yetkisini kullanan encümen, bütün siyasi faaliyetlerin üç ay ve soruşturulmakta olunan konular ile ilgi-

127 Eski bir DP'li ile görüşme.

128 Türk basını, 4 Nisan 1960 ve İnönü, *Muhalefet III*, 74-5

129 *Zafer*, 6 Nisan 1960.

130 *Milliyet*, 8, 9 ve 13 1960; Başgil, *Mayıs*, 118-20; Erer, *On Yıl*, 394-5 ve Eroğul, *Demokrat Parti*, 173-4.

131 14 Nisan 1960.

li Meclis tartışmalarının haber yapılmasının encümen işini bitirinceye kadar durdurulmasını önerdi. 27 Nisan'da encümene basını sansür etme, gazeteleri toplatma, celpname çıkarma ve Komisyonun çalışmasını engel olan ya da zorlaştıranlara üç yıla kadar hapis cezası verme yetkisi veren bir kanun tasarısı meclisten geçti.[132]

Encümenin oluşturulması hemen 19 Nisan'da polis tarafından dağıtılan bir gösterinin patlak vermesine yol açtı. 26 Nisan'da, hukuk profesörleri encümene verilen yetkileri Anayasaya aykırı olarak kınadı. Ertesi gün Meclis, encümenin yetkilerini arttıran bir kanunu kabul etti ve İnönü'ye "halkı isyana ve kanunlara karşı gelmeye teşvik eden sözler sarf ettiği ve Türk milletine, orduya ve Büyük Millet Meclisi'nin birliğine açıkça saldırdı"ğı için[133] Meclis çalışmalarına 12 oturum katılmama cezasının verilmesi bu konunun tartışılması sırasında oldu. CHP'liler gençlik örgütlerini kullanıp Ankara ve İstanbul'da gösteriler düzenleyerek buna karşılık verdi.[134] Hükümet iki ilde de sıkıyönetim ilân etti ve ertesi gün, gösteriler devam ederken üniversiteler tatil edildi. Ülkedeki durumu haber yapması yasaklanan basın, Güney Kore'de Syngman Rhee'nin düşürüldüğünü ve orada demokratik özgürlüklere yeniden kavuşulduğunu yazdı. Bunun anlamı açıktı ve Türk aydınları, özellikle ABD hükümetinin Rhee diktatörlüğünü desteklemediğini öğrendiklerinde, bundan cesaret aldı. Daha sonra bunları yazan Celâl Bayar şunları belirtiyordu: "Üniversitenin tek başına sokağa dökülmesi bir şey ifade etmezdi... ancak bir işaret fişeği olabilirdi. Eğer bunun arkasından sokağa çıkacak halk yığınları varsa, eğitilmiş milis güçleri bulunuyorsa, ihtilâl tehlikesi var demektir."[135]

132 *Resmi Gazete*, 28 Nisan 1960 ve Türk basını, 19 Nisan 1960. Ayrıca bkz. Nuri Eren, *Turkey Today -and Tomorrow* (1963), 37; Başgil, *27 Mayıs*, 120 ve 128 vd.

133 Ankara Radyosu, 28 Nisan 1960, *SWB IV/320/C/2-3* içinde. Sansür nedeniyle İnönü'nün konuşması ne tutanaklarda çıktı ne de basında. Ancak 27 Mayıs Devriminden sonra yayımlandı. Bkz. İnönü, *Muhalefet III*, 92-7.

134 Karaosmanoğlu, *45 Yıl*, 232-5.

135 Bayar, *Başvekilim Menderes*, 170.

Öğrenci gösterilerinin ardında böyle bir şey yoktu. Halk şaşırtıcı derecede edilgendi ve Menderes sükunetin hemen sağlanacağından ve gösterileri kışkırtanların "kanun ve düzenin sarsılınaz kayalarına başlarını çarpıp ezerek akıllarının başlarına geleceğin"den[136] emindi. 3 Mayıs'a gelindiğinde ortam sakinleşmişti ve sıkıyönetim yetkilileri sokağa çıkma yasağı saatlerini düşürüp kahvehane, bar, sinema ve gece kulübü gibi kamuya açık yerlerin sokağa çıkma yasağının başlayacağı saate kadar açık kalmasına izin verdi.[137]

Siyasi durumu normalleştirmek ve muhalefetle etkili bir ilişki kurmak daha da zorlaştı. Soru şuydu: hükümet ordu müdahalesinden önce bunu yapabilir miydi? Mayıs başlarından itibaren ordu müdahalesi tehlikesi bir gerçeklik halini almıştı. İnönü yabancı gazetecilere "Baskıcı bir rejim asla orduya güvenemez" demiş ve Dışişleri Bakanı Zorlu da "Türk subayları ordunun siyasete karışmaması gerektiğinin tamamen farkındadır" diye karşılık vermişti.[138]

Menderes'i devirmenin askeri planlarının Mayıs'ta ileri bir aşamada olduğunu şimdi biliyoruz; CHP'liler ve DP'liler bunun işaretlerini almıştılar ve Tahkikat Encümeni orduyu inceliyordu. Fakat Menderes kendi konumunu güçlendirmek için halka dönmeye karar verdi. İzmir'de (15 Mayıs), Bergama'da (17 Mayıs), Manisa'da (17 Mayıs) ve Turgutlu'da (18 Mayıs) iyi örgütlenmiş kitle mitinglerinde halka seslendi. 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı kutlamalarına katılmak ve 20-24 Mayıs tarihleri arasında Türkiye'de bulunacak olan Başbakan Nehru'yu kabul etmek üzere 18 Mayıs akşamı Ankara'ya döndü.

21 Mayıs'taki Harp Okulu öğrencilerinin gösterisi hükümetin prestijine ağır bir darbe vurdu. Öğrenci gösterileri sorumsuz gençliğin faaliyetleri olarak göz ardı edilebilirdi; fakat silahlı kuvvetlerin gelecekteki subaylarının bir gösterisi başka bir şeydi. Hükümet sıkıyönetim önlemine başvurdu

136 Ankara Radyosu, 29 Nisan 1960, *SWB IV/322/C/2-3* içinde; *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1960.
137 Ankara Radyosu, 3 Mayıs 1960, *SWB IV/325/C/1* içinde.
138 *The Times*, 7. 5. 1960 ve İnönü'nün 6 Mayıs mülakatı, *Muhalefet III*, 92.

ve Ankara kuşatma altına alındı. Harp Okulu öğrencilerinin gösterisi, kendi faaliyetlerini açığa çıkarabilecek bir soruşturmadan korkan darbecileri de alarma geçirdi ve bu durum daha hızlı hareket etmelerine neden oldu. O zaman, Menderes Yunanistan'a gitmeden önce, 25 Mayıs'ta hükümeti devirmeyi kararlaştırdılar. Fakat 24 Mayıs'ta Yunanistan ziyareti ertelendi ve ertesi gün Menderes Eskişehir konuşmasıyla yeni bir ülke turu başlattı. Tahkikat Encümeninin çalışmalarını bitirdiğini ve raporunu hazırlamakta olduğunu açıkladı. Tekin Erer'e göre Menderes, aynı konuşmasında Eylül'de seçimlerin yapılacağını ilân edecekti, fakat Hasan Polatkan bu ilânı Konya'ya saklamaya ikna etti.[139] Bu normalleşmenin başlangıcı da olsaydı çok geçti; zira 27 Mayıs'ın erken saatlerinde Türk silahlı kuvvetlerinden bir grup subay darbe yapıp Menderes rejimini devirdi.

On yıllık iktidarında Menderes, Türkiye'deki egemen güçler içinde yeni bir denge yaratamamıştı. Kendi partisine bile istikrarlı bir kimlik verememişti. Çok partili sisteme geçiş, tek bir popülist partinin yönetimi altında konsensüs politikasının gereksinmelerini karşılamak için yaratılmış siyasi sistemin dengesini bozmuştu. Bu sistem, yönetici sınıf içinde yeni grupların gelişmesiyle, özelikle savaş sırasında iş sahibi ve ticari grupların gelişmesiyle yavaş yavaş aşınmış ve 1945'te parti rekabetine dayalı siyaset yaşamına yol açmıştı. Fakat bu gruplardan hiçbiri yeni siyaset yaşamına hükmedecek kadar güçlü değildi ve Demokrat Parti -liberalizme içten göz kırpsa da- esas olarak CHP'nin tek parti rejimini yıkmak için birleşmiş bir koalisyondu.

Menderes, hükümetin hiçbir sınırlamasına tabi olmayan serbest rekabetin hızlı ekonomik büyüme doğuracağına kuvvetle inanmış olarak iktidara geldi. Birkaç yıl içinde, bu politikanın bütün ülkeden çok, küçük grupların

139 Erer, *On Yıl*, 9. Tahkikat Encümeni Raporu, yazan adam tarafından son zamanlarda yayımlandı. Bkz. Nusret Kirişçioğlu, 12 Mart, *İnönü-Ecevit Tahkikat Encümeni Raporum* (1973). Ayrıca bkz. George Harris, "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *MEJ XXIV/4* (1970), 438-54.

zararına olduğunu fark etti ve ekonomik özgürlüğü kısıtlayan önlemler almak zorunda kaldı ve bu da, kendi destekçilerinden uzaklaşması sonucunu doğurdu. *Laissez-faire* ekonomisinin şampiyonu Menderes, Birinci Cumhuriyetin en müdahaleci yasalarından biri olan Milli Koruma Kanunu'na yeniden başvurmak zorunda kaldı. Daha sonra, 1958'de, Amerikalı finans çevrelerinin tavsiyesi üzerine *laissez-faire* ilkelerine geri döndü. Bu zikzak politikası onu, toprak ağaları dışında kalan grupların desteğinden yoksun bıraktı; toprak ağalarına yönelik politikası sürekliliğini korumuştu. 1955'e gelindiğinde birçok işadamı muhalefeti desteklemeye başladı. Bunun sonucu olarak 1960'ta işadamları onun düşürülüşüne üzülmediler bile

Daha büyük bir birliğin bulunduğu muhalefet günlerinde bile Menderes, Millet Partisi'nin kurulmasına yol açan parti içi anlaşmazlıkları görüyordu. Fakat siyasi sistemdeki dengesizlik sadece siyasi partileri değil, bütün devlet yapısını etkiliyordu. Başlangıçta DP'liler, devletin CHP'ye hizmet etmeye devam edeceği sonucuna varmıştılar ve bu nedenle de CHP'nin müttefiki olarak devlete saldırmıştılar. Fakat birkaç yıl içinde, devlet aygıtının kendiliğinden CHP sempatizanı olmadığını ve partiler arası mücadelede tarafsız kalmaya ve galip partiye hizmet etmeye ikna edilebildiğini öğrendiler. Pek çok devlet memurunun istediği şey siyasi mücadelenin dışında tutulmaları ve DP'liler iktidara geldiğinde kendilerine karşı misillemede bulunulmaması konusunda bir güvenceydi. DP'liler "devr-i sabık yaratmayacağız" sloganıyla bu güvenceyi verdi. İkinci olarak, memurlar siyasal yaşamda özerk bir statü istiyordu -ancak o zaman devlet, grupların birbiriyle rekabet ettiği fraksiyonlara ayrılmış bir egemen sınıfa birlik görüntüsü verebilirdi- fakat Menderes bu gereksinmeyi de karşılamadı.

Devlet aygıtını çalıştıran maaşlı sınıf da, Menderes'in enflasyonist ekonomik politikasından en çok zarar gören sınıftı. Bu durum, diğer devlet memurları gibi maaşlarını takviye edemeyen (memurlar ve polis rüşvetle; akademisyenler özel komisyonlar, danışmanlık işleri, gazetecilik ve ya-

zarlık yaparak) silahlı kuvvetler mensupları için de geçerliydi. Maaşlı sınıfın büyük bir kesimi sadece ekonomik olarak değil toplumsal statülerini yitirerek de zarar gördü. Yine Menderes'in politikaları, bu unsurları yaratmaya çalıştığı yeni sisteme ememeyecek kadar fazla rasgeleydi. Sonuç, kendi hükümetine yardım etmiş olması gereken belli devlet kurumlarından kendisinin yalıtılması oldu: DP'liler bu eksikliğin farkındaydılar ve on yıl boyunca buna karşı önlemler almaya çalıştılar. Bu önlemlerin son noktası, amacı, *inter alia*, sivil bürokrasiyi, yargı kurumunu, silahlı kuvvetleri, polis ve üniversiteleri soruşturmak olan Tahkikat Encümeniydi. Bu kurumları denetlemeyen bir hükümet başarısızlığa mahkumdu ve rejimin devrilmesinden tam bir ay önce, 27 Nisan'da İnönü bu uyarıyı yapmıştı.[140]

140 "Fakat muvaffak olamayacaksınız. Syngman Rhee kurtuldu mu?... Üstelik onun ordusu, polisi, memuru elindeydi. Halbuki, sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis... Olur mu böyle baskı rejimi, muvaffak olur mu?" Bkz. İnönü, *Muhalefet III*, 96.

3. ADNAN MENDERES VE DEMOKRAT PARTİ

Demokrat Parti, memleketin geriliğinin nasıl üstesinden gelineceğini... ve kalkınma meselelerinin nasıl çözüleceğini keşfeden bir partidir.

Adnan Menderes, 18 Kasım 1953 Büyük Millet Meclisi konuşmasından.

Aslında bu parti hiç fazla bir şey düşünmeden, tek parti sistemine karşı çıkan insanların partisi idi. Gerçi o zaman da bugünkü gibi, memleketin çözüm çaresi arayan bin bir türlü derdi vardı. Fakat, o masa etrafında toplananlar, bu bin bir türlü dertle meşgul olacak halde değildiler.

Cihat Baban, Politika Galerisi, 416-17.

Başbakan ve Parti Lideri Olarak Menderes

Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasıyla birlikte, tek parti rejiminin devrilmesi DP taraftarlarının önde gelen sloganı oldu. Parti'nin "tarihi görevi' liberal, demokratik bir rejim -Türk devriminin otuzların ve kırkların olağanüstü koşullarıyla bozulmaya uğrayan başlangıçtaki hedefi[1] - kurmaktı. İlk görev, CHP ve tek parti zihniyetini alaşağı etmekti ve DP'lilerin güç almaya çalıştığı şey, milli hareketin işgal güçlerine karşı bağımsızlık mücadelesinin anılarıdır. Eski DP'liler, Parti'nin parlak günleri olarak,

1 Ağaoğlu, *İkı Parti*, 4-5; ve Ağaoğlu ve diğer eski DP'lilerle görüşme.

amaçlarının asil ve açık olduğu bu kısa siyasi mücadele dönemine bakma eğilimdedirler. Gerçekten, bazı eski DP'lilerle görüşen yazar, konuşmaları bu dönemden uzaklaştırıp, partinin ve liderlerinin felaketiyle sonuçlanan hükümet yıllarına getirmede güçlük çekmiştir. DP, daha dar çıkarları ve kimliğiyle siyasi bir parti olmaktan çok, ortak bir hedef etrafında birleşen çeşitli çatışan ve çelişen çıkarları kucaklayan bir hareket olarak görülürse, bu sonuç çok daha kolay anlaşılır. Çıkarlarının genişliği muhalefetteyken büyük bir güçtü; fakat iktidarda bunun bir handikap olduğu ortaya çıktı; çünkü, hedefe ulaşıldıktan sonra ortak hedefin sağladığı birlik hizipçiliğe dönüştü. Yarışan partilerin bulunduğu bir siyasi yaşam çerçevesinde DP'lilerin başarılı olmaları için, geniş tabanlı hareket, dar tabanlı bir partiye dönüşmek zorundaydı.

1950 seçim zaferinden sonra en yakıcı sorun, kimin yeni hükümeti kuracağıydı. DP, Celâl Bayar benimsenen lider olmasına karşın, CHP gibi "kişi partisi" değildi. Partiyi temellerini sarsmadan bir kişi partisine dönüştürebilecek güçlü kişilikler bakımından DP çok zengindi. Seçim zaferinden hemen sonra, siyasi manevraların geleceğin modeli haline gelmesinin nedeni budur.

Celâl Bayar, lider kadrolar arasında tartışmasız kişilikti. Partinin kurucusuydu ve herkes tarafından Cumhurbaşkanı ya da Başbakan/Parti Başkanı olarak benimsenebilirdi. Ne var ki, Cumhurbaşkanı mı yoksa Başbakan/Parti Başkanı mı olması konusunda farklı görüşler vardı. Bayar'ın Başbakanlığı ve parti liderliğini benimsemesini isteyenler, emekli general Ali Fuat Cebesoy gibi bağımsız ve partiler üstü bir kişinin Cumhurbaşkanı olacağını ve partiler üstü Cumhurbaşkanlığı geleneğinin yerleşeceğini umuyorlardı. Cebesoy böyle bir görev için idealdi. 1920'lerin ortalarında Kemal Atatürk ile anlaşmazlıkları nedeniyle siyasi yaşamdan çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra İnönü tarafından itibarı iade edilmiş ve 1939'da kabineye alınmıştı. Cebesoy 1947'de Meclis Başkanlığına seçildi ve 1950 seçimlerinden kısa süre öncesine kadar CHP'li olarak kaldı. Seçimlere

Eskişehir'de, DP listesinden bağımsız olarak katıldı ve DP iktidara geldiğinde kendisini Cumhurbaşkanı yapacağını umuyordu, hatta merasimlerin gereklerini daha iyi yerine getirmek için evlenmeyi bile düşündü. Ne var ki, parti içi çevreler Celâl Bayar'ın Cumhurbaşkanı olmasına karar verdi ve haberi Cebesoy'a iletme ve onu Milli Savunma Bakanlığını kabul etmeye ikna etme görevi Ahmet Emin Yalman'a verildi. Cebesoy reddetti.

Cebesoy Cumhurbaşkanı, Bayar Başbakan olmuş olsaydı, partinin kaderinin farklı olacağından en küçük bir kuşku bile duyulamaz. Celâl Bayar'ın partideki liderliği perçinlenmişti ve sadece o, DP'nin yeni bir kimlik kazanması için gerekli olan istikrarı sağlayabilirdi. Partide onun liderliğine meydan okuma güvenine sahip çok az tutkulu lider vardı. Apollonvari kişiliği, daha büyük bir istikrar sağlar ve Menderes yönetiminde tanık olunduğu gibi, heyecanların yoğunluğundan çok daha orantılı ve düzenli bir heyecanın önemini vurgulardı. Fakat Demokrat Parti, tam da bürokratik istikrara son vermek ve yeni bir dinamizm kazandırmak için kurulmuştu.

Adnan Menderes'in Başbakanlığa atanması aynı konsensüsü sağlamadı. Tahmin edilen sonuç bu değildi; çünkü, yaşları ve deneyimleri nedeniyle daha çok hak ettiklerini düşünen Profesör Dr. Fuad Köprülü gibi insanlar vardı. Bayar'dan sonraki ikinci adam olarak Köprülü'nün konumu, 20 Mayıs'ta Bayar'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra parti başkanı gibi hareket ettiğinde sağlam görünüyordu. 1946 ile 1950 yılları arasında, yeri geldiğinde Bayar'a vekalet etmişti. Başbakan olmayı ya da en azından partinin başında kalmayı umuyordu ve ikisi de olmayınca büyük bir hayal kırıklığına uğradı. "Ben bir entelektüelim," diyordu Yalman'a, "Ben ilim adamıyım. Makamda gözüm yok, fakat en münasibi, Başbakanlığa bir müddet için benim geçmem ve Menderes'i yetiştirmemdi. Mademki böyle olmadı, bana Dışişleri Bakanlığı ile beraber hiç olmazsa Parti Başkanlığı da verilmeliydi."[3]

2 Yalman, *Gördüklerim IV*, 220; Bayar, *Başvekilim Menderes*, 106-7.

3 Yalman, ibid. ve Orhan Cemal Fersoy, *Adnan Menderes* (1971), 103.

Adnan Menderes sadece Başbakan olmakla kalmadı, parti liderliğine de seçildi: böylece bütün güç onun elinde toplandı. Bu güç merkezileşmesi, hükümette görev alan parti üyeleri ile parti yönetimi arasındaki çatışmadan sakınmak için tasarlandı. Çatışma, diye belirtiyordu Celâl Bayar, iktidardaki son yıllarında CHP için olduğu kadar, kendisinin içinde aktif olduğu İttihat ve Terakki'nin de (1908 - 1918) kötü bir deneyimi olmuştu.[4] Her iki örnekte de parti hükümete hükmetmiş ve Başbakan parti liderine bağımlı hale gelmişti. İktidar gücünün sorumsuz ellere düşmesinden sakınmak için, DP'liler merkezileşmeyi yeğlediler. Bu durum, hem devlet hem de parti bürokrasisini atlayarak sarsıntısız ve etkili bir karar alma sürecini sağlıyordu. Ayrıca, DP'nin dinamik hükümet felsefesine de uygundu.[5] Fakat bu tercihi yapmakla DP'liler, Başbakanın gücünü sorumsuz kullanma olasılığına karşı, temel denetimlerden birinden de uzaklaştılar. Menderes, kendisini eleştirenleri kabineye alarak partideki eleştirileri susturabilecekti artık. Bu, onun stratejisi halini aldı ve Menderes bu yolda gitmekle, günahsız bir demokratik geleneği, yani Büyük Britanya geleneğini izliyordu.[6]

Birinci Kabine

Basın, Birinci Menderes kabinesini, ılımlılar kabinesi olarak iyi karşıladı. 15 kişilik kabineden sadece 6 bakan (Menderes, Köprülü, Polatkan, İleri, Özsan ve Velibeşe) gerçek partililer olarak kabul edilebilirdi. Gerisi, ya teknokrattı ya da son zamanlarda partiye katılan eski bürokratlardı. Yeni

4 Fersoy, bir önceki not, 251.

5 Ağaoğlu ile görüşme. Ayrıca bkz. Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes* (1967), 90; ve Bayar, *Başvekilim Menderes*, 108.

6 Bkz. Richard Crossman, *The Myths of Cabinet Government* (Cambridge, Mass., 1972), 30.

7 Bkz. Bölüm II'nin notları, 1.

hükümetin geçmişi kurcalamaya niyetli olmadığına dair DP'nin seçimlerden önce verdiği devlet aygıtını tarafsızlaştırma sözü konusunda eski rejimi rahatlatmak için, bunlar kabineye alınmıştı. Dahası, hiçbirinin partide bağımsız bir saygınlığı yoktu. Seçildikleri seçim bölgelerinde hiçbir popülariteleri ve yerel destekleri yoktu. Bu nedenle, kabinede kalmak ya da yeniden seçilmek istiyorlarsa, Başbakan'a mutlak bağımlı olmak zorundaydılar: Alternatifi siyaset çölüne atılmaktı.

Menderes, parti içindeki güç yapısını hesaba katmadan ilk kabinesini kurdu. Bu, parti içi muhalefet kabine dışı bırakılan önde gelen DP'liler etrafında pekişmeden önce, düzeltilmesi gereken bir hataydı. Yılın sonraki aylarında Menderes, hoşnutsuzları zayıflatmak için tasarlanan bir çok önemli değişiklik yaptı. 5 Haziran'da Samet Ağaoğlu Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığına getirildi. 11 Temmuz'da Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Marshall yardımından sorumlu Devlet Bakanı olarak kabineye alındı. 11 Ağustos'ta Tevfik İleri, Milli Eğitim Bakanı Avni Başman'ın yerini aldı ve emekli Albay Seyfi Kurtbek, İleri'den boşalan Ulaştırma Bakanlığı görevine getirildi. Eylül'de, Dr. Ekrem Hayri Üstündağ, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olarak Dr. Belger'in yerini aldı ve Aralık'ta Hasan Polatkan Çalışma Bakanlığından Maliye Bakanlığına geçti ve Çalışma Bakanlığına da Hulusi Köymen getirildi. Bayındırlık Bakanı bağımsız düşünceli General Fahri Belen'in yerine de Kemal Zeytinoğlu getirildi.[8]

Bu değişiklikler, Karaosmanoğlu, Üstündağ ve Köymen gibi nüfuzlu ve politik olarak bağımsız şahsiyetleri etkisizleştirerek Menderes'in parti içindeki konumunu daha da güvenli hale getirdi. Bu kişiler sırasıyla Manisa, İzmir ve Bursa parti örgütlerini kontrol ediyorlardı; özellikle Karaosmanoğlu Menderes'e meydan okuyabilir durumdaydı. Dinamik kişiliğiyle Ağaoğlu'yu hükümeti eleştirebilir bir konumda, hükümetin dışında tutmak çok tehlikeli olurdu. Kabineden uzaklaştırılan diğer kişiler (Başman, Belger ve Belen) Menderes açısından çok bağımsızdılar; fakat hükümet dı-

8 Öztürk, *Hükümetler*, 345'te bu değişiklikler veriliyor.

şında hiçbir tehlike oluşturamazlardı. Menderes ayrıca kendisine kişisel olarak sadık İleri ve Polatkan gibi insanları da kabineye alabildi. Yılın sonlarına gelindiğinde, Menderes'in parti içindeki konumu sağlam görünüyordu. 28 Şubat 1951'deki bütçe oylamasında aldığı güvenoyu (58 aleyhte, 375 lehte) bunu doğruladı. Bu nedenle, 8 Mart'ta günün ihtiyaçları açısından yeni bir kabine kurması gerektiğini ileri sürerek Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'a istifasını sundu.[9]

İstifa çok az insanı şaşırttı; çünkü birinci kabine çok zayıf olmakla, ya da koordinesiz olmakla eleştirilmişti ve daha güçlü bir yeni ekip gereğini neredeyse herkes kabul ediyordu. Konumunu sağlamlaştıran Menderes, reformları gerçekleştirmek için doğal olarak kabinesini güçlendirmek istiyordu. Tarım, İşletmeler, İçişleri, Milli Eğitim ve Adalet gibi bakanlıklara Sıtkı Yırcalı, Ethem Menderes ve Ahmet Hamdi Başar gibi insanları getirmesi bekleniyordu. Ne var ki, Menderes önemli değişiklikler yapmadı; sadece üç bakanı değiştirdi ve kabinedeki 6 bakanın da yerlerini değiştirdi.[10]

Partinin yeni ekibe tepkisi hayal kırıklığı şeklinde oldu. Bu bir eylem ya da reform kabinesi değildi ve hükümetten anti-demokratik yasaların değiştirilmesini bekleyenler, Halil Özyörük'ün (İçişleri Bakanı) -birinci kabinede Adalet Bakanıydı- demokratik yasalara geçişi sağlayacak bir kişi olmadığını anladılar. Menderes'in kendisi de, yeni oluşturulan kabinenin ardından politika değişikliğinin olmayacağını kabul ediyordu; söylentilerin aksine parti liderliğinden de vazgeçmedi. İlk işinin partiler arası ilişki-

9 *Zafer*, 9 Mart 1951

10 Basın, 10 Mart 1951 ve Öztürk, *Hükümetler*, 369-70. Kabinenin bileşimi şöyleydi: Adnan Menderes (Başbakan), S. Ağaoğlu (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Refik Şevket İnce (Devlet), Rüknettin Nasuhioğlu (Adalet), Hulusi Köymen (Milli Savunma), Halil Özyörük (İçişleri), Prof. Fuad Köprülü (Dışişleri), Hasan Polatkan (Maliye), Tevfik İleri (Milli Eğitim), Kemal Zeytinoğlu (Bayındırlık), Prof. Muhlis Ete (Ekonomi ve Ticaret), Ekrem Hayri Üstündağ (Sağlık ve Sosyal Yardım), Prof. Sıtkı Salim Burçak (Gümrük ve Tekel), Nedim Ökmen (Tarım), Seyfi Kurtbek (Ulaştırma), Nuri Özsan (Çalışma), Hakkı Gedik (İşletmeler).

eri iyileştirmek olduğunu söylüyordu.[11] Yalman, bu son birkaç günün olaylarından doğru sonuçlar çıkardı: "Kabine umumi vasıflar bakımından birincisinden farksızdır. İşin esası: Adnan Menderes'in cidden derin olan zekasına, talakatine ve diğer meziyetlerine güvenerek, kudreti kendi elinde toplaması şeklinde bir manzara göstermektedir... Şahsi iradelerle bugünkü devlet yükünün taşınamayacağı tarihteki binlerce misalle sabittir."[12]

Parti'de Anlaşmazlık

Menderes'in DP Meclis Grubundaki konumu hâlâ sağlam değildi ve 27 Mart'ta yeni programı tartışmak üzere yapılan Grup toplantısının sert geçeceği tahmin ediliyordu. Menderes, çok az değişiklik yapmakla ve Atatürk'ün büst, heykel ve resimlerini tahrip edenlere karşı yumuşak olmakla eleştirildi; Menderes'e yakın dört adam (Hasan Polatkan, Sıtkı Yırcalı, Fatin Rüştü Zorlu ve Mükerrem Sarol) siyasi nüfuzlarını satmakla suçlandılar. 29 Mart'taki Grup oylamasında 61 olumsuz oy çıktı ve bu muhalif grup "Altmışbirler" olarak anılacaktı.

"Altmışbirler"in önde gelen bir mensubu, muhaliflerin yaklaşık 150 kişiden oluştuğunu, fakat çeşitli baskılarla sayının 61'e indiğini iddia ediyor. Muhalifler homojen bir grup olmasa da, politikaya ilk kez 1946'dan sonra giren ve CHP dönemiyle bir alıp verecekleri olmayan DP'lilerden meydana geldiğini söyledi. Partinin kuruluşu ilân edilir edilmez yerel DP örgütlerini neredeyse kendiliğinden oluşturmuştular ve bu nedenle, kendilerini partinin kurucularından olduğu kadar geçmişten de bağımsız hissediyorlardı. O sıradaki DP hiyerarşisini birçok yönde CHP'nin devamı olarak

11 *Cumhuriyet*, 11 Mart 1951.

12 *Vatan*, 11 Mart 1951, Yalman, *Gördüklerim IV*, 242'den aktarma.

görüyor, politika ve program açısından gerçek bir alternatif sunamadığı için eleştiriyorlardı.[13]

Rıfkı Salim Burçak, örtük bir şekilde doğrular görünmesine karşın "Altmışbirler"in bu yorumunun kısmen doğru olduğunu düşünüyordu. Partide devam eden ihtilafın etmenlerinden birinin, 1946'da partinin kuruluşu sırasındaki muhalefet ruhuydu. Bu ruh 1950 sonrasına da taşınmıştı ve yerel örgütlerin ve seçmenlerin Meclis Grubunda milletvekillerinin dile getirdiği şikayetleriyle kışkırtılmış olabilir. Kişisel hırs sorununun da bir faktör olduğunu ekliyordu.[14] Dahası, Gruptaki ihtilafı, birçok yerel kongrede DP hiyerarşisinin eleştirilmesi tamamlıyordu. Örneğin, 21 Nisan'daki Balıkesir Kongresinde, sözlerini yerine getirmediği, köylüleri ihmal ettiği ve CHP partizanı olan memurları temizlemediği için hükümete karşı şikayetler yükseldi. Parti tüzüğünün, Başbakanlık ile parti liderliği ayrılacak şekilde değiştirilmesi önerisi bile yapıldı.[15] Benzer günleri yaşamış olan Şemsettin Günaltay, DP'nin güçlüklerine sevinemiyordu: "Bugün Demokrat Parti çıkmaz sokaktadır... Açıktır ki, bir kongreden diğerine koşan Başbakan ve bakanları günlük görevlerini yerine getiremiyorlar. Her yerde devlet otoritesi sarsılmıştır ve hırsızlık ve eşkıyalık artmıştır."[16]

Menderes, partideki yakın rakipleriyle uğraşmayı, DP'ye katılana kadar politikaya bulaşmamış insanlardan kaynaklanan aşağıdan gelen baskılarla uğraşmaktan daha kolay görüyordu. Bu insanların birçoğu CHP yönetimi altında acı çekmişti ve esas olarak CHP'yi ve onun temsil ettiği her şeyi yıkmaya kendini adamış bir parti olacağını düşündükleri için DP'ye katılmışlardı. Zaferi, herhangi bir mirasın devamı olarak değil taze bir başlangıç

13 Eski bir DP'li ile görüşme.

14 Rıfkı Salim Burçak ile görüşme.

15 *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1951. Ayrıca bkz. ertesi günkü Türk gazetelerinde Bursa (12 Mayıs), Manisa (17 Mayıs), Adana (28-29 Mayıs) ve Ankara (3 Haziran) kongreleri ile ilgili haberler.

16 *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1951.

olarak gördüler. Bu nedenle, DP hiyerarşisinin yöneldiği "*devr-i sabık ...aratmama*" politikasına şiddetle karşı çıktılar. Sadece eski rejimin sicilinin soruşturulmasını istemekle yetinmiyor, aynı zamanda onun etkisinin bütün izlerinin silinmesini de istiyorlardı.

Sayı olarak bu grubun gücünü tahmin etmek güçtür. Özellikle taşra örgütlerinde güçlüydüler. ilk seçimden sonraki Mecliste grubun etkisi büyüktü; çünkü merkez örgüt henüz bütün düzeylerde kontrolü ele geçirmemiş ve adayların çoğunluğunu yerel örgütler göstermişti. Menderes, henüz "bir eşeği aday gösterip seçtirecek" kadar nüfuzlu değildi -gücünün ve nüfuzunun doruğunda olduğu 1950'lerin ortasında *söylediği söylenen bir iddia.*

Zira 1950 genel seçimlerinde DP, adayların yüzde 80'ini yerel örgütlerin belirlemesine izin vermiş, geriye kalanı merkez yoklamasıyla belirlemişti. Bu durum, adayları parti içindeki küçük bir çevrenin belirlediği daha önceki uygulamadan bir uzaklaşmaydı. Bu vesileyle adaylar yerel mütegallibenin mensubu ve yerel desteğe sahip insanlar arasından seçildi. Bu insanların politikaya yaklaşımı ulusal olmaktan çok yöreseldi; parti disiplini anlayışından yoksundular. Bütün bunlar, yerleşik CHP'den daha çok DP için geçerliydi. Bu nedenle DP'deki uzlaşmazlar, partinin merkez organından çok yerel örgütlerde ve Mecliste bulunuyordu.

DP'nin popülist ve avam karakteri ile ilgili söylenen her şeye karşın, partiyi tabana götüren Meclisteki eski CHP'liler DP'yi kurdu. Muhalefet programını benimseyen, fakat iktidara gelindiğinde araları bir ölçüde açılan bir kitle örgütü yaratmayı çok hızlı bir şekilde başardılar.

Liderlerin yerel düzeyde kendilerine bütünüyle sadık, hatta özlemlerini bile anlayan bir örgüt biçimlendirmeye zamanları olmadı. Kimi yerlerde (özelikle Marmara ve Ege Bölgelerinde) yerel nüfuz sahibi insanlara gidilip örgütü kurmaları istenmişti.[17] Kimi yerlerde, Ankara'da bir muhalefet partisinin kurulduğunu öğrenen insanlar Bayar'a mektup yazıp kendi ilçe-

17 Örneğin, Bursa'da Hulusi Köymen. Oğlu Feridun Köymen ile görüşme.

lerinde parti örgütünü kurma teklifinde bulundu.[18] Bu şekilde DP'li olanlar, esas olarak CHP rejiminin yıkılmasıyla ilgileniyor ve devlet ile parti arasında hiçbir fark görmüyorlardı. Hükümetin CHP'ye yönelik uzlaşmacı politikası ve Halil Özyörük gibi eski CHP'lilerin kabineye alınması karşısında, bu DP'lilerden birçoğu şaşkına döndü. Kendi hükümetlerinin bürokrasinin kökünü kazıyacağını ummuştular ve bu olmayınca da şikayetlerini partiye bildirdiler.

Menderes'in Özel Kalem Müdürü Basri Aktaş, hükümetin kurulmasından hemen sonra, sıradan DP'lilerden gelen ve Menderes'i "CHP'li bürokrasi"ye karşı acil önlemler alması konusunda sıkıştıran binlerce mektup ve telgrafı anımsattı.[19] Kendilerini iktidara getiren "milli irade"nin farkında olan DP oligarşisi, hiç olmazsa CHP ve bürokrasiye karşı polemik düzeyinde bu talebi karşılamayı ahlâki bir yükümlülük saydı. Fakat sözden öteye gitmediler ve bürokraside temel hiçbir değişiklik olmadı. Ancak aşağıdan gelen bu baskı partinin yerel organlarında da ifadesini buldu ve buraları ihmalin ciddi sonuçları olabilirdi.

Bürokrasiye düşmanlık kısa sürede hem Mecliste hem de partinin il kongrelerinde ifade edildi. Sorun 21 Haziran'da mecliste tartışıldı ve bürokrasi en sert ifadelerle kınandı. Samet Ağaoğlu'nun ifadeleriyle, hükümet bir temizlik hareketine niyet etmiş gibiydi:

> Bu memleketteki şikayetlerin hemen hepsinin temelinde devlet memurunun ruhu abusundan şikayet vardır. Tek parti sistemi içinde kontrolsüz geçmiş uzun yılların tabii neticelerinden biri de, işlerin vaktinde görülmeyişidir. Memlekette büyük bir sistem değişikliği olmuş, murakabeli sistem kurulmuştur. Mesuliyeti memurdan memura artan tek parti devrinin murakabesiz sistemi yüzünden kanunlarımız formalitelerle doludur. Bunlar kalkınca da işler süratle yürüyecektir.

18 *Demokrat Partiyi Nasıl Kapattırdım* (1961), 18'de Cemal Özbey, akrabalarının Malatya'da böylesi işlere bulaştırıldığını ileri sürer.

19 Basri Aktaş ile görüşme.

İhtilas, irtikap gibi suçlardan mahkum olanlar devlet hizmetlerinde kullanılmayacak. "Esrarını mesneviden aldım. Çaldımsa da miri malı çaldım" zihniyeti öldürülecektir."[20]

İl kongrelerinde de, hâlâ sıkı sıkıya CHP'lilerle özdeşleştirilen devlet aygıtına karşı intikam ruhu hakimdi. Haziran ayındaki İzmir Kongresinde Menderes ve Ağaoğlu, yine bürokrasi suçlamalarıyla karşılaştı ve hükümet, kendisini destekleyenlerin beklenti ve isteklerine uygun hareket etmemekle ; suçlandı. *"Milli irade"ye* aldırmamıştı. Atmosfer o kadar gergin ve heyecanlıydı ki, bir konuşmacı jandarmalardan yediği dayak izlerini göstermek için gömleğini çıkardı. Aşağıdan gelen bu baskı, iktidar partisinin CHP'lilerle ilişkilerini düzenlemede önemli bir etken olmaya başladı. Hükümet, halkın bürokrasiyi CHP'lilerden temizleme taleplerini karşılayamadığı halde, CHP'ye karşı saldırgan bir politika izleyerek taraftarlarının gönlünü alabiliyordu.

Parti oligarşisi, parti saflarından gelen baskıyı kendi konumuna doğrudan bir tehdit olarak değil, normal bir sıkıntı olarak gördü. Bürokraside toptan bir temizlik hareketini gerçekleştirmeye yönelmedi; çünkü bu hükümeti felç ederdi. Menderes, yeni iktidara hizmet edemeyecek derecede derinden eski iktidar partisine bağlı birkaç vali ve memuru zaten görevden almıştı. Önemsiz konular olarak gördüğü şeyleri bir tarafa bırakıp hükümetin gerçek göreviyle, ülke kalkınmasıyla ilgilenmeye başlamak istiyordu.

Menderes'in CHP'lilere karşı sert tehditleri ve polemikleri, muhalif DP'lileri memnun etmedi, ya da onları kazanmasına yetmedi. Diğer yanda, hareketleri birçok kişiyi, onun statükoyu devam ettirme ve var olan kurumlarla çalışma niyetinde olduğuna inandırdı. Birçok kişi, vermiş olduğu sözlerden sapmakla parti liderliğinin kendilerine ihanet ettiğini düşünüyordu.

20 Cumhuriyet, 22 Haziran 1950. 1945'te bürokrasiden ayrılmış olduğu için Ağaoglu bürokrasinin zihniyetini bilivordu. "*Mesnevi*"ye yaptığı gönderme, 13. yüzyıl tasavvuf düşünürü Mevlana Celâleddin Rumi'nin *Mesnevi-i Manevi*'sine bir anıştırmadır.

21 *Anadolu* (İzmir), 15 Temmuz 1950, *Ayın Tarihi*, Temmuz 1950, 5-6'da da yayımlandı.

Bu politikaya karşı bir protesto olarak, Diyarbakır Milletvekili Nazım Öner 16 Ekim 1950'de partiden istifa etti. Ağustos'ta Başbakan'a açık bir mektup yazmış ve hükümeti milletin sabırsızlıkla beklediği yönetim mekanizmasında reformu gerçekleştirmemekle suçlamıştı. İstifa mektubunda sıkıntılarını ayrıntısıyla yazıyordu. Menderes'e, açık programından, yönetmeliklerinden ve Anayasa'nın emirlerinden giderek uzaklaşan siyasi bir partinin yöneticileri ve kurucuları arasında daha uzun süre çalışmama vicdanım müsaade etmediği için partinizden istifa ediyorum, diyordu."[23]

Menderes, yerel parti örgütlerindeki hoşnutsuzluk kadar bireysel muhaliflerle uğraşmada da ihtiyatlıydı. Yavaş ve ihtiyatla hareket ediyor ve yerel örgütlerde kayırdığı kişileri destekleyerek kendi konumunu güçlendirirken, doğrudan yüz yüze gelmekten kaçınmaya çalışıyordu. Otoritesini tesis etmek için her kongreye gitti. Fakat Ağustos 1951'de yerel örgütler, Eylül ara seçimlerinde kendi adaylarını gösterecek kadar hâlâ güçlüydü.[24] O sıralar yerel liderler, varlıkları tehdit altında olan hem merkezi hem de yerel bürokrasiyi etkileyebiliyorlardı. Bu, 1950 öncesinde egemen olan duruma bütünüyle bir geri dönüştü ve Nadir Nadi bu yerel liderleri yerinde bir nitelemeyle *Parti Ağaları* olarak tanımladı.[25] Fakat Menderes, bu durumun uzun süre devam etmesine izin vermedi.

DP, Üçüncü Kongresini 15-20 Ekim 1951 tarihleri arasında yaptı. Rastlantı değil, ülkede partinin, parti içinde de Menderes'in konumunu güçlendiren Türkiye'nin NATO'ya girişi görüşmelerinin başarıyla sonuçlanmasıyla kongre zamanı çakıştı. Menderes ve parti liderliği eleştirildi; fakat genel başkanlığa muhalefetsiz tekrar seçildi. Buna karşılık, popüler olmayan İçişle-

22 *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1950.

23 İbid., 17 Ekim 1950. Hürriyet Paktı, Ocak 1947'deki DP Birinci Kongresinde kabul edilen belli ilkelere gönderme yapıyordu. Bu ilkeler, anayasaya aykırı yasaların değiştirilmesini ve Cumhurbaşkanlığı ile Parti başkanlığının ayrılmasını kapsıyordu. Bkz. Karpat, *Politics*, 182 ve Esirci, *Menderes*, 38-43.

24 *Zafer*, 13 Ağustos 1951.

25 *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1951. 1950'den önce, bürokrasi yerel organlara egemendi. Partinin il başkanı aynı zamanda valiydi.

ri Bakanı Halil Özyörük'ü feda etti ve yerine Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'yu getirdi. Dahası, Kongrenin, bürokrasiyi 1946'dan sonra CHP'yi destekleyenlerden temizleme yönünde bir yasa çıkarılması önerisini kabul etti. Muhalifler Menderes'e karşı herhangi bir ilerleme kaydedemezdiler; fakat arkasında kongre desteğiyle Menderes, onlarla daha güçlü uğraşabilirdi.[26]

Menderes'in otoritesi üzerindeki tek kontrol olarak Meclis Grubu kaldı; fakat onun da etkisiz kaldığı anlaşıldı. Meclis Grubu 2 Kasım'da Refik Şevket İnce'yi Grup Başkanı seçti. Geniş siyasi deneyimi ve ılımlı görüşleriyle İnce, birliği sağlayan kişi olarak partide saygı duyulan biriydi. Yılın başlarında kabineden istifa etmişti; istifa nedenlerini açıklamasa da, Menderes'in kabinedeki keyfi davranışlarına muhalefet ettiği biliniyordu. Karaosmanoğlu ile birlikte yeni bir parti kurmayı düşündükleri söylentisi bile vardı.[27] Bu nedenle İnce'den Menderes'e karşı durması ve hükümetin saldırılarına karşı Grubun birliğini sağlaması beklenebilirdi.

Ne var ki, Haziran 1952'de, Grup'ta Menderes'in prestiji artarken İnce'nin etkisi azaldı ve Grup Menderes'e karşı İnce'yi destekleyemedi. 12 Haziran'da Grup, 1952'de ara seçimlerin yapılmayacağını ilân etti. Bu konuda kendisine danışılmadığı için İnce istifa etti ve istifa mektubunda Menderes'i çok sert ifadelerle eleştirdi. Menderes'in Gruba yönelik kayıtsızlığından ve kendisine yönelik kaba tutumundan şikayet ediyordu. Sıkıntılarını iletmek için Grubun kendisini toplantılara davet etmek zorunda kaldığını belirterek, Başbakan'ı Grup toplantılarından kaçmakla suçluyordu.[28] 17 Haziran'da Grup, istifa mektubunun Grubun değil İnce'nin görüşlerini ifade ettiğini ileri sürerek, ezici bir çoğunlukla İnce'nin iddialarını yalanladı.[29]

26 Türk basını, 15-21 Ekim 1951. Ayrıca bkz. Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe* (1960), 62-6; Yalman, *Gördüklerim IV*, 250 ve Eroğul, Demokrat Parti, 77-8.

27 Cumhuriyet, 29, 31 Mart ve 1 Nisan 1952.

28 İbid., 15 ve 16 Haziran 1952.

29 *Zafer*, 18 Haziran 1952. F. L. Karaosmanoğlu, 7 Nisan'da istifa etti ve Menderes'e rakipliği ve onunla düşünce ayrılıkları ortada olmasına karşın, alışılmışın tersine ayrılış nedenlerini açıklamadı. Bkz. Cumhuriyet, 8 ve 9 Nisan 1952.

İnce'nin istifası münferit bir olay değildi; Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller'in disiplini ihlal suçlamasıyla partiden ihraç edilmesiyle başlayan bir olaylar zincirinin son halkasıydı. Yaklaşık aynı sıralarda Menderes, Hüsnü Yaman'ı yerel örgütleri denetlemeye ve Menderes karşıtı hiziplerden temizlemeye gönderdi.

İnce'nin istifası, bir sürpriz olarak karşılanmadı. Gerçekten, Karaosmanoğlu ile birlikte istifa edip yeni bir parti kuracakları söylentisine gerçeklik kazandırdı. İstifa nedenlerinin açığa çıkması önemliydi; çünkü ilk kez önde gelen bir DP'li Menderes'i açıktan eleştirmişti. Daha önceleri böylesi konular, parti içinde tartışılıp halledilecek iç meseleler olarak değerlendirilirdi. Muhaliflerin çatışmayı kamuoyunun önüne getirme kararı, kampanyalarına yeni bir yön vereceklerinin işaretiydi.

Menderes Konumunu Pekiştiriyor

Açıktır ki, Demokrat Parti iç gelişimi açısından bir dönüm noktasına gelmişti. Bundan sonra Menderes uzlaşma ve konsensüs politikasından vazgeçti ve daha kararlı bir şekilde kendi konumunu sağlamlaştırmaya yöneldi. Bu durum, kabinenin güçlendirilmesine ve yerel örgütler üzerindeki kontrolün genişletilmesine yansıdı. Güç bir işti ve ancak, hizipler için bir deneme tahtası olan 1954 seçimlerinden sonra tamamlandı. Menderes, seçimlerde partinin gösterdiği performans nedeniyle görevinden alınabilseydi, o zaman parti yeni bir liderin yönetiminde birlik kalabilirdi. Yara almadan çıksaydı, o zaman da muhalifler ona açıkça meydan okumak zorunda kalırlardı.

1954 genel seçimlerden önceki iki yılda inisiyatif bütünüyle Menderes'teydi. Olağanüstü derecede bereketli hasat mevsimleri ve hükümetin ta-

30 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1952.

:.m ve altyapı yatırımları nedeniyle ekonomi canlanıyordu. Gelecek parlak görünüyordu ve bu iyimserlik ikliminde ne muhalefet partileri ne de DP'deki muhalifler, seçmenlere çekici gelecek konuları ortaya atabilirdi.

İstişari Kongrede, partinin insanların istedikleri zaman girip çıkacakları bir otel olmadığı muhaliflere açıkça söylendi. Menderes, "sadece ismen bizimle birlikte olup bizi istismar eden"[31] fakat düşünceleri, görüşleri ve örgütleri kendi hizbiyle çakışmayanlara dikkat çekti. DP'nin bir hareketten siyasi bir partiye dönüşmeye başlaması bu noktadadır -ne var ki, Menderes devrildiğinde henüz tamamlanmamış olarak duran bir süreç.

Kabine değişikliklerinin dışında 1953 yılı özellikle olaylı bir yıl olmadı. Yine de Menderes boş durmadı. Yerel grupların gücünü aşındırıp yerlerine kendi izleyicilerini geçirme işiyle meşgul oldu. Belli yörelerde önde gelen toprak sahibi aileler arasındaki rekabetten yararlanarak, birine karşı diğerini destekleyerek bunu yapabildi. Kimi yerlerde, kasaba tüccarlarından ve serbest meslek erbabından oluşan "ilerici, modernist bir grup"la karşı karşıya getirerek, kendisine muhalefet eden geleneksel yerel bir grubun gücünü kırdı. Örneğin Seyhan'da (Adana), Demokrat Parti Genel İdare Kurulu, merkez örgüt tarafından teknik olarak kaldırıldı ve yerine yeni bir organ oluşturuldu. Yeni kurulun başına, makine ithal eden ve bu nedenle de hükümet izinlerine bağımlı bir tüccar olan Ömer Başeğmez geldi. Kurul, bir cerrah, bir avukat, Türkiye İş Bankası Adana Şubesi Müdürü ve iki toprak ağasından oluşturuldu.[32]

31 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1953.

32 İbid., 26 Şubat 1954. DP Seyhan örgütündeki hoşnutsuzluk, 1951'den beri ayyuka çıkmıştı. Bkz. Yalman, *Gördüklerim IV*, 247. Partilerin il örgütlerinin niteliği ve bileşimi konusunda incelemelere gereksinme var ve böyle incelemelere sahip oluncaya kadar, görüşlerimiz izlenim olarak kalmaya mahkumdur. California Berkley Üniversitesi'nden George Prather, DP (1946-1954) açısından böyle bir incelemeyi üstlendi ve bazı izlenimlerimi doğrulamada ona borçluyum. İncelemenin yakında yayımlanması bekleniyor.

1954 baharına gelindiğinde Menderes, yerel parti organlarına kendi adamlarını yerleştirecek ve gelecek genel seçimlerde kendi adaylarını gösterecek kadar kendi gücünden emindi. 12 Nisan'da DP listesi basında yayınlandığında, birçok bölgeden gelen tepki şaşırmak oldu. Kendi yerel örgütleri tarafından aday gösterilmelerine karşın, liste dışı bırakılanlardan Bayar ve Menderes'e telgraflar yağdı.[33]

1954'teki Meclis ve DP Meclis Grubunun bileşimi 1950'dekinden temelden farklıydı. ilk önce Menderes, tanıdık eski devlet memurlarını geri getirdi ve yerel güç sahibi insanları dışarıda bıraktı. Yerel güçlerin gösterdiği adaylar arasında bile, 1950'de seçilenlerin yüzde 50'si 1954'te yeniden seçilemedi. Bunların yerine Menderes'in kayırdıklarının geçirildiği varsayılabilir.[34]

Hem merkezde hem de illerde Menderes'in konumu neredeyse sarsılmaz olmuştu. Ne var ki, hâlâ Karaosmanoğlu gibi şahsiyetlerin ve özellikle basına karşı anti-demokratik politikalarını eleştirmeye başlayan liberal bir grubun muhalefetiyle yüz yüzeydi.

Kabinenin güvenoyu almasının ertesi günü Menderes, partideki gücünü daha da pekiştirmek için tasarlanan bir karar aldı. Parti tüzüğü değişikliğini incelemek üzere Menderes'e sadık adamlardan oluşan bir komisyon kuruldu -amacı; tüzüğü, partiyi daha kolay kontrol etmesini sağlayacak şekilde değiştirmekti.[35] Bundan hemen sonra muhalifler temizlenmeye başlandı. 9 Temmuz'da dört meclis üyesi uzaklaştırıldı ve yıl boyunca basın DP'den ihraç haberlerini vermeye devam etti.[36]

33 *Cumhuriyet*, 13 ve 14 Nisan 1954.

34 Baban, *Politika*, 74; Howard A. Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey" *MEJ, VIII/3* (1954), 279; Frey, *The Turkish Political Elite*. Frey, 1920'den 1957'ye kadar "Politik seçkinler"in değişen niteliğini inceler ve yararlı bakışlar verir.

35 *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1954. Encümen, Atıf Benderlioğlu, Osman Kavrak, Samet Ağaoğlu, Rauf Onursal, Zühtü Velibeşe, Hüsnü Yaman ve Kamil Gündeş'ten oluşuyordu.

36 Ibid., 10 Temmuz, 6, 9 ve 13 Kasım ve 19 Aralık 1954.

"İspat Hakkı" ve Menderes'i Eleştirenler

Periyodik kabine değişikliği söylentileri yayılıyordu. Söylentiye göre Menderes'in kömür politikasını benimsemediği için istifa eden İşletmeler Bakanı Fethi Çelikbaş'ın beklenmedik istifasından sonra bu söylentiler daha çok yaygınlaşmaya başladı.[37] Bu istifa çok anlamlı görüldü; çünkü Fethi Çelikbaş'ın liberal, *laissez-faire* özel sektörün sözcüsü ve 26 Şubat 1953'te Meclis'ten istifa eden fakat perde arkasında hâlâ etkili olan banker işadamı Kazım Taşkent'e çok yakın olduğu söyleniyordu.[38] İstifa aynı zamanda, Menderes ile özel sektörün yollarının ayrıldığının da işaretiydi; zira Menderes, enflasyon ve mal darlığının üstesinden gelmek için Türk ekonomisinin devlet kontrolüne ihtiyaç duyduğunu sonunda kabul etmişti. Partide bu politikaya karşı çıkıldı ve Menderes-Bayar oligarşisine karşı muhalefet, Çelikbaş'ın etrafında şekillenmeye başladı. Ne var ki birleştikleri konu ekonomi değil, gazetecilere iddialarını mahkemede ispat hakkı verecek şekilde Basın Kanunu değişikliğiydi.

"İspat hakkı" konusu, muhaliflere Menderes'e karşı partiyi toparlayacakları bir platform sağladı. Fakat parti içinde ve dışında sınırlı bir ilgi konusuydu ve sıradan seçmenler için bir sorun bile değildi. Yine de, 1955'in ortalarına gelindiğinde muhalifler Menderes'e meydan okuyacak konumdaydı. Bunun gümbürtüsü İzmir Kongresinde (21 Mart), Mayıs'ta İstanbul örgütünde ve Manisa Kongresinde (29 Mayıs) hissedildi. Temmuz'da, F. L. Karaosmanoğlu basına ispat hakkını tanımaktan yana olduğunu ilân ettiğinde muhalifler kendi davalarına bir lider buldular.[39] Hatta *İspatçıların* Fuad Köprülü'yü bile kazandıkları söylenir.[40]

37 İbid., 7 ve 8 Aralık 1954. Ayrıca bkz. 25 Ekim ve 18 Kasım 1954 tarihli gazeteler.

38 Eski DP'lilerle görüşme. Çelikbaş İşletmeler Bakanı olarak Samet Ağaoğlu'nun yerini aldı. Fethi Çelikbaş'a ve onun "gayri milli kapitalist" tutumuna karşı iyi belgelenmiş polemik için bkz. Muammer Aksoy, *Sanayi Bakanı Çelikbaş'ın, Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu* (1963).

39 *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1955; Toker, *İsmet Paşa I*, 77-80.

40 Toker, Ibid., 76.

1955 Menderes için güç bir yıl oldu. 1954 seçimlerindeki ezici zaferine karşın, muhalifler üstünlüğünü kabul etmeyi reddettiler; aksine parti içi muhalefet sesini daha da yükseltmeye başladı. Ekonomik durum kötüleşmeye devam ediyor ve hükümet politikası il kongrelerinde eleştiriliyordu. -Menderes'in il kongrelerini olanaklı olduğu ölçüde ertelemesinin nedeni budur. Liberallerin hükümetin ekonomik sorunlarını kullanmadığını belirtmeye değer; çünkü muhtemeldir ki bu sorunlara yol açan politikalarda kendilerinin de sorumluluğu vardı ve Menderes bununla karşı atağa geçebilirdi. Ne var ki, Kıbrıs meselesi Menderes'in imdadına yetişti; milli birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bir sırada hükümete yönelik eleştiriler vatanseverlik olmazdı.

Selanik'te Atatürk'ün doğduğu evin bombalandığı söylentisiyle patlak veren İstanbul'daki 6/7 Eylül olayları, hükümete İstanbul, İzmir ve Ankara'da sıkıyönetim ilân etme bahanesini verdi. Sıkıyönetimin muhalefeti susturmak için dayatıldığını iddia edenlerin görüşleri bir bakıma haklı gibi görünüyor.[41] 6/7 Eylül olayı, sıkıyönetim ilân edilmesini düzenleyen anayasanın 86. maddesindeki koşullardan hiçbirine uygun değildi. Hiçbir savaş tehlikesi yoktu, ne ayaklanma ne de ülkeye ve Cumhuriyete karşı güçlü ve aktif bir komplonun var olduğuna dair kuvvetli emareler vardı. Fakat sıkıyönetim ilân edildi ve Meclis'te onaylandı; ve elbette kişi ve konut dokunulmazlığı, basın, haberleşme, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü ile ilgili kısıtlamalar peşinden geldi.

Sıkıyönetim Menderes'e muhalefeti geçici olarak yenilgiye uğratma olanağı verdi; fakat aynı zamanda hükümetin zayıflığını da gösterdi. Artık normal araçlarla durumu kontrol edemediğinin bir itirafıydı. Bu durum, belki de, muhaliflerinin bütün eleştirilerinden daha çok onun konumunu aşındırdı. İlk sonucu, DP'deki hoşnutsuzluğun artması oldu; İçişleri Bakam Namık Gedik günah keçisi haline getirildi ve 10 Eylül'de istifa etti.[42]

41 Belen, *Demokrasi*, 42-4.

42 *Zafer*, 11 Eylül 1955; Toker, *İsmet Paşa I*, 106 vd.; Eroğul, *Demokrat Parti*, 127.

Muhalifler Ekim başlarında saldırıya geçti. "İspat hakkı" meselesini gündeme getirdiler ve Parti Genel İdare Kuruluna bir değişiklik önerisi sundular, Fakat İdare Kurulu öneriyi dikkate almadı ve muhaliflerden öneriyi geri çekmelerini istedi. Öneriyi imzalayanların partiden atılacağına dair bir söylenti vardı.[43] Öneri geri çekilmedi; dokuz muhalif Disiplin Kuruluna sevk edildi ve partiden atıldı, on kişi protesto ve destek amacıyla istifa etti.[44] Bayar-Menderes oligarşisi Disiplin Kurulu üzerindeki kontrollerini her zaman muhafaza ettiler ve bu muhaliflerle uğraşmada çok işe yarıyordu. Liderlerinin partiden atılmasıyla birlikte muhalifler, 15 Ekim 1955'te toplanan Genel Kongre öncesinde silahsızlandırılmıştı.

Muhalifler, zamansız saldırı başlatıp Menderes'e liderlerini partiden atma fırsatı tanımakla taktik bir hata yapmıştı. Kongrede Divan Başkanlığına Menderes'in adayı Rauf Onursal'a karşı Ekrem Üstündağ'ı ve sonra da Parti liderliğine de Karaosmanoğlu'yu önererek Menderes'e meydan okumaya niyet etmiştiler. Fakat ihraçlardan sonra meydan Menderes'e kaldı ve Kongre'ye bütünüyle hakim olabildi. Parti başkanlığına yeniden seçildi ve Genel İdare Kurulu kendisine sadık adamlardan oluştu.[45]

Bu zaferle birlikte Menderes, Kongrede kabul edilen ve partisinden istifa eden milletvekilinin Meclis üyeliğinden de istifa etmesini şart koşan bir kanun tasarısını Meclis Grubuna getirdi.[46] Ne var ki, Meclis Grubu bunu reddetti ve Nadir Nadi, şunları yazdı: "Böyle bir teklif, Büyük Millet Meclisinde ka-nun

43 *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1955.

44 Eroğul, *Demokrat Parti*, 127-8; Baban, *Politika*, 387 vd. Partiden atılanlar ve ayrılanlar "Ondokuzlar" olarak anıldı ve F. L. Karaosmanoğlu, Fethi Çelikbaş, Ekrem Havri Üstündağ, Raif Avbars, Ekrem Alican, Enver Güreli ve Turan Güneş gibi önde gelen DP'lilerden oluşuyordu. Bunun sonucu Menderes'e karşı muhalefetin lidersiz kalması
45 oldu.

46 Türk basını, 15-19 Ekim 1955; Eroğul, *Demokrat Parti*, 128.
Zafer, 19 Ekim 1955; Baban, *Politika*,184 ve 189; Toker, *İsmet Paşa*, 119. (Kanun, "*Iskat Kanunu*" olarak anıldı). Kongreden önce, siyasi partilerin taban örgütlerinin, ocak ve bucakların dağıtılacağından söz ediliyordu.

biçiminde çıksaydı, Türk Cumhuriyeti totaliter rejimlere doğru ve Batı demokrasilerinden uzaklaşma yönünde korkunç bir adım atardı."[47]

Kongreden hemen sonra Menderes, muhalif hizip mensuplarını dışlayıp yerlerine kendisine sadık adamları yerleştirerek illerde partiyi yeniden örgütlemeye başladı.[48] Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, kendi adamları ol- duğu söylenerek devlet memurlarının bile görevlerinden uzaklaştırıldığından şikayet ediyordu.[49]

Meclis Grubu ve "Sarol Formülü"

Menderes'in Meclis Grubuyla ilişkisi hâlâ güvenilmezdi ve bu organ bağımsızlık işaretleri vermeye devam ediyordu. Meclis kurullarının seçiminde, geriye kalan muhalifler, Meclis Başkanlığına Refik Koraltan'ın önerilmesine karşı Fahri Belen'i aday çıkararak meydan okudular ve Belen, Koraltan'ın 198 oyuna karşılık 147 oy aldı. Muhalifler, Şemi Ergin'i üç başkan vekilinden biri olarak seçmeyi başardılar ve Meclis Grubu Başkanı seçimlerinde Burhanettin Onat, Menderes'in adayı Tevfik İleri'yi yenilgiye uğrattı.[50] Grup, Genel İdare Kurulu'na karşı durma güç ve yeteneğini göstermişti. Sorun, ne kadar süre

47 "Bravo Gruba", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1955. Aynı eğilim üzerine yorum yapan *The Economist*, 26 Kasım 1955'te şunları yazdı: "Dış politikasında komünist totaliterliğe karşı korunma gereği konusunda canlı bir duyarlılık gösteren şu andaki Türk hükümeti, paradoksal bir şekilde, iç politikasında otoriter yönetime kayma doğrultusunda ciddi bir eğilim gösteriyor."

48 *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1955 ve Eroğul, *Demokrat Parti*, 129. Menderes'in hasım örgütlerle yüz yüze kaldığı iller, Doğu Anadolu'da Diyarbakır, Urfa ve Elazığ, Güneydoğu'da Adana ve Mersin, Trakya-Marmara ve Ege Bölgesinde Edirne, Kırklareli, İstanbul, Kocaeli, Bursa, Manisa ve Burdur illeriydi.

49 *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1955. O sırada partiye egemen olan atmosfer için bkz. Baban, *Politika*, 186.

50 *Zafer*, 31 Ekim 1955; Belen, *Demokrasi*, 57-60 ve Nadir Nadi, "Bravo Gruba" *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1955.

birlik kalacağı ve bağımsızlığını koruyacağı sorunuydu.

Partideki gerilim istifa ve ayrılmalarla devam etti. 19 Kasım 1955'te "Ondokuzlar" bir basın toplantısı yapıp yeni bir parti kurma kararlarını ilân ettiler. 22 Kasım'da Grup, en ciddi kriziyle hükümetin karşısına çıktı. O sırada Menderes Irak'taydı ve belki de Grup, onun yokluğundan cesaret almıştı. Tuhaftır; yokluğu onu kurtarmış olabilir; çünkü Grup bütün hafta boyunca krizi devam ettiremedi. Grup, hükümetin ekonomik politikasını güçlü, hatta sert terimlerle eleştirdi ve rüşvetle suçlanan üç bakandan açıklama ve istifalarını istedi.[51] Dört saat süren toplantı, Menderes dönünceye kadar ertelendi; Türkiye'de olmuş olsaydı, krizle karşı karşıya gelebilirdi.

Menderes ayın 24'ünde Türkiye'ye döndü; fakat İstanbul'a geçti ve ancak 29 Kasım'da Ankara'da Grubun önüne çıktı. Yine hükümet sert saldırılara adı ve Menderes, kendi Grubunun desteğini yitirmiş olduğu için istifa etmesi gerektiğini kabul etti. Fakat Mükerrem Sarol, kabinenin istifa etmesini ve kendisi için güvenoyu istemesini önerdi. Sarol, her şeyden önce Grubun kişisel olarak Menderes'e karşı değil; bakanlara karşı olduğunu ileri sürdü. Diğer kabine üyeleri, kabine sorumluluğu ilkesini ihlal etmemek için Menderes'in de kabineyle birlikte istifa etmesi gerektiğini ileri sürerek "Sarol formülü"ne karşı çıktılar. Sarol, bizzat partinin varlığı söz konusudur ve eğer Menderes istifa ederse, Demokrat Parti parçalanma tehlikesiyle yüz yüze kalır, diyerek karşılık verdi. Menderes'in yerini alıp parti birliğini koruyacak birini düşünmek güçtü. Menderes, Sarol'un gerekçelerini kabul etti ve kendini Grubun insafına terk ederek, kendisi için güvenoyu istemiyle Grubun karşısına çıktı. "İstifa etmiyorum. Şu anda gücünüz o kadar büyüktür ki, isteseniz Anayasayı bile değiştirirsiniz. Kendimi tamamen Grubun ellerine terk ediyorum."[52]

51 *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1955. Bakanlar şunlardı: Sıtkı Yırcalı (Ekonomi ve Ticaret), Hasan Polatkan (Maliye) ve Fatin Rüştü Zorlu (Dışişleri).

52 Erer, *On Yıl*, 260. Ahmet Hamdi Başar, *Yaşadığımız Devrin İçyüzü* (1960), 114, aktarmanın biraz farklı bir versiyonunu verir ve söylentiye göre Menderes, isterlerse halifeliği geri getirme gücüne bile sahip olduğunu Gruba söylemiş. Ayrıca bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı* (1969), 257-8.

Grubun bu formülü bu derece ezici bir çoğunlukla kabul etmesinin nedeni, spekülasyon konusudur; Sarol, sadece dokuz karşı oyun kullanıldığını iddia eder. Menderes'in önerisini reddetmek, yeni bir Başbakan bulmak demekti ve Grup, özellikle Karaosmanoğlu gibi insanlar artık parti içinde olmadığı bir dönemde, bunu yapacak durumda değildi. Dahası, bütün sert eleştirilere karşın, bütün bu olaylar bir aile meselesi olarak görülüyordu ve Grubun önemli bir kriz yaratmak isteyip istemediği kuşkuludur. Birkaç bakanın istifasını istemişlerdi; fakat iş kontrolden çıkmıştı ve birçoğu Menderes'in pohpohlayıcı uzlaşma önermesine minnettar kaldı. Bir anlamda kriz temelsizdi; çünkü Grup yönelmek istediği yön konusunda birlik değildi. Menderes'i geçici olarak yaralamayı başardı; fakat kendi hamlığını, kararsızlığını ve Menderes'e bağımlılığını da ortaya koydu. Bu denemeyle o an için Menderes yumuşadı ve Grup avantajını kullanıp rejimin liberalleştirilmesi isteğini sürdürdü. Grup, Anayasanın değiştirilip hızla iki meclisli parlamentoya geçilmesi; 1950'den bu yana çıkarılan bütün antidemokratik yasaların hemen yürürlükten kaldırılması; seçim kanunun, 13-15 Kasım 1955 yerel seçimlerinde görülen türden kötü uygulamalar tekrarlanmayacak şekilde değiştirilmesi; belli malların kıtlığının neden olduğu sıkıntıların üstesinden gelmek için hayat pahalılığına karşı bir kampanyanın başlatılması; eski bakanlarla (Yırcalı, Polatkan ve Zorlu) ilgili yürütülen soruşturmanın hızla tamamlanması ve sonucun kamuya açıklanması ve son olarak gazetecilere ispat hakkının verilmesi ve üniversitelerin tam özerkliğinin garanti edilmesi konularında Bayar'a tavsiyelerde bulundu.

Bu arada, eski arkadaşlarının bir çoğundan yararlanamayan Menderes, yeni bir kabine oluşturmakta çok zorlandı. 8 Aralık'ta yeni bakanları açıkladı ve 13 Aralık'ta programını Meclis Grubuna sundu. Program, Grubun neredeyse bütün isteklerini karşılıyordu ve ezici bir kabul gördü: 37 karşı, 7 çekimser oya karşı 343 evet oyu.

53 *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1955.

54 Bkz yukarda n. 10. Menderes dokuz yeni bakanı kabineye aldı.

55 *Cumhuriyet* ve *Zafer* 14 ve 15 Aralık 1955.

Meclis üyeleri Menderes'in vaatlerini kağıt üzerinde diye değerlendirdi ve kimileri sert eleştirilerde bulundu. En eleştirel konuşmayı yapan Ziya Termen (Kastamonu Milletvekili) konuşmasını şöyle bitirdi: "Menderes programda rüşvetle mücadele sözü veriyor. Bu söz dört buçuk yıldır yerine getirilmedi. Adnan Bey'in kaprisi yüzünden "Ondörtler"in ihracı, bu ülkede bir partinin bir kişinin hatası nedeniyle fiilen kurulabildiğini gösterir. Bizzat kendisi, Iskat Kanunu'nu dayatmak isteyen kahramandır. Şimdiye kadar bu çeşit bir çok söz verildi, fakat bunlar kısmen bile yerine getirilmedi. Bugün verdiğimiz sözlerin inandırıcı olmamasının nedeni budur."[56]

14 Aralık'ta program mecliste okundu; iki gün sonra tartışmalara sıra geldiğinde İnönü, Menderes'e o zamana kadarki en şiddetli saldırısını yapmasına karşın, Menderes'in yanıtı ılımlı oldu. Grup programı onaylamış olduğu için, Meclisteki güven oylamasının sonucu biliniyordu. Bu arada DP'den istifalar ve ayrılmalar oldu -20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisinin resmi kuruluşunun başlangıcı.[57]

DP Meclis Grubu yapabileceğinin en kötüsünü yapmıştı ve Menderes hâlâ ayakları üzerindeydi. Grup bir çıkmaza girdi ve inisiyatif Menderes'e geçti. Kendi politikasının kurbanı oldu; çünkü iki hafta içinde Menderes'e verdiği iki güvenoyuna sadık kalamadı. Böylece Menderes, Grubun 6/7 Eylül Olayını soruşturma önerisini reddetti; ve Zorlu, Polatkan ve Yırcalı'nın faaliyetlerinin soruşturulması isteği ilke olarak kabul edilmesine karşın, Menderes, soruşturmanın genişletilmesine asla izin vermedi.

56 *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1955. Iskat Kanunu, parti değiştiren milletvekilinin meclisteki sandalyesinden de istifa etmesi gerektiği önerisine göndermedir.

57 Bkz. Türk basını, 15-17 Aralık 1955. program metni, Öztürk, *Hükümetler*, 42961 de, İnönü'nün eleştirisi kendisinin *Muhalefet I*, 342-58'de var.

58 Bkz. yukarı 54-5. DP'den ayrılıp yeni partiye katılanların arasında, Dr. Yusuf Azizoğlu ve Muammer Alakant da vardı.

59 Bkz. Türk basını, 11 ve 17 Ocak 1956. Soruşturma Haziran'da tamamlandı ve üç kişi kendilerine yöneltilen suçlamalardan masum çıktı. Bkz. *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1956.

Menderes'in Karşı Atağı

Ocak 1956'nın son günlerinde Menderes, kendisini eleştiren ve henüz istifa etmemiş olanları uzaklaştırmaya ve aynı zamanda, yoldaki Hürriyet Partisi'ne karşı güvenceye almak zorunda olduğu yerel DP örgütlerindeki muhalifleri temizlemeye başladı. Rejimi liberalleştirme ve Basın Kanunu'nu değiştirme sözlerini de yerine getirmedi. Muhaliflerin mücadele sembolü haline gelen "ispat hakkı" talebini Adalet Komisyonu 20 Nisan'da reddetti.[60] Menderes'in önceki yıl kendisini aşağılayan Grup üzerindeki zaferi, Grup Başkanı adayı Dr. Namık Gedik'in 5 Haziran'da 152 oyla seçilip Rüknettin Nasuhioğlu'nu (90 oy) ve Osman Kapani'yi (18 oy) yenilgiye uğratmasıyla tamamlandı.[61] Gedik'in Aralık'ta İçişleri Bakanlığına atanması üzerine, yerini Menderes'in diğer sadık adamlarından biri olan Hayrettin Erkmen aldı.[62]

1956 sonlarına gelindiğinde Menderes, parti üzerinde egemenliğini kurmayı başardıysa da, gücü kayıtsız şartsız değildi. Konumunu tehdit edebilecek insanları etkisizleştirmeyi başardığı doğrudur. Fakat aynı zamanda, yerel DP örgütleri üzerinde denetimini kuramadı ve yerel nüfuz sahiplerinin gücü sık sık bakanlarının bileşimine yansıdı. Bu yerel nüfuz sahiplerinin etkisi, DP'nin bir seçim zaferinden yeni çıktığı birinci (1950-51) ve üçüncü (1954-55) kabinede zayıftı ve Menderes teklifsiz davranabileceğini sandı. Bu durum, özellikle 1954'teki kendi kişisel seçim zaferinden sonra neredeyse bütünüyle partiyi dışlayarak kurduğu üçüncü kabine için geçerliydi. Birinci bakanlık deneyimsizlik işi olmuş olabilir. Fakat ikinci (1951-54) ve dördüncüsü (1955-57), Menderes'in yerel çıkarları ve baskı gruplarını yatıştırma çabasının tezahürüydü.

60 *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1956.

61 *Zafer*, 6 Haziran 1956.

62 *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1956. Erkmen, evliliği nedeniyle Samet Ağaoğlu ile akrabaydı.

Ne var ki, böyle bir yatıştırma, yerel düzeydeki hoşnutsuzluk sorununa sadece kısmi bir çözümdü ve Menderes'in diğer çaresi, parti tüzüğünü bütünüyle ihlal ederek kongreleri ertelemekti. Ekim 1955'ten sonra hiç Genel Kongre toplanmadı ve sadece çok az ilde il kongreleri yapıldı. 23 Ağustos 1957'de il kongresinin toplanacağını ilân eden bir bildiri yayımladığında, İstanbul örgütü iki buçuk yıldır kongre yapmamıştı.[63] 2 Ağustos'ta basın, Menderes'in kongrede bir konuşmayla seçim kampanyasını başlatacağını yazdı; fakat kongre toplanacağı tarihten birkaç gün önce, hiçbir neden gösterilmeden ertelendi.[64] İstanbul örgütü hizipçilikle kaynıyordu; Temmuz'da Fuad Köprülü'nün oğlu Orhan Köprülü, İl İdare Heyeti ile anlaşmazlıklarından dolayı başkanlık görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.[65]

1957 sonbaharında bir erken genel seçimden söz ediliyordu. DP Genel İdare Kurulu'nun seçimlerin 27 Ekim'de yapılacağını ilân etmesi, partide bir dizi istifaya neden oldu. En önemlisi de, Parti'nin dört kurucu üyesinden biri olan Fuad Köprülü'nün istifasıydı. 19 Haziran'da Dışişleri Bakanlığından zaten istifa etmişti ve oğlunun partiden istifası onun istifasının başlangıcı olarak görüldü. 7 Eylül'de istifa etti ve basına şu demeci verdi: "Eski kimliğini bütünüyle yitirmiş ve programından vazgeçmiş bugünün Demokrat Partisi'nden ayrılıyorum... Demokratik düzene inanan her Türk vatandaşının bütün farklılıkları bir tarafa bırakıp bu amaca ulaşmak için [yani Menderes'i devirmek] elbirliği yapması vatanseverlik vazifesidir."[66]

6 Eylül'de istifa eden iki Konya milletvekili, Rüştü Özal ve Muharrem Obüz'ün daha da sert eleştirileri vardı ve bu eleştiriler Köprülü'nünki gibi siyasi içerikli de değildi. "Hırsları [parti liderlerinin], kontrolsüz ve

63 *Cumhuriyet*, 23 ve 26 Temmuz 1957.

64 İbid., 21 Ağustos 1957.

65 İbid., 5 ve 19 Temmuz 1957; Eroğul, *Demokrat Parti*, 141. Orhan Köprülü, 23 Ağustos'ta Hürriyet Partisi'ne katıldı.

66 *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1957; Eroğul, *Demokrat Parti*, 140-41.

keyfi idareleri nedeniyle bugün Demokrat Parti, geçmiş hizmetlerini halka unutturmayı başarmıştır. Önce partinin ve sonra da memleketin varlığına çok büyük ve ağır tahribatların verildiği bir durum vardır. Program ve yönetmelik uygulanmadığı için, partide fikir birliği bile kalmıyor."[67]

Eylül ayında DP'den birçok ayrılma olurken, partinin kimi kazançları da oldu. Hürriyet Partisi'ne giren Muammer Alakant, partiden istifa etti. 9 Şubat 1960'a kadar DP'ye katılmasa da, onun HP'den istifası, özel sektörün o partiye çok az güvendiğini gösteriyordu; DP'liler için bu bir kazançtı. Kürt bir şeyh ailesinden geldiği için Doğu Anadolu'da büyük bir yerel nüfuza sahip milletvekili Kasım Küfrevi 20 Eylül'de DP'ye girdi. Kars ilinde partinin propaganda kampanyasını yürütmekle görevlendirildi.[68]

Menderes, birçok yerel örgütün kongre yapmasına güvenemediği gibi, aday listeleri hazırlamalarına da güvenmiyordu. Bu nedenle Cumhuriyet'e sızdırılan haberlere göre, parti on beş il örgütünün aday göstermesine izin vermeyecekti.[69] Parti örgütleri aday listeleriyle karşılaştıklarında, 140 milletvekilinin listelerde yer almadığını gördüler ve bu yeni istifalara yol açtı. DP listeleri üzerinde yorum yapan Nadir Nadi, kişiler büyük ölçüde değişmiş olmasına karşın, zihniyetin değişmeden kaldığını belirtiyordu. Yaklaşık 600 adaylık listede, eski tek parti döneminin simgesi olan birçok bakan, büyükelçi vb. vardı. DP bu seçimi kazansaydı, bu, doğrudan tek parti sisteminin restorasyonuna yönelik bir adım olurdu.

1957 seçimi, Menderes'i Mecliste daha da zayıflattı; zira 1954'te yaklaşık 30 sandalyesi olan ana muhalefet partisi şimdi 178 milletvekiline sahipti. Fa-

67 İbid., 7 Eylül 1957

68 Toker, İsmet Paşa 1, 67. Yazarın tanıdığı kimi eski DP'lilere göre, Muammer Alakant'ın iş çevreleriyle güçlü bağlantıları vardı ve "Kazım Taşkent'in adamı" olarak görülüyordu. 1959'da Merkez Bankası Yönetim Kurulu Başkanı oldu.

69 *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1957. Bu il örgütleri şunlardı: İzmir, Manisa, Burdur, Zonguldak, Çankırı, Ankara, Kırşehir, İçel, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Kars ve Van.

70 *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1957

kat Menderes'in partideki konumu güçlendi. Kendisine karşı olan milletvekillerinden birçoğu seçimden önce istifa etmişti ve güvenmediklerinin de seçime girmesine izin verilmemişti. Bu nedenle, 1957 seçimlerinden sonra Menderes'in konumu -en azından kağıt üzerinde- öncekinden çok daha güvenliydi. 27 Aralık 1957'de kabul edilen ve her muhalefeti fiilen imkânsızlaştıran Meclis Yönetmeliğindeki değişiklikler, muhalefet üyeleri kadar DP üyelerine de uygulanması gerçeğine karşın, Menderes yine de, sesli bir muhalefetin kendi asilerine örnek olacağından korkmaya devam etti.

"Yaylacılar"dan Gelen Tehdit

Egemen konumuna karşın, Menderes'in bir konsensüs sağlayamadığı açık görünüyordu; zira, kabinesini kurması neredeyse dört hafta sürdü. İşlerin gizliliği nedeniyle, Menderes'in hangi sorunlarla karşı karşıya kaldığını bilmiyoruz. DP'lilerin yetersizliklerini iyi bilen Metin Toker, sadece liderin *"iptidailikleri"*ni belirtebiliyor. Nedenler daha da karmaşıktı ve son kabine açıklanmadan önce basında çıkan çeşitli tahminlerde, bunun işaretleri vardı. Örneğin, 24 Kasım'da *Cumhuriyet*, Sıtkı Yırcalı'nın Devlet Bakanı olduğu bir liste verdi. İki gün sonra, Yırcalı Basın ve Turizm Bakanı olarak listelerde yer aldı ve daha önceki listelerde adı geçmeyen Muzaffer Kurbanoğlu, Devlet Bakanı olarak gösterildi. Menderes, hoşnutsuzlarla uğraşmak zorunda kaldıysa da, bu artık Sıtkı Yırcalı ya da Şemi Ergin gibi insanlardan kaynaklanan bireysel düzeyde bir hoşnutsuzluktu; ikisi de Menderes'e karşı bir muhalefeti toparlama durumunda değildi.

Menderes'in son kabinesinin de, öncekiler kadar istikrarsız olduğu orta-

71 Bkz. yukarı, 58.

72 Toker, *İsmet Paşa II*, 17.

73 *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1957.

ya çıktı; iktidarda kaldığı 30 ay süresince 17 kez değişti.[74] Olası rakipleri ve sorun çıkaranları kontrol etmenin, daha az olmak üzere baskı gruplarını yatıştırmanın bir yolu olarak bakanlık atamalarını kullanmaya devam etti. Eylül 1958'de üç önemli bakanın istifası (Sıtkı Yırcalı, Samet Ağaoğlu ve Emin Kalafat) her şeyin yolunda olmadığını gösterdi.[75] Gerçekte, Fransız Devriminin "Dağlıları"• gibi adlarını Mecliste üst sıralarda oturmalarından alan ve "Yaylacılar" olarak bilinen güçlü bir ılımlılar grubu vardı ve bunların bir kısmı, Parti Meclis Grubundaydı. Menderes'in otokratik yöntemlerinden rahatsızdılar; Grupta ve 1958'de toplanması beklenen DP Genel Kongresinde, ona meydan okumaya karar verdiler.

İlk meydan okuma, Şemi Ergin'in Meclis Başkanlığı seçimlerinde 1950'ye kadar uzanan Refik Koraltan'ın tekeline son vermek umuduyla onun adaylığına karşı çıktığı sırada ortaya çıktı. Meclis Grubu liderliğine Atıf Benderlioğlu'nu seçtirmeyi başarmalarına karşın, Yaylacılar Koraltan'ı yenilgiye uğratamadı; partinin diğer kurulları için yapılan seçimlerde de adayları yenilgiye uğradı.[76] Ertesi yıl, Koraltan'ın karşısında Sıtkı Yırcalı aday olmaya karar verdi ve Menderes bu meydan okumayı çok ciddiye aldı. Menderes, önce onu adaylığını geri almaya ikna etmeye çalıştı, sonra da başarı şansını zayıflatmak için kararlı bir çaba içine girdi. Yırcalı kaybetti; fakat Koraltan'ın 228 oyuna karşılık 121 oy aldı.

Koraltan'ı yenilgiye uğratma çabaları ciddiydi; çünkü, muhalifler partinin kurucu babalarından birini dışlamaya çalışıyorlardı. Samet Ağaoğlu, seçimden hemen önceki sert bir tartışmada, kuruculardan birine meydan

74 Bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 141-2.

75 Toker, *İsmet Paşa II*, 111-12.

• Fransız Devrimi sonrası meclisin toplantı salonunda en üst sıralarında oturdukları için böyle adlandırılan ve Danton ile Robespierre'in lideri olduğu uç parti –çn.

76 İbid., 138 ve *Cumhuriyet*, 1 ve 14 Kasım 1958.

77 *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1959. Seçim öncesi manevralar için bkz. İbid., 16, 22 ve 25 Ekim ve Toker, *İsmet Paşa II*, 191-5. Eski bir DP'liye göre, Koraltan'a meydan okumada Yırcalı'nın amacı, partide demokrasiyi yeniden sağlamaktı.

okumakla partiyi parçalanma tehlikesiyle yüz yüze bıraktığı konusunda Yırcalı'yı uyardı. Özellikle 1960'ta yapılacak bir genel seçim öncesinde bu tehlikeliydi.[78] Yırcalı, Koraltan'ı yenilgiye uğratsaydı, Menderes'in konumu, potansiyel asilere cesaret verecek derecede kuşkusuz zayıflardı. Fakat bu, 27 Mayıs 1960'taki devrilmelerinden önce muhaliflerin Bayar-Menderes triumvirliğine• son meydan okuma girişimiydi.

Başbakan ve Parti Lideri olduğu on yıl boyunca Menderes'in zaman ve enerjisinin çok büyük bir kısmı, parti üzerindeki kontrolü korumaya harcandı. Başlangıçtaki amacı CHP'yi devirmek olan DP gibi geniş tabanlı ve gevşek örgütlü bir oluşumda bunun olması kaçınılmazdı. CHP'nin aksine DP, daha fazla özgürlük ve demokrasi temelinde yerel düzeyde kurulmuştu ve bu durum, onun hızla büyümesine ve başarılı olmasına yol açmıştı. Fakat iktidarda bu avantajların engel haline geldiği ortaya çıktı ve Menderes, kendi parti örgütünün kanatlarını kırpmak zorunda kalmıştı. Huzursuzluk yine de devam etmişti ve 1958 baharında, demokratik yapının -zaten aşınmış olan- yerine hiyerarşik bir yapı geçirerek partiyi tepeden tırnağa dönüştürmeyi düşündü. Menderes, bunu Genel Kongreden sonra başlatmayı ve yıl sonundan önce bitirmeyi istiyordu.[79]

Ağustos 1958'de parti kuruluşlarının temelden, yani ocak (köy) ve bucak (nahiye) düzeyinde dağıtılmasından söz edildi. Bu söylentiler birçok DP'liyi şaşırttı, çünkü partinin gücünün yattığı yer buralardı. Fakat Menderes, muhalefet partileri ile DP arasındaki siyasi husumetin artık en alt düzeylere sızdığını ve ülkeyi bölmekte olduğunu iddia ediyordu. Alt düzey organlar o kadar etkili olmuştu ki, yerel bürokrasinin çalışmalarına engel oluyor ve onların verimliliklerini ve tarafsızlıklarını zayıflatıyordu. Son olarak, köy düzeyindeki politika üretkenliğini bile engelliyordu. Ne var ki,

78 *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1959.

• Triumvir(lik): Eski Roma'da bir görevi ikinci bir kişiyle birlikte yürüten yönetici ve bu şekildeki yöneticilik -çn.

79 İbid., 13 Nisan 1959.

ocak ve bucak örgütleri dağıtılırsa, diyordu Nadir Nadi, partiler artık en alt düzeyde köylülükle bağlantı kuramayacağı için, bu köylülüğü politika dışı bırakmak anlamına gelirdi.[80] CHP döneminde olduğu gibi, köylülük yine yerel güçlerin, toprak ağalarının ve şeyhlerin insafına terk edilecekti.

İl örgütlerinde, genel kongre bir yana, yerel kongreleri yapmasına olanak vermeyecek kadar çok hoşnutsuzluk vardı. Çok partili sistemle serbest kalan yerel güçlerin, yeni kazandıkları nüfuzlarını mücadele etmeden terk edip etmeyecekleri kuşkuluydu. Menderes bu denemeye hiç girişmedi. Fakat Menderes'i deviren askeri rejim, onun planlarını uygulayıp kararnameyle bu organları dağıttı.[81]

Menderes'in hem muhalefet partilerine hem de kendi partisi içindeki muhaliflere yönelik politikası, onun bir açmazla yüz yüze kaldığını gösterir. Partinin baştan aşağı bir reorganizasyonunu düşündüğü sırada, 1950'den beri Türkiye'de işlediği şekliyle demokrasiden umduğunu bulamayan Menderes, muhalefet partilerinin kapatılmasını gerektirecek *"yeni tarz bir demokrasi"* dayatma tehdidinde bulundu. Hemen bunun akabinde, milli birliği sağlamak ve "yıkıcı faaliyetler"e karşı durmak için, bir "Vatan Cephesi" kurma önerisinde bulundu.[82] Bütün işaretler, çok partili politik yaşamdan tekrar tek parti yönetimine dönüş yönündeydi.

İşlerin bu hale gelmesinin bütün kabahatini Bayar-Menderes triumvirliğine yüklemek kolaycılık olurdu; gerçek nedenler çok daha karmaşıktır. Menderes, hepsi de CHP karşıtlığıyla bir araya gelen bir karşıt güçler koalisyonunun -işadamları, toprak ağaları, kasaba esnaf ve tüccarları, serbest meslek sahipleri ve aydınlar, hatta bürokratlar- başı olarak iktidara geldi. İktidarda Bayar ve Menderes, Türkiye'nin kalkınması ve olabildiğince kısa sürede Batının yakalanması gereği ile ilgilendiler. Kendilerini destekleyen bütün baskı gruplarını memnun edemeyeceklerini anladılar. Menderes hü-

80 İbid., 27 Agustos 1958 ve N. Nadi, "Tuhaf Gerçekler", İbid., 28.8.1958.

81 *Resmi Gazete*, 6 Temmuz 1960; *MER*, 1960, 444.

82 Menderes'in Türk basınında çıkan İzmir konuşması, 22 Eylül 1958; Eroğul, *Demokrat Parti*, 172.

...ümetleri, bir bakıma, egemen sınıfın değişken olduğu ve hiçbir grubun politik alana egemen olacak derecede henüz ortaya çıkmadığı bir sırada 1960'ların ortalarında başlayan ve hâlâ devam eden süreç- kurulan interim (ara) hükümetlerdi.

Eğer herhangi bir grup, Menderes'in politikalarından yararlandıysa, bunlar toprak ağalarıydı. Toprak ağalarına yönelik politikası sürekliliğini korudu ve kırsal oylar seçim başarılarının temeliydi: *Laissez faire* politikalarını yeniden düşünmek ve ekonomiyi istikrara kavuşturmak için devlet kontrolünü benimsemek zorunda kaldığı 1950'lerin ortalarına kadar, işadamları Menderes'ten memnundu. Birçoğunun CHP'ye yönelmesi 1950'nin son yıllarında oldu ve 1960'ta DP'liler, partiye gönüllü bağışta bulunmak istemeyen işadamlarından zorla para almakla suçlandı.[83]

Devlet aygıtına yönelik düşmanlıkları nedeniyle DP'yi desteklemiş olanlar, Menderes'in eski CHP'li bürokratlarla uzlaşması karşısında düş kırıklığına uğradılar. Menderes'in kendisi, bürokratları ve subayları ödüllendirmekle devletin sadakatini kazandığına inanmasına karşın, Menderes'in devleti partiye bağımlı kılma politikası nedeniyle bürokrasi genel olarak hep kuşkulu davrandı. Menderes'in partideki konumu örgüt desteğinden yoksun olsa da, on yıl içinde giderek daha da güçlenen karizmatik kişiliği seçmenlere çekici geldi ve bu da partiyi ona bağladı.

83 Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken* (1960), 34, Mart 1960'ta Meclis'e yazılı bir soru önergesi verdi. Bövlesi söylentilere hükümetin yanıtı için bkz. Başbakan Yardımcısı Medeni Berk'in Cumhurivet'e demeci, 28 Mart 1960. Ayrıca bkz. Toker, *İsmet Paşa II*, 214. 14 Haziran 1960 tarihli Cumhuriyet'e göre, Menderes'in devrilmesinden önceki son birkaç av içinde, özel firmalar 2.5 milvon TL.den fazla katkı yaptı; 1 Mart ile 13 Nisan 1960 tarihleri arasında İş Bankası Yeni Cami Şubesine, 3.385.000 TL yatırıldı. İstanbul'daki bütün büyük firmalar katkı yaptı: Yapı ve Kredi Bankası 500.000 TL, Osmanlı Bankası 200.000 TL, Akbank 250.000 TL ve Eczacıbaşı 50.000 TL verdi. İzmir'deki mali katkılar için bkz. *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1960; ayrıca daha fazla açıklama için bkz. *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1960.

4. CUMHURİYET HALK PARTİSİ MUHALEFETTE

[Cumhuriyet] Halk Partisine kışla disiplini hakimdir. Hemen demokratik disipline geçilmelidir. Yoksa parti çok şey kaybedecektir.

Halil Menteşe'nin 28 Ağustos 1946 tarihli Cumhuriyet'e demeci.

CHP Genel Başkam bir fikre ısrarla bağlanmaz. Hayatı boyunca kendi yaptığını kendi yıktığı çok görülmüştür.

Turhan Feyzioğlu, Yeni Tanin, 3 Mayıs 1968.

Yeni Bir Kimlik Arayışı

Cumhuriyet Halk Partisi, 27 yıllık iktidarından sonra 14 Mayıs 1950'de ana muhalefet partisi oldu. Bu yeni role hazırlıksız olan CHP'liler, yeni sorumluluklarını yerine getirmek için kimliklerini değiştirme sorunuyla yüz yüze kaldılar ve bunun sancılı bir süreç olacağı anlaşıldı. Bu beklenmeyen yenilgiye partinin ilk tepkisi, felç edici bir şok oldu. CHP'liler yenilgiyi kabul etti ve yeni hükümete dostluk eli uzatacaklarına söz verdiler. Saldırılarını kişilikler üzerinde yoğunlaştırmanın dışında, konuşma özgürlüğünü -dolayısıyla eleştirme özgürlüğünü- kullanacaklarını umdular. Hoşgörü göstermeye söz verdiler ve karşılığında da hoşgörü istediler, komünizme ve irticaya karşı koymada Demokrat Parti ile birlik olma teklifinde bulundular.[1]

1 "Muhalefete Geçerken", *Ulus*'taki Başyazı, 18 Mayıs 1950, Bayar, *Başvekilim Menderes*, 149-50'den aktarma; Erer, *On Yıl*, 36-7.

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Ahmet Emin Yalman'a partisinin DP'lilerin tecrübesizliğini istismar etmeyeceğini, aksine, gerekli her türlü yardım ve desteği vereceğini söyledi. "İki yıl müddet ağzımızdan acı bir tenkit sözü çıkmayacak, muhalefet vazifemize ancak ondan sonra sarılacağız."[2] CHP'liler, 1945 ile 1950 yılları arasında kendilerinin büyük bir devrimin ilk aşamasını -seçim sandığıyla iktidarın el değiştirmesi- yönettiklerini ve şimdi görevlerinin yeni aşamayı, yani laik ve demokratik bir temelde yeni bir hükümetin kurulmasını görmek olduğunu ileri sürerek, kendi yeni rollerini rasyonalize ediyorlardı.[3]

Bu güven ve itidal görünüşünün arkasında parti demoralize olmuş ve bozgun halindeydi. Seçim felaket olmuş ve birçok önde gelen CHP'linin yenilgisine yol açmıştı. Parti, yaklaşık yüzde 40 oyla sandalyelerin yüzde 14'üne sahipti. Meclis Grubu, en etkili adamlardan -Cavit Oral, Nihat Erim, Kemal Satır, Cemil Sıtkı Barlas ve Necmettin Sadak gibi eski bakanlardan- oluşan Genel İdare Kurulu karşısında zayıf kaldı. Bu politikacılardan birçoğunun, iktidar partisine karşı uzlaşmaz bir çizgi benimsemede ve baskıyı sürdürmede geniş çıkarları vardı; çünkü, ılımlılık kendi ışıklarının solmasına yol açardı. Siyasi gözlemciler, Meclis dışındaki bu CHP'lilerin politika belirlemede oynayacakları rolün önemini öngörüyordu; fakat çok azı etkilerinin ölçüsünü tahmin edecekti. Başlangıçta, CHP'yi DP'lilere yönelik saldırgan bir eleştiri politikası -partiler arası ilişkileri zehirleyen- benimsemeye kışkırtanlar bunlardı.

Liderler, moralsizliği gidermek için bu saldırgan politikayı bir ölçüde kullandı. Parti yeniden canlanıp toparlanıncaya kadar, aktif bir eleştiri politikası canlılık yanılsaması yaratacaktı. Tehlike, liderlerin bu yanılsamayı gerçek sanmaları ve reformdan vazgeçmeleri olasılığıydı. CHP'yi taciz eden sorun şuydu: kendisini ciddi bir muhalefete dönüştürebilecek miydi?

2 Yalman, *Gördüklerim IV*, 219. Ayrıca bkz. İnönü'nün 24 Mayıs 1950 tarihli demeci, *Muhalefet I*, 8.

3 Faik Ahmet Barutçu, Cumhuriyet'e röportaj, 26 Mayıs 1950.

CHP, sözcüğün gerçek anlamında asla siyasi bir parti olmamıştı. Yabancılara ve onların içerdeki müttefiklerine karşı yürütülen ulusal bir mücadele etrafında birleşen karşıt grupların bir koalisyonu olarak ortaya çıkmış ve bu koalisyon iktidarda kaldığı 27 yıl boyunca korunmuştu. Bu toplumsal güçlerin ittifakı, tek partili dönemde az çok pürüzsüz bir şekilde devirli olmuştu; fakat çok partili yaşama geçilince bütünüyle yetersiz olduğu anlaşıldı.

> Demokratik hayat [diye belirtiyordu Sadak] fikir mücadelesi, prensip ve kanaat ayrılığı demektir. Şimdiye kadar buna şahit olmadık... Dört yıldır [1946-50] sade iktidar ve muhalefet kavgası vardır... Bugün o ahval ve şartlar [tek parti döneminin] artık yok olmuş, partinin eski kudret vasıfları tükenmiştir. Eski zihniyet, eski usullerle devama imkân yoktur. Yeni şartlar, yeni bir dünya, yeni evsaf ister.[4]

DP'lilerinkinden farklı ilke ve düşünceler benimsemek, hem Türkiye'deki demokratik yaşamın hayatiyeti hem de CHP'nin geleceği açısından önemliydi. Bu görevin yerine getirilmemesi, siyasi yaşamın 1946-50 döneminin performansını tekrarlayarak yozlaşması demekti. Yeni ilkeler ve düşünceler edinmek için CHP, öz olarak DP'ninkinden farklı bir toplumsal tabana sahip olmak zorundaydı. Bu yeni bir liderliği ve partiye taze kan aşılamayı gerektiriyordu.

> Haziran'da yapılacak Genel Kongrede, seçim fiyaskosundan sorumlu olan İnönü'nün liderlik ettiği eski muhafızların iskartaya çıkarılacağı yönünde bir umut vardı. Hatta, eski muhafızlar uzaklaştırılamazsa, Necmettin Sadak, Vedat Dicleli ve Cemil Sait Barlas'ın liderliğinde "ilerici-liberal" bir grubun ayrılıp yeni bir parti kuracaklarına dair siyasi bir dedikodu bile vardı. CHP'yi bir köylü partisine dönüştürüp, köylerin kalkındırılması, halk sağlığı, yollar ve eğitim gibi sorunlara yoğunlaşmaktan söz ediliyordu.[5]

4 "C. Halk Partisinin İkinci Vazifesi", *Akşam*, 28 Haziran 1950.
5 Cumhuriyet, 17. 6. 1950. Ayrıca bkz. Aydemir, *İkinci Adam III*, 85-103.
6 Cumhuriyet, 25 Haziran 1950.

Bu, Türkiye'nin tarımcı bir ulus olduğuna ve öyle kalması gerektiğine inanan CHP'lilerin görüşüydü. Köylülüğün çok daha geniş bir kesimi toprak sahibi olmalı ve böylece ülkeyi kendi kendine yeterli ve bağımsız hale getiren müreffeh ve üretici sınıf halini almalıdır. Ülkenin sanayi adına ne elde etmişse, el sanatları ve devlet sektörüyle sınırlı olacaktı. 1945'teki ılımlı toprak reformu yasa tasarısını destekleyen bu gruptu.

1950, Sekizinci Kongrenin Reformları

Partinin geleceği, 29 Haziran 1950'de başlayacak ve beş gün sürecek Sekizinci Kongrede kararlaştırılmaya bırakıldı. Kongre öncesinde ifade edilen bütün umutlara karşın, bir grup partinin gençleşmesi için İnönü'den liderlikten çekilmesini istese de, partiyi dönüştürme ve ona yeni bir imaj ve kimlik verme yönünde çok az şey yapıldı. Fakat genelde CHP'liler çok demoralize olmuştu ve İnönü'nün tarihsel kişiliğinden vazgeçme konusunda da emin değildi. Sadece onun partiyi dağılmaktan kurtarabileceğine inanıyorlardı ve taraftarları onu CHP'nin etrafında döndüğü bir güneş olarak betimliyorlardı.[8] İnönü partiyi bir arada tutabilirdi; fakat onu değişimden alıkoymak pahasına.

Elli karşı oy kullanılmasına karşın, İnönü başkanlığa rakipsiz yeniden seçildi. Ne var ki, eski gücüyle de bırakılmadı. Genel Sekreteri atama ayrıcalığını yitirdi; artık kongre seçecekti. Parti Divanı üyelerinin sayısı 40'a

7 Bkz. Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (1968), 32-3. Gandici Hindistan vizyonunu anımsatan Türkiye imgeleri 1950'lerde Türkiye için anakronikti. Çok az cazibeleri vardı ve kongrede yeni-faşist olarak kınandılar.

8 *Ulus ve Cumhuriyet*, 29 ve 30 Haziran 1950; Giritlioğlu, Halk Partisi I. 269-73; Aydemir, *İkinci Adam III*, 95-6. İnönü'nün karşıtları benzeştirmeyi kabul ediyorlardı, fakat "ekvator güneşi gibi biraz fazla parlıyor [orijinalinde "yakıyor"]" diye yanıtlıyorlardı.

indirildi ve hepsini kongre seçecekti; Parti Divanına kongreler arası dönemde günlük faaliyetleri denetleme görevi verildi. Daha önce tek başına İnönü, partinin eylem çizgisinden sorumlu olduğu halde, şimdi politikanın formülasyonu, diğerleriyle birlikte Parti Genel Başkanı, Genel Sekreter ve Meclis Grup Başkanından oluşan bir heyetin sorumluluğuna geçti.[9]

Bu değişikliklerin sonucu, Genel Başkan ile artık Merkez Komiteye değil kongreye karşı sorumlu olan Genel Sekreter arasında ikili bir iktidarın yaratılması oldu. Kongre, Genel Sekreterliğe İnönü'nün kayırdığı Nihat Erim'i seçmiş olsaydı, bu sadece kağıt üzerinde bir değişiklik oturdu; fakat, daha 1940'ta partiye giren ve büyük bir hırsa sahip yükselen yıldız olarak değerlendirilen Kasım Gülek'i seçti. Gülek'i seçmekle Kongre, Şemsettin Günaltay ve Faik Ahmet Barutçu gibi eski muhafızları atladı.[10] İnönü'nün eski sisteme geri dönüş çabalarına karşın, sonraki kongreler yetkilerini devretmeyi kabul etmedi ve Gülek 1959'a kadar Genel Sekreter olarak kaldı neredeyse daima lideriyle çatışma halinde. Gülek'in büyük katkısı, muhalefetteki ilk dört yıl süresince CHP'nin geleneksel yüzde 35-40'lık oy oranını koruyabilmesi sonucuna yol açan parti tabanının moralini canlı tutmak oldu. Onun enerjisi ve inadı, "Amerikan tarzı" gösterişli kampanyaları olmasaydı, ülkedeki CHP oylarının düşmesi oldukça olasıydı.

Bu önemsiz ve marjinal değişikliklerden başka, Sekizinci Kongreden sonra CHP esas olarak aynı kaldı. "Öyle görünüyor ki" diye hayıflanıyordu Nadir Nadi, "Halk Partisi şimdiye kadar olduğu gibi İnönü'nün partisi olmaya devam edecek."[11] Diğer birçokları gibi o da, bunu Türkiye'nin demokratik yaşamında bir geri düşüş olarak görüyordu: zira İnönü başta kalmaya devam ettiği sürece, Orta ve Doğu Anadolu'nun toprak ağalarına ve asker-sivil aydınlara derinden kök salmış geleneksel sosyo-ekonomik ta-

9 Osman Faruk Loğoğlu, "İsmet İnönü and Political Modernization of Turkey, 1945-1965", yayımlanmamış doktora tezi (University of Princeton, 1970).

10 Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 273.

11 Cumhuriyet, 4 Temmuz 1950

bandan kurtulmak imkansızdı. Bu nedenle parti eski zihniyetinden kurtulamadı ve yeni siyasi ortama ayak uyduramadı. Dahası, İnönü'nün yeniden seçilmesi, diye belirtiyordu Nadir Nadi, "Değişmez Genel Başkan" unvanının kaldırılmasını bir komediye dönüştürdü. Bütün bunlar kağıt üzerinde değişiklikten başka bir şey değildi.[12]

İnönü'nün liderliğinin devam etmesinin yan etkileri, Bölüm II'de belirttiğimiz gibi, partiler arası ilişkiler açısından olduğu kadar belki de CHP açısından da felaket oldu. İnönü'nün kendisi, yenilgiden sonra politikaya devam etmenin akıllılığı konusunda kuşkularını ifade eti. "Eğer 1950'ye geçtiğimiz zaman," diyordu Ecvet Güresin'e, "demokratik *rejimin yerleşmesi* için milletçe yeni imtihanlar gerektiği endişesi bende bulunmasaydı, siyasi hayatımı nihayete erdirmek benim için en uygun karar olacaktı."[13]

Parti Kargaşa İçinde, 1951-1955

Sonraki 4 yıl boyunca CHP, istifa ve ayrılmalarla çalkalandı; bütün yerel örgütlerin DP'ye geçmesini sağlayan bu düş kırıklığı ve umutsuzluk duygusuydu. Hatta, eski Başbakan Şemsettin Günaltay gibi önde gelen CHP'lilerin istifa etmeyi düşündüklerine dair *söylentiler bile vardı. Günaltay bunu* yalanladı; fakat hemen ardından Feridun Fikri Düşünsel, partide hiçbir şeyin değişmediğinden ve liderlerin "mutluluk günlerindeki yöntemlere göre işlerin yürütülebileceğini sanma"larından şikayet ederek partiden ayrıldı.[14] Düşünsel'in istifası anlamlıydı; çünkü kuruluşundan bu yana CHP üyesiydi. Dahası, doğu vilayetlerinde, özellikle de Kürt nüfus arasında büyük bir nüfuza sahipti ve istifası, partinin bu bölgedeki etkisinin zayıflaması de-

12 İbid.

13 "İnönü Anlatıyor," *Cumhuriyet*, 22-25 Mart 1965; aktarma 22 Mart sayısından.

14 *Ulus*, 24 Mart 1951 ve *Cumhuriyet*, 28 Mart 1951 (aktarma)

mekti. Bunu, diğer Doğu Anadolu milletvekillerinin istifası izledi (ve bu, geleneksel olarak CHP'ye oy veren kimi vilayetlerin 1954 seçimlerinde kaybedilmesi demekti).

16 Eylül 1951 ara seçimleri, Kasım Gülek'in "oportünistler" temizlendiği için partinin güç kazandığını iddiasına karşın, gerilemenin devam ettiğini gösterdi. Ara seçimlerin yapıldığı 17 vilayetten sadece Sivas ve Sinop'ta CHP kazandı; İstanbul. yenilgisi özellikle alçaltıcıydı çünkü, Necmettin Sadak ve İstanbul Belediyesi Eski Başkanı ve Valisi Dr. Lütfi Kırdar da dahil en güçlü adaylarını İstanbul'da göstermişlerdi. Seçimlerdeki başarısızlığın suçu yine İnönü'nün liderliğine yüklendi ve istifa edeceğine dair söylentiler yayıldı. Basında, reformistler ile eski muhafızlar arasında bir mücadelenin yürütülmekte olduğuna dair işaretler vardı ve Gülek'in İnönü'nün istifa etme olasılığını resmen yalanlaması, eski muhafızların yine kazandığını gösterdi.[16]

Demokrat Parti kurulduğundan beri CHP, DP'ye ayak uydurmak için bocalamakta ve zikzak çizmekteydi. Bunun sonucu, taraftarlarının herhangi bir meselede partinin tutumu konusunda bütünüyle şaşkına dönmeleri oldu. İktidardaki son dört yılında CHP, bazı temel ilkelerinden, örneğin Devletçilik ve Laiklik, DP'nin tutumundan zor ayırt edilebilir derecede taviz vermişti.

Liderlik, girdiği yoldan geri dönüp CHP'nin Kemalist reformları korumaya kararlı olduğunu bir kez daha ilân ederek bu durumu Dokuzuncu Kongrede (26-30 Kasım 1951) düzeltmeye karar verdi. Kongre, partinin ilkelerine ihanet ettiğini ve halkla bütün bağlarını kopardığını kabul etti. Bu bağı tekrar kazanmaya çalışırken ilkelerden çok fazla taviz vermiş ve "halka rağmen halk için" Kemalist prensibini ihlal etmişti. Kemalist reformlar üzerine vurguya geri dönüşün, partinin geleneksel izleyicilerine tekrar güven vereceği ve doktriner kafa karışıklığına son vereceği umut

15 *Zafer*, 17 Eylül 1951 ve Eroğul, *Demokrat Parti*, 75.

16 *Cumhuriyet*, 20, 29 ve 30 Eylül 1951.

edildi. Parti, Türk siyasi yaşamanın çok dar ideolojik yelpazesi içinde DP'ye bir alternatif olacak şekilde kendi tutumunu tanımlamak zorundaydı. Fakat eski tutuma doğrudan bir geri dönüşün yeterli olmadığı anlaşıldı.[17]

Dokuzuncu Kongrenin kabul ettiği ideolojik tutum, beklenen birlik ve uyumu getirmedi. İstifalar devam etti ve Nisan 1952'de yine bir köylü partisinden söz edilmeye başlandı. Yine Günaltay'ın işin içinde olduğundan söz edildi, fakat bu kez, bir toprak ağası ve basın patronu olan Cavit Oral tarafından destekleniyordu ve girişim daha çok ciddiye alındı.[18]

Günaltay ile Oral, böyle bir planda yer aldıklarını inkar ettiler. DP'ye ideolojik bir alternatif oluşturmak için parti programını değiştirecek olağanüstü bir kongre toplanmasını önerdiler. Günaltay, 27 Mayıs'ta İnönü ile görüştü ve görüşmeden sonra, eski düzeni canlı tuttuğu için tüzüğünden memnun olmamasına karşın, partiden ayrılmayacağını basına açıkladı. Genel Başkanın görevleri tanımlanmalıydı ve bu bir kongrenin toplanmasını gerektiriyordu.[19]

Onuncu Kongre, bir yıl sonra 22 Haziran 1953'te toplandı.. Bu arada Günaltay komisyonu, devletçilik ve laiklik gibi konularda CHP'nin tutumunu yeniden tanımlayan yeni bir program hazırlamıştı. Onuncu Kongre, 1951'de benimsenen çizgiyi devam ettirdi ve daha açık bir şekilde Kemalizm ağılına geri döndü. Parti, kendi kökenini "Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyetine (kuruluşu 3 Mart 1919) bağladı ve programda "Kemalizm" teriminin yerine "Atatürk Yolu" terimi geçirildi. "Sosyal" ve "ekonomik" terimleri de, partinin bu konulara ilgisinin arttığını vurgulamak için, programa sokuldu. İktidarının son yıllarında partinin soğuk baktığı Kemalizmin altı ilkesi yeniden tanımlandı ve daha büyük bir önem verildi.

17 Kongrenin en iyi anlatımı 26 Kasım-1 Aralık tarihli günlük basında, özellikle partinin resmi organı Ulus'ta bulunabilir. İnönü'nün konuşmaları, *Muhalefet I*, 78-83'te veriliyor. Ayrıca bkz. Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 298-9; Tunaya, *Partiler*, 602-5.

18 *Cumhuriyet*, 12, 30 Nisan ve 21, 22 Mayıs 1952

19 İbid., 28 Mayıs 1952; ayrıca bkz. 25 ve 26 Mayıs sayıları.

Ne var ki, Onuncu Kongrede kabul edilen program sadece geçmişe bakmıyordu, yeni öneriler de içeriyordu. VIII. Madde, devlet yapısı içindeki güçler arasında bir denge kurmak amacıyla anayasanın ihlal edilemezliğini korumak ve siyasi özgürlükleri güvenceye almak için iki meclisli bir sistem kurulması gerektiğini kabul ediyordu. IX. Madde, sendika ve mesleki örgütler kurma özgürlüğünü savunduğu gibi, seçim güvenliği ilkesini ve yargının bağımsızlığı ve güvenliğini de savunuyordu. X. Madde, rejimin Anayasa Mahkemesinin güvencesinde olmasını öneriyordu.[20]

Partinin, kendi tutumunu yeniden tanımlama yönündeki belirsiz girişimleri, sadece sıradan izleyicilerinin kinizmini arttırdı. Bu öneriler, iktidardayken bunları uygulama olanağına çokça sahip olmuş bir liderlikten geldikleri. için, güvenilirlikten ve içtenlikten yoksundu. Daha da kötüsü, İnönü Kongreden, Genel Sekreteri seçme hakkından vazgeçmesini ve bu yetkiyi Genel Başkana vermesini istedi. İnönü, böyle bir hareketin birliği güçlendireceğini ileri sürdü; fakat delegeler bunu tek parti zihniyetine bir geri dönüş olarak değerlendirdi ve öneriyi reddetti.[21]

Onuncu Kongre, CHP'yi bir köylü partisine dönüştürmeye çalışan grubun yenilgisiyle de sonuçlandı. Bu grubun liderlerinden biri olan Cavit Oral, "partinin girdiği yol ve bugünkü parti liderliğine ve yönetimine egemen olan kliğin benimsediği politika"yı[22] neden göstererek Eylül'de istifa etti. Bu

20 Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 302; Kili, *Kemalism*, 169-75. Bu kongrede CHP'liler, gençliği, özellikle de öğrencileri politikaya sokmak için gençlik kollarını kurdu. Bkz. Nadir Nadi, "Partiler ve Gençlik", *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1953. DP'liler bunu faşist bir tedbir olarak kınadılar, fakat Ocak 1954'te de kendi gençlik örgütlerinin kurulduğunu ilân ettiler. Bkz. Demokrat Parti, *Genç Demokratlar Teşkilatı ve Esasları: Gençlik ve Siyasi Eğitim, DP Neşriyatı 5* (1954).

21 *Ulus*, 26 Haziran 1953.

22 İbid., 8 Eylül 1953. Cavit Oral (doğ. 1904) DP'ye katıldı ve 1954'te Meclise seçildi. 1957'de seçimi kaybetti ve Sümerbank Yönetim Kurulu Başkanı oldu. 1961'de Adalet Partisine katıldı, Adana'dan milletvekili seçildi; fakat Mayıs 1963'te istifa etti ve bağımsız kaldı.

grubun ayrılmasıyla birlikte CHP, yeni etkilere daha açık hale geldi; ne var ki bu etkiler ancak 1954 seçimlerinden sonra kendilerini hissettirdi.

Dönüşüm sürecinin çok yavaş ilerleyeceği anlaşıldı. İnönü'nün komutasında, modası geçmiş görüşlere sahip ve partiyi bütünüyle çağdışı bir yöne çekmek isteyenler bertaraf edilemezdi. İnönü'nün üstlendiği rol, kendisi açık bir tutum benimsemeden, reformcularla muhafazakarların arasını bulma rolüydü. Ancak bu şekilde liderliğini garanti edebilirdi; çünkü son anda kazanan taraftan yana olurdu.

Gelecek genel seçimlere hazırlık için, 25 Şubat 1954'te olağanüstü bir kongre Ankara'da toplandı. Merkez Komitenin amacı, 1950 seçimlerini izleyen zayıflık, suçluluk ve vicdan azabı çekilen dönemde yerel örgütlere devredilen ayrıcalıkları geri almaktı. Komite, adayların yüzde yirmisini belirleme hakkını, Onuncu Kongrede devrettiği hakkı, geri istiyordu.

Merkez komitesindeki tartışmalar, neyin parti ve ülkenin yararına olduğu konusundaki yargılarının yanılmazlığını peşinen kabul eden seçkinci zihniyeti gösterdiği için ilginçti. Merkez Komite, ulusal çapta değil yerel önemi olan kişileri aday gösterme eğiliminde olan yerel örgütlerin sınırlılığından ötürü, Meclis'e aday göstermenin en iyi yargıcının kendisi olduğunu ileri sürüyordu.

İl delegeleri yeni kazanılan bu haktan vazgeçmeyi reddetti ve bu ilerici reformun bir seçimde denenmesi gerektiğini ileri sürdüler. Geçmişin deneyimi, Merkez Komitenin kazanan adayları göstermedeki başarısızlığını zaten göstermişti. Merkez Komiteye tekrar olanak verilseydi, seçim çevrelerinin ne desteğine ne de güvenine sahip olan eski, itibarı düşmüş bakanları, yüksek devlet memurlarını aday göstermesi olasıydı. Merkez Komite, parti üzerinde tekrar hegemonya kurmaya kararlı bir avuç politikacının egemenliğinde olmakla suçlandı. Üstelik, partiye çöreklenmiş ve tek kaygıları kendi adaylıkları olan çok fazla kişi vardı. Bu kişiler, Merkez Komitenin istese bile özgür tercih yapmasını engelliyordu.

23 *Ulus*, 25-28 Şubat 1954; Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 309-11; Aydemir, *İkinci Adam III*, 102-3.

1954'te CHP, hâlâ yeni bir denge ve toplumsal taban arayışı içinde bunmuş bir partiydi. İç zayıflığından ayrı olarak, hükümetin mal varlığının çoğuna el koymasıyla da zayıflatılmıştı ve bir seçim yarışında DP'ye karşı duracak, dolayısıyla 2 Mayıs 1954 seçimlerinde gerçekleşen felakete karşı koyacak durumda değildi.[24]

Seçim sonuçlarının ilânı, başka bir iç krizin başlangıcı oldu. Muhalefette geçirilen dört yıl açıkça boşa harcanmıştı ve parti sadece yeni sandalyeler kazanamamakla kalmamış, var olan sandalyelerin çoğunu da yitirmişti. İnönü'nün liderliği eleştirildi ve emekliye ayrılması talebi yenilendi. Şemsettin Günaltay, bir CHP zaferinin İnönü'nün ve eski rejimin geri gelmesi anlamına geleceği korkusuyla ulusun DP'yi desteklediğini ileri sürdü. İnönü'nün, CHP tekrar iktidara geldiğinde kendisinin hiçbir görev almayacağını ilân etmesini istedi.

Ne var ki, Günaltay, İnönü'nün partiden ayrılmasını istemiyordu; çünkü bu pekala CHP'nin dağılması ve DP'nin siyasi yaşamın tamamına egemen olması demek olabilirdi. Partinin ikilemi buydu: İnönü lider olarak kaldıkça bütünüyle dönüşemezdi, fakat onsuz da yapamıyordu. Sonraki 18 yıl boyunca, varlığını koruma güdüsü her şeye egemen oldu. Parti örgütü yine İnönü'ye yaslandı ve 6 Mayıs'ta, anlaşmazlık söylentilerinin asılsız olduğunu ileri süren bir demeç yayımladı.[25]

Bu yenilenmiş bir ruh arayışı döneminde, en etkili üyelerden oluşan Parti Divanı 10 Haziran 1954'te toplandı. Bütünsel bir revizyon istekleri vardı ve Parti Divanı, partiyi canlandırmak için gerekli reformları uygulamak üzere Temmuz'da bir genel kongre toplanmasını kararlaştırdı. Bundan sonra kongrenin Parti Divanını seçmesi ve Parti Divanının da Genel İdare Kurulunu seçmesi önerildi. Genel İdare Kurulu da, güç bölünmesine bir son vererek Genel Sekreteri seçecekti. İnönü'nün grubu, güç bölün-

24 Seçim sonuçları için bkz. Bölüm 2, not: 56.

25 Toker, *İsmet Paşa I*, 29.

26 İnönü, *Muhalefet I*, 291.

mesinin disiplini zedelediğini ve partiyi zayıflattığını ileri sürüyordu. Konumu tehlikede olan Kasım Gülek, bu yeniliğin demokrasi getirdiğini ve halkı en alt düzeyde işin içine sokarak partiyi dönüştürmenin tek yolu olduğunu ileri sürdü.[27]

Öneriler hazırlayıp Kongreye sunmakla görevli beş kişilik bir reform komisyonu oluşturuldu. Kongrenin reddettiği bir takım radikal öneriler üretti. Örneğin Barlas, CHP'nin tarihsel misyonunu tamamlamış bir parti olduğunu ve artık geçmişine bakmaması gerektiğini ilân etti. Özgül bir ekonomik doktrine dayalı bir parti yarattıklarını ve 1950 öncesi 27 yılın talihsizliklerinin sorumluluğunu üstlenmeye ve ondan menfaat elde etmeye son verdiklerini ileri sürdü. Aksi takdirde, partinin 20 yıl iktidara gelemeyebileceğini büyük bir öngörüyle tahmin etti.[28] Barlas'ın diğer yazılarına bakılırsa, CHP'nin Avrupa tarzı bir sosyal demokrat partiye -İngiliz İşçi Partisinin, Muhafazakar Partiye karşı yürüttüğü türden Türkiye bağlamında DP'ye karşı bir muhalefet yürütecek bir parti- dönüşmesini öneriyordu.[29] Fakat. Barlas'ın görüşleri, o zamanki egemen zihniyet için çok fazla radikaldi. Pek çok Türk için komünizmle eş anlamlı ve bu nedenle de lanetli olan "sosyalizm" kokusunu aldılar.

Komisyonun diğer üyeleri de, kongre otoritesini zayıflatan değişiklikler önerdiler, fakat reddedildiler. Kongre, Parti Divanının önerilerini reddederek Genel Sekreteri seçme hakkını korudu ve Kasım Gülek, 169'a karşı 295 oyla İnönü'nün adayı Ferit Melen'i yenerek tekrar Genel Sekreter seçildi.[30] Fakat parti Divanı üye sayısı 67'den (her ile bir üye) 40'a indirildi ve bu du-

27 Bu toplantının haberleri için bkz. Türk basını, 10-14 Haziran 1954.

28 *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1954; Celâl Bozkurt, *Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi*, 81-2. Komisyon Nihat Erim, Turgut Göle, Şevket Raşit Hatipoğlu, Cemil Sait Barlas ve Cemal Reşit Eyüboğlu'ndan oluşuyordu.

29 Bkz. Cemil Sait Barlas, *Sosyalistlik Yolları ve Türkiye Gerçekleri* (1962) ve ellilerde Barlas'ın yayınladığı *Pazar Postası*'nda ifade edilen görüşler. Bu gazeteye dikkatimi çektiği için oğlu Mehmet Barlas'a minnettarım.

30 *Ulus*, 31 Temmuz 1954.

...m onu daha kolay idare edilebilir bir organ haline getirdi. DP'liler demokrasi kurallarına bağlı kalmaya karar verene kadar, Meclis'ten çekilme... ve bütün seçimleri boykot etmeyi öneren aşırılar hizbi kontrol altına ...ndı ve CHP'liler işi zamana bırakmaya karar verdiler. Meclisi terk etmek ...e seçimleri boykot, meşru siyasi mücadelenin olanaksızlığını ilân etmek ...lamına gelirdi ve böyle bir keskin karar için zaman henüz çok erkendi.[31]

CHP, Meclis içinde ve dışında aktif ve saldırgan bir politika izleyemeyecek kadar zayıf ve moralsizdi. Dört yıllık durgunluk sonuçlarını vermişti; ...nemli şahsiyetler, İnönü'ye yakın kişiler DP'ye geçiyordu. CHP'li eski bir ...akan olan Dr. Behçet Uz, 14 Şubat 1953'te istifa etti ve Menderes onu ...954 kabinesinde Sağlık Bakanı yaptı.[32] Server Somuncuoğlu'nun istifası ...partide bomba etkisi" yaratmıştı. Somuncuoğlu Meclis Grup Başkan Vekili olduğu gibi İnönü'ye de çok yakındı ve onun istifası, ciddi ayrılıkların ...arlığını ortaya çıkaran sert tartışmalara neden oldu. Somuncuoğlu, CHP'nin iç siyasi yaşamım tartışmayı reddetti, fakat basına "bu şartlar altında CHP'nin muhalefet görevine devam etmesi imkansızdır" dedi.

Parti, muhalefette kalmaya devam etmeyi isteyenler ve havlu atıp DP ile işbirliği yapmayı isteyenler olarak ikiye bölünmüştü. Gülek mücadeleye devam etmekten yanaydı; Erim, buna karşıydı. İnönü, harekete geçmeden önce olayların gidişini beklemek üzere kenarda durdu. 2 Ağustos'ta Erim, kendi gazetesi *Halkçı*'nın sütunlarında, CHP ile DP arasında işbirliği lehin-

31 Türk basını, 26-31 Temmuz 1954. İnönü'nün kongre konuşması, *Muhalefet I*, 296-306'da var. Ayrıca bkz. Aydemir, *İkinci Adam III*, 159-60 ve Giritlioğlu, *Halk Partisi I*, 316-17.

32 Bkz. yukarıda, Bölüm 2, not: 62. 14 Şubat 1953'te CHP'den ayrıldıktan sonra Dr. Behçet Uz (doğ. 1893) 1954'te İzmir'den milletvekili seçildi ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı oldu. Daha önceleri, kırkların çeşitli kabinelerinde görev alan önde gelen bir CHP'liydi.

33 *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1954. Toker, *İsmet Paşa I*, 13-14, Menderes'in partiyi moralsizleştirmek amacıyla İnönü'ye yakın kişileri "satın alarak" CHP'den ayrılmaya kışkırttığını ileri sürer. Somuncuoğlu'na, diyor Toker, banka hesaplarının soruşturulacağı tehdidiyle şantaj yapıldı.

de kampanya başlattı. Yıl sonuna gelindiğinde, DP'lilerle -iddia ettiğine göre İnönü adına- bağlantı kurmuştu ve bu, kısa süren bir partiler arası işbirliği döneminin başlangıcı oldu.[34]

CHP'nin uzlaşma politikasına, kısmen tek tek CHP'lilerin oportünizmi ve kısmen de, DP içinde yavaş yavaş şekillenmekte olan Menderes karşıtı bir hizbin güçlenmesini engellememe isteği neden oldu.[35] Türkiye'nin dış ilişkilerinde, 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktının imzalanmasıyla ve bunu Mısır'ı da kapsayacak şekilde genişletmek için yapılan diplomatik manevralarla belirginleşen hareketli bir dönemdi. Kıbrıs da patlamaya hazır bir sorun haline geliyordu ve Menderes CHP'lilerle işbirliğini memnuniyetle kabul etti. CHP İdare Kurulu, 26 Mart'ta Başbakan Menderes onuruna bir akşam yemeği verdi ve her iki taraf da milletin iyiliği için birlikte çalışmaya söz verdi.[36] Nisan'da Menderes ile İnönü arasında bir dizi toplantı oldu, fakat önemli bir sonuç çıkmadı; çünkü, Menderes baskıcı yasalarını yürürlükten kaldırmaya, İnönü de kukla bir muhalefet partisini yönetmeye isteksizdi.[37]

Canlanma Başlıyor

34 *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1954 ve 1 Ocak 1955. Mükerrem Sarol, Erim'in kendisine nasıl yaklaştığını kendisinin Erim'i nasıl Menderes'le ilişkiye geçirdiğini yazara anlattı. Bu noktada Erim, CHP kurullarında ve kamuoyunda Menderes'in baskıcı önlemlerini savunuyordu ve bu durum İnönü ile Erim arasında ciddi ayrılıklara neden oldu. Bkz. Toker, *İsmet Paşa I*, 47-50.

35 Bkz. Bölüm 3.

36 *Cumhuriyet*, 27 Mart 1955 ve Toker, *İsmet Paşa I*, 60.

37 Menderes grubunu şöyle temin ediyordu: "Meclis'in kabul ettiği kanunlar onların [CHP'liler] isteğiyle değiştirilir mi? Katiyen!" (*Zafer*, 11 Mayıs 1955). Kasım Gülek, kendi kuşkularını şöyle açıklıyordu: "Hükümet sadece kukla bir *muhalefet* istiyor. Fakat bizi katiyen bu rolde görmeyecekler." (*Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1955).

1955 yılı, hem DP hem de CHP için dönüm noktası oldu. DP'nin talihi, 1954'te ulaştığı zirveden düşmeye, CHP'ninki dipten yükselmeye başladı. Bu iki görüngünün nedeni de aynıydı: Artan ekonomik güçlükler. Hükümetin, enflasyonu düşürme ve piyasada temel malların kıtlığının üstesinden gelmedeki başarısızlığı, muhalefet partilerinin eline halka gidecekleri bir konu verdi. Aynı zamanda, muhalefetin liberal özgürlükleri -basın, yargı ve siyasi faaliyet özgürlüğü- savunması, CHP'nin aydınlar arasında eski konumunu yavaş yavaş yeniden elde etmesini sağladı. Dahası, muhalif unsurların çoğu gittiği için, parti 1955 ortalarından itibaren istikrar da kazanmıştı. İnönü, bir kez daha karşı konulmaz lider olarak kabul edildi ve onun emekliliğini isteyenler artık yoktu.

CHP'liler, yeniden kendi konumlarını elde etmek için fiilen olumlu hiçbir şey yapmamış, sadece DP'lilerin hatalarından ve gerilemesinden yararlanmıştılar. CHP, hâlâ ideolojisizdi ve bir kişi partisi, İnönü'nün partisi olarak duruyordu. Bu şaşırtıcı olmayabilir. 1955 Türkiye'si, düşüncelerin ve programların siyasi yönelişlere yön verdiği bir ülke değildi. Siyasi partilerin kaderi liderlerine, yerel seçkin grupların seçmenler üzerindeki nüfuzuna bağlıydı. İnönü, bunu değiştirmek için hiçbir çaba göstermedi ve partisi, tepeden direktiflerle yönetilen bir parti olarak kaldı.

DP'lilerin bölünmesiyle birlikte, inisiyatif muhalefet partilerine geçti. Orta Anadolu küçük burjuvazisi arasında sınırlı bir desteğe sahip küçük bir sağcı parti olan CMP'nin lideri Osman Bölükbaşı, bu inisiyatifin daha etkili bir şekilde kullanılmasına olanak sağlamak için, DP'ye karşı birlik ve ortak eylem imkanları konusunda İnönü'yle görüşmelere başladı.[38] Bu periyodik toplantılar 1955 yılı boyunca sürdü ve temelinde, ortak ilkelerden çok kendini koruma isteği vardı. Ağustos'a gelindiğinde iki parti ara seçimleri boykot etme ve saldırılarını bir bütün olarak DP'den çok Menderes üzerinde yoğunlaştırma konusunda anlaşmıştılar; zira partiye saldırı, DP içindeki muhaliflerini birleştirmesi olasıydı. Tıpkı bir zamanlar DP'liler

38 *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1954, ilk toplantıda olanların haberini veriyor.

saldırılarını İnönü üzerinde yoğunlaştırmış oldukları gibi, muhalefet partileri de saldırılarını Menderes üzerinde yoğunlaştırıyorlardı.[39]

Seçimleri boykot kararı, İnönü'nün kurallara uygun siyasi mücadele yürütme politikasından bir uzaklaşmaydı. Her zaman, seçim yarışım demokrasiyi korumanın bir aracı olarak savunmuş ve partideki aşırıları bu çizgiye uymaya zorlamıştı. Fakat Ağustos 1955'te İnönü, Menderes'in konumunun gerilemekte olduğunu ve normal yapılan seçimlerde bir zaferin onu \$üçlendireceğini ileri sürdü. Oysa boykot dikkatleri muhalefet partilerinin rahatsızlıkları üzerinde toplayacak ve iktidar partisinin prestijini zedeleyecekti.[40] Bu tam da, muhalefetteyken DP'lilerin makul gördüğü bir yoldu.

Aralık 1955'te Hürriyet Partisinin kurulması, CHP'yi geçici olarak gölgede bıraktı ve HP, Mecliste ana muhalefet partisi statüsü kazandı. Fakat bu durum DP'den ayrılanların neden olduğu yüzeysel bir görüngüydü ve Hürriyet Partisi, bir seçimde başarılı olabilecek derecede örgütlenme düzeyinden ve taraftardan yoksundu. Ne var ki, 1956 ve 1957'de, hükümete muhalefetin ana yükünü omuzlayabildi.

1956'da üç muhalefet partisinin işbirliğinden ve birliğinden giderek daha çok söz edildi. 29 Haziran'da hükümetin çıkardığı anti-demokratik yasaları protesto etmek için Meclisi boykot etmeye bile başladılar; fakat bir sonuç elde etmeden 11 Temmuz'da geri döndüler. Karaosmanoğlu ve Bölükbaşı gibi liderler İnönü'ye güvenmedikleri için birliğin zemini çok zayıftı. Hürriyet Partisi, gelecek seçimleri muhalefet kazanırsa kendisinin Cumhurbaşkanı olmayacağını millete ilân etmesini İnönü'den isteyecek kadar ileri gitti. Söylemeye gerek yok, İnönü böyle bir söz vermeyi reddetti.[41] Böyle bir güvensizlik temelinde birlik çok zor olabilirdi.

Fakat CHP'nin canlanması yavaş yavaş ivme kazanıyordu ve İnönü, zamanın kendisinden yana olduğunu biliyordu. 1946'dan beri DP'yi destek-

39 Toker, *İsmet Paşa I*, 82-6 ve 92; Eroğul, *Demokrat Parti*, 120.
40 Toker, bir önceki not.
41 İbid., 67.

Neyen bütün gruplar, DP'ye tek siyasi alternatif olan CHP'ye yavaş yavaş dönüyordu. Basın ve bürokrasi Menderes'ten umduğunu bulamamıştı.[42] Liberal aydınlar, Menderes'e düşman olmaya başlamalarına karşın, İnönü'den hâlâ kuşkulanıyor ve Hürriyet Partisi'ni sığınak olarak görüyorlardı. Turhan Feyzioğlu'nun 7 Haziran 1957'de CHP'ye girişi, aydınların davranışındaki değişikliğin işaretiydi ve İnönü'nün onu memnunlukla kucaklaması şaşırtıcı değil.[43] Her şeyden daha önemlisi CHP, o zamana kadar DP'yi desteklemiş olan fakat şimdi ikisini de desteklemeyi daha akıllıca gören işadamlarından para da almaya başladı. Metin Toker şunları anımsatıyordu: "Bir yıl önce [1954] hiç kimse dönüp CHP'ye bakmazken ve yardım elini uzatmazken, şimdi [1955] büyük tüccar, iş adamları muhalefete de yatırım yapmayı akıllılık sayıyorlardı. Onun için CHP sadece politik bakımdan değil, para bakımından da kanlanıp canlanmaya başlamıştı. Zaten bu hava 1957 seçimlerine kadar devam etti ve o seçimlerde CHP, Meclisteki temsilci adedini tam altı misli arttırdı."[44]

İnönü, artık tek başına ve muhalefet ortaklarına aldırmadan partisinin politikasını formüle edebilirdi. Şubat 1957'deki bütçe tartışmaları sırasında Menderes ile etkili bir ilişki kurma girişimi diğer partileri, özellikle HP'yi yalnız bıraktı ve onların kuşkularını arttırdı.[45] Sonraki birkaç ay boyunca, CHP "sorumluluğunu bilen bir parti" olarak ününü pekiştirirken, Hürriyet partisi hükümetin gazabını üzerine çekti. İnönü, yine bütünüyle

42 DP Kocaeli Milletvekili Cemal Tüzün, devlet memurlarının yüzde 95'i muhalefet partilerini desteklerken sadece yüzde 5'inin DP'yi desteklediğini ileri sürdü (*Cumhuriyet*, 7 Ocak 1959). Orhan Eyüboğlu (bu yazı yazıldığı sırada CHP Genel Sekreteri) eski bir memurdu -ellilerin ortasında bürokrasiden nefret ederek istifa etmişti, hukuk öğrenmeye başladı ve sonra CHP'ye girdi. Bkz. *7 Gün IV/50*, 22 Ağustos 1973, 15-16.

43 *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1957; Toker, *İsmet Paşa I*, 184; ve Turhan Feyzioğlu ile görüşme. Turhan Feyzioğlu, diğer Türk aydınlarından daha gerçekçiydi. Hiçbir zaman etkili bir politik güç olamayacağını bildiği için Hürriyet Partisi'ne katılmadı.

44 Toker, *İsmet Paşa I*, 101, 152 vd.

45 *Cumhuriyet*, 26 ve 27 Şubat 1957.

duruma hakimdi ve epey direniş gösterilse de, çoğunluk partisiyle yakın ilişkiler politikasını Parti Divanı'na oy birliğiyle kabul ettirebildi.[46]

1957 yazına gelindiğinde, partiler erken bir genel seçime hazırlanıyordu ve muhalefet partileri yine birlik sorunları üzerine görüşmelere başladılar. Tek başlarına seçimi kazanabileceklerinden emin olan CHP'liler, küçük partilerle işbirliğinin gereği konusunda ikiye bölündüler. Merkez örgüt bu görüşmeleri desteklerken, yerel organlar bunlara karşıydı. Fakat merkez organ bile, diğer iki parti CHP'ye tabi olurlarsa birliği düşünmeye istekliydi.

Eylül'e gelindiğinde, üç muhalefet partisinin -CHP, HP ve CMP- seçimlerde ortak bir hareket formülü bulamadıkları ortaya çıktı. Fakat, 4 Eylül'de, inter alia, gerekli olan üçte iki çoğunlukla iktidara geldiklerinde, altı ay içinde Meclisi kurucu bir meclise dönüştüreceklerini, yeni bir rejimin temellerini atacaklarını ve yeni bir genel seçim yapacaklarını da belirten ortak bir bildiri yayımladılar. Anayasa, iki meclisli sistem temelinde yeniden gözden geçirilecek, yasaların uygunluğunu denetleme yetkisi olan bir Anayasa Mahkemesi kurulacak, nispi temsil sistemi olacak ve sendikalı işçilerin grev yapma hakkı tanınacaktı.[47]

Liberal vaatlerle dolu bu bildirinin, seçmenleri Demokrat Parti'den uzaklaştırıp uzaklaştırmadığı kuşkuludur. Fakat ciddi ekonomik durumun, özellikle sürekli artan enflasyonun hemen hemen herkesi etkilediğini biliyoruz. Niçin CHP'li olduğu sorulan bir köylü, şu yanıtı veriyordu: "Çünkü tuz pahalı, sigara pahalı, at nalı, mıh... her şey pahalı."[48] Fakat ekonomik krizin bile, muhalefet partilerinin seçim zaferine yetmediği görüldü. Gerçekten, HP ve CMP Meclis'te 4 sandalyeye kadar düştü. Ne var ki, CHP'liler sandalye sayılarını 31'den 178'e çıkardılar ve oy oranları da yüzde 34'ten

46 İbid., 25 Mart 1957 ve Nadir Nadi'nin başyazısı, "Hep Oy Birliği", İbid., 26 Mart.

47 Türk basını, 5 Eylül 1957; B. Lewis, "Democracy", *MEA, X/2* (1959), 70-71; Karaosmanoğlu, 45 Yıl, 225-6; Toker, *İsmet Paşa I*, 204-6.

48 *Cumhuriyet*, 4 Mart 1957, Joseph Szyliowicz, *Political Change in Rural Turkey -Erdemli* (1966), 159'dan aktarma.

yüzde 40'a yükseldi. Parti nihayet durgunluktan çıkmıştı.[49]

İnönü Partiyi Gençleştiriyor -1957

CHP'ye yeni bir çehre verildi ve merkeze genç kan verilerek geçici olarak gençleştirildi. Aydınların imgelemini yakalamayı başarmıştı ve 1957 seçimleri sırasında bütünüyle yeni ve canlı bir atmosfer partiye egemendi. Turhan Feyzioğlu, Bülent Ecevit, Ali İhsan Göğüş, Osman Okyar, Doğan Avcıoğlu ve Coşkun Kırca gibi şahıslar bu sırada partiye girdi ve bunlar partiye yeni bir görüntü kazandırdılar. Seçimlerden sonra CHP Araştırma Bürosunu kurup daha modern ve rasyonel politika yaklaşımını başlatanlar bu kişilerdi.

Partinin üst yapısı değiştirilmesine karşın, temelleri aynı kaldı. CHP'liler, Türkiye'nin en müreffeh ve gelişmiş vilayetlerinin bulunduğu Trakya-Marmara-Ege bölgelerinde DP kalelerine girememişti. Sadece 1950 ve 1954'te toplumsal tabanın hâlâ çok geleneksel olduğu orta ve Doğu Anadolu'da DP'ye kaptırılan bölgeleri tekrar kazanmayı başarmıştılar. CHP'lilerin 1957'de Ankara'nın batısında kazandıkları tek vilayet Uşak'tı. Ankara'daki başarıları, başlı başına değerliydi; zira bürokrasinin Demokrat Partiden uzaklaştığını gösteriyordu. CHP, geleneksel toprak ağaları tarafından desteklenmeye devam etti; batının kapitalist çiftçileri, kapitalist girişimciler ve hatta işçiler gibi yeni ortaya çıkan grupların oylarını almayı başaramadılar.

49 Bkz. Bölüm 2.

50 CHP'nın kazandığı vilayetler: Adana, Ankara, Çankırı, Elazığ, Erzincan, Gümüşhane, Hatay, Kars, Malatya, Maraş, Mardin, Ordu, Sivas, Tokat, Tunceli, Urfa, Uşak ve Van. Hem CHP hem DP, Bingöl, Muş ve Niğde'de milletvekili çıkardı. Hürriyet Partisi Burdur'da, CMP Kırşehir'de kazandı; geri kalan 44 vilâyetin hepsinde DP kazandı. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1957.

Doktrin açısından CHP, sonunda liberal bir tutum benimsemişti. Seçim bildirgesinde, 4 Eylül ortak bildirisinde verilen vaatlerin hepsi tekrarlandı ve genişletildi. Bildirge, sendikalı sanayi ve maden işçilerine grev hakkı, bürokraside çalışan herkese sendika kurma hakkı verme, anti-demokratik yasaları yürürlükten kaldırma ve partizan yönetime son verme vaatlerinde bulunuyordu. Ekonomik cephede CHP'liler, mal kıtlığının üstesinden gelmek ve enflasyonu kontrol altına almak için DP'lilerin meclisten geçirdiği *Milli Koruma Kanunu*'nu yürürlükten kaldırmayı vaat ediyordu.[51] Ekonomiye daha liberal bir yaklaşım benimsediklerini gösteren tek işaret buydu. Yine de amaçları özel sektörü kazanmaktı. Fakat CHP'nin ekonomi konusundaki tartışmalara yaptığı katkı, belki de muhalefet rolünün en verimsiz yanıydı. Bu alanda da, DP'lilere açık bir alternatif sunmadılar.

1957 seçimlerinden sonra CHP, mecliste grubu bulanan tek muhalefet partisi oldu. Ekonomik durum kötüleştikçe, CHP'nin durumu gelişmeye devam etti. 1958 baharına gelindiğinde İnönü, seçim yasası ister değişsin ister değişmesin gelecek seçimlerde partisinin kazanacağından emindi.[52] CHP'liler akıntının tersine döndüğünün farkındaydılar. 1959'un sonlarına ve 1960'ın başlarına gelindiğinde halkın ülkeyi Menderes'ten kurtarması için İnönü'ye yalvardığı söyleniyor.[53] CHP'liler bir seçim yarışında Menderes'i yenilgiye uğratırlar mıydı sorusunun yanıtını asla öğrenemeyiz; altmışlardaki seçimlerde gösterdikleri performans ölçü alındığında, Menderes'i yenilgiye uğratmış olmaları kuşkulu görünüyor.

Hürriyet Partisinin tezi gerçeğe daha yakın görünüyor. 1957'de DP'liler yenilgiye uğratılabilirdi diyorlar: CHP'nin tek başına iktidara gelmesi halinde demokrasinin elden gideceğinden korkan seçmenlerin, salt olumsuz bir ölçü olarak DP'ye oy verdiğini söylediler. Hürriyet Partisi ile CHP

51 *Ulus ve Cumhuriyet*, 11 Ekim 1957. Ayrıca bkz. Karpat, "The Turkish Elections of 1957", *Western Political Quarterly XIV/2* (1961), 436-59.

52 Toker, *İsmet Paşa II*, 60.

53 İbid., 127 ve çeşitli yerlerde.

arasındaki işbirliği görüşmeleri kesintiye uğramasaydı ve iki parti seçimlere ortak girseydi, olaylar farklı olabilirdi.[54] Herhalde bu CHP korkusu değil, İnönü'lü CHP korkusuydu. İnönü yönetiminin anısı, muhalefette geçen 20 yıldan sonra bile yok olmayacak kadar derinden Türk psikine kazınmıştı. 1972'de parti liderliğini bırakmasından sonra CHP'nin talihinin iyileşmeye başlaması olgusu, bunun doğru olduğunu, gösteriyor.[55]

1958 ve 1959 yılları boyunca CHP'nin durumu, DP'nin durumunun gerilemesiyle ters orantılı olarak iyileşti. 24 Kasım 1958'de Hürriyet Partisinin kendisini feshedip CHP ile birleşmeye karar vermesiyle, Partideki liberal güçler çoğaldı.[56] 14. Genel Kongrede (12-15 Ocak 1959) birçok eski HP üyesi CHP'ye katıldı ve bunlardan sekizi Parti Divanı'na seçildi.[57]

Liberalizm ruhunun gelişmesi, partinin iktidara gelir gelmez rejimi ıslah etme vaatlerini tekrarlayan *İlk Hedefler Beyannamesi*'nde ifadesini buldu. "Anayasamız" diye belirtiyordu program, "modern demokrasi ve cemiyet anlayışına uygun, halk egemenliği, hukuk devleti, sosyal adalet ve emniyet esaslarına dayanan bir devlet nizamına göre değiştirilecektir."[58] Bu düşünceler zamanın ruhuna çok uygundu ve bunların birçoğu, Demokrat Partinin devrilmesinden sonra kurulan yeni rejimde ifadesini buldu. Partide, İnönü'nün siyasetten emekliye ayrılmasını isteyen sesler, canlanma ve seçimlerdeki başarıyla birlikte susmuştu. Ellilerin sonunda siyasi baskılar artarken İnönü, bir parti liderinden çok bir kurtarıcı gibi görülmeye başlandı. Sanki CHP ile Menderes arasında sadece İnönü var gibiydi. Fakat kendisine olan bu bağımlılığa karşın, parti safları üzerinde mutlak bir kontrol

54 Bu konu, Hürriyet Partisinin kongresinde, 14 ve 15 Mart 1958, tartışıldı. Bkz. Türk basını, 15 ve 16 Mart 1958.

55 Bkz. *Yankı*, 121 ve 122, 9 Temmuz ve 30 Eylül 1973.

56 Tökin, *Türk Tarihi*, 89; Baban, *Politika*, 369 ve 371-2.

57 *Ulus ve Cumhuriyet*, 17 Ocak 1959. CHP'ye katılan sekiz kişi şunlardı: Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Turan Güneş, Enver Güreli, Cihat Baban, İbrahim Öktem, Emin Paksüt, Feridun Ergin ve Muammer Aksoy.

58 *Ulus ve Cumhuriyet*, 15 Ocak 1959; Kili, *Kemalism*; 175-8; Toker, *İsmet Paşa II*, 143-4.

uygulayamadı. Tüzüğün, Genel Sekreteri Kongrenin seçmesini emreden maddesini değiştirmesine asla izin verilmedi. 14. Kongrenin toplan- dığı ertesi günü, Parti Divanı Genel Sekreteri kongrenin seçeceğini yeniden teyit etti ve 15 Ocak'ta Kasım Gülek yeniden seçildi.[59] Gülek, NATO Parlamenterler Grubu Başkanı Albay Fens'e yazdığı patavatsız bir mektuptan dolayı istifa edinceye kadar, İnönü onunla birlikte çalışmak zorunda kaldı. Bu mektupta Gülek'in Londra'daki NATO parlamenterler konferansına kendisini davet ettirmeye - kötülediği bir partili arkadaşının yerine- çalıştığı söylenir. Mektup soruna Türkiye'de çözüm bulmak üzere geri geldiğinde küçük bir skandala neden oldu.[60] Gülek'in yerine, İnönü'nün yakın bir çalışma ilişkisi kurduğu İsmail Rüştü Aksal geçti.

Cumhuriyet Halk Partisi nihayet doğmuştu. Artık bir muhalefet rolü oynayabilir ve DP'lilere bir alternatif olabilirdi. Fakat iki parti demokratik oyunun kuralları konusunda anlaşamadı ve sonunda ordu müdahale edip demokrasiyi kurtarmak için demokrasiyi yok etti. Tıpkı 1950 seçimleri gibi, Mayıs 1960 askeri darbesi ve bunu izleyen ara rejim de, Türkiye'de yeni bir politik ortam yarattı. CHP bir kez daha bir anakronizm oldu; bu kez İkinci Cumhuriyet siyasetine uygun yeni bir kimlik aramak zorunda kaldı.

59 *Cumhuriyet*, 12 ve 16 Ocak 1959.

60 İbid., 28 ve 29 Eylül 1959; Toker, *İsmet Paşa II*, 179-84.

5. DEMOKRAT PARTİ YÖNETİMİNDE EKONOMİ

Demokratik bir iktisat siyaseti, hususi mülkiyete dayanan, ferdin iktisadi hürriyetini gözeten, hususi teşebbüsü esas tutan bir sistem olarak ifade edilebilir. Bugünkü iktidar, bu umumi görüş çerçevesi dahilinde kalarak, devlete ancak, iktisadi mevzularda, muayyen vazife verilmesini bir esas olarak kabul etmekte, ve devletin başlıca vazifesinin daha ziyade, iktisadi faaliyetleri teşvik, tanzim ve murakabe etmekten, aynı zamanda hukuki ve iktisadi her türlü imkanları ihzar ederek, hususi teşebbüse geniş ve emin iş sahası temin eylemekten ibaret olduğu kanaatindedir.

Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Büyük Millet Meclisi konuşması,
1 Kasım 1952

Demokrat Parti iktidarı, beynelmilel ticari ve iktisadi münasebetlere iştirak etmenin ve bu iştirake imkan verecek lüzumlu iklim ve mevzuatı hazırlamanın tam manasıyla demokratik bir hareket olacağı kanaatinde idi. Demokratik rejimden ve demokratik zihniyetten beklenen şey, memleketi kendi kabuğu içerisine çekmek değil, Türkiye'yi hürriyet ve demokrasi aleminin, siyaseten olduğu kadar iktisaden de bir uzvu haline getirmekti.

R. Kokud, Demokratik Rejim Matbuat-Muhalefet Hürriyet
Suistimali [Ank. 1959]

Devletçilik ve Muhalefet 1945-1950

Cumhuriyet Halk Partisi tekeline meydan okuyan ilk partiyi kuranın bir politikacı değil, bir sanayici olması dikkate değerdir. Ağustos 1945'te Milli Kalkınma Partisi'ni kuran Nuri Demirağ, serbest girişime derinden inanan ve CHP'nin devlet müdahalesi ya da devletçilik politikasına sert bir şekilde karşı çıkan biriydi. Demirağ'a göre Partisi, "milletin devletçi idareden çektiği bin bir türlü sefalete, felakete ve adaletsizliğe son vermek için"[1] kuruldu. Çok az destek gördü ve Demokrat Parti tarafından kısa sürede gölgede bırakıldı.

Demirağ, CHP'ye muhalefetin sadece dar anlamda siyasi olmadığını, aynı zamanda ülkenin maddi olarak kalkınması ile ilgili ekonomik konularla da ilgili olduğunu ve bunun ön koşulunun da iktidar olduğunu kanıtlamayı başardı. DP'lilerin yürüttüğü mücadelede bu boyut, Seçim Kanunu, ya da anti-demokratik yasaların değiştirilmesi gibi siyasi konuların arasında çoğunlukla kayboldu. Yine de ekonomik sorun, hem CHP, hem de muhalefet partileri için öncelikli konu halini almıştı.

Türkiye, II. Dünya Savaşı boyunca sürdürmek zorunda kaldığı pahalı fakat yaşamsal önemde silahlı tarafsızlık nedeniyle yoksul düşmüştü. Savaş, savaşan ülkeler için de pahalıydı; ne var ki, Türkiye'nin durumu bir anlamda daha kötüydü, çünkü hızlı bir telafi için gerekli ekonomik altyapıdan yoksundu. Ülke gelişmeye başlamadan önce bu temel atılmalıydı.[2]

Bütün partiler, ekonomik durumun ciddiliğini ve düzeltmek için hemen önlemlerin alınması gerektiğini kabul ediyordu. Ekonomik doktrin konu-

1 Tunaya, *Partiler*, 641. Bkz. Bölüm 2 ve Lewis, *Emergence*, 383. Nuri Demirağ (1886-1957) bir banker olarak hayata atıldı. 1936'da bir uçak fabrikası kurdu ve sanayide önemli bir şahsiyet oldu. 1945'te politikaya girdi ve 1954'te Sivas'tan milletvekili seçildi.

2 1938 rakamları 100 olarak alınırsa, 1938 ile 1945 yılları arasında Türkiye'nin milli geliri 100'den 77'ye; kişi başına geliri 100'den 69'a; tarımsal üretimi 100'den 74'e düştü; bu durum savaş yıllarındaki genel ekonomik gerilemeyi yansıtıyor. Bkz. OECD, *Country Reports on the Organization of Scientific Research: Turkey* (Paris, 1964), 19 ve çeşitli yerlerde.

sunda önemli hiçbir düşünce ayrılığı yoktu ve birçok CHP'li, devletçiliğin dogmatik bir şekilde izlenecek ekonomik bir sistem olmadığını anlıyordu. Geçmişteki kötü yönetimlerin sonucu olan ekonomik geri kalmışlığın üstesinden gelmek için devletçiliğe yönelinmişti. Amacı hiçbir zaman özel sektöre karşıtlık olmamıştı; gerçekte, devletçiliğin amaçlarından biri, yakın bir gelecekte ekonomide egemen faktör olarak devletin yerini alabilsin diye özel sektöre yardım etmek ve büyümesini teşvik etmek olmuştu.[3] Sorun, diyordu Sadak, devletçiliğin sınırlarının hiçbir zaman belirlenmemiş olması ve zaman zaman bunun liberal ekonomik kavramlarla çatışır hale getirilmesiydi. Devlet iki sektör için ayrı işlevler tasarlayamadı -özel sektördeki güvensizliğin başlangıçtaki nedeni. İki sektörün işlev ve sorumlulukları tanımlanmış olsaydı, Türkiye bir karma ekonomi kurma yoluna girebilirdi.

Sadak'ın devletçilik yorumu teoride doğruydu. Fakat bürokrasinin ekonomi üzerinde kurduğu hakimiyet, devletçiliğin başlangıçtaki hedeflerini zedeledi. Bürokratlara statükonun devam ettirilmesinde geniş çıkarlar sağladığı için, devlet sektörü üstünlüğünü kurdu. Menderes, Mecliste şunları söylerken, durumu doğru teşhis ediyordu:

> Eski iktidarın tek parti hakimiyetinde ifadesini bulan siyasi görüş ve kanaatleri onun iktisadi ve mali politikasına da aksetmiştir...
>
> Böylece, zamanla müdahaleci kapitalist, bürokratik ve inhisarcı bir devlet tipi ortaya çıkmıştır. Bu tip devletin; masrafları mütemadiyen arttırarak memleketi borçlanma yoluna sokmuş olmasını ve iş ve istihsal hayatını kısırlaştırarak iktisadi kaynaklarımızın gelişmesine engel olmuş bulunmasını tabii görmek lazımdır.[4]

Sadak bile, CHP'nin bürokrat kanadının devletçiliği, iktisadi devlet teşekküllerinin öncelikli motivasyonunun kâr olmadığı "devlet sosyaliz-

3 Necmettin Sadak, *Akşam*, 16 Aralık 1945. Devletçilik üzerine tartışmalar için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 1923-1950 (1962).

4 Menderes'in 29. Mayıs 1950 tarihli program konuşması, Öztürk, *Hükümetler*, 348-9'da.

mi"nden "devlet kapitalizmi"ne dönüştürmek istediğini belirtmişti. Bu durumda devlet özel sektörle rekabet edecekti ve bu önceki sistemden daha kötü olurdu.

Devletçilik, kırkların sonundan itibaren ciddi bir değişim sürecine girdi ve muhalefet partilerinin politikalarından çok, Marshall Yardım programı buna itilim verdi. Amerikan yardımını, Türkiye'nin ekonomik politikalarının Amerikancı eleştirisi izledi ve hükümet bunu dikkate almada gecikmedi. İlişkiler gelişip Ankara daha çok Amerikan yardımına bağımlı hale gelince, "daha iyi bir anlayış sağlamak ve ekonomik yardımı gerekçelendirmek için iç rejimin Amerika Birleşik Devletleri'nin daha fazla hoşuna gitmeye çalışması gerektiği"[5] anlaşıldı. Türk hükümetine tavsiyelerde bulunmak üzere gelen Amerikan ekonomik misyonu üyeleri özel sektör mensuplarıydı ve doğal olarak Türk hükümetini devletçilikten uzaklaşmaya yönlendirdiler. 1948'de Türk ekonomisi ile ilgili bir araştırmayı yöneten Max Thornburg'un faaliyeti, "devletçiliğe son verip serbest girişimden yana olmanın... Amerikan yardımının önkoşulu olması gerektiğine [ve bunun] geniş ve etkili bir görüşme üzerinde [hem Türk hem Amerikan] etkisi olacağına inanmasından ötürü"[6] anlamlıydı.

Ekonomi ile politika arasında sıkı bir bağ vardır ve DP'liler serbest girişim olmadan demokrasiyi kurmanın imkansız olduğuna inanıyorlardı. Devlet sektörü özel sektörün gereklerine bağımlı hale gelinceye kadar siyasi demokrasinin güvencede olamayacağı düşüncesi, ancak üretim araçlarının özel sahipliğine son verilmesiyle siyasi iktidarın pekiştirilebileceği şeklindeki komünist doktrinin sadece bir başka yanıydı. DP'liler için iğrenç

5 Robert Kerwin, "Private Enterprise in Turkish Industrial Development", *MEJ VII* (1951), 24. Kerwin, Türk sanayini incelemek üzere 1948'de Türkiye'ye geldi. 1950'de Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasına girdi ve doktora tezi "Etatism and the Industrialization of Turkey"i (1956) yazdı.

6 Kerwin'in makalesi (bir önceki not), 24. Ayrıca bkz. Max Thornburg ve diğerleri, *Turkey: an Economic Appraisal* (1949). Thornburg, California Standard Oil Company'nin Mühendisler Kurulu Başkanı ve ABD Dışişleri Bakanlığının petrol danışmanıydı. 1956'da Menderes, ekonomik konularda kendi danışmanı yaptı.

olan devlet mülkiyeti değil, devlet girişimlerinin özel sektörle çok az ilgisi bulunan "müdahaleci kapitalist, tekelci bir bürokrasi"[7] tarafından yönetilmesi olgusuydu. Politikacıların yöneticiler üzerindeki hegemonyasını tesis etmek için, siyasi sistemin değiştirilmesi gerekiyordu.

1946 ile yenildikleri 1950 yılları arasında CHP'liler, Türkiye'de liberal bir ekonomik sistem kurmak için birçok önlem aldılar. 1946'nın "7 Eylül kararları," bu yöndeki ilk adımdı. Kasım ayının sonunda Başbakan Peker, hükümetin bütün önlemlerinin rekabet ve serbest liberal sistem ilkelerine dayandığını basına söyledi.[8] DP'liler serbest girişimin meziyetlerini yüceltirken, CHP'liler devlet mülkiyeti yapısını yavaş yavaş bozuyordu. Süreç ihtiyatlıydı; çünkü, partide devletçilerle liberaller arasında liberallerin zaferiyle sonuçlanan bir mücadele vardı. DP'liler iktidara geldiğinde, bir dizi ekonomik düzenleme zaten yapılmış durumdaydı ve bunlar DP'nin ekonomik politikasının temelini oluşturdu. İki rakip partinin seçim bildirgelerinde temel hiçbir farklılık yoktu.[9] Ne var ki, Batı'da serbest girişimin şampiyonu olarak ilân edilen DP oldu.

DP'nin Devletçiliğe Yaklaşımı

İki partinin kendi politikalarını yürütme tarzında bir farklılık vardı ve DP'lilerin iktidarı almasından hemen sonra, bu açığa çıktı. Yeni bir parti olarak DP'nin geçmiş politikalarla hiçbir bağı ve farklı yönlere çeken hizipleri yoktu. Bu nedenle, önemli hiçbir sınırlama ve engelleme olmadan kapitalist kalkınma yolunu izleyebildi. DP'liler, tamı tamına CHP'lilerle aynı

7 Karpat, *Politics*, 172-3; Erhan Bener, "Foreign Trade Regime of Turkey", ESSCB, *Foreign Trade and Economic Development* (1970), 174-5 içinde.

8 Türk basını, 1 Aralık 1946; *Ayın Tarihi*, Aralık 1946, 226-7.

9 CHP bildirgesi için bkz. Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri* (1963), 114-15. DP bildirgesi için bkz. *MEA I/5* (1950), 149-50 ve *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950, 53-61.

görevi tamamlamaya çalıştıklarını kabul etmiştiler, fakat bunu daha etkili bir şekilde yerine getirebileceklerine inanıyorlardı.[10]

Partinin ekonomik politikasını, Menderes'in ilk kabinesinde İşletmeler Bakanı, ikincisinde Ekonomi ve Ticaret Bakam olan Prof. Muhlis Ete açıkladı. Mayıs 1950'de radyodaki bir seçim konuşmasında CHP'nin ekonomik politikasını ekonomik ilkelere uymamakla eleştirdi ve kendi partisinin daha tutarlı olacağı vaadinde bulundu:

> Bize göre devletin iktisadi siyaseti, hususi mülkiyete dayanan, ferdin iktisadi hürriyetini koruyan ve iktisadiyat sahasında hususi teşebbüsü esas tutan bir rejimdir.
>
> Mahaza iktisadi sahada hususi teşebbüsü esas tutmak memleket ekonomisinde, devlet işletmelerine ve kooperatiflere yer vermemek manasına gelmemelidir.
>
> Devlet işletmeciliğinden ziyade "devlet tanzimciliği" şeklinde anladığımız devletçilik, daha doğrusu devletin iktisat politikası devletin iktisatla olan alakası, muhtelif iktisat kollarının gelişmesi uğrunda ittihaz etmesi gereken teşvik, himaye ve murakabe tedbirleri şeklinde tecelli etmelidir.
>
> Devlet tesis ve işletmeciliği tabiatı iktizası inhisarı mahiyette olan ve hususi teşebbüs ve sermayenin ele alamayacağı işlere, amme hizmetlerine hasredilmelidir.
>
> Bize göre, hususi mülkiyet ve şahsi hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisadın sahibi aslisi ferttir veya şirket halinde hususi teşebbüstür. Bizim tezimizde, devlet iktisadın içinde değil, üstünde vazife alır.

10 Celâl Bayar, aynı malzemeden helva yapan aşçılar benzeştirmesini kullandı; biri diğerini geçecekti ve bu biri, Bayar'a göre, DP'ydi. (Bayar'la görüşme).

Binaenaleyh devlet bundan böyle amme karakterine haiz olmayan sahalarda işletmeciliğe geçmemeli ve muhtelif sebepler tahtında kurduğu işletmeleri... muayyen bir plan dahilinde peyderpey hususi teşebbüslere ve kooperatif birliklerine devretmeye başlamalıdır.

Fakat esaslı ve müstakar bir iktisat politikası tanzim ve tedvin edebilmek için, memleket iktisadı bünye ve münasebetlerini tatbik etmek üzere, ilmi hüviyetleri veya iş hayatındaki başarılarıyla tanınmış iktisatçılardan mürekkep bir iktisadi araştırma merkezinin kurulmasını derpiş ediyoruz."

Muhlis Ete, kendi partisinin ekonomik politikasının geniş bir teorik ana çizgilerini verdi; Menderes kendi hükümetinin bunu izlemeye kararlı olduğunu gösterdi. Temel ilkeler aynı kaldı. Menderes'in ifadesi doğal olarak daha özgüldü ve esas vurgu ekonomik büyüme üzerineydi. Bunu başarmak için hükümet şunları yapmaya kararlıydı:

A) Bütçenin yatırım mahiyetinde olan kısmı, mümkün olduğu kadar genişletmek ve bunun dışındaki bütün imkanlarımızı da yalnız ve yalnız istihsale matuf mevzulara tevcih etmek;

B) Hususi teşebbüsün kendini hukuki ve fiili emniyet altında hissetmesini sağlayacak bütün tedbirleri almak ve onun süratle gelişmesine yardım etmek;

C) Memlekette mevcut sermayenin ihtisale akmasını kolaylaştırmak;

Ç) Yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek ve icaplarını yerine getirmek.

3 – İktisadi cihazlarımız için devlet bütçesinden envestisman mahiyetinde ayrılacak tahsisatı memleketimizin tabi i şartlan göz önünde bulundurularak vücuda getirilecek bir plana bağlamak.

11 Kuruç, *İktisat*, 117; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1950, 70-2.

> 4 – İstihsal hayatını devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerden kurtarmak...[12]

Menderes, daha önce Ete tarafından ifade edilen hususi teşebbüs konusundaki parti görüşlerinin pek çoğunu tekrarlıyordu. Hükümetin ticaret politikasına dönerken şunları ilân ediyordu:

> Ticari sahada iç ve dış şartların müdahaleyi zorlamadığı hallerde işi serbest ve normal kaidelere [piyasanın] bırakmak asil olacaktır.
>
> Her hal ve kârda dış ticaret rejimimize kati bir istikrar vermek lüzumuna şiddetle kaniyiz.[13]

Hükümetin, ekonominin modern sektörleri, sanayi ve ticaret ile ilgili politikasının teorik ve pratik ana hatları bunlardı. ("Geleneksel" tarım sektörü aşağıda tartışılıyor). Uygulamalarıyla geçmişten açıkça koparak, koşullar elverdiği kadar liberal olunmaya karartıydı.

Felsefe ve mizaç olarak DP'liler, eski rejimle bütünleştirdikleri bürokratik prosedürlere yabancıydılar. Devlet karşıtı bir platformdan iktidara geldiler ve içtenlikle kendilerini seçim vaatlerini yerine getirmeye mecbur hissediyorlardı. Dahası, ülkedeki birçok kötülükten tek partili devlet aygıtını sorumlu tutuyor ve bunu düzelttiklerinde ülkenin ilerleyeceğine inanıyorlardı. Devlete yönelik antipatileri, çok partili, yarışmalı siyasi yaşamın -devlet memurlarından çok iktidar partisi liderlerinin himayeciliği tekelleştirip devleti siyasi borçlarını ödemek ya da destekçileri ödüllendirmek için kullandığı- asli bir yanıydı. Bürokrasi aracılığıyla iş görmek, özel girişimcilik ve bireysel inisiyatif ruhuna, DP'lilerin savunduğu ilkelere aykırıydı. Bu nedenle, *par excellence* bürokratik bir süreç olan planlama kavramı, onlar için lanetli kavramdı. Gerçekte ise, hiçbir zaman bütünsel ekonomik plan

12 Öztürk, *Hükümetler*, 351-4; Kuruç, *İktisat*, 118-19.
13 Bir önceki not.

anlamında değil, daha çok bir program anlamında da olsa, "plan" terimini sık sık kullandılar.

Birinci Menderes kabinesinde Bayındırlık Bakanı olan General Fahri Belen, kendi bakanlığının önceki yönetim tarafından bir "plan üzerine" oturtulduğunu anımsıyordu. Demiryolu, karayolu, baraj ve su yolları ile ilgili Belen'in kendi programının temeli olarak kullanmak istediği etüt ve planlar vardı. Fakat önerileri kabinede takılıp kaldı. Bir asker olarak Belen, bürokratik yapı aracılığıyla plan yapma ve çalışmaya hazırlıklıydı. Sivil kabine arkadaşları öyle değildi. Başbakan Menderes, Belen'e bakanlığı için hazırladığı) beş yıllık planın komünist ilkeye dayandığını söyledi.[14]

Belen, Menderes'in bakanlarla yabancı firmalar arasındaki görüşme ve ilişkilere çok sınırlı izin verdiğini de fark etti. Yabancı anlaşmalarla ilgili görüşmeleri bir Devlet Bakanı yürütüyordu ve bu durum, süreci profesyonel ve teknik olmaktan çok siyasi bir süreç haline getiriyordu. Bu uygulama, kısmen Türkiye'nin Batı ile, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'yle gelişen ekonomik ilişkileri tarafından dikte ettirildi. Amerikalı uzmanlar, ekonomik işlere devlet müdahalesi politikasını eleştirmiş ve "...serbest girişim Amerikan yardımının bir önkoşulu olmalıdır"[15] diye vurgulamışlardı. Bu durum, diye belirtiyordu Kerwin, geniş ve etkili bir görüşme üzerinde etkili oldu ve bürokrasi etkiyi hemen hissetti. Bu uzmanlar, devlet memurlarından çok doğrudan politikacılarla görüşme ayrıcalığından başlangıçta memnundular; daha sonra Amerikan iş dünyasının, doğrudan Türk iş dünyasıyla görüşmesini koşul olarak öne sürdüler.

DP'nin zaferi, partinin devlete üstünlüğünün ve politikanın yönetime egemenliğinin tesis edilmesiyle damgalandı. Fahri Belen, "her girişimde planlamadan çok oy kokusu geliyordu..."[16] diye yazdığında demek istediği budur. DP'liler -aynı durum CHP'liler için de belki eşit derecede geçerli

14 Belen, *Demokrasi*, 20.

15 Kerwin, "Private Enterprise", *MEJ VII* (1951), 24.

16 Belen, *Demokrasi*, 17.

olurdu- önemli politik etkileri olacak ve ertesi seçimlerde oyları garanti edecek ekonomik projelere öncelik vermeye başladılar. Muhalefet partilerinin, DP'lilerin kurduğu çimento ve şeker fabrikalarını, kuruldukları yerlerin ekonomik olmamasını dikkate alıp "seçim fabrikaları" olarak nitelendirmeleri boşuna değil.[17]

Özel Sektör Gereğini Yapamıyor

Menderes, CHP'nin devlet kapitalizminden ayrı liberal bir kapitalizm yaratmanın salt bir yasa meselesi olduğu yanılsaması içindeydi. Menderes'e göre, hem kamu hizmeti gören hem de temel sanayiyi oluşturan girişimleri devletsizleştiren önlemleri meclisten geçirse, işadamları ve sanayiciler gerisini yapacak ve hemen özel sektör ortaya çıkacaktı. 6 Temmuz 1950'de Muhlis Ete, hükümetin çimento ve briket fabrikalarından oluşan Sümerbank yapı sanayini devletsizleştirmeyle işe başlayacağım ilân etti. Bunu tekstil sanayi izleyecekti. Potansiyel yatırımcılara çeşitli tercihler sunuldu. Girişimleri bütünüyle satın alabilir ya da devletle ortaklık kurabilirlerdi. Hükümet, içerde ve dışarıda özel girişim şirketleriyle ortak işlere girmeye, ya da bazı teşebbüsleri yerli ya da yabancı sermayeye kiralamaya da istekliydi.[18]

Ağustos'ta, devlet girişimlerinin bu transferini ve özel sektörün gelişmesini kolaylaştırmak için, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası kuruldu. 125 milyon TL'lik sermayesini önde gelen ulusal ve yabancı bankalar temin etti; Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, 9 milyon dolarlık bir borç verdi, Marshall Yardımı 37 milyon TL sağladı. Bankanın belirtilen hedefi "özel

17 Menderes, *Konuşmalar I*, 243; Eroğul, *Demokrat Parti*, 96.

18 *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1950. "Devletsizleştirme" terimi, milli olmaktan çıkarma yerine tercih edildi; çünkü bizzat Türkler son zamanlara kadar, devlet ile millet arasındaki uçurumu farkında olmadan açığa vurarak millileştirmek yerine devletleştirmek terimini kullanıyorlardı.

sanayi kurmak, yerli ve yabancı sermayenin sanayiye girmesini teşvik etmek ve Türk sanayisinin dayandığı menkul değerleri özel ellere transfer edip orada muhafaza etmek"ti. Banka, üretken kapasitelerini genişletmeleve yenilemeleri ya da yeni üretim birimleri kurmaları isteğiyle sınafirmalara uzun vadeli krediler verdi. Firmalara teknik ve idari danışmanlık ve rehberlik hizmetleri sundu ve özel sektör adına Marshall Yardımı Fonlarını yönetti.[19]

Menderes'in 1951'deki politikasını çözümleyen Bernard Lewis, şunları yazıyordu:

> Şu anki hükümet politikası, devletçiliği bir bütün olarak ortadan kaldırmak değil, onu tedricen azaltmak ve sonunda özgül olarak devlet mülkiyetine uygun, ya da aynı şey olan özel sektör için çekici olmayan ekonomik faaliyet biçimleriyle sınırlamak gibi görünüyor...
>
> ... Buradaki temel soru şudur: devletçilik altında Türkiye'nin planlı imarı, eski koşullara ya da bir tür ekonomik sömürgeciliğe geri dönme tehlikesi olmadan, sınırlanmasını ya da terk edilmesini gerektirecek kadar ileri gitmiş miydi?... Kuşkusuz, 20. yüzyılın ortalarında, Türkiye tarihinde kaçırılan 19. yüzyıl liberal kapitalizmine geri dönme ya da onu yakalama çabası tehlikesiz değildir.

Gerçekten, Türkiye'de liberal kapitalizm geliştirilmeden önce yanıtlanması gereken temel soru buydu. DP'liler, özel girişimcilik değerlerinin somut ifadesi olan toplumsal sınıfın çok küçük ve az gelişmiş olduğunu fark ettiler. Var olduğu kadarıyla böyle bir tabakanın faaliyetleri, egemen toplumsal davranışlar ve değerler tarafından engelleniyordu. Bu nedenle bütün iyi niyetlerine karşın, kendi programlarını uygulamada DP'lilerin güçlükleri vardı. Devlet sektörünü sınırlamanın uygun bir formülünü bu-

19 *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1950; Osman Okyar, "Industrialization in Turkey", *MEA IV/6-7* (1953) 214-15; Eroğul, *Demokrat Parti*, 69.

20 "Recent Developments in Turkey", *IA XXVII* (1951), 328 ve 329.

lamadılar ve işadamları yol açma güveninden yoksundular. Yeni hükümetin politikaları ile ilgili kaygılarından ötürü, ihtiyatla fırsat kolluyorlardı. Ticaretle uğraşan gruplar, kendilerine sunulan devlet girişimlerini satın almada Menderes'in beklentilerini boşa çıkardılar; aynı şekilde yeni sınai yatırımlarını da arttırmadılar. Böylece, on yıl boyunca özel sektör çok yavaş bir şekilde büyüdü.

DP'liler, liberal kapitalizmin gelişmesine bağlanmışlardı, fakat hızlı ekonomik büyümeye olan bağlılıkları daha büyüktü. Özel sektörden umduklarını bulamadıkları için, sınai büyüme açısından olası bir alan olarak tekrar devlet sektörüne döndüler. Devlet girişimleri modernleştirildi ve üretim kapasiteleri arttırıldı;[21] devlet sektöründen sorumlu bürokrasi bile on yıl içinde iki katına çıktı.[22] Cumhuriyet'teki yazısında Nadir Nadi (7 Mayıs 1952), iktidar gerçekliklerinin DP'nin liberalizm iştahını kestiğini fark etti. Yine de, hükümet başlangıçta planladığı kadar devlet girişimini özel sektöre devredemediyse de, bazı gelişmeler kaydedilmişti: özel sektöre tanınan fırsatların olumlu sonuçlarına işaret eden İşletmeler Bakanı Sıtkı Yırcalı, devletin sahibi olduğu Sümerbank'ın bir zamanlar ülke ihtiyaçlarının yüzde 70'ini karşılarken, artık sadece yüzde 30'unu karşıladığını belirtiyordu. Bu, özel girişimin ne ölçüde büyüdüğünün bir göstergesiydi.[23]

21 Okyar, *Industrialization, MEA IV/6-7* (1953), 215-16 ve makalesi, "Hususi Teşebbüs Mevzuunda ne Yapılacaktı, ne Yapıldı?" *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1951.

22 C. H. Dodd, *Politics and Government in Turkey* (1969), 50. Ayrıca bkz. Sadun Aren, *Ekonomi El Kitabı*, 3. baskı (1972), 159; burada 1950-1960 döneminde devlet ve özel sektördeki gelişmeler karşılaştırılıyor.

23 Ankara Radyosu, 15 Kasım 1952, *SWB/V/312/24* içinde. Menderes, bir bakıma farklı ve daha ayrıntılı bilgi veriyordu: "Sümerbank 1938'de tekstil ihtiyacımızın yüzde 60'ını karşılarken, şimdi sadece yüzde 40'ını karşılayabiliyor." İbid., 8 Ocak 1953, *SWB/V/328/24* içinde.

Yabancı Sermayeye Bağımlılık

Bu kez devletçiliğe vurgu, kırklardaki kadar aşırı değildi. Özel girişimciliği geliştirmek için devlet sektörünü kullanmayı umut eden öncellerinden farklı olarak DP'liler, devlete sınırlı bir rol biçtiler. Özel sektörün hızlı büyümesine itilim verme görevini yerine getirmek için, yabancı sermayeye dayanmaya yöneldiler. Yine, DP politikalarını daha önce CHP'liler düşünmüştü: 22 Mayıs 1947'de Peker kabinesi, Türkiye'ye yabancı sermaye yatırımlarını kolaylaştıran bir kararname çıkarmıştı ve bunun yatırımcıları çekmeye yeterli olmadığı anlaşılınca, CHP'liler 1 Mart 1950'de, ilk Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nu çıkardılar.[24]

DP'liler, her şeyde yaptıkları gibi, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik sürecini de hızlandırdılar. Özel sektöre sempatik bakan bir hükümet iktidara gelir gelmez, yabancı paranın Türkiye'ye akacağını sandılar. Ne var ki, yerli yatırımcılardan umduklarını bulamadıkları gibi, dışardan da beklediklerini bulamadılar. Fakat iyimserdiler ve büyük miktarda yabancı sermayeyi Türkiye'ye çekmek için -bunu Türk ekonomisi için yaşamsal görüyorlardı- sadece psikolojik iklimi değiştirmek gerektiğine inanıyorlardı.[25] Cumhurbaşkanı Bayar, New York'taki Calvin Bullock Forumu'nda bankacılardan ve finans çevrelerinden oluşan dinleyicilerine şunları söylüyordu:

> Gösterdiğimiz çaba ne kadar büyük olursa olsun, mali ve teknik kaynaklarımızın zenginlik kaynaklarımızdan gerekli hızda yararlanmaya yeterli olmadığını görüyoruz... Kaynaklarımızın daha hızlı bir şekilde üretime açılması gerekir. Yabancı sermayeyle bu mümkün olacaktır.[26]

24 Aren, *Ekonomi*, 81-2; Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Yabancı Sermaye* (1970), 154.

25 *Cumhuriyet*, 13 ve 16 Mayıs 1951. Eski DP'lilerle görüşme. Aynı davranış, CHP de dahil pek çok siyasi partinin taraftarları arasında egemendi.

26 Ankara Radyosu, 26 Şbt. 1954, *SWB IV*/445/21-2 içinde; Recep Bilginer ve M. Ali Yalçın, ed. *Türkiye Reisicumhuru Celâl Bayar'ın Amerikan Seyahatleri*, 150.

2 Ağustos 1951'de DP'liler, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nu liberalleştirerek, yabancı sermaye girişine itilim verme doğrultusunda ilk adımı attılar. Değiştirilen yasa, Türk sanayinde, enerji kaynaklarının (petrol dahil) ve madenlerin işletilmesinde, altyapı yatırımlarında ve ulaştırma alanlarında yabancı yatırımlara büyük teşvikler veriyordu. Dahası, yatırımcıların, yıllık kârlarının yüzde 10'unu döviz olarak kendi ülkelerine aktarmalarına olanak verildi.[27]

O onda bile, bu yasanın sağladığı koşulların, ekonomide önemli bir değişiklik yaratacak derecede yoğun bir sermaye akışını çekmeye yeterli olmadığı pek çok kişi için açıktı.[28] Hükümet hemen bunun farkına vardı ve politikalarını daha da liberalleştirmeye karar verdi: yabancı yatırımcının önünde sallandırılan yem, Türkiye'nin petrol kaynaklarının işletilmesiydi. Sıtkı Yırcalı, hükümetin sermaye ve tekniklerini Türkiye ile birleştirmeye istekli yabancı firmalarla anlaşmalar yapacağını ilân etti. Bu önemli bir ödündü; çünkü, hükümet petrol gibi yaşamsal kaynakları devlet tekeli olarak koruma ilkesinden ayrılıyordu.[29]

ABD Büyükelçisinin tepkisi dolaysız ve lehteydi. Texas'lı bir petrolcü olan Büyükelçi George McGhee, bu değişikliği düşünce olarak memnuniyetle karşıladı ve bunun, diğer birçok ülkenin petrol politikasında asli olarak var olan güçlüklerin bertaraf edilmesi açısından iyi bir örnek oluşturacağım söyledi. "Son otuz yıldır petrol araştırmalarını devlet tekeli altında yürüten ülkenin, şimdi yabancı firmaları ortaklığa davet ediyor olması olgusu, yeni bir ortak yatırım örneği oldu."[30] 22 Ocak 1953'te *Cumhuriyet*, bir California firmasıyla bir petrol rafinerisi inşa etme anlaşmasına varıldığı haberini verdi.

27 Türk basını, 2 Ağs. 1951; Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 155; Robinson, *Republic*.

28 Doçent Dr. Mehmed Oluç, "Yabancı Sermaye Teşvik Kanunu ile Hariçten Sermaye Akını Beklemeyelim", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1951.

29 Ankara Radyosu haberi, 29. 11. 1952, *SWB IV/318/19-20* içinde ve Nadir Nadi, "Hükümetimizin Yeni Petrol Siyaseti" *Cumhuriyet*, 1. 12. 1952.

30 Ankara Radyosundan aktarma, 7 Aralık 1952, *SWB IV/320/22* içinde.

ABD Temsilciler Meclisi Dış Ticaret Komisyonu Başkanı ve Chicago Inland Steel Company'nin Yönetim Kurulu Başkanı olan Clarence Randall, 26 Ağustos 1953'te Ankara'ya geldi. Yabancı sermayenin nasıl çekileceği konusunda hükümetle görüşmeler yaptı ve basına, yabancı yatırımlarla ilgili yasanın yeniden değiştirilmesi gerektiğini söyledi. Yeni yasa, yerli sermayeyle aynı haklara sahip olması gereken yabancı sermaye faaliyetleri üzerindeki bütün sınırlamalara son vermelidir. Döviz transferi konusunda hiçbir sınırlama olmamalı ve dış borsalarda Türk hisse senetlerinin kullanılmasının kolaylaştırılması için çaba gösterilmelidir. Türkiye'deki yatırım olanaklarını tanıtacak bir örgüte gerek vardı; hükümet devlet girişimlerini sınırlandırmalıydı; devlet girişimlerinin, yerli girişimcilerin ve yabancı kapitalistlerin "serbest rekabet ilkelerine dayalı eşit koşullar altında" faaliyet göstermelerine olanak tanımalıydı.[31] *Ulus*, Başkan Truman, Amerika'nın yabancı ülkelerle ilişkilerini geliştirmek için devleti kullandığı halde, Başkan Eisenhower'ın, aynı amaca ulaşmak için özel kapitalistleri tercih ettiği yorumunda bulundu.[32] Hükümetin liberal beyanatları hemen sonuç getirdi. 10 Eylül'de Dünya Bankası, özel sanayiyi finanse etmek için Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'na yatırılmak üzere Ankara'ya 9 milyon dolarlık bir kredi vermeyi kabul etti.[33]

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 18 Ocak 1954'te değiştirildi ve Petrol Kanunu 7 Mart'ta meclisten geçti.[34] Ülkede büyük bir iyimserlik havası vardı ve birçok kişi Türkiye'nin kalkınma yolunda dönüm noktasına ulaştığını sanıyordu.[35] Ülkeyi imar etmek için gerekli sermayenin dışardan

31 Ankara Radyosu; 29 Ağustos 1953, *SWB IV/394/19* içinde; *Ulus*, 29 Ağustos ve *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1953.

32 *Ulus*, 29 Ağustos 1953.

33 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1953.

34 Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 155-6; Hershlag, *Turkey*, 152-5. Bu değişiklik, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Amerika'ya resmi ziyaretiyle çakıştı (27 Ocak-27 Şubat

35 1954). Bu ziyaretin amaçlarından biri daha fazla yardım ve yatırım sağlamaktı. Örneğin bkz. Nadir Nadi, "Yabancı Kapital" ve "Köşeyi Dönen Türkiye", *Cumhuriyet*, 13 ve 14 Ocak 1954.

geleceği ve Türkiye'nin hemen gelişmiş dünyanın saflarına katılacağı umuluyordu. "Hiçbir milli ekonomi," diye ilân ediyordu Menderes, "yabancı sermaye olmadan gelişmemişti. Bu nedenle, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nu meclisten geçirmeyi vatanseverlik vazifemiz olarak görüyoruz."[36] DP'liler, Avrupa'nın yoğun Amerikan yardımı ve yatırımıyla gerçekleştirdiği ekonomik düzelmeye kanmıştılar. Safça, aynı sürecin Türkiye'de de gerçekleşeceğine ve sanayileşmenin ve ekonomik kalkınmanın acı yanlarından sakınabileceklerine inandılar. Türkiye'nin ekonomik ilerlemesinin, yavaş yavaş güçlü bir temel yaratma sürecine değil, yan etkileri ülkenin bütün ekonomik yaşamını hemen kıskaca alacak olan ekonominin belli temel sektörlerinin büyümesine bağlı olduğuna inandılar.

Bütün teşviklere ve ödünlere karşın, yabancı yatırım düş kırıklığı yaratacak derecede düşük, Türkiye'nin kalkınması sorununa herhangi bir katkı sağlamaya yetersiz kaldı.[37] Ne ülkenin kaynaklarını geliştirip işletmek için gerekli sermayeyi sağladı, ne de artan işsizliği hafifletmek için istihdam yarattı. Yine de, Türk sanayindeki yabancı sermayenin etkisi, yatırılan sermaye miktarıyla bütünüyle orantısızdı. Yerli kapitalizmin daha güçlü ve daha gelişmiş yabancı ortaklar tarafından engellenmesiyle sonuçlanan, yabancı ve yerli girişimciler arasında ortaklık döneminin başlangıcı oldu. Ulusal bir Türk sanayi geliştirmek fiilen olanaksızdı -fakat ancak altmışlarda bu anlaşılmaya başlandı.

Tarım Sektörü

Sanayi, Türk ekonomisinin her zaman üvey çocuğu olmuş, vurgu sürekli tarım ve ticarete yapılmıştı. Bunun nedeni, kentlerde ticaret burjuvazisinin, kırsal kesimde toprak ağalarının siyasi gücüydü. Daha Cumhuriyetin kuruluşun-

36 *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1956. Menderes, CHP'nin DP'lilerin ülkeyi yabancılara sattığı ve kapitülasyonları geri getirdikleri suçlamasını yalanlamak için bu demeci verdi.

37 Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 157-62; bkz. özellikle 1951-1960 arası yıllardaki yabancı yatırımların rakamlarını veren 158. sayfadaki tablo.

da Kemalistler, modernleşen bürokrasi, ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları arasında zımni bir ittifaka dayalı bir rejim kurdular. Bu nedenle, otuzlarda devletçiliğe başlandığında, bunun tarım ve ticarette değil sadece sanayide etkili olması şaşırtıcı değildir. Çeşitli cumhuriyet hükümetleri, toplumsal ve ekonomik kimi dengesizlikleri düzeltmek için bir toprak reformu yapma gereğinin farkında olmalarına karşın, hükümet ticari ve tarımsal faaliyetleri düzenleme doğrultusunda hiçbir girişimde bulunmadı.[38] Hem tüccarlar hem de toprak ağaları zamanla, özellikle de önemli servet biriktirdikleri savaş yıllarında, daha da güçlendi: ekonomik güçleriyle birlikte siyasi nüfuzları da arttı ve bu durum, iki büyük partinin savaş sonrasında izlediği politikalarda ifadesini buldu.

DP'liler tarımı kendi ekonomik politikalarının köşe taşı haline getirdiler ve bu durum, nüfusunun yüzde 80'i toprakta çalışan ve GSMH'sının yüzde 50-55'ini tarımdan sağlayan bir ülkede yeterince doğaldı.[39] Fakat sanayide olduğu gibi tarımda da DP'liler, yoğun sulama işlerine girişerek, ya da yeteri kadar gübre fabrikası inşa ederek Türk tarımı için bir altyapı yaratma doğrultusunda hiçbir çaba göstermediler. Bu, uzun erimli bir programı gerektirirdi; DP'liler ise hızlı üretim artışıyla ilgileniyorlardı. Kısa erimde politikaları çok başarılı oldu ve 1951 ile 1954 yılları arasında üretim hızla arttı. Ne var ki, üretimdeki artışın sadece yüzde 7'si ıslah çalışmalarından, yüzde 36'sı artan ekim alanlarından, yüzde 32'si hava koşullarından, yüzde 10'u makineleşmeden ve yüzde 10'u da taşımacılıktan kaynaklanıyordu.[40]

38 Kuruç, *İktisat*, 3, 44, 45, 46, 51, 79, 81, 1929 ile 1943 yılları arasında hükümetin önerdiği sekiz toprak reformunu aktarır. Ayrıca bkz. Aren, *Ekonomi*, 143-6. Hükümetin sanayiye yönelik tutumu, 1957'ye kadar bir Sanayi Bakanlığının olmaması olgusundan çıkarılabilir.

39 Menderes'in programı, Öztürk, *Hükümetler*, 356 içinde. Bu nokta her programda ve her konuşmada vurgulanıyordu. 1950-52 yıllarında GSMH'nın yüzde 11.9'unu sanayi, yüzde 37.6'sını hizmetler oluşturuyordu. Bkz. Aren, *Ekonomi*, 47.

40 H. Chenery ve diğerleri, *Turkish Investment and Economic Development* (1953), Osman Okyar, "Agricultural Price Policy: the Turkish experience," ESSCB, *Agricultural Aspects of Economic Development* (1965) içinde, 290-1'den aktarma. Ayrıca bkz. Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 103.

Hükümet, tarım sektörünün satın alma gücünün artmasıyla bu durumun, sınai ürünlere ve tüketim mallarına talebi arttıracağına inanıyordu.

DP'liler var olan tarımsal mülkiyet yapısının korunmasından yanaydılar ve bu nedenle, 1945'te kabul edilen ve Mart 1950'de değiştirilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanması yönünde hiçbir çaba göstermediler. Tarım Bakanı Nihat İyriboz'a göre, "Önceki idarenin çıkardığı Toprak Kanunu zararlıydı ve hiçbir faydası yoktu. Eskiden beri ortakçılık sistemi uygulanmıştı. Bu sistemde zengin toprak sahipleri küçük çiftçilere aynı kredi ve nakit verirdi. Toprak Kanunu buna son verdi ve toprak sahibi ile ortakçı arasında toprak çatışması yarattı. Şimdi ortakçılığı teşvik edecek ve mümkün olur olmaz topraksız köylüye toprak da vermeye çalışacak"lardı. Ve şu sözü veriyordu: "Büyük toprak korunacak ve Toprak Kanunu hayata geçirilecektir. Büyük arazilerin oluşmasına yardım edeceğiz ve hayvancılığın gelişmesini teşvik edeceğiz."[41]

Toprak ağalarını korumayı ve büyük araziler yaratmayı, Toprak Kanunu'nu "diriltme"yle uzlaştırmak hemen hemen olanaksızdı. Hükümet, 1947 ile 1962 yılları arasında yaklaşık 360.000 aileye 1.8 milyon hektar toprak dağıttı; fakat bunun sadece 8.600 hektarı özel topraklardan alındı.

41 Basın açıklaması, *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1950. Toprak reformu sorunu üzerine bkz. Reşat Aktan, "Land Reform," ESSCB, *Agricultural Aspects* 317-34 içinde; Suat Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (1970); Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri* (1971). Bu konu üzerine başka bir görüş için bkz. A. J. Meyer, *Middle Eastern Capitalism* (1959), bölüm 5, "Turkish Land Reform: an Experiment in Moderation", 65-79.

Sencer'e göre (172-5), Nihat İyriboz'un işaret ettiği ortakçılık, Türkiye'nin birçok yerinde, özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde çok yaygındı. Bu sistemde toprak sahibi, bazen alet, çekim hayvanları ve tohumlukla birlikte toprak sağlardı, ortakçı toprağı işler ve toprak sahibine üründen bir pay vermekle yükümlüydü. Bu pay, yerel koşullara ve anlaşmaya bağlı olarak bölgeden bölgeye değişiyordu. Bazı bölgelerde toprak sahibinin payı yan yarıyaydı ve sisteme yancılık denilirdi. Marabacılıkta, toprak sahibi ürünün üçte birini ya da dörtte üçünü alırdı.

Dağıtılan toprağın neredeyse tamamı devlete aitti ve mera olarak zaten kullanılıyordu. [42]

Bu plandan zarar görenler, geniş ölçüde ortak meraları kullanan topraksız ya da az topraklı köylülerdi. Birçok durumda, toprak sahibi olan aileler gerçekte bundan yararlanmadı; çünkü Yaşar Kemal'in belirttiği gibi, "*Köylü, hükümetin verdiği toprak üzerinde de yine ortakçıdır; hükümet toprak verdi, ağa da traktör.*"[43] Eskiden, ağa toprak verirdi, köylü de emeğini!

Ellilerin başında Türkiye'yi ziyaret eden Batılı bir antropolog şu gözlemde bulunuyordu: "Böylece makine, aletlerin ve hayvan gücünün [ortakçının sağladığı] yerini alıyor [ve toprak ağası] ortakçılık ilişkisindeki değişimi haklı göstermek için yüksek yatırım maliyetinden söz ediyor. Maraba genellikle fazla toprağı olmadığı için, yapacak daha az işi vardır; fakat daha az çalıştığı [için] yoksullaşır. Bazı toprak ağalarının zaten atmış olduğu sonraki adım, kendi topraklarını kiralanmış "operatörler"le (çoğunlukla

42 Bkz. Aktan, "Land Reform", ESSCB, *Social Aspects*, 26 içinde; Aksoy, *Toprak*, 65-7; Sencer, *Türkiye'de Köylülük*, 91, 1947-1962 yılları arasında toprak dağıtımındaki yıllık düşüşleri verir.

43 *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1955 (İtalikler Yaşar Kemal'in). Ağa terimi toprak sahipliğinden fazla bir anlam ifade eder. Feodalizmi çağrıştırır ve bazen köylerin sahibi olan ve köylülük üzerinde büyük bir yerel güç ve otoritesi bulunan insanları anlatır. Sözcüğün aşağılayıcı bir tonu vardır ve bazen, ücretli emekten çok ortakçılığın kullanıldığı modası geçmiş bir tarım biçimiyle birleştirilir. Tarımda makineleşmeye geçişle birlikte bu daha da geçerli olmaya başladı. Yarışmacı siyasi yaşamda ağalar çok önemli bir faktördü; blok halinde oy verdirdikleri için bütün partiler onların desteğini almaya çalışırdı. DP'yi devirdikten sonra ordu, "55 ağayı Türkiye'nin batısında zorunlu iskâna tabi tutarak ve sonra dağıtılmak üzere topraklarını müsadere ederek" Turkiye'nin doğusunda *ağaların* gücünü kırmaya çalıştı. "Büyük toprakların ve çoğunlukla birkaç köyün sahibi olan ve köylüler üzerinde feodal bir rol oynayan bu insanların gücünü kırmak, Atatürk'ün baş çabalarından biri olmuştu; fakat eski düzen 1960'ta olduğu gibi duruyordu - ve bugün 1963'te de duruyor... Koalisyon hükümeti, bu ağaların geri dönüp henüz dağıtılmamış olan topraklarını ve servetlerini yeniden elde etmelerine izin verdiğinde, ağaların politik gücünün etkisi açığa çıktı." Walter Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961* (1963).

ABD eğitimli) işlemek ve ortakçıyla ilişkiye son vermektir. Bu köylüler, tarım işçileri olarak ancak geçici iş bulabiliyorlar ve [diğer bölgelere] yerleştirilmek için hükümete bakıyorlar."[44]

Toprak reformu, salt bir sosyal adalet sorunu değildi; tarımsal üretimde istenen artış da buna bağlıydı. Var olan ortakçılık sistemi, toprak ağalığının kayıtsızlığını teşvik ediyordu; Tarım Bakanı'nın onayıyla çakışır gibi görünse de, ne toprak sahibini ne de ortakçıyı toprağı daha verimli hale getirme yönünde teşvik etmiyordu. Büyük toprak mülkiyeti, büyük toprak sahibine yeterli bir geliri garanti ediyordu ve üretimi arttırmak için daha fazla yatırım yapmasını teşvik edici hiçbir şey yoktu. Makineleşmeyle birlikte bir tarım emekçisi olma yolunda olan ortakçının da, artan verimlilikten fayda görmesi olası değildi.[45]

Türk tarımındaki dramatik değişimi, makineleşme, özellikle de traktör kullanımı -gerçekte bazen aşırı kullanıldı- sağladı. Marshall Yardımı fonlarının kullanılması, 1948-1957 döneminde her yıl artmaya devam eden tarım makineleri ithalatını kolaylaştırdı:[46]

Yıl	*Traktör*	*Biçerdöver*
1940	1.066	57
1948	1.750	994
1952	31.415	3.222
1957	44.144	6.523
1962	43.747	6.072

44 Wolfram Eberhard, "Change in Leading Families in Southern Turkey," Louise E. Sweet, ed., *Peoples and Cultures of the Middle East II* (New York, 1970), 246-7 içinde. Eberhard'ın denemesi başlangıçta *Anthropos IL* (1954), 992-1003'te yayımlandı.

45 Aktan, "Land Reform," ESSCB, *Agricultural Aspects*, 23 içinde.

46 Aksoy, *Toprak*, 71; Tablosu, hükümet rakamlarına dayanıyor. Sencer, *Türkiye'de Köylülük*, 117. Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 113-4, FAO'nun 1959 Türkiye raporundan aktarır ve hükümetin ithal ettiği traktörlerin Türkiye koşullarına uygun olmadığını gösterir.

Traktör yeni toprakların ekime açılmasını olanaklı kıldı ve 1948'deki 13.900.000 hektar ekili alan, 1959'da 22.940.000 hektara yükseldi. En hızlı artış, ekili alanların 14.542.000 hektardan 22.453.000 hektara ulaştığı 1950 ile 1956 yılları arasında gerçekleşti.[47]

Bu yıllar, Türkiye'nin tahıl ihracatçısı olduğu Menderes onyılının "altın yılları"ydı. Fakat böylesine çürük temellere dayalı bir "ekonomik mucize" çökmeye mahkumdu ve 1955'te durgunluk uç vermeye başlamıştı bile. Dört yıl içinde (1950-1953) ülke, yıllık ortalama yüzde 13 oranında hızlı bir ekonomik büyümeye tanık oldu. Bunun nedeni, büyük ölçüde tarım sektöründeki canlanmaydı. 1954'te büyüme oranı yüzde 9.5'e düştü ve ekonomik rejimin rasgele özelliğini açığa çıkardı. Bu bolluk yıllarını, fiyatların yaklaşık yılda yüzde 18 yükseldiği artan enflasyon yılları (1956-1959) izledi.[48] Onyılın sonunda, yıllık ortalama büyüme oranı yüzde 4'e düşmüştü. Bu önemsiz büyüme oranına karşın, DP'liler kırsal kesindeki toplumsal ve ekonomik ilişkileri değiştirmeyi başardılar. Bu durum, özellikle Çukurova ve Ege-Marmara bölgeleri gibi geniş ölçüde makineleşmenin olduğu alanlarda geçerliydi.

Yaşar Kemal, Çukurova'da tarımın makineleşmesiyle gerçekleşen dönüşümü canlı bir şekilde betimledi. 1952'nin sonlarına gelindiğinde öküzün yerini traktör almış ve sürülmeyen bir karış toprak kalmamıştı. Fakat artan zenginlik ile büyüyen yoksulluk yan yana gitti. Traktör kullanmayı verimli kılmayacak kadar küçük toprak parçalarına sahip olanlar, artık çiftçilikle geçinemeyeceklerini anladılar. Bunların küçük bir bölümü büyük çiftliklerde şoför vb. olurken, büyük çoğunluğu tarım emekçisi oldu ya da kentlere göç etti. "Bundan sonra", diyordu bir köylü, "yeterli toprağı olma-

47 Sencer, *Türkiye'de Köylülük*, 110. Ayrıca bkz. D. Kayran, "The Plan and the Agricultural Sector," S. İlkin ve E. İnanç, ed., *Planning in Turkey* (1967), 116-17 içinde; 1950-60 yılları arasında toprak kullanımı biçimindeki değişimleri gösteren bir tablo var.

48 Korkut Boratav, *Gelir Dağılımı* (1969), 186. Ayrıca bkz. Gülten Kazgan, "Structural Changes in Turkish National Income, 1950-60", Tevfik M. Han, ed., *Middle Eastern Studies in Income and Wealth* (Londra, 1965), 148-67 içinde.

yan hiç kimse Çukurova'da yaşayamaz." Fakat, makineli tarım için altyapının yetersiz olduğu da açıktı ve Yaşar Kemal, haklı olarak yedek parça ve teknisyen yokluğunun Çukurova'yı bir "traktör mezarlığı"na çevireceğini öngörüyordu.[49]

Göçün bir sonucu olarak, her zaman Türkiye'nin bir sorunu olan kırsal işsizlik ciddi boyutlara ulaşırken, aynı zamanda toprak ağaları da kendi topraklarını genişletebildi. Kentlere köylü göçü, hükümetin karşısına yeni sorunlar çıkarmaya başladı. Daha Ocak 1951'de, kırsal göçün bir sonucu olarak kentlerde bir milyondan fazla işsizin olduğu tahmin ediliyordu. "Bunun sonuçlarından biri, kent suçlarında bir artış oldu ve *Cumhuriyet*, büyük kentlere seyahate ve yerleşmeye sınırlar konulmasını önerdi.[51]

DP'liler, makineleştirme politikalarını, toprak ağalarına verdikleri cömert kredilerle desteklediler. Tarım Bankası aracılığıyla verilen bu krediler, 1945'teki 112 milyon TL'den 1950'de 412 milyon TL'ye ve 1960'ta 2.392 milyon TL'ye çıktı.[52] Esasında kredi planı, 1945 tarihli Toprak Kanunu'nun bir

49 "Çukurova'da Traktör Dostları ve Traktör Düşmanları" ve "Çukurova'da Traktör Oburluğu", *Cumhuriyet*, 11 ve 21 Kasım 1952. Yaşar Kemal'in 1951-58 yıllarına ait Anadolu üzerine birçok yazısı *Bu Diyar Baştan Başa* (1971)'de toplanmıştır. Ayrıca bkz. Reşat Aktan, "Zirai İhtisalde Makine Kullanılması Hadisesinin Ekonomik Analizi," *SBFD IX/1* (1954), 11-44; R. Robinson, "Tractors in the Village -a Study in Turkey," *Journal of Farm Economics*, Kasım 1952, 451-62; W. H. Pine, "Some Land Problems in Turkey," *Journal of Farm Economics*, Mayıs 1952, 263-7; K. Karpat, "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages," *Social Research XXVII* (1960), 83-103.

50 *Cumhuriyet*, 6 ve 16 Ocak 1951.

51 "Asayiş Meselesi," İbid., 15 Aralık 1951. 1950'de toplam nüfusa oranı yüzde 18.5 olan kentsel nüfus 1960'ta yüzde 25.2'ye yükseldi. Bkz. Ruşen Keleş, *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu* (1972), 8 ve çeşitli yerlerde. Fehmi Yavuz, "Planning the Development of Villages and Cities," ESSCB, *Social Aspects of Economic Development* (1964), 38, farklı rakamlar verir. Kentsel nüfusun yüzde 25'ten (1950) 1960'ta yüzde 31.9'a çıktığını yazar. İkisi de artışın yüzde 6.8 olduğunu kabul eder. Louis Dollot, *La Turquie Vivante* (1957), 23, bazı önemli kent ve kasabaların 1927, 1950 ve 1955 yıllarına ait nüfus sayılarını verir.

52 Aksoy, *Toprak*, 67-73 ve Boratav, Gelir, 128.

parçası olarak oluşturulmuştu. İşlevi, toprak dağıtımından yararlanan köylülere, yeni topraklarını verimli bir şekilde kullanabilmeleri için kredi sağlamaktı. "Fakat", diye yazıyor Eren, "Türkiye'de insan unsurunu minimize etme ve otomatik işleyen maddi faktörler bekleme genel eğilimi hakimdi. Cömert tarımsal krediler, vazgeçilmez bileşenleri olmadan verildi: artan verimlilik açısından eğitim bileşeni. Doğal olarak bu krediler de, ekonomik olmayan traktörler, radyolar, yeni elbise ve mobilyalar -tarım ürünleri artışıyla ilgisi olmayan eşyalar- satın almak gibi aşırı kapitalizasyona harcandı."[53]

Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası Türkiye misyonu, Haziran 1951'de Bayar'a raporunu sundu. Raporun, tarımsal gelişme ile ilgili önerileri uzun erimliydi ve verimliliği arttırmak için personel eğitimini, tohumluk deneyleri, suni gübre kullanımı vb. vurguluyordu. DP'liler bu önerileri benimsemedi; zamanımız yok diyorlardı ve hızlı sonuç veren politikaları tercih ettiler.[54]

DP'liler, başka bir yolla da, yani üreticiler lehine gereği olmayan bir tarımsal fiyat politikası izleyerek de, üretimi teşvik ettiler. Aynı zamanda, tarımsal gelirler vergi dışı bırakıldı ve bunun sonucu olarak toprak ağaları zenginleşti ve önemli derecede servet biriktirdi.[55] Toprak Mahsulleri Ofisi, yüksek fiyattan hububat satın aldı. *The Economist*, 1949-1950 yılında çiftçilere ödenen 22.800.000 TL'lik meblağın, "son yedi ay içinde" [1954'ün] 519.165.000

53 Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 115. Bkz. Howard A. Reed: "Göreli olarak ucuz satılmalarına karşın bu traktörlerin maliyeti, son zamanlardaki canlanmadan önce yıllık ortalama gelirleri 250 doları aşmayan ortalama köylü için inanılmaz bir miktar olan 10 ila 20 bin Türk lirası, 3.500 ila 7.000 dolar, arasındadır. Bu demektir ki, zengin köylüler ya da göreli olarak az sayıdaki ağa bu traktörleri ve donanımları satın aldı. Bunlar, traktörleri kendileri için kullandıkları gibi, komşularına kiraya da veriyorlardı, dönüm başına ortalama 4 dolardan ekim yapıyorlardı..." Bkz. "A New Force at Work in Domestic Turkey," *MEJ VII/1* (1953), 38.

54 Bkz. Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, The Economic of Turkey (1951). Bu raporun ayrıntılı bir eleştirisi için bkz. Ömer Celâl Sarç, "International Bank Report on Turkey," *MEJ VI/X* (1952),336-40.

55 Bkz. Okyar, "Agricultural Price Policy: The Turkish Experience," ESSCB, *Agricultural Aspects*, 281- 320 içinde.

TL'ye yükseldiğini yazdı.[56] Sonuç, tarım sektöründe gelir eşitsizliğinde artış ve buna eşlik eden tüketimde artış -ve bu nedenle de tüketim malları talebinde sürekli artış- oldu. Tarımın sübvansiyonu demek olan bu politika, hazineye yük bindirdi ve ellilerin ortasında zaten yüksek olan enflasyonu körükledi. Nitelik olarak politik bir yönelim olduğu için, hükümet seçimlerde yenilgiyi göze almadan bu politikadan vazgeçemezdi.

Ticaret Sektörü

DP hükümetinin dış ticaret ve tarımda uyguladığı hızlı ve sağlam gelir elde etme politikası, iç ticarete de uygulandı. Böyle bir politika, Menderes Türkiye'sinde kâr elde etme ruhunun girişim ruhuna üstünlüğünü yansıtıyordu. Bu politikanın, titiz girişimci sınıfın büyümesi açısından olumsuz anlamını Sabri Ülgener belirtti:

> Her türlü sınırlamalara dayalı bir politika, işadamlarından çok, profesyonel olmayan kişilere büyük kâr elde etme olanağı tanıdı. Bu da, eski değer kavramını muhafaza etmeyi cesaretlendirdi. Bu on dört yıl boyunca (1946-1960) izlenen politika, kârın uzun ve zahmetli bir çalışmanın sonunda kazanılabileceği düşüncesinin yaygınlaşmasını engelledi. Bunun yerine, [sadece] kişisel ilişkiler ve nüfuz aracılığıyla işin yürütülebileceği inancını besledi. Böylece, çabuk yoldan para kazanmak ve aynı kolaylıkta harcamak çok çekici oldu.

56 "Progress in Turkey's Villages," *The Economist*, 20 Mart 1954. Bu bolluk, eskiden bilinmeyen bir refah ve servet duygusu yaratarak kırsal toplumun diğer tabakalarına da yavaş yavaş yayıldı. DP'liler, ABD hükümeti desteğiyle kırsal kesimin yüzyıllık yalıtılmışlığına son vererek yol inşa programını da başlattı. Bkz. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society* (1964), 111-66.

57 Sabri Ülgener, "Value Patterns of Traditional Societies: The Turkish Experience," ESSCB, *Social Aspects*, 132-3 içinde. Ayrıca bkz. Thomas Balogh, *The Economics of Poverty* (New York) 1970, 195-6.

Türkiye'de, gelişmiş bir grup bilinci duygusuna sahip fakat, "kapitalizmin ruhu" diye tanımlanabilecek şeyden yoksun hoşnutsuz bir iş topluluğu vardı. Cumhuriyetin kuruluşundan beri bu grubun mensupları, hükümetin daima çıkarlarını dikkate aldığı güçlü bir politik lobi oluşturmuştu. Politikacılardan, bürokratlardan ve hatta subaylardan oluşan bu grup, sanayi kurma güç görevini devlete bırakıp, dikkatini daha kârlı bankacılık ve ticari faaliyetler üzerinde yoğunlaştırdı.[58] İkinci Dünya Savaşının sonunda bu lobi her zamankinden daha güçlüydü. Bazı eski DP'lilere göre, DP içinde bu lobiyi yöneten Kazım Taşkent, 9 Eylül 1944'te, Yapı ve Kredi Bankasını kurdu -ülkenin ekonomik ve siyasi yaşamında önemli bir rol oynamaya devam eden bir banka.[59]

Hükümetin ekonomik politikalarından en fazla kazanç sağlayan gruplar, bu nedenle zengin toprak ağaları, bankerler ve tüccarlardı. CHP'lilerin 1946'da başlattığı dış ticareti liberalleştirme politikasını, kendi kalkınma programlarının ithalatta büyük bir artışı gerektirdiğine inanan DP'liler de sürdürdü. Kendilerinden önce ihtiyatlı CHP'lilerin koruduğu altın rezervlerini hemen eriten açık finansmanlı ithalat sürecini başlattılar.[60] Dahası, büyük miktarda dış borç aldılar ve dışardan yeni krediler almada artan güçlüklerle karşılaşmaya başladılar.

58 Türkiye İş Bankası'nın kuruluşu güzel bir örnektir. Türk devlet yapısının mensupları, bankayı bir servet kaynağı olarak gördüler. Bkz. Kapak konusu "İş Bankası Savcılıkta," *7 Gün, I/16*, 27 Aralık 1972, 12-19; *7 Gün, I/7* 25 Ekim 1972, 17-21; *Yeni Ortam*, 9 Ekim 1973, 5; Doğan Avcıoğlu, *Devrim Üzerine* (1971), 104-5. İş Bankasının kurucusu olan Bayar, DP'yi kurarken çıkarlarını kollamakla zaman zaman suçlandı.

59 Bankanın 29. kuruluş yıldönümü münasebetiyle *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1973. Çok partili dönemde bankalar mantar gibi çoğaldı ve yayıldı; siyasi nüfuzları dikkate değerdi, zira siyasi partilerde ve kabinelerde temsilcileri hep vardı. Ne yazık ki, bunların rolünü inceleyen bildiğim hiçbir çalışma yok. Yine de Türk solu bunlara büyük önem verdi; örneğin bkz. Erim kabinesinin kuruluşunu "Büyük Burjuvazi Yeni Hükümeti Kurdu: Akbank ve Has Holding gitti -Koç Holding ve Yapı ve Kredi Bankası geldi." başlığıyla veren *Proleter Devrimci Aydınlık* (no. 36, 30 Mart 1971).

60 Memduh Yaşa, "The Development of the Turkish Economy and Foreign Trade," ESSCB, *Foreign Trade and Economic Development*, (1970), 48-50 içinde.

Piyasa değeri 10 ila 12 TL arasında seyrederken, 1946 ve 1958 devalüasyoları arasında 2.8 TL'de tutulan Amerikan dolarının değeri, yabancı malların ithalatını çok karlı bir iş haline getirdi.[61] Fakat, Aralık 1955'te konuşan Menderes, yapay döviz kurlarının varlığını başka bir şekilde gerekçelendirdi ve devalüasyon yapmayı reddetti:

> Paramızın değerini korumak açısından kararımız, her türlü aksine propagandaya rağmen, paramızın değerinde hiçbir değişiklik asla yapmamak şeklindedir... Çünkü, paramızın değerinde herhangi bir değişiklik, ülkede üretime yatırılacak sermayenin maliyetinde artış, iç piyasada fiyatlar üzerinde suni bir baskı yaratılması, ürünlerimizin satışından ve ihracatımızdan elde edilen satın alma gücünün düşmesi, yabancı ülkelere karşı yükümlülüklerimizin ağırlaşması ve yükümüzün artması anlamına gelecektir.[62]

Sadece, ucuz döviz ve ithalat belgesi alan siyasi nüfuz sahibi küçük bir grup, bu politikadan yararlanabildi. Yoksa bu politika, hükümetin desteklemek zorunda kaldığı sanayi ve ihracat için zararlıydı. Siyasi nüfuzu olmayan bona fide işadamının cesaretini kırdı, nüfuzlu vurguncuları ve spekülatörleri cesaretlendirdi.

Enflasyon, 1954-1960

Dış ticaret politikasının yetersizlikleri, 1952'nin başlarında Menderes'e görünür olmuştu ve o yılın Eylül'ünde hükümet liberalizasyon politikasını yeniden değerlendirmeye başladı.[63] Fakat hükümetin aldığı önlemler, ne-

61 Kemal Kurdaş, "Basic Factors Impending a Rapid Growth of the Turkish Economy," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry*,(1963); 22 içinde.

62 Hershlag, *Turkey*, 145'den aktarma.

63 Memduh Yaşa, "The Development of the Turkish Economy and Foreign Trade," ESSCB, *Foreign Trade and Economic Development*, 49 içinde.

denlerden çok belirtilere yönelikti. 1954'e gelindiğinde, ithalatın temel mallar ve hammaddelerle sınırlandırılmasına karar verilmiş ve ithalatçılardan tediyelerini beş ay içinde Merkez Bankasına yatırmaları istenerek spekülasyon engellenmeye çalışılmıştı. Kâr marjlarını sabitleyen bir kararname çıkardı ve fiyatları kontrol etmek için bir daire oluşturdu. Dış seyahatlere ve dövize sınırlamalar koyuldu; hatta hükümetin tarımsal kredileri kısma ve tarım gelirlerini vergilendirme niyetinde olduğuna dair söylentiler bile oldu.[64]

Bu önlemlere karşın mal kıtlığı, vurgunculuk ve spekülasyon azalmadan devam etti. 1955 ortalarında hükümet, Demokrat Parti içinde epey nabız yoklamasından sonra 18 Mayıs 1956'da meclisten geçirilen Milli Koruma Kanunu da dahil, olağanüstü denetim tedbirleri düşünmeye başladı. Partinin daha önce yaptığı bütün vaatlere aykırı olan bu kanun hükümete, mal ve hizmetlerin dağılımını ve fiyatlandırılmasını düzenlemede artan bir yetkiyle birlikte ekonomiyi düzenleme yetkisi de veriyordu.[65]

Ekonomi artık krizdeydi. Döviz yokluğu neredeyse bütün ithalatın durmasına yol açtı ve hammadde yokluğu fabrikaları yarı kapasiteyle çalışmak zorunda bıraktı. General Elektrik bile kapanma tehlikesiyle yüz yüzeydi.

Radikal yasalara karşın DP'liler, yarım yamalak önlemlerle istikrar ve güveni yeniden sağlayamazlardı. Kendilerinin nahif ekonomik felsefelerinin, büyümenin kalkınmayla aynı şey olduğuna inanmalarının kurbanı oldular. Ucuz tarım kredisi politikaları, tarım ürünlerine devlet-destekli fiyatlar, tarımsal gelirlere vergi muafiyeti zengin bir toprak ağaları sınıfı yarattı ve kırsal kesime dinamizm getirdi. Fakat bu zenginlik tüketime itilim verdi ve ekonominin karşılayamadığı bir talep yarattı.[66] Ayrıca, gıda fiyatlarının yükselmesine ve nüfusun bütün kesimlerini, özellikle sabit gelirli ücretlileri

64 *Swiss Review of World Affairs*, IV, Ekim 1954, 16-18.

65 Tasarı üzerine tartışma 7 Mayıs 1956'da başladı. Bkz. Türk basını, 8-18 Mayıs 1956.

66 *The Economist*, 20 Mart 1954; Reed, "New Force," *MEJ*, *VII/1*(1953), 33-4; Paul Stirling, "Two Turkeys," *The Listener*, 29 Nisan 1954.

etkileyen ve bütün ekonomiyi kilitleyen bir enflasyona da yol açtı.

Menderes, kırsal seçmenlerin hoşuna gitmeyecek önlemleri düşünemezdi ve onun tarım politikası ülkenin ekonomik sorunlarının kaynağıydı. Çiftçilere verdiği fiyat dünya fiyatlarının iki katıydı ve bu durum, hazine için büyük bir yüktü. Kolay krediler sadece tüketimi arttırmakla kalmadı, yatırımların payını azaltıp kırsal toplumdaki ekonomik uçurumu da genişletti. Tarım gelirlerini vergilendirememe verimliliği engelledi ve aynı zamanda devlet gelirlerini de azalttı. Menderes'in Mayıs 1954 seçimlerindeki başarısı onu kendi politikalarının doğruluğuna inandırdı.[67] Türk çiftçisini memnun etmek, siyasi başarıyı garanti etmenin bir yolu olarak görülmeye başlandı. Bu nedenle, Menderes'in 19 Mayıs 1957 tarihinde buğday alım fiyatlarını yükselteceğini ilân etmesinin erken bir genel seçimin işareti olarak yorumlanması şaşırtıcı değildir.[68]

Ellilerin sonlarına gelindiğinde ekonomi üzerindeki kontrolü kaybetmiştiler. Önlemlerinden hiçbiri umulan istikrar ve güveni sağlamamıştı. 1957 seçim sonuçları şiddetli bir şok oldu ve DP'nin gerilemesine, ekonomik politikasının neden olduğundan kuşku yoktu.

Menderes, sorunlarının geçici olduğuna ve tek şeyin, ekonomi mal üretmeye başlayana kadar biraz zamana gereksinim duyduğuna inanıyordu. Yatırımlarının sonuç vereceğine inandı ve yabancı müttefiklerinin, özelikle Washington'daki dostlarının yardımıyla zaman kazanmayı umdu. Temmuz 1958'de Batılı güçler, Türk ekonomisiyle birlikte Menderes hükümetini kurtarma programlarını açıkladılar ve Ankara'ya 359 milyon dolar borç vermeyi kabul ettiler. Bu paranın 234 milyon dolarını Amerika, 100 milyon dolarını Avrupa Ekonomik Topluluğu ve 25 milyon dolarını da Uluslararası Para Fonu sağlamayı kabul etti.[69]

67 Menderes'in 24 Mayıs 1954 tarihli Meclis konuşması, Öztürk, *Hükümetler*, 391 içinde.

68 *Cumhuriyet*, 18, 20 ve 21 Mayıs 1957.

69 Türk basını, 4 Ağustos 1958; *The Economist*, 9 Ağustos 1958 ("A Rescue Operation"); Hershlag, *Turkey*, 147

Bu, Türkiye'nin dermansız ekonomisine yaşamsal önemde bir döviz enjeksiyonu sağlayan bir "kurtarma operasyonu"ydu. Fakat bu enjeksiyonla birlikte Batılı güçler, "istikrar" tedbirlerini uygulaması için Menderes'e baskı yaptılar. Bu önlemlerden en önemlisi liranın de facto devalüe edilmesiydi: dolar karşısında lira 2.80 TL'den 9.025 TL'ye düşürüldü.

İçerideki ve dışarıdaki büyük iyimserliğe karşın, bu kredinin etkileri sadece geçici oldu. Profesör Hershlag'a göre "önceki politikalardan temel bir sapmayı teşkil eden bu "kurtarma operasyonu", başka tamamlayıcı önlemler -daha iyi bir öncelikler tercihi, verimliliğin arttırılması, dış borç açığının azaltılması, dış borçların konsolidasyonu gibi- yürürlüğe konmuş olsaydı, başarılı olabilir, güven ve istikrarı sağlayabilirdi... Üretimde devam eden yavaşlama, 1959 ve 1960 cari hesaplarında artan açıklarla birlikte ekonomik ve politik olarak zayıflayan hükümet, direnemedi."[70]

1958 sonlarına gelindiğinde Menderes, ekonomiyi istikrara kavuşturmak için gerekli önlemleri siyasi olarak artık alamaz durumdaydı. Bir fark varsa o da, muhalefet partilerine karşı siyasi mücadelenin onu, her an olması muhtemel seçimleri dikkate alarak popüler olmayan planları göz ardı etmeye zorlamasıydı. Mayıs 1960'ta Menderes devrildiğinde Türk ekonomisi çökmüştü ve onun yerini alan rejimin temel görevlerinden biri, ekonomiyi sağlığına kavuşturmaktı.

70 Hershlag, *Turkey*, 147

6. ASKERİ YÖNETİM MAYIS 1960 - EYLÜL 1961

İktisadi ve mali imkanlarımızın takati nispetinde ve maddi manevi bütün kaynaklarımızdan istifade etmek suretiyle kahraman ordumuzu bugünün icaplarına uygun ve her türlü tecavüzü kati olarak önleyecek bir varlık haline getirmek için çalışmalarımıza devam edeceğiz. Esasen iktisadi tedbirlerimizin ve kalkınmamızın hedeflerinden başlıcası, mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda büyük bir orduyu kendi vasıtalarımızla elde tutmaktır... Şimdiye kadar olduğu gibi milli gelirimizin arttığı nispette ordumuza ayırdığımız tahsisat da artacaktır.

Adnan Menderes'in Büyük Millet Meclisine Programını sunuşu, 24 Mayıs 1954

1954'ten sonra iktidarda bulunmuş olan zümre, milletin bütün haklarını çiğnedi. Milleti aldattı. Memleketi iktisadi ve sosyal alanda bir felakete sürükledi. Manevi değerler unutuldu ve unutturuldu. Devlet kurumu tam bir parti kurumu haline getirildi. Memlekette tek organize güç olan Türk silahlı kuvvetlerinin her vesile ile gururu kırıldı, tarihinin en asil mirası olan üniforma taşıyanları utandıracak hale getirildi.

Orhan Erkanlı, Cumhuriyet'le mülakat, 20 Temmuz 1960.

DP ve Silahlı Kuvvetler

Çok partili dönemin başından beri, silahlı kuvvetlerin rolü DP'liler için önemli bir sorun oldu. Özellikle askeri çevrelerde büyük bir saygı duyulan eski bir general olan İsmet İnönü lider olarak kaldığı sürece, ordunun CHP'ye sempati duyacağını sandılar. Dahası, CHP, ordunun sadık bir bekçisi olduğu devletle kopmaz derecede özdeşleştirildi. Türk siyasi kültüründe sadakat muhalefete düşmanlık, en azından potansiyel ve gizli bir düşmanlık anlamına geliyordu.

DP'liler, devletten yalıtık olduklarının farkındaydılar ve bu nedenle, emekli Mareşal Fevzi Çakmak ve diğer generalleri kendi saflarına çekerek İnönü'nün nüfuzunu dengelemeye çalıştılar. Ocak 1944'e kadar Genelkurmay Başkanlığı yapan Çakmak, silahlı kuvvetlerde dehşetli bir üne ve prestije sahipti. 1946 genel seçimlerinden önce iki parti de onu kendi adayı olarak göstermek için yarıştı. Çakmak CHP'lilerin beş teklifini geri çevirdi ve sonunda İstanbul'da DP listesinden bağımsız aday olmaya razı oldu.[1] Mareşalin ve DP adayı olarak seçime giren diğer on dört emekli generalin, devletten gelen bir harekete karşı sigorta olacağını uman yeni parti için bu bir zaferdi.

İktidar partisinin yararına hileli olan 1946 seçimleri, Türk siyaset yaşamına yeni bir öğe soktu, yani DP'lilerin safında olmak isteyen alt rütbelerdeki subaylar öğesi. Otuzların sonundan beri, belki de Türkiye Cumhuriyetinin karizmatik ve tarihsel lideri Atatürk'ün ölümünden sonra, orduda var olan yabancılaşma olgusu dikkate alındığında, bu durum o kadar şaşırtıcı değildi. Cumhuriyet döneminin bütün kurumlarından sadece ordu, hiç değişmemişti. Birinci Dünya Savaşı ve Ulusal Bağımsızlık Savaşının zihniyetini, stratejisini ve donanımını muhafaza etmişti. Ordu, gerçekte bir bütün olarak ülke, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki silahlı tarafsızlık yıllarına bütünüyle hazırlıksızdı. Savaş yıllarında üst rütbeli subaylar hariç, kent-

1 *Vatan*, 27 Haziran 1946 ve *Ayın Tarihi*, Haziran 1946, 60-62'de Türk basınından seçme makaleler, Karpat, *Politics*, 160.

sel nüfusla birlikte -yine devlet memurları ve işadamları hariç- diğer ordu mensupları büyük bir yoksulluk çektiler. O zamanlar genç bir subay olan Alparslan Türkeş şunları yazıyordu:

> Bu devrede başta milli şef ve yardakçıları olmak üzere idareciler orduya ve onun kumanda kademesini teşkil eden subay ve generallere karşı çok küçümser ve önemsemez bir tutum içindeydiler. Artan hayat pahalılığı, geçim darlığı subayları perişan ediyor, bunaltıyordu. Her yerde subaylar ikinci derece insan muamelesi görüyordu. Ankara'da apartmanların bordum katları "Kurmay Subay katı" olarak isimlendirilmişti. Eğlence yerlerinde subayların adı "gazozcu" idi. Yani pahalı içki ısmarlayacak paraları olmadığı için, karaborsacılar, vurgunculurla yarış etmek imkanları bulunmadığı için, bu feragatli memleket çocuklarına bu gibi isimler reva görülüyordu.

Türkeş gibi insanlar, İnönü rejiminin yıkılmasının ve DP yönetiminin daha iyi günler getireceğini umdular. Fakat hileli 1946 seçimlerine tanık olunca, mecbur bırakılmadıkça CHP'lilerin iktidarı terk etmeyeceğine inanmaya başladılar. Demokrat Partideki birçok kişi de, çok partili siyasi yaşamın geleceği konusunda, özellikle CHP'lilerin nispi temsil sistemi önerisini geri çevirmesinden sonra, kötümserdi. Aralarında Samet Ağaoğlu, Mükerrem Sarol ve Tevfik İleri'nin de bulunduğu bazı genç parti üyeleri, CHP'de tek parti zihniyeti egemen olduğu sürece yasal bir siyasi mücadele yürütmenin olanaksız olduğu görüşüne varmıştı. Hükümete karşı askeri müdahale düşüncesi bunları sarmıştı ve kendi saflarında hareket etmeye istekli kimi subaylarla ilişki kuracak kadar ileri gittiler.[1]

2 Alparslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı* (1968), 20-1; ayrıca Türkeş ve Seyfi Kurtbek ile görüşme. Bu izlenimler, o dönemi yaşayan başkaları tarafından da doğrulanıyor. Fakat alt rütbeli subayların da Menderes rejimine benzer suçlamalarda bulundukları
3 belirtilmelidir. Bkz. Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorunlular* (1972), 171-2.
Eski DP'lilerle görüşme. Seyfi Kurtbek, Celâl Bayar'ın, Çanakkale'de önemli bir üssü bulunan orduyu desteklediği için DP'nin 1946'da orada seçim kazandığını bazı subaylardan öğrenmiş olduğunu yazara anlattı. Ayrıca bkz. "The Role of Military in Turkish *Politics*," bl. 1, *MEJ X/X/I* (1965), 63-6.

Fakat Bayar böyle bir plana bütünüyle karşıydı. Bu gruba, milli mücadele sırasında bazı generallerin Atatürk'ten bağımsızlık savaşının gidişatı açısından Meclis'i feshetmesini istemesi olayını anlattı. Bu generaller, milletvekillerinin orduyu sürekli eleştirip, generallerin hoş görmede güçlük çektiği küçük düşürücü açıklamalar yapmalarından şikayet ediyorlardı. Meclis daha uygun bir zamana kadar rafa kaldırılamaz mıydı? diye sordular, Atatürk buna tenezzül etmedi ve onlara, Meclisin işlevlerinden birinin de eleştirmek olduğu için eleştirilere alışmalarının daha iyi olacağını söyledi. Bayar, meşru olmayan her siyasi mücadele biçimini reddetti ve böyle bir mücadele yürütmek isteyenleri partiyi terk etmeye davet etti. Böyle açık bir tutum, diye belirtiyordu Sarol, Demokrat Parti'den böyle bir macera bekleyen subayları doğal olarak uzaklaştırdı.

23 Kasım 1940'taki sıkıyönetim ilânından beri silahlı kuvvetler politikada aktif bir rol oynamıştı. DP'liler, kendi propaganda kampanyalarını engellediği için bunun kendilerine karşı işleyeceğini biliyorlardı ve sonunda Aralık 1947'de sıkıyönetimi kaldırtmıştılar. Fakat yüksek askeri komutanın faaliyetlerini gözlemeye devam ettiler. Genelkurmay Başkam General Salih Omurtak'ın Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderdiği yeni yıl tebrikinin[4] yayımlanması, Köprülü'nün sert protestosuyla karşılaştı. Köprülü, eski "Tek Lider, Tek Parti, Tek Millet" sisteminin ruhunu yansıttığını ve demokrasi ruhuna aykırı olduğunu söylediği mesajın yayımlanmasından İnönü'yü sorumlu tuttu.[5]

DP'liler, 1946 seçimlerinden bu yana, İnönü'nün orduyu yeni partiye karşıtlığını şu ya da bu şekilde göstermeye teşvik ettiğine inanıyorlardı. Celâl Bayar'ın öne sürdüğüne göre İnönü, DP'lilere karşı propaganda yapmak için 1946 ile 1950 yılları arasında bütün ordu komutanlarını ziyaret etmişti. Fakat ordu, reddetmişti.[6] Albaylıktan emekli olup DP'ye katılan ve önce Ulaştırma Bakanlığı daha sonra da Savunma Bakanlığı yapan Seyfi Kurt-

4 Metin, *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1948'de var.

5 Fuad Köprülü, "Gafletten Gaflete," *Kudret*, 4 Ocak 1948.

6 Celâl Bayar'la görüşme.

rek de, ordu ile CHP arasındaki ilişkiler konusunda bir öykü anlattı. Kurtbek'e göre öykünün kaynağı o sırada Başbakan Vekili olan Nihat Erim'di.

1950 seçimlerinden birkaç ay önce Erim, Birinci Ordu Komutanı (İstanbul) General Tınaztepe ile görüştü. Tınaztepe çok partili siyasi yaşam ile ilgili endişelerini ve ülkeye verdiği zararı ifade etti. DP'liler durumu istismar ediyorlardı ve Tınaztepe, ordunun harekete geçmesinin zamanı olduğunu düşünüyordu. Erim Ankara'ya dönüp görüşmesini İnönü'ye aktardı. İnönü, Erim ile birlikte İstanbul'a geri dönüp Tınaztepe ve diğer generallerle bir toplantı yapacak kadar konuyu ciddiye aldı.

İnönü'nün, siyasi sistemden endişe etmemelerini, değişen dünya koşullarında çok partili siyasi yaşama geçmenin zorunlu olduğunu ve ordunun bunu rejime yönelik bir tehdit olarak görmemesi gerektiğini generallere anlattığı söylenir. Günün birinde rejim tehlikeye düşerse, "zili çalıp" orduyu çağıracağı konusunda rahat olabilirlerdi.

7 Seyfi Kurtbek'le görüşme. Kendisiyle görüşmeye çalışmama karşın bu öyküyü Nihat Erim'e ne yazık ki doğrulatamadım.
Yine de, Temmuz 1949'da Erim Batı Anadolu'ya bir gezi düzenledi ve DP'liler onu 14 Temmuz'da İzmir'de komutanlarla gizli bir toplantı yapmakla suçladı (*Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1949). Birkaç gün sonra, Bayar İzmir'de konuştu ve "Gizli toplantılarla ilgili bize sızan bilgiler tehlikeli bir oyun oynandığını gösteriyor" diye belirtti (İbid., 19 Temmuz 1949). Menderes, Erim'in gezisini, CHP yönetimini kalıcılaştırmak için orduyu ve idareyi kullanmaya hazırlık olarak kınadı (Esirci, *Menderes*, 191-2; Eroğul, *Demokrat Parti*, 49-50). Temmuz 1949'da ordu ve politika ile ilgili tartışmalar o kadar ciddiydi ki, Savunma Bakanı Hüsnü Çakır, iç politika tartışmalarında orduyu münakaşa etmenin yasadışı olduğunu basma anımsatan bir demeç yayımladı (*Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1949).

Orduda Temizlik, Haziran 1950

DP'liler, 1950 genel seçimlerini kazandıktan sonra, askeriyenin tepkisi konusunda endişeliydiler. Seçimlerden hemen sonra, Mayıs'ta komutanlar Ankara'da toplandı ve DP'liler tehlike sezdi. Komutanlar, Askeri Şura toplantıları için yılda iki kez (Şubat ve Temmuz) başkentte toplanırdı; Mayıs ayında Ankara'da bulunmalarının hiçbir nedeni yoktu. Celâl Bayar yetkililerden bilgi almaya çalıştı ve kendisine, generallerin askeri işler için geldikleri ve görev yerlerine geri dönmeleri istendiği söylendi.[8] Sonradan DP liderleri öğrendiler ki, generaller İnönü'yü ziyaret etmiş ve müdahale edip seçim sonuçlarını iptal etmeyi teklif etmişler. İnönü bu teklifi reddetmişti.[9]

Mesele burada bitmedi. 6 Haziran'da Menderes hükümeti, yeni hükümete sadakatleri kuşkulu görülen diğer generallerle birlikte Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarını görevden alarak yüksek askeri komutada bir temizlik gerçekleştirdi.[10] Temizliğin doğrudan nedeninin, bir albayın 8/9 Haziran'da bir askeri darbenin planlandığını Menderes'e bildirmesi olduğu söylenir. Menderes Bayar'la görüştü ve hemen karşı önlemler almaya karar verdiler.[11]

Albayın uyarısı gerçekten temizliği başlatmış olabilir. Fakat, İnönü'nün sınıf ve silah arkadaşı Abdurrahman Nazif Gürman Genelkurmay Başkanıyken Menderes'in iktidarda kendini güvenli hissetmiş olması olası

8 Celâl Bayar ve Seyfi Kurtbek'le görüşme.

9 İbid.; Ahmet Taner Kışlalı, *Forces Politiques dans la Turquie Moderne*, 15. Toker, *İsmet Paşa II*, 32, İnönü'nün bu olayı yalanladığını yazıyor. Seyfi Kurtbek, komutanlardan gelecek olası hareketlere karşı önlem almak için DP'ye sempati duyan subaylarla anlaşmalar yaptığını söyledi.

10 Türk basını, 7 ve 8 Haziran 1950; Aydemir, *İkinci Adam III*, 45-9; Eroğul, *Demokrat Parti*, 67.

11 Erer, *On Yıl*, 33.

değildir. Menderes'in kendisine sadık, ya da en azından siyasi olarak taraf-
sisileri sorumlu mevkilere getirmesi doğaldı. Aynısını sivil yönetimde
de yaptı, fakat bu kadar dramatik değil.

CHP yanlısı basın bu olayı siyasi istismar konusu yaptı ve silahlı kuvvet-
lerde DP'ye karşı bir infial yaratmak için kampanyaya girişti. 9 Haziran ta-
rihli *Hürriyet*, seçimlerden sonra İnönü'yü ziyaret eden subaylarla ilgili bir
haber yayımladı. *Hürriyet*'in söylediğine göre, temizliğin nedeni buydu.[12]
Resmî olarak Hükümet haberi mantıklı değil diye yalanladı ve CHP'ye ye-
ni bir hükümet için alınması normal olan önlemleri istismar etmemesi
gerektiğini söyledi.[13]

DP'liler, yüksek komutadan gelebilecek ilk tehlikeyi bertaraf etmişti. Fa-
kat devlet aygıtının diğer bölümlerine yönelik olduğu gibi, silahlı kuvvetler-
e yönelik huzursuzlukları da sürdü. Orduya karşı rahatsızlıkları herhalde
daha büyüktü; çünkü halkın zihninde ordu İnönü'ye ve CHP'ye kopmaz
derecede bağlıydı. Bunu halletmenin tek yolu, askeri kurumu değiştirip de-
mokratik siyasi yaşama uygun yeni bir araç yaratmaktı. DP'lilerin yapmayı
kararlaştırdıkları budur. 20 Haziran 1950'de yeni Genelkurmay Başkanı
Nuri Yamut, çeşitli rütbeler arasında var olan katı tabakalaşmaya son ver-
mek ve daha liberal bir atmosfer yaratmak için, hemen orduya demokrasi
getirileceğini ilân etti.[14]

Kurtbek'in Reform Programı

Türk silahlı kuvvetlerinin ıslahında geç kalındı. DP'liler fiilen kendi programlarına almalarına karşın, iki parti de bunu kabul ediyordu. DP'nin

12 7 Haziran 1950'yi izleyen günler için ayrıca bkz. Ulus.

13 *Zafer*, 11 Haziran 1950.

14 Mümtaz Faik Fenik, "Askerlikte Büyük İnkilap," *Zafer*, 21 Haziran 1950.

bu konudaki görüşü, 23 Şubat 1949'da savunma bütçesi tartışmaları sırasında Meclis'te ifade edildi. Sözcüleri Kemal Zeytinoğlu, ordunun ıslah edilip modernleştirilmesini, savunma bütçesinin israf ve savurganlıktan sakınılarak ekonomik ilkelere göre hazırlanmasını önerdi. Ertesi gün Başbakan Günaltay, hiç kimsenin CHP'lilerden ordunun ıslahı konusunda bu kadar hızlı davranmayı beklememesi gerektiği konusunda yüksek askeri komutayı temin etti.[15]

DP'nin reformist politikası generallerin hoşuna gitmedi, fakat modernleşmiş bir ordu ve daha esnek bir terfi olanağı görmek isteyen alt rütbeli subayların (Albay ve aşağısı) hoşuna gitti. Partinin yeni bir askeri kurum yaratma planının mimarlarından biri Albay Seyfi Kurtbek'ti. Genelkurmay Milli Seferberlik Dairesi Başkanı olduğu 1948'de, DP'lilerle gayri resmi ilişki kurdu. Yeni partinin kendisinin radikal reform önerilerini benimseyeceğini ve kabul edilmeleri için hükümete baskı yapacağını umuyordu. Daha sonra askeri konularda Bayar'a sürekli bilgi vermeye devam etti ve sonunda politikaya atılmak üzere görevinden istifa etti. Siyasi bir kariyerle ilgilenmiyordu, fakat kendi askeri programını uygulamanın tek umudunun bir siyasi temel oluşturmak olduğu sonucuna varmıştı. Nisan 1950'de Demokrat Partiye girdi ve Mayıs'ta Ankara'dan milletvekili seçildi.[16]

Seyfi Kurtbek, birinci Menderes kabinesine 11 Ağustos 1950'de Ulaştırma Bakanı olarak girdi ve 8 Kasım 1952'de Savunma Bakanlığına atandı. Radikal bir reformcu olarak ünlendi ve emekli edileceklerini ya da en azından yetkilerinden vazgeçmeye zorlanacaklarını sezen generaller arasında büyük bir endişe vardı. Askeri reform karşıtları Kurtbek'e karşı

15 *Cumhuriyet*, 24 ve 25 Şubat 1949. O zaman Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olan Nihat Erim, 1950 seçimlerini kazandıktan sonra CHP'nin orduyu ıslah edeceğini Kurtbek'e söyledi. Kendisine niçin hemen yapmadıkları sorulan Erim, temizlenen generaller muhalefet partilerine katılıp CHP'yi zayıflatırlar yanıtını verdi. Kurtbek, bütün
16 eski generaller DP'ye katılsa, parti batar diye karşılık verdi. Seyfi Kurtbek'le görüşme. Seyfi Kurtbek'le görüşme. Bkz. Harris, "The Military," bl. 2, *MEJ X/X/2* (1965).

bir fısıltı kampanyasına başladı. Bu kampanyanın temel konusu, Kurtbek'in askeri bir iktidara zemin hazırlamakta olduğu ve reform programını stratejik yerlere kendi adamlarını yerleştirmenin bir perdesi olarak kullandığıydı. Kurtbek'i, henüz bir binbaşı olduğu "1938 başlarında İsmet İnönü diktatörlüğüne karşı bir darbe düzenleme"yi düşünmüş hırslı ve dinamik bir subay olarak betimliyorlardı. 1914'te Erkan-ı Harp olan ve iktidarı ele geçirmek için orduda temizlik yapmış olan Enver Paşa ile karşılaştırılıyordu.[1]

Fakat reform lehine baskılar da güçlüydü. 1952'ye gelindiğinde Türkiye bir NATO üyesiydi ve Türk Silahlı Kuvvetleriyle ilgilenen NATO komutanları da, değişen ve rasyonel bir sistem görmek istiyordu. Genelkurmay ile Savunma Bakanlığı arasındaki yetki bölüşümünün sınırı açıkça çizilmemişti. Mareşal Çakmak'ın uzun süre Genelkurmay Başkanı olarak kalması, Genelkurmayın Bakanlık üzerindeki üstünlüğünü pekiştirmişti ve Çakmak'ın gidişinden sonra da bu gelenek devam ettirildi. Kurtbek, bunun değişmesini ve demokratik bir devletin gereklerine uygun olarak orduyu sivillerin kontrolüne vermek istiyordu.

Bayar ve Menderes de, askeri kurumu ıslah etmeye istekliydi; tam da bu amaçla Kurtbek'i kabineye almıştılar. 3 Mayıs 1953'te Cumhurbaşkanı Bayar'ın başkanlık ettiği bir kabine toplantısı yapıldı. Kurtbek'in bütünlüklü reform programı tartışıldı ve onaylandı. Program Menderes'in çok hoşuna gitti ve onu Sultan III. Selim'e (1789-1807) gönderme yaparak ikinci Nizam-ı Cedid olarak niteledi. Bayar, birçok çıkar çevresinin karşı çıkacağı cerrahi bir operasyona benzetti ve tam destek vereceği sözünde bulunarak Kurtbek'i bütün baskılara direnip programını gerçekleştirmesi için cesaretlendirdi."[18] Seyfi Kurtbek, hiçbir zaman programını uygulayamadı; bir gün Menderes kendisine bir mesaj gönderip programını şimdilik erte-

17 Kurtbek'le görüşme; Aydemir, *İkinci Adam III*, 52-4.

18 Kurtbek'le görüşme; Aydemir, *İkinci Adam III*, 54.

lemesi tavsiyesinde bulundu. Kurtbek, programının rafa kaldırıldığını anladı ve 27 Temmuz 1953'te istifasını patlattı.[19]

Fısıltı kampanyası, Menderes, Bayar ve onlara yakın kişilerin zihinlerinde Kurtbek'e karşı güvensizlik tohumları ekerek etkisini göstermişti. Üretilen teorilerden biri budur. Menderes'in generallere doğrudan meydan okumayı ve aynı zamanda da muhalefet partilerinden ve İnönü'den gelecek saldırıya karşı kendisini savunmasız bırakmayı istememesi daha olasıdır. Haziran 1950'deki göreli olarak küçük çaplı temizlik can sıkıcı olmuştu ve Kurtbek'in programı çok daha müthiş olacaktı. Mizaç olarak Menderes, atlatamayacağı bir soruna kafa tutamayacak bir adamdı. Bu olayda da, ordunun yararı için bir reformdan çok subayların sadakatiyle ilgileniyordu. Subayların sadakatini güvenceye almak ve işbirliği yapmak için reformdan vazgeçmeye ve bakanını feda etmeye razıydı.

Böylece Menderes generalleri yatıştırdı, fakat aynı zamanda askeri kurum üzerinde sağlam bir denetim kurma fırsatını da yitirdi. Seyfi Kurtbek'ten sonra gelen bütün Savunma Bakanlarının otoritesini kaçınılmaz olarak zedelemişti ve askeri konuların denetimi *de facto* generallerin elindeydi. Menderes'in ordu ile ilişkisi sağlam temeller üzerinde kurulmuş gibiydi. Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut ve "Kore Kahramanı" Tahsin Yazıcı da dahil, birçok general ordudan emekli olup 1954 seçimlerinden önce Demokrat Parti'ye katıldı.

19 Kurtbek'le görüşme. Yazarın bu sorunu görüştüğü diğer eski DP'liler, Kurtbek'in ordu da güven yaratıp, reformları gerçekleştiremeyecek kadar düşük rütbeli olduğunu iddia ettiler. Menderes'in müdahalesi nedeniyle programın uygulanmadığını söylediler. Menderes generalleri karşıya almak istemedi ve olayları kendi seyrine bırakmayı tercih etti.

Alt Rütbeli Subaylar ve DP'liler

DP'lilerin generallerinden güven duymaları için iyi nedenleri vardı ve bu nedenle daha düşük rütbeli subayları ihmal ettiler. Fakat Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girişinden sonra, silahlı kuvvetlerin niteliği değişmeye başladı ve bu subaylar daha önce sahip olmadıkları bir önem kazandılar. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde eğitim görmüş yaşlı generallerin başa çıkamadığı modern atom ve nükleer savaş bilimini öğrenmek için gerekli zihni esnekliğe sahip kurmay subaylar için özellikle geçerliydi. Bu nedenle NATO üyeliği Türk silahlı kuvvetlerini teknolojik olarak böldü; Menderes'in generallerle uzlaşması, orduyu rütbe ve sosyo-ekonomik statü açısından da bölerek bu bölünmeyi arttırdı. Menderes'in komutanların sadakatini kazanmadaki başarısı, askeri komplocuların komplolarına önderlik edecek üst rütbeli bir general bulmada güçlük çektiği birkaç yıl sonra anlaşıldı.

Alt rütbedeki subaylar arasında huzursuzluk ellilerin ortasında başladı. Bu durum, Türk ekonomisinde enflasyonist eğilimin başlangıcıyla ve büyük kent merkezlerinde DP'lilere yönelik genel düş kırıklığıyla çakıştı. Menderes, bu subayların beklentilerine yanıt vermemişti. Milli Şef sistemi değişmişti; fakat yerine temelden farklı hiçbir şey konulmamıştı. Gerçekte sistem, ordunun geri kalan kısmı ihmal edilirken generallerin -paşalar- el üstünde tutulmasıyla aynı görünüyordu. Türkiye ordusu, NATO'daki müttefikleriyle karşılaştırıldığında, durum daha da kötü görünüyordu. Hükümetin, silahlı kuvvetlerin maddi refahına aldırmaması ciddi bir hataydı. NATO içinde Türk askerleri maddi geriliklerinin farkına varmaya başladılar. Buna karşılık, Türk toplumunun diğer kesimleri, özellikle de iş dünyası, serpilip gelişiyor gibiydi. Böylece geleneksel disiplin zedelendi.[20]

20 Samet Ağaoğlu ile görüşme. Bu izlenimler, görüşülen birçok insan tarafından doğrulandı.

Çok partili sistemde ordu, daha önce sahip olduğu gibi aynı siyasi ve toplumsal prestije sahip değildi. Bunun nedeni DP'lilerin aldırmazlık duygusu değildi. Menderes'in programları, Bayar'ın Cumhurbaşkanı olarak konuşmaları ve askeri bütçeler dikkate alındığında, ordu ihmal edilmekten çok uzaktı. Fakat, istikrarı korumayla ilgilenen bir hükümetten çok ülkeyi kalkındırmaya kararlı bir hükümetin öncelikler listesinde askeri kurumun aşağı sıralara düştüğünden kuşku yok. DP'liler, orduyu ekonomik büyümeyi sağlayacak bir kurum olarak görmüyorlardı. Dış politikanın bir aracı ve önemli ölçüde NATO tarafından ve Amerikan hibeleriyle finanse edilmesi gereken bir kurum olarak görüyorlardı. Askeri bütçenin, dengeleri bozup enflasyonu arttırarak ekonomiye zarar verdiğinden çoğunlukla şikayet ettiler. NATO'nun doğu cephesini koruyan ordunun masraflarının çoğunu müttefiklerin karşılamasını istediler.[21]

Demokratik, yarışmacı bir politik yaşamda ordu, kıt kaynaklar için yarışan sıradan bir baskı grubuydu. Fakat ordunun görüşü bu değildi. DP'liler ordunun sabırlı olmasını ve ekonominin gelişmesini beklemesini istiyorlardı. Pasta büyüdü mü, herkese, özellikle de orduya -Menderes'in özel bir sempatisinin olduğu söylenir- yetecek kadar pasta olacaktı.[22] Diğer sektörler öncelikliydi: ülkenin yollara, elektriğe, suya, sanayiye ve refaha ihtiyacı vardı.

DP'liler, böyle bir programı sadece sözünü etmekten öte uygulamış

21 Milli geliri ile oranlandığında Türkiye, diğer NATO ülkelerinden daha fazla silahlı kuvvetlere harcama yapıyordu. Ellilerin başında askeri harcamaların seyri şöyleydi: 248 milyon dolar (1950), 273 milyon dolar (1951), 307 milyon dolar (1952), 386 milyon dolar (1953). Bkz. *The Economist*, 15 Kasım 1952 ve 19 Aralık 1953.

22 Görüştüğüm eski DP'lilerin görüşü buydu. Menderes'in orduyu küçümsediğini iddia edenler, iddialarını ona atfedilen geniş ölçüde aktarma bir ifadeye dayandırıyorlar: "İstesem, orduyu yedek subaylara idare ettiririm." Bu ifade, İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 27'de, hiçbir kaynak gösterilmeden aktarılır. Bunun aslına ulaşamadım. Devrildikten sonra bu ifadeyle karşılaştığında Menderes, bunu yalanladı. Bkz. Erkanlı, *Anılar*.

olsaydı, alt rütbeli subayların yararlanmak için kendi sıralarını sabırla bekleyeceklerinden en ufak bir kuşku yoktu. Fakat bütün iyi niyetlere karşın, bunların da mensubu bulunduğu alt orta sınıf ve yoksullar ile zenginler arasındaki uçurumun daha da genişlemesinden başka hiçbir şey görmediler. DP'liler değerlerde temel bir değişiklik, Türk toplumunun manevi değerlerinden maddi değerlere bir değişimi başlatmıştı. Bu şemada askerler, bir zamanlar fiilen üstün oldukları toplumsal yapıda kendilerini aşağıda buldular. Hükümet, ücretleri artan hayat pahalılığına denk arttırmadı ve bunun sonucu olarak 1954'te genç bir subay kıt maaşıyla evlenemez ve ortalama bir yaşam standardı sürdüremez duruma geldi.

Ne var ki, silahlı kuvvetlerdeki hoşnutsuzluk ancak partiler arası mücadele bağlamında siyasi bir yönelim kazandı. Politikacılar arasında süren siyasi çatışmalardan silahlı kuvvetlerin etkilenmesi ve kendi sıkıntılarını muhalefet partilerine eklemlemeye başlamaları doğaldı. Bu nedenle, ordudaki huzursuzluk ile CHP'nin faaliyetleri arasında güçlü bir dolaylı ilişki vardır.

Dokuz Subay Olayı -1957

1957 Eylül'ünde, basında subayların emekliye ayrılıp CHP'ye gireceklerinin ilân edilmesiyle, bazı subayların partiler arası mücadeleye bulaştığı açıkça ortaya çıktı. Emekli subayların, özellikle generallerin, iktidar partisine katılması zaten adetti; fakat muhalefete katılmaları yeni bir şeyin, DP'lilerin bakış açısından tehlikeli bir şeyin habercisiydi. Kurmay Albay Celâl Yıldırım emekli olup CHP'ye katıldı.[23] Bu örneği diğer subaylar da izledi; CHP'lileri çok sevindiren ve DP'lileri telaşlandıran böylesi geçişler Türk basınında önemli bir yer kapladı.[24] Siyasi ortam o kadar kötüleşmişti ki,

23 *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1957.

24 Örneğin bkz. *Cumhuriyet*, 17, 18, 19, 20 ve 22 Eylül 1957.

1957 seçimleri öncesi bir müdahaleden söz edildi; darbeciler arasındaki anlaşmazlık ertelenmesinin nedeni oldu.[25] Kimileri, seçimi kaybettiklerinde Demokrat Parti liderlerinin orduyu kullanmaya niyetli olduğunu ileri sürdü. Fakat askerler, böyle bir amaçla kullanılacak bir ruh hali içinde değildi ve CHP'liler, askeriyeden korkmaları için hiçbir nedenin olmadığından eminlerdi.[26]

DP, ordudaki gidişatı bilmiyorduysa da, kısa sürede yeterince öğrendi. Aralık 1957'de dokuz subay İstanbul'da tutuklandı ve hükümete karşı komplo kurmakla suçlandılar. Tutuklamalar 16 Ocak 1958'de kamuoyuna açıklandı ve Savunma Bakanlığı, çok sayıda tutuklamanın ve silahlı kuvvetlerde geniş bir komplonun olduğunu yalanlayan resmi bir açıklama yayınladı.[27] Subaylar mahkemeye çıkarıldı ve aleyhlerine hiçbir şey kanıtlanmadığı için serbest bırakıldılar; sadece muhbir hapse mahkum edildi.

Bu olayların önemi, hükümetin tepki gösterme tarzındadır. O sırada Eğitim Bakanı olan Celâl Yardımcı'ya göre, Cumhurbaşkanı Bayar hükümetten geniş bir soruşturma yürütüp, başka komplolara meydan vermeyecek şekilde nahoş ne varsa açığa çıkarmasını istedi. Menderes, gereksiz yere sorun yaratmak istemediği için bu düşünceye soğuk baktı; meseleyi olabildiğince çabuk kapatmak istiyordu.

Yine, doğrudan Menderes'in kişiliğiyle ilgili bir sorundu: inandığından ya da inanmak istediğinden daha ciddi olduğu anlaşılır korkusuyla sorun-

25 İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 57-67; Başgil, 27 Mayıs, 159; Harris, "The Military", bl. 2, *MEJ X/X/2* (1965), 172-3; Ergun Özbudun, *The Role of the Military in Recent Turkish Politics* (1966), 31-2.

26 Toker, *İsmet Paşa II*, 31, komploculuğun ilişki kurduğu CHP'linin sonradan Savunma Bakanı olan İlhami Sancar olduğunu yazar. İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 61-3, komploculuğun İnönü'yle bağlantı kurmak istediğini, fakat DP'liler durumu öğrenirlerse partiyi kapatacaklarından korktuğu için İnönü'nün ihtiyatlı davrandığını belirtiyorlar. Ne var ki, İnönü silahlı kuvvetlerde olup biteni biliyordu ve sürekli haberdar ediliyordu.

27 Ankara Radyosu, 16 Ocak 1958, *SWB IV/453/6* içinde; *Cumhuriyet*, 17 Ocak 1958; İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 69-100.

la yüz yüze gelmekten kaçınmak isterdi. Savunma Bakanı Şemi Ergin ve komutanlar, uzun ve ayrıntılı bir soruşturmaya gerek olmadığını ileri sürerek olayın önemini küçümsediler. Böyle bir soruşturmanın silahlı kuvvetleri karşıya almak olacağını ve huzursuzluk yaratacağını ileri sürdüler. Menderes bu saptamaya katıldı ve orduya herhangi bir baskının, özellikle bir temizliğe yol açarsa, tıpkı Prof. Hüseyin Naili Kubalı'nın görevden alınması üniversiteleri ve aydınları uzaklaştırdığı gibi, silahlı kuvvetleri uzaklaştırabileceği sonucuna vardı. Kendi safında olduğu sürece hükümetin güvencede olduğuna inandığı yüksek rütbeli hiçbir subayın işin içinde olmaması olgusuyla da içi rahattı. Menderes, silahlı kuvvetlere yönelik bütünlüklü bir soruşturma yürütülmesini reddetti. Meselenin halledildiğini görmekten daha çok mutlu olan Bayar da, rahatladı ve soruşturma için baskı yapmayı bıraktı.[28]

Menderes'in meseleyi kovalamaya isteksizliğinin arkasında, devlet kurumlarının DP hükümetine sadakati ile ilgili güvensizlik duygusu vardı. *Bu durum, sürekli silahlı kuvvetleri karşıya alma korkusundan da anlaşılıyor.* Bu korku temelsiz değildi; fakat DP'liler bunun nasıl halledileceğini bilmedikleri için çaresizlerdi. 19 Ocak 1958'e kadar Savunma Bakanı olan Şemi Ergin, bir komplonun varlığını biliyordu; çünkü, komplocular kendisiyle ilişki kurmuş ve ondan sivil liderleri olmasını istemişlerdi.[29]

Ergin ne yapabilirdi? DP'lilerin ordu üzerinde bütünlüklü bir denetimleri yoktu ve ciddi bir soruşturma bunu açığa çıkarabilirdi. Öylesine bir soruşturma yapıldı ve bunu bir mahkeme izledi. Komploculardan biri olan Faruk Güventürk, şunları anımsıyordu: "Duruşma hakimi Turgut Lüleci, Arif Onat ve Cemal Tural türlü baskı ve tazyike maruz kaldılar. Ama şeref ve haysiyetlerini feda etmediler... Cemal Tural da, 'beni emekliye ayırabilir-

28 Eski bir DP'livle görüşme.

29 İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 63-7; Yalman, *Gördüklerim IV*, 355. Kimi eski DP'lilere göre Ergin bile komploculari gizledi.

ler, ama vicdanımı kirletemezler' diye haykırmıştır."[30] Mahkeme Başkanı Tümgeneral Tural, Menderes'in güvendiği generallerin tutumunu doğru yansıtır; sorun, daha çok "biz" ve "onlar" meselesiydi.

Komplo Şekil Alıyor

Subayların tutuklanması ve bunu izleyen sınırlı soruşturma, komplocular açısından yine de geçici bir gerileme oluşturdu. Soruşturmanın ne kadar ciddi yürütüleceğini bilmediklerinden, ihtiyatlı olup baskı ortadan kalkıncaya kadar faaliyetlerinden vazgeçmeye karar verdiler.[31] Ne var ki, soruşturmanın bir yere varmayacağı açığa çıkınca, komplo faaliyetleri daha büyük bir gizlilik ve tutkuyla yeniden başladı. Bu noktada komplocular hareketi yönetecek güçlü ve yüksek rütbeli bir subay bulmaya karar verdiler. Böyle bir kişi bulmadan ve Erkan Şurası'nın kontrolünü ele geçirmeden, çabalarında başarılı olamaz ve amaçlarını gerçekleştiremezlerdi.[32] Bu önemli kararın alınmasının, göreceğimiz gibi, 1960'ta silahlı kuvvetlerin yönetime el koymasından sonra büyük yan etkileri oldu.

Komplocularla işbirliği yapmaya istekli bir general bulmak kolay değildi. Yakın zamanda Kara Kuvvetleri Komutanlığına atanan General Necati Tacan'a yaklaşıldı ve DP karşıtı harekete liderlik yapmaya razı edildi.[33] Komplocular için büyük bir talihsizlik, General 1958 yazında bir kalp krizi

30 Güventürk, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1960'tan aktarmış; Toker, *İsmet Paşa II*, 37. Harris'in, soruşturmanın "sonucu hükümetin ordu korkusunu o kadar başarıyla hafifletti ki, bundan sonra DP'liler silahlı kuvvetlerde bir komployа hiç ihtimal vermediler" şeklindeki yargısı sonraki olaylarla doğrulanmıyor. Harris, "Causes," *MEJ XX/V/4* (1970), 446.

31 Erkanlı, *Anılar*, 13. İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 101-2.

32 Bu strateji Alb. S. Koçaş'a atfediliyor. Bkz. İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 102.

33 İbid., 104-8.

sonucu öldü ve lider arayışı yeniden başladı. Yine Kara Kuvvetleri Komutanına yaklaşmaya karar verdiler ve Tacan'ın yerini alan Cemal Gürsel de liderliğe razı edildi. Gürsel'in yardımıyla komplocular, Ordu Erkan Şubesi Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanlığı gibi önemli stratejik görevleri işgal etmeye başladılar.[34] Bunu kolay başarmaları şaşırtıcıdır ve ellilerdeki askeri istihbaratın zayıflığını gösterir. Yine de, askeri istihbarat bir şeylerin döndüğünü sezdi ve 1960 Mayıs'ının başlarında General Gürsel, yıllık izine ayrılıp 4 Mayıs'ta İzmir'e gitti.

Bu, komplocu örgüt için ağır bir darbeydi. Alt rütbeli subaylar panik içindeydiler. Harekete geçme zamanı yaklaşıyordu ve bir generalin desteği olmadan darbeyi gerçekleştirmenin vahim olabileceğini biliyorlardı. Gürsel'in yerini alabilecek generaller olarak Sıtkı Ulay, Fahri Özdilek, Cevdet Sunay ve Cemal Madanoğlu'nu düşündüler. Ulay, hükümetin adamı olarak değerlendirildi ve reddedildi; Özdilek ve Sunay'a gidildi, fakat onlar da komployu açıklamamalarına karşın, işe karışmayı kabul etmediler. Sunay Genelkurmay Başkanı Vekiliydi ve Özdilek de İstanbul Sıkıyönetim Komutanıydı; bu nedenle ikisi de bir darbe lideri olmaya uygun görülmüştü. Gidilecek son kişi, sadece tümgeneral ve Genelkurmay Lojistik Daire Başkanı olup aktif bir komuta görevi bulunmayan Madanoğlu'ydu. Biraz düşündükten sonra, neredeyse özür dilercesine "Taşaklarım var ama beynim yok" diye haykırarak kabul etti; söylendiğine göre komploculardan biri "Merak etme bizde ikisi de var" diye yanıt vermiş.[35]

Yine, bazı generallerin komployu öğrenip de hükümete haber vermemeye nasıl razı oldukları dikkate değerdir. Fahri Özdilek, Cevdet Sunay ve Sıtkı Ulay daha Ağustos 1959'da terfi ettirildikleri için sadık subaylar olarak bilinirdi.[36] Eski DP'lilere göre, Ulay ve Özdilek Menderes'e çok yakındı,

34 *İbid.*, 109-11.

35 Bu anlatım Alparslan Türkeş'le görüşmeye dayanır. Fakat İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 149-59 ve Erkanlı, *Anılar*, 160'tan esasta farklı değil.

36 *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1959.

hatta Menderes'in adamları olarak nitelenirlerdi. Yine de davranışları, onların hükümetten çok orduya bağlılık duyduklarını gösteriyor.

DP'liler ordudan gelen tehlikenin farkındalar mıydı? Yanıt, kesin bir "evet" olmalı. Partinin kuruluşundan beri, ordunun çok partili siyasi yaşama yönelik tutumundan endişe etmişti ler ve iktidara geldikten sonra da, muhalefet partilerini orduyu siyasete karıştırmaya çalışmama konusunda periyodik olarak uyardılar. "Dokuz Subayın Komplosu"nun açığa çıkarılması, tehlikeyi haber verdi ve General Abdul Kerim Kasım'ın 14 Temmuz 1958'de Irak Monarşisini devirmesi gerilimleri daha da arttırdı. Menderes'in, CHP'nin Türkiye'de Irak tipi bir ihtilâli kışkırtmaya çalışmasından söz etmesi -ilk kez 6 Eylül 1958'de- şaşırtıcı değildir; bundan sonra ihtilâl anıştırmaları iki parti arasındaki siyasi mücadelenin ortak teması olmaya başladı.*

Aynı yıl Pakistan ve Sudan'da iki askeri devrim oldu. 5 Mart 1959'da ABD ile İkili Anlaşmanın imzalanması kısmen böylesi oluşumlara karşı bir güvenceydi.** CHP'liler bu anlaşmaya karşı çıktı; zira hükümet "iç, silahsız saldırı"yı önlemek için istediği zaman Amerika'dan askeri müdahale isteyebilirdi. Ecevit, hiçbir Avrupa devletinin, iç tehdide karşı ABD ile ikili bir anlaşma yapmadığını ve meşum sonuçlarıyla böylesi anlaşmaların Lübnan gibi Arap devletlerinde geçerli olduğunu ileri sürdü.***

37 *Zafer*, 7 Eylül 1958; Fahri Belen, "Ordu ve Politika," *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1971. Ayrıca bkz. Aydemir, İkinci Adam III, 377-8 ve Toker, *İsmet Paşa II*, 113..

38 Anlaşma metni Türk basınında yayımlandı, 6 Mart 1959; ayrıca George Harris, *Troubled Alliance* (1972), 221-3 ve Haydar Tunçkanat, *İkili Anlaşmaların İçyüzü* (1970), 173-7'de de veriliyor. Ayrıca bkz. Aydemir, *İkinci Adam III*, 328..

39 *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1960.

Müdahale, 27 Mayıs 1960

DP hükümeti açısından durum belirsizdi. Yüksek komuta sadık görünüyordu ve iktidarı almaya hazır hırslı hiçbir general yoktu. Buna karşın hükümet hiçbir zaman rahat olmadı. Sonunda İstanbul ve Ankara'daki öğrenci gösterileriyle birlikte 28/29 Nisan 1960'ta fırtına koptuğunda, ordunun hükümete desteği çok cesaret vericiydi. 1959 ve 1960 yılları boyunca baskı arttırılmaktaydı ve gösteriler askeri müdahaleye bulunmaz bir fırsat verdi. 29 Nisan'da İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilân edildi ve Özdilek İstanbul, Namık Argüç Ankara sıkıyönetim komutanlığına getirildi. Polis ve askere ateş açma yetkisi verecek ölçüde sert önlemler alınarak gösteriler kontrol altına alındı.

15 nolu bildiride Fahri Özdilek, göstericilerin pek çoğunun çocuk denilebilecek yaşta olduğu için ilk iki gün tolerans gösterildiğini ilân etti. Fakat, özellikle 2 Mayıs'ta toplanacak NATO Dışişleri Bakanları Konferansı dikkate alınarak, olayların devam etmesine izin verilmeyecekti.[40] Ertesi gün göstericiler zorla dağıtıldı ve birçok kişi tutuklandı. Fakat 2 Mayıs'tan sonra gerilim hafifledi ve askeri müdahale fırsatı ortaya çıkmış gibi göründü. 3 Mayıs'ta sokağa çıkma yasağı süresi kısaltıldı ve General Gürsel, Haziran'daki emekliliğine kadar sürecek yıllık izne ayrıldı; komplocuların umutları suya düşmüş gibiydi.

Hükümet, askeri müdahaleden endişelenmeye devam etti ve 6 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Zorlu gazetecilere "Türk subayı politikaya karışmaması gerektiğinin bütünüyle farkındadır" dedi. Aynı gün İnönü partisinin orduyla herhangi bir ilişkisinin bulunduğunu yalanladı, fakat hayra alamet olmayan "baskıcı bir rejim hiçbir zaman orduya güvenemez" açıklamasını da yaptı.[41]

40 Ankara Radyosu, 1 Mayıs 1960, *SWB IV/323/C/3* içinde; Sabahat Erdemir, ed., *Milli Birliğe Doğru I*, (1961), 275. Ayrıca bkz. Bedii Faik, *İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci* (1967), 48-52.

41 *The Times*, 7 Mayıs 1960 ve İnönü, *Muhalefet III* (1959-1960), 100-7.

Ferman surlardaydı, fakat hükümet askerlere geç kalmış ödünler teklif etmekten başka bir şey yapamadı. Darbeden 15 gün önce, askerlere yeni ve daha yüksek derece sözü verildi.[42] Hükümet hizmet koşullarını iyileştirmeye ve askerler için makul fiyattan rahat konutlar sağlama sorununu ele almaya söz verdi.[43] 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencileri Ankara'da sessiz gösteri yaptığında, Hükümet öğrencilerin taleplerini karşılayıp, Albay İsmail Atak da dahil, tutuklanan subayları serbest bıraktı.[44] Komplocular Demokrat Partinin ürkekliğinin ve kararsızlığının farkında değillerdi ve kendilerini paniğe düşüren harp okulu öğrencilerinin gösterisini örgütleyenlere ateş püskürüyorlardı. Ordudaki ihtilafı ezmek için hükümetin ciddi karşı önlemler almak zorunda kalacağından emindiler.[45]

Yine Genelkurmay Başkanı General Rüştü Erdelhun, gösterilerin bir ayaklanma provası olarak ele alınmaması gerektiği konusunda hükümeti rahatlattı, oyaladı.[46] Bu kritik günlerde Menderes Batı Anadolu'da büyük mitingler düzenleyip ülkede kitle desteği sağlamaya çalışmakla meşguldü. Ordunun kendisine karşı harekete geçeceğine inanmadığı bile söylenir.

Hükümette, karar alma iradesine sahip hiç kimse yoktu; bu durum DP yönetiminin bütünüyle iflasının işaretiydi. Savunma Bakanı Ethem Menderes, General Namık Argüç'ün zırhlı tugayı Konya'dan başkente getirme önerisini geri çevirdi. Böyle bir hareket komploculara kesinlikle moralsizleştireceği halde, buna gerek olmadığını ileri sürdü.[47] Ordu değil, politikacılar hükümeti savunma iradesini yitirmişti. Zira tıpkı hükümet "kardeş kavgasına hiç niyetli" olmadığı gibi, aynı şekilde komplocular da, Argüç gibi insanlardan sert direniş geleceğini bekleselerdi hükümete karşı eyleme geçip geçmeyecekleri kuşkuludur. Böylece, 27 Mayıs'ın erken saatlerinde askeri müdahale gerçekleştiğinde, hükümete bağlı birliklerden hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadı ve darbe en az kanla başarıldı.

42 *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1960.

43 *Zafer*, 25 Mayıs 1960.

44 Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına* (1968), 79

45 Alparslan Türkeş'le görüşme.

46 Ulay, *Harbiye*, 86.

47 *Kim*, 20 Eylül 1966, 5'de aktarılan Ethem Menderes'in günlüğünden notlar; Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Argüç, 10 yıl hapis cezası aldı.

Muhterem vatandaşlar...

Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısiyle ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadiyle Türk Silahlı Kuvvetleri Memleketin idaresini ele almıştır.

Bu harekete silahlı kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri uzlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak idareyi... seçimi kazanana devir ve teslim etmek üzere girişmiştir. Girişilmiş olan bu teşebbüs hiç bir şahsa ve zümreye karşı değildir. İdaremiz hiç kimse hakkında şahsiyete müteallik tecavüzkar bir fiile teşebbüs etmeyeceği gibi edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir. Kim olursa olsun ve hangi partiye mensup olursa olsun her vatandaş kanunlar ve hukuk prensipleri esaslarına göre muamele görecektir."[48]

Milli Birlik Komitesi

İktidarı yeni ele geçiren subayların 27 Mayıs günkü bu radyo konuşması, eylem amaçlarını vurgulamaları açısından dikkate değerdi: "partileri çıkmazdan" kurtarmak, partiler üstü bir yönetim kurmak, serbest seçimleri yapmak ve siyasi iktidarı tekrar kazanan partiye devretmek. Ülkede bir rahatlama havası vardı; çünkü, siyasi partiler siyasi bir çıkmazda tuzağa düşmüştü ve bu müdahale bir kurtuluş sağlar gibi göründü. DP'liler İnönü yanlısı bir darbeden korkmuştu; fakat ilk bildiriyi radyoda okuyan Albay Türkeş'in sesini tanıyanlar, İnönü yanlısı olamayacağını biliyorlardı.[49] Yine de, bakanların ve Meclis üyelerinin gözaltına alındığının ilân edilmesi o kadar iç açıcı değildi. Ancak zaman müdahalenin niteliğini gösterecekti.

48 Ankara Radyosu, 27 Mayıs 1960, *SWB IV/345/C/1* içinde; Erdemir, ed., *Milli Birlik*, 293.
49 Erer, *On Yıl*, 16-17.

Darbeye katılanların kendileri de, hareketlerinin nereye varacağını bilmiyordu. Hazırlık döneminde, sırf bölünmeye yol açabileceği için tartışmalar kasten belirsiz bırakılmıştı. Komplocular arasında birçok farklı hizip vardı: bir hizip DP'lileri devirip iktidarı İnönü'ye teslim etmek istiyordu; diğer bir hizip rüşvetçi politikacıları elemeye, seçimleri yapmaya ve iktidarı tekrar politikacılara bırakmaya çalışıyordu; ve başka biri de parlamenter demokrasiyi yeniden kurmadan önce yapısal reformları gerçekleştirebilmek için silahlı kuvvetlerin iktidarı elinde tutmasını istiyordu. Üst rütbeli subayları kapsayan ikinci grup en etkili olandı ve radyo konuşması onların görüşünü ifade ediyordu. Gerçekte ortam kaygandı ve yönetimin devralınmasından hemen sonra, diğer güçler olayları etkilemeye başladılar.

Milli Birlik Komitesinin ilk bildirilerinden biri, yeni anayasayı hazırlama görevinin İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar'ın başkanlık ettiği öğrenim ve deneyimleriyle saygıdeğer bir profesörler grubuna verildiğini ilân etti. Aynı zamanda, bütün siyasi partilerin faaliyetleri yasaklandı ve bu emri ihlal edeceklerin en sert şekilde cezalandırılacağı ilân edildi.[50] Bildiri, "MBK Başkanı ve Türk Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı" General Cemal Gürsel imzalıydı.

Bu ilk günlerde MBK'nin sadece ismen var olduğunu anımsamak önemlidir. Darbe sabahı İzmir'den gelen Gürsel, MBK lideri ilân edildi. Fakat, İstanbul grubuna mensup Orhan Erkanlı 29 Mayıs akşamı başkente vardığında, MBK'nin çalışmalarını sürdürdüğü Başbakanlık binasında kargaşayla karşı karşıya kaldı. Örgütleri gizli olduğu için, sadece birkaç tanıdık subayla karşılaştı; ne ilkelerde ne de düşüncelerde fikir birliği vardı. 20 üyeli MBK'ni oluşturacakları seçmek üzere 6-8 subaydan oluşan bir organ kurulmasına karar verildi. Yaklaşık yedi saat süren hararetli tartışmalardan sonra, kendilerini 20 kişiyle sınırlandırmalarının olanaksız olduğunu anladılar ve 38 kişilik bir komite oluşturulması sonucuna vardılar. Cana yakın

50 13 nolu bildiri, 27 Mayıs 1960, Erdemir, ed., *Milli Birlik*, 298 içinde.

ve Bonapartist eğilimleri olmayan Gürsel, Devlet Başkanı, Başbakan, Başkomutan ve MBK Başkanı yapıldı; kağıt üzerinde Atatürk'ün bile sahip olmadığı yetkiler verildi. Gürsel, bir lider değil, bir figür olarak görülüyordu -lider hâlâ ortaya çıkmak durumundaydı.[51]

Yönetime el koyan silahlı kuvvetlerin belirtilen amaçları, tarafsız bir yönetimin denetlediği serbest seçimleri yaparak siyasi partileri siyasi açmazlarından kurtarmak ve iktidarı seçimleri kazanan partiye devretmekti. Başlangıçtaki amaç bu olmuş olabilir, fakat 27 Mayıs'ta Profesör Onar'ın başkanlığında Anayasa Komisyonunun oluşturulması hareketin niteliğini değiştirip farklı bir yöne itti. Profesörlerin darbeyi bir devrime dönüştürdüklerini ileri sürmek çok fazla abartma olmayabilir. 28 Mayıs'ta sunulan ilk Anayasa Komisyonu raporu, DP'lileri devirmeleri için orduya bütünüyle yeni ve meşru motivasyon verdi:

> Bugün içinde bulunduğumuz durumu adi ve siyasi bir hükümet darbesi saymak doğru değildir. Siyasi kudret adalet, ahlâk ve amme menfaatlerini koruma mahiyetini kaybederek, şahsi nüfuz ve ihtiraslarla zümre menfaatlerini temsil eden maddi bir kuvvet haline gelmişti.
>
> Her şeyden önce kanun tarafından emrolunan sosyal bir kudret olması gereken devlet kudreti, bu ihtiras ve nüfuzların bir aracı haline getirildi. Bu nedenle, bu siyasi kudret, ... kendi ordusuyla, mahkemeleriyle, görevlerine sadık kalmak isteyen memurlarıyla, üniversiteleriyle, basınıyla ve diğer bütün sosyal kurum ve güçleriyle moral bağlarını kopardı ve devletin gerçek ve temel kurumlarına, Atatürk ilkelerine düşman bir duruma düştü.

Demokrat Parti'nin günahlarını sayıp döktükten sonra rapor şöyle devam ediyordu:

51 Erkanlı, *Anılar*, 18-21; Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam* (1966), 87-8. 28 Mayıs'ta kabine ilân edildiğinde Gürsel zaten Başbakan ve Savunma Bakanı olmuştu. Nitelik olarak partizan olmaması düşünülen ve subaylardan, bürokratlardan, teknokratlardan ve profesörlerden oluşan kabine, geleneksel asker-sivil-aydın ittifakını temsil etti. Kabine listesi için bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 465-6 ve Weiker, *Revolution* (1963), 139-40.

> Bu marifetleri yapmış, kanun ve adaletle ve devlet anlayışımızla hiçbir ilişkisi kalmamış bir zümre, artık sosyal bir kurum gibi düşünülemez...
>
> Meşruiyet açısından da durum aynıdır. Bir hükümetin meşruluğunu, sadece onun orijinine, yani onun iktidara gelmesine bağlı değildir. Meşruluk, ancak onu bu göreve getiren Anayasaya bağlılıkla ve meşru zeminde kurumlarla işbirliğiyle mümkündür.

Sonra rapor DP'lilerin bunu yapmadaki başarısızlığını -ki bu onlara meşruiyetlerini yitirtmişti- anlatıp Meclisin durumuna dönüyordu:

> Milleti temsil etmesi gereken Büyük Millet Meclisi, siyasi kudret tarafından gerçek bir yasama organı olmaktan çıkarıldığı ve bir zümrenin çıkarlarına hizmet eden bir partiye dönüştürüldüğü için, filen ölü hale gelmişti. Bu şartlarda, ordu, yönetim ve diğer bütün devlet kurumlan, devlet kavramını temsil etme özelliklerini ve yukarıda sözü edilen kurumlar arasında bir denge faktörü olma niteliğini yitirdiler. Bu nedenle eski hükümet siyasi otoritesini çok önce yitirmişti.[52]

İşlerin bu hale gelmesi askeri müdahaleyi ve MBK'nin eylemlerini pek ala haklı kılmış olabilir. Fakat yeni durum, siyasal otorite ve yasal hükümet gibi devletin ve toplumsal kurumların da yeniden yaratılmasını gerektiriyordu. Bu durum aşağıdaki önlemleri zorunlu kıldı:

1. "Kamu hizmetlerini milletin istediği demokratik şartlara uygun olarak yürütecek... insan hak ve hürriyetlerini koruyacak ve amme çıkarlarını gözetecek geçici bir hükümetin" kurulması.

2. "Bir kanun devletinin gerçekleştirilmesini, devlet organlarının oluşturulmasını ve sosyal kurumların demokratik bir temele ve hak ve adalet ilkelerine oturtulmasını sağlayacak" bir anayasanın hazırlanması.

3. "Milletin gerçek iradesinin ifadesine imkan verecek" bir seçim yasasının hazırlanması.[53]

52 Ankara Radyosu, 28 Mayıs 1960, *SWB IV/347/C/4-6* içinde; Türk basını, 29 Mayıs 1960.
53 İbid.

MBK, profesörlerin raporunu kabul etseydi, bu, başlangıçta ilân edilen müdahalenin tarafsız olduğu iddiasından vazgeçmek anlamına gelirdi. Aynı şekilde, iktidarı tekrar sivillere devretmek yerine, radikal reformlar yapmayı kabul etmek anlamına da gelirdi. Başlangıçta DP'liler, rüşvetçi unsurlar temizlenir temizlenmez bir parti olarak çalışmalarına izin verileceğine inandılar. Diğer DP'lilerle birlikte gözaltına alınan Sıtkı Yırcalı, birçoklarıyla birlikte tekrar serbest bırakıldı ve General Madanoğlu kendisine, temizlenmiş bir DP'yi yönetmesine izin verileceğini söyledi.[54] Fakat 31 Mayıs'ta tekrar gözaltına alındı -politikada profesörlerin önerilerinin yol açtığı bir değişikliğe işaret eden bir hareket. Bir gün içinde, DP'li Meclis üyelerinin tamamı -yurt dışına kaçan birkaç kişi hariç- tutuklandı. Sonradan Profesör Hüseyin Naili Kubalı, bütün DP milletvekillerinin tutuklanmasını - devrimin keyfi hareket etmediğinin kanıtı olarak- önerenlerden birinin kendisi olduğunu kabul etti. Sadece birkaç DP'li gözaltına alınmış olsaydı, dışarıda kalanların nüfuzu tutuklananların serbest bırakılmasını sağlayabilirdi.[55]

12 Haziran'da, Anayasa Komisyonunun MBK'nin yetkilerini tanımlayan Geçici Anayasası kamuoyuna açıklandı ve iki gün sonra yürürlüğe girdi. Bu belgeye göre, bir genel seçim yapıldıktan ve yeni anayasa yürürlüğe girdikten sonra Büyük Millet Meclisinin tekrar yönetimi devralmasına kadar MBK, Türk milleti adına egemenlik hakkını kullanacaktı. MBK, yasama yetkisini doğrudan, yürütme yetkisini Devlet Başkanının atadığı ve MBK'nın onayladığı bakanlar kurulu aracılığıyla kullanacaktı. MBK'nin bakanları görevden alma yetkisi vardı; fakat sadece Devlet Başkanı bakanları atayabilirdi. Sadece yargı yetkisi MBK'den bağımsız bırakıldı; gerçi yine de ölüm cezalarını onaylama ya da veto etme yetkisine sahipti.

54 Eski bir DP'liyle görüşme. İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 265-6; Erkanlı, *Anılar*, 79; ve *MER 1960*, 434-5.

55 Kubalı'nın, *Cumhuriyet*'e demeci, 14 Aralık 1961. Profesörlerin Madanoğlu üzerindeki etkisi konusunda bkz. Erkanlı, *Anılar*, 79, 162.

MBK, Devlet başkanından ve Geçici Anayasada imzası bulunan diğer 37 üyeden oluşuyordu. Üyeler MBK'den çekilebilirlerdi; fakat ancak yeminlerini ihlal ettikleri mahkeme kararıyla saptananlar görevden alınabilirdi; ayrıta bir üye vatan hainliğinden ya da diğer suçlardan hüküm giyerse de, üyelik geçersiz sayılırdı. Fakat ancak komite üyelerinin beşte dört oyuyla bir üye aleyhine dava açılabilirdi. Komite toplantıları gizli yapılacak ve hem tartışmalar hem de kararlar kamuoyuna açıklanmayacaktı. Rütbeleri ne olursa olsun, komitede bütün üyeler eşitti. Bu belge, adları ilk kez kamuoyuna açıklanan bütün üyeler tarafından imzalandı.

MBK'de Ilımlılar ve Radikaller

Başından beri MBK, olabildiğince çabuk, iktidarı sivillere devretmek isteyenler ile partilerin politik faaliyetine izin verilmeden önce ülkenin siyasi yapısını değiştirecek reformları gerçekleştirmek isteyenler olarak bölündü. İkinci gruptakilerin planı askeri yönetimin en azından dört yıl, gerekirse daha fazla sürmesini gerektirirdi. Gürsel'in ve generallerin yönettiği birinci grup ılımlılar, albay ve daha aşağı rütbeli subaylardan oluşan ikinci grup radikaller ya da aşırılar olarak anıldı.

Hiyerarşi öğeleri de doğal alarak bölünmede rol oynadı; zira üst rütbeli subaylar, yüzbaşı ve binbaşılarla iktidarı paylaşma düşüncesine kolayca adapte olamazlardı. İki grubun tutumu siyasi olarak İnönü ve CHP üzerinde odaklandı. Ilımlılar, DP feshedildikten sonra en güçlü siyasi örgüt olduğu için iktidarın CHP'ye devredilmesini öneriyordu. Diğer yanda radikaller, iktidarı basitçe CHP'lilere teslim etmeye istekli değildi. Temizlenmiş

56 Ankara Radyosu, 12 Haziran 1960, *SWB IV/358/C/1-4* içinde; *Resmi Gazete*, 14 Haziran 1960; İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 291-301; Weiker, *Revolution*, 119.

bir DP'nin yarışabileceğini ummuştular; fakat bunun artık olanaksız olduğu anlaşılınca, ülkede yeni bir siyasi ortam yaratılıncaya kadar iktidarın orduda kalmasını tercih ettiler.

Başlangıçta üst rütbeli subaylar çok ciddi bir meydan okumayla karşılaşmadı. Gürsel'in önerisinin kabul edilmesi üzerine, darbede rol alan subayların birliklerine geri döneceği sonucuna vardılar ve Gürsel ile bir cuntanın iktidarda bırakılacağını sandılar. Fakat darbeyi planlamış olan alt rütbeli subaylar öneriyi reddetti. Komite oluşturdular ve profesörlerden, seçimler yapılıncaya, meclis ve yeni hükümet yönetimi devralıncaya kadar Geçici Anayasaya, MBK'nin varlığını yasal olarak garanti edecek bir biçim vermelerini istediler.[57]

Bu durum, 14 alt rütbeli subayın ihraç edildiği 13 Kasım 1960'a kadar süren iktidar mücadelesinin birinci raundunun sonu oldu. Başlangıçta radikal grubun konumu güçlüydü. Bu grubun üyeleri politika alanında önemli bir etki gösterebiliyorlardı ve belki de ülkenin geleceği ile ilgili açık bir plana sahip tek komite üyesi olan Alparslan Türkeş, Gürsel'in Müşaviri oldu. Bu görevdeyken, perdenin arkasında, Gürsel'in babacan kişiliğini manipüle eden gerçek güç olarak görülüyordu.[58] Binbaşı Orhan Erkanlı, önemli ve stratejik bir görev olan -çünkü her şey uygulamaya konulmadan önce onun elinden geçiyordu- MBK Genel Sekreter Yardımcısı oldu. MBK'nde, pek çok üye iktidarın sivillere devredilmesi konusunda acele etmediği için, çoğunluk radikallerden yanaydı.

Yine de durum gerilimliydi. Üst rütbeli subaylar Gürsel (Başbakan), General Kızıloğlu (İçişleri Bakanı), General Özdilek (Savunma Bakanı) ve General Ulay (Ulaştırma Bakanı) aracılığıyla yürütmeyi elinde tutuyordu.[59] Dahası, Tümgeneral Madanoğlu Ankara Garnizon Komutanı ve 28. Tü-

57 Erkanlı, *Anılar*, 294-6.

58 Weiker, *Revolution*, 125-7. Türkeş, seçimlere katılmak için siyasi bir parti kurmayı uygun görüyordu, fakat MBK bu öneriyi reddetti. Bkz. *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1960.

59 Islah edilen Ağustos 1960 kabinesinde Ulay Devlet Bakanı oldu ve General Muzaffer Alankuş Savunma Bakanı olarak Özdilek'in yerini aldı. Bkz. Weiker, *Revolution*, 139-40.

men Komutanıydı ve Albay Osman Köksal Cumhurbaşkanı Muhafız Alayından sorumluydu - Komite üyelerinin elinde tuttuğu iki etkin komuta. Diğer yanda, radikaller ordudaki kariyerlerinden vazgeçmiş ve kimileri, komploda görev alan ve çeşitli nedenlerle MBK'de yer alamayan Dündar Seyhan ve Talat Aydemir gibi aktif alt rütbeli subaylarla ilişkilerini sürdürmelerine karşın, artık orduyla doğrudan ilişkileri kalmamıştı. Bu nedenle, radikaller generaller için hâlâ bir tehdit oluşturuyordu. Alt rütbeli subaylar, üst rütbeli meslektaşları olmadan hükümeti devirmeyi başarmıştı; bu kez de generallere karşı aynı şeyi yapmamaları için hiçbir neden yoktu. Dolayısıyla, iki grup da birbirlerine karşı bir darbe korkusu içinde yaşıyorlardı.

MBK'de rakiplerine karşı inisiyatifi ilk ele alan generaller oldu. 21 Eylül'de üyeler (Gürsel'in grubu -Madanoğlu, Ulay, Özdilek, Köksal ve Acuner- hariç), Mayıs Devrimini halka açıklamak için Anadolu'ya bir propaganda turuna çıktı. Ertesi gün, radikallerin *de facto* lideri olan Türkeş, Başbakanlıktaki görevinden alındı; yerine valilik yapmış olan sivil bir yönetici, Hilmi İncesu getirildi.[60]

Türkeş'in görevden alınması haberi, küçük bir temizlik olarak yorumlandı ve Orhan Erkanlı, belki de kendi konumundan korkarak, diğer üyelerle birlikte Anadolu turlarını kısa keserek hızla başkente döndü.[61] Fakat, MKB'deki çoğunluklarını kullanmaktan başka radikallerin yapabileceği hiçbir şey yoktu ve Gürsel dışında Komite üyelerinin kamu görevi yapamamaları kuralını komiteden geçirttiler.[62]

Eylül'de Milli Birlik Komitesi, yasama yetkisini MBK'den devralacak bir Kurucu Meclis oluşturulması sorununu tartışmaya başlamıştı. MBK'nin iktidarda kalmasını isteyenler bu öneriye karşı çıktı ve bunu engelleyeceklerinden emindiler, çünkü kabul edilebilmesi için bütün kararlar beşte dört çoğunlukla MBK'den geçmek zorundaydı. Ilımlılar, böyle bir çoğunluğu

60 *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1960.
61 Yalman, *Gördüklerim IV*, 373.
62 *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1960.

asla sağlayamayacaklarını biliyorlardı; fakat aynı zamanda MBK faaliyetlerinin radikalleri hem silahlı kuvvetlerde hem de ülkede sevimsiz duruma getirdiğini de fark ediyorlardı. Ağustos'ta 235 general ve 5.000 subayın emekliye sevk edilmesi, basını ıslah etme tehditleri ve Ekim'de 147 profesörün üniversitelerden uzaklaştırılması, bu gruplara mensup insanları hepsi 27 Mayıs'tan beri MBK'ni desteklemişti- uzaklaştırdı. Dahası, bu önlemlerin sorumluluğu, bir bütün olarak MBK'den çok radikallere yüklendi. Özellikle basın daha çok eleştirel olmaya başladı ve MBK'deki bölünmeyi sürekli tema olarak kullandı. Ekim'de, iktidarı muhafaza etmek isteyen radikallerin bir lider seçtikleri haberleri yayıldı. Fakat, "lideri etrafında tam birlik içinde" olan MBK'nde hiçbir bölünmenin olmadığını ilân eden Gürsel, bu haberleri yalanladı.[63]

MBK'nde ilişkiler kötüleşmeye devam etti ve hizipler arasındaki son mücadele bir zaman sorunu halini aldı: bir grup siyasi yaşamı askersizleştirmeye etmeye kararlıyken, diğeri de bunu engellemeye kararlıydı. Sorun, MBK'nin Kurucu Meclisin oluşturulmasına izin verip vermeyeceği sorunu halini aldı. Radikaller, MBK'nin gerekli kararı almasına asla izin vermeyeceklerini sürekli vurguluyorlardı. Yine de, 3 Kasım'da Gürsel, Turan Feyzioğlu'yu Kurucu Meclis için bir yasa taslağı hazırlamaya davet etti ve 6 Kasım'da kalabalığa şöyle seslendi: "Kulağınıza dikta rejimine gidildiğine dair gelecek dedikodulara inanmayın, hedefimiz demokrasidir ve bizi bu yolda kimse önleyemeyecektir."[64]

Ekim'in sonunda MBK ihtilaflarla felç olmuş durumdaydı. Bu durumun böyle belirsiz devam etmesine izin verilemezdi. Türkeş etrafında toplanan küçük bir grubun ılımlıları devirmeyi önerdiği, fakat Erkanlı gibi diğer radikallerin, bir darbe yapma araçlarına sahip olduklarına inanmadıkları için öneriyi reddettiklerine dair bazı söylentiler vardır. Yine de, Erkanlı'nın 11 Kasım'da istifası ve İstanbul'a gidişi Madanoğlu'nun kuşkularını arttırdı ve bunun bir

63 Ankara Radyosu, 1 Ekim 1960, *SWB IV/453/C/3* içinde; *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1960.
64 İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 492 ve 491; Faik, *Gazeteci*, 86-7.

darbenin başlangıcı olduğuna onu inandırdı. Generaller işi tesadüfe bırakmadı ve daha zamanları varken radikalleri temizlemeye karar verdiler.[65]

13 Kasım sabahı Gürsel'in önceden hazırlanan mesajı eski MBK'nin dağıtıldığını ve 23 üyeli yeni bir komitenin oluşturulduğunu ilân etti.[66] Bu arada, temizlenen 14 üye Gürsel'in görevden alma mektubunu zaten almıştı ve sadece dünyanın çeşitli yerlerindeki elçiliklere dağıtılmak üzere ya gözaltına ya da ev hapsine alındılar.[67]

"Ondörtler"in atılmasıyla birlikte MBK bir konsensüs sağlayabilirdi. Gürsel ve generaller, kendi politikalarına karşı çıkan herkesi uzaklaştıramamıştı; bunu yapsalardı azınlıkta kalacaklardı. Esas sorunları, MBK üzerinde tam bir otorite sağlamak ve kısa süre içinde siyaseti askerlerden kurtaracak politikaları hayata geçirmekti. Kurucu Meclis'in kurulması ile ilgili yasayı MBK 7 Aralık'ta kabul etti ve 16 Aralık'ta yayımlanıp yasalaştı.[68] Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961'de yaptı ve yasama görevlerini MBK ile paylaşmaya başladı. Sivil yönetime doğru ilk önemli adım atılmıştı.

"Ondörtler"in uzaklaştırılmasını, bunların kolektivist radikalizminden ürken Türk burjuvazisi rahat bir nefes alarak selamladı. Fakat silahlı kuvvetlerdeki tepki, özellikle alt rütbeli subaylar arasında, bir kızgınlık ve hüsran tepkisi oldu. "Ondörtler", politikacıların ve yerleşik kurumların ülkenin sorunlarını çözme yeteneklerine güvensizliğin yarattığı bir radikalizmi temsil etmişti ve ordunun tamamında bu radikalizm bulunuyordu. MBK içinde "Ondörtler" faal oldukları sürede, radikaller politikanın belirlenmesinde ve ülkenin geleceğinin şekillenmesinde doğrudan kendi sesleri-

65 İpekçi ve Coşar, *İhtilal*, 490-502; Erkanlı, *Anılar*, 153-7.

66 Ankara Radyosu (sabah 7:30), 13 Kasım 1960, *SWB IV/489/C/1* içinde; Türk Basını, 14 Kasım 1960.

67 Erkanlı, *Anılar*, 157-9. Gürsel yabancı bir gazeteciye şunları söyledi: "Ondörtler Allaha şükretsinler ki, ben işin içindeydim. Yoksa hepsi kurşuna dizilecekti." Türkeş, *Milliyetçilik*, 115'ten aktarma.

68 Türk basını, 8, 12, 15, 16 ve 17 Aralık 1960.

nin bulunduğunu düşünüyorlardı. Bunların uzaklaştırılmasının bir sonucu, silahlı kuvvetler içinde komplocu grupların yeniden oluşması oldu.

Silahlı Kuvvetler Birliği

Aktif komuta mevkilerindeki üst rütbeli subaylar bu tehlikenin farkındaydılar ve silahlı kuvvetlerdeki bütün rahatsız unsurları kucaklayıp kontrol etmek için tasarlanan bir şemsiye örgüt kurarak bunun hakkından geldiler. Silahlı Kuvvetler Birliği olarak bilinen bu örgüt, farklı rütbelerden diğer general ve subaylarla birlikte Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Cemal Tural'ı da kapsıyordu. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, kendi denetimine almak için örgütle bağlantıyı sürdürmeye karar verdi.[69]

SKB'nin bir amacı, bir bekçi köpeği olarak alt rütbeli subaylar üzerinde etkili olmaktıysa diğer amacı da, MBK'nin faaliyetlerine göz kulak olmaktı. "Ondörtler" temizliğinden sonra Madanoğlu MBK'nin güçlü adamı olarak ortaya çıkmıştı ve iktidarı doğrudan üstlenmeye çalışabileceğinden korkuluyordu. 13 Kasım darbesinin hemen ardından iki MBK üyesi, Mucip Ataklı ve Emanullah Çelebi İstanbul'da Tural'ı ziyaret edip, Gürsel'in Köksal, Okan, Ulay ve Madanoğlu'yla bir "Direktuar" oluşturmak için başka bir darbe yapma niyetinde olduğunu bildirdi.[70] Böyle bir girişim olsaydı, Silahlı Kuvvetler Birliği önlemek için müdahale ederdi. Fakat SKB üyelerinin pek çoğu o sırada MBK'nin iktidarı sivillere devretme isteğini paylaşıyordu. Bunun için MBK'ne tam destek verdiler.

69 Faik, *Gazeteci*, 97-106; Erkanlı, *Anılar*, 142. *The Economist*, 21 Ekim 1961, *Ordu Şurası*'ndan söz ederken doğrudan bu organa işaret eder.

70 Faik, *Gazeteci*, 101. İpekçi de Coşar da, *İhtilâl*, 504-5, Gürsel'in MBK'ni dağıtmayı düşündüğünü yazar.

SKB, gerçek bir güç ve parlamenter yönetime geri dönüşün garantörü halini aldı. MBK üyeleri, Kurucu Meclis'in kendilerine teklif ettiği tabii senatörlüğü prensipte kabul ederek politikaya fiilen girmişti.[71] Diğer yanda General Sunay, "Türk silahlı kuvvetleri varlığının kaynağı ve besleyicisi olan büyük ulusuna gerçek demokrasi ve hukuk düzenini her sahada emniyet ve kifayetle teslim etmek üzere 27 Mayıs 1960 tarihinde başladığı inkilap hareketinin üçüncü safhası olan teşkilatlanma faaliyetini başarı ile yürütmekte"[72] olduğu konusunda halka güvence veriyordu. Fakat, iktidarın MBK'den askeri komutaya geçmesi, ancak Tansel Olayı MBK'nin başına patladığı sırada oldu.

3 Haziran 1961'de Ankara Radyosu, Hava Kuvvetleri Komutanı Korgeneral İrfan Tansel'in Askeri Misyonun başkanı olarak Washington'a gönderileceğini bildirdi. Tümgeneral Süleyman Tulga, Komutan Yardımcılığına atanmıştı.[73] Atama yeterince yasaldı; çünkü Gürsel Devlet Başkanı, Başbakan, Silahlı Kuvvetler Başkomutanı ve MBK Başkanıydı. Fakat Tansel, Silahlı Kuvvetler Birliği liderlerinden biriydi ve dışarıya postalanıp fiilen sürgüne gönderilebildiyse, başkaları da gönderilebilirdi. Bu nedenle SKB bu atamaya izin veremezdi; prestij ve otoritesini korumalıydı. SKB Gürsel'e bir ültimatom verip Tansel'i eski görevine iade etmesini istedi. Ayrıca, Cemal Madanoğlu'nu Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı ve Osman Köksal'ı Muhafız Alayı Komutanlığı görevinden almasını da Gürsel'den istedi. Ültimatomda adları belirtilen bazı generaller emekliye sevk edilecek ve Savunma Bakanı General Muzaffer Alankuş kabineden uzaklaştırılacaktı. Son olarak MBK'ne askeri atamalara, terfilere ve diğer Komite üyelerinin uzaklaştırılmasına müdahale etmemesi söylendi.[74]

71 Gürsel'in basın toplantısı, *Cumhuriyet*, 3 Mart 1961.
72 İbid., 8 Mart 1961.
73 Ankara Radyosu, 3 Haziran 1961, *SWB IV/W112/A/5* içinde; Weiker, *Revolution*, 136-7.
74 Faik, *Gazeteci*, 117.

Ültimatom kabul edildi ve 8 Haziran'da Cevdet Sunay, Tulga'nın istifa ettiğini ve "Korgeneral İrfan Tansel'in Hava Kuvvetleri Komutanı olarak kalmasını uygun gördüğü"nü belirten bir talimat yayınladı. Madanoğlu ve Köksal görevlerinden ayrıldılar; hatta Madanoğlu, kabul edilmemesine karşın MBK üyeliğinden bile istifa etti. Subaylar, ültimatoma uygun olarak emekli edildi ve 11 Haziran'da Sunay ilk kez MBK'nin bir toplantısına katıldı -daha sonra da devam eden bir uygulama. [6]

Yaz aylarına gelindiğinde Türkiye bir kez daha çok partili siyasi yaşam yolundaydı. Siyasi partilerin yeniden kurulmasına 12 Haziran 1961'de izin verilmiş ve ertesi ay yeni partiler ortaya çıkmaya başlamıştı. Eski DP taraftarlarının ara rejime karşı faaliyetlerine rağmen, askeri muhafızlar 1 Nisan'da siyasi partilere siyasi faaliyetlere başlama izni verdi. Fakat Gürsel, gericilere karşı sürekli uyarılarda bulundu ve 9 Mayıs'ta İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı, yabancı ideolojilerin yıkıcı etkisine kapılmış ve kapatılan Demokrat Partiyi yeniden canlandırmak isteyen bazı "soysuz kişiler"in tutuklandığını duyurdu. *Darbenin birinci yıl dönümü* 27 Mayıs'ta Kurucu Meclis yeni anayasayı ve Seçim Kanunu'nu kabul etti; 9 Temmuz Pazar günü, anayasa için referandum tarihi olarak belirlendi.

Eski DP'nin devamı partilerin, özellikle Adalet Partisi'nin, anayasaya ve askeri rejime karşı propagandaya başlaması bu dönemde oldu. General Cemal Tural, 28 Haziran'da, amacı AP'yi sindirmek olan bir bildiri yayımladı ve MBK'de de partinin kapatılmasını isteyenler vardı. [8] Referandum yapıldı ve yeni anayasa seçmenlerden sadece soğuk bir destek aldı; neredeyse yüzde 40 karşı oy kullanılmıştı. [9]

75 Ankara Radyosu, 8 Haziran 1961, *SWB IV/W113/A/4* içinde; *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1961.

76 *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1961; Faik, *Gazeteci*, 119; Weiker, *Revolution*, 137. Tansel olayı, ancak 1962 sonlarında açığa çıktı. Bkz. *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1962.

77 *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1961.

78 *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1961 (bildiri) ve Baban, *Politika*, 249-55. Baban kabine üyesiydi.

79 *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1961; Yalman, *Gördüklerim IV*, 379; *The Economist*, 15 Temmuz 1961. Ordu subayları yeni kazandıkları oy verme hakkını ilk kez kullanıyorlardı.

Siyasi ortam gergindi. 15 Ekim 1960'tan beri eski DP'lilerin kamuya açık duruşmaları Marmara Denizindeki Yassıada'da devam ediyordu ve ulusal siyasi yaşamda huzursuzluk yaratmaktaydı. Ülke mahkeme kararını kaygıyla beklerken, gerilim artıyordu.[80]

Yine de ortam bir genel seçime hazır hale getirilmişti ve 21 Temmuz'da Kurucu Meclis seçimlerin 15 Ekim 1961'de yapılmasını oylayıp kabul etti. Rejime karşı provokasyonlar artmaya devam etti ve hiç şüphe yok ki, askeriye seçimlerde CHP'nin kazanma şansını arttırmak için AP'yi zayıflatmak amacıyla elinden elen her şeyi yaptı. Bu nedenle, yetkililerin sadece yenidemokrat partilerin taraftarlarını tedirgin etmeleri ve kovuşturmaları şaşırtıcı değildir. Askeriye, Türk demokrasisinin geleceğinin sadece CHP'nin zaferiyle kurtarılabileceğine karar vermişti.

Bunu sağlamanın bir yolu, seçim kampanyasını engellemek ve partileri CHP'lilere en uygun propaganda türünü benimsemeye zorlamaktı. 31 Ağustos'ta parti liderleri askerlerin gözetiminde yuvarlak masa toplantılarına başladılar ve 5 Eylül'de aşağıdaki vaatlerde bulanan ortak bir deklarasyon yayınladılar: (1) 27 Mayıs Devrimini siyasi amaçlarla sorgulamamak ve istismar etmemek; (2) Atatürk reformlarını korumak; (3) İslâm'ı siyasi amaçlarla istismar etmemek; (4) Yassıada mahkemelerinin kararlarını istismar etmemek.[81] Ertesi gün basın patronları kendi yuvarlak masa toplantısını yaptılar ve onlar da sorumlu davranacaklarına söz verdiler.

Yassıada mahkemesi kararları 15 Eylül'de açıklandı. MBK 15 ölüm cezasından sadece Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idamını onayladı. Zorlu ve Polatkan 16 Eylül'de, Menderes ertesi gün idam edildi.

MBK'nin bu idamların infaz edilmesinde niçin ısrarlı olduğu, hâlâ tartışma konusudur. Cezalarını hafifletmek ve ülkeyi tekrar bir uzlaşma yoluna

Bkz. Kışlalı, *Forces Politiques*, 21. Referandum çözümlemesi için bkz. Weiker, *Revolution*, 165-6.

80 Weiker, *Revolution*, 35-47, duruşmaların kusursuz bir özetini verir.

81 Türk basını, 6 Eylül 1961.

kmak için içeriden ve dışarıdan baskılar vardı; böyle bir yönelim hayırlı bir ...ım olurdu. Fakat ordunun içinde, sadece kan isteyen değil, MBK ve komu-anların erken seçim kararı almakla hata ettiğine de işaret eden çok büyük baskılar vardı. "Normal siyasi yaşam"ın yeniden tesisinden bu yana 27 Ma-s hareketine karşı olan güçler rejime yönelik sert tutumlarını göstermişti. MBK nasıl yorumlarsa yorumlasın, anayasa lehine propaganda tekelini elin-e tutmasına karşın, referandumdaki karşı ve boş oyların çokluğu bir tepkiy-i ondan sonra MBK karşıtı güçler, hiçbir cezayla karşılaşmaksızın MBK'ne meydan okumaya devam etmişti. "Halk bütün baskılara rağmen", diye belir-tiyordu Erkanlı 15 Temmuz'da, "yeni partilere kaymaktadır. Yeni partiler DP'nin varisi olduklarını açık, kapalı ilân ederek oy toplamak çabası içinde-dirler... Seçim şansı gittikçe azalmaktadır. Şimdi yeni bir slogan işlenmekte-dir. 'Eğer seçimi Halk Partisi kazanmazsa, ordu iktidarı devretmeyecektir.' Bu propaganda halk üzerinde kötü ve menfi tesirler yaratmaktadır."[82]

Erken askersizleşme politikasına karşı olanlar açısından, 13 Kasım 1960'ta "Ondörtler"in temizlenmesiyle başlayan bu süreci tersine çevirmek için henüz çok geç değildi. Ordunun yarışmacı siyasi yaşama ilişkin kuşku-ları, tekrar aktifleşen yeni-demokrat güçlere paralel ve belki de buna tepki olarak artıyordu. 1961 Eylül'üne gelindiğinde bazı hizipler, bu güçlerin bü-yümesini engellemek için tekrar müdahalede bulunmaya niyetliydi. Yassıa-da kararları, bu müdahaleci ruh hali dönemiyle çakıştı ve idamlar, ordudaki bu aşırı unsurları yatıştırmak için tasarlandı. Bu, generallerin uygun zamanda ödünler vererek aşırıları yatıştırma ve aynı zamanda da siyasi demokratikleşme programını koruma politikasına da uygundu. Menderes'in idamından iki gün sonra General Sunay, "Türk silahlı kuvvetleri demokrasi idealinin tahakkuku için tarafsız ve siyaset dışı durumunu muhafaza etmeye devam edecektir" vaadinde bulunan bir bildiri yayınladı.[83]

82 Erkanlı, *Anılar*, 184

83 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1961.

İdamları infaz etmenin başka nedenleri de vardı. Bu nedenlerden biri, profesörlerin orduya verdiği darbe gerekçesiydi; ve müdahalenin zorunlu ve meşru olduğunu göstermek için idamların gerekli olmasıydı. Silahlı kuvvetlerin, 1959'daki Gatwick uçak kazasından sağ kurtulmasından sonra yaygınlaşan Menderes "ölümsüzlüğü miti"ni yok etmek istediğine de inanılıyor. Menderes'in ölüm cezasının hafifletilmesinin, silahlı kuvvetlere karşı bir propaganda olarak kullanılacağına inandılar; "onu suçlu buldular, fakat ordu bile onun öldüremedi" denilecekti.[84]

İdamlar, silahlı kuvvetlerin aşırı, müdahaleci kanadını geçici de olsa yatıştırdı. 1961 seçimleri yeni-demokrat partiler için büyük bir yenilgi ve İnönü'nün CHP'si için bir zaferle sonuçlansaydı, ordu yeni seçilen rejimin ihtiyatlı ve pasif bir muhafızı rolüyle yetinebilirdi. Fakat sonuçlar, siyasi ve toplumsal yapıyı değiştirmeden iktidarı sivillere devretmenin tehlikelerine karşı uyarılarda bulananların öngörülerini doğruladı. CHP'liler oyların sadece yüzde 36.7'sini ve 173 sandalye kazandılar. Yeni-demokrat partilerden Adalet Partisi oyların yüzde 34.8'ini ve 158 sandalye, Yeni Türkiye Partisi yüzde 13.7 ve 65 sandalye kazandı. CHP'den çok yeni-demokrat partilere yakın olan dördüncü parti Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi yüzde 14 oy ve 54 sandalye kazandı. Bu sonuçlar, içerde ve dışarıda, Menderes'in bir zaferi ve 27 Mayıs rejimine karşı bir kınama oyu olarak yorumlandı. Böylesi bir siyasi ortamda ordunun kışlalara geri dönüp olayların gidişatını izlemesi imkansızdı.

84 Weiker, *Revolution*, 45.

7.VESAYET DEMOKRASİSİNİN BAŞARISIZLIĞI 1961-1971

Silahlı kuvvetlerimizin her türlü politik tesir ve cereyandan uzak kendi emir ve komuta düzeni içinde yurt güvenliği ve demokrasinin korunması hususundaki asil görevlerini huzurla yapabilmesine destek ve müzahereti millî vazifelerin en kutsalı olarak telakki ediyoruz.

...Silahlı kuvvetler personelinin yorucu ve yıpratıcı şartlar içinde çalıştığını gözönünde tutarak meslek ve görevin şeref ve haysiyetine yakışır bir hayat seviyesi idame ettirebilmeleri için gereken tedbirler alınacaktır.

Süleyman Demirel'in Meclis'te Program konuşması, 3 Kasım 1965.

Başarısız Darbeler -1962-1963

1961 genel seçim sonuçları Türkiye'yi başka bir krizin eşiğine getirdi. Ordu alması gereken tutum konusunda bölündü ve Talat Aydemir gibi subayların öncülük ettiği belli hizipler seçim sonuçlarının iptal edilmesini, siyasi partilerin ve MBK'nin dağıtılmasını ve bir askeri cunta rejiminin kurulmasını istiyordu. Bu gruplar kuşkusuz etkili ve potansiyel tehlikeydiler; fakat Sunay'ın etrafında toplanan komutanlar tehlikenin farkındaydı ve bu nedenle karşı koymak için zamanında önlemler aldılar. Kullandıkları yöntem,

1 Yalman, *Gördüklerim IV*, 385; Türkeş, *Milliyetçilik*, 119.

siyasi ortam harekete geçmeyi gerektirdiğinde Yüksek Komutanın harekete geçeceğine müdahalecileri inandırmaktı. Generaller, alt rütbeli subaylarla bağlantıyı koparıp onlara bağımsız hareket etme şansı vermenin tehlikesini 27 Mayıs deneyiminden öğrenmişti. Ordu siyasi bir harekette bulunmak zorundaysa, bunun yüksek komutanın önderliğinde olması daha iyiydi. Silahlı Kuvvetler Birliği'nin işlevi, inisiyatifi koruyacak şekilde alt rütbeli subayların bir adım önünde olmaktı. Bu durum sonraki on yıl için model halini aldı ve 12 Mart 1971 "muhtırası"yla son noktaya vardı.[2]

Seçimlerden hemen sonra SKB, alt rütbeli subayların müdahale tehlikesini etkisiz kılmak için acil önlemler alacak kadar durumu ciddiye aldı. Gürsel'in ilk hareketlerinden biri, "Ondörtler"in yurtseverliğini öven ve "Ondörtleri yurt dışında" tutmanın hiçbir nedeninin artık kalmadığını açıklayan bir bildiri yayınlamak oldu.

21 Ekim'de Albay Dündar Seyhan, Türkiye'deki siyasi durumu görüşmek üzere "Ondörtler"den bazılarıyla Brüksel'de buluştu. SKB'ni temsil eden Seyhan, General Sunay'ın "Ondörtler"den geri dönüşlerini ertelemelerini isteyen bir mesajını getirmişti. "Türkiye'ye dönmenizi arzu ederiz, zaten son tebliğ bunun delilidir. Fakat durum çok karışıktır, seçim sonuçları ordunun büyük kısmını tatmin etmemiştir; bunlar yeniden başkaldırmak için lider arıyorlar ve lider olarak da sizi tanıyorlar, sizin bir an önce dönmenizi istiyorlar. Bu şartlar altında Türkiye'ye gelmeniz büyük olaylara sebep olabilir. Biz yatıştırıcı formüller peşindeyiz, bize yardımcı olun... şimdilik lütfen beni dinleyin ve gelmeyin." Orada hazır bulunan üyeler dönüşlerini ertelemeye razı oldular ve siyasi olayların kendilerini haklı çıkardığını belirten bir basın toplantısı yaptıkları Paris'e gittiler.[3]

2 Ankara Radyosu, 16 Ekim 1961, *SWB IV/771/c/2* içinde; *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1961. Erkanlı, *Anılar*, 187'den aktarma. Ayrıca bkz. Türkeş, *Milliyetçilik*, 117-21.

3 *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1961. Brüksel toplantısında hazır bulunanlar Alparslan Türkeş, Orhan Erkanlı, Orhan Kabibay, İrfan Solmazer, Numan Esin ve Mustafa Kaplan'dı.

Seyhan'ın Brüksel'de görüşmelerine başladığı aynı gün, aralarında Birinci Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Cemal Tural'ın da bulunduğu 10 general ve 28 albay İstanbul'da "21 Ekim Protokolü"nü imzaladı. Devrimi milletin gerçek temsilcilerine emanet etmek için müdahalede bulunma, bütün siyasi partileri yasaklama, seçim sonuçlarını iptal etme ve MBK'ni lağvetme tehdidinde bulundular. Müdahale kararı 25 Ekim'de uygulamaya konulacaktı.[4]

Bu protokolün arkasındaki mantık neydi? İmzacılardan biri ve Cemal Tural'ın kurmay subayı olan Albay Aytekin'e göre:

> 25 Ekim aşılacak olursa parlamento kurulacak, meşruiyet fiilen tekevvün edecektir. Eğer müdahale parlamentonun kurulmasından sonra yapılırsa, yeni bir ihtilâl sorumluluğu yüklenilmiş olacaktır. Halbuki önümüzdeki üç gün içerisinde ihtilâl şartları vürürlüktedir. Bu zamanda yapılacak bir müdahale yürürlükte bulunan ihtilâlin yeni bir aksiyonu olarak kabul edilecektir. Sonra bundan başka diğer bir sebep daha vardır ki bu çok önemlidir. Meclis teşekkül ettikten sonra yapılacak müdahale çok kanlı olacaktır. Bu sefer genç subayları zaptetmek mümkün olmayacaktır. Halbuki müdahale şimdiden hiyerarşik bir sistem ile yapılacak olursa, alttan bir fırlama önlenebilecek ve bir çok politikacının da hayatı kurtarılacaktır.

Protokol, yeni-demokrat partiler üzerinde istenen etkiyi yarattı. 24 Ekim'de, parti liderleri kendi protokollerini imzaladıkları Çankaya Köşküne çağrıldılar. MBK'nin emekliye sevk ettiği subayları görevlerine iade edecek yasaları Meclis'ten geçirtmemeyi ve Yassıada'da mahkum edilen DP'liler için bir genel af çıkarmamayı kabul ettiler. Ayrıca General Gürsel'i Cumhurbaşkanlığına seçeceklerine ve İsmet İnönü'nün Başbakanlığını kabul edeceklerine de söz verdiler.[5] 26 Ekim Meclis birleşik oturumunda

4 Protokol metni, Faik, *Gazeteci*, 174-5'te var, fakat 172-6'ya da bakınız; Dündar Seyhan, "Gölgedeki Adam", *Milliyet*, 21 Haziran 1966; Yalman, *Gördüklerim IV*, 385-6.

5 M. Emin Aytekin, İhtilal Çıkmazı (1967), 79.

6 *Milliyet*, 25 Ekim 1961; Faik, *Gazeteci*, 168.

Gürsel, beklenildiği gibi Cumhurbaşkanı seçildi. İnatçı bir Demokrat Parti taraftarı olan Profesör Ali Fuad Başgil, Cumhurbaşkanı adaylığından çekilmeye, hatta Senato üyeliğinden istifaya zorlanmıştı.

Silahlı kuvvetler, söz verdiği gibi parlamenter demokrasiye geçmişti. Fakat kendilerini politikadan kurtaramadılar, ironik bir şekilde demokrasiyi kurtarmak için demokrasinin altını oyar durumda buldular kendilerini. İkisini de savunmaya azmettikleri iki karşıt mirasın muhafızları olmuştular: 27 Mayıs hareketinin mirası ve çok partili demokrasi mirası. Birincisi, bütün partilerin saygı göstermeye razı olacağı ve ihlal edildiğinde ordunun zorla kabul ettireceği bir konsensüs oluşturulmasını gerektiriyordu. İkincisi, 27 Mayıs mirasıyla çatışsa bile, siyasi partilere siyasette özerklik vermek demekti. Bu çelişki, altmışlarda ve yetmişlerde Türk siyasetinin başına bela olan gerilimler yarattı.

Seçimlerden önce bile ordu, 27 Mayıs'ın eleştirilmesine ve siyasi istismarına duyarlıydı. 5 Eylül'de komutanlar siyasi parti liderlerini, devrimi ve sonuçlarını sorgulamamaya söz veren ortak bir açıklama yapmaya zorlamıştı. Fakat yeni-demokrat partiler, bu açıklamayla verdikleri sözden farklı davranacaklardı. Seçim kampanyasında revizyonist propaganda iyi para etti ve bu politika, genel af sorununda ifadesini bularak koalisyon döneminde de uygulanmaya devam edildi.

Genel af sorununun sürekli istismarı koalisyon hükümetlerinin huzurunu kaçırdı ve daha da kötüsü, silahlı kuvvetlerin müdahaleci hizbi bunu bir provokasyon olarak yorumladı. Örneğin 20 Aralık'ta, eski MBK üyesi ve şimdi tabii senatör olan Mucip Ataklı, bir genel affın ikinci bir ihtilâle neden olabileceği uyarısında bulundu: "İhtilale sebep olanlar mazlum, ihtilâli yapanlar zalim ilân edilmeye çalışılıyor. Geçmiş zulüm ve soygun idaresinin hasreti içinde kıvrananlar, şunu bilsinler ki, ihtilâli yapan kuvvetler aynı akıbeti ve hatta daha korkuncunu kendileri için hazırlamaktan bir an dahi tereddüt etmezler."[8]

7 *Milliyet*, 26 ve 27 Ekim 1961; Faik, *Gazeteci*, 161; Baban, *Politika*, 257.

8 *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1961; *MER 1961*, 575-6.

Silahlı kuvvetlerin belli kesimleri, ikinci bir darbeyi düşünmeye başlayacak derecede tahrik edilmişti. Politikacıların aşın demeçleri ve basında yayılan söylentiler, diye ileri sürüyordu İnönü, istikrarsızlık yaratıyordu. "Ortada bir yandan ikinci bir ihtilâl olacağı rüzgarı, bir yandan da 27 Mayıs'ın intikamı alınmaya çalışılıyor havası estiriliyor... Her iki ihtimal de katiyen varid değil... bu hava sunnidir."[9] İnönü, hitap ettiği dinleyicilerinin, paniğe kapılmasını önlemek için bir darbe olasılığını küçümsese de, zamanın ruh halini doğru sezmişti. Ordu müdahalesi geniş ölçüde bekleniyordu ve bu durum, vakti geldiğinde başarısızlığına neden oldu.

9 Şubat 1962'de SKB üyeleri, istikrarsız durumu görüşmek üzere İstanbul'da toplandı. Ekim 1961'de olduğu gibi, belli bir tarihte harekete geçme, bu durumda 28 Şubat'tan sonra olmamak üzere, niyetlerini ilân eden bir protokol imzaladılar. Bir kez daha inisiyatif İstanbul'daki SKB generallerinin elinde kaldı ve inisiyatifin Ankara'daki "Albaylar Cuntası"na geçmesine izin verilmedi. Ne var ki, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay protokolü desteklemeyi reddetti; dahası, hava kuvvetleri de ordu müdahalesine karşı çıktı. Artık çelişik bir durum vardı: Bir tarafta, Sunay'ın ve hava kuvvetlerinin tutumu nedeniyle zayıflamış olsa da, SKB'nin müdahale kararlılığı vardı. Diğer yanda, bütünüyle yalıtık ve yönetime el koymaya açık Ankara Cuntası vardı. Kaçamayacağı bir köşeye sıkıştırılmıştı. İnönü bunu biliyordu ve bu grubun üyelerini, tehdit oluşturamayacakları yeni görevlere atayarak blöfe aldırmamaya karar verdi. Bunu önlemek için Ankara Cuntası isyan bayrağını kaldırdı.[10]

22 Şubat 1962 başarısız darbesini, Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir yönetti. Ellilerin ortasında komplocu grubun bir üyesiydi; fakat 27 Mayıs'ta Güney Kore'deydi ve bu nedenle darbeye katılamadı, ya da ortaya çıkan askeri rejimde rol oynayamadı. Bu durumun kendisine dert olduğu ve onu

9 İnönü'nün sanayici ve işadamlarına konuşması, *Cumhuriyet*, 2. 2. 1962.

10 Faik, *Gazeteci*, 188-94; Aytekin, *İhtilal*, 181-8. Bu isyana önderlik eden Talat Aydemir, kendi olayını anlatır. Bkz. *Talat Aydemir Konuşuyor* (1966), 116-43.

keskinleştirdiği söylenir; iktidarı çok erken sivillere devretmenin ciddi bir hata olduğuna inananlardandı. MBK döneminde, SKB içinde Ankara grubunun etkili bir üyesiydi. 1961 seçim sonuçlarından hoşlanmadı ve ordunun müdahale etmesi gerektiğine inandı; bu yapılmayınca da müdahaleden söz etmeyi sürdürdü. Sürekli ve açık tehditleri, darbeye girişildiğinde ciddi bir direnç olmaması açısından hükümetin ve silahlı kuvvetlerin moralini bozmak için tasarlandı. Emrindeki kuvvetlerle, yani harp okulu öğrencileri ve Ankara garnizonundaki zırhlı birliklerle düzenli bir ordudan gelen ciddi bir direnişin üstesinden gelmeyi düşünmüş olamaz. Yetkililer bu yarı darbeyi bastırmada hiçbir güçlük çekmedi ve Aydemir'in kendisi teslim olmak için Genelkurmay Karargahına gitti.[11]

Başarısız darbe, koalisyon ortakları ve siyasi muhalifleri karşısında İnönü'nün elini o an için güçlendirdi. Fakat gerçekte olduğundan daha fazla güçlenen Yüksek Komuta oldu. Yeni anayasanın 111. Maddesi, yasanın belirlediği bakanlardan, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan Milli Güvenlik Kurulunun kurulmasını emrediyordu. Cumhurbaşkanı, ya da onun yokluğunda Başbakan, kurula başkanlık yapacaktı ve işlevi "milli güvenlik ve koordinasyon ile ilgili kararların alınmasında" bakanlar kuruluna yardım etmekti. Tek başına bu işlevler, Yüksek Komutaya büyük yetki ve nüfuz verecek kadar genişti. Fakat Mart 1962'de, yeni bir yasa, düzenli danışma toplantıları ve parlamento oturumlarına katılmayla bakanlar kuruluna fiilen müdahale edebilmesini sağlayarak, Kurul'un gücünü arttırdı.[12] Bu durum, Savunma Bakanı ile General Sunay arasında

11 Politikada Türk ordusu üzerine epey yazın var. 3. 5. 6. ve 11. notlarda belirtilen eserlerin dışında, ayrıca bkz. Can Kaya İsen, *Geliyorum Diyen İhtilal* (1964); Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalin Hikâyesi* (1966); Walter Weiker, The Aydemir Case and Turkey's Political Dilemma," *MEA X1V/9 (1963)*, 258-71; Kemal Karpat, "The Military and *Politics* in Turkey," 1960-64: A Socio-Cultural Analises of a Revolution," *American Historical Review, 1 XXV/6 (1970)*, 1654-83

12 *Cumhuriyet*, 31 Mart 1962. Adalet Partisi'nde önde gelen kişiliklerden biri olan Seyfi Kurtbek'le görüşme. Bkz. tasarının 111. Maddesi, metin *MEJ XVI/1 (1962)*, 215-38'de var.

düşünce ayrılıkları konusunda söylentilerin yayılmasına yol açtı; fakat bakanlık bunları yalanladı.[13]

İnönü, Yüksek Komutanın desteği olmadan herhangi bir kararı Meclis'ten geçirmenin olanaksız olduğunu anladı. Adalet Partisi, eski DP'lileri de kapsayacak şekilde genişletilmedikçe, 22 Şubat isyancıları için bir af çıkarılmasına karşı çıktı ve bizzat koalisyonun varlığı tehlikeye girdi.[14] AP içindeki aşırılar, kendi üyelerinin sadece hükümetten değil Meclisten de ayrılmasını istiyorlardı.

Sunay bir kez daha imdada yetişti. "Ordu affını diğeri ile karıştırmak çirkin bir harekettir. Bu iyi niyetli insanların yaptığı bir şey değildir. İyi niyetli olmayanlar millet ile orduyu karşı karşıya getirmek istiyorlar."[15] Bu uyarı yeterli oldu ve ertesi gün hem AP hem YTP af kanununa oy vermeye razı oldu ve kriz sona erdi.[16] Karşılığında aldıkları tek ödün, mahkum DP'liler arasında hasta olanların bağışlanmasıydı. Bir ay sonra aynı Meclis, Adalet Partili 157 milletvekilinden 117'si karşı oy kullanmasına karşın, 27 Mayıs'ı milli bayram haline getirerek "Hürriyet ve Anayasa Bayramı" ilân etti.[17]

Kendisini desteklemeye kararlı Yüksek Komutayla İnönü, kabinedeki açmaza son vermek için 30 Mayıs'ta istifa etmeye karar verdi -AP'deki aşırılar, kabinenin ülkeyi kasıp kavuran sorunlarla, özellikle durgun ekonomiyle uğraşmasını olanaksız hale getirmişti. Yine, ordunun zorlaması olmadan bir koalisyon kurmak kolay değildi. 19 Haziran'da İnönü, Gürsel ve Sunay'a danıştı. Ertesi gün, parti liderleri çağrıldı ve basın üç partili bir koalisyonun belirdiği haberini verdi.[18] 24 Haziran'da CHP, YTP ve CKMP

13 Ankara Radyosu, 3 Nisan 1962, *SWB IV/914/c/1* içinde.

14 Türk basını, 6, 7, 8, 11 ve 21 Nisan 1962.

15 Ibid., 24 Nisan 1962.

16 Ibid., 25 Nisan 1962.

17 İbid., 27 Mayıs 1962 ve Avni Elevli, *1960-65 Olayları ve Batırılmayan Geni "Türkiye"* (1967), 289.

18 *Cumhuriyet*, 20 ve 21 Haziran 1962. Toker, *İsmet Paşa*, dördüncü cilt 1961-4 yıllarını İnönü'nün perspektifinden ele alıyor.

liderleri ve bağımsızlar adına Necmi Öktem alışılmış protokolü imzaladı. Ertesi gün İnönü ikinci koalisyonunu ilân etti.[19]

Ordu, bütünüyle politikayla iç içeydi; politikacıları sıkıntıya sokan soru, ayrılmanın nasıl sağlanacağıydı. İnönü'nün yanıtı, hükümeti ve anayasal düzeni pürüzsüz işletmek, Meclisin mutlak üstünlüğünü ve prestijini tesis etmek ve orduyu tahrik etmesi muhtemel faaliyetlere son vermekti.[19] Fakat bunun sadece söylemesi kolaydı ve eğer İnönü Yüksek Komutanın geri çekilmek istediğine inanıyorduysa, bu onun hüsnü kuruntusuydu; zira ordu saflarında, politik alandan bütünüyle çekilme ile ilgili belli bir çelişki vardı.

Siyasi istikrarın sağlam olmadığı anlaşıldı. Şimdi muhalefette olan Adalet Partisi, genel af konusunu istismar etmeye devam etti ve Menderes'in idamının yıl dönümü olan 17 Eylül 1962, gösterilere vesile oldu. Bu, tamı tamına ordudan bir karşılığı tahrik eden türden bir olaydı. Kendilerini "Milli Devrim Ordusu" ve "Kuvayi Milliye" olarak niteleyen gruplar, Ankara ve İstanbul'da, "gericilere" devrim geldiğinde kaçacak delik bulamayacakları uyarısında bulunan bildiriler dağıttılar.[20]

Silahlı kuvvetlerde her şeyin yolunda olmadığı, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in, politikaya bulaştıkları ve Tabi i Senatör Mucip Ataklı'dan emir aldıkları için 11 subayı emekliye ayırdığını ilân ettiği 2 Aralık 1962'de açığa çıktı. Görevden alınanlardan biri, SKB'de aktif olan ve Talat Aydemir ile Dündar Seyhan'a çok yakın olduğu söylenen Bandırma Hava Üssü Komutanı Halim Menteş'ti.[21] CHP'lilerle bu "hava kuvvetleri cuntası" arasında bir ilişki olduğuna dair imalar vardı. Adalet Partisi, iki kez

19 *Cumhuriyet*, 25 ve 26 Haziran 1962.

20 Bkz. İnönü'nün güven oylamasından sonraki konuşması, *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1962.

21 Milliyet ve *Cumhuriyet*, 6-10 Ekim 1962. Faik, *Gazeteci*, 231, Turhan Fevzioğlu (Devlet Bakanı) ve tabii Senatör Ekrem Acuner'in bu bildirilerden sorumlu olduğunu ileri sürer. Feyzioğlu, yazarla bir görüşmesinde ve özel bir buluşmasında Faik'in yakıştırmasını en güçlü terimle alaya aldı.

22 Türk basını, 3 ve 4 Aralık 1962 ve Mucip Ataklı'nın yanıtı için 5 Aralık. Ayrıca bkz. TY 1963, 44-6.

12 ve 14 Aralık) sorunu Meclis'e getirerek bu ilişkiyi açığa çıkarmaya çalıştı; fakat her ikisinde de reddedildi. İnönü, askeri meseleleri tartışma konusu yapmak istemediğini ileri sürdü ve mesele burada bitti.[23]

"Ondörtler," bu siyasi ortamda Türkiye'ye geri dönmeye başladı. Brüksel'deki son toplantılarında, ortak bir eylem programı konusunda bir anlaşmaya varamadılar ve bireysel olarak çalışmaya karar verdiler. Orhan Erkanlı Ağustos'ta, Orhan Kubibay Ekim 1962'de geri döndü. Fakat karizmatik Alparslan Türkeş'in 23 Şubat 1963'te gelişi büyük ilgi uyandırdı.[24] Türkeş, ordudaki komplocu gruplardan uzak duracağını vurgulamak için "anayasa ve yasalar çerçevesinde" politikaya girme niyetini açıkladı. Fakat onun dönüşünün komplocu faaliyetlere itilim verdiğinden kuşku yok. Irak (Kasım'ın devrilmesine yol açan, 8 Şubat) ve Suriye'deki (8 Mart) darbeler de, Türk silahlı kuvvetlerindeki komploculara cesaret vermiş olmalı.

Çok partili siyasi yaşamdan bu yana geçen bir buçuk yıl içinde partiler yerli yerine oturamamış ve ülkenin üzerine bütün ağırlığıyla çöken sorunları ele alınmaya bile başlanmamıştı. Genel af, hâlâ temel siyasi ve duygusal konuydu. Sorunu kesin bir şekilde çözecek kadar güçlü olmayan hükümet, yeni-demokratların daha fazla istekte bulunmasına yol açan jestler yapmaya devam etti. Bu jestlerden biri Celâl Bayar'ın 23 Mart'ta koşullu serbest bırakılmasıydı. Bayar'ın hapsedildiği Kayseri'den Ankara'ya gelişi muhteşem bir tören ve devrime karşı bir protesto halini aldı. Kendilerini Kema-

23 Faik, *Gazeteci*, 226-47, CHP ile on bir subay arasında bir ilişki kurmak için, kitabın bir bölümünü bu olaya ayırır.

24 Erkanlı, *Anılar*, 191-2 (Brüksel toplantısı). Türkeş'in dönüşü, 24 ve 25 Şubat 1963 tarihli basında geniş yer aldı. Ayrıca bkz. *The Economist*, 2 Mart 1963. Mayıs 1963'te Avdemir'in başarısız darbesiyle ilişkisi nedeniyle Türkeş tutuklandı. Türkeş, bu durumun, kendisinin Adalet Partisinin başına geçme şansını yok ettiğini ileri sürüyor. 31 Mart 1965'te dört eski sürgünle birlikte Türkeş CKMP'ne katıldı ve Haziran'da yönetimi aldı. Türkeş'in yönetiminde parti faşist, popülist bir renk alarak nitelik değiştirdi; Türkeş bile sola karşı kullanmak üzere paramiliter bir gençlik örgütledi. 1969'da partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirildi. Türkeş, 1965'ten beri Adana milletvekiliydi.

list Türkiye'nin muhafızları olarak gören ve çileden çıkan gençler, AP karargahlarına ve sağcı gazetelere saldırarak tepki gösterdi.[25] Bayar tekrar gözaltına alındı ve Milli Güvenlik Kurulu, Bayar'ın hükümetin belirleyeceği bir yerde ikamet etmesine ve asayişi sağlamak için önlemler alınmasına karar verdi.[26]

Yine, İnönü'nün Yüksek Komuta ile anlaşarak bu krizi yarattığını, genel affın huzur getirmeyeceğini, aksine sivil yönetimi ortadan kaldıracak başka bir darbeyle sonuçlanabileceğini muhalefet partilerine gösterdiğini iddia edenler vardı.[27] İnönü'nün, böylesi önemsiz kazanımlar için böyle bir riski göze almış olup olamayacağı kuşkuludur. Siyasi gerilimin ani bir yükselişi, genellikle komplocu faaliyetlerde bir artış şeklinde tezahür ederdi ve bu olayın da istisna olmadığı anlaşıldı. 22 Nisan'da Savunma Bakanlığı, Aydemir'inkine benzer faaliyetlere karışan beş subayın tutuklandığını ve başka tutuklamaların da olacağını ilân etti. Ertesi gün, "Kemalist Ordu"nun üyesi olmak ve orduyu isyana kışkırtmakla suçlanan beş deniz subayı gözaltına alındı.[28]

1960 ihtilâlinin kıvılcımını çakan öğrenci gösterilerinin yıldönümü 28 Nisan'dı. Mucip Ataklı, bu fırsatı "hukuki bir ihtilâl" yapmayı önermek için kulandı. "Bu ihtilâl, Anayasa ve seçim kanunlarında yapılacak değişikliklikler ile, yeteri kadar bir müddet partilerin faaliyetlerine son vermek ve Kemalist düşünceler dışındaki zihniyetleri tasfiye ederek muhtaç olduğumuz reformları ve bölünen vatandaş kütlelerini yek diğerine dost ve tek kamp haline getirmek olmalıdır. Parlamento bu sağduyuyu gösterebilirse, hem memleketi hem rejimi kurtarmış olur."[29] Parlamento sağduyu göstermeyi reddederse, diye ima ediyordu Ataklı, ilerde daha kötü manzaralar ortaya çıkardı.

25 *Cumhuriyet*, 22-5 Mart 1963.
26 İbid., 27 Mart 1963.
27 *The Economist*, 30 Mart ve 6 Nisan 1963.
28 İbid., 29 Nisan 1963.
29 *Cumhuriyet*, 23 ve 24 Nisan 1963.

Bu öneri, parlamenter demokrasiden genel hoşnutsuzluğu ve parti siyasetinin engel olduğuna inanılan toplumsal, ekonomik ve siyasi değişim sürecini yukardan hızlandırma genel isteğini yansıtıyordu. Gelmek üzere olan bir krizi yansıtmıyordu; gerçekte Nisan'daki kargaşadan beri ortam sakinleşmişti. Sonra umulmadık bir şekilde 14 Mayıs günü İnönü kendi Meclis Grubu önünde muammalı bir beyanda bulundu: "Vaziyet çok mühimdir. Tekrar ediyorum: çok vahim ve kritiktir. Her şey olabilir. Dikkatli olunuz. Sükunetinizi muhafaza ediniz. Çok uğraşıyor ve çaba gösteriyorum. Şimdi size daha başka bir şey söyleyecek değilim. Bu şartlar altında neler yapılabilirse, yapılmasına çalışıyorum."[30]

Basın, kendine "Genç Kemalist Türk Cumhuriyeti Ordusu" diyen bir grubun Ataklı'nın reform önerisini reddeden Senato'ya bir bildiri gönderdiği haberini verdi. İnönü, Başbakan Vekili Ekrem Alican'ı Erzurum'dan geri çağırdı ve Cumhurbaşkanı Gürsel ve Sunay'la görüştü. Meclis ve Senato üyelerinden Ankara'da kalıp milli birliği korumaları istendi. Kabine olağanüstü bir toplantı yaptı ve Emniyet Genel Müdürü Ankara'ya geldi.[31] Tehlikeli bir durumun olduğu, fakat İnönü'nün tehlikenin nereden geldiğini Meclis'e bile söylemek istemediği açıklanmıştı. Bir açıklama yapmaya zorlanmaması çok şaşırtıcıdır. Son üç yılda ülke, eli kulağında bir darbe olağanüstü atmosferinde yaşamaya alışmıştı. İnönü'nün uyarısından kuşkulanmak için hiçbir neden yoktu; fakat aynı zamanda ciddiye almak için de hiçbir neden yoktu. Senato'da Mucip Ataklı "hukuki ihtilâl" önerisini, tekrarladı ve Başbakan İsmet İnönü'ye, 1958'de General de Gaulle'e verilene benzer olağanüstü yürütme yetkilerinin verilmesini önerdi.[32]

20/21 Mayıs 1963 gecesi gerçekleştirilen Talat Aydemir'in başarısız darbesinin, İnönü'nün "tehlikeli ve hassas durum"uyla hiçbir ilgisi yoktu.

30 İbid., 15 Mayıs 1963.
31 İbid.
32 *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1963.

2 Haziran'da İnönü, "yaygın dedikodulara rağmen, 21 Mayıs olaylarını önceden bilmiyordum" dedi.[33] Aydemir'in eylemi bekleniyordu; fakat sadece zamanlaması bir sürpriz oldu. Hükümet, Aydemir'in "Ondörtler"den bazılarıyla gizli planlar kurduğunu biliyordu ve Genelkurmay Başkan Vekili General Memduh Tağmaç, Aydemir'in Haziran'daki duruşmasında, kendisinin 31 Mart'ta bir darbenin gerçeklemesini engellemiş olduğunu teyit etti.[34] 31 Mart bir darbe için çok daha uygun bir zamanlama olurdu; çünkü Bayar'ın serbest bırakılması ve bunu izleyen olaylar ülkede gerilimi arttırmıştı.

Silahlı kuvvetlerde önemli hiçbir desteği olmayan Aydemir'in isyanı başarısızlığa mahkumdu. Gece yarısından hemen sonra Ankara Radyosu'nun ele geçirilmesiyle başladı. Aydemir, Eskişehir üssünden kalkan jetlerin kent üzerinde alçaktan uçuş yaptığı ve harp okulu öğrencilerini teslim olmaya zorlamak için Harp Akademisi'ni makineli tüfek ateşine tuttuğu sabahın ilk saatlerine kadar tutunabildi. Şafakla birlikte isyan bastırılmıştı. Aydemir gizlendi, fakat öğleye doğru yakalandı. Hükümet, Ankara, İstanbul ve İzmir'de bir ay süreyle sıkıyönetim ilân etme önlemini almasına karşın, sokağa çıkma yasağı öğleden sonra saat ikide kaldırıldı.[35] Bir aylık süre için ilân edilmiş olmasına karşın, sıkıyönetim 21 Temmuz 1964'e kadar kaldırılmadı ve siyasi durum gerektirdiğinde komutanlara açık ve yasal müdahale hakkı verildi.

Ne var ki, Aydemir'in ikinci girişimi alt rütbeli subayların açık siyasi faaliyetlerinin o an için sonu oldu. Son üç yılın bütün bu faaliyetleri 27 Mayıs hareketinin kalıntıları olmuştu ve kökleri altmışlarda yatan yeni hareketlerin ortaya çıkmaya başlaması birkaç yıl sonra oldu. Yüksek Komuta tam kontroldeydi, fakat siyasi yapı içindeki konumu belirsizdi. Türk silah-

33 İbid., 3 Haziran 1963. Toker, *İsmet Paşa IV*, 88, habersiz yakalandıklarını söyler. Ayrıca bkz. n.12'de belirtilen eserler.

34 *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1963.

35 Türk basını, 22 Mayıs 1963; TY 1964, 69-107.

kuvvetleri, diye belirtiyordu Sunay, hükümetin emrindeydi. Fakat ülke yasamında bir denge ve istikrar unsuruydu da.[36]

1961 Anayasası ve Radikal Siyaset

Siyasi ve sosyo-ekonomik yapıda temel hiçbir değişiklik yapılmadan iktidarın politikacılara devredildiği iddiası, esas olarak doğruydu. Demokrat Parti kapatıldı; fakat yeni-demokrat partilerin geri dönüşünü engellemek için hiçbir şey yapılmadı. İktidarın sosyo-ekonomik temeli değişmeden kaldığı için, eski politik güçlerin tekrar öne çıkması kaçınılmazdı.

Yine de altmışların Türkiye'si, önceki on yılın Türkiye'sinden farklıydı. Bunun sorumlusu büyük ölçüde darbeyi gerçekleştiren ordu değil, aydınlar, özellikle de İkinci Cumhuriyet anayasasını hazırlayan profesörlerdi. Bu anayasa siyaseti radikalleştirdi ve eğer sadakatle uyulsaydı, liberal ve demokratik bir Türkiye vaat ediyordu. Bu temel bir çelişki halini aldı; çünkü yeni-demokratlar ve tutucu CHP'liler uygulanmasını engellemeye kararlıydı. Yine de, anayasa 1960'tan önce sıkı denetim altında tutulan grupların -işçilerin ve radikal aydınların- yerleşik güçlere karşı siyasi mücadele yürütmesine izin veriyordu.

1961 Anayasası, önceki anayasadan kökten farklıydı. İki meclisli bir parlamentoyu öngörür. Alt meclis, Milli Meclis, nispi temsil sistemiyle 4 yıllığına seçilen 450 üyeden; Senato, her iki yılda bir üçte birinin emekliye ayrıldığı ve salt çoğunluk oyuyla altı yıllığına seçilen 150 üyeden, tabii senatör olan eski MBK üyelerinden ve Cumhurbaşkanının 6 yıllığına atadığı 15 üyeden oluşur. İki meclis birlikte Büyük Millet Meclisini (önceki tek meclisli sistemde, tek meclisin adıydı) meydana getirir.

Cumhurbaşkanını, birleşik oturumunda Büyük Millet Meclisi kendi üyeleri arasından üçte iki oy çoğunluğuyla yedi yıllığına seçer. Cumhurbaş-

36 Sunay'ın Fransız basınına demeci, *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1963'te verildi.

kanı, kendi kabinesini kendisi belirleyen Başbakanı atar ve kabine Milli Meclise karşı sorumludur.

Gelecekteki bazı hükümetlere büyük bir sıkıntı veren dikkate değer bir yenilik Anayasa Mahkemesiydi. Esas işlevi, yasaların Anayasaya uygunluğunu denetlemekti; fakat, "görevleriyle bağlantılı suçlar"dan ötürü Cumhurbaşkanlarını, bakanları ve bazı üst görevlerdeki devlet memurların yargılayan bir yüce divan görevini yerine getirme yetkisiyle de donatılmıştı. İkinci Cumhuriyetin en önemli ve en tartışmalı kurumlarından biri oldu.

Belki de yeni anayasadan da önemlisi, diğer özgürlüklerle birlikte düşünce, ifade, örgütlenme ve yayın özgürlüklerinin açıkça garanti edilmesiydi. Ayrıca, "Devletin sosyal adaleti sağlayacak şekilde ekonomik kalkınmayı planlama hakkı ve bireyin mülkiyet ve girişim özgürlüğü hakkıyla birlikte, ekonomik ve sosyal haklar" da vaat ediyordu. Teoride, devlete, "sosyal adaleti sağlamak için ekonomik kalkınmayı planlama" görevi verilmişti. Fakat pratikte, devleti kontrol eden ve devletin de çıkarlarını koruduğu güçler, mecbur bırakılıncaya kadar, sosyal adalet yönünde her ilerlemeyi engelledi. İkinci Cumhuriyet siyasetini, Birinci Cumhuriyetin son on yılında olmadığı kadar ilginç kılan şey, bu türden bir çelişkiydi.

On yıllık bir mücadeleden sonra, sendikalara grev hakkı verildi, fakat yasayla saptanan sınırlar içinde. "Anayasanın diğer maddeleri laik Kemalist reformları irticadan, idareyi yeni bir diktatörlükten kurtarma [ya çalışılıyordu]"[37]

27 Mayıs Devrimi ve 1961 Anayasası, yapısal bir temel olmadan liberal siyasete geçiş yaptı. On yıllardır ilk kez, yönetici sınıfların çıkarlarıyla doğ-

37 Alıntılar, Bernard Lewis, "Dustur. Turkey," *EP (1966)* içinde, alınmıştır. Anayasa metni, *MEJ XVIII* (1962), 215-38'de Kerim Kami Key'in yorumlarıyla birlikte var. MEJ'in aynı sayısı, İsmet Giritli, "Some Aspects of the New Turkish Constitution'u da içeriyor. Giritli, Anayasayı hazırlamakla görevlendirilen profesörlerden biriydi. Ayrıca bkz. Münci Kapani, "Outlines of the New Turkish Constitution," Parliamentary Affairs, XV (1961/1962), 94-110; Joseph Szyliowicz, "The 1961 Constitution -An Analysis," Islamic Studies, II/3 (1963), 36381; Robert Devereux, "Society and Culture in the Second Turkish *Republic*," *MEA XII* (1961), 230-9. 1961 Anayasasının belki de en iyi analizi: Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı* (1969), 58-144.

:.dan çatışan çıkarları açıkça temsil eden bir partiye, Türkiye İşçi Partine, çeşitli yerlerden gelen büyük baskılar altında da olsa, faaliyet izni .erildi. Varlığını sürdürdüğü on yıl boyunca Türk siyasetinde yarattığı et-.i. büyüklüğü ve Meclis'teki temsiliyle tamamen orantısızdı.[38] Anayasanın garanti ettiği özgürlükler sayesinde, radikal ve solcu eğilimleri olan Fikir Kulüpleri, Türkiye'nin sorunlarını tartışıp açığa çıkarmak üzere üniversite-.erde örgütlendi. Siyasi literatürün yayımlanması -özellikle çeviriler- burjuva aydınların, hatta işçi sınıfının politikleşmesini besledi ve hızlandırdı.

Bu gelişmeler hükümeti telaşa düşürdü; fakat yeni anayasa yürürlükteyken süreci tersine çevirmek olanaklı değildi. Hükümet, sıkıyönetimi uzatmanın bahanesi olarak "Sol tehdit"i kullanıyordu. Ağustos 1963'te Savunma Bakanı İlhami Sancar, Aydemir ve arkadaşlarını kaçırmaya hazırlanan aşırı solcu bir grubun üyelerinin tutuklandığını Meclis'e açıkladı.[39] Ertesi ay basın, Milli Emniyet Teşkilatının, Milli İstihbarat Teşkilatı (ünlü MIT) olarak yeniden düzenlendiği haberini verdi.[40] Bu teşkilatın asıl işlevi, silahlı kuvvetler içindeki komploları ve diğer yerlerde radikal, solcu faaliyetleri izlemekti. Gerici sağ kaygısı geçmişte kalmış ve sadece aydınlarda devam ediyordu. Fakat art arda gelen hükümetler, mevcut düzene gerçek tehdit olarak teşhis ettikleri gelişen sol üzerinde daha çok yoğunlaştılar.

CHP önderlikli koalisyonları istikrarsızlaştıran etkenlerden biri, yenidemokrat ortakların İnönü'yü ve partisini, kendi zevklerine göre çok fazla radikal, çok fazla solcu görmeleriydi. Yeni anayasadan ve altmışların başında hâlâ tartışılmakta olan planlı ekonomi kavramından CHP'liler sorumlu tutuluyordu. Her seferinde CHP ile koalisyon kuran partiler, kendi taraftarlarının gözünde pembeleşmeye doğru gidiyordu. Bu durum Birinci

38 İşçi Partisi konusunda bkz. Kemal Karpat, "Socialism and the Labour Party of Turkey," *MEJ XX//2* (1967), 157-73; Kışlalı, "*Forces Politiques*," 103-12; ve parti programı, *Türkiye İşçi Partisi Programı* (1964).

39 *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1963.

40 İbid., 5 Eylül 1963. Daha etkili bir istihbarat servisi, ordudaki komploları izlemede ve etkisizleştirmede daha önemli bir rol oynardı.

Koalisyon sırasında AP'de huzursuzluğa yol açtı ve şimdi İkinci Koalisyonda da YTP ve CKMP aynı hastalıktan rahatsız gibiydi.

Kasım 1963'te yerel seçim sonuçlarının öğrenilmesinden hemen sonra, İkinci Koalisyon çöktü, İnönü ile işbirliği yapmakla suçlanan YTP ve CKMP gerilerken, Adalet Partisi iyi sonuç aldı. Bu iki parti koalisyondan çekildi ve Washington'da Kennedy'nin cenaze töreninde bulunan İnönü 2 Aralık'ta istifa etti. AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'dan yeni hükümeti kurmasının istenmesi olgusu çok anlamlıydı. Bu demekti ki, yönettiği bir hükümeti artık "karşı-devrimci" olarak görmeyen komutanların gözünde AP saygınlık kazanmıştı.[41]

Gümüşpala bir kabine oluşturamadı ve görev tekrar İnönü'ye verildi. Küçük partiler koalisyona girmeyi kabul etmedi; İnönü de bağımsızlarla bir koalisyon kurdu. Yunanistan'la açık bir çatışma tehlikesi gösteren Kıbrıs krizi, İnönü'nün imdadına yetişti.[42]

1964 yılı boyunca Kıbrıs sorunu, muhalefet partilerini dış bir sorun karşısında "milli birlik" göstermek zorunda bırakarak ülkenin dikkatini kendi üzerinde topladı. Hiç kimse bir kabine krizi istemiyordu ve İnönü, istifa tehdidinde bulunarak, bütçeyi ve diğer mali kararları kabul etmeye Meclis'i zorlayabildi.[43] Kıbrıs krizi, dış meselelerde Türklerin yalnızlığını da ortaya çıkardı ve bu durum, özellikle NATO'daki müttefiklerine Türklerin gücenmesine yol açtı; Türk basını ilk kez ABD'ye saldırdı. BM'de Türk tezini hiç kimse desteklememişti ve izleyen aylarda, hükümetin dış politikada yeni bir yönelimi düşünmek zorunda kalabileceğine dair imalar yayıldı.

Kıbrıs anlaşmazlığı, iç siyasi sorunların ve süregelen sosyo-ekonomik krizin bulanıklaşmasına yaradı. 7 Haziran Senato seçimleri, yeni rejimin politikalarının seçmenlerden önemli bir destek görmediği olgusunu açığa çıkararak, AP için açık bir zafer oldu. Savaş tehlikesi ve sıkıyönetimle ağır-

41 Bkz. Türk basını, 3 Aralık 1963 ve ertesi günler.

42 *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1963 ve Toker, *İsmet Paşa, IV*, 135-40.

43 *Cumhuriyet*, 20 ve 21 Mart 1964. Kıbrıs sorunu 14. bölümde tartışılıyor.

.aşan bu siyasi istikrarsızlığın esas etkisi ekonomide hissedildi. Yine de, beş ·ıllık planın ilk yılı, 1963, GSMH'da yüzde 7.2'lik bir artış, plan hedefinden ·üzde 0.2 daha fazla, sağladı. 1964 hasadı ortalamanın üstündeydi; fakat ekonomi bunlara hemen tepki veremeyecek kadar durgundu.

Bu belirsizlik ortamında Yüksek Komuta, "bekle gör" tutumunu benimsedi. Politikacılar, uslu durdukları sürece kendi başlarına bırakıldı, fakat komutanlar daima tetikteydi. Gümüşpala'nın ölümünden sonra AP'de artan aşırıcılığı fark ettiler. Parti başkanlığı mücadelesi bazı grupları, partideki aşırılara yaranmaya teşvik etti. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, belli partilerin -örtük olarak AP- 27 Mayıs Devrimine, orduya ve komutanlara yönelik yaptıkları saldırılara politikacıların dikkatini çekti. Ülkenin iki düşman kampa bölünmekte olduğu, ordunun halka düşman bir kurum gibi gösterildiği, komutan ve subayların bu durumdan memnun olmadığı uyarısında bulundu. Böylesi provokasyonlarda ısrar edilirse, silahlı devrim tehlikesi vardı. 22 Kasım'da partilerden, mevcut durumla ilgili görüş bildirmeleri istendi.[44]

Parti liderleri 1960 devrimine bağlılık yemini eden bir bildiri yayınlayıp, orduyu tahrik etmesi muhtemel hareketlerden sakınacaklarına söz verdiler.[45] Sunay'ın mektubunun sonuçlarından biri, komutanlarla daha iyi bir ilişki kurması beklenen ılımlı Süleyman Demirel'in 29 Kasım'da Adalet Patisi'nin yeni lideri seçilmesi oldu. Demirel'in 10 Aralık'ta Milli Birlik Grubu olarak bilinen tabi i senatörlerle toplantısı, onun liderliğinde AP'nin 27 Mayıs devrimine ve onun askeri muhafızlarına yönelik bir uzlaşma politikası izlemeye çalışacağını gösterdi.[46]

Üçüncü Koalisyonun günleri artık sayılıydı. Ülkedeki gücünden ve Yüksek Komutanın toleransından emin Demirel, AP'nin gerekli 226 oyu sağlar

44 Sunay'ın Meclis Başkanı Fuad Sirmen'e mektubu, 12 Kasım'da gönderildi ve 13 Kasım 1964'te basında, ve TY 1965, 244-6'da yayımlandı. Ayrıca bkz. *Kim*'e demeci, 3 Aralık 1964. *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1964.

45 İbid., 11 Aralık 1964. Seyfi Kurtbek'e göre, Demirel'in politikası komutanları yatıştırmaktı,

46 fakat bu politikayı partideki aşırıları uzaklaştırmayacak şekilde ihtiyatla uyguladı.

sağlamaz hükümeti düşüreceğini ilân etti.[47] Sunay, Demirel'i İnönü'yü düşürüp politik istikrarsızlık yaratacak adımları atmaktan alıkoymak için hiçbir çaba göstermedi. Daha sonra Demirel, açıkça hükümetin istifasını sağlamaya yönelik planlar yapmaya başladı. Bunun için beklenen fırsat bütçe görüşmeleriydi ve oylamada çoğunluk sağlayamayınca, İnönü istifasını patlattı.[48]

Bu kez kriz meydana gelmedi. Yüksek Komuta Adalet Partisi'ni benimser duruma gelmişti; artık dördüncü kez İnönü'yü ülkeye dayatma diye bir sorun yoktu. Ekim 1965 genel seçimlerine kadar geçici hükümeti kurmakla görevlendirilen kişi, 1961'de Kayseri'de AP listesinden bağımsız senatör seçilen Suat Hayri Ürgüplü'ydü. 20 Şubat'ta ilân ettiği hükümet, Adalet Partisinin büyük ortak olduğu 4 partili bir koalisyondu.[49]

Yeni hükümetin politikası, AP'nin son kongresinde saptanan çizgiyi izleyerek sağa kaymaya başladı. Ürgüplü, özel girişimin kaygılarını gidermek için devlet sektörünün sınırlarını belirlemeye söz verdi; Ticaret Bakanı Macit Zeren, hükümetin özel girişimin egemen olduğu karma bir ekonomiye inandığını belirtti.[50] Yeni rejimin ana temalarından biri olan sosyal adalet kaybolup gitti -lafı edilmenin ötesinde. Demirel'in, Türkiye'nin "hızlı, dengeli ve istikrarlı kalkınması için" *yabancı sermaye*ye dayanması bu yeni eğilime uygundu. CHP'liler yabancı yatırıma karşı değildi; daha ihtiyatlıydılar ve petrol gibi temel kaynakların kontrolünü elde tutmak istiyorlardı. İnönü koalisyonların başındayken, petrol sanayinin millileştirilmesinden söz edilmişti. Demirel, böylesi önlemlere karşı olduğunu açığa vurdu. "Yabancı petrol şirketlerinin mallarına ve alanlarına el mi koyacağız?" diye soruyordu kızgınlıkla ve ekliyordu: "Bizim için, kanunla tanınan hakları ge-

47 *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1964; Toker, *İsmet Paşa IV*, 141.

48 *Cumhuriyet*, 12-14 Şubat 1964.

49 İbid., 17 Şubat 1965; TY 1965, 308-9.

50 Ürgüplü'nün programı için bkz. basın 27 Şubat 1965 ve Öztürk, *Hükümetler*, 583; ve Zeren'in demeci için, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1965, 7.

:ı alıp kanun dışı el koymak düşünülemezdir..."[51]

Dördüncü Koalisyonun sola yönelik politikası da daha sert ve baskıcı oldu. Önceki hükümetler, hiç bir şekilde soldan yana olmamıştı ve İşçi Partisinin toplantıları sık sık silahlı çetelerin saldırısına uğramış ve yayınları yerel görevliler tarafından yasaklanmıştı. Fakat böylesi engellemeler hiçbir zaman açık hükümet onayıyla uygulanmamıştı -devlet görevlileri, sosyalizme izin veren anayasaya aykırı hareket ettiklerini bildikleri için, sola karşı suçluluk duygusuyla hareket etmişlerdi. Demirel'in buna benzer hiçbir vicdani rahatsızlığı yoktu. Türkiye Sanayi ve Ticaret Odaları ile Borsalar Birliği toplantısında konuşurken, hükümetin sınıf mücadelesine izin vermeyeceğini ve bunu yaratmak isteyen "sapık düşünceli gruplar"a karşı birleşmenin zamanının geldiğini söyledi.[52]

İşçi Partisi lideri Mehmet Ali Aybar, buna yanıt verdi: "Başbakan Yardımcısı sınıf kavgasını önlemek mi istiyor? O halde, hemen petrolü millileştirsin, topraksıza toprak versin, herkesten gücüne göre vergi alınmasını sağlayacak vergi kanunları çıkarsın, işsizlik sigortası kanunu getirsin. Kısacası, Anayasayı eksiksiz, tastamam uygulasın. Yoksa, 'sınıf kavgasını önlemek' sözünün altında yatan gerçeğin bugünkü bozuk düzeni ayakta tutmak çabasından başka bir şey olmadığı ortaya çıkar..."[53] Olaylar Aybar'ın değerlendirmesinin doğru olduğunu kanıtladı. Demecinin basında yayınlandığı gün, bakanlar kurulu "aşırı sol"a karşı yeni önlemlerin alınmasını istedi. Partiler, TİP'nin genel seçimlere girmesini önlemeye kararlıydı.

Adalet Partisi'nin yürüttüğü seçim kampanyası, heyecanlı anti-komünizm sloganlarına ve İslâm'a dayanıyordu. Demirel'in 29 Haziran Samsun konuşması temayı belli etti: "Biz komünist düşmanıyız. Komünizmle yılmadan mücadeleye kararlıyız... Biz aşırı sol cereyanlarla mücadeleye kararlıyız... Nüfusumuzun yüzde 98'i Müslüman olduğu için komünizm Türki-

51 Ankara Radyosu, 16 Mayıs 1965, *SWB /V/1862/c/3-4* içinde.

52 *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1965.

53 İbid., 31 Mayıs 1965.

ye'ye giremez. Kendimize Müslüman bir millet diyebilmeliyiz."[54] Böylesi propagandalara karşı koyamayan CHP'liler, Cumhurbaşkanı Gürsel ve Başbakan Ürgüplü'ye başvurdu: "Adalet Partisi lideri ve Başbakan Vekili Demirel'in sorumsuz bir şekilde ortalığa yaymaya devam ettiği solculuk ve komünizm suçlamaları, halkı düşman kamplara bölüyor. Ülkeyi bir iç savaşa sürüklenmekten kurtarmak için, acilen müdahale etmenizi öneririm..."[55]

Yüksek Komuta artık müdahale etmeye istekli değildi ve CHP'liler yapabildikleri kadarıyla başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar. CHP'liler, aydınları İşçi Partisi'nden geri almak ve ilerici yeni bir imaj yaratmak için seçim kampanyalarının bir parçası olarak "ortanın solu" sloganını kullanmaya başladığı için, AP'nin propagandası özellikle etkiliydi. Fakat, Pavlovcu bir tepki vermeye koşullanmış bir toplulukta "Sol" terimini kullanmak lanetlenmeye yetiyordu. Seçmenler de, Prof. Dr. Nihat Erim'in, İsveç, Norveç, Fransa, İngiltere ve Almanya'da ortanın solu hükümetler bulunmasına rağmen bu ülkelerin komünist olmadıklarını açıklamasını anlayacak kadar deneyimli değildi. Profesör Feyzioğlu, partisinin politikasını başka bir açıdan savundu. CHP, irrasyonel bir komünizm düşmanı değildi; ortanın solu politikası komünizmin en iyi panzehiri olduğu için partisinin düşmanlığı mantıklıydı.[56]

54 *Son Havadis*, 30 Haziran 1965. Demirel'in seçim konuşmaları için bkz. *Seçim Konuşmaları* (1966, AP yayını).

55 General Suphi Baykam'ın telgrafı, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1965.

56 *Milliyet*, 8 Ağustos (Erim) ve 22 Ağustos 1965 (Feyzioğlu).

Adalet Partisi ve Ordu

Adalet Partisi bütün öngörüleri altüst edip, oyların yüzde 52.9'unu ve 240 sandalye kazanarak ezici bir çoğunluk elde etti. Amacı bir partinin Meclis'e hakimiyetini önlemek olan nispi temsil sistemi işe yaramamıştı. Oyların sadece yüzde 28.7'sini, çok partili dönemdeki en düşük düzey, alan CHP için sonuçlar felaketti. Fakat nispi temsil, Meclis'te 134 milletvekili kazanmasını sağladı. Sağ partiler -Millet Partisi, CKMP ve YTP- oylarını AP'ye kaptırdılar ve sadece yüzde 12.2 oy alıp 61 sandalye kazandılar. Büyük ilgi uyandıran İşçi Partisi, birçoklarının öngördüğü kadar iyi sonuç almadı. Fakat, yüzde 3 oyla 15 sandalye kazandı -varlığından beri sürekli resmi baskılara maruz kalan ve çok sınırlı mali kaynaklara sahip bir parti için dikkate değer bir performans. Sınırlı milletvekili sayısına karşın, İşçi Partisi, siyasi tartışmaların niteliğini değiştiren önemli bir muhalefet rolü oynadı. Özden çok vurgu bakımından birbirinden farklı olan partilerde bulunmayan *ideolojik boyutu tartışmalara* kattı.

Birçok Türk, sisteme yönelik memnuniyetsizliğini ve düş kırıklığını oy vermeyerek gösterdi. Seçime katılım -kayıtlı oyların yüzde 71.3'ü- 1950'den bu yana görülen en düşük düzeydeydi. 1954'teki yüzde 88.6 oranından 1957'de 76.6'ya inmiş ve 1961'de tekrar yüzde 81'e yükselmişti. Fakat, ekonomi durgunlaşırken genel af gibi konular üzerine ağız kavgalarıyla geçen koalisyonlar dönemi, birçok potansiyel seçmeni soğutmuştu. Altmışlar boyunca seçimlere katılım gerilemeye devam etti ve 1969 seçimlerinde, vatandaşlık haklarını kullanma *zahmetine katlanan kayıtlı seçmenlerin* oranı yüzde 64.3'e düşmüştü.

AP'nin zaferine başlangıçta gösterilen tepki, bir rahatlama oldu; ülke,

57 Bkz. Nermin Abadan, "Turkish Election of 1965," *Government and Opposition, I/3* (1966), 335-44 ve çok ayrıntılı çalışması 1965 Seçimlerinin Tahlili (1966). Resmi sonuçlar, 15 Ekim 1965'te basında verildi.

istikrarsız koalisyonlar dönemini geride bırakmıştı. Dahası, ordu yeni-demokrat bir partinin tek başına iktidara gelmesine ses çıkarmamıştı. Bu kez, bir protokolle sonuçlanan hiçbir Silahlı Kuvvetler Birliği toplantısı olmadı. Demirel, bunun için itibar kazanmış olmalı; zira bilinçli bir şekilde komutanları kazanmaya çalışan oydu. Meclise seçilen emekli askerlerin çok büyük bir kısmının AP'den olması şaşırtıcı değil."[58]

Hükümet, Aydemir'in başarısız 1963 darbe girişimine katılanları kapsadığı gibi eski DP'lileri de kapsayan bir kısmi af kanun tasarısı önerecek kadar ordudan emin olmuştu. Senato'daki Milli Birlik Grubu tasarıyı kınayan bir demeç yayınlamasına karşın, Yüksek Komutadan uyarıcı hiçbir ses gelmedi. Milli Birlik Grubu, tasarıyı "anayasanın başlangıç bölümünde belirtilen ilkeleri yok etme" girişimi olarak niteledi ve hükümeti, seçimlerle aldığı meşruiyetini yitirmekte olduğu konusunda uyardı."[59] Adalet Partisi, orduda hiçbir taraftara sahip olmadıklarını bildiği için, eski askerlerin tehditlerine artık aldırmıyordu. Mecliste AP'li milletvekilleri, kendilerini eleştiren askerlere "Haydi, başka bir devrim yapın" diyerek alay bile ediyorlardı.[60]

Hükümetin Yüksek Komuta ile ilişkisi, Cevdet Sunay Cumhurbaşkanı seçildiğinde daha da iyileşti. Birkaç yıldır hasta olan Cemal Gürsel, tedavi için Şubat 1966'da Amerika'ya gönderildi. Görevine tekrar dönemeyeceği açıktı ve partiler, Cevdet Sunay'ı seçme konusunda hemen bir konsensüse vardı. 14 Mart'ta ordudan istifa etti ve Senato'ya atandı. Ertesi gün Cemal Tural, Genelkurmay Başkanı olarak Sunay'ın yerine geçti.[61] Sunay, 28 Mart'ta 461 oyla Cumhurbaşkanı seçildi; rakibi Alparslan Türkeş sadece 11

58 L. C. Hurewitz, *Middle East Politics: the Military Dimention* (1969), 505.

59 *Milliyet*, 17 ve 18 Ocak 1966

60 İbid., 3 Şubat 1966. AP, generallerle ilişkisinden o kadar emindi ki, bazı AP'liler emekli general, eski bakan ve Senatör Sıtkı Ulay'ı Mecliste dövmeye kalktı (Basın, 7 Mayıs 1966). Bunu, Adalet Partili bir milletvekilinin sarhoşken "orduya küfrettiği" 1962 Nuri Beşer olayıyla karşılaştırın. Partiden ihraç edilmiş, parlamenter dokunulmazlığı kaldırılmış, bir yıl ağır hapis cezasına ve Tatvan'da dört yıl sürgün cezasına çarptırılmıştı.

61 *Cumhuriyet*, 14-16 Mart 1966.

aldı.[62] Abdi İpekçi, AP'nin tavrındaki farklılığı fark etti: 1961'de parti Gürsel'in adaylığına sert bir şekilde karşı çıkmıştı; 1966'da Sunay'ın seçilmesinin yolunu açtı. Sunay, Demirel'in adamı olmamış olabilir; fakat sanki öyleymiş gibi görünmekle *Demirel'e yardım etti.*[63]

Sunay, kısa sürede, Adalet Partisi ve onun politikalarıyla özdeş hale geldi; hatta muhalefet partileri, Sunay ve Yüksek Komutanın Demirel'e "satıldığı"na dair bir fısıltı kampanyası bile yürüttü. Sunay 19 Mayıs konuşmasında bunu yalanladı: "Türk silahlı kuvvetleri ... ve komutanları şu veya bu politikanın aleti değildir... Bu çerçevede ve Büyük Millet Meclisinde ve büyük milletinin önünde kesin tarafsızlığını koruyacağına namus sözü veren Cumhurbaşkanı olarak, bana karşı yöneltilen bütün maksatlı ve iftiracı beyanları şiddetle ve nefretle reddediyorum."[64]

Üç gün sonra, Millet Partisinin lideri Osman Bölükbaşı, bütün anlaşmazlığı ortaya döktü. Kısmi Senato seçimleri kampanyası sırasındaki bir radyo konuşmasında şunları açıkladı:

> Gerçekten demokratik olarak yönetilen bir ülkede ve milli iradeye saygı duyulan bir yerde orduyu yöneten hiç kimse, Cevdet Sunay'ın seçildiği gibi Cumhurbaşkanı olmamıştır... Bu ülkelerde, böyle bir şeyi hayal etmek bile imkansızdır...
>
> Bunu demokrasiyle ve milli egemenlikle bağdaşır bulan, ya da normal ve yapıcı gören bir tek vatandaşın olmadığından eminiz. Genelkurmay Başkanını Cumhurbaşkanı seçmek bir alışkanlık olur ve bir tür "taht mirası geleneği" yaratılırsa, hiçbir vatandaş, ülkemizin geleceği konusunda kaygılanmadan edemez.

62 İbid., 29. 3. 1966. Tuğgeneral Cihat Alpan, Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürü olarak sivil Nasır Zeytinoğlu'nun yerine geçti, *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1966. Alpan'ın, komutanlar ile Sunay arasındaki irtibatı sağlayarak, siyasi açıdan çok etkili olduğu söylenir. Bkz. Ortam, 2, 26 Nisan 1971. *Yankı*, 148, 20 Haziran 1974, "Alpan'ın Cumhurbaşkanlığının her önemli kararının arkasındaki beyin olduğuna dair geniş bir kanı vardır" diye ileri sürdü.

63 *Milliyet*, 30 Mart 1966.

64 Ankara Radyosu, 19 Mayıs 1966, *SWB /V/2169/c/1-2* içinde.

> Böyle bir manzara içinde, Türkiye'de demokrasi olduğuna dünya nasıl inanabilir? Demirel, eğer cesareti varsa, millete seslensin, nedenlerini açıklasın ve yaptığı hesaplar konusunda milleti aydınlatıp milleti kaygıdan kurtarsın. Cumhurbaşkanı Sunay da, Cumhurbaşkanlığını niçin kabul ettiğini açıklamalıdır... Demirel'e soruyoruz: Sunay'ın seçilmesi hadisesinde milli iradenize, seçim sandığından çıkan demokrasiye ne oldu?... Adalet Partisi gizli hesaplar mı yaptı? Bütün ülkede AP propagandacılarından, kurnaz Demirel'in orduyu avucuna aldığı iddiasını duyuyoruz. Türk ordusu kimsenin oyuncağı değildir. Eğer AP, General Sunay'ı Cumhurbaşkanı seçmekle kendini emniyete almaya çalıştıysa, 27 Mayıs'ın bireylere dayanan emniyetinin ne kadar çürük olduğunu kanıtladığını hatırlamalıdır.[65]

Bölükbaşı, Türk demokrasisi ile ilgili yanıtlanmadan geçiştirilen önemli soruları gündeme getirdi; fakat ordunun Demirel tarafından kullanıldığını sanmada haksızdı Sunay haklıydı. Politikacılar, son savaşın esaslarına göre gelecek savaşlara hazırlanan askerler gibi, hâlâ DP'liler ve ordu ilişkisi çerçevesinde düşünüyorlardı. Fakat, Menderes'in düşüşünden bu yana, durum kökten değişmişti.

Ordunun Yeni Rolü

DP döneminde partiler arasında hiçbir ideolojik farklılık yoktu; sadece aynı ideolojinin nasıl uygulanacağına dair vurgu farklılıkları vardı. Bu durumda çoğunluk partisi, orduyu kendi aracı haline getirmeye, muhalefet partileri de, orduyu hükümete karşı kullanmaya çalışmıştı. Her iki durumda da, rejimin niteliği tehdit altında olamazdı. Fakat 27 Mayıs 1960'tan sonra, ordu özerk bir kurum halini aldı, kurduğu veni rejimin muhafızı olarak kabul edildi. Ülkenin hem siyasal, hem de sosyo-ekonomik yaşamının içine çekildi. Yeni yasalar askeri personelin ekonomik durumunu iyi-

65 Haberler için bkz. *Milliyet* ve *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1966.

leştirdi ve buna uygun olarak toplumsal statüleri de yükseldi. Ağalar, ya da garsonlar artık alt rütbeli subaylarla alay etmiyordu; artık en iyi semtlerde oturmaya başladılar. Emekli subaylar, bürokrasinin üst kademelerinde, ya da özel girişimlerde ve devlet sektöründe görevlendiriliyorlardı ve generaller büyükelçi olarak dışarıya gönderiliyordu. 1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun (OYAK) oluşturulması, orduyu doğrudan iş ve sanayi dünyasına soktu ve birkaç yıl içinde OYAK, bazılarının üçüncü sektör olarak nitelediği ülkenin en büyük sınai topluluklarından biri oldu.[66]

Bu nedenle altmışlarda ordu, belirli bir partiden daha çok rejimi savunmakla ilgileniyordu. Öncelikli kaygısı istikrardı ve bunu zayıflatan ya da tehdit eden her partiye müdahale etmeye hazırdı. Yüksek Komuta, Adalet Partisi gibi, mevcut özel girişim düzenini geliştiren partilerden yanayken, rejimi değiştirmeye çalışan TIP gibi sosyalist partilere de, doğal olarak karşıydı. *Status quo*'daki önemli paylarıyla ayrıcalıklı bir grup halini alan komutanların, kaderlerini Demirel gibi parti liderlerinin kaderiyle birleştirmelerine artık gerek yoktu. Parti liderleri kendi kaderlerini komutanların kaderiyle birleştirmeye çalışıyordu.[67]

Fakat Demirel hükümeti, çok gereksinim duyulan istikrarı ülkeye getiremedi. Demirel'in partisi, kendi grubu ile liderlik yarışında yenilgiye uğrattığı Sadettin Bilgiç'in taraftarları arasında siyasi olarak bölünmüştü. Bu nedenle Demirel, ülkenin yüz yüze bulunduğu sorunlar kadar kendi partisi içindeki konumunu sağlamlaştırmayla da meşguldü. Fiyatların ve işsizli-

66 OYAK, 10. bölümde ekonomi bağlamında tartışılacak. Bürokrasi ve diğer sektörlerdeki emekli generallere gelince, birkaç örnek yeterlidir. Cumhurbaşkanı da olan Amiral Fahri Korutürk Moskova ve Madrid'e, General Kızıloğlu Vatikan'a, General Tansel Ottawa'ya gönderildi. Albay Agasi Şen, Gürsel'in özel sekreteri görevinden ayrıldıktan sonra Türk Havayolları Genel Müdürü oldu. *Bu eğilim 12 Mart 1971*'den sonra arttı ve daha dikkatli incelenmesi gerekir.

67 29 Haziran 1946'da basın, başkentin en güzel semti Çankaya'da komutanlara konut yapılmakta olduğu haberini verdi. Bkz. İlhami Soysal, "Komutanlarımızın Yuvası," *Akşam*, 29 Haziran 1966.

ğin sürekli artmasıyla birlikte ekonomi kötüleşmeye devam etti. Kıbrıs konusundaki gerilim de sürüyordu ve kendi müttefikleri arasında bile Türkiye'nin yalnız kalması ülkede yabancı düşmanlığını arttırdı. Kıbrıs konusunda Johnson-İnönü mektuplaşmasının açığa çıkmasından sonra, ABD'ye yönelik düşmanlık daha da belirginleşti ve Demirel hükümetine -özellikle sol tarafından kukla bir hükümet olarak kınanan- yönelik eleştiri şeklini aldı.

Yüksek askeri komuta, ideolojik olarak kutuplaşan bir siyasal ortamla uğraşmak zorundaydı. İşçiler giderek daha militanlaşıyordu ve küçük bir azınlık ılımlı sendikal konfederasyon TÜRK-İŞ'ten kopup militan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DISK) kurmuştu. Üniversiteler, özellikle NATO ve ABD'den bağımsız bir Türkiye konusunda politikleşmişti. El altında dağıtılan bildirilere bakılırsa, bu heyecan silahlı kuvvetleri de sarmıştı. Özgür Subaylar Komitesinin (Ocak 1966) ve Milli Kurtuluş Komitesinin (Mart 1966) dağıttığı bildiriler, "bu gayri milli hükümet politikasına ve Türkiye'yi kendi uydusu haline getiren Amerika'ya karşı birlik ve mücadele" çağrısında bulunuyordu.[68]

Genelkurmay, "mevcut rejimin muhalifleri"ne bir uyarı yayımladı: "Türk vatandaşları arasındaki birlik, uyum ve dayanışmayı bozmayı hedefleyen böylesi yer altı faaliyetleri için silahlı kuvvetler adının istismar edilmesi, vatana ihanetle aynı şeydir."[69] Yüksek Komuta, rejim muhaliflerine karşı mücadelenin ideolojik olduğunu kabul ediyordu ve yeni Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, *Komünizme Karşı Mücadele Metotları* kitabının bütün silahlı kuvvetlerde okunması gerektiğini bildiren bir genelge yayımladı.[70] Radikalizme karşı zaten saldırıya geçmiş olan sağcılar, sola daha büyük bir şevkle saldırma konusunda doğal olarak cesaretlendi.

Mayıs 1966'ya gelindiğinde siyasi ortam, Cumhurbaşkanı Cevdet

68 *Ulus*, 20 Ocak 1966 ve *Cumhuriyet*, 5-6 Mart 1966.

69 Ankara Radyosu, 12 Mart 1966, *SWB IV/2112/c/1* içinde.

70 *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1966.

Sunay'ın parti liderlerine, senatörlere ve komutanlara danışacağı kadar ağırlaşmıştı. Basında askeri müdahale olasılığından söz ediliyordu ve Sunay'ın amacı partileri uyarıp itidale zorlamaktı.[71] İtidal çağrısı, 15 Mayıs'ta başlayan kısmi Senato seçimleri kampanyası açısından tam zamanına denk geldi ve politikacıları olduklarından biraz daha ılımlı davranmaya yöneltmede başarılı oldu. Bu seçimin sonuçları, Ekim 1965'ten beri hiçbir şeyin değişmediğini gösterdi; bir değişiklik vardıysa o da, AP ve TİP'in biraz daha ilerleme kaydetmeleriydi -kullanılan oy kayıtlı seçmenlerin yüzde 54'ü olmasına karşın AP yüzde 56.29, TİP yüzde 3.92 oy aldı.

Seçimlerden sonra ortam sakinleşti ve kendinden daha da emin olan Adalet Partisi, Seçim Kanunu'nu değiştirme ve genel af tasarılarını ertelemeye karar verdi. Buna karşılık muhalefet partileri bütün soru önergelerini geri çekip, Meclisin daha yaşamsal yasaları ele almasına izin vermeyi kabul etti. Fakat sağdaki bölünme çok derindi ve eski DP'liler için bir genel af ancak yarayı sağaltabilirdi. Genel affın yolda olduğunun ilk işareti, 8 Temmuz'da Celâl Bayar'ın bağışlanması oldu. Af Kanunu 3 Ağustos'ta Meclisten geçti ve ceza kanununun 141 ve 142. maddelerini ihlal edenler, yani "komünist propaganda" yapmakla suçlananlar hariç, bütün siyasi hükümlüleri kapsıyordu. Milli Birlik Grubu tasarıya karşı çıktı ve Sunay'dan veto etmesini istedi. Komutanlar arasında da karşı çıkanların olduğu ve Sunay'ın özel kalem müdürü Cihat Alpan'ın, tasarıyı Sunay'ın imzası için İstanbul'a götürmeden önce generallerin onayını aldığı söylenir.[72] İki büyük parti de, bütün dikkatlerini ulusal sorunlara veremeyecek kadar iç sorunlarıyla meşguldü. Demirel, hızla büyüyen kapitalist ekonominin Anadolu'nun küçük tüccar ve zanaatçıları üzerindeki etkisinden telaşa kapılan ve

71 Türk basını, 13-14 Mayıs 1966.

72 İbid., 7 Haziran 1966. Sonuçların bir çözümlemesi için Bkz. Cavit Orhan Tütengil, "Seçim Sonuçları," *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1966, 2.

73 *Cumhuriyet*, 20 Temmuz ve 1, 3, 4, 7, 8 ve 10 Ağustos 1966. Tasarı, *Resmi Gazetede* yayımlandığı 9 Ağustos 1966'da kanunlaştı.

rekabet etmekte güçlük çeken partisinin sağ kanadından gelen baskılarla uğraşıyordu. CHP, çok hafif sola dönüşün neden olduğu anlaşmazlıktan muzdarıpti. İki partide de sağ kanat hizipleri, kendi partilerini kurmak üzere koptu. Turhan Feyzioğlu ve arkadaşları CHP'den ayrılıp Mayıs 1967'de Güven Partisi'ni (GP) kurdu; AP, Demokratik Parti'nin (DP) kurulduğu 1970'e kadar birliğini korudu.[74]

Hükümetin "sol"a saldırısı aralıksız devam etti. Sanki ülke çok yakın bir altüst oluş ve devrim tehlikesiyle yüz yüzeymiş gibiydi. sola eziyet koalisyon hükümetleri döneminde de olmuştu, fakat Demirel hükümetinde bir isterik halini aldı. Aydınlar öncelikli hedefti; yazarlar ve sanatçılar sürekli taciz edildi; bazıları hakkında ceza kanununun komünizm propagandasını yasaklayan 141 ve 142. maddelerine göre kovuşturma açıldı. İsteri o düzeye vardı ki, polis, Atatürk ve Lenin üzerine bir kompozisyon yazan 15 yaşındaki bir öğrenciyi kovuşturacak kadar ileri gitti![75] Sanayi Bakanı Mehmet Turgut, özel sektörden kapitalizm düşmanlarına karşı savaşmalarını rica etti.[76]

Hükümetin baskıcı politikaları, aydınların, özellikle altmışlarda yeni bir politik etken olan öğrencilerin tepkisine neden oldu. Siyaset üniversiteye, fabrikaya girmiş ve zaman zaman sokağa taşmıştı. Altmışların ortasında öğrenci gösterileri, siyasi yaşamın bir olgusuydu. Göstericilere karşı orduyu kullanma akılsızlığını öğrenmiş olan hükümet, özel olarak göstericilerle uğraşmak için silahlandırılıp donatılan ve edebikelâm gereği "Toplum Polisi" denilen bir polis ekibi kurmuştu. Sokak siyaseti sürekli bir kriz atmosferi yarattı ve bu nedenle bir istikrarsızlık öğesiydi. Durumu kontrol edemeyen parlamenter rejim itibar kaybetti ve yine askeri müdahale söylentileri yayıldı. Cumhurbaşkanı Sunay, yeni yıl mesajında söylentileri doğrula-

74 Muzaffer Sencer, Sosyal Temeller, 304-12 (Güven Partisi) ve 373-81 (Demokratik Parti).

75 *Cumhuriyet*, 9 ve 10 Mart 1966. Öğrenci Gürbüz Şimşek'i Muammer Aksoy sa¬vundu ve 30 Eylül'de aklandı. Bkz. *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1966.

76 Ibid., 28 Eylül 1966.

dı. Fakat kategorik olarak silahlı kuvvetlerin bu olayların ne aleti olacağım ne de seyirci kalacağını belirtiyordu.

Kasım 1966'da General Tural, silahlı kuvvetlere, solun faaliyetlerini kastederek, yıkıcı faaliyetlere karşı mücadeleye hazır olmalarını isteyen bir emir yayınladı. Emir 23 Ocak 1967'de açıklandı. Büyük bir siyasi gürültüye neden oldu ve ifade özgürlüğüne ve demokrasiye tehdit olarak sert bir şekilde eleştirildi. Ne var ki, Demirel, hükümetin emirden haberdar olduğunu belirterek Tural'ı destekledi; ve Adalet Partisi Meclis Grubu, "anarşi"ye karşı yeni önlemlerle birlikte, Genelkurmay Başkanı'na yönelik bütün eleştirilere son verilmesini istedi. 1 Şubat'ta Tural, bunun Atatürk döneminde uygulanan bir pratik olduğunu, ordunun gerekli olduğunda milleti uyarmakla yükümlü olduğunu ve yaptığı şeyin bundan ibaret olduğunu iddia ederek eylemini savundu.[78]

Tural'ın mantığının anlamı, tehlikeli derecede açıktı. Abdi İpekçi, komünist tehdit mitinin yaratılmasının, Türkiye'yi komünizmden kurtarma gerekçesine dayandırılacak askeri bir iktidarın başlangıcı olabileceği konusunda okuyucularını uyardı.[79] İşçi Partisi, Tural'a karşı bir kınama önergesi sundu, fakat Meclis'de yenildi; CHP'liler bile karşı oy kullandı. Meclis'teki atmosfer öyleydi ki, TİP'ten Behice Boran konuşmaya çalıştığında, "Ülkeden kovun", "Moskova'ya, Moskova'ya" çığlıklarıyla susturuldu.[80] Politikacıların bu destek şovundan cesaret alan Tural, 1 Mart'ta çağrısını tekrarladı. Yüksek askeri komutanın siyasi sadakati açıkça belirtilmişti. Mevcut rejime bütünüyle bağlıydı ve artık siyasetin dışında ya da üstünde duruyor gibi davranmıyordu.

77 İbid., 1 Ocak 1967; *MER* 1967, 511.

78 Milliyet ve *Cumhuriyet*, 1 ve 2 Şubat 1967; *MER* 1967, 512.

79 *Milliyet*, 5 Şubat 1967. Yunanistan Ordusu'nun George Papandreou'yu devirmesinden birkaç ay sonra, Türk basını, Yunan cuntasının İnönü ve Ecevit'in kurmak istediği türden *ortanın solu* bir hükümete karşı müdahalede bulunduğunu belirtti. Bkz. Basın, 22 Nisan 1967 ve sonrası.

80 Türk basını, 10 Şubat 1967; *MER* 1967, 512.

Sağ, 1961 Anayasasının "sosyalizme kapalı" olduğunu bir süreden beri iddia etmekteydi. Bu sorun büyük bir heyecan yarattı ve Sunay'ın Anayasanın komünizm ve faşizm gibi sosyalizme de kapalı olduğu yorumunu desteklemesi, sağın konumunu güçlendirdi.[81] Sunay'ın yorumu, siyasi hisleri alevlendiren anayasal bir çekişmenin kıvılcımını çaktı. İkinci Cumhuriyetin başından beri siyasi tartışma, anayasanın yorumlanması ve uygulanması üzerinde odaklanmıştı; yeni cumhuriyetin biçimi bütünüyle buna bağlıydı. Sunay'ın ifadesi, Anayasa Mahkemesi'nin, anayasanın sadece "sınırlı sosyalizme" açık olduğu şeklindeki uzlaşmacı kararıyla kısmen desteklendi.[82] Bu önemli bir karardı; zira yürürlüğe konsaydı, siyasi yelpazeyi benzer ideolojiyi paylaşan sağ ve merkez partilerle sınırlardı. Bu nedenle, ellilerin siyasetine doğru bir geri adım olurdu.

Demirel'in liderliğinde ekonomi canlanmaya ve genişlemeye başladı, fakat sürekli artan fiyatlar ve yükselen enflasyon pahasına. Vurgu artık sanayi ve tercihen yerli sermayeyle işbirliği içinde yabancı yatırım üzerineydi. Hükümet, sanayileşme maliyetini düşük tutmak ve yatırımcıya bol bir kar marjı sağlamak için düşük ücret ilkesini korudu. Ne var ki, bu ilkeyi özellikle siyasi bilinci ve militanlığı daha da artan işçi sınıfı açısından, sosyal adalet kavramıyla bağdaştırmak olanaksızdı. Fakat ekonomi, Demirel'in şansına Avrupa'ya göçle geçici bir çıkış bulan sürekli büyüyen işgücünü emecek kadar hızlı büyümüyordu. Mehmet Ali Aybar'a göre, TİP'in araştırması, 1968 başından bu yana ekonominin gerilediğini ve bu eğilimin, yıl boyunca daha da bariz hale gelerek devam etmesinin beklendiğini ve 1969'un yoğun bir kriz yılı olmasının güçlü bir olasılık olduğunu gösteriyordu. Aybar'a göre Türkiye, 1954-1957 arası yıllardakine benzer bir ekonomik gerileme dönemine girmişti.[83] Aybar'ın öngörüsü doğru olsaydı, siyasi sonuçları ağır olurdu.

81 Ankara Radyosu, 27 Mayıs 1967, *SWB IV/2478/c/3-4* içinde. Sunay'ın demecinin eleştirisi için bkz. Nadir Nadi, "Niyetler İyi Olsa da," *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1967; ve *MER* 1967, 512-13.

82 *Resmi Gazete*, 25 Temmuz 1967 ve basın, 26 Temmuz 1967.

83 Ankara Radyosu, 18 Mayıs 1968, *SWB IV/2776/c/2-3* içinde. Profesör Besim Üstünel, bir

Altmışlar sonunun diğer bir anlamlı özelliği, Türk gençliğinin benimsediği olağanüstü radikalizm düzeyiydi. Türk üniversiteleri, kuşkusuz dünya çeğindeki eğilimden, özellikle Mayıs 1968'de Paris'teki öğrenci ayaklanmasından etkilendi. Üniversite öğrencileri, çağdışı eğitim sisteminin ve hem adaletsiz hem de verimsiz olan toprak mülkiyeti sisteminin ıslah edilmesini, ülkelerinin hareket özgürlüğünü sınırladığına inandıkları Batı ile ittifaka son verilmesini istiyordu. Kıbrıs konusunda devam eden sürtüşme nedeniyle, anti-emperyalizm en hararetli konu, ABD'ye bütünüyle sadık bir hükümete büyük sıkıntı veren bir konu, halini aldı. Öğrenciler Altıncı Filonun ya da Dean Rusk gibi Amerikalı yüksek görevlilerin ziyaretlerine karşı gösterilere başladığı zaman, hükümetin canı özellikle sıkıldı.[84]

1960'larda sağdaki gençler de aktifti; bir fark vardıysa o da, solculardan daha iyi örgütlenmeleriydi. Hükümet sempatik bakıyordu ve kendilerine radikallerden daha yumuşak davranılıyordu. Programları kin dolu bir anti-komünizmdi ve temel hedefleri, özelikle seçimlerden önce mitinglerine saldırdıkları TİP'ti. Anti-emperyalist olduklarını iddia ediyorlardı; fakat karşı oldukları emperyalizm, Türkiye'de artık açıkça bir tehdit olarak görülmeyen Rus emperyalizmiydi.

Türkiye'deki siyasi ortam kutuplaşmıştı ve Demirel, "İdeolojik kutuplaşma dünyamızdaki hayatın bir hakikatidir. Belli ideolojik hareketler moda gibi çeşitli yabancı memleketlerde yayıldı. Memleketimizde, tiksindirici olacak derecede aşırıya kaçtı"ğını fark etti. Buna Türk siyasi sisteminde özgürlüklerin çok fazla olmasının neden olduğunu iddia etti ve "Düşünce, ifade ve eleştiri özgürlüğüne... bir ideoloji bu özgürlükleri tehdit edebilecek kadar genişletilmesine izin verilmemesi gerekir" uyarısında bulundu.[85] Bundan sonra Demirel, Anayasanın değiştirilerek durumun düzeltilmesi

yıl sonra, ekonominin 1958'dekine benzer bir duruma doğru gittiğini ileri sürerek bu görüşü resmen doğruladı (*Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1969). Ağustos 1970'te Türk Lirası yüzde 66 devalüe edildi.

84 Türk Basını, 20 ve 21 Nisan 1966; *MEJ XX/3* (1966), 382.

85 Ankara Radyosu, 23 Mart 1968, *SWB IV/2731 lc/1-2* içinde.

önerileriyle birlikte "gereğinden fazla özgürlük" bulunduğunu vurgulamaya başladı.

Hükümetin Meclis'teki konumu hâlâ güvenliydi, fakat üniversitelerdeki, fabrikalardaki ve bazen de sokaklardaki gürültü, askeri müdahale için potansiyel bir ortam yarattı ve bu, Demirel için huzur bozucu bir etkendi. Alt rütbeli subayları "milli bir görev"i yerine getirmek için harekete geçmeye teşvik edenler vardı. Fakat buna bir cevap çıkmadı, en azından bildiğimiz bir cevap. Tek yankı, gericileri ve Atatürk reformlarının düşmanlarını şiddetle tehdit eden Deniz Harp Okulu öğrencilerinin bir bildirisi oldu.[86]

Yüksek Komuta sessiz kaldı. Bu koşullarda Cumhurbaşkanı Sunay'ın yeni yıl mesajı alışılmadık derecede ılımlıydı. Öğrencilerin, disiplinsiz ve eğitim faaliyetini engelleyen küçük bir grubun provokasyonuyla asıl görevlerinden uzaklaşmakta olduklarını esefle belirtti. Gençlere, disiplini bozmalarından ötürü serzenişte bulundu ve eğitim kurumlarını bozucu faaliyetlere son vermelerini istedi.[87] Bir hafta sonra, Sunay'ın ricasına hiç aldırmayan öğrenciler, Ortadoğu Teknik Üniversitesi'ni ziyaret eden Amerikan Büyükelçisi Robert Komer'a karşı gösteri yapıp arabasını yaktılar.[88] Zamanın iyi bir yargıcı olan İnönü, Türkiye'nin fırtınalı bir döneme girdiğini öngördü. Değerlendirmesi öğrenci faaliyetlerine değil, işçilerin militanlığına dayanıyordu. "Bunun ilk işaretini Sümerbank grevinde görüyoruz. Bu kadar uzun süren bir yanlışlığı anlamak zordur."[89]

Milli Güvenlik Kurulu daha sık toplanıp daha çok dikkat toplamasına karşın, Yüksek Komutadan herhangi bir tepki hâlâ yoktu. Yüksek Komuta, kendi saflarındaki sorunlardan ötürü sıkıntı içinde ve harekete geçemeye-

86 *Milliyet*, 3 ve 4 Kasım 1968; Tevfik Çavdar, *Türkiye 1968* (1969), 112, Ayrıca bkz. İlhan Selçuk, "Harbiye Konuştu" ve Sezai Orkunt, "Deniz Subaylarının Bildirisi Üzerine," *Cumhuriyet*, 4 ve 9 Kasım 1968.

87 *Cumhuriyet* ve Ankara Radyosu, 1 Ocak 1969, *SWB IV/2964/c/1-2* içinde.

88 Türk basını, 20 Ocak 1969. Üniversiteler 10 Şubat'a kadar kapatıldı.

89 *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1969. Bu, Türk tarihindeki en uzun grevdi.

cek kadar bölünmüş olabilir. General Tural siyasi hırs işaretleri veriyordu. Fakat yalıtılmıştı ve kolektif Yüksek Komuta gücüyle uğraşma yeteneğinden yoksundu. Genelkurmay Başkanlığı süresi 11 Mart 1969'da sona erdi ve yerine General Memduh Tağmaç geçti.[90]

Genel seçim 1969'daydı ve yaz yaklaştıkça partiler hazırlığa başladı. Eski DP'lilere medeni haklarının geri verilmesi, hâlâ heyecan uyandıran ve birçok seçmenin partiyi desteklemesini sağlayacak kadar değerli olan bir konuydu. Demirel, bu sorundan yararlanmaya mahkumdu; fakat bu kez, tasarı 11 Mayıs'ta Meclisin önüne geldiğinde, İnönü de bundan siyasi sermaye kazanmaya karar verdi. Ve CHP'nin de desteğiyle tasarı 15 Mayıs'ta Meclisten geçti.[91]

Ne var ki, komutanlar hakların iadesine karşı çıktı ve bunu partilere açıkladılar. Fakat tasarıdan Demirel'i sorumlu tutacakları yerde, Meclis'ten geçmesine yardım ettiği için İnönü'yü suçladılar. Demirel'in eski DP seçmenini okşamak için konuyu istismar etmesine hiçbir itirazları yoktu; fakat İnönü'nün aynı silahı kullanmasından hoşlanmadılar. Ne Demirel ne de komutanlar siyasi hakların iadesini istiyordu; çünkü eski DP'lilerin siyaset alanına geri dönüşü İnönü'nün değil, Demirel'in konumunu zayıflatırdı. Fakat her şey bitmiş değildi; zira tasarının hâlâ Senatodan geçmesi gerekiyordu. Askeri müdahaleden korkan ve hiçbir şekilde askeri hakimiyete meydan okuyacak durumda olmayan partiler, liderlerinin tavsiyesi üzerine tasarıyı geri çekti.[92] 12 Ekim genel seçimleri, ciddi bir şey beklenmemekle birlikte, hiçbir değişiklik getirmedi. Hiçbir muhalefet partisi Demirel'in Adalet Partisine bir alternatif sunmadı. CHP, hâlâ eski kimliği de ortanın solu çatışmasının ya-

90 *Ulus*, 12 ve 18 Mart 1969. Yankı 18, 4 Temmuz 1971, 5, General Faruk Gürler'in Tural'ı desteklemeyi reddettiğini ileri sürer. Gürler, Savunma Bakanlığında Müsteşardı ve orduda *çok popüler bir generaldi.*

91 Basın, 11-16 Mayıs 1969.

92 İbid., 22 Mayıs 1969; *The Economist*, 31 Mayıs 1969. Tam seçimlerden önce Tural, Demirel'in tek başına sorumlu olduğunu ima ederek, tasarının kabul edilmesini önlemede silahlı kuvvetlerin hiçbir rol oynamadığını açıkladı. Demirel, konuyu tartışmak istemedi (*Cumhuriyet*, 29-30 Ağustos 1969).

rattığı tahribattan kurtulmaya çalışıyordu. TİP, iç tartışmalar ve hizipçilikle başı dertteydi ve 1969'a gelindiğinde, 1965'te partiyi destekleyen "devrimci" gençlik için gereğinden fazla mazbut olmuştu. İlginç olan yine seçmenlerdi. Bu kez,1950'den bu yana yapılan bütün seçimlerdekinden daha düşük bir katılım düzeyi (yüzde 64.3) sağlayarak partilere ve politikacılara yönelik hoşnutsuzluğunu gösterdi. Bu düşük katılımda Demirel'in payı, yüzde 6.4 gerileyerek yüzde 46.5, 1957'deki DP oylarından daha düşük, oldu. CHP ve TIP de oy kaybetti ve milli bakiye sisteminin kaldırılmasıyla birlikte TİP'in Meclisteki milletvekili sayısı 2'ye indi.[93]

Seçim, merkezci muhafazakar Adalet Partisi'nin durumunu sağlamlaştırarak, küçük partiler için bir gerileme oldu. CHP ve TİP'in düşük performansı, aydınların büyük bir kesimini -özellikle sol ve radikalleri- sistemden uzaklaştırdı. Bir hükümet değişikliğinin, anayasada vaat edilen reformların uygulanmasına yol açabileceğini ummuştular; fakat Demirel'in zaferi bunu olanaksızlaştırdı. Şimdi parti içinde her zamankinden daha güçsüz ve bir bölünmeyle yüz yüze bulunan Demirel'in, hoşa gitmeyen bir politikayla riske girmesi olası değildi. Seçimlerden önce bir subay şunu belirtmişti: Bir AP zaferi yararlı olur; çünkü, partinin sorunları çözmedeki sürekli başarısızlığı, mevcut sisteme son vermek için "zinde güçler"i harekete geçirir.[94]

Rejim Baskı Altında

1969 seçimlerinden sonra Türkiye, her yandan kuşatma altında bulunan zayıf bir hükümet tarafından yönetildi. Çoğunluk partisi iç hizipçilikle bölünmüş ve lideri itibar kaybetmişti. Bu kadar kötü performans gösteren ve sis-

93 Resmi sonuçlar basında yayınlandı, 19 Ekim 1969. Bu seçimlerin bir çözümlemesi için bkz. Michael Hyland, "Crisis at the Polls: Turkey's 1969 Election," *MEJ XXIV/1* (1970), 1-16.

94 *Christian Science Monitor*'da Sami Kohen, 10 Ekim 1969.

...den umduğunu bulamayan muhalefet partileri, hükümetle uzlaşacak hal... değildi -istikrarsızlığı ağırlaştıran bir tutum. Genel ekonomik durum hıza ...leşmeye devam ediyordu ve oldukça kurak geçen bir önceki yıl ile birlik... 970, kriz yılı olarak ilân edildi. Üniversiteler öğrenci ajitasyonu ve şiddet ...eniyle, fabrikalar işçi militanlığı ve grevlerle felç oldu. Geleneksel "uyuşuk ...u" bile uyanıp, yasal olarak kendisinin olmayan toprakları işgal etti. Kitle ...tisim araçları, özellikle Türkiye Radyo ve Televizyonu, hükümetin ve ikti... partisinin yetersizliklerini sürekli belirtip durdu. Seçim zaferinden dört ay ...dar sonra, 11 Şubat 1970'te, AP içindeki muhalifler bütçeye karşı oy kulla... ...p hükümetin düşmesine neden olduklarında Demirel istifa etmek zorunda ...ldı. Sunay, tekrar Demirel'i Başbakanlığa atadı, fakat bu ters gidişten asla ...rtulamadı; 11 Şubat'tan sonra, Demirel için düşüş başlamıştı.[95]

İstikrarsız siyasi ortam silahlı kuvvetlerde maceracılığı özendirdi ve bu ...rum Millî Güvenlik Kurulunun adım atıp bir uyarı yayınlamasına yol ...n. 27 Mart'ta, üniversitelerdeki kargaşaya karşı sert bir demeç yayımlaya... ...k beklenmedik bir adım attı ve üniversitelerin özerkliğine aldırmayan ...arşı önlemler tehdidinde bulundu. MGK, anayasanın saptadığı danışma tavsiye görevinin ötesine geçmişti. Fakat rejimin varlığı söz konusu ...unca, salt yasallık MGK üyelerinin önünde engel değildi.

Orduda gürültülerin olduğu, silahlı kuvvetleri askeri bir ihtilâl yapmaya ...eşvikle suçlanan iki albayın tutuklandığını açıklayan bir Genelkurmay ...ldirisinden anlaşılıyor.[96] Herhangi bir komplonun kökünü kazımak için ...askıcı karşı önlemler uygulandığına dair haberler vardı.[97] Subayların diğer

95 1970'te AP'deki iç muhaleletin iyi bir anlatımı, *Milliyet 1970* (1971), 30-48'de veriliyor. Bu sorun bir sonraki bölümde daha ayrıntılı tartışılacak.

96 MGK bildirisinin eleştirisi üzerine bkz. Bahri Savcı, "Büyük Hastalık", *Cumhuriyet*, 6 Nisan ve *Milliyet*'te panel tartışmaları 12 Nisan 1970. Silahlı kuvvetlerdeki gizli gruplardan da tepki geldi. Bkz. İlhan Selçuk, "MGK Bildirisi ve Devrimci Ordu Gücü Karşı Bildirisi,

97 *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1970.
Milliyet, 26 Mayıs 1970 ve Sami Kohen'in haberi, *Christian Science Monitor*, 19 Haziran 1970.

birlikleri ziyareti yasaklandı ve basın, yaklaşık 700 albayın emekliye sevk edildiği haberini verdi.[98]

Yüksek Komutanın önlemleri, hükümete bağlılığını doğruladı. Generallerin desteğinden emin olan Demirel, ihtilâl söylentilerine gülüyordu: "Memleketin bütünlüğünü, rejimi, istiklali korumakla mükellef olan milletin gözbebeği silahlı kuvvetlerden mi korkacak, millet? Vahim olduğu kadar gülünç bunlar."[99] Fakat Demirel'in hayatı fiilen komutanlara bağlıydı ve "Yahya Han formülü"nün Türkiye'de dayatılması, sadece bir zaman sorunu gibi görünüyordu. Hükümetin bir devrim provası olarak nitelediği İstanbul ve Kocaeli'ndeki 15/16 Haziran kitlesel işçi gösterisinden sonra, sıkıyönetim ilân edildi. Mehmet Ali Aybar'a göre bu, "Yahya Han Formülü"ne doğru atılan ilk adımdı.[100]

Komutanlar bile, politikacıların düzeni koruma ve reformları başlatmadaki başarısızlıkları karşısında bir konsensüs sağlamada güçlük çekiyordu. Bazılarının sabrı tükendi ve tepeden bir çözüm dayatmak istediler. Bunun ilk işareti, Batur'un komutanlara sunduğu muhtıraydı. MGK üyesi Muhsin Batur, daha yeni Hava Kuvvetleri Komutanı olmuştu. Siyasi durumdan memnun olmayan genç, yenilikçi ve reformist bir komutan olmakla ünlüydü. Muhtırasında Batur, ancak radikal bir reform programı

98 *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1970. Gerçek rakamlar, 56 general ve 516 albay, 28 Ağustos'ta ilân edildi. Senato'daki Milli Birlik Grubu'nun bazı üyelerinin de komploya karıştıkları düşünüldü ve hükümet bunların parlamenter dokunulmazlıklarını kaldırmaya çalıştı, fakat başaramadı. Ne var ki, 12 Mart 1971'den soma o kadar kolay kurtulamadılar. Bkz. *Ma-*

99 *danoğlu Dosyası* (1973), Sıkıyönetim Savcısı Süleyman Tekkeci'nin hazırladığı iddianame.

100 *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1970.
Aybar'ın 22 Haziran 1970'teki Meclis'e sunduğu önerge, Mehmet Ali Aybar, *12 Mart'tan Sonra Meclis Konuşmaları* (1973), 5-26 içinde. "Yahya Han Formülü" 1970 ve 1971'de Türkiye'de geniş ölçüde kullanılan bir sözdü. Pakistan'da olduğu gibi, komutanların politikacılar üzerindeki açık egemenliğini belirtmek için kullanılıyordu. Senato'daki MBG lideri Fahri Özdilek, Sunay'dan Demirel'in verini almasını zaten istemişti, fakat Sunav reddetti (*Cumhuriyet*, 9 Haziran 1970). Bu formülü asla kullanmayacağını Kemal Avdar'a söyledi (*Cumhuriyet*'teki röportaj, 14 Haziran 1970).

nemen uygulamaya konulur ve silahlı kuvvetler tarafından desteklenirse, sorunsuz bir parlamenter rejimin korunabileceği sonucuna varıyordu.[101]

Ne var ki, hiçbir reform uygulamaya sokulmadı ve 24 Kasım'da Batur, MGK'nun, teğmenlerden generallere kadar her rütbeden subayları kapsayacak şekilde genişletilmesini (daha çok Silahlı Kuvvetler Birliği'ne benzeyen) ve ülke sorunlarını objektif olarak incelemek üzere bir Kurucu Meclis oluşturulmasını öneren ikinci muhtırasını sundu; fakat bu kez sadece Sunay'a. Batur'un muhtırası, mevcut siyasi ve sosyo-ekonomik kriz nedeniyle, silahlı kuvvetlerdeki huzursuzluğun tehlikeli bir noktaya ulaştığını belirtiyor ve acil önlemlerin alınmasını öneriyordu.[102] Sunay, Demirel'i durumdan haberdar edip, silahlı kuvvetlerin kendisine karşı nabzını yoklamak üzere askeri komutanları ziyarete çıktı.

Diğer komutanlar geri durup, mevcut siyasi yapı içinde krize bir çözüm bulmaya karar verdiler. 4 Ocak 1971'de Sunay parti liderleriyle görüşmeye başladı ve Demirel'i kurtarmak için kendisiyle işbirliği yapmayacaklarını anladı. Muhalefet liderleri, Sunay'm görüşmelerinin amacının sadece Demirel'i korumak ve ordunun ağırlığını onun desteğine vermek olduğunu fark edince, düş kırıklığına uğradılar.[103] Demirel 8 Ocak'ta Sunay'la tekrar görüştü ve toplantıdan çıkarken, rejimin tehlikede olmadığı konusunda basını temin etti. 22 Ocak'ta MGK tekrar toplandı ve hükümete desteğini teyit etti.[104]

Yeni yılda, yasa ve düzen, adeta orduyu karşı önlemlere davet ederek dramatik bir şekilde kötüleşti. Banka soygunları ve adam kaçırma biçimindeki şehir gerillası faaliyetleri ve bir zamanlar gerillaların çalıştığı söylenen

101 *Le Monde, sélection hebdomadaire*, 9-15 Temmuz 1970; Yankı 129, 9 Eylül 1971 (kapak konusu), 5-10.

102 *Yankı*, bir önceki nottaki. Bu muhtıra, 12 Aralık 1970'te basında yayınlandı. Bkz. MBG'nun, İsmet İnönü'nün ve Dündar Taşer'in (MHP) basındaki demeçleri, 6-7 Ocak 1971.

103 *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1971.

104 İbid., 23 ve 24 Ocak 1971.

üniversitelere karşı hükümetin bunu izleyen önlemleri gerilimi arttırdı. Orduyu bölme ve hükümet karşıtı faaliyetlere çekme girişimleri oldu. Komutanlar, hükümet ile ABD'nin hizmetinde olan Yüksek Komuta arasında bir ittifak imajını yaratmaya çalışan propaganda karşısında telaşa kapıldı. Böylesi propagandalar, Türk ordusunun bir "NATO ordusu" olduğunu millete aşılamada ve bundan komutanları sorumlu tutmada zaten kısmen başarılı olmuştu. Böyle propagandaların sonuçları tehlikeli derecede yıkıcıydı ve komutanlar tehlikeyi gördü. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, bir uyarı yayınladı:

> ... Bir süredir yurdumuzu kendi ideolojilerinin karanlık çukuruna sürüklemek isteyen bir kısım bedbahtlar saldırılarını şimdi de, devletin en büyük güven kaynağı olan silahlı kuvvetlerimizin milli inancını, birlik, beraberlik ve itibarını yıkmak amacına yöneltmişlerdir.
>
> Kurulduğu günden beri büyük Türk milletinin namus ve şerefini temsil eden orduya hiçbir kimsenin bugünkü gibi hayasızca dil uzattığını görmeyenler, bugün, milli mukaddesatın sembolü olan kışlaya, komutanlara, (satılmışlar, uşaklar, faşistler...) gibi en iğrenç ifadelerle saldırıldığını ibret ve nefretle görmekte ve duymaktadırlar.
>
> Silahlı kuvvetlerin de bu gerçek satılmışların düşmanca tecavüzlerine daha ne kadar sabırla mukavemet edeceğini kestirmek artık mümkün değildir.
>
> Memleketi temelinden çökertmek isteyen bu ideolojik çatışma, tahrip, sabotaj ve yıldırma hareketlerine karşı tüm devlet organlarının elbirliği ile ve en kısa zamanda kesin bir çare bulmaları suretiyle Atatürk devrimleri çizgisine dönülmesini, Anayasa ve demokratik düzen içinde kendi esas görevinin yürütülmesi bakımından zorunlu gören silahlı kuvvetler, bu görüş ve düşünüşün dışında kalan ve yurdu felaketlere sürükleyecek bütün hareketlerin bizzat karşısında olacaktır.[105]

105 Ankara Radyosu, 6 Şubat 1971, *SWB IV/3605/c/1* içinde; ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1971. Orduya saldırı örnekleri için bkz. Tayfur Ketenci, *Türk Silahlı Kuvvetleri ve Aşırı Sol*

MGK'nun 24 Şubat toplantısından sonra bile, Demirel'in yakında görevden alınacağına dair hiçbir belirti yoktu. Toplantıdan sonra hükümetin, anarşik ortam"la başa çıkmak için sıkıyönetimi bile düşünmediğini gazetecilere söyledi.[106] Fakat, hafta içinde, General Tağmaç'ı ortamı kritik olarak nitelemeye zorlayan bir şeyler oldu. 3 Mart'ta 300 subaya hitap ederken, olaylardan -banka soygunları, adam kaçırmalar, öğrenci olayları- uzak durmaları emrini verdi ve ordunun birlik halinde kalması gerektiğini belirti. Gerekli olduğunda ordunun son başvuru merci i olacağına söz verdi, fakat böyle bir durum henüz ortaya çıkmamıştı.[107]

Bir hafta sonra, 10 Mart'ta, Tağmaç Yüksek Komuta Konseyini olağanüstü toplantıya çağırdı. Tam olarak neyin görüşüldüğünü bilmiyoruz; fakat Demirel'in görevden alınması yönünde bir isteği olduğunu biliyoruz. Görüşmeler ertesi gün devam etti, fakat hiçbir karar açıklanmadı. Besbelli Demirel'i uzaklaştırma kararı alınmıştı ve toplantıdan hemen sonra Sunay bundan haberdar edildi.

12 Mart'ta Cumhurbaşkanı Sunay, Meclis ve Senato Başkanları, Silahlı kuvvetler adına hareket eden Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanlarının imzasını taşıyan bir muhtıra aldı. Muhtıra, Anayasanın öngördüğü reformları uygulamaya koyabilecek güçlü ve güvenilir bir hükümetin kurulmasını istiyordu. Bu hemen yapılmadığı takdirde, silahlı kuvvetler iktidarı devralacaktı. İktidar dayanağının gittiğini bilen Demirel, istifa etti, fakat protesto etmeden de durmadı. İstifa mektubunda, "Muhtıra ile Anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir" dedi.[108]

Bu müdahalenin nedenleri ve zamanlaması, hâlâ anlaşılır olmaktan uzaktır. Muhtıra, Meclisi ve hükümeti "Türkiye Cumhuriyetinin geleceği...

106 *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1971.

107 İbid., 4 Mart 1971. Bu dönemin bir betimlemesi için bkz. benim makalem, "The Turkish Guerillas: Symptoms of a Deeper Malaise," *NME*, 55 (Nisan 1973), 13-16.

108 Bkz. Türk basını, 11-13 Mart 1971 ve *Milliyet 1971* (1972), 42-64.

ciddi bir şekilde tehlikededir..." sonucuyla birlikte, "ülkeyi anarşiye, kardeş kavgasına ve toplumsal ve ekonomik huzursuzluğa" sürüklemekten sorumlu tutuyordu. Müdahalenin gerekçesi buydu. Eğer nedenler bunlar idiyse, bu gerekçeler bir süredir zaten vardı. O halde zamanlama önem kazanıyor. Öyle görünüyor ki, generaller de dahil, Yüksek Komuta çemberinin dışındaki subayların müdahalede bulunacağı haberleri muhtıraya neden oldu. Daha Batur'un birinci muhtırasından beri, böyle bir müdahale konusunda kuşkular vardı; Batur'dan bile, böyle bir harekete önderlik etmesi istendiği söylenir.[109]

Komplocular yine Yüksek Komutaya yakın generallere yaklaşıp gelmekte olan müdahaleden söz ettiler. Generaller Yüksek Komutayı haberdar etti -ki bu durum, Tağmaç'ın subay ve komutanlarla bir konsensüs sağlamak ve silahlı kuvvetleri gizli bir klikten çok, bir kurum gibi oyuna dahil etmek için tasarlanan toplantılarını açıklar. Bu, 1961'de Silahlı Kuvvetler Birliği'nin kuruluşundan beri komutanların kullandığı bir teknikti. 12 Mart Muhtırası, aşağıdan bir hareketin önüne geçti. Radikal ve reformist görünen bir adım atarak hareketi etkisiz hale getiren komutanlar, inisiyatifi ele geçirip asi subaylara ve onların sivil müttefiklerine tam zamanında karşı koydular.

109 Uğur Mumcu'nun *Devrim 50*, 29 Eylül 1970'teki makalesi, Metin Toker, *Solda ve Sağda Vuruşanlar* (1971), 80'de kısmen aktarılmış.

8. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ 1961 -1965

Bugün Türkiye'de su parti iyi yolda, bu partiler kötü yolda diye bir ayrım yapmak, su partiyi kapatırsak demokrasiyi kurtarırız diye bir yargıya varmak mümkün değil. Derece derece bütün partiler kötü yolda, hiçbiri bu memleketin gerçek meselelerine eğilmiş değil. Anadolu'da bir kahvede ikiye bölünmüş köylülerin tartışmasiyle, partilerin tepe adamları arasındaki tartışmalarda büyük bir fark yok. Yeni partiler bir yenilik getirmedi bu memlekete, eski partiler de geleneklerinden kurtulamadı. Meselenin en püf noktası bu bence. Bu memlekette milyonlarca partisiz, tarafsız vatandaş var, bu kördüvüşü seyretmekten karamsarlığa düşüyorlar, geleceğe güvenle bakamıyorlar... Demokrasi denemesinin başarıya ulaşması bu şartların değişmesine bağlı.

Müşerref Hekimoğlu, Akşam, 7 Ağustos 1961, Başyazı.

Cumhuriyet Halk Partisi - Adalet Partisi

10 Kasım 1961'de ilk koalisyonu kurma görevi İnönü'ye verildi. Zor bir görevdi; zira hiçbir parti, İnönü yönetiminde çalışmak istemiyordu. Cumhurbaşkanı Gürsel ile görüşmelerinde bunu açıkladılar; ancak, askeri müdahaleyi tahrik etmesi muhtemel bir siyasi kriz tehdidi, Adalet Partisi'ni İnönü ile birlikte çalışma zorunluluğuna ikna etti. 10 Kasım tarihli *Cumhuriyet*, Adalet Partisi'nin bir hükümet kurmada son çare olarak CHP ile işbirliği yapmaya karar verdiğini bildirdi. Fakat, bakanlıklar belirlenmeden önce çetin bir pazarlık olacaktı.

Yeni hükümet 20 Kasım'da ilân edildi ve bakanlıklar, her partiye 11 bakanlık düşmek üzere iki parti arasından eşitçe bölüşüldü. Bu kabinenin belki de en önemli eksikliği, İnönü'nün AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'yı kabinede yer almaya ikna edememesiydi; zira Gümüşpala koalisyonun konumunu siyasi olarak güçlendirirdi. Gümüşpala'sız Adalet Partisinin Bakanlar Kuruluna bağlılığı zayıf bir bağlılık olurdu.

Hükümetin ilk sorunu, iki yıldır durgunluğu devam eden ekonomiyi canlandırmaktı. Bu, siyasi istikrarı gerektirirdi ve koalisyonlar da bunu sağlayan en iyi kurum değildir. Daha da kötüsü, 1961 yazı kurak geçmiş ve kötü bir hasatla sonuçlanmıştı; Doğu Anadolu'da açlık tehlikesi bile vardı. Sınai alanlarda işçiler, yeni Anayasanın vaat ettiği grev ve toplusözleşme hakkının uygulanması için bastırıyordu. 31 Aralık'ta taleplerini dile getirmek için İstanbul'da büyük bir kitlesel miting düzenlediler. Fakat şimdilik vaatlerle yetinmek zorundaydılar; çünkü hükümet hâlâ onların sorunlarını ele alamayacak kadar siyaset oyunuyla meşguldü.

Ortam öyleydi ki, parlamenter demokrasinin geleceği tartışma konusuydu. Silahlı kuvvetlerde ve aydınlar arasında, sadece kapalı bir rejimin Kemalist reformları koruyabileceğine, Anayasada belirtilen reformları gerçekleştirebileceğine ve yeni-demokrat intikamcılığa karşı durabileceğine inanan etkili bir grup vardı. Temel korkuları, yeni-demokratların zamanla

1 Birinci Koalisyonun bileşimi şöyleydi: CHP: İsmet İnönü (Başbakan), Turhan Feyzioğlu ve Avni Doğan (Devlet Bakanı), Sahir Kurutluoğlu (Adalet), İlhami Sancar (Savunma), Selim Sarper (Dışişleri), Şefik İnan (Maliye), Hilmi İncesulu (Eğitim), Kemin Paksüt (Bayındırlık), Bülent Ecevit (Çalışma), Fethi Çelikbaş (Sanayi); AP: Akil Tyidogan (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Necmi Öktem ve Nihat Su (Devlet), Ahmet Topaloğlu (İçişleri), İhsan Gürsan (Ticaret), Dr. Suat Seren (Sağlık ve Sosyal Yardım), Şevket Pulatoğlu (Gümrük ve Tekel), Cavit Oral (Tarım), Cahit Akvar (Ulaştırma), Kamuran Evliyaoğlu (Basın, Radyo ve Turizm), Muhittin Güven (İmar ve İskân). Bkz. Oztürk, Hükümetler, 491-2.

2 Arif Nihat, "Açlıkla Mücadele Eden Doğudan Raporlar," 24 Aralık 1961 ve devamı eden günler, TY 1962, 341.

iktidarı tekrar ele alıp intikamcı bir rejim yaratacaklarıydı. Kıyamet kahinleri, demokrasinin işlemeyeceğini öngörüyordu.

Bu arka plana karşı, İnönü 17 Ocak 1962'de esas olarak kapalı rejim davatmasma karşı çıkan bir radyo konuşması yaptı:

> Atatürk reformlarının sadece kapalı bir rejimle korunabileceğini sanmak büyük bir hatadır... Kapalı bir rejim altında başarılan reformlar, ancak demokratik bir rejimde çıkan fırtınalara dayanabilirse yaşayabilir. Demokratik bir rejimi benimseseydik, Atatürk reformlarının yaşayıp yaşamayacağı belli olmazdı. Demokratik bir rejimde bu reformlar tartışıldı. Böylesi tartışmalar hâlâ oluyor...
>
> Size iki kesin şey söylemek istiyorum: Bu operasyon yürütülürken, özelliği ne olursa olsun, demokratik rejimi ortadan kaldıracak kapalı bir rejimin yaratılmasına asla izin vermeyeceğim. Böyle bir kapalı rejimde asla yer almayacağım. Buna karşı durup savaşacağım. Aynı şekilde, maliyeti ne olursa olsun, cumhuriyetimizin temelini oluşturan Atatürk ilkeleri, Batılı hayat tarzı, ifade ve düşünce hürriyeti konusunda hiç kimseye hiçbir taviz asla vermeyeceğim...
>
> Koalisyon Hükümeti, vatandaşlar arasında kardeşliği temsil eder. Siyaset hayatımızda işbirliği sürekli gelişiyor. Bu endişelerin nedenlerini azaltıp sonunda yok edecektir. Geleceğe güveniyoruz.[3]

Siyasi partilere bir koalisyon oluşturmaları için 28 Şubat'a kadar süre tanıyan SKB'nin 9 Şubat tarihli protokolü karşısında, AP'nin aşırıları bile, en azından geçici olarak, İnönü'yü desteklemenin akıllılığını kavradı. Daha önce koalisyona karşı çıkan Meclis Grubu, Gümüşpala'nın ve hükümetin arkasında olacağını ilân etti.[4] Dahası, parti liderliği orduya iyi niyetini göstermek için saflarındaki aşırıları ihraç etmeye başladı. AP, orduya değil sadece "halkın oyuna dayanan" ve "halkın iradesi"ni temsil eden bir rejimin demokra-

3 Ankara Radyosu, 17 Ocak 1962, *SWB IV/848/c/1-3* içinde.

4 *Milliyet*, 24 Ocak 1962 ve 17 Şubat 1962.

sinin vaşayıp gelişmesini sağlayabileceğini vurgulamaya çalıştı.

İnönü, askeri müdahale tehdidini büyük bir ustalıkla kullandı ve Adalet Partisi'nin saldırganlığını bastırmada başarılı oldu. Talat Aydemir'in başarısız *kalkışması*, İnönü'nün elini daha da güçlendirdi ve Aydemir'i hallet-miş olarak 23 Şubat'ta Meclis'e girdiğinde, "siyasi hayatımızda nadiren görülen bir şey gerçekleşti. Siyasi rakipler ve hatta düşmanlar da dahil, bütün meclis ayağa kalktı ve hayranlığını belirterek ayakta alkışladı [İnönü'yü]."[5] Daha sonra Meclis, Türk milletini tarihi bir faciadan bir kere daha [kurtardıkları için]... başta Sayın Cumhurbaşkanı, Sayın Hükümet Başkanı ve üyelerine, kahraman Türk Silahlı Kuvvetlerinin vatansever komutan ve subaylarına... derin takdir, şükran ve güven duygularını" sundu.[6] Yeni-demokratlar bir yara almıştı ve İnönü ile işbirliği anlamına gelse bile, siyasi istikrarı sağlamanın askeri müdahaleyi tahrik etmekten daha akıllıca olduğuna karar verdiler. Aydemir farkında olmadan daha önceden var olmayan siyasi bir konsensüs yaratmayı başarmıştı.

O sırada Ankara'ya egemen olan müstehzi atmosferde, İnönü'nün kendi konumunu siyasi olarak güçlendirmek ve gerici eğilimleri ezmek için Aydemir macerasına izin verdiğine dair söylentiler vardı. CHP'li bir bakan olan Avni Doğan'ın şunları söylediği söylenir: "Benim bir endişem de şudur: İnönü, koalisyon A.P. ne ancak kendi kanadı altında barınabileceği inancı vermek için, ordu içindeki huzursuz kıpırdanışları ve hazırlıkları kullanma tertibi içindedir."[8] Beş yıl sonra, 1962'de Hava Kuvvetleri Komutanı olan General İrfan Tansel benzer bir suçlamayla İnönü'nün karşısına çıktı, fakat İnönü tartışmaya girmek istemedi.[9]

5 Yalman, *Gördüklerim IV*, 393; Toker *İsmet Paşa IV*, 77. İnönü'nün koalisyon ortaklarına karşı askeri müdahale tehdidini istismar dişi için bkz. Karaosmanoğlu, *45 Yıl*, 269-72.

6 *Milliyet*, 24 Şubat 1962.

7 David Hotham, "Angry Young Turks," *The Economist*, 3 Mart 1962.

8 Avni Doğan'dan aktaran Faik, *Gazeteci*, 206 ve 210-11.

9 *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1967.

İnönü, şimdilik duruma hakimdi. 25 Şubat'ta, hükümet ve bütün partiler devrime ve Anayasaya bağlılıklarını teyit eden ortak bir bildiri yayınladılar. Ertesi gün Meclis devrimi koruma önlemlerini görüşmeye başladı ve 3 Mart'ta, Anayasal Düzeni, Milli Birliği ve Huzuru Bozmayı Amaçlayan Belli Faaliyetleri Önleme Kanunu biçiminde Meclisten geçti. Bu yeni önlemin amacı, yeni-demokrat aşırıları hapis cezası tehdidiyle devrilen rejimi övmek ve yenisini eleştirmekten vazgeçirmekti.[10]

Fakat genel af sorunu etrafında odaklaşan siyasi kriz, 1961 Anayasasının yaratma vaadinde bulunduğu "sosyal devlet" sorunu, işçi hakları, özel sektörün rolü, planlama ve reformlar gibi sosyo-ekonomik konularda CHP ile yeni-demokratlar arasındaki ciddi ayrılıkları perdeledi. İnönü Ekim'den bu yana oyalanmıştı; fakat artık güçlü olduğu için, diğer partileri hükümetin harekete geçmesine izin verecek bir itaate zorlamaya karar verdi.

26 Nisan'da, mevcut sorunlar ve koalisyonun durumu konusunda koalisyon partilerinin liderleriyle ayrı ayrı görüştü. Koalisyonu ayakta tutmak için gerekli belli koşulları kabul etmelerini istedi. Hükümetin ekonomik ve mali kararlarına olumlu oy vermelerini istedi ve bütçeye yük olacak yasalar önermemeleri ve programın temel ilkelerinden ayrılmamaları konusunda uyardı. Genel huzuru sağlamak için samimi ve yararlı önlemlere başlamalıydılar; ancak bundan sonra bir genel af istenebilirdi. Koalisyon içinde muhalefet etmekten ve siyasi sermaye elde etme çabalarından vazgeçmeliydiler. Son olarak hükümetin kanun tasarılarına olumlu oy vermeliydiler.[11] İnönü, genel af gibi yapay konulardan çok ülkenin yüz yüze bulunduğu gerçek sorunları ele almaya başlanmasını isteyen parti içindeki genç grubun baskısı altındaydı.[12] Ekonomiyi canlandırmakla görevlendirilen plancı-

10 Yasa, 3 Mart'ta Meclis'ten, 5 Mart'ta Senato'dan geçti ve 7 Mart 1962'de *Resmi Gazete*'de yayımlandı. Metin, TY 1963, 29-30'da da veriliyor. Liberaller bunu, özgürlük ve demokrasi açısından bir gerileme olarak gördü; bkz. Feridun Ergun, "Hürriyete Şal Örtmek," *Cumhuriyet*, 5 Mart 1962.

11 *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1962.

12 İbid., 11 Mayıs 1962.

lar, zenginlere verilen ödünlere, özellikle vergi sistemi reformu için önemli gördükleri servet beyanı şartının olmayışına itiraz ettiler. Fakat yeni-demokratlar İnönü'nün koşullarını yerine getirmeyi reddetti ve Adalet Partisi'nde, uzlaşma eğilimi nedeniyle liderleri Gümüşpala'nın istifasını bile istediler.[14] İnönü'nün temel konularda hiçbir ödün alamayacağı kesindi: Bu nedenle 30 Mayıs 1962'de, yeni koalisyonun daha uyumlu ola- cağı umuduyla istifa etmeye karar verdi.[15]

CHP - YTP - CKMP – Bağımsızlar

Ortam, altı ay öncekinden biraz daha fazla umut vaat ediyordu. Yeni Türkiye Partisi, İnönü başkanlığında bir koalisyona katılmaya istekliydi ve Adalet Partisi'nde aşırılarla ılımlılar arasındaki bölünmeyle birlikte, Meclis'te yeterli bir çoğunluk bulmak olanaklıydı. Gürsel, 4 Haziran'da İnönü'yü yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi ve İnönü, aynı gün görüşmelere başladı. Yine eski sorularla karşılaştı: Devletin ekonomi üzerindeki kontrolü ne kadar olacaktı, özel sektöre ne kadar özgürlük verilecekti?[16]

Bir ilerleme kaydedemeyen İnönü, 18 Haziran'da çabasından vazgeçti. Fakat askeri baskı devreye girdi ve 24 Haziran'da (hükümet krizinin 25. gününde) CHP, CKMP, YTP ve bağımsızlar (çoğunluğu eski AP'li milletvekili) bir koalisyon hükümeti kurmada anlaştı.[17] İmzaladıkları protokol,

13 İbid., 13 Mayıs 1962, plancıların basın toplantısını veriyor.

14 *Milliyet*, 28 Mayıs 1962.

15 İbid., 31 Mayıs 1962; *The Economist*, 9 ve 16 Haziran 1962. AP, istifa için hiçbir neden görmediğini belirterek, şaşırdığını açıkladı.

16 *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1962; Toker, *İsmet Paşa IV*, 76. CKMP Lideri Osman Bölükbaşı, koalisyona girmeyi istemedi ve partiden ayrılmaya karar verdi. 29 arkadaşıyla birlikte istifa edip 14 Haziran'da Millet Partisi'ni (MP) kurdu. Bkz. basın, 13-15 Haziran 1962 ve TY 1963, 187.

17 *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1962.

İnönü'nün "onların sosyal [ve ekonomik] programları konusunda ödün vermeye ve özel girişimi eşit bir ortak olarak kabul etmeye razı" olduğunu açıkça belli ediyordu. "Ateşli bir özel girişim savunucusu olan Yeni Türkiye Partisi Genel Başkanı [Ekrem Alican], Devlet Planlama Teşkilatı da dahil, ekonomik işlerden sorumlu Başbakan Yardımcısı yapıldı..."[18]

İkinci Koalisyon 25 Haziran'da ilân edildi ve *The Economist*, feodal toprak ağalığının, büyük iş adamlarının ve dini fanatizmin temsil edildiği bir kabinenin reformları nasıl gerçekleştireceğini görmenin güç olduğunu belirtti. Gelişen işçi hareketine ve işçi sınıfının artan militanlığına karşın, kabine bir yana Meclis'te bile, bir sendika temsilcisi hâlâ yoktu.[19]

Yeni hükümetin ideolojik eğilimi, 55 *ağanın* (Doğu Anadolu'nun büyük toprak sahipleri ve aşiret reisleri) eski yerlerine geri dönmesine izin veren ve 10 Eylül'de Meclis'ten geçen yasa önerisini yaptığında açığa çıktı. *Ağalar*, Milli Birlik Komitesi tarafından büyük güç ve nüfuz sahibi oldukları bu bölgelerden sürgün edilmiş ve ülkenin başka bölgelerine yerleştirilmişti. Başlangıçta 254 *ağa* tutuklandı; fakat daha sonra 189'u serbest bırakıldı ve sadece 55'i batı ve güneybatı Türkiye'de "iskân edildi." Bu, Türkiye'nin doğusundaki feodal toprak ağalarının gücünü kırma doğrultusunda herhangi bir Türk hükümetinin ilk girişimi olmuştu ve *Ulus*, "II. Mahmut zamanın-

18 Kemal Karpat, "The Turkish Left," *JCK* 112 (1966), 183.

19 30 Haziran 1962. İkinci Koalisyonun bileşimi: CHP: İsmet İnönü (Başbakan), Turhan Feyzioğlu ve Hıfzı Oğuz Bekata (Devlet), İlhami Sancar (Savunma), Sahir Kurutluoğlu (İçişleri), Şevket Raşit Hatipoğlu (Eğitim), İlyas Seçkin (Bayındırlık), Orhan Öztrak (Gümrük ve Tekel), Bülent Ecevit (Çalışma), Fethi Çelikbaş (Sanayi); YTP: Ekrem Alican (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Raif Aybars (Devlet), Dr. Yusuf Azizoğlu (Sağlık ve Sosyal Yardım), Mehmet İzmen (Tarım), Rıfat Öçtem (Ulaştırma), Fahrettin Kerim Gökay (İmar ve İskan); CKMP: Hasan Dinçer (Devlet), Abdülhak Kemal Yörük (Adalet), Muhlis Ete (Ticaret), Celâl Karasapan (Basın, Radyo ve Turizm); *Bağımsızlar:* Necmi Öktem (Devlet), Feridun Cemal Erkin (Dışişleri), Ferit Melen (Maliye). Bkz. basın 26 Haziran 1962; Öztürk, *Hükümetler*, 515-16; TY 1963, 255.

20 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1962.

dan beri gerçekleştirilen en önemli sosyal reformlardan biri" olarak niteledi.[21] Ne var ki İnönü, bu önemli önlemi bir kalemde sildi ve dolayısıyla ekonomik kalkınma açısından yaşamsal bir gereklilik olan toprak reformu olasılığını da zayıflattı. Hükümetin kararı, siyasi olarak Doğu Anadolu'da *status quo ante'nin* (önceki statükonun) restorasyonu demekti ve yeni-demokrat partiler, özelikle AP ve YTP, *ağaların* geri dönüşünü kutlamak için Doğu'da büyük hazırlıklara başladılar. *Cumhuriyet* (15 Eylül 1962) her iki partinin, destek verme yarışma girdiği haberini verdi.

Hükümetin sağa verdiği ve kaçınılmaz olarak radikal reform olasılığını zayıflatan bütün ödünlere karşı sert bir tepki oluştu. CHP içinde, İnönü'nün hem Başbakanlıktan hem de Parti Genel Başkanlığından istifasını isteyenler vardı. Ferda Güley, bu rejimin İnönü'süz işleyemeyeceği inancını yıkmanın önemli olduğunu ileri sürdü. Aynı zamanda, İnönü hayattayken partideki bütün hiziplerin kabul edebileceği yeni bir lider seçilebilmeliydi. İnönü'yü eleştiren başkaları da vardı, fakat o, kategorik olarak istifa etme niyetinde olmadığını ve başarıncaya kadar mücadele etmeye devam edeceğini belirtti.[22]

Birkaç gün sonra (26 Eylül), Devlet Planlama Teşkilatındaki (DPT) önemli teknik danışmanlar, hükümet planı etkisiz kılacak derecede sulandırdığı için topluca istifa etti. Başbakan Yardımcısı Alican ile anlaşmazlığa düşmüştüler ve İnönü hep Alican'a arka çıkmıştı. Bu koşullarda çabalarının hiçbir işe yaramayacağını ileri sürdüler.[23] Ekim başlarında, Ankara'da, İnönü karşıtı ve onun istifasını isteyen gösteriler yapıldı; ironik bir

21 Aktaran Ankara Radyosu, 18 Ekim 1960, *SWB IV/467/c/1* içinde; *MER 1960* ve *1961* 450-1 ve 528.

22 *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1962.

23 Türk basını, 27 ve 28 Eylül 1962; TY 1963 39-41; Toker, *İsmet Paşa IV*, 93-8. İstifa edenlerin arasında Osman Nuri Torun (DPT Müsteşarı), Atilla Karaosmanoğlu (DPT Ekonomik İşler Dairesi Başkanı), Nejat Erder (Sosyal İşler Dairesi Başkanı) ve Ayhan Çilingiroğlu (Koordinasyon Dairesi Başkanı) da vardı.

şekilde, İnönü'nün etrafında toplanıp onu destekleyen Adalet Partisi'ydi. CHP moralsizdi ve Parti gazetesi Ulus'un editörü, ünlü romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu bile, CHP'lilerin Atatürk ilkelerinde birçok gedik açtığını ilân ederek Parti'den istifa etti.

Daha sonra, İnönü'nün kendisine "Atatürk ilkelerini 'rötuş yapan' tek kişi benim" dediğini anımsattı. "Sürekli taviz veriyor ve 'rötuş' yapıyordu," diyordu Karaosmanoğlu. "Planı berbat etti. Ekonomik planı berbat bir hale soktular. O Melenler, bilmem nelerini, gerici iktisatçıların görüşlerine göre... Bu memleketi asıl yükseltecek şey, bütün ümit o planın noktası noktasına tatbiki idi. Ve o[İnönü] planı yapanların hepsini ekarte etti. Büsbütün uydurma, yürümeyen bir şey yaptı[planı]."[26]

Siyasi partiler sürekli sağa kayıyordu. AP için olduğu kadar CHP için de durum böyleydi. Adalet Partisi Genel Kongresinde (30 Kasım - 2 Aralık) aşırılar ılımlıları yenilgiye uğratıp denetimi ele geçirdi.[27] CHP'nin 16. Kongresinde de, İnönü ve muhafazakarlar tam denetimi korudu ve Kemal Satır Genel Sekreter oldu. İnönü'nün "mutlak kişisel diktatörlüğü"nün tesis edilmesi üzerine protestolar ve istifalar oldu; henüz onu sarsacak hiçbir güç yoktu. Bunun için bir on yıl daha geçecekti.[28]

Beklenileceği gibi, bu sağa kayış sola karşı daha aktif bir baskı politikasıyla belirginleşti. Hiçbir Türk hükümeti, sola hoşgörülü davranmamıştı. Yine de, 1961 Anayasası -ilk kez- Türkiye İşçi Partisi gibi yasal olarak kurulmuş sosyalist bir partiye izin verdi. Yasal haktan daha önemlisi, 27 Mayıs 1960'tan sonra, solun örgütlenmesine ve ideolojik tartışmalara olanak tanıyan liberal ve umutlu bir atmosferin varlığıydı.

25 *Cumhuriyet*, 3 ve 10 Ekim 1962.

26 *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1962. Adanmış bir Kemalist ve kurulduğundan beri CHP üyesi olan Falih Rıfkı Atay, tanıklığına aynı nedenle 10 Aralık'ta istifa etti.

27 "Zoraki Diplomatın Dedikleri," *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1970; Ferit Melen Maliye Bakanıydı. Ayrıca bkz. Yankı 138, 11 Kasım 1973, 18.

28 Türk basını, 30 Kasım - 3 Aralık 1962.

29 İbid., 14-20 Aralık 1962.

Yeni özgürlükten yararlanan ilk grup, Aralık 1961'de yayına başlayan haftalık Yön dergisi etrafında toplandı. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu grubu, Marksist olmayan sol radikallerden oluşan bir grup olarak tanımlamak gerekir. Aralarında bazı inançlı sosyalistler vardı; fakat liderlik, her zaman, CHP'nin sol kanadından gelen Doğan Avcıoğlu gibi radikallerin elinde kaldı. Kitle desteği yerine, süngünün ucuyla iktidara gelmeyi umarak ordudaki müdahaleci radikallerle flört eden seçkinci bir aydın hareketiydi. Amaçları, "toplumsal sistemin temel yapısını etkin bir şekilde değiştirmekten çok geliştirmek, sağlamlaştırmak ve korumak"tı.[30]

Altmışların başında Türkiye'de sosyalizmi, Türkiye İşçi Partisi temsil eder duruma geldi. Bu parti, partiyi işçi sınıfının Meclis'te temsili için bir araç olarak kullanmaya çalışan birçok sendikacı tarafından 13 Şubat 1961'de kuruldu. Fakat, eski bir sosyalist olan Mehmet Ali Aybar, Şubat 1962'de liderliği devralıncaya kadar Parti bir ilerleme gösteremedi.[31] Partiyi aydınlar için, özellikle de partinin kan damarı halini alan üniversitelerdeki genç öğretim görevlileri ve öğrenciler için çekici hale getirerek, ona bir kişilik kazandıran Aybar'dı. Aynı zamanda Aybar ve arkadaşları, partilerinin işçi sınıfından kopuk bir aydınlar tekeli olmamasına da dikkat ettiler ve parti yönetimindeki bütün görevlerin yüzde 50'sini işçilere ayırarak işçi sınıfı katılımını güvenceye aldılar.

İşçi Partisi yavaş yavaş gelişiyordu ve henüz kurulu düzene bir tehdit de-

30 Kemal Karpat, "Socialism and Labour Party of Turkey," *MEJ XXI/2* (1967) 159. Bkz. Yön'ün 20 Aralık 1961 tarihli ilk sayısında yayımlanan "Deklarasyon." Marksist solun Yön hareketine eleştirisi için bkz. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi* (1970).

31 Aybar, 1940'larda siyasi olarak aktifti; tek parti rejimini eleştirdiği *Hür ve Zincirli Hürriyet* gibi gazeteler çıkardı. Aynı zamanda İstanbul Hukuk Fakültesinde doçentti. 1962'de Türkiye İşçi Partisinin yönetimini üzerine aldı ve 1970'e kadar TİP'in liderliğini yaptı; Şubat 1971'de partiden uzaklaştırıldı. 1965'ten, yeniden seçildiği 1973'e kadar İstanbul milletvekilliği yaptı. 30 Mayıs 1975'te Ankara'da kurulan Sosyalist Partinin Genel Başkanlığına seçildi.

gildi. Fakat yine de Kasım 1962'ye gelindiğinde, İstanbul'un içinde bile örgütlü çeteler parti toplantılarına saldırıyor ve taraftarları polis tarafından hırpalanıyordu. Anayasal haklarının ihlal edilmesini protesto etmek için liderler, Anayasanın tanıdığı hakların kendilerine de uygulanacağı güvencesini veren İnönü'yle görüşmek üzere bir heyet gönderdi.[32]

Fakat sağa kayışın belirtisi sadece TİP'e uygulanan baskı değildi. Değişimin daha da belirgin işareti, Jean Paul Sartre'ın *Marksizm ve Varoluşçuluk*'u gibi denemeleri çevirdikleri için aydınların kovuşturmaya uğraması, ya da Graechus Babeuf'ün çevrilen yazılarının yasaklanmasıydı.[33] Bu atmosferde Meclis, 11 Ocak 1963'te, bütün partilerden oluşan bir Komünizmle Mücadele Komisyonu kurdu. Bir yıl sonra, ülkenin her tarafına yayılan Komünizmle Mücadele Derneği olarak bilinen gerici örgütlenme bunu izledi.[34]

Politikacılar, ülkedeki aydın fikirlere taban tabana zıt yönde ilerliyorlardı. Sonuçlardan biri, gençliğin geleneksel partilerden bütünüyle umudunu kesmesi oldu. Çok sayıda genç Ocak 1963'te CHP'den istifa edip, TİP'e, eski plancıların -Torun, Erder ve Atilla Karaosmanoğlu- son zamanlarda kurduğu Sosyalist Kültür Derneklerine ve *Yön* Grubuna katılmaya başladı.

Sağa verilen ödünler, ne toplumsal istikrar sağladı ne de reform. Bu hükümetin çıkardığı dişe dokunur tek yasa, sendikalara grev ve toplu sözleşme hakkı, işverenlere de lokavt hakkı veren iş kanunlarıydı. "Bütün bu önlemler ve politikalar," diye belirtiyordu Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, "ülkenin iç barışını ve demokrasisi kadar bağımsızlığını da tehdit edebilecek ideolojilere ve doktrinlere karşı Türkiye'nin bağışıklık kazanmasına

32 *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1962. Saldırı 11 Kasım'da Beyazıt'ta, 9 Aralık'ta Şişli'de gerçekleştirildi.

33 *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1963 ve aylık *Sosyal Adalet* dergisi, Kasım 1964, 3. Sabahattin Eyüboğlu ile birlikte Babeuf'ün yazılarını çeviren Vedat Günyol, *Devrim Yazıları Babeuf Dosyası* (İstanbul, 1974)'te Babeuf davası olayını bütünlüklü olarak anlatıyor.

34 *Milliyet*, 12 Ocak 1963 ve Süleyman Genç, *12 Mart'a Nasıl Gelindi* (1971), 25-30.

35 24 Temmuz'u "İşçi Bayramı" olarak ilân eden 24 Temmuz 1963 tarihli *Resmi Gazete*.

büyük bir katkı sağlar."[36] Bir CHP hükümetinin barışçı değişim gerçekleştirebileceğine umut bağlayanlar arasında, umut yerine kötümserlik çıktı. Bu ortamda Talat Aydemir, 20/21 Mayıs 1963'te ikinci başarısız darbe teşebbüsünde bulundu. İlk kez halk, bunun sıradan bir askeri darbe olmadığını, geniş bir reform programını uygulamaya sokmak için bir "Türk Nasır"ın iktidarı ele geçirme girişimi olduğunu gördü.

Yine de İnönü'nün politikaları, hükümet istikrarı sağlamada başarılı oldu. Koalisyonun çökeceğine dair sürekli söylentiler artık yoktu ve ufak değişikliklerle Aralık 1963'e kadar sürdü. İkinci Koalisyonun dağılmasının esas nedeni, CHP'nin koalisyon ortaklarının 17 Kasım 1963 yerel seçimlerinde gösterdikleri kötü performanstı. Adalet Partisi oyların yüzde 46.2'sini, Cumhuriyet Halk Partisi yüzde 37.5'ini alırken, Yeni Türkiye Partisi ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi yüzde 9'unu (YTP yüzde 6.4, CKMP yüzde 2.6) aldı.[37] Seçimlerden önce Cumhuriyet'in yaptığı kamuoyu yoklamasına göre, AP'nin yüzde 31-35, CHP'nin yüzde 36-58 ve diğer koalisyon ortaklarının yüzde 13-16 oy alması bekleniyordu.[38] İki küçük parti, seçimlerdeki gerilemelerine İnönü ile ittifaklarının neden olduğu sonucuna vardı. Koalisyondan çekilmeye karar verdiler ve bu ayrılma karşısında İnönü, 2 Aralık 1963'te istifa etti.[39]

Cumhuriyet Halk Partisi - Bağımsızlar

Seçimler CHP için de bir gerileme olmuştu; iki yıl içinde ikinci parti durumuna düşmüştü. Parti taban kaybetmekteydi; çünkü seçmenler, var

36 Opening Statement at the Second Annual Conference of the ESSCB, 4 Ağustos 1963. Bkz. ESSCB, *Social Aspects, XV-XXI.*

37 *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1963.

38 İbid., 8 Kasım 1963.

39 *Milliyet*, 3 Aralık 1963; *Toker, İsmet Paşa IV*, 135-40.

olan sosyo-ekonomik ve siyasi belirsizlik ortamından onu sorumlu tutuyordu. Bu nedenle Barlas gibi CHP'liler, partinin gelecek koalisyonlardan uzak durup, hükümet görevini AP'ye bırakmasını önerdi.[40]

Dahası, CHP için yeni bir bakanlar kurulu oluşturmak artık makul değildi. Cumhurbaşkanı Gürsel durumu kavradı ve Gümüşpala'dan hükümet kurmasını istedi. Durum çelişkiliydi; Adalet Partisi ülkede birinci parti olmuştu, fakat Meclis'te hâlâ ikinciydi. Bir genel seçim bu durumu değiştirirdi, fakat genel seçimlere neredeyse iki yıl vardı. Küçük partiler AP ile bir koalisyona giremezdi; çünkü ideolojik olarak ona o kadar yakınlardı ki, yutulma ve kimliklerini ve bağımsızlıklarını yitirme tehlikesi vardı. Bir hükümet kuramayan Gümüşpala, Gürsel'e ülkenin koalisyonlar çıkmazından kurtulması için erken bir genel seçim yapılmasını isteyen bir mektup yazdı.[41] Bütün bunlar arasında, siyasi yorumcuların gözünden kaçmayan bir nokta, silahlı kuvvetlerin, yeni-demokrat bir partinin yöneteceği bir koalisyonu benimsemeye istekli olmasıydı. Yakın gelecek açısından çok anlamlı bir olguydu bu.

Gümüşpala'nın bir hükümet kurmayı başaramamasıyla birlikte Cumhurbaşkanı, İnönü'yü 16 Aralık'ta Başbakanlığa tekrar atadı ve partisinin Meclis Grubu, koalisyon görüşmeleri konusunda kendisine tam yetki verdi. Ertesi gün, Parti Genel Sekreteri Kemal Satır, bir hükümet kurulamazsa, erken bir genel seçimin acil bir gereklilik olacağını belirtti. Yerel seçimler deneyinden sonra küçük partilerin bir genel seçimde silineceklerinden korkarak CHP ile işbirliğine razı olacaklarını umuyordu. Barlas, reformlar gerçekleştirilip plan uygulanacaksa, AP'nin hükümette yer alması gerektiğini yine vurguladı. Aksi takdirde, kabine yine, daha iki yıl süre bulunan genel seçimlere kadar oyalanıp duran zayıf bir kabine olacaktı.[43] Fakat İnönü, ne Gümüşpala'yla, ne de

40 C. S. Barlas, "Milli Koalisyon Değil, AP Hükümeti," *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1963.

41 *Milliyet*, 15 kasım 1963.

42 İbid., 18 Aralık 1963.

43 Barlas, "AP'nin Koalisyona girmesi şarttır," *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1963.

küçük partilerle işe yarar bir anlaşmaya varamadı. Bu görüşmeler kesildiği sırada İnönü, 23 Aralık'ta, Meclis'teki 33 bağımsızla bir kabine kuracağını ilân etti; bağımsızlarla birlikte 208 oya sahipti - çoğunluk için 18 eksik.[44]

İnönü, Türkiye ile Yunanistan arasında açık bir çatışma tehlikesi gösteren Kıbrıs krizinin yükselen gerilimi ortasında, 25 Aralık'ta yeni kabinesini sundu.[45] Meclise, esas sorunun kriz olduğunu söyledi; bu nedenle en azından geçici olarak iç siyasi çatışmalar rafa kaldırıldı ve bir milli dayanışma duygusu yaratıldı. Fakat bu sadece yüzeyseldi; ayrılıklar unutulmadı.

Hükümet programı 30 Aralık'ta okundu; kabul edilmeme tehlikesi vardı. 441 üyeli Meclis'te -9 sandalye boş- hükümetin 221 oya ihtiyacı vardı; fakat sadece 208'ine hükmedebiliyordu. Muhalefet partileri, kabineyi geri çevirmeye kararlı gibiydi. Komutanların tehditkar gürültü çıkarmadığını belirtmeye değer. Ne var ki, 2 Ocak'ta CHP'liler, hükümet güvenoyu almazsa, gelecekte kurulacak hiçbir koalisyonda yer almayacaklarını belirten bir uyarı yayınladı. Özellikle Kıbrıs krizi devam ederken, yeni bir kriz olasılığı karşısında Yeni Türkiye Partisi lehte oy kullanmaya karar verdi. Ertesi gün Üçüncü Koalisyon 175'e karşı 225 oyla güvenoyu aldı.[46]

1964 yılı boyunca hükümet, ekonomiyi ıslah etme gibi yaşamsal görevlerden kendisini uzaklaştıran Kıbrıs sorunuyla uğraştı. Hükümet ciddi re-

44 *Ulus*, 24 Aralık 1963.

45 Bkz. Türk basını, 26 Aralık 1963. Üçüncü Koalisyonun bileşimi: *CHP'liler:* İnönü (Başbakan), Kemal Satır (Başbakan Yardımcısı), Vefik Pirinççioğlu ve İbrahim Saffet Omay (Devlet), Sedat Cumralı (Adalet), İlhami Sancar (Savunma), Orhan Öztrak (İçişleri), İbrahim Öktem (Eğitim), Arif Onat (Bayındırlık), Fenni İslimyeli (Ticaret), Dr. Kemal Demir (Sağlık ve Sosyal Yardım), Turan Şahin (Tarım), Muammer Ertem (Sanayi), Bülent Ecevit (Çalışma), Ali İhsan Göğüş (Turizm ve Tanıtma), Celâlettin Uzer (İmar ve İskan), Lebit Yurdoğlu (Köy İşleri), Hüdai Oral (Enerji ve Tabii Kaynaklar); *Bağımsızlar:* Malik Yolaç (Devlet), Feridun Cemal Erkin (Dışişleri), Ferit Melen (Maliye), Mehmet Yüceler (Gümrük), Ferit Alpiskender (Ulaştırma). Bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 549-50.

46 Bkz. Türk basını, 31 Aralık 1963 - 5 Ocak 1964.

-mları başlatacak durumda olmamakla birlikte, Meclis'e hakim olan sağ partiler, Anayasanın vaat ettiği reformlara hoş bakmadıklarını birçok vesileyle vurgulamıştı. 9 Şubat'ta AP, toprak reformunu, Anayasanın garanti ettiği mülkiyet hakkına tecavüz olarak gördüğünü ilân etti.[47] Fakat Adalet partisi bile, İnönü çatışmalı konuları gündeme getirmediği sürece, bir hükümet krizi yaratmaya çalışmadı. Zayıflığının farkında olan İnönü ihtiyatlıydı ve Üçüncü Koalisyon, hep *muhalefetin insafına* bağlı kalarak topallaya topallaya devam etti.

Muhafazakar ve gerici güçlerin cesaret alıp bir kez daha yeni rejime meydan okumak için ortaya çıkması da 1964'teydi. 21 Şubat'ta, basında reform karşıtı, hatta gerici eğilimli bir adam olarak nitelenen Mesut Suna, İnönü'ye suikast girişiminde bulundu.[48] Cumhuriyetin laik reformlarına her zaman karşı çıkmış Nurcular gibi dini gruplar tekrar canlandı. Geçmişte olduğu gibi, bu canlanma Atatürk heykellerinin tahrip edilmesi ve Türk bayrağına saygısızlık olarak kendini gösterdi. Bu faaliyetlerin bir sonucu her zaman, hükümeti ve ülkeyi gündemdeki görevlerden, bu durumda reformlardan, alıkoymak; kitle iletişim araçlarını birliği bozucu ve sonuçta da sadece muhafazakarlara yarayan duygusal çatışmalara sokmak oldu. Böyle bir çatışma, reformist aydınlar ile reformları popüler kültürlerini yok etmenin aracı olarak görmeye alıştırılan geniş kitleler arasındaki uçurumun derinliğini açığa çıkarıyordu.

Mayıs ayına gelindiğinde, hükümet ile muhalefet, özellikle AP, arasında zaten gergin olan ilişkileri sertleştiren yeni bir etken ortaya çıkmıştı: Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki yeri sorunuydu bu. İnönü, kendi değerlendirmesine göre, Kıbrıs krizinde Amerika'nın Türkiye aleyhine tutumuyla ihanete uğradığını düşünüyordu. Sorun Birleşmiş Milletler'de tartışıldığında, Türkiye bütünüyle yalnız kaldı ve bu durum basındaki tarafsızlık eğilimine itilim verdi. İnönü, Amerika'nın tutumuyla ilgili sert açıklamalar yapacak

47 *Son Havadis*, 10 Şubat 1964.

48 Türk basını, 22-4. 2. 1964; *MEJ XVIII/2*, 236; Toker, İsmet Paşa IV, 111.

kadar ileri gitmişti ve 5 Mayıs'ta Meclis'te dış politika tartışıldığında, yalnızca Adalet Partisi sözcüsünün, kendi hükümetinden çok Amerika'yı desteklemesi dikkate değerdi.[49] Hatta, Başkan Johnson'ın bir Sovyet saldırısına karşı Türkiye'yi savunmama tehdidinde bulunduğu ve içeriğini sadece hükümetin, meclis üyelerinin ve senatörlerin bildiği Johnson'ın örtülü tehdit mektubundan sonra bile, muhalefet hükümeti desteklemedi. 15 Haziran'da, dış politika konusunda kapalı bir oturum yapıldı. 18 Haziran'da, oylamadan bir gün önce, Gürsel, partilerden bu önemli konuda sorumlu davranmalarını istedi. Ertesi gün, İnönü sadece 4 oyla yenilgiden kurtuldu.[50] İki gün sonra, ülkenin ezici güvenini arkaladığını iddia edemeyecek bir durumdayken, Washinton'a gitti.

Johnson Mektubu'nun içeriği basına sızdı ve bunun sonucunda, popüler duyarlılık ABD'ye karşı döndü. Türkiye'nin dış politikasında hiçbir temel değişikliğin olmayacağını teyit eden hükümet bile, Sovyetler Birliği de ilişkilerini onarmaya başladı.

Yılın geri kalan bölümünde hükümet ile muhalefet ilişkilerinde hiçbir değişiklik olmadı; bir değişiklik olduysa o da, hükümetin konumunun gerilemeye devam etmesi oldu. Adalet Partisi, hükümetin güçsüz dış politikasından onun zayıflığını sorumlu tutuyordu; Osman Bölükbaşı, bir milli hükümet çağrısında bulundu. 1964 sonlarına gelindiğinde, AP'nin yeni seçilen lideri Süleyman Demirel, 226 oyu sağlar sağlamaz hükümeti devirme planını açıkça belirtiyordu.[51] Meclis ve Senato'nun ortak bir oturumunda, halk, diyordu Demirel, ekonomik ve mali ıstıraptan şikayet ediyor; aşırı solun kurulu düzene, aileye ve otoriteye uyguladığı baskıdan memnun değil. Halk, 27 Mayıs'ın ve Türk devletinin temel kurumlarının kendisine karşı istismar edilmesinden kızgınlık duyuyor. Bazı kişilerin Meclis ve oy müessesesi üzerinde yaymak istediği kuşku-

49 *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1964. Dış politika sorunu XIV. Bölümde tartışılacak.

50 Türk basını, 16-20 Haziran 1964.

51 *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1964.

ardan, Tedbirler Kanununun -sola ve sağa eşit uygulanması gereken- tek yanlı uygulanmasından ve sorumsuz politikalardan şikayet ediyor.

Adalet Partisi, erken bir genel seçim çağrısında daha da ısrarlı oldu ve 25 Ocak'ta, bütçe oylamasında hükümeti yenilgiye uğratmaya karar verdi.[52] Kararda hemen sonra, Demirel kendi planına ve AP yönetiminde bir kabineye destek aramak için, diğer muhalefet partilerinin liderleriyle görüşmelere başladı. 9 Şubat'a gelindiğinde anlaşmaya varılmıştı ve İnönü, bütçesinin reddedilmesi halinde istifa edeceğini açıkladı. Sadece ordu desteği İnönü'yü kurtarabilirdi, fakat görünürde böyle bir durum yoktu. 11 Şubat'ta Başbakan İnönü, Cumhurbaşkanı Gürsel'le görüştü ve ona "Sükunetle bekliyorum" dedi. Ertesi gün, Demirel izleyici sıralarından manzarayı izlerken, bütçe reddedildi ve İnönü Başbakan olarak son kez istifa etti.[54]

Üçüncü koalisyonun bozulmasına çok az kişi üzüldü. Partinin yerel seçimlerdeki yenilgisinden sonra CHP'nin liderliğinde bir hükümetin hiçbir ahlâki varlık nedeni yoktu. Böylesine zayıf bir hükümet katı bir politika yürütemezdi ve sallantılı dış politikayı hükümetin zayıflığına atfederken Demirel bir ölçüde haklıydı. Bir Adalet Partisi hükümetinin Kıbrıs kriziyle nasıl uğraştığını ve İnönü'nün muhalefette oynayabildiği rolü görmek ilginç olurdu; daha sonra Demirel, krizi miras aldığını ve kendinden öncekilerin politikalarının kendisinin hareket özgürlüğünü sınırladığını iddia edebildi.

Muhalefetin eylem birliği ve Demirel'in bu birliği sağlamadaki hızı açısından İnönü'nün yenilgisi, yine de dikkate değerdi; zira sık sık sözünü ettiği 226 oyu sağlamak kolay bir iş değildi. Milliyetçi radikaller ile sol bu işte bir "Amerikan hilesi" kokusu aldı; ve basın, Büyükelçi Raymond Hare'in oylamadan önce Demirel ve Hasan Dinçer'i nasıl ziyaret ettiğini anımsatıyordu. Azgelişmiş ülkelerdeki ABD politikası Türkiye için de uy-

52 İbid., 13 Ocak 1965.

53 *Son Havadis*, 26 Ocak 1965.

54 Türk basını, 3-14 Şubat 1965; Toker, *İsmet Paşa IV*, 141-7.

gulanmaktaydı.[55] O zaman, George Harris'in ileri sürdüğü gibi, İnönü, düşürülmesinde Amerikan parmağı olasılığını reddetti. Ne var ki, Temmuz 1966'da, kendisinin ortanın solu politikasına karşı çıkan 72 CHP'li milletvekiline şu sözcüklerle çıkışıyordu: "Amerikalılar benim yerime bir Başbakan buldular...[56] Amerikalılara müracaat edin, belki size de bir parti lideri bulurlar." Doğrusu ne olursa olsun, "Amerika faktörü" Türk iç politikasının artık ayrılmaz bir parçası olmuştu.

Dördüncü Koalisyon: Vekâleten AP Yönetimi

Cumhurbaşkanı Gürsel, CHP muhalefette kalmak üzere dört partili bir koalisyon önerdi. Sorun böyle bir hükümete lider bulmaktı. Gürsel, Menderes'le anlaşmazlığa düştüğü için istifa edip Washinton'da Uluslararası Para Fonunda çalışmaya başlayan eski bir Maliye Bakanlığı memuru Kemal Kurdaş'ı önerdi. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra anımsanan Kurdaş, Milli Birlik hükümetinin "beyinleri"nden biri olmuştu. Gürsel, genç olması -daha 41 yaşındaydı- ve bu kadar erken parlamasını istemediği için Demirel'i kabul etmedi. Adalet Partisi, Ankara Üniversitesi Rektörü İhsan Doğramacı'yı önerdi. Fakat sonunda, AP listesinden Kayseri'de seçilen bağımsız Senatör Suat Hayri Ürgüplü'den kabineyi kurması istendi.[57] Böylece ordu, iktidarı AP'ye teslim etmeme sözünü tutarak zevahiri kurtarabildi. Fakat bu sadece teknik olarak böyleydi; zira fiilen kontrol etmediyse de, AP kabineye hakimdi.[58]

55 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1965; *Sosyal Adalet*, Mart 1965, 1-2; Harris, *Alliance*, 131.

56 *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1967, aktaran Genç, 12 Mart, 62.

57 *Cumhuriyet*, 15-17 Şubat 1965

58 Dördüncü Koalisyon 20 Şubat'ta ilân edildi ve Bağımsızlar, AP, YTP, CKMP ve MP'den oluşuyordu. *Bağımsızlar*: S. H. Ürgüplü (Başbakan), Hasan Işık (Dışişleri), Orhan Alp (Bayındırlık); AP: Süleyman Demirel (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), İhsan

Dördüncü Koalisyonun politikası, dört partinin anlaşmasında ve 26 Şubat 1965'te Meclis'te okunan hükümet programında ana hatlarıyla belirtildi. Hükümet, başka şeyler yanında, Atatürk ilkelerine dayalı Anayasanın üstünlüğünü, 27 Mayıs'ın meşruluğunu ve milli iradeyi korumaya, ülkedeki aşırı eğilimlerle savaşmaya, toprak reformu kanununu çıkarmaya, ekonomik politikayı karma ekonomi ilkelerine ve kalkınma planına dayandırmaya, komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmaya söz veriyordu.[59]

Sağ partilerden oluşan hükümet, böyle bir programı içtenlikle uygulamaya niyetli değildi. Bütün sağ partiler, sadece solun bir tehdit oluşturduğuna ve "aşırı eğilim 'in orada bulunduğuna inanıyordu. Herhangi bir ciddi toprak reformuna karşıydılar; planlamaya gelince, özel sektörün baş savunucusu Demirel'e DPT sorumluluğu verildi. CHP'liler programı "samimiyetten uzak" dive eleştirdiler ve "daha düne kadar CHP'nin savunduğu ilkeleri eleştirenler, bu ilkeleri 'anıştıran düşüncelerle dolu bir program sundular" diye belirttiler. Bu koalisyonun temel amacı bir reform uygulamak değil, bir gece bekçisi gibi hareket edip ülkeyi genel seçime götürmekti. Sekiz aylık kısa yönetimi döneminde Türkiye, Demirel yönetiminde bir hükümetin nasıl olacağını tattı.

Seçimler yaklaşırken, Adalet Partisi de, bütün ülke çapında bir "kızıl tehlike" paniği yaratmaya başladı. Samsun'da Demirel, "solcuları," yani or-

Gursan (Maliye), Cihat Bilgehan (Eğitim), Macit Zeren (Ticaret), Dr. Faruk Sükan (Sağlık ve Sosyal Yardım), Ahmet Topaloğlu (Gümrük ve Tekel), İhsan Sabri Çağlavangil (Çalışma), Ali Naili Erdem (Sanayi), Mehmet Turgut (Enerji ve Tabii Kaynaklar); YTP: Sekip İnal (Devlet), Turhan Kapanlı (Tarım), Mithat Şen (Ulaştırma), Recai Iskenderoğlu (İmar ve İskan); CKMP: Mehmet Altınsoy (Devlet), Hasan Dincer (Savunma), İrfan Baban (Adalet), Seyfi Oztürk (Koy İşleri); MP: Hüseyin Ataman (Devlet), İsmail Hakkı Madoğan (İçişleri), Ömer Zeki Dorman (Turizm ve Tanıtma). Bkz. Türk basını, 21 Şubat 1965 ve Öztürk, *Hükümetler*, 581-2.

Milliyet, 21 ve 27 Şubat 1965; Öztürk, *Hükümetler*, 583-605; *Sosyal Adalet*, Mart 1965, 1-2.

59 *Cumhuriyet*, 1 Mart 1965.

tanın solu CHP'lileri ülke çapında huzursuzluk ve karışıklık yarattıkları için kınadı. Onların amacı, diye suçluyordu Demirel, kurulu toplumsal düzeni toptan değiştirmektir ve bunu reformizm ve ilericilik kılığı altında yapmaya çalışıyorlar. Özel mülkiyete, zenginliğe, kâra, şöhrete, kısaca her şeye saldırıyorlar. Ve "aşırı sol" un (İşçi Partisi işaret edilerek) hedefi de komünizmdi.[60]

Demirel'in temasındaki beceri, "reformizm ve ilericiliği" sol ile özdeşleştirme yeteneğiydi ve kamu bilincinde bu, ortanın solu sloganını benimseme sürecinde olan CHP'yi de kapsıyordu. Sola karşı ülke çapında koparılan kıyamet Cumhurbaşkanı Gürsel'e şunları söyletecek düzeydeydi: "Türkiye'de komünistlerin sayısı çok mahduttur. Yani kandırılmışlar azdır. Ama parayla tutulanlar bu azınlığı çoğunluk gibi gösteriyorlar. Böyle bir çabaya farkında olmadan gazeteler ve politikacılar da katılıyor."[61] Sola karşı kampanya, seçmenlerin dini duygularından yararlanma kampanyasıyla birlikte yürütülüyordu. 1965 genel seçimlerinin ana temaları bunlar oldu.[62]

CHP'nin, Adalet Partisi'nin infial yaratıcı beyanlarının ülkeyi böleceği ve şiddeti kışkırtacağına dair uyarısı, Bursa'da doğrulandı; "Komünistlere ölüm" diye bağıran bir kalabalık İşçi Partisinin toplantısına saldırdı. Bu saldırılar fizikseldi ve altı kişi ciddi bir şekilde yaralandı. Böyle saldırılar, diyordu Aybar ertesi gün, son üç buçuk yıldan beri devam etmektedir, fakat dördüncü koalisyon döneminde daha da sıklaşmaya başladı ve Bursa'daki saldırı tamamen örgütlüdür. Bunlar, sadece TİP'e değil, Türkiye'deki demokrasiye de yapılan saldırılardır.[63]

Ne var ki, bu saldırılar TİP'i sindirmek yerine, kızgın ve umduğunu bulamayan aydınları TİP saflarına çekerek onu güçlendirdi. Zaten, böylesi

60 Ankara Radyosu, 12 Haziran 1965, *SWB /V/1884/c/1* içinde; ve diğer konuşmaların verildiği *Son Havadis*, 12-16 Haziran 1965.

61 *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1965'te röportaj; ayrıca Ankara Radyosu, 19 Hazıran 1965, *SWB /V/1890/c/1* içinde.

62 Din ve politika sorunu bölüm XIII'te tartışılacak.

63 *Milliyet*, 5-6 Temmuz 1965.

şiddet hareketleri karşısında radikal gençlik örgütleri de tartışmadan pratiğe geçmekteydi; seçim hazırlıkları sırasında, 46 ilde TİP merkezi kurmak için 35.000 TL harcadıkları söylenir.[64]

Kabine, Aybar'ın partisine saldırılar ile ilgili suçlamalarını görüştü, fakat Başbakan Ürgüplü, tehlikeli bir durum görmediklerini ilân ederek, "Bursa olayı yayılma istidadı göstermez" sonucuna vardı.[65] İşçi Partisi'ne saldırılar sürdü ve Aybar, hükümeti, Adalet Partisi taraftarlarından oluşan aşırı sağ bir hükümet olarak kınadı ve seçimler öncesinde bağımsız ve tarafsız bir seçim hükümeti çağrısında bulundu.[66]

Sağcı baskılara maruz kalmada sosyalistler yalnız değildi. TÜRK-İŞ merkezleri bile polis baskınlarına uğruyordu. Sendika, örgütlü işçilere düşman Meclis üyelerinin bir kara listesini hazırlamış ve üyelerinden bunlara oy vermemelerini istemişti.[67] Polis baskınları, Seçim Kanunu'nun 37 ve 122. maddelerine uygun olarak mahkeme kararıyla gerçekleştirildi ve TÜRK-İŞ Genel Başkanı ile Genel Sekreteri kovuşturmaya uğradı.[68]

TİP'in katılımı, 1965 seçimlerinin niteliğini değiştirdi. Bir aydınlar grubu tarafından temsil edilen parti, ülkenin toplumsal ve ekonomik geleceği ile ilgili temel konuları gündeme getiren tek partiydi. Ne var ki, öncelik, ülkeyi Amerikalıların elinden kurtarmaktı; Aybar, Kıbrıs sorunu üzerine yükselen milliyetçi ve anti-Amerikancı duyguları kullanarak, ikinci bir bağımsızlık savaşı başlatma çağrısında bulunuyordu. Ancak ülke tekrar bağımsızlığına kavuştuktan sonra, kalkınma sorunları ele alınabilecekti.[69] Aybar, "Bağımlı olmak [Amerika'ya], bütün bu görevleri [toprak

64 Genç, 12 Mart, 24.
65 *Milliyet*, 8 Temmuz 1965.
66 İbid., 15 Temmuz 1965.
67 İbid., 20 Ağustos 1965.
68 *Vatan*, 24 ve 25 Ağustos 1965.
69 Aybar'ın Radyo konuşması, 25 Eylül 1965, *SWB IV/1971/c/1-3* içinde.

reformu, sanayileşme vb.] yerine getirme gücünden yoksun olmak demektir" diyordu.[70]

CHP'liler de üstü kapalı bir şekilde ABD'yi eleştiriyordu, fakat sadece Demirel ve AP'yi desteklediği için: "Şimdi soruyoruz: Merkez Bankası, bloke edilmiş Amerikan paralarını ne zaman, ne maksatla ve nerede harcamak üzere serbest bırakmıştır? Seçimi etkileyecek istikamette kullanılıp kullanılmayacağını ilgililer açıklayabilir mi?" Seçimlerden iki gün önce, eski bir parti üyesi olan Orhan Apaydın AP'yi yabancı şirketlerden para almakla suçladı.[72]

Kampanyalar üzerine yorumda bulunan basın, TİP'in güç kazanmasıyla genel seçimin renklendiğini belirtiyordu. Özellikle büyük kentlerde, CHP ve AP mitinglerine düşük bir katılım gösterilirken, TİP'in mitinglerini coşkulu kalabalıklar dolduruyordu. Bu durum, CHP'lileri, radikal bir imaj kazanmak için saldırılarını AP'ye yöneltmeye zorladı. AP, işçileri AP'den aydınları CHP'den uzaklaştırmaya başlayan TIP üzerinde yoğunlaşmak için, CHP'ye yönelik daha ılımlı bir politika benimsedi. "Kesin olan şu ki," diye yazıyordu Nadir Nadi, "20 yıllık *status quo* rejiminin bizi çıkmaza sürüklediğine halkımız her gün biraz daha fazla inanıyor. Tek başına demokrasinin iyi olmadığına inanmaya başladılar."[74] Liberal demokratların iyimser öngörüleri, seçmenlerin ruh halinden çok, kendi istekleri-

70 İbid., YTP'nin bir üyesi olan Bakan Recai İskenderoğlu da Aybar'ın görüşünü paylaşır görünüyordu. İskenderoğlu, "Siyasi, ekonomik, askeri ve adli açıdan bağımlı bir ülkeyiz, bütünüyle ABD'ye bağımlıyız. Bu nedenle Türkiye'nin problemi bağımsızlıktır. Önce Amerika bizi serbest bırakmıyor. Sonra ABD'ye satılan adamlar izin vermiyor," diyordu. Bkz. Mehmed Kemal'in köşe yazısı, *Vatan*, 15 Eylül 1965.

71 General Suphi Baykam'ın *Cumhuriyet*'e demeci, 13 Eylül 1965.

72 İbid., 9 Ekim 1965. Seçimlere Amerikan müdahalesi konusundaki tartışmaların ayrıntısı için bkz. Harris, *Alliance*, 133-4.

73 Abdi İpekçi'nin başyazısı, *Milliyet*, 21 Eylül ve Nadir Nadi, *Cumhuriyet*, 22 ve 23 Eylül 1965.

74 *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1965.

ni yansıtıyordu. Seçim sonuçları, seçmenler çoğunluğunun etkisiz koalisyonlardan bıktığını ve eski düzene en yakın olanı tercih ettiğini gösterdi. Demirel' in Adalet Partisi'nin kendilerine sunduğunu sandıkları şey budur.

Seçim sonuçları, 27 Mayıs hareketine son darbe oldu ve öngörülen değişimlere sadece kağıt üzerinde bağlı yeni bir rejimin, çok partili yaşama geçilir geçilmez eski rejim tarafından ezilmeye mahkum olduğunu gösterdi. 1961'de bu zaten belli olmuştu. 1965'te seçmenler, bir tek partinin ezici zaferini önlemek için tasarlanan bir seçim kanununun etkisizliğini gösterdi.

9. ADALET PARTİSİ VE CUMHURİYET HALK PARTİSİ 1965 -1971

Adalet Partisi Türk milletinin sinesinden fışkırmıştır. Temizdir, asildir, yakurdur. Türk milletinin sinesinden bu zamana kadar çıkan her şey gibi güzeldir, canlıdır ve hayatiyetle doludur.

Süleyman Demirel, Adalet Partisi Kongresinde, 28 Kasım 1964

...CHP'nin yaptığı gibi AP de, ortanın sağında olduğunu bildirerek sağ uçtan gelebilecek tehlikelere karsı bir duvar çekerse... demokrasimiz sürekli yaşama imkanına kavuşacaktır.

Bülent Ecevit, *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1966

Süleyman Demirel'in Adalet Partisi

Daha Demokrat Parti resmen kapatılmadan önce bile, askeri yöneticiler DP'nin ülkedeki "beş milyon" seçmeni sorununun farkına varmaya başladılar. Parlamenter demokrasiye geçilir geçilmez, bu askeri yöneticilerin geleceği onarın elinde olacaktı. Milli Birlik Komitesi'nin bazı üyeleri, bu oy potansiyelinden yararlanmak için Bayar-Menderes grubundan bağımsız eski DP'lilerle birlikte bir parti kurmayı örerdi. Böyle bir örgütlenmeye Milli Birlik Partisi, ya da İnkılâp Partisi adı verileceğine dair çeşitli haber-

ler yayıldı. Fakat, iktidarı tekrar sivillere devretmek isteyen üst rütbeli subaylar, MBK'nin politika üstü olmasında ve öyle kalmasında ısrar etti.

27 Mayıs 1960'ta parti faaliyetlerine konulan yasak, 13 Ocak 1961'de kısmen kaldırılmıştı. Yeni partilerin kurulmasına izin verildi ve bir ay içinde, pek çoğu kısa ömürlü de olsa, en az 14 parti kuruldu. Yeni partilerden en önemlisi, emekli general Ragıp Gümüşpala'nın liderliğinde kurulan Adalet Partisiydi. MBK, kendi partisini kurmaya karşı çıkmıştı, fakat aynı zamanda, yeni partileri intikamcı olmayacak bir yöne yönlendirmeye çalışmaktan da vazgeçmemişti. Bu nedenle, Ekrem Alican gibi DP içindeki eski muhaliflerin yeni parti kurmasını teşvik ettiler. Alican, 1955'te DP'den ihraç edilmişti ve Hürriyet Partisinin kurucu üyelerinden biriydi. 27 Mayıs ihtilâlinden sonra Maliye Bakanı olarak kabineye girdi ve yeni siyasi faaliyete hazırlanmak için 24 Aralık 1960'ta istifa etti. Şubat'ta, demokrasi ve liberalizmden ayrılmadığı ilk yıllarındaki DP'nin devamı olarak kurulan Yeni Türkiye Partisi'nin kuruluşunu ilân etti. Parti, eski DP'nin "aydın," seçkinci ve kentli kanadını temsil ediyor ve yüksek bürokratları, profesörleri ve serbest meslek sahiplerini kapsıyordu. Aynı zamanda seçmen gücü bakımından da, Doğu Anadolu'daki toprak sahibi yerel mütegallibeyle kurduğu ittifaka dayanıyordu. Başlangıçta YTP, "beş milyon DP oyunu" miras alacakmış ve miras partisi olacakmış gibi göründü. Fakat, tam da liderliğinin seçkinci niteliği ve sınırlı popüler tabanı nedeniyle parti, bu konumu elde edemedi. Azledilen liderliğe hâlâ sadık pek çok sayıda eski DP'li, bu insanların ihracını ve son olarak da "düşman"la, CHP ile, birleşmesini ne unutmuş ne de affetmişti. Bu nedenle, miras partisi rolü, neredeyse otomatik olarak diğer yeni organizasyona, AP'ye geçti.

1 *Cumhuriyet*, 16 Haziran ve 1 Aralık 1960; Seyhan, Gölgedeki Adam, 96. A. Türkeş, Kasım 1960'ta MBK dan uzaklaştırıldığında kabine üyeleri Ekrem Alican ve Abdullah Gözübüyük ile birlikte bir parti kurmaya çalıştıklarını yazara anlattı.

2 Bkz. *MER 1961*, 532; TY 1962, 326-32; Tökin, *Türk Tarihi*, 103.

3 YTP konusunda bkz. Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 68 ve 98; *MER 1961*, 539-41; TY 1962, 331-2; Tökin, *Türk Tarihi*, 106-7; Nimet Arzık, "YTP Nasıl Kuruldu, Yön, 28 Şubat, 7 ve 14 Mart 1962.

Adalet Partisi'nin kuruluşu, 11 Şubat 1961'de ilân edildi. Lideri Ragıp Gümüşpala, 27 Mayıs darbesi sırasında Üçüncü Ordu Komutanıydı. Onunla ilgili söylentilerin aksine -Menderes yanlısı olduğuna ve ihtilâle karşı çıktığına dair- Gümüşpala, darbenin olduğu saatlerde Ankara'daki General Madanoğlu'na sadakatini iletmişti.[4] 3 Haziran'da Genelkurmay Başkanlığına atandı ve silahlı kuvvetleri gençleştirme programına uygun olarak Ağustos'ta emekliye ayrıldı. AP kurulana kadar sesi sedası yoktu; diğer pek çok emekli general politikaya atıldığı için, liderliği sürpriz olmadı.

Adalet Partisinin başlangıçta MBK'nin tam güvenini aldığından çok az kuşku var gibi. 1965 genel seçimlerinden birkaç gün önce General Sıtkı Ulay, ordunun Adalet Partisinin temellerini attığını ve partiyi yönetme görevini şerefli bir askere emanet ettiğini açıkladı. Rejime sadık insanları siyasi partilerin başına getirerek intikamcılık tehlikesine karşı önlem almak, Yüksek Komuta için iyi bir düşünce gibi görünmüş olmalı. Fakat AP'de üç unsur vardı: Gümüşpala'nın eski yaveri ve Parti Genel Sekreteri Şinasi Osma'nın liderliğindeki emekli subaylar, 1952'de kurulan ve AP ile birleşen Köylü Partisinin üyeleri ve eski DP'liler.[5] En önemli unsur eski DP'lilerdi. İl ve bölge düzeyinde ölü DP organizasyonlarını ıslah ederek AP'nin olası en kısa zamanda ülke çapında bir örgüt niteliğini kazanmasını sağlayanlar bunlardı. Örneğin İzmir'de, AP'nin il yönetimi büyük ölçüde DP'nin eski İl Divanı üyelerinden oluşuyordu ve DP taraftarı emekli general Mehmet Ali Aytaş İl Başkanlığına atandı.

Kısa sürede kapatılan partinin üye ve taraftarları AP içinde temel unsur olmuş ve partiyi ordunun istediği şekilde ılımlı bir yöne sokmayı Gümüşpala için güçleştirmişti. Parti, kısa sürede yeni rejime muhalefet sorunu konusunda yetkililerle anlaşmazlığa düştü. Silahlı kuvvetlerin, AP'den kaynakla-

4 Cemal Madanoğlu, *C. Madanoğlu İhtilâlı Anlatıyor*, ed. Cevat Oktay, 16.

5 Refik Erduran'ın köşe yazısı, *Milliyet*, 5 Ekim 1965.

6 *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1961.

7 İbid., 28 Şubat 1961, *MER 1961*, 357'de aktarılmış.

nan provokasyon diye değerlendirdikleri şeye (Bölüm 7) ve partinin koalisyonlar dönemindeki politikasına (Bölüm 8) nasıl tepki gösterdiğini gördük. Oldukça olasıdır ki, Gümüşpala'nın yatıştırıcı etkisi olmasaydı -eski DP'lilerin en temel avantajı- silahlı kuvvetler AP'yi kapatırdı.

Parti Liderliği Yarışı -1964

Gümüşpala, partisinin önemli bir farkla kazandığı kısmi Senato seçimlerinden iki gün önce, 5 Haziran 1964'te öldü. Gümüşpala karşı çıkılmayan liderdi ve ölümü liderlik sorununu gündeme getirdi. Nisan 1960'ta Tahkikat Encümeni'nde görev alan eski DP'li Sait Bilgiç'in genç kardeşi Sadettin Bilgiç, en muhtemel varis olarak düşünülüyordu. Genel Kongrede sorun karara bağlanana kadar vekâleten Genel Başkanlık yaptı.

Ne var ki, Bilgiç tek aday değildi. Partideki emekli subaylar grubu, silahlı kuvvetlerin güvenini kazanabilecek birini seçmek istiyordu. Eski Hava Kuvvetleri Komutanı ve Cumhurbaşkanı Bayar'ın yaveri Tekin Arıburun, iyi bir seçenek gibi görünüyordu. Eski bir subay olarak Yüksek Komutanın, Bayar'ın hizmetinde bulunmuş olması eski DP'lilerin hoşuna giderdi.[8] Eylül'de, yeni adaylar yarışa katıldı. Genç grup Süleyman Demirel'i öne çıkarırken, aşırılar Bilgiç'e karşı Profesör Ali Fuad Başgil'i hazırlıyordu.[9] Kasım başlarına gelindiğinde Demirel, Bilgiç'in tek ciddi rakibi durumuna gelmişti. Ankara İl Kongresinde, eski DP'lilerin "Yeni Parti -Yeni Politikalar" sloganını benimseyen Bilgiç'e karşı döndüğü bildirildi. Demirel, devamlılığı, birliği ve ılımlılığı isteyenlerin adayı olmuştu ve kampanyasının sloganları da bunlardı.[10]

8 *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1964.

9 İbid., 9 Eylül 1964.

10 Süleyman Demirel, *Adalet Partisi Genel Başkanlığına Adaylığımı Neden Koyuyorum?* (1964); *Son Havadis*, 9 Kasım 1964. Türkiye siyasi tarihinde bir parti liderliğinin yarışmayla kararlaştırılması ilk kez oluyordu.

Genel Kongre 27 Kasım 1964'te başladı ve üç aday (Demirel, Bilgiç ve Arıburun) arasında uzun tartışmalardan sonra Demirel, ezici bir çoğunlukla, Bilgiç'e verilen 552 ve Arıburun'un aldığı 39 oya karşılık 1072 oyla Genel Başkan seçildi. Açık favori Bilgiç olduğu için, Demirel'in zaferi büyük bir sürpriz oldu. Örgütte Bilgiç güçlüydü, zikzak çizmek yerine doğru bir çizgi izleyen cesaretli ve ilkeli bir adam olarak görülüyordu. Sunay'ın, gerici faaliyetlerin artması konusunda AP'ye yönelttiği uyarıya sert tepkisi[11] bazı yerlerde konumunu güçlendirmişi; fakat aynı zamanda esnemez olduğunu da göstermişti. Muhafazakarlar tarafından desteklenmişti, fakat bu grup bile onu yalnız bıraktı. Dahası, Bilgiç'i zamana uyum gösteremeyen geleneksel politikacı olarak gören parti "aydınları"da onu desteklemedi.

Buna karşın Demirel, "ekonomiden anlayan" ve liderlik vasıflarına da sahip daha modern biri olarak görülüyordu. Partinin senatör ve milletvekillerinden destek gördü; Menderes'in adamı olarak öne çıkarıldı ve bu durum ona DP hizbinin desteğini kazandırdı. DP hizbinin, Demirel'i Bilgiç'ten daha kolay idare edilebilir görmüş olması olasıdır -ikisi de Ispartalıydı, fakat Bilgiç'in Isparta'da siyasi bir tabanı vardı ve bu nedenle bağımsız davranabilirdi. İş dünyasındaki ve iş idaresi deneyimi nedeniyle Demirel'in yerli ve yabancı büyük işadamlarının güvenini kazandığı söylenir. Dini-muhafazakar oylara bağımlı bir partiyi yönetirken Demirel'in handikabı, kendisinin laik geçmişiydi. Dinci sağın gözünde komünist olmakla eşdeğer görülen masonlukla suçlandı. Fakat bunun ciddi bir engel oluşturmadığı anlaşıldı ve Demirel, "Ben mason değilim. Kur'an-ı Kerim okumadan yemeğe oturmayan bir ailede doğdum,"[12] diyerek bu saldırılara karşı koyabildi.

11 Bkz. bölüm 7.

12 *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1964. Alıntının ikinci kısmı, Adalet Partisi'nin *Adalet Partisi İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkan Adaylarının Konuşmaları* adlı broşüründe verilmiyor. Aydın Yalçın'la görüşme.

General Sunay'ın, partileri -özellikle AP'yi- 27 Mayıs İhtilalini ve silahlı kuvvetleri eleştirmeme konusunda uyaran 12 Kasım 1964 tarihli mektubu da, tam zamanına denk geldi ve herhalde Demirel'in yararına oldu. Askeri müdahale tehlikesinden çekinen delegeler, ılımlı ve esnek Demirel'e oy vermeye karar verdi. Partinin ordu ile ilişkilerini iyileştirebilecek biri vardıysa, o da Demirel'di.

Süleyman Demirel

Adalet Partisi Genel Başkanı olduğunda, Süleyman Demirel 41 yaşındaydı ve Türk standartlarına göre böyle bir görev için genç sayılırdı. Isparta'ya bağlı İslâmköy'de alt orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Türk toplumunda oldukça yaygın olan sürece uygun olarak, Demirel de eğitimle statüsünü değiştirmişti. 1942'de İstanbul Teknik Üniversitesine girdi ve 1949'da mühendislik diplomasıyla mezun oldu. 1950-1960 yılları arasında, 1955'te Genel Müdür olduğu Devlet Su İşlerinde çalıştı. Bu yıllarda Menderes ile yakın ilişki içindeydi ve bu durum, darbeden sonra görevinden olmasına neden oldu. Sonraki 18 ayda, o zamana kadar erteletmeyi başardığı askerlik görevini yapmak zorunda kaldı. Ondan sonra devlet görevine dönemeyen Demirel, bağımsız olarak çalıştı. Bu yıllarda, Mıgırdıç Selefyan gibi spekülatörlerle ve bir süre çalıştığı Morrison-Knudsen gibi yabancı firmalarla ilişkiler kurdu. Bu ilişkiler siyasi olarak kendisine karşı kullanıldı; kendisine "Morrison Süleyman" lakabı bile takıldı.[13]

Demirel, yeni Türk politikacısının ideal örneği oldu. 19. yüzyıldaki Tanzimat Döneminden beri Türkiye'deki siyasi yaşama egemen olan "as-

13 Demirel'in resmi biyografi özeti, *Genel Başkan* broşüründe veriliyor. Daha eleştirel ve ayrıntılı biyografi için bkz. *Ortam 4*, 21 Haziran 1971, 12-15. Türkeş, Demirel hakkında 27 Mayıs 1960 darbesinin sonrasıyla ilgili verici bilgiler vererek onun itibarını zedelemeye çalıştı. Bkz. *Vatan*, 5 Ekim 1965.

keri bürokratik aydın" geleneğinden gelmiyordu. Bir teknokrattı, "Barajlar Kralı"ydı. "Sıradan Türk"ün, özellikle kırsal alandan gelip, yeni biten kentlerden birine yerleşen hırslı göçmenlerin, kendi kendini yetiştiren adam açısından kendilerini özdeşleştirebildikleri bir liderdi. Seçimlerde bunun büyük bir değer olduğu ortaya çıktı ve Demirel, bu tip seçmene ulaşabildi; çünkü İnönü ve hatta sosyalist Aybar gibi liderler dışarıdan gelen liderlerken, o içerden gelen biriydi.

Parti lideri olarak Demirel'in ilk işi, silahlı kuvvetlerde bulunan AP'nin güya intikamcılığı ile ilgili bütün kuşkuları dağıtmak ve genel olarak onların güvenini kazanmaktı. 27 Mayıs İhtilalinin en açık ve kararlı muhafızları olan Tabi i Senatörlerle görüştü ve kendisinin gizli-DP'li ve AP içindeki eski DP'liler grubuna bağımlı olmadığı, kendisine ait bir programa ve kadrolara sahip olduğu konusunda onlara güvence verdi.[14] Seyfi Kurtbek, Demirel'in, Genel Başkan olur olmaz, iyi niyetinin bir kanıtı olarak, Bayar'ı (Kayseri'de hapiste olan) ziyaret etmeyi terk ettiğini belirtti. Daha sonra Başbakan olduğunda, orduyu sivillerin denetimine alma çabalarından vazgeçti ve ordu yönetimini komutanlara bırakarak silahlı kuvvetlerin fiili özerkliği politikasını benimsedi. Böylece ordunun Başbakana ve Savunma Bakanına bağlanması bir hayal oldu. Genelkurmay, diye ileri sürüyordu Kurtbek, Savunma Bakanlığının bütçesini hazırlayacak kadar ileri gitti, Savunma Bakanlığı Genelkurmay'ın sekreterliği ve Savunma Bakanı da önemsiz bir görevli durumuna düştü. Kurtbek, ordunun artan özerkliğinde Demirel'in rolünü abartmış olabilir; Demirel, sadece *de facto* duruma razı olmuş olabilir. Ne olursa olsun, Demirel, kısa sürede Yüksek Komu-

14 Haber kaynaklarından birinin Orhan Erkanlı olduğunu söyleyen Sevfi Kurtbek ile görüşme. Kurtbek, AP Genel Başkan Yardımcılarından biriydi ve Genel İdare Kurulu üyesiydi.

15 İbid. Sevfi Kurtbek, 1961'den sonraki bütün hükümetlerin silahlı kuvvetlerin özerkliğinin artmasından sorumlu olduğunu ve hiçbirinin durumu normalleştirmeye çalışmadığını ileri sürüyor. Meclis Grubu, hükümetin komutanlar üzerindeki denetim yokluğunu protesto etti. Bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ocak 1966.

tanın güvenini kazanmayı başardı ve onlarla 12 Mart 1971'e kadar süren iyi bir ilişki kurdu.

Demirel' in seçilmesi, parti üzerinde denetim sağlamada sadece ilk adımdı. Süreç kolay bir süreç değildi ve hesapsız hareketlerle AP'yi bölmemeye sürekli dikkat etmek zorunda kaldı. Kurulduğundan itibaren AP, parti disiplinine fiilen aldırmayan birçok hizbe bölünmüştü. Partiye bir kimlik verip hizipçiliğe son vermek Demirel'in göreviydi. Aralık'ta, Bilgiç Grubu liderinin Genel Başkan Yardımcısı seçilmesine izin vermeyerek bu gruba bir darbe daha indirdi.[16]

Fakat Demirel ihtiyatlıydı. Ekim 1965 genel seçimleriyle birlikte, birliği sağlamak ve partiyi iktidara hazırlamak zorundaydı. İnönü'yü nasıl istifaya zorladığını ve Dördüncü Koalisyonun büyük ortağı olduğunu gördük. Demirel, artık amacı parti içinde çatışmalardan sakınmak olan ılımlı ve uzlaşmacı bir tutum benimsemişti. MBG'na DP hizbinden bağımsız olduğunu söylemiş olabilir, fakat oy almak için DP'den ve onun ülkedeki izleyicilerinden yararlanmak zorundaydı. Temmuz 1965'te AP, açık bir kanun kitabının iki yanına yazılı "AP" harflerinden oluşan ambleminden vazgeçip yerine, "ölen Demokrat Parti ile özdeşleşmek için semantik ve simgesel bir hileyi kullanarak" azametle yürüyen bir kır at geçirdi; "böylece seçmen çoğunluğunu eski düzene olan sadakatine inandırdı."[17] Aynı zamanda, eski DP'lilerin akrabalarını da aday olarak göstermeye başladı. Örneğin, Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy'u, Menderes'in oğlu Yüksel Menderes'i, Koraltan'ın oğlu Orhan Koraltan'ı, Samet Ağaoğlu'nun eşi (Nermin) ve kız kardeşini (Süreyya), Namık Gedik'in eşi Melahat'ı -Polatkan ve Yardımcı'nın akrabalarıyla birlikte bütün bu kişiler AP saflarında seçim çalışmalarına katıldılar.[18]

16 *Milliyet*, 21 ve 22 Aralık 1964.

17 N. Abadan, "Election of 1965," *Government and Opposition* 1/3 (1966), 341. Türkçe'de demokrat sözcüğü, demirden yapılan at anlamına gelen demir kırat şeklinde telaffuz edilir. Bkz. Cumhuriyet, 22 Temmuz 1965.

18 *Cumhuriyet*, 21 Temmuz ve 17 Ağustos, *Milliyet*, 31 Ağustos 1965.

Sola karşı sürekli açıklama yapması dışında Demirel'in partisi, ideolojik bağlanmayı reddetti. Demirel, "Liberalizm ve kapitalizm de dahil, bütün izmler"e karşı[yız]" olduğunu basına ilân etti. "Hiçbir katı ideoloji ya da sistemden yana değiliz. İktisadi görüşümüzü günün şartlarına göre oluşturuyuruz."[19] Seçim bildirgesi, temel hedefler olarak milli birliği ve güçlü devlet gereğini vurguluyordu. İstikrarlı bir hükümet kurulması çağrısında bulunuyordu; aksi takdirde Türkiye anarşiye sürüklenecekti. Bu durum, koalisyonlardan sakınılacaksa değiştirilmesi gereken nispi temsile dayalı seçim sisteminin sorgulanmasına yol açtı. AP, ülkenin istikrar isteğini istismar etti.

"Herhangi bir sınıfa bağımlı bir parti değiliz. Köylüsüyle, çiftçisiyle, işçisiyle, esnaf ve tüccarıyla milletiz. Adalet Partisi olarak bütün bu sınıfların haklarını savunacağız." Esas seslenilen, nüfusun yüzde 75'inin yaşadığı kırsal alanlardı. Vaat tarım reformuydu, yani topraksız köylülere toprak dağıtılması anlamına gelen ve tarım reformunu da kapsayan toprak reformu değil, çağdışı tarım tekniklerinin ıslahı ve modern teknolojinin kullanılmasıydı. Adalet Partisi, çiftçi, esnaf ve sanatkarlara yardım ve kredi vaatlerinde de bulundu.

Parti, en alttaki insandan çok, hırslı orta tabaka insanına seslendi. Bu hem kırsal kesim için, hem de sosyo-ekonomik merdivende yükselmek için köylerini terk edip kentlere yerleşenler arasında bu vaatlerin hazır bir karşılık bulduğu kentler için geçerliydi.[20]

Özellikle esas rakibi iç anlaşmazlıklarla zayıflamışken, herkese herşeyin vaat edilmesi, AP'nin seçim başarısının reçetesiydi. Fakat Demirel'in zaferi, "cahil yığınlar"ın açık ve basit istismarı düzeyine indirgenip küçümsenmemelidir. Köylü toplumlarda, devletin yerel temsilcileri kadar ağalar ve efendiler gibi yerel sömürücülere karşı "sizin" yanınızda olacak bir lider özlemi evrensel olarak vardır. Menderes gibi Demirel de böyle bir lider gibi görüldü ve halk ona oy verdi; bu işe layık başka biri yoktu.

19 *Vatan*, 15 Eylül 1965.

20 AP, *Seçim Beyannamesi* (Ankara 1965) ve Türk basını 19 Eylül 1965.

Seçim başarısından sonra bile, Demirel'in parti üzerindeki denetimi tam olmaktan uzaktı ve çeşitli hiziplerle uğraşmada ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Sonraki beş yıl boyunca -sonradan kendi partilerini kuracak olan muhalifleri temizleyene kadar- bu durum onun temel meşguliyeti oldu.

Yine de, seçimleri geride bırakmakla Demirel, en azından, ülkeyi ekonomik istikrara ve büyümeye hazırlama açısından kendi politikalarını daha az belirsiz terimlerle ifade edebiliyordu. Seçimden iki gün sonra, 12 Ekim'de, kendi hükümetinde servet beyanının artık istenmeyeceğini (böylece vergi kaçağını denetlemeyi olanaksızlaştırdı), özel sektöre yardım edileceğini ve yabancı sermaye yatırımına mümkün olan her teşvikin verileceğini basma açıkladı. Bu vaatler, 27 Mayıs sonrası rejimden en çok kuşkulanan özel girişimin güvenini kazanmak için tasarlandı. Seçimlerden sonra ortaya çıkan değişikliği vurgularcasına, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (UKA) da, yardımlarını artık Türk hükümeti aracılığıyla yapmayacağını ve doğrudan özel sektörle ilişki kurmayı tercih edeceğini ilân etti.[22] Birkaç gün sonra bir UKA heyeti Türkiye'nin ihtiyaçlarını görüşmek üzere Ankara'ya geldi ve iç kaynakların harekete geçirilmesi halinde yardımın arttırılacağı vaadinde bulundu. Basın, Demirel'in seçim zaferinin ABD'de lehte bir izlenim yarattığını bildirdi.

21 *Milliyet*, 13 Ekim 1965.

22 *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1965.

23 *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1965. Amerika Birleşik Devletleri Başkanının ziyareti sırasında bir grup işadamı Cevdet Sunay'a şunları söyledi: "Özellikle AP hükumetinin izlediği ekonomik politika sayesinde Türkiye bir müttefik olmuştur. Özellikle, Başbakan Süleyman Demirel'in iktidarda bulunduğu kısa sürede istikrarın sağlanması, tarım ve turizm alanlarında büyük yatırımların yoğunlaşmasını olanaklı hale getirecektir." Bkz. *Cumhuriyet*, 14 Nisan 1967.

Başbakan Demirel

Demirel, iş dünyasının ve silahlı kuvvetlerin güvenini kazanmada hızlı davrandıysa da, kendi partisi içinde aynı şeyi yapamadı. Oluşturduğu kabine, bir uzlaşma kabinesi değildi ne Sadettin Bilgiç'e ne de onun grubunda olanlara bakanlık görevi verildi. Bilgiç'siz kabine zayıftı ve parti örgütünde olduğu kadar Meclis Grubunda da güçlü bir muhalefete karşı koymak zorundaydı. Bunun sadece geçici bir kabine olduğuna ve Demirel'in fırsat bulur bulmaz yeni düzenlemeler yapacağına dair söylentiler bile vardı.[24] Bilgiç'in kabine dışı kalmasının esas nedeninin, Bilgiç'in Başbakan Yardımcısı olmak istediği, fakat Demirel'in kendisine Devlet Bakanlığını önermesi olduğu sanılıyordu. Demirel'e göre çok bağımsız fikirli oldukları söylenen Aydın Yalçın, Ahmet Dallı, Ertuğrul Akça ve Cevat Önder gibi insanları da Demirel dikkate almamıştı.[25]

Başından itibaren iç çatışma kişilikler üzerinde odaklaştı Süleyman Demirel ve Sadettin Bilgiç. Demirel'in karşıtları onu partinin tek lideri olmayı istemekle suçluyordu. "1965 kabinesinin oluşturulmasından sonra,"

24 Süleyman Demirel (Başbakan), Cihat Bilgehan, Refet Sezgin, Kamil Ocak ve Ali Fuat Alişan (Devlet), Hasan Dinçer (Adalet), Ahmet Topaloğlu (Savunma), Faruk Sükan (İçişleri), İhsan Sabri Çağlavangil (Dışişleri), İhsan Gürsan (Maliye), Orhan Dengiz (Eğitim), Ethem Erdinç (Bayındırlık), Macit Zeren (Ticaret), Edip Somunoğlu (Sağlık ve Sosyal Yardım), İbrahim Tekin (Gümrük ve Tekel), Bahri Dağdaş (Tarım), Seyfi Öztürk (Ulaştırma), Ali Naili Erdem (Çalışma), Mehmet Turgut (Sanayi), İbrahim Deriner (Enerii ve Tabii Kaynaklar), Nihat Kürşat (Turizm ve Tanıtma), Haldun Menteşoğlu (İmar ve İskan), Sabit Osman Avcı (Köy İşleri). Bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 609-10; Türk basını, 28 Ekim 1965.

25 *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1965. Aydın Yalçın, Demirel'in kendisine önerdiği Devlet Bakanlığının yetkilerini tanımlamadığı için Demirel'in birinci kabinesine girmeyi reddetti. Profesör Yalçın, kabinenin genel bileşiminden de hoşnut olmadığını yazıyor. Ahmet Dallı'ya da bakanlık önerildiğini fakat kabul edemeyecek kadar hasta olduğunu söylüyor (Profesör Yalçın'la özel konuşma).

diye anımsıyordu bir muhalif, "Genel İdare Kurulu'nda söyledim: 'Her şeyi ben bilirim her şeyi ben yaparım' zihniyetiyle tek kişi olma hırsına kapılmamalısınız; bir demokraside bunu yapamazsınız. Gerçekte bunu yapabilecek durumda değilsiniz."[26]

Meclis Grubu'nun hükümet programını desteklememe olasılığıyla birlikte, muhaliflerden gelen ilk tehdit ortaya çıktı. Demirel tehlikenin farkındaydı ve 31 Ekim'deki Genel İdare Kurulu toplantısında, kabinenin olabilecek en iyi şekilde oluşturulmadığını fakat şimdilik birlik ve beraberliğin önce geldiğini kabul ederek hükümete destek aramaya çalıştı. Cevat Önder, "diktatörvari davranışlar"ın hoş karşılanmayacağı ve böylesi davranışlar devam ederse, Meclis Grubu'nun hükümeti düşürmeyi bile düşüneceği uyarısında bulundu. Demirel, başka eleştiriler de aldı ve bu eleştirilerden yararlanacağına söz verdi. Ertesi gün, Meclis Grubu seçimlerini Demirel taraftarları kazandı ve Bilgiç, kabineye oy vereceğine söz verdi.[27]

Hükümet programı o kadar çok ve o kadar farklı vaatlerde bulunuyordu ki, çok az insan uygulanacağını bekliyordu. Anayasaya, Kemalist reformlara ve demokrasiye bağlı kalacağını ve "devletin görevini vatandaşın can ve mal güvenliğini, çalışma ve seyahat etme hürriyetini sağlama, ülke barışını ve güvenliğini kurmak"la sınırlayacağını vaat ediyordu. Demirel dış yardım ve özel girişim yoluyla kalkınmayı vaat etti; bu, zaten izlenmekte olan dış politikaya uygundu ve seçim bildirgesindeki terimler dışında hiçbir radikal reform yoktu. Vergi reformuna gelince, bu yeniden gözden geçirilecekti ve servet beyanı, "vergi mükellefleri arasında yaygın kaygılara ve güvensizliğe neden olduğu" için kaldırılacaktı.

Demirel ve Adalet Partisi, Türkiye'de kapitalizmin temsilcileriydi; fakat, Demirel'in sürekli vurguladığı gibi, 19. yüzyılın sorumsuz, vurguncu kapitalizminin değil "Modern Türk devletinin yolu," diye devam ediyordu

26 Kadri Erdoğan'ın DP, *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti* (1971)'deki ifadesi. Ayrıca bkz. benzer suçlamaları yayımlayan *Milliyet*, 1.11 1965

27 *Milliyet*, 1-2 Kasım 1965.

program, "Batı dünyasının bile uzun zaman önce vazgeçtiği 19. yüzyıl kapitalizminin metodlarından bütünüyle farklı olacaktır."[28]

Nadir Nadi'nin program üzerindeki yorumu, bir uzman yorumu kadar kavrayışlıydı ve daha doğrudan doğruya esas soruna geliyordu:

> Düşünün bir kez... ister fabrika sahibi, ister toprak ağası, fakir köylü, apartman kapıcısı, işçi, esnaf, memur, emekli, dul, yetim, kim olursanız olunuz, zahmetsizce adım adım kalkınacak, Türkiye'nin yarınki nimetlerinden siz de bol bol yararlanacağınızı öğreniyorsunuz... Sayın Başbakan... kalkınma için gerekli yatırımların ne yolla sağlanacağı hakkında bize kesin bir bilgi *vermiş değildir. Dış borçlanmalar, yabancı* sermaye ile işbirliği, özel sektöre öncelik tanımak gibi usullerin... büyük çoğunluğu gittikçe artan sıkıntılara sürüklediğini... denedik gördük.
>
> Demirel, fedakarlık istemenin, kemerleri sıkmanın hürriyetimizi yok edeceğini iddia etmektedir. Biz buna inanmıyoruz. Aksine, tecrübe ile gördük ki, ekonomi alanında tatlı vaatlerle işbaşına gelen hükümetler, o vaatler boş çıkmaya başladığı zaman, politika alanında hürriyet kısıcı tedbirlere kendiliklerinden sürüklenmektedirler.[29]

Başlangıçta Demirel, neredeyse bütünüyle partideki hassas durumuyla uğraştı. Güvenoyu engelini atlamıştı, fakat yine de konumu güvenli değildi. "Bay Demirel'in Yüz Günü" üzerine yorumda bulunan *The Economist* (12 Şubat 1966), hükümetin ekonomik programını hayata geçirme yönünde hiçbir şey yapmadığını ve bu nedenle "siyaset arabasını ekonomik atın önüne koşmak"la eleştirildiğini belirtiyordu. Genç ve deneyimsiz Demirel, büyük bütçe açığı, artan dış borçlar, yükselen fiyatlar ve artan işsizlikle başa çıkması için kendisine zaman sağlayacak siyasi sorunlarına hızlı çözümler bulma kapasitesine sahip değildi. Ne var ki, o koşullar altında, başka bi-

28 Demirel 3 Kasım'da programını okudu. Bkz. Türk basını 4 Kasım 1965 ve Öztürk, *Hükümetler*, 611-70. Yedi uzmanın daha ayrıntılı ve eleştirel çözümlemesi için bkz. *Cumhuriyet*, 6-12 Kasım 1965.

29 "Program," *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1965.

ri daha iyisini yapmış olabilir miydi sorusunun yanıtı açık değil. Bunun yerine programa konulan fakat hiçbir önceliği olmayan konulara dikkatini verdi.

Ocak 1966'da, yaklaşık 500 üst düzey görevliyi kapsayan geniş çaplı bir yönetim değişikliği gerçekleştirdi. Daha sonra, "milli bakiye sistemi"ni (küçük partilerin Meclis'e girmesini olanaklı kılıyordu) yürürlükten kaldırmak ve nispi temsile son vermek amacıyla Seçim Kanunu değiştirme tasarısını Meclis'e getirdi. Son olarak, eski DP'lilere medeni haklarını ve özgürlüklerini iade edecek bir af kanunu tasarısı hazırladı ve en büyük gerilimi yaratan da bu oldu.

CHP, hükümeti hayat pahalılığı ile ilgili hiç bir şey yapmayıp, "önünde sonunda rejim konusunda kavgalara yol açan ve hayat pahalılığına karşı savaşmak yerine ekononik durumu daha da kötüleştiren kanun tasarılarını peş peşe Meclise getirerek"[30] kasten huzursuzluğa meydan vermekle suçlayarak, bu önlemlere tepkisini gösterdi.

Adalet Partisi Bölündü

Silahlı kuvvetleri AP ile barıştırmayı başaran Demirel, siyasi rakipleri ve muhalifleriyle toplumsal barışın kurulmasını sağlayacak uyuma ulaşmayı başaramadı. İktidardaki beş yılının özgül niteliği buydu.

Adalet Partisi hâlâ kimliğini bulmamıştı ve sorunları kuruluş özelliğinden kaynaklanıyordu. Anormal koşullarda ve 27 Mayıs İhtilalinin yarattığı olağanüstü ortama bir tepki olarak kurulmuştu. Geniş bir siyasi çeşitliliği kapsadı: laik aydınları ve gerici İslâmcıları, subayları ve anti-militaristleri, her renkten eski DP'lileri ve politikaya yeni atılanları. Ekonomik

30 *Vatan*, 20 Ocak 1966.

içidan bölünme, 19. yüzyıl marka kapitalizme devam etmek isteyenler ile kapitalizmin 20. yüzyıl versiyonunu benimsemek isteyenler arasındaydı.

Başlangıçta Adalet Partisi, başsız bir örgüttü ve bu durum hizipçiliğe ve istikrarsızlığa yol açmıştı. Örgütlenme DP'den miras alınmıştı ve bu örgüt hiç kimseyi lider olarak kabul etmiyordu; dolayısıyla, gerçek liderler hapishanede olduğundan birçok AP taraftarı için genel af konusu önemliydi. Fakat, 1964'te Demirel'i seçen parti örgütü, onun kendisine sadık yerel organlar yaratarak örgütten bağımsız olmaya kararlı olduğunu fark etti. Örgüt buna direndi ve çatışmanın, eski DP'lilere karşı yeniler biçimini almasının nedeni budur. Çatışma göründüğünden daha karmaşıktı.

Muhalifler, 27 Kasım 1966'da toplanacak Üçüncü Genel Kongrede Demirel'i parti liderliğinden uzaklaştırmayı umdular. Fakat 29 Kasım'da Demirel, rakibi Kadri Eroğan'ın 175 oyuna karşılık 1239 oy alarak ezici bir çoğunlukla yeniden seçildi. Bu, sadece Demirel'in değil, aynı zamanda liberal kanadın da zaferiydi. Profesör Osman Turan gibi kişilerin önderlik ettiği "milliyetçi-mukaddesatçı" hizbin yenilgisiydi. Bundan sonra Adalet Partisi, onu dini siyasi amaçlarla istismar etmekten alıkoymasa da, aşırı muhafazakar, dinci "hilâfetçi" (basının nitelediği gibi) karakterini yitirmeye başladı.

Parti örgütü açısından Merkez İdare daha güçlü ve otoriter oldu ve disiplin sıkılaştırıldı. Demirel daha çok etkili olmaya başladı ve atamalar yapmada daha geniş bir serbestiyet kazandı. Parti artık iktidardaydı ve hükümetle örgüt arasında hiçbir çatışma olamazdı. Bir anlamda DP deneyinin tekrarıydı -gerçi, Demirel Menderes değildi ve güç bir ortamla karşı karşıya kaldı."[31]

1966 sonlarında Demirel'in konumu güçlü görünüyordu. Partiye hakim olmuş, Cumhurbaşkanı Sunay sayesinde Yüksek Askeri Komuta ile iyi iliş-

31 Türk basını, 27-30 Kasım 1966 ve AP broşürü, AP, *Adalet Partisi Üçüncü Büyük Kongresi: Raporlar* (1966).

kiler kurmuştu ve yaklaşık yüzde 9'luk büyüme hızıyla ekonomi iyi performans göstermişti. Ülkede güçlü bir iyimserlik duygusu vardı. Demirel, bazılarını ihraç bile ederek muhalifler üzerindeki baskısını sürdürdü ve Mart 1967'ye gelindiğinde parti içi muhalefetin sembolü Sadettin Bilgiç'e boyun eğdirmiş gibiydi. 1 Nisan'daki kabine değişikliğiyle, Ulaştırma Bakanı olarak Sadettin Bilgiç de dahil yedi yeni bakan kabineye alındı.[32] Şimdi kabine daha dengeli ve bir bütün olarak partiyi daha çok temsil ediyordu. Meclis Grubu'nun hoşuna gitmedikleri söylenen bakanlar uzaklaştırılmıştı.

Ne var ki, 1967'de parti içinde Demirel'e muhalefet açıkça ideolojik bir biçim aldı. Profesör Turan'ın yönettiği sağ kanat hizbi, Demirel'i "Sola kaymak"la, çıkar gruplarının avucuna girmek ve onların talimatlarına göre iş görmekle suçladı. Ekonomik politika programa uygun değildi ve halk kitlelerinden çok dar çıkarlara hizmet ediyordu. Partinin dine karşı tutumuna gelince, CHP'ninkiyle aynıydı. Dahası, "yıkıcı akımlar"a (sol gruplar) müsamaha gösterilirken, "milliyetçi unsurlar" (yani sağcı gençlik hareketi) baskı görüyordu.[33] Turan bu suçlamalarını sürdürdü ve Ekim'de disiplini ihlal ettiği için partiden ihraç edildi.[34]

Osman Turan'ın Demirel eleştirisi, çok partili dönemin ekonomik politikalarının sonucunda ortaya çıkmaya başlayan çelişkilerin tezahürü olarak anlamlıydı. Kimi alanlarda bir tekel niteliği kazanan geniş ölçekli modern kapitalizm nihayet oluşuyor ve bütün ülkede etkisini hissettiriyordu. Vehbi Koç, Kazım Taşkent ve Sabancı ailesi gibi şahısların önderlik ettiği küçük bir kapitalistler grubu -Türkiye standartlarına göre büyük- bu yönelimden yararlanabilmişti. Fakat Anadolu'nun bağımsız küçük tüccarlarının, esnaf ve sanatkarlarının bu modern sektörle rekabet ederek yaşamaları güçtü.

32 Diğer yeni bakanlar şunlardı: Hüsamettin Atabeyli (Devlet), Vedat Ali Özkan (Sağlık), Ahmet Türkel (Ticaret), İlhami Ertem (Eğitim), Orhan Alp (Bayındırlık), Turgut Toker (Köy İşleri). Bkz. *Milliyet*, 2 Nisan 1967 ve Öztürk, *Hükümetler*, 609-10.

33 *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1967, Osman Turan'ın konuşmasından aktarma.

34 *Milliyet*, 31 Ekim ve 1 Kasım 1967.

Demirel, bunların durumunu gördü ve kendilerine örgütlenmelerini söyledi. Önemli bir kesimi oluşturuyorlardı ve bu nedenle siyasi olarak önemliydiler. "Memleketimizde," diyordu Demirel, "birbuçuk milyon esnaf var; bu beş altı milyon insan demektir. Kendine yeterli, tecrübeli, bilgili ve becerili insanlar, demokratik düzende bir güçtür. Bugünün küçük esnafı yarın fabrika sahibi demektir."[35] Kalkınmaları için kendilerine örgütlenmeleri söylendi ve bol kredi sözleri verildi.

Bu bir buçuk milyonun sadece bir avuç kadarı rekabete dayanıp fabrika sahibi olacaktı. Geleneksel Türk gazoz sanayinin durumu, olabilecek olanın bir işaretiydi. Coca-Cola ve Pepsi-Cola gibi uluslararası devlerin denetiminde olan modern meşrubat sanayi, yerli sanayiyi fiilen kentlerin dışına sürmüştü ve 1966'ya gelindiğinde kasabaları tehdit ediyordu. Gazoz imalatçıları, bu gelişmeler ışığında Ticaret Odası'yla kendi geleceklerini görüşmek üzere İstanbul'a bir heyet gönderdiler. Bu alandaki yabancı yatırımı durdurulmazsa, yaklaşık 60-70 milyon TL sermayeye sahip (o zamanın kuruna göre 6-7 milyon dolar) gazoz sanayi batacaktı.[36]

Artık çok geçti ve cumhuriyetin kuruluşundan bu yana bütün Türk hükümetlerinin izlemiş olduğu eğilimi tersine çevirmeye çalışmak herhalde abes olurdu. Küçükler, kapitalizmin sunağında kesilecek kurbanlık koyunlardı. Altı ay sonra, Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu Beşinci Genel Kongresini topladığında, üyeleri kaderlerini kabullenmişti ve hükümetten sadece sendikalı işçilerinkine benzer sosyal güvenceler ve haklar istediler.[37]

Ekonomiyi kapitalizm yoluyla geliştirmeye inanan herhangi bir partinin bu insanlar için yapabileceği hiçbir şey yoktu. Yine de bir baskı grubunu oluşturuyorlardı ve siyasi olarak bilinçliydiler, bu nedenle de seçimlerde

35 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1966.
36 Ibid., 4 Aralık 1966.
37 Ibid., 31 Temmuz 1967, 7.

etkiliydiler. Bütün partiler onların oyu için yarışırdı ve bu grubun nereye oy vereceği belirsizleştiğinde bu durum, Türkiye'nin parlamenter demokrasisinde bir istikrarsızlık unsuru olurdu.

Yine de Demirel'in parti içindeki konumu güçlü kalmaya devam etti. 29 Kasım 1968'de Ankara'da toplanan Dördüncü Genel Kongrede tam denetimi ele geçirdi -iç muhalefet Demirel'e meydan okuma açısından daha iyi örgütlü olmasına karşın. Ocak 1968'de eski DP'liler, görünüşteki amacı DP üyelerinin siyasi haklarını savunmak olan Celâl Bayar'ın önderliğinde Bizim Ev olarak bilinen siyasi bir kulüp oluşturmuştu.[38] Gerçekte amacı Demirel'in partideki konumunu zayıflatmak olan bir baskı grubuna dönüştü. Demirel'in ustalıkla kaçındığı eski DP'lilere siyasi haklarının iadesi sorunu, Bayar'ın kızı ile Samet Ağaoğlu'nun eşinin AP'den istifasına yol açtı. Bayar da, eski DP taraftarlarından Ekim 1969 genel seçimlerinde oy kullanmamalarını isteyen bir talimat yayınladı.

Demirel seçimi kazandı, fakat oyları azalmıştı; karlı çıkanlar yüzde 5.6 oy alan bağımsızlardı. Katılım oranının, yüzde 71.3'ten yüzde 64.3'e düşüşü de Demirel için eşit derecede bir tehlike işaretiydi. Partideki denetimini daha da güçlendiren egemenliğine ve seçim zaferine karşın Demirel, çıkarlarını koruduğunu söylediği insanların, yani iş dünyasının güvenini yitiriyordu.

Türkiye'de hızlı toplumsal ve ekonomik dönüşümün sonuçlarından biri, kapitalizmi benimseyen partilerin parçalanmasıydı. 1960'ların sonlarında, TİP ve bir ölçüde Birlik Partisi dışında bütün partiler kapitalizmi destekliyordu, fakat yaklaşımları itibariyle birbirinden ayrılıyorlardı. Örneğin CHP, partilere ve devlete bırakılması gereken siyasete kapitalistlerin doğrudan karışmaması gerektiği görüşünü savunuyordu. Diğer yanda AP, siyasi iktidar mücadelesine ve politikaların oluşturulmasına kapitalistlerin doğrudan katılması gereğine inanıyordu. Belki de temel ayrım buydu ve bu du-

38 *Milliyet*, 15 Ocak 1968.
39 *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1969.

-um, politika ve ekonomiye yaklaşımda AP'yi daha az bürokratik yapıyordu. Adalet Partisi büyük işadamlarının sözcüsüydü; CHP bütün yelpazeyi temsil etmeye çalışıyor ve sonunda hiçbirini temsil edemiyordu. Küçük partilerin konumu ve kaderi, büyük kardeşlerin başarı ya da başarısızlığına bağlıydı; esnaf ve sanatkarların gereksinmelerini yansıtan böylesi partiler, "kapitalist"e karşı onların sözcüsü gibi davranıyorlardı. CKMP ve MP gibi küçük partilerin konumu hep belirsiz olmuştur. Fakat Alparslan Türkeş'in liderliğinde 9 Şubat 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi adını alan CKMP, tekelci kapitalizme ve sendikalara karşı militan, Poujadist* bir parti olmaya çalıştı.[40]

Sağın parçalanması Demirel'in başarısızlığıydı. Grevlere yol açan işçi sınıfı militanlığıyla ve üniversiteleri felç eden ve anarşi ve istikrarsızlık atmosferi yaratarak sokaklara taşan öğrenci hareketiyle uğraşmadaki yeter-

40 Fransız politikacı Pierre Poujade'ın adına atfedilen siyasi çizgi. Poujade 1953'te Esnaf ve Zanaatkarları Koruma Birliğini (UDCA) kurdu. Orta tabakaların çeşitli kesimlerine özgü sorunları tahrik ederek parlamento karşıtı ve aşırı milliyetçi bir konuma gelen UDCA aşırı sağ bir siyasi çizgiye oturdu –çn.

* Alparslan Türkeş ile görüşme. Bu grubun tekelci kapitalizme yönelik tutumunun güzel bir örneği, Toker'in *Sol ve Sağ*. 105'te aktardığı *Yeniden Milli Mücadele* 54, 9 Şubat 1971'de veriliyor: "Mali sermaye menşei ve gayesi itibariyle gayrimilidir. Bankalar, sigorta şirketleri ve bağlandıkları mali trôstler milli ekonominin can düşmanıdırlar. Gerçekte mali sermaye ile milli ekonominin bütün unsurları arasında ziddiyet vardır. Mali sermaye banka soygunları, borsa oyunları ve her türlü sahtekarlıkla milli ekonomiyi ve unsurlarını zayıflatmak ve yok etmekle meşguldür. Mali sermaye istihlak ekonomisini hızlandıran kukla teşebbüslerle Türkiye'nin bütün imkanlarını sömürmektedir. Lüks ve israfı hızlandıran tesisler (Coca-Cola, Fanta vb.), milli serveti sömüren kuruluşlar (*madenlerin* yağması) ile milli zenginliği kendine tabi hale getirmektedir. Gayrımilli sermayenin hareketlerine iştirak edip büyük kârlar temin eden, ona suç ortaklığı eden bir mutavassıt zümre de vardır. Bunlar bir kısım hainlerdir. Şu halde, milli ve gayrimilli ekonomi arasındaki çarpışma beynelmilel sermaye ve yardakçıları ile millet arasındadır. Gerekli olan sosyal tabakalarda gayrimilli ekonominin yardakçılarının tesirini tespit ve hücundur."

sizliğini de gösterdi. Bağımsız bir dış politika için ABD Altıncı Filosunun ziyaretine karşı kanlı gösterilerle kendini açığa vuran ulusalcı sol patırtıları da susturamamıştı. Türk toplumunun bütün kesimlerinde gerilim ve güvensizlik yaratan yüksek enflasyonu da kontrol edememişti. Durumun üstesinden gelemeyen Demirel, kendi sorunlarının suçunu İkinci Cumhuriyetin kurumlarına attı. Siyasi istikrarsızlık yarattığını iddia ettiği Seçim Kanunu'nu değiştirdikten sonra, liberal karakteri sol tarafından istismar edilip kötüye kullanıldığını iddia ettiği Anayasa'ya, titizliği Meclis'in yasama görevini yerine getirmesini fiilen olanaksızlaştıran Anayasa Mahkemesi'ne ve devlet içinde devlet halini alan TRT'ye dikkatini yöneltti.

Mayıs 1968 başlarında, Türkiye işadamlarının Demirel'in politikalarına ciddi çekinceler koymaya başladığına dair işaretler vardı. Odalar Birliği'nin 18 Mayıs 1968 tarihli bir toplantısında, "Türkiye'nin Avrupa ve Amerika'nın bir açık pazarı haline geldi"ğini ileri süren Necmettin Erbakan önderliğindeki bir grup, Demirel'in politikalarını eleştirdi. Epeyce sert tartışmadan sonra, Birliğin Başkanı Enver Sırrı Batur, "bu ekonomik düzen değiştirilmeyecek" diye ilân etti.[41]

Bir yıl sonra, 24 mayıs 1969'da, Profesör Erbakan Sanayi ve Ticaret Odaları Birliği Başkanlığı seçimlerinde, Anadolu tüccarlarının oylarıyla Batur'u yenilgiye uğrattı.[42] Demirel için bu gerilemeden daha da önemlisi, Türkiye'nin önde gelen sanayicisi Vehbi Koç'un yaptığı konuşmaydı. Koç, gerekli önlemler alınmadığı takdirde rejimi tehlikeye sokacağını iddia ettiği büyüyen ekonomik kriz tehlikesini ifade etti. AP yönetimine güveni kalmadığını itiraf etti.[43] Demirel'in AP'sine uygun bir alternatife gereksinim duyulduğunu ileri sürdü. Bu alternatif başka bir siyasi parti olabilirdi;

41 *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1968.

42 Bkz. kronoloji, Servet Ediboğlu ve diğerleri, ed. *Salnâme 1390/1970 Yıllığı* (1970), 29-30, 36-39 ve 45; *Milliyet* 1970, 155-7.

43 "Odalar Birliği Kavgası," *Emek*, 16 Haziran 1969, 3'te Kurthan Fişek'in aktardığı Vehbi Koç'un konuşması.

ve eğer buna uygun bir parti yoksa, partiler üstü bürokratik-teknokratik bir hükümet alternatif olabilirdi.[44]

Demokratik Parti'nin Doğuşu

Genel seçimden sonra, akıntı hızla Demirel'e karşı dönmeye başladı. Yeni kabinesinin bileşimi, Nisan 1967'de sağladığı uzlaşmanın bozulduğunu ve muhaliflerin yine denetiminden çıktığını gösteriyordu.[45] Üç gün sonra,. hükümet programını görüşmek üzere Meclis ve Senato Grupları ortak toplandığında ve 146 muhalif üye toplantıya katılmayı reddettiğinde, bu durum doğrulandı.[46] Aralık sonuna gelindiğinde, Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli'nin gelecek kongrede Demirel'in liderliğine meydan okuyacağına dair haberler vardı.[47] Ocak 1970'te iki muhalifin ihraç edilmesine yol açan disiplin cezaları, krizi olgunlaştırdı. Hepsi de Genel İdare Kurulu üyesi olan bazı önde gelen muhalifler, sorunun tartışıldığı toplantıyı terk etti.[48] 4 Şubat'ta, bunlardan dördü ve Cihat Bilgehan Genel İdare Kurulundan isti-

44 İbid. 12 Mart 1971'i izleyen gelişmeler açısından bu bir kehanetti.

45 Bu kabinede Demirel, Maliye, İçişleri, Ulaştırma ve Sanayi bakanlıklarını kaybeden partinin sağ kanadını ihmal etti. Sadece dört bakan (Atabeyli, Topaloğlu, Çağlayangil ve Özkan) yerini korudu; diğerleri değişti. Demirel 15 yeni bakan kabineye aldı: Gürhan Titrek ve Turhan Bilgin (Devlet), Yusuf Ziya Önder (Adalet), Mesut Erez (Maliye), Prof. Orhan Oğuz (Eğitim), Turgut Gülez (Bayındırlık), Ahmet Dallı (Ticaret), Ahmet İhsan Birincioğlu (Gümrük ve Tekel), Nahit Menteşe (Ulaştırma), Selahattin Kılıç (Sanayi), Necmettin Cevheri (Turizm ve Tanıtma), Hayrettin Nakipoğlu (İmar ve Iskan), Turhan Kapanlı (Köy İşleri), Hüseyin Özalp (Orman, yeni bakanlık), İsmet Sezgin (Gençlik ve Spor, yeni bakanlık). Bkz. Türk basını, 4 Kasım 1969 ve *MEJ XXIV/I* (1970), 69.

46 *Milliyet*, 7 Kasım 1969.

47 *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1969.

48 *Son Havadis*, 8 Ocak 1970; *Milliyet 1970*, 30-48. Terk edenler: S. Bilgiç, F. Sükan, Mehmet Turgut, Cevat Önder, Ali Naili Erdem, Talat Asal ve Yüksel Menderes.

fa etti ve tam bir hafta sonra Demirel'in bütçe tasarısı Meclis'te yenilgiye uğradı ve bu yenilgi onu istifa etmek zorunda bıraktı.[49]

Demirel'e yöneltilen temel suçlama, onun yönetiminde AP'nin, kendi kliğinin hakim olduğu bir parti halini almış olmasıydı: bu nedenle Parti Genel Başkanı olarak değiştirilmeliydi. Ne var ki, Cumhurbaşkanı Sunay, yeni kabine kurma görevini yine Demirel'e verdi ve Demirel, istifa etmek zorunda kalan kabinenin tamın tamına aynısını sundu. Hükümete karşı oy kullanabilecek 41 muhalif milletvekiliyle Demirel'in durumu her zaman tehlikedeydi. Muhalifler güçlerini göstermişti; artık mesele Demirel'in konumunu zayıflatmak ve Ekim'de toplanacak Genel Kongrede onu yenmekti. Bu arada, Demirel'i rüşvet olaylarına karışmak ve kardeşlerine geniş krediler kazandırmak için nüfuzunu kullanmakla suçlayarak itibarını zedeleme kampanyası başlattılar.[50] Beşinci Genel Kongrenin sonucuna bakılırsa, Demirel'e karşı kampanya çok az tahribat yarattı; parti üzerindeki denetimini korudu.[51]

Muhaliflerin, Demirel'i istifaya zorlamak için oynayabilecekleri tek kartları kalmıştı: Meclis'i Demirel'e yöneltilen rüşvet suçlamalarını soruşturmaya ikna etmeyi başarmak. Bu istek AP çoğunluğu tarafından zaten reddedilmiş ve sonra Anayasa Mahkemesi de geri çevirmişti. 16 Aralık'ta konu tekrar Meclisin önüne getirildi ve 17,5 saatlik bir tartışmadan sonra, 276'ya karşı 309 oyla yine reddedildi.[52]

1970 yazının başlarında muhalifler AP'den ayrılıp yeni bir parti kurmadan söz etmişti. Fakat, partiyi ele geçirmeyi ve birliği korumayı tercih ederek, Demirel'i düşürmeyi başaramama durumunda bunu yapmaya karar verdiler. Bunun olanaksız olduğu anlaşılınca, Demirel'e karşı bir soruştur-

49 Türk basını, 5, 12, 14 ve 15 Şubat 1970; DP, 72'ler Hareketi, bu konuyu da ele alıyor. Bkz. Milliyet 1970, 30. Beş kişi, Bilgiç, Turgut, Sükan, Asal ve Menderes'ti.

50 *Milliyet*, 16 Şubat 1970. *Günaydın*, konuyu kamuoyuna duyurdu ve Demirel'e karşı bir soruşturma açılmasını istedi.

51 Türk basını, 22-4 Ekim 1970.

52 *Milliyet*, 17 ve 18 Aralık 1970. Ayrıca bkz. AP broşürü olarak yayımlanan *Soruşturma İstiyorum* (Ankara, 1971) ve *Soruşturmanın İçyüzü* (Ankara, 1971). 12 Kasım 1971 tarihli Demirel'in konuşması. Muhalifler olayı için bkz. DP broşürü, *Demirel'den Hesap Soralım* (Ankara).

ma açılması önergesinin reddedilmesinin ertesi günü, 18 Aralık'ta, Demokratik Partinin (DP) kuruluşunu ilân ettiler. 19 Ekim'de Meclis Başkanlığından ve 13 Kasım'da AP'den istifa eden Ferruh Bozbeyli partinin Genel Başkanı seçildi.[53]

Adalet Partisindeki anlaşmazlık, salt Demirel'e düşmanlığın, ya da bir liderlik mücadelesinin sonucu değildi. Aynı zamanda, elliler boyunca egemen olan ve şimdi sınai sektörün genişlemesine yol vermek zorunda olan tarımsal ve ticari sektörlerde hızlı toplumsal ve ekonomik değişimle belirginleşen on yılık gelişmenin bir sonucuydu da.

Muhalifler, İsmail Cem'in çözümlemesinin gösterdiği gibi, gerileyen sektörlere, özellikle Demirel'in toprak ya da tarım reformu ve tarım gelirlerinin vergilendirilmesi gibi önlemlerle ekonomik yapının modernleşmesini hızlandırma planlarına karşı çıkan toprak ağalarına ve yerel mütegallibeye mensuptular. Demirel'e böylesi reformları uygulama izni verilseydi, bu gruplar da, Anadolulu esnaf ve sanatkarları kadar tarih dışı olurdu. Bu nedenle, Demirel'in "20. yüzyıl kapitalizmi"ne karşı siyasi bir koalisyon oluşturmak için bu unsurları bir araya toplama çabası şaşırtıcı değildir.[54]

DP'nin kuruluşundan sonra AP'den ayrılmalar oldu ve Demirel Meclis'teki çoğunluğunu kaybetti. Konumu bütünüyle aşınmış ve bir "istikrarsızlık faktörü" olmuştu. 13 Ocak 1971'de Cumhurbaşkanı Sunay, "bütün kurumları karşısına almış olduğu için, Demirel'in bir süre geri çekilmesi faydalı olurdu... [fakat] sadece tavsiye yetkim vardı" diyerek kişisel görüşünü ifade etti. 27 Mayıs örneğine ve Yunanistan'daki duruma bakan

53 *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1970. DP, 72'ler Hareketi, yeni partinin 69 kurucu üyesinin adlarını verir. Ayrıca bkz. *Milliyet 1970*, 157-8 ve Muzaffer Sencer, *Sosyal Temeller*, 373-81.

54 İsmail Cem ve Ali Gevgilili'nin, 7 Mart ve 1 Temmuz 1970 tarihli Milliyet'teki köşe yazıları. İki makale de Milliyet 1970, 39 ve 42'de yeniden yayımlandı. Gevgilili, 1945'te toprak reformuna karşı muhalefeti Adnan Menderes'in yönlendirdiğini belirtir. Bir kuşak sonra oğlu Yüksel Menderes yeni DP'nin saflarındaydı. Ayrıca bkz. Besim Üstünel'in Demirel'in ekonomik politikasını ve anlamını değerlendirmesi, *Ulus*, 13 Eylül 1970.

komutanlar, kesinlikle demokrasiden uzaklaşmayacaklarını söylediler; böylece Demirel hükümetinin iki ay daha topallamasına izin verdiler.[55]

Haftalar geçerken, Demirel'in fiilen bütün otoriteyi yitirmiş olduğu açığa çıkmaya başladı. Bütünüyle olaylar tarafından yönlendiriliyordu ve geriye, komutanların gölgesine sığınmak zorunda kaldı. Şehir gerillaları kaçırdıkları dört Amerikalı görevliyi serbest bıraktığında, Amerikan Büyükelçisi William Handley'in Başbakan Demirel'e değil, muhalefet lideri İsmet İnönü'ye teşekkür etmesi dikkate değerdir. Bu durum basının gözünden kaçmadı.[56] Şubat'ta Demirel, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* muhabirine, kendisine yeni bir yönetim yetkisi verecek erken bir genel seçim olasılığından söz ediyordu. Fakat seçim olmayacaktı. Partideki bölünmeden sonra bile, partide Demirel'in istifasını isteyen grupların bulun-duğuna dair haberler vardı. Demirel'in yerini alması beklenen aday, silahlı kuvvetlerin de kabul edebileceği Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu'ydu. 8 Mart 1971'de bu sorunun tartışıldığı bir toplantı yapıldı, fakat Demirel, Aydın Yalçın'ın önderlik ettiği geriye kalan muhalifleri, parti birliğini bozmaya kararlı muhalifler olarak bertaraf edip denetimini koruyabildi.[57] Dört gün sonra, komutanlar Cumhurbaşkanı Sunay'a, Meclis ve Senato Başkanlarına muhtıralarını verdiler ve Süleyman Demirel istifaya zorlandı. Demirel'in ve partisinin geleceğinin sonraki dönemde ne olacağı çok kuşkuluydu.

55 Aydın Yalçın Cumhurbaşkanı Sunay'la görüşmesini 1 Haziran 1971'de AP Meclis Grubuna bildirir. Bkz. *Cumhuriyet*, 2 Haziran 1971.

56 İbid., 12 Mart 1971. *Cumhuriyet*, 11 Mart'ta komutanlar, ABD Büyükelçisi Handley ve CIA Şefi Richard Helms arasında bir toplantı yapıldığına dair söylentileri de bildirir. Toplantının, ABD Büyükelçiliğinde yapıldığı söyleniyordu

57 *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1971, görüşmeyi aktarıyor.

58 *Milliyet*, 9 Mart 1971. Aydın Yalçın'la görüşme.

"Yeni" CHP'nin Evrimi "Eski Muhafız" İnat Ediyor, 1960-1965

27 Mayıs 1960 Darbesi, siyasi faaliyetlerle birlikte, 1957'den beri CHP'de süre gelen gelişmeleri de dondurdu. Partide büyük bir coşku vardı; bir gecede kovuşturma ve kapatılma olasılığı tahdidi altında bir parti olmaktan, ara rejimin politikaları üzerinde dolaylı fakat belirleyici bir etkide bulunan bir partiye dönüşmüştü. Milli Birlik Komitesi'nin bazı üyeleri, özellikle Türkeş, İnönü'ye karşıydı ve hemen Komite'den uzaklaştırıldılar; onlar Komite'deyken bile, birçoğu CHP'nin politikalarına ve düşüncelerine sempati duyan siviller (profesörler ve teknokratlar) aracılığıyla parti etkili olabildi. İkinci Cumhuriyet'in özelliklerinden birçoğunu (iki meclisli parlamento, nispi temsil, Anayasa Mahkemesi ve ekonomik planlama) CHP önermişti. Bunlar tesadüfi değildi; çünkü, İkinci Cumhuriyetin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan Kurucu Meclis'e CHP'liler hakimdi. CHP'liler *darbeden* bir zarar gördüyse, o da, ülke daha 27 Mayıs'ın şokundan kurtulmadan erken bir genel seçim yapma basiretsizlikleriydi.

Ordunun iktidarıyla birlikte İnönü, partide mutlak denetimi sağlayabildi. Bir güç ve istikrar faktörüydü, fakat liderliği, muhafazakarlığa ve durgunluğa da neden oldu. Ne var ki, parti 27 Mayıs hareketinin yarattığı dinamizme de bütünüyle aldırmazlık edemezdi; bu nedenle, siyasi faaliyetlere yeniden izin verilir verilmez, emekli subaylar ve akademisyenler kadar gençleri ve öğrencileri de saflarına çekmeye başladı; gençliğin partiye kaydedilmesinin özellikle önemli olduğu anlaşıldı.[59] Fakat bu hareketlenmelerin dışında, CHP'liler partilerinin niteliğini değiştirme konusunda hiçbir çaba göstermediler. Subay ve akademisyenler üzerine vurgu, partideki geleneksel "sivil-asker-aydın" unsurunu güçlendirmek istediklerini gösteriyor.

59 *MER 1961*, 533-4.

15. Kurultay (24-28 Ağustos 1961) tutanakları, CHP'nin üst kademelerinde çok az şeyin değiştiğini gösterir. Bir CHP sempatizanı şunları belirtiyordu: "Bir buçuk yıllık ihtilâl rejiminin sona ermekte bulunduğu ve genel seçimlerin yaklaştığı, böyle nazik bir devrede toplanan 15 inci kurultaydan, selamet ve istikrar arayan vatandaşların bekledikleri pek çok şey vardı. İktidar, Cumhuriyet Halk Partisinde görüküyor ve partinin izleyeceği yeni politika, vatandaşlar arasında merakla bekleniyordu... 24 Ağustos 1961 Perşembe günü Ankara'da... toplanan Kurultay, şahsi çekişmelere sahne olmakla başladı ve öylece bitti."[60]

Giritlioğlu'nun işaret ettiği rekabet, ellilerde tanık olduğumuz İnönü-Gülek çekişmesiydi. 1959'da Genel Sekreterlikten uzaklaştırılan Gülek, geri gelmeye kararlıydı. Kendi propagandasını yaptığı *Tanin* gazetesini yayımlayarak İnönü ile yarışı için zemin hazırlamaya başladı. Fakat, taraftarları kongreye hakim olsa da, İnönü'nün dengi değildi. İmalı "ya ben ya Gülek" ültimatomuyla birlikte İnönü'nün istifa tehdidi, sorunu kökünden halletti. İnönü, yeniden Genel Başkan seçildi ve adayı İsmail Rüştü Aksal, 335 oya karşılık 957 oy alıp Gülek'i yenilgiye uğratarak Genel Sekreter seçildi; Gülek, Genel İdare Kurulu'na bile seçilemedi.[61]

Hiziplerin tutumu nedeniyle parti zayıflamıştı ve İnönü bile, birlikten çok bir dağılma faktörü haline geldi. İhtilal, Türkiye için yeni bir dönemin müjdecisi olmuş olabilir, fakat eski tarzını devam ettiren CHP için değil. 1961 genel seçiminin sonuçları, bu seçimlerde 1957'dekinden daha kötüsünü yaparak seçmenin CHP yönelik soğukluğunu gösterdi.[62]

İnönü başkanlığındaki üç yıllık koalisyonlar dönemi, daha fazla tahribata neden oldu. Partinin savunduğu reformların sürekli sulandırılması, partinin konumunu zayıflattı ve pek çok genç taraftarı ayrılıp İşçi Partisine geçti. Bu yıllarda CHP bölündü ve karıştı, Kasım 1963 yerel seçimlerinin

60 Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 236.

61 İbid., 236-9; *MER 1961*, 534.

62 Partinin başarısızlığından İnönü'yü sorumlu tutan Karaosmanoğlu, *45 Yıl*, 258-63; Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 260-5.

kanıtladığı gibi, talihini seçmen desteğiyle yeniden canlandırmak için hiçbir şey yapamadı. Parti tabanı, parti örgütü ve hükümetle anlaşmazlığa düştü. Muhalefet yıllarında parti, iktidara gelir gelmez geniş ve radikal bir reform pragramını uygulamaya sokacağını vaat etmişti. Taban, şimdi harekete geçmek için bastırıyordu; fakat CHP koalisyonları böyle bir programı uygulamaya koyamadı. Hükümet, sadece, örneğin toprak reformu gibi temel reformları gerçekleştirememekle kalmadı, ülke fiilen daha büyük bir muhafazakarlığa doğru gidiyordu. Parti, lafta reformcular kötü ününü kazandı: sürekli reform sözü vererek gerçekte reformları başarılı bir şekilde sabote ediyordu. Daha sonra partinin, Adalet Partisi'nin şu yanıtıyla sık sık karşı karşıya kalmasının nedeni budur: "Niçin eleştiriyorsunuz [önerimizi]? Daha önce siz de bu kanunu ertelemiştiniz." [63]

Yerel seçimlerdeki (Kasım 1963) ve kısmi Senato seçimlerindeki (Haziran 1964) gerileme CHP'yi, AP'den farklılığını gösterecek bir imaj yaratmak ve TİP'in sosyalizmine bir alternatif oluşturmak için, politikalarını yeniden gözden geçirmeye zorladı. Parti, bir kez daha eski reformist retoriğine, Kemalist imaja geri döndü. Kendisini bir reform partisi olarak ilân etti. Konya'da izleyicilerine seslenen Turhan Feyzioğlu şunları söylüyordu: "Reform tedbirlerinden yana olmayanlar, Türk milletinin mutlu ve ileri bir toplum haline gelmesine karşı koyan insanlardır... Adımız üstümüzde, halkın partisiyiz. Sosyal adalete inanıyoruz. Sosyal adaleti gerçekleştirmek, komünizmi yenmenin tek çıkar yoludur. Sosyal adaletten bahsetmeyi bile günah sayacak kadar dünyadan habersiz geri düşüncelerin karşısındayız." Bursa'da, Parti Genel Sekreteri Kemal Satır, "Bir odacı ayda aldığı 200 liradan vergi öderken, bir büyük

63 Çetin Allan, *Ben Milletvekili Iken* (1971) kitabında Nuri Bavar'dan aktarma yapar. Nadir Nadi, "Eskisinin Kopyası," *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1966'da, Ferit Melen'in AP'yi -daha önce Maliye Bakanıyken (1962-1965) kendisinin hazırladığı bütçelerin bir kopyası olan bütçeyi- eleştirdiğini belirtti. Nadir Nadi şu sonuca varıyordu: "Türkiye'de iktidar değiştigi halde, sosyal ve ekonomik görüş aynı kaldı, hükümetin politikasını yansıtan bütçe, hükümetten hükümete degismiyor.

müstahsil vatandaşımızın 100 binlerce lira kazanarak vergi ödememesi bu memlekette sosyal adaletin dibine dinamit koymaktan farksızdır" diyordu.[64]

16-18 Ekim 1964'te toplanacak 17. Kongrenin, bir başlangıç olması istendi. Bir "aydın kongresi" olacaktı ve ilk kez partinin gençlik ve kadın kolları katılıyordu. En anlamlı özellik, kongrenin kabul ettiği *"İleri Türkiye Ülkümüz"* başlıklı deklarasyondu. Deklarasyon, parti ilkelerini modernleştirmek ve çağdaş gereksinmelere uygun hale getirmek niyetiyle, CHP'nin iki yükselen yıldızı Turhan Feyzioğlu ve Bülent Ecevit tarafından hazırlanmıştı. Toprak reformu, sosyal adalet, sosyal güvenlik, ekonomik kalkınma, "demokratik" devletçilik, eğitim, laiklik, güzel sanatlar, milliyetçilik ve gençlik gibi konuları ele alıyordu. Ancak uygun sosyo-ekonomik politikalarla, diyordu deklarasyon, "aşırı sağ"a ve "aşırı sol"a engel olunacaktı.[65]

Gözlemciler, İnönü'nün partisinin altmışların meydan okumalarına nasıl tepki göstereceğini ve ölmekte olan yapısını canlandırmak için hangi önlemleri alacağını görmek için büyük bir ilgiyle gelişmeleri izledi. Sonuçlar iç açıcı değildi. Kongre eski klişeleri tekrarladı ve iktidardayken gerçekleştiremediği reformları vaat etti. Genel Sekreterliğe Kemal Satır'ın, Genel Sekreter Yardımcılıklarına Sırrı Atalay ile Cihat Baban'ın seçilmesi, partinin, reform lafları etmesine karşın, muhafazakar niteliğini korumaya kararlı olduğunu gösterdi.[66]

Parti, Ortanın Soluna Geçiyor

Şubat 1965'te İnönü hükümeti yenilgiye uğradıktan sonra, parti daha çok radikalleşti ve Ekim'de yapılacak genel seçimler temel gündemini oluşturdu. Ne var ki, partide "Sola dönüş"e karşı güçlü bir tepki vardı. Bülent

64 Her iki aktarma da *Cumhuriyet*'ten 13 Nisan 1964.
65 Giritlioğlu, *Halk Partisi II*, 338-40; Kili, *Kemalism*, 188-90.
66 *Milliyet*, 21 Ekim 1964.

Ecevit'in Mayıs'ta partinin gençlik kongresinde, millileştirmeye işaret ederek yaptığı konuşma, yeni yönelimin açık bir göstergesiydi. "Ondört-er"den üçünün partiye alınması, radikallerin partiye katılmasına açık bir davetti.[67] Fakat tepki, aynı zamanda muhalefet partilerinin CHP'nin reformizmini, özellikle Türkiye siyasi yelpazesindeki konumunu belirlemek için "ortanın solu" sloganını benimsedikten sonra, nasıl istismar edebileceklerinin de bir göstergesiydi. CHP'liler hemen savunma konumuna geçti.

"Ortanın solu" terimi, İnönü'nün 29 Temmuz 1965 tarihli Milliyet'te yayımlanan demecinde kamuya açıklandı. Bundan kaynaklanan anlaşmazlığın maliyetinin son derece pahalı olduğu 10 Ekim seçimlerinde anlaşıldı. Muhalefet partileri, özellikle AP, hemen sloganı CHP'ye karşı bir silah olarak kullanmaya başladı. *Alice Harikalar Diyarında*'yı anımsatan bir mantıkla, ortanın solunda olmak solun ortasında olmak olarak açıklandı; "Moskova" sözcüğüyle koşullu bir anti-komünist tepki yaratmak amacıyla "Ortanın Solu, Moskova Yolu" tekerlemesi tekrarlandı. "Demokrat"ın "kır at"la simgeleştirildiği bir ülkede başka türlü de olamazdı.[68]

CHP'liler, sosyalist rakipleri TİP'in konumunu zayıflatmak için tasarladıkları kendi oyunlarına geldiler. "Ortanın solu"nu açıklamak zorunda kaldılar; ancak din ve özel mülkiyet gibi geleneksel faktörleri kullanan karşı propagandanın çok fazla etkili olduğu kırsal kesimde bunu açıklamanın güç olduğu anlaşıldı. Kentsel alanların dışında çok az insan, Norveç, İsveç, Fransa, İngiltere ve Almanya'nın komünist olmadığı fakat "ortanın solu hükümetler" tarafından yönetildikleri düşüncesiyle teselli buluyordu.[69]

67 *Ulus*, 14 Mayıs 1965, Amasya Milletvekili Kemal Karan'ın demecini veriyor. CHP'ye katılan üç kişi, Orhan Erkanlı, Orhan Kubibay ve İrfan Solmazer'di. Karan'ın tepkisi, Türkiye'de bugün var olan radikalizm ile solculuğu birbirine karıştırmanın bir göstergesidir. Üçünün de sosyalizme yönelik hiçbir eğilimi yoktu; hatta Solmazer, 1967'de ayrılıp Güven Partisine geçti.

68 Bülent Ecevit, *Ortanın Solu* (1966), 11-13'te bu konu en iyi şekilde tartışılıyor.

69 Nihat Erim'in demeci, *Milliyet*, 8 Ağustos 1965. Kırsal nüfusun olumsuz tepkisi için bkz. *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1965.

İnönü'nün partiyi gençleştirmek için aldığı gençlerden biri olan Ali İhsan Göğüş açıklamaya çalışıyordu: "Ortanın solu Ahmet, Mehmet meselesi değil, bu ülkenin meselelerinin halli davasıdır. Sol kelimesi, iddia edildiği gibi komünizmin bir işareti değildir. Komünist, "kahrolsun komünizm" demekle değil, akıl yoluyla önlenir."[70] Son olarak, seçimlerden üç gün önce İnönü, radyo konuşmasında "Devlet, Anayasa ve CHP, hepsi ortanın solundadır"[71] diyerek partisinin tutumunu yumuşatmaya karar verdi.

Seçim parti için bir felaket oldu; fakat artık geriye dönüş yoktu. Parti, sadece radikal bir politika izleme niyetini açıklamakla kalmamış, aynı zamanda, böyle bir politikayı temsil eden Bülent Ecevit gibi genç radikalleri de öne çıkarmıştı. Başlangıçta slogan, sadece bir seçim tılsımı olarak kabul edilmişti; zira peş peşe seçim başarısızlıklarından sonra muhafazakar unsurlar hiçbir alternatif sunamamıştı. CHP'lilerin daha önce yaşadıklarından daha kötü olan seçim yenilgisi, sloganı ve onun ifade ettiği politikayı gözden düşürdü ve partiyi iç anlaşmazlıklara bölünmüş bir durumla baş başa bıraktı.

Ortanın solu tutumunu benimsedikten sonra CHP'nin durumu, 20 yıl önce toprak reformu kanun tasarısını Meclis'ten geçirdikten sonraki durumuna benziyordu. Her iki durumda da, statükocu güçler, yükselen reformizm dalgasını kırmak için seferber oldu. Birincisinde, anlaşmazlık DP'nin kurulmasına yol açmıştı; 1965'te olayların seyri henüz belli değildi. Fakat statükocu güçler inisiyatifi ele geçirip partideki radikal-reformist eğilimi tersine çevirmeye çalıştı.

Bu grubun ilk sözcüsü, sloganın benimsenmesinde ve partinin yenilgiye götürülmesinde İnönü'yü sorumlu tutan CHP Edirne Senatörü Tahsin Banguoğlu'ydu. "Bu kadar açık bir gerçeği görmemek için ya bir yaşlılık hırsı içinde olmak [İnönü 81 yaşındaydı], yahut bir yaşlının etrafında bir menfaat takımı içinde bulunmak lazımdır."[72]

70 *Ulus*, 27 Ağustos 1965.
71 *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1965.
72 *Dünya*, 12 Ekim 1965.

İnönü istifa etmeye niyetli değildi; seçimlerden önce Trabzon'da, Reformlar gerçekleştirilinceye kadar politikadan vazgeçmeyeceğim" diye ilân etmişti. Ve seçimlerden sonra da Mehmet Barlas ile yaptığı bir röportajda bunu doğruladı.[73] Bu noktada İnönü partiyi terk etmiş olsaydı, radikal ve muhafazakar hizipler arasında sert ve kontrolsüz bir iktidar mücadelesi patlak verirdi. İnönü'nün varlığı, bir doğrultudan diğerine ani bir sıçrayış yerine tedrici bir evrimi güvenceye aldı.

Seçimlerden önce ve seçim kampanyaları sırasında "ortanın solu" sloganı kullanılmasına karşın, bunun partinin seçim performansı üzerindeki etkisinin eleştirmenlerin iddia ettiği kadar ciddi olup olmadığı kuşkuludur. CHP'nin 1965 seçimlerini kazanması olası değildi. Siyasi siciline karşın, statüko taraftarları partiyi çok fazla ilerici buluyordu; radikaller de, lafta ilerici evlemde muhafazakar olduğu için partiden umduğunu bulamıyordu. Sloganı benimseme kararı, 1965'te değil, 1969'da ve 1973'te semeresini verecek bir yatırım olarak görüldü. O an için sorun partideki muhafazakarları yenilgiye uğratmak ve yeni yönelim etrafında bir konsensüs sağlamaktı.

İnönü'nün, altmışlardaki siyasi değişimler karşısında bu sloganı benimsemek zorunda kaldığı olgusunu çok az kişi kabul etti ya da anladı. TİP'in kuruluşundan sonra, CHP'liler siyasi yelpazede kendi konumlarını tanımlamak zorundaydılar. Partinin yüzde 30-40 geleneksel oyu artık garanti değildi; çünkü birçok oy şimdi AP ve TİP'e gidiyordu. İnönü, büyük partilerden biri bir alternatif sunamadığı takdirde, ülkenin, özellikle aydınların sola kayabileceği tehlikesini gördü.

İnönü, TİP'in temsil ettiği soldan ve henüz örgütsüz olan fakat AP içinde kendini gösteren sağdan Türkiye'ye bir tehdit görüyordu. AP'nin sağda aynı şeyi yapmaya razı olması halinde, partisini sola karşı bir dalgakıran yapmaya hazırdı. "İktidar partisi açıkça kimliğini ifade ediyor. Bu bir gelişmedir. İktidar partisi sağcıdır. Onlara söylüyorum: Siz sağı koruyun [aşırı-

73 *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1965 (Trabzon konuşması) ve 19 Ekim 1965 (röportaj).

74 *Ulus*, 20 Kasım 1965, İnönü'nün Parti Divanı'ndaki konuşmasını verir.

lardan], ben solu koruyayım; o zaman memlekette korkuya yer kalmaz. [Adalet Partisi] kendisini bundan [Sağdan] koruyabilecek midir? Şimdiye kadar böyle bir şey yapmadılar. Nurculardan irticacılara kadar herkes sağdadır. Onların karşısında biz sol bir partiyiz. Bizim solumuzda da bir tehlike var; fakat biz kendimizi onlardan koruruz..."[77]

Partideki tartışma, 1966'da da sürdü. Ortanın solu politikasına karşı çıkanlar, ülkenin çok geri ve muhafazakar olduğunu, böyle bir radikal çıkışı benimsemeye hazır olmadığını ileri sürerek programatik terimlerle konuşuyorlardı. Belki de haklıydılar: CHP'liler de bu konuda net değildi -2 Aralık 1965 tarihli *Cumhuriyet,* partiye 27 farklı ortanın solu tanımının sunulduğunu bildiriyordu. Ayrıca, CHP'nin daha popüler başka sloganlar kullanarak iktidara gelmesini, iktidara geldikten sonra "ortanın solu" politikasını uygulamasını öneren oportünistler de vardı.[78]

Yine de İnönü, slogandan vazgeçmeyi kabul etmedi; böyle bir adımın, içtenliği zaten şüpheli olan bir partinin güvenirliği açısından felaket olacağını bilecek kadar akıllıydı. Fakat ifadelerinde daha ılımlı oldu ve partisinin Marksist ya da sosyalist olmadığını ve komünizme karşı olduklarını daha çok vurguladı. Kapitalistlere, CHP'nin onların çıkarlarına karşı olmadığı güvencesini verdi. "Son seçimlerde bize karşı özel sektör kullanıldı... Özel sektör, vergi ve diğer konulardaki tedbirlerimizin kendisine karşı olduğunu sanıyor. Bu doğru değil. Bir ülke kalkınmak için fedakarlıkta bulunmalıdır."[75]

Eleştiriler etkili oldu ve 5 Haziran 1966 kısmi Senato seçimi kampanyasında slogan fiilen terk edildi. Yine de parti, genel seçimlerden daha iyi bir sonuç almadı. Fakat Ecevit'in seçim istatistikleriyle göstermiş olduğu gibi, bunun sloganlarla çok az ilgisi vardı; zira seçimleri kazanmasına karşın AP de oy kaybetmişti. Seçmenler, açıkça, geleneksel partilere kızgındı.[76]

75 *Cumhuriyet,* 18 ve 19 Aralık 1965.

76 Ecevit, *Ortanın Solu,* 56-63.

77 *Cumhuriyet,* 17 ve 18 Aralık 1965 (aktarma).

78 Ecevit, *Ortanın Solu,* 68 ve 71-6.

CHP merkez yönetimi, ortanın solu sloganını kabul etmişti; fakat partide, özellikle Meclis Grubunda ve bazı il örgütlerinde buna karşı bir muhalefet hâlâ vardı. Mücadele, hiziplerden biri bertaraf edilinceye kadar devam etti ve iki hizip de, sorunun çözümleneceği Ekim 1966'daki Genel Kongreye hazırlanıyordu.

Genel Sekreter Ecevit -1966

18. Kongrenin, son yılların en faal kongrelerinden biri olduğu anlaşıldı. Merkez yönetim ile örgüt arasında, ortanın solu taraftarı merkezin zaferiyle sonuçlanan bir mücadele kongreye damgasını vurdu. İnönü, liderlik konusunda kendisine meydan okuyan Kasım Gülek'i 230'a karşı 929 oyla yenilgiye uğrattı; gelecek açısından belki de daha önemlisi, Bülent Ecevit'in Genel Sekreterliğe seçilmesi oldu.[79]

Ecevit, CHP'li Meclis üyesi olan bir doktorun oğlu olarak 1925'te İstanbul'da doğdu. 1944'te Robert Kolej'i bitirdikten sonra, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğine basın ataşesi olarak gönderildi. 1950'de Türkiye'ye dönüp, CHP'nin resmi yayın organı *Ulus* gazetesinde çalışmaya başladı. Parti içindeki kargaşa yıllarında, bütün hiziplerle birlikte çalışma yeteneğini gösterdi ve 1957'de, taze kan sağlamak için partiye alınan genç grubun bir üyesiydi. Ankara milletvekili seçildi ve partinin yeni kurulan araştırma bürosunda önemli bir rol oynadı. Fakat o yıllarda, Profesör Turhan Feyzioğlu'nun daha karizmatik ve parlak kişiliğinin gölgesi altındaydı.

1961'de Kurucu Meclis'e atandı ve aynı yıl birinci İnönü koalisyonunda kendisine Çalışma Bakanlığı görevi verildi. Sendikaların dostu olma ününü kazandı ve yeni iş kanunu onun bakanlığı döneminde Meclis'ten geçti. Fa-

79 *Ulus*, 22 Ekim (İnönü'nün seçilmesi) ve 25 Ekim 1966 (Ecevit'in seçilmesi); Kili, *Kemalism*, 190-4.

kat, Türk işçilerinin yerli ve yabancı şirketler tarafından sömürülmesine karşı kampanya yürüttüğü için, Amerikalı sendikacı John Thalmayer'i fiilen Türkiye'den kovdurtanın Ecevit olduğunu da anımsamak gerekir. Rakipleri Ecevit'i romantik, siyasi gerçeklikten uzak diye küçümsedi; fakat olguların incelenmesi, aksine, Ecevit'in siyasi yargılarının onu eleştirenlerinkinden her zaman daha üstün olduğunu açığa çıkarır. Bu üstünlüğünü, ortanın solu sloganını ele alışında en iyi şekilde gösterdi.

Pek çok CHP'li ortanın solu sloganını, seçmenlerin partiyi sola alternatif gibi görmeleri için CHP'ye yeni bir radikal imaj vermenin bir yolu olarak görüyordu. Ne var ki, Ecevit "ortanın solu"nu sadece bu açıdan değil, aynı zamanda, partiyi altmışların ve yetmişlerin meydan okumalarına, var olan sosyo-ekonomik yapı çerçevesinde yanıt verebilecek bir örgüte dönüştürerek, partinin niteliğini değiştirebilecek bir politika olarak da görüyordu. Eğer parti seçim kazanmak istiyorsa, dar görüşlü ve çağdışı toprak ağalarının desteğini kaybetmek anlamına gelse bile, işçi ve köylülerin oyunu kazanarak seçmen tabanını genişletmek zorundaydı. Ayrıca, geçen 20 yıldaki değişimlerin neden olduğu dengesizlikleri düzeltmeye acil bir gereksinim de vardı; bu düzeltme hızla yapılmadığı takdirde, ciddi bir yıkım ve anarşi riski söz konusuydu. Toplumsal ve ekonomik yapının ıslahı, Türkiye'de kapitalizmi yaşatabilmenin tek yoluydu da; zira bu yapı, şu anda hakim olan 19. yüzyıl kapitalizminden daha üretken ve daha adil duruma getirilmeliydi.

Ecevit'in tasarladığı şekliyle "ortanın solu" politikası, zora dayalı toplumsal değişime karşı bir panzehir olacak yeni bir denge sağlayacaktı. "Toprak işleyenin su kullananın" sloganıyla öne çıkardığı toprak reformu planını komünistlik olarak reddedenlere Ecevit, toprak reformunun kapitalizm altında "ekonomik bir mucize"nin temelini oluşturduğu Çan Kay Şek'in Tayvan'ını örnek gösteriyordu.[80] Ancak geniş ölçekli kapitalizmden

80 Kozan'daki konuşma, *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1967 ve Abdi İpekçi ile röportaj, *Milliyet*, 18 Ocak 1971. Yazarın Bülent Ecevit'le görüşmesi.

olumsuz etkilenen kesimlere (köylüler, işçiler ve bağımsız esnaf ve sanatkarlar sınıfı) bir koruma ve güvence verilirse, toplumsal barış garanti edilebilirdi. Yeni politika, aynı zamanda sanayici ve girişimcilerden sorumlu ve ulusal çıkarlara uygun davranmalarını da istiyordu. "İzmlere ve özgül sınıf çıkarlarını temsil eden partilere karşı" olacağı ileri sürüldü; Ecevit, Demirel'in Adalet Partisi'ni, devletin çıkar gruplarının çatışmasında aracı rol oynadığı Türkiye'de tek gerçek sınıf partisi olarak niteledi. Bu yeni doktrin birçok açıdan, sınıf mücadelesini kabul etmeyen ve sınıfları birbirlerinin bütünleyicileri gibi gören Kemalist popülizm ilkesine bir geri dönüştü.[81]

18. Kongrenin sonuçları -ortanın solu tutumunun resmi kabulü ve bu tutumun savunucularının parti organlarına seçilmesi- parti içi çatışmayı keskinleştirdi. Turhan Feyzioğlu'nun yönettiği 76 kişilik sağ kanat grubu ("Yetmişaltılar" diye anılan), yeni eğilimi solcu ve sosyalist olarak yerip saldırıya geçti. Bu yergiler, parti dışından gelen suçlamalardan çok daha tehlikeliydi ve çok fazla tahribat yaratmadan karşı konulmalıydı. 22 Aralık'ta yeni politikayı en açık sözlü eleştiren Tahsin Banguoğlu, partiden ihraç edildi. Ertesi gün Banguoğlu, potansiyel olarak solculuk suçlamalarından daha yıkıcı yeni bir saldırı cephesi açtı. Yeni politikayı Kemalizme karşı olarak niteledi. Basına, kendisinin bir Kemalist olduğunu "İnönücü" olmayı reddettiğini ve "ortanın solu" politikasının Atatürk'le bir alakası olmayan üstü örtük sosyalizm olduğunu ve bu nedenle partinin sosyalistleştiğini söyledi.[82]

"Yetmişaltılar"ın dışında, Ecevit'e karşı mücadeleyi yöneten "Sekizler" ortaya çıktı. İnönü tarafsız kalsaydı, Ecevit yenilgiye uğrayabilirdi. Fakat İnönü, ağırlığını Genel Sekreterinden yana koyup "Sekizler"in saldırılarını göğüsledi. "Hareketleri bana karşıdır ve ne gerekiyorsa yaparım."[83]

81 *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1970.

82 *Milliyet* ve *Cumhuriyet*, 23 ve 24 Aralık 1966.

83 *Milliyet*, 4 Ocak 1967; *MER 1967*, 513-16. "Sekizler" şunlardı: Turhan Feyzioğlu, Emin Paksüt, Orhan Öztrak, Sürevya Koç, Ferit Melen, Turan Şahin, Fehmi Alparslan ve Coşkun Kırca.

Muhaliflerin konumu zayıftı; partiyi, İnönü'nün aksi gerekçeleri ışığında inandırıcı olamayan bir suçlama olan sosyalist olmakla suçluyorlardı. İnönü şunları söylüyordu: "Tekrar size söylüyorum, bütün memlekete de ilân ediyorum, CHP'nin adı Cumhuriyet Halk Partisidir. Sosyalist parti değildir. Sosyalist parti olmayacaktır."[84]

Bu sosyalizm suçlamalarının, partiyi, birçok taraftarının çıkarına uygun eski kimliğini korumaya zorlamak için kullanılan salt bir hile olduğu sonucundan kaçınmak güçtür. Feyzioğlu'nun muhafazakar grubun liderliğini yapmasını anlamak kolay değil; çünkü daha önceki politikası liberaldi. Bu volte face'nin (tersine dönüşün) olası bir açıklaması, parti liderliği konusunda Ecevit onun önüne geçtiğinde, kırılan onuru ve hırsı olabilir. Feyzioğlu'nun 1967'ye kadar Türk siyasetinde oynadığı rol, bir muamma olarak duruyor.

28 Nisan 1967'de toplanan Dördüncü Olağanüstü Kongrede, sorun İnönü-Ecevit grubunun lehine karara bağlandı. Güç dengesi Genel Kongredeki gibi kaldı: Feyzioğlu Meclis Grubundan ve bazı il örgütlerinden destek görürken, merkez örgüt İnönü ve Ecevit'i destekledi. İnönü, parti tüzüğünün 45, 46 ve 50. maddelerinin, parti yönetimi bütün üyeler üzerinde denetime sahip olacak ve Disiplin Kurulu milletvekili ve senatörleri ihraç edebilecek şekilde değiştirilmesini istedi. Partinin bir tek program etrafında birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğunu, mevcut tüzükle bunun mümkün olmadığını ileri sürdü.

Ertesi gün Feyzioğlu, parti ilkelerine aykırı olduğunu iddia ederek böylesi keyfi yetki istemine meydan okudu. İnönü, bir DP uygulamasına ve İngiltere dışında, Avrupa'daki sosyalist partilerin kullandığı bir uygulamaya geçiyordu. Fakat İnönü'nün istediği değişiklikler yapıldı ve muhaliflerin kaderi belli oldu.[85]

84 *Akşam*, 5 Şubat 1967

85 *Ulus*, 29-30 Nisan 1967; *MER 1967*, 515; Kili, *Kemalism*, 194-8.

Feyzioğlu ve yedi arkadaşı, ihraç edilmeden CHP'den ayrıldılar ve bunları diğer istifalar izledi. Bu eski CHP üyeleri 1 Mayıs'ta bir toplantı yapıp, resmi kuruluş tarihi 12 Mayıs 1967 olan yeni bir partiyi kurmayı kararlaştırdılar. Partiye Güven Partisi (GP) adı verildi ve Turhan Feyzioğlu oybirliğiyle liderliğe seçildi.[86] 1945'te CHP'deki radikalizm ve reform belirtisi, parçalanmaya ve DP'nin kuruluşuna yol açmıştı. Neredeyse bir kuşak sonra, aynı belirti fiilen aynı tepkiye yol açtı; ve bu durum geçen 22 yılda çok az şeyin değiştiğini gösterir.

Feyzioğlu ve izleyicilerinin ayrılışı, ortanın solu sloganı etrafında birleşmiş bir CHP'ye yol açmadı. Birçoğu, İnönü'ye kişisel bağlılıktan dolayı partide kalmaya devam ediyordu; İnönü CHP'yi yönettiği sürece, partinin ılımlı ve muhafazakar bir çizgi izleyeceğini biliyorlardı. Ayrıca, bütün sağ muhalifler CHP'den ayrılsaydı, Ecevit'in grubu hükmen egemen olabilecek ve radikalizmi sulandıracak hiç kimse olmayacaktı. Yine de, o an için, farklı hizipler yeni durumu incelemeye alırken, partide iç sükunet oluştu.

Solcu bir örgüt olduğuna dair AP ve GP'den gelen sürekli eleştiriler karşısında CHP, TİP'e saldırmaya başladı. Dahası, CHP'lilerin her zaman iddia ettikleri gibi, yeni yönelimlerinin amacı, radikal bir alternatif sunarak aydınları TİP'ten uzaklaştırmaktı. Yeni politika ürünlerini vermeye başladı ve parti, daha önce AP ve TİP'e kaptırdığı desteğin bir kısmını tekrar aldı. 2 Haziran 1968'deki yerel ve kısmi Senato seçimlerinin sonuçları, CHP'li-

86 *Milliyet*, 13 Mayıs 1967. Ferit Melen, Genel Başkan Yardımcılığına seçildi. Programına bakılırsa, GP, milliyetçiliği ve sınıf çatışmasından kaçınmayı vurgulayan ılımlı bir parti gibi görünmek istiyordu. Fakat hemen ılımlılığını terk edip laik sağ bir tutum benimsedi, sola ve sosyalizme sert bir şekilde karşı çıktı. Ortanın solcuları bile, "sosyalizm" ve "solculuk" kılığı altında "Türkiye'yi komünist bir maceraya sürüklemek isteyen" kişiler olarak nitelendi (Ankara Radyosu, 16 Mayıs 1967, *SWB IV/2468/c/3* içinde). Birkaç ay sonra, İstanbul örgütünden 86 üye, AP'nin etkisiyle partinin "Komünizmle Mücadele Derneği"ne, Feyzioğlu'nun da Demirel'in gölgesine dönüştüğünü ileri sürerek partiden ayrıldı. İnönü'nün diktatörlüğünden şikayet edenler, kendi Feyzioğlu-Melen-Kırca cuntalarını kurdular (*Milliyet*, 11 ve 12 Ekim 1967).

lerin, geleneksel olarak kendilerini destekleyen toprak ağalarının egemen olduğu bölgelerde kaybederken, müreffeh ve modern bölgelerde kazanmaya başladığını gösterdi. Bu anlamlıydı; çünkü, çok partili dönemde seçim kazanan her parti, her zaman zengin Trakya, Marmara ve Ege bölgelerini ele geçirmişti.[87] Bu seçmen eğilimi, cesaret verici olmuş olabilir, fakat CHP'liler hâlâ çok gerilerdeydi; 58 senatörden 38'ini AP alırken CHP sadece 13 senatör çıkarabildi, diğerlerini MP ve GP kazandı.[88]

CHP'nin gidecek daha çok yolu vardı ve İnönü'nün liderliğinde, gerçek bir alternatif sağlayabilecek bir yönde ilerleyip ilerlemeyeceği kuşkuluydu. Bu yıllarda parti, iki dilli konuşuyordu: İnönü ve Ecevit dilleri. İnönü, yeni politikayı "komünizme karşı ... aşılmaz bir duvar"[89] gibi sunarak onun anti-sol, anti-komünist yanını vurguluyordu. Diğer yanda Ecevit, liderinin görüşlerini paylaşıyor, fakat demokrasiyi ve toplumsal barışı güvenceye almak için gerekli olan radikal bir reformdan ve mevcut düzenin dönüştürülmesinden de söz ediyordu.[90] Bu iki ses çelişkiliydi; zira, CHP toprak ağaları ve bürokrasi gibi geleneksel baskı gruplarını temsil ettiği sürece Ecevit'in reformist planları üstlenilemezdi.

Bu nedenle, sözde yeni politika laflarına karşın, parti bir "fikir partisi" olmaktan çok "kişi partisi" olarak kalmaya devam etti. "Ortanın solu" politikasının, kuşkusuz bir yıl kalan genel seçimler gözlenerek, hemen hemen terk edildiği 19. Kongre'de bu durum açığa çıktı. Kongre'nin amaçlarından biri seçimler öncesi bir bölünmeden sakınmaktı ve radikal grubun tek taraflı tavizleriyle buna ulaşıldı. Bu bir hataydı, diye ileri sürüyordu Mümtaz Soysal, çünkü partinin yeni kimliği ilgisizliği dağıtıp bir

87 CHP, *CHP XIX. Kurultayı: Parti Meclisi Raporu* (1968), 22-8, sonuçların ayrıntılı bir çözümlemesini ve eğilimleri verir.

88 Ankara Radyosu, 5 Haziran 1968, *SWB IV/2715/c/3* içinde.

89 *Ulus*, 19 Şubat 1968.

90 Ecevit'in tutumunun en iyi anlatımı, bütçeyi eleştiren Meclis konuşmasında (15 Şubat 1968) bulunabilir. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonu *Bu Düzen Değişmeli* (1968) adıyla yayımlandı.

canlılık duygusu yaratarak taraftarlar üzerinde etkili olmuştu ve bunun sonucu olarak CHP tekrar gençleri ve aydınları kendine çekmekteydi. "Gerçek değeri ne olursa olsun, bir görüntü, zihinlerde yaratılan bir imge, hele bunu gerçekleştirme sorumluluğunu üstüne alan bir insanın kişiliğiyle de pekiştirilince, oy kaymalarında ağır basan gerçek bir güç, neredeyse somut bir etken olabiliyor."[91]

Parti'nin İkili Karakteri

CHP, yeni kimliğini canlı tutma konusunda yoğunlaşmalı ve geçmişle bütünleşip katılaşanları temizlemeliydi. Fakat Kongre tersini yaptı. Ecevit Grubu, zamanın kendilerinden yana olduğuna ve esas görevlerinin partiyi bütünlüklü tutmak olduğuna inanarak taviz verdi. İl örgütlerinin ve seçmenlerin daha fazla radikal ve daha az oportünist olduğunu unuttular. "Son Kurultay," diyordu Soysal, "bu yönelişe olan inancı daha da pekiştirmek için kullanılabilirdi. Şimdi, Kurultaydan doğan alacalı bulacalı organlar, düzen değişikliği ile ilgili olarak bildirilerde gözüken somut ve güzel sözler yanında büsbütün sırıtıyor."[92]

Genel seçim yaklaşırken, parti gittikçe daha fazla geleneksel politikasına geri döndü. Mayıs 1969'da İnönü bir takla atıp, hükümetin eski DP'lilere siyasi haklarının iadesi önergesini destekledi. Bu, Demirel'in manevrasına karşı sadece siyasi bir taktikti. Fakat, her zaman ilkelerin üstünlüğünü ileri sürmüş bir partinin politikaya bu ilkesiz yaklaşımı kamuoyunu şaşkına çevirdi ve istifalara yol açtı. İnönü, bununla da yetinmedi; bunun mantık-

91 *Milliyet*, 6 Kasım 1968, 2.

92 Ibid.

93 *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1969. İstifalar genç gruptan geliyor ve Nermin Abadan gibi aydınları da kapsıyordu.

sal adımını attı ve eski DP oylarını CHP'ye çekmek için Celâl Bayar'la uzlaşma toplantıları düzenledi.[94] Seçimlerden üç hafta önce partinin yayın organı *Ulus* (20 Eylül 1969), bir manşet haber yayımladı: "CHP İktidara Geldiğinde Genel Af."

Partinin kampanya stratejisi çatışmadan sakınmaktı ve görevlilere geçmişteki siyasi farklılıklar ve küskünlükler üzerine tartışmadan uzak durma, milli iradeye karşı olmak gibi yorumlanabilecek konuşmalardan sakınma ve "ilerici", "gerici" gibi tartışmalı sözcüklerden ve din ve laiklik gibi konulardan kaçınma talimatı veren gizli bir genelge yayımladı. Bunun yerine parti, muhalifleri "gerici" ya da "Atatürk karşıtı" olarak değil, "sosyal muhafazakarlar" olarak niteleyip "ekonomik ve sosyal açıdan reform" tezlerini öne çıkarmalıydı.[95] Ecevit'in radikal "toprak işleyenin su kullananın" vaadi, kampanyanın genel tonuyla açık bir karşıtlık içindeydi ve seçmenlerdeki kafa karışıklığını ve kinizmi arttırdı.[96] Sonuç, AP'nin oyları 1967'deki yüzde 52.9'dan yüzde 46.2'ye düşerken, CHP'nin yüzde 28.7'den yüzde 27.4'e düşerek ülkedeki desteğinin fiilen durağan kalması oldu.[97]

Tıpkı 1965'teki partinin kötü performansından "ortanın solu" sloganının taraftarları sorumlu tutulduğu gibi, 1969'da da onlar, ürkek davranıp oy kaybına neden oldukları için muhafazakarları suçlayabilirlerdi. Muhafazakarlar Ecevit'i Atatürk'ü eleştirmekle suçlamasıyla birlikte, hizipler arası çatışma alenileşti. Ecevit, Kemalist olduğunu iddia etmekle birlikte, Kemalizmin günün koşullarına uydurulması gerektiğini gizlemiyor ve Atatürk'ün bazı reformlarının, örneğin şapka reformunun, halkı yabancılaştırdığını belirtiyordu. Ecevit; partinin laiklik politikasının katı ve saldırgan olduğunu ve halkın mantığını anlayamadığını da ileri sürmüştü.[98] Artık Ece-

94 *Milliyet*, 15 Mayıs 1969 ve T. Dilligil, *Bayar-İnönü Yakınlaşması* (Ankara, 1969).

95 26 Temmuz tarihli bu genelge 11 Ağustos 1969 tarihli *Cumhuriyet*'te yayımlandı.

96 *Cumhuriyet*, 15 Ağustos ve *Ulus*, 1 ve 5 Ekim 1969.

97 Sonuçlar için bkz. Bölüm 7, *Ordunun Yeni Rolü* alt başlığı.

98 *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1969. Bkz. Ecevit'in görüşü *Atatürk ve Devrimcilik* (1970).

vit'le özdeşleşen radikaller ile muhafazakarlar arasındaki çelişki yine şekillenmeye başladı. Her hizip İnönü'nün desteğini almaya çalışmasına karşın, o tarafsız kaldı.

26 ve 27 Mart 1970'teki Parti Divanı toplantısında ilk çatışma gerçekleşti ve Erim Parti Divanı'na yeniden seçilemeyince, muhafazakarlar başarısızlığa uğradı. Konumunu pekiştirmeye kararlı Ecevit, olağanüstü kongre çağrısında bulundu.[99]

20. Kongre, 3 Temmuz'da toplandı ve üç gün süren tartışmalardan sonra Ecevit yine galip çıktı. Bu kez İnönü onu destekledi ve daha fazla parçalanmayı önlemeyi başardı. Parti seçimlerinde Ecevit'in taraftarları organlarda çoğunluğu kazandı. Ecevit ile Parti denetimi arasında sadece İnönü duruyordu, fakat Ecevit'in kavramış olabileceği gibi, İnönü çetin bir rakipti.[100]

Ecevit'in İnönü'nün liderliğine o kadar erken meydan okumaya niyetli olup olmadığı kuşkuludur. Sonraki sekiz ay boyunca, farklı amaçlarla, fakat çatışmaya girmeden Genel Başkan ve Genel Sekreter olarak birlikte çalışmaya devam ettiler -geçen dört yılda yaptıkları gibi. Askeri müdahale olmasaydı, bu birliktelik daha uzun sürmüş olabilirdi.

Toplumsal, ekonomik ve siyasi ortam kötüleşmeye devam ederken Ecevit, sorunların altından kalkamayan Adalet Partisi'nin yıpranacağını ve genel bir seçimin CHP'yi tekrar iktidara getireceğini ummaya başladı. Aralık 1970'te il örgütlerine AP'nin çöküşüne ve CHP'nin iktidarı almasına hazır olmaları için bir talimat bile gönderdi. Demirel, bunu psikolojik bir savaş olarak kınadı.[101] Tıpkı 27 Mayıs 1960 darbesinde olduğu gibi, 12 Mart 1971 askeri müdahalesi de partinin erken bir genel seçimle iktidara gelme hesaplarını altüst etti. İnönü'nün, Demirel'in istifasına yol açan komutanların muhtırasına tepkisi, ihtiyatlı ve belirsizdi; fakat hareketlerini demokratik olarak nitelemeye karar verdi. Ecevit'in grubu daha az oportünist bir

99 *Ulus*, 27 ve 28 Mart ve 1 Nisan 1970.

100 *Ulus*, 2-7 Temmuz 1970; *CHP, CHP XX. Kurultayı: Parti Meclisi Raporu* (1970).

101 *Akşam*, 7 ve 9 Aralık 1970.

tepki gösterdi ve Haluk Ülman, 14 Mart tarihli Ulus'ta, muhtıranın demokratik olarak nitelenemeyeceğini ve demokrasi davasına da hizmet etmediğini belirtti. Silahlı kuvvetlerin Nihat Erim'i "partiler üstü" başbakan olarak atama kararı, işleri daha da kötüleştirdi.

Bu atama Ecevit'e ve yeni politikaya bir darbeydi. Erim, başlangıçta ortanın solu politikasını desteklemişti ve bu politikanın asıl taraftarlarından biri olarak nitelendiriliyordu. Ne var ki, zamanla, Erim muhafazakarların safına geçmiş ve hatta Ecevit'e karşı bu hizbe önderlik etmişti. Milli denilen bir koalisyonun Başbakanı olarak Erim, Ecevit'in rakibi Kemal Satır'ın lehine kullanabileceği büyük bir güce sahip olacaktı. İnönü, Erim hükümetini desteklememeye karar vermiş olsaydı, Ecevit'in partideki konumu sağlam kalmış olabilirdi. Sağlam siyasi değerlendirmeleri kadar bir ilkeler adamı da olan Ecevit, İnönü'nün hükümete desteğini ilân ettiği 21 Mart günü Genel Sekreterlikten istifa etti.

Ortanın solu politikasının ana özelliklerinden biri, partinin silahlı kuvvetler ve bürokrasiyle "ittifak"tan vazgeçmesi olmuştu. Bu durum, diye iddia ediyordu ortanın solu kuramcıları, partinin halk ile ilişkisini düzeltecek ve seçimleri kazanma şansını arttıracaktı. Parti ile halk arasındaki engelleri kırma istekleri, 1960'ta olduğu gibi, CHP'yi doğrudan müdahaleyle özdeşleştiren İnönü'nün kararıyla olanaksız hale geldi. Radikaller açısından, yeni politikayı kurtarmanın ve taraftarların gözünde değersizleşmesini engellemenin tek yolu, partideki görevlerinden istifa etmekti. Ancak o zaman mücadeleye devam edebilecek ve kazanmaları halinde, radikal reformlara yönelik politikaya tekrar dönebileceklerdi.

10. PLANLI EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI 1960 -1971

Gelişmekte olan ekonomilerde tarımın dönüşümü önemli bir sorundur. Tarım dönüştürülemezse, gerçek bir ekonomik büyüme devrimi gerçekleştirilemez... Hiç kuşku yok ki, tarımsal metotlar bin yıllık olduğu için, tarım değişmesi en zor sektördür. Yine de, öyle görünüyor ki, gelişmekte olan toplumlar açısından tarımı değiştirmezseniz, ekonomiyi değiştiremezsiniz.

Nejat Eczacıbaşı, Ekonomik Kalkınmanın Tarımsal Boyutlan Uluslararası Konferansını açış konuşması, İstanbul, 2 Ağustos 1964

Türkiye İşçi Partisi, özel girişimin yapamadığını devlet yapacaktır görüşünü reddeder. Devletçilik fikri, toplumun yararı açısından devletin yapması gerekmeyen şeyleri özel girişimin yapması demektir. Devlet kuruluşları özel sermayeyi zenginleştirmek veya ona güç vermek için kullanılamaz. Halk tarafından planlanan devletçiliğin hedefi, Türk toplumunun ve Türk işçi sınıfının artan maddi ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak ve geniş halk kitlelerinin hayat seviyesini yükseltmektir.

TİP seçim öncesi deklarasyonu, 1 Ağustos 1965.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın Kuruluşu

Milli Birlik hükümetinin DP'lilerden devraldığı ekonomi iflas etmişti. 10 yıllık enflasyoncu politikalar altın ve döviz rezervlerini fiilen tüketmişti; dış borç yaklaşık 850 milyon dolardı; geçen 10 yıl boyunca ticaret dengesi sürekli bozulmuş ve ihracat yıllık 300 milyon dolar civarında donup kal-

mıştı. Bu koşullar altında çok az manevra alanı vardı.

Başlangıçta, hükümetin aldığı önlemler, Ağustos 1958 ekonomik istikrar programının sıkı uygulanmasından çok az farklıydı. (Bu programı Menderes gündeme getirmişti; ne var ki, siyasi nedenlerle -önlemler halkın hoşuna gitmeyecek ve oy kaybettirecekti- uygulayamamıştı). Yeni hükümet, birçok projeyi erteleyerek bütçedeki harcamaları 500 milyon TL azalttı. Devlet gelirlerini arttırmak için 250 milyon TL değerinde devlet tahvilini bankalara yatırdı. Devlet sektöründeki bazı yatırımlar iptal edildi, bazıları ertelendi ve bu önlemler yılık yaklaşık bir milyar TL'lik bir tasarruf sağladı.

Güven sağlama ve özel sektörü canlandırma sorunu da vardı. Hükümet, ihracat ve sınai yatırım için kredi tavanlarını kaldırarak bunu yapacağını umdu. Hükümete fiyatlar ve mal arzı üzerinde denetim yetkisi veren 1956 tarihli Milli Koruma Kanunu'nu da yürürlükten kaldırdı. Bu önlemler sayesinde, deflasyonist politikanın bir sonucu olarak işsizlik artmasına karşın, ekonomik durumda belli bir iyileşme oldu.[1]

Ne var ki, bütün bunlar, amacı mevcut krizi ele almak olan kısa erimli önlemlerdi. Türkiye'yi yeni bir ekonomik temele oturtmak konusunda yeni rejim çok fazla tutkulu ve kararlıydı. Askeri yöneticilerin zihninde en önemli yeri ekonominin tuttuğu, 20 Haziran 1960'ta, dokuzu ekonomik konularda olan "kabinenin aldığı 15 önemli karar'da görülebilir. Bu kararlar, yatırım politikasını formüle etmek, yatırım için tahsis edilen fakat henüz taahhüt edilmemiş fonları incelemek, vergileri arttırmadan mali reformu gerçekleştirmek ve anayasaya öngörülen konuların ele alınmasıyla ilgili bir madde koymak için bir Planlama Bürosu kurulması kararı da dahildi.[2]

1 A. Sönmez, "The Re-emergence of the Idea of Planning and the Scope and Targets of the 1963-1967 Plan," İlkin ve İnanç, ed. *Planning*, 35-7 içinde; *MER 1960*, 444-5.

2 Ankara Radyosu, 20 Haziran 1960, *SWL3 IV/3651c/I-2* içinde; *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1960; Weiker, *Revolution*, 21-2. Ayrıca bkz. "Ekonomik Sıkıntıların Üstesinden Gelme Planları," Ankara Radyosu, 13 Haziran 1960, *SWB IV/359/c/2-3* içinde.

Uzun erimli en önemli karar, kısa sürede gelişip Devlet Planlama Teşkilatına (DPT) dönüşen Planlama Bürosunun kurulmasıydı. Türk yönetimi, plansız ekonomik kalkınmanın ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı açısından pek çok risk gerektirdiğini nihayet kavramıştı. Dış baskılar altındaki Menderes'in, bu görüşe geldiği ve Türk ekonomisi üzerine bir rapor hazırlaması için Hollandalı ekonomist Jan Tinbergen'i davet ettiği söylenir.[3] Birçoğu kurmay subay olan askeri yöneticiler, planlama kavramına oldukça sempatik bakıyordu. Askerlerin kalkanı altında süreç, başka şekilde olacağından daha hızlı ilerledi.

DPT, "yeni planlama organının anayasal kuruluşunu ilân eden ve planların hazırlanma koşullarını saptayan" 30 Eylül 1960 tarihli 91 Sayılı Kanun'la kuruldu. Kanuna göre:

> [DPT] Başbakana bağlı bir danışma organıydı. Yürütmeden sorumlu iki organdan oluşacaktı; yani,
>
> 1. Başbakan (veya Başbakan Yardımcısı), Bakanlar Kurulunca seçilecek üç bakan, planlama müsteşarı, İktisadi Planlama Dairesi Başkanlığı, Sosyal Planlama Dairesi Başkanlığı ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığından meydana gelen Yüksek Planlama Kurulu. Kurulun görevi, iktisadi ve sosyal politika hedeflerinin tayininde Bakanlar Kuruluna yardımcı olmak ve hazırlanacak planları Bakanlar Kuruluna sunulmadan önce, tayin edilen hedeflere uygunluk ve kifayet derecesi bakımından incelemekti. Kurul, uzmanların önerilerini inceleyecek, onayladıktan sonra Bakanlar Kurulu ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunacaktı.
>
> 2. Planlama Merkez Teşkilatı, kendisine bağlı üç daire başkanlığıyla planın uygulanması görevini üstlenecekti: (a) Ekonomik Planlama Dairesi, (b) Sosyal Planlama Dairesi ve (c) Koordinasyon Dairesi.[4]

3 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni II* (Ankara, 1969) 498-9.

4 Hershlag, Turkey, 187; Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 139-43. Ayrıca bkz. İbrahim Poroy, "Planning with a Large Public Sector. Turkey (1963-1967)", *IJMES*, III/3 (1972), 348-60.

Bununla yetinmeyen askeri yöneticiler planlı ekonomi ilkesini Anayasaya soktular. "Ekonomik ve Sosyal Hayatın Düzenlenmesi" başlıklı bölümün 41. maddesi şunu belirtir:

> İktisadi ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve her kes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir.
>
> İktisadi, sosyal veya kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplam yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak Devletin görevidir.

129. Madde:

> İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma plana bağlanır. Kalkınma bu plana göre gerçekleştirilir.
>
> Devlet Planlama Teşkilatının kuruluş ve görevleri, planın hazırlanmasında, yürürlüğe konmasında, uygulanmasında ve değiştirilmesinde gözetilecek esaslar ve planın bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesini sağlayacak tedbirler özel kanunla düzenlenir.

Ekonomik durgunluktan kurtulma ve hızlı bir kalkınma formülünden fazla bir şey olarak planlamanın düşünüldüğü, yukarıdaki aktarmalardan da anlaşılacaktır. Plancılar, GSMH'nın artmasıyla ilgilenecekti, fakat ayni zamanda, zenginler ile yoksullar arasındaki makası -DP yönetiminde çok genişleyen- daraltabilmek için, zenginliğin daha eşit dağılımını da görmek isteyeceklerdi. Plancılar, Türk toplumunda ekonomik kalkınmanın yapısal değişimleri gerektirdiğinin farkındaydılar. Bu nedenle, özel "Sosyal Planlama Dairesi" ile birlikte, "sosyal planlama" kalkınma çabasının yasal ve vazgeçilmez bir parçası oldu.[6] Plancılar salt ekonomik açılardan düşünmüş ol-

5 İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 310.

6 M. B. Kıray, "On Certain Aspects of the Social Planning of the First Five-Year Plan," ve O. N. Torun, "The Establishment and Structure of the State Planning Organization," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 166-80 ve 65-6 içinde.

salardı (böyle yapmak olanaklı olsaydı), işadamlarının ve toprak ağalarının desteğini kazanmış olabilirlerdi. Sosyal değişim ve sosyal adalet sözleri bunları adeta telaşa düşürdü ve onları sürekli geri durmaya ve işbirliğinden kaçmaya zorladı.

Yerleşik Çıkarların Muhalefeti

DPT oluşturulmadan önce bile, radikal sözlerden ve MBK'nin bazı üyelerinin özlemlerinden bu çevreler rahatsız olmuşlardı. 4 Temmuz 1960'ta Cemal Gürsel, banka, işadamları ve sendika temsilcilerine seslenip "biz bir devrim hükümeti değiliz, bir reform hükümetiyiz. Geçiciyiz" diyerek onları teskin etti. Fakat aynı anda MBK, ihmali, tembelliği ve cehaleti temel hedef olarak saptayan bir "Eğitim Seferberliği Programı"nı ilân etti. Bu program, toplam 2.000 milyon TL'yi gerektirecekti -sonraki on yıl boyunca yıllık yaklaşık 2 milyar TL. Bu meblağı elde etmek için "düşünülen ilk şey, büyük mülklerden elde edilen gelirlerin vergilendirilmesidir, yani, büyük vergi adaletsizliğini gidermek ve aynı zamanda eğitim için gerekli parayı bulmak için büyük toprak sahiplerinin tarımsal üretimlerinin vergilendirilmesi..."[7]

Toprak sahipleriyle birlikte işadamları da tedirginleşti. Hükümetin iş yerlerinin hesaplarını incelemeye ve servet beyanını zorunlu hale getirme-

7 Ankara Radyosu, 4 Temmuz 1960, *SWB IV/378/c/4* içinde. Gürsel kabinesinin Daniş Koper (Bayındırlık), Cihat İren (Ticaret), Kemal Kurdaş (Maliye), Şahap Kocatopçu (Sanayi) ve Orhan Mersinli (Ulaştırma) gibi büyük işadamlarının temsilcilerinden oluştuğunu belirtmeye değer. Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni II*, 497.

8 Ankara Radyosu, 25 Temmuz 1960, *SWB IV/395/c/1* içinde. Aynı gün *Cumhuriyet*, MBK'nin vergi ödemeyen hiçbir sınıf ya da grup bırakmama kararında olduğunu bildirdi. Ne var ki Gürsel, sadece büyük toprak sahiplerinin vergilendirileceğini basına açıkladı ve bu nüfusun sadece yüzde 10'unu etkileyecekti. Bkz. *Ulus*, 18 Eylül 1960 ve *MER 1960*, 449. Bu ifadeler, MBK içindeki "radikaller" ile "ılımlılar" arasındaki ayrılığı yansıtır.

ye niyetli olduğuna dair söylentiler vardı. Fakat bu kez İstanbul valisi Refik Tulga, işadamlarına bu söylentilerin gerçek olmadığını söyledi.[9]

Bu güvensizlik ve belirsizlik atmosferi, durgun bir ekonomi ile sonuçlandı. Tedavüldeki para miktarı düştü, yeni yatırımlar hemen hemen hiç yoktu, mal stokları satılmadan duruyordu, üretim düştü ve kuşkusuz yükselen tek şey işsizlikti.[10]

Ekonomik faaliyetlerdeki genel gerileme 1961'de de sürdü; 1960 ve 61'in kötü hasadı durumu daha da kötüleştirdi. Özel sektörün ara rejime güvenmediği ve harekete geçmek için Ekim 1961 genel seçimleri sonrasını beklediği açıktı. Her şeyden önce ekonomik rejim siyasi baskılara açıktı. DPT, -Başbakanlığa bağlı sadece bir tavsiye organıydı; bütün önlemler bakanlar kurulunun ve Meclis'in son onayından geçmek zorundaydı. Bu iki organda da yine büyük toprak sahipleri ve işadamları üstün gelecekti. Son çözümlemede, parlamenter yönetimde planlama siyasi bir süreçti.

Seçim kampanyası, planlama sürecini aşındırmanın ilk adımı oldu. 1950'lerin deneyiminden sonra plancılar, vergileri kamu gelirlerinin ana enstrümanı haline getirmeyi umarak enflasyonist finansmandan kaçınmaya niyetlendiler. Mevcut toplumsal yapı ve bürokrasi koşullarında ilerici bir vergilendirmeyi yürürlüğe koymak güç olsa da, planı finanse etmenin tek yolunun bu olduğuna inanıyorlardı. Ve belirtildiği gibi, bu aynı zamanda sosyal adalet planının da bir unsuru olacaktı.[11]

Ne var ki, bütün partiler, seçmenlere partilerine oy verilirse vergileri azaltacakları, hatta kaldıracakları sözünü veriyordu. Bu propaganda karşısında harekete geçen Maliye Bakanı Kemal Kurdaş, böylesi vaatleri "çılgınlık" olarak niteledi. 1950-1960 arası dönemdekine benzer bir deneyimin

9 *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1960. Servet beyanını yürürlüğe koyan 139 Sayılı Yasa 31 Aralık 1960'ta Meclisten geçti. Bkz. İ. Arar, *Hükümet Programları 1920-1965* (1968).
Feridun Ergin, "İşsizlik, Durgunluk," *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1960.

10 Sönmez, "Re-emergence of Planning" ve Kenan Bulutoğlu, "Financing Turkey's

11 Development Plan", İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 40 ve 191-8 içinde.

Türk ulusu için beş kuşak sürecek bir sefaletin yolunu açacağını ve vergilerin azaltılmasının devlet yatırımlarını ve hizmetlerini sekteye uğratacağını belirten bir uyarı yayımladı. Vergi yükü daha adil bir şekilde dağıtılabilse de, esas konu vergilerin azaltılması değil, vergi hasılatının verimli bir şekilde nasıl kullanılacağıydı.[12]

Partili siyasete tekrar geçiş, plan ilkelerini sabote etmeye başlayan politikacıların önceliğini tekrar sağladı. Planı sosyalist bir toplum projesi olarak niteleyen aşırı muhafazakar çevreler dışında, özel sektör genel olarak planlama fikrini kabul ediyordu. Plan,'diye ileri sürüyordu işadamları, toplam yatırımların yüzde 60'ını kamu sektörüne ayırarak ona aşırı önem verdi; bu özel girişim aleyhine devlet sektörünün büyümesi anlamına gelebilirdi. Ne planın hazırlanmasında ne de yıllık programlarda kendilerine danışılmamış olduğundan şikayet ediyorlardı. Plan kamu yatırımlarının özel hedeflerini de saptamamıştı; bunun sonucu olarak, özel sektör hangi alanlarda rekabetle karşılaşacağını saptayamazdı. Bu nedenle, bu durum yatırımcıların güvenli görmedikleri belli alanlara özel yatırımları engelleyecekti.[13]

Geçmişteki deneyimlere bakan özel sektör, çok partili dönem öncesi yılları anımsayarak, ekonomiye bürokrasinin hakimiyeti korkusunu seslendiriyordu. Ne var ki, planlama devletçilik değildi ve belirttiğimiz gibi, plan ve ekonomi üzerindeki son denetim, bir parti hükümetinin ve seçilmiş bir parlamentonun elindeydi. "Ekonomik zorbalık" riski, sadece DP iktidarında olduğu gibi bir tek parti Meclis'e egemen olduğunda ortaya çıkabilirdi. Fakat yeni Anayasa ve Seçim Kanunu, tam da böyle bir oluşumu önlemek için tasarlandı.

12 *Cumhuriyet* ve Ankara Radyosu, 12 Eylül 1961, *SWB IV/742/c/1* içinde. Kurdaş, altmışlar Türkiye'sinde ortaya çıkmaya başlayan yeni tip idareci-teknokrattı, Geleneksel Türk işadamlarının anlamakta güçlük çektiği modern, rasyonel yirminci yüzyıl kapitalizmine inanıyordu.

13 Öngüt, "The Private Sector in the Five-Year Plan," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 162 içinde.

İnönü'nün 30 Eylül 1961 tarihli radyo konuşmasına bakılırsa, İnönü ve partisi planlı ekonomiye bağlı görünüyordu. CHP'nin iktidara gelmesi halinde, yatırımların uygun bir şekilde planlanacağını ve enflasyona asla izin vermeyeceğini vaat ediyordu. Devlet sektöründeki yatırımlar artacak ve aynı zamanda özel girişime de yeni bir can verilecekti. Vergilendirme sosyal adalete dayalı olacak ve köylünün hayat standardı yükselsin diye üretimi arttırmak için tarımda da planlama olacaktı. Hızlı sanayileşme gerekliydi; devlet modernizasyon için küçük esnafa, büyümesi için sanayiciye yardım edecekti. Son olarak partisinin, sosyal adaleti geniş ölçüde yaygınlaştıracağını vaat ediyordu.[14]

CHP hükümet' kurmaya yeterli bir çoğunlukla 1961 seçimlerini kazansaydı, İnönü vaatlerini yerine getirebilirdi. Öyle olsaydı bile, büyük toprak sahiplerinin egemen olduğu kendi partisinin büyük mülklerin vergilendirilmesine izin verip vermeyeceği kuşkulu görünüyor. Fakat, planlamaya düşman partilerle (plancılara göre) oluşturduğu koalisyonların lideri olarak, daha işin başında uzlaşmaya gitmek zorunda kaldı.

İnönü, özel sektörü kazanmaya öncelik verdi. Sanayici ve işadamlarıyla dört gün süren konuşmasında, onlara güvence verdi: "Fiiliyatta devlet ile özel sektör bizim ülkemizde birbirine karşı değildir. Önemli olan, ikisinin arasında ne tür bir ilişkinin kurulması gerektiğidir. İşbirliği ve her iki sektörün kaynaklarının seferber edilmesiyle bu başarılabilir." Danışılmama konusundaki şikayetlerine yanıt olarak İnönü, herhangi bir yeni kanun çıkarılmadan önce hükümetin kendilerine danışacağına, en azından üç ayda bir kendileriyle toplantı yapacağına söz verdi.[15]

Birinci Koalisyonun çöküşünden sonra, özel sektör İnönü yönetiminde İkinci Koalisyonu desteklemenin bedeli olarak devletten daha fazla ödün

14 Ankara Radyosu, *SWB IV/761c/2-4* içinde. CHP'nin ekonomik programı için bkz. Ferruh Bozbeyli, ed., *Parti Programları I* (1970), 65-72.

15 Ankara Radyosu, 1 Şubat 1962, *SWB IV/863/c/1-3* içinde ve *Cumhuriyet*, 1 ve 2 Şubat 1962.

kopardı. 24 Haziran 1962'de koalisyon ortaklarının (CHP, YTP, CKMP ve Bağımsızlar) imzaladığı protokol, ekonomik politika ile ilgili uzun bir bölüm içeriyordu. Süslü "demokratik düzen içinde ekonomik kalkınma" retoriğinden sonra, protokol, devlet için ana doğrultuları çiziyordu:

> ...özel teşebbüsün yatırımlarının arttırılması, hızlı ve muvazeneli kalkınmanın gerektirdiği sahalara yöneltilmesi devletçe teşvik edilecektir. Ancak, bu teşvik kabul ettiğimiz siyasi ve iktisadi düzenle bağdaşmayacak olan doğrudan doğruya müdahale usulleriyle değil, maliye ve kredi politikası, sermaye piyasasının teşekkülü, yol gösterme, teknik bilgi sağlama gibi usullerle yapılacaktır.
>
> Devlet... özel teşebbüsün yatırım şevkini veya güven ve istikrar içinde çalışma imkanlarını engelleyici, kırtasiyeci ve frenleyici lüzumsuz müdahalelerden uzak kalacaktır.
>
> Devletin iktisadi politikasında açıklık ve kararlılık esas olacak, maliye, para, fiyat, dış ticaret ve yatırım politikaları ve bunların tatbikatı özel teşebbüse uzağı görme ve devamlı bir güven duygusu içinde çalışma imkanı sağlayacak şekilde tanzim edilecektir.
>
> Devlet eliyle yapılacak işlerde esas prensibimiz, stratejik yatırımları, uzun süreli gelişme için gerekli yatırımları ve özel teşebbüsün gerçekleştiremediği yatırımları yapmak olacaktır.

Özel sektör, devletin özel girişime destek veren karlı olmayan projeleri üstleneceği karma ekonomi ilkesini benimsetmeyi başarmıştı. Devletçilik döneminde devlet sektörüne verilen rol bu olmuştu ve plancıların kavrayışından çok uzaktı. Bu siyasi koşullarda, DPT'nin hazırlamakta olduğu pla-

16 Ankara Radyosu, 24 Haziran 1962, *SWB IV/979/c/1-3* içinde ve Türk basını, 25 Haziran 1962. Ayrıca bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 521-33, İkinci Koalisyonun Ekonomik Programı.

nı bakanlar kurulunun ve Meclis'in kabul etmesi olası değildi. Nisan 1962'de, İngiliz ekonomist Nicholas Kaldor'un büyük mülklerden elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi önerisini hükümet zaten reddetmişti. Kaldor, verimliliği teşvik etmek için potansiyel tarım üretimi ortalamasının üzerinde olan her şeyi vergi dışı bırakarak bu ortalamanın vergilendirilmesini önermişti. Böylece, tarımsal verimsizlik ve topraktan eksik yararlanma cezalandırılacaktı. Bu öneri kabul edilmiş olsaydı, plan için yaklaşık yüzde 2 kullanılabilir fon yaratmış olurdu. Fakat büyük toprak sahipleri lobisi çok güçlüydü ve hükümet, orta ve küçük ölçekli toprak parçalarını istisna tutarak tarım sektörünü gelir vergisi sistemi içine sokmayı tercih etti.[17]

Ağustos 1962'ye gelindiğinde Birinci Beş Yıllık Plan (1963-7), Yüksek Planlama Kurulu'nun incelemesine hazırdı. Burada kabineden gelen itirazlarla karşılaştı. "Plana ek olarak DPT'nin hazırladığı [tarımsal] reform taslağı, tartışılmadı bile... çünkü... bakanlar... tasarıya karşıydı..." Plancılarla politikacılar arasındaki diğer bir anlaşmazlık konusu, iktisadi devlet teşekküllerini verimli, rekabet edebilir ve karlı hale getirmek için "reorganizasyon" önerisiydi. "En büyük uluslararası korporasyonların organizasyon modelleriyle neredeyse özdeş olan bu reorganizasyon ilkesi de reddedildi... ve metinden çıkarıldı." Devlet sektörü yeniden düzenlenmiş olsaydı, özel sektörün bir rakibi olurdu ve bu da, karma ekonomi felsefesine tersti. Son olarak, "daha dengeli ve ekonomik olarak daha sağlam finansman yöntemi ilkesi, Beş Yıllık Plan tartışmaları sırasında zaten reddedilmiş" olsa da, planın finansmanı konusunda da ayrılıklar vardı.[18]

Hükümet, diğer plan hedefleriyle birlikte yüzde 7'lik büyüme oranını da benimsedi. Fakat siyasi baskılar, hükümeti bu hedeflere ulaşmak için ge-

17 Bulutoğlu, "Financing Turkey's Development Plan," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 91 içinde; N. Kaldor'un Türkiye Başbakanına özel raporu, "Report on Turkish Tax System"ini aktaran Kaldor, 1969'da Mehmet Barlas'a Türk toprak ağalarının çok güçlü olduğunu ve toprağın vergilendirilmesini olanaksızlaştırdıklarını söyledi. *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1969.

18 Sönmez, "Re-emergence of *Planning*," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 40-1 içinde.

rekli araçları reddetmeye zorladı. Atilla Sönmez'in ifadesiyle, "böyle bir tutum, pratikte, plansız dönemdeki hükümetlerin uygulamalarına arka kapıdan geri dönmekten başka bir şey değildi."[19] Sonuç olarak, DPT'nin bazı üst düzey görevlileri istifa eti. Hükümetin, planın finansmanı için gerekli olan önlemleri benimsememesiyle, planın uygulanmasının tehlikeye düştüğünü ileri sürdüler.[20] Sonraki 5 yıl boyunca DPT, yönetim yapısı içindeki konumunu stabilize edemedi ve özellikle teşkilatın üst düzeylerinde çok fazla kadro değişimi oldu. Dört müsteşar, dört Ekonomik Planlama Dairesi başkanı ve üç Koordinasyon Dairesi başkanı değişti. Teknik kadrolarda da, özellikle uzmanlarda, sürekli gel-gitler oldu.[21] Dahası, özellikle AP yönetiminde, atamalar siyasi olmaya başladı, DPT'den çok partiye hizmet düşünüldü. Sonuç: planlama açısından gerekli olan disiplin asla sağlanamadı ve DPT bir kimlik duygusu kazanamadı.

DPT, muhafazakar politikacıların başlangıçta olmasını istedikleri düzeyine indi: Hükümet yatırımlarını planlayan bir büro. Bir planın var olduğu doğrudur; fakat planın amacı doğası gereği öngörülemez olan özel sektör yararına kamu sektörünü planlamak olduğunda, çok fazla anlamlı olmazdı. DPT, sadece kurulu toplumsal yapı çerçevesinde zenginliğin artmasını değil, aynı zamanda mevcut sistemin barışçı dönüşümünü de hedefleyen

19 Ibid., 43.

20 Wayne Snyder, "Turkish Economic Development: The First Five-Year Plan, 1963-7", *Journal of Development Studies*, VI/I (1969), 60-6. Poroy şunu belirtir: "Vergi sisteminde kurumsal ve yapısal reformların yapılamaması plan hedeflerinin gerisine düşülmesine neden oldu."

21 Torun, "Estabilisment and Structure of the SPO", İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 70 içinde. 4 Ekim 1966'da Ekonomik Planlama Dairesi Başkanlığından istifa eden Baran Tuncer, Başbakan Demirel'e bir muhtıra yazdı. "Hükümetin planlama teşkilatına ilgisizliğinden, DPT önerilerinin uygulanmamasından, yazılı raporların reddedilmesinden ve düzenli olarak yapılması gereken planla ilgili toplantıların sürekli ertelenmesinden yakınıyordu." *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1966. Ertesi gün, DPT eski müsteşarı Memduh Aytür, şu yorumda bulundu: "DPT'deki çöküş hemen durdurulmazsa, ülkenin ekonomik ve ulusal itibarı hem içeride hem dışarıda ciddi bir kuşku konusu olacaktır." *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1966.

bir kalkınma aracı olmadı. DPT, ilk 15 yıllık bir planlama döneminden sonra, kalkınmayı engelleyen her doğal ve toplumsal güce karşı bir mücadele yürüteceğini düşünmüştü.

Muhafazakar politikacılar planlamadan, amacı statükoyu köklü bir şekilde değiştirmeksizin belli niceliksel hedeflere ulaşmak olan bir "büyüme planı"nı anlıyordu. Bütünsel bir müdahale sistemi olmayacaktı. İşlevi, özel sektöre -dolayısıyla kalkınmaya- destekle sınırlı olacaktı.

DPT'nin çabaları sayesinde, altmışlar Türkiye kapitalizminin altın yılları oldu. Menderes'li on yıl da, sanayici ve işadamlarına cömert davranmıştı; fakat Adnan Menderes'in kaprisli davranışları karşısında her zaman tereddütte kalmıştılar. Altmışların hükümetleri, özellikle Şubat 1965'te İnönü'nün düşüşünden sonrakiler, hep önceliği onların çıkarlarına verdi. Fakat, Türkiye kapitalizminin pürüzsüz gelişmesi önünde duran birçok faktör vardı. Belki de en önemli tek faktör toprak reformu sorunuydu.

Toprak Reformu Sorunu

MBK, toprak reformu sorununu ele alma niyetini açıklamış ve Tarım Bakanlığından bir Toprak Reformu Kanun Tasarısı hazırlamasını istemişti. Tasarı gerektiği biçimde hazırlandı ve Anayasanın çerçevesini çizmekle meşgul olan ve tasarıyı tartışmaya bile vakit bulamayan Kurucu Meclis'e sunuldu. Planlamada olduğu gibi, toprak reformu sorunu da yeni Anayasaya konuldu; 37. Madde şu şartı koşuyordu:

> Devlet toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyle gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır.

38. Madde'ye göre:

> Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların, kanunda gösterilen esas ve usullere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya veya bunlar üzerinde idari irtifaklar kurmaya yetkilidir.[23]

1960'ta çalışan nüfusunun neredeyse yüzde 80'i toprağa bağımlı olduğu Türkiye gibi bir ülkede, toprak sorununun rasyonel bir çözümü ekonomik kalkınma açısından yaşamsaldı. Yine, bu büyük işgücü, GSMH'nın sadece yüzde 40'ını sağlıyordu. Düşük verimliliğe neden olan ve kalkınmanın önünde bir engel halini alan tarım sektöründeki bu bozukluktu. Tek başına toprak reformu Türkiye'nin bütün ekonomik sorunlarını çözmeyecekti. Fakat kuşku yoktu ki, tarımı statik bir sektör yerine dinamik bir sektör haline getirmekle ekonomik kalkınma hızlanacak ve daha ileri gelişme ve kalkınma için uygun bir iklim yaratılacaktı.

Hershlag'a göre, Türkiye'de altmışlardaki toprak işleme sistemi dört temel kategoride sınıflandırılabilirdi:

> Modernizasyondan yoksun eski feodal toprak sahipliği -Güneydoğu'da; (2) kendi işinde çalışmayan modern işletme tipi -batı ve kuzey-batıda; (3) küçük köylülerin sattığı toprakların yoğunlaşmasıyla büyük toprak sahipliğine doğru bir eğilim gösteren küçük ve orta toprak sahipliği - İç Anadolu'da ve toplumsal eşitliği ciddi bir biçimde tehdit eden Adana bölgesinde; (4) kırsal işgücü deposunu oluşturan küçük ve yoksul köylüler...

23 *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (Ankara, 1961). Ayrıca bkz. Aktan, "Land Reform," ESSCB, *Agricultural Aspects*, 27-8 içinde.

24 Sencer, *Türkiye'de Köylülük*, 81. Toprağa bağımlı nüfus 1965'te yüzde 75'e, 1969'da yüzde 70'e düşmüştü. Bkz. bu bölümün girişindeki Eczacıbaşı'nın sözleri.

25 Aktan, "*Land Reform*," 38; Hershlag, *Turkey*, "The Enigma of Agriculture," 207-15.

26 Hershlag, *Turkey*, 209. Hershlag, bu kavrayışlı çözümlemeyi Mübeccel Kıray'ın yaptığını kabul eder.

Bu sistemin eğilimi, kendi toprağıyla ilgilenmeyen kiracılığı ve her iki tarafı da toprağı iyileştirmekten alıkoyan yarıcılığı teşvik etmekti. Bu durum, düşük verimliliğe, doğa ve insan kaynaklarının tüketilmesine ve düşük hayat standardına yol açtı. Sonuç olarak, toprakla ilgili herhangi bir yasanın temel hedeflerinden biri çiftçilerin güvenliğini garantilemekti ve Toprak Reformu Tasarısının yapmaya çalıştığı da buydu. Tasarı, sahip olunacak toprak miktarı tavanlarını belirliyordu -en yüksek miktar 275 dekar ile 5000 dekar arasında, en düşük miktar 22 ile 400 dekar arasında değişiyordu. Fazla topraklar müsadere edilip (tazminatı ödenerek) 20 yıl vadeli geri ödeme karşılığında dağıtılacaktı. Elde bulundurulacak toprağın büyüklüğü, toprağın rasyonel işletilmesinin gereklerine göre belirlenecek ve toprak dağıtımı da aynı ölçüte göre yürütülecekti. Dağınık ve parçalı parseller birleştirilecek, yarıcılık ve kiracılık koşulları düzenlenecekti. Tasarı aynı zamanda, küçük çiftçilere yardım etmek için tarım kooperatiflerinin geliştirilmesinden de söz ediyordu.

Bu tasarının uygulanması, toprak sahiplerinin yüzde 87.28'inin bütün toprakların yüzde 51.34'üne, yüzde 12.72'sinin -çoğunluğu büyük toprak sahibi- yüzde 46.3'üne sahip olduğu duruma bir son verebilirdi. "Küçük toprak parçalarından oluşan ve daha da küçük parçalara bölünmekte olan" toprakların yüzde 84'ünü birleştirmiş olabilirdi.[28] "Toplumun temellerini altüst edebilecek hiçbir aşırı değişiklik" içermeyen ve "bireyin mülkiyet 'haklarına" saygı duyan "göreli olarak ılımlı bu tasarı," büyük toprak sahipleri ve zengin çiftçiler için çok fazlaydı. Hemen güçlerini birleştirip, Çiftçi Örgütleri Federasyonu aracılığıyla bu önlemlere karşı direnişe geçtiler. Zira, toprak reformuna karşı açıktan tutum almak olanaksızdı; çünkü Anayasa ve plan hükmü altındaydı; toprak reformu karşıtları, bunun ekonomiye

27 D. Kayran, "The Plan and the Agricultural Sector," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 129-30 içinde; Aktan, "Land Reform," ESSCB, *Agricultural Aspects*, 28-30 içinde.

28 Kayran, bir önceki not, 116. Ayrıca bkz. Tarım Bakanı Turan Şahin'in demeci, ESSCB, *Agricultural Aspects*, XIII içinde.

zarar vereceğini ve hükümetin verimliliği arttırmak için kaynaklarını tarımı ıslah etmede kullanmasının daha iyi olacağını göstermeye çalıştılar. Toprağın ıslahıyla, sulama, artan suni gübre kullanımı, geliştirilen tohumluk, makineleşme, zararlı böceklerle mücadele, artan kredi ve buna benzer önlemlerle bu gerçekleştirilebilirdi.

Deyim uygunsa, muhafazakarların hakim olduğu altmışların Türkiye parlamentosunda bu tasarının geçmesi söz konusu değildi. İnönü'nün kabul ettirme çabaları, 11 Şubat 1965'te Meclis'te yenilgiyle sonuçlandı ve Ürgüplü hükümetinde tasarının maddeleri daha da gevşetildi. 1967'de Demirel hükümeti, yeni bir tasarı hazırlatmaya karar verdi. Fakat Demirel bile, beş yıllık Başbakanlığı döneminde bir toprak reformu planını Meclis'ten geçirmeyi başaramadı. Bu yöndeki çabaları, sonunda, partisindeki bölünmelerin kısmen nedeni oldu.[31]

Dengesiz Kalkınma

Ekonominin en önemli sektörünü ıslah etmeden, dengeli ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek fiilen olanaksızdı. Ve altmışların öyküsü bunu kanıtladı. Yüzde 7 hedefine ulaşılmadı ve tekil sektörler plandan saptı. Tarımsal ve sınai sektörlerdeki üretim, planlanın yaklaşık dörtte üçü oranında arttı; daha karlı olan inşaat ve hizmet sektörü planlanan büyüme oranını aştı. "Tarımda, ne yeni yatırımlar, daha önemlisi ne de yeni tekniklerin

29 Aktan, 26. nottaki, 30-2. Bu durum, "toprak reformcuları"yla "tarım reformcuları" arasındaki çatışmanın başlangıcı oldu.

30 1961 Meclis'inde kendilerini toprak ağası olarak tanımlayan 40 milletvekili vardı. Fakat gördükleri eğitim açısından kendilerini adliyeci ve hukukçu olarak tanımlayanların büyük çoğunluğu da büyük olasılıkla toprak ağasıydı. Bu kategoride 158 kişi vardı. Bkz. TY 1962, 226.

31 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni II*, 445-50 ve 683-8.

yaygınlaştırılması umulduğu kadar hızlı ilerlemedi. İyi düzenlenmiş yatırım projeleri, döviz ve iç tasarruf yetersizliği... arzu edilen imalat kapasitesine tam ulaşmayı engelledi..."[32] Yine de, on yılın sonunda ekonomi yine niteliğini değiştirmişti ve değişiklik, Türkiye'nin o güne kadar sahip olmadığı bir şeyin, bir sanayi burjuvazisinin ortaya çıkışıyla belli oldu.

Başlangıçta, planlı ekonomiyi devletin artan etkisi gibi görüp ürken özel sektör, yatırımları durdurmuş ve ekonomi durgunlaşmıştı. Fakat 1963'e gelindiğinde, devletin böyle bir rol oynamasına izin verilmeyeceği ve özel sektörün destekçisi gibi davranacağı anlaşıldı. Özel sektöre, yatırım politikalarında tam bir özerklik verildi; plan, özel sektör "Planda gerekli görülen bir alana yatırım yapmaz ve bu durum ekonomide önemli tıkanıklıklar yaratırsa, devlet ya da kamu kuruluşları, gerekli yatırımın realizasyonunu sağlamak için onların yatırım programlarını yeniden düzenleyecektir" diyordu.[33] Bulutoğlu, özel tasarruflar yatırım giderlerini karşılamaya yeterli düzeyde artmadığı takdirde, açığı kapatmak için özel sektörün kamu fonlarıyla ya da yabancı sermayeyle desteklenceğini yazıyordu. Aksi takdirde, planda öngörülen özel sektörün yatırım hedeflerine ulaşılamayacaktı.[34]

1964'e gelindiğinde ekonomi toparlanmaya başlamıştı. 1963'te tarımsal üretim, özellikle pamuk ve tütün, yüksek olmuştu. Dahası, yabancı sermaye, daha önce tanık olunmayan bir oranda ülkeye girmeye başlıyordu. 1951-

32 Wayne Snyder, "Turkish Economic Development," *Journal of Development Studies*, IV/1 (1969), 58. 1962-1967 döneminde, bir bütün olarak ekonominin yüzde 6.3'lük yıllık ortalama büyüme oranı, 1968-1970 döneminde yüzde 5.86'ya düştü. Bu, düş kırıklığı yaratacak derecede düşük bir yüzdeydi ve Türk iktisatçıları, gerçek hiçbir çaba ya da "planlama" olmadan da ekonominin yıllık yüzde 5 büyüyebileceğini ileri sürdüler. Yüzde 3'lük nüfus artışıyla birlikte fiili büyüme oranı daha da düşüktü.

33 Öngüt, "The Private Sector in the Five-Year Plan," İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 154 içinde ve "The Development of a Capital Market in Turkey," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry*, (1963), 140-1 içinde.

34 Bulutoğlu, "Financing Turkey's Development Plan, İlkin ve İnanç, ed., *Planning*, 189 içinde.

61 yılları arasında Türkiye'ye giren yabancı sermaye, yıllık ortalama 12,2 milyon TL olmuştu; 1962 ile Nisan 1963 arasında toplam yabancı yatırımlar, yüzde 229'luk bir artışla 40.3 milyon TL'ye yükseldi. Bu eğilim onyılın sonuna kadar sürdü ve 1960-68 arası 9 yıllık dönemde Türkiye'ye yabancı Sermaye yatırımı 551.920.845 TL'yi, ya da o zamanki kur oranına göre 61 milyon doları buldu.[36] DP'lilerin iktidarında olduğu gibi, yabancı sermaye ekonominin temel direklerinden biri gibi görülmeye devam edildi.

Yabancı sermayeye bağımlılık, bir sanayi toplumu altyapısını inşa etmek için sanayinin gereksindiği sermayeden çok, tüketim sanayi üzerine bir vurgu demekti -zira en çok yabancı sermaye yatırımı da buraya yapılıyordu. 1961-65 yılları arasındaki yabancı sermaye yatırımları ile ilgili bir araştırma, bu yatırımın sadece yüzde 0.21'inin tarıma, yüzde 1.25'inin madenciliğe, yüzde 0.92'sinin inşaata, yüzde 2.34'ünün hizmet sanayine ve yüzde 95.28'inin imalat sanayine gittiğini gösterdi. İmalat sanayine yapılan yatırımın daha ayrıntılı bir incelenmesi, yüzde 26'sının plastik ve kauçuk sanayine, yüzde 25'inin kimya sanayine, yüzde 13'ü elektrik sanayine ve yüzde 11'inin hazır gıda, alkollü içkiler ve tütün sanayine gittiğini gösterdi. Bu yatırımların amacı, yerli hammaddelerden ve göreli olarak ucuz emekten yararlanmak ve yerel tüketim talebini karşılayacak ürünler üretmekti. Böylesi sanayiler, yabancı rakipleriyle çok zor rekabet edebilecekleri bir dışsatım piyasasına mal üretmek için asla tasarlanmadılar. Bu durum, Türkiye topluluğa girdikten sonra, Ortak Pazar içinde Türk sanayinin varlığını koruma yeteneği sorununu gündeme getirir.

35 Muhlis Ete (Ticaret Bakanı) *Cumhuriyet*'e açıkladı, 1 Mayıs 1963.

36 Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 190, yıllık rakamların bir tablosunu verir. Yabancı yatırımcıların dışarıya kâr transferi ile ilgili rakamlar da verir. 1965 ile Agustos 1969 arasında, 232.598.315 TL kâr transferi yapıldı.

37 Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 162; Aren, Ekonomi, 158-63.

38 Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) girme kararı hem siyasi hem de ekonomik olarak anlamlıydı. 1963'te imzalanan anlaşma, 1970'te başlamak üzere 12 yıllık bir geçiş dönemini öngörüyor. Bu 12 yıl süresince Türkiye, korumacı yasaları

Yabancı yatırımcılar, devletle birlikte ortak girişimler kurarak yerli işadamlarıyla ortaklık şeklinde sermayelerini kullanırlardı. "Yerli yatırımcı sermayenin en büyük kısmını sağlar; yabancı firma patenti, monte edilecek parçaların çoğunu ve kimi idari ve mühendislik becerilerini getirir; ya doğrudan devletin yatırıma katılmasıyla, ya da ürünü neredeyse bir tekel haline getiren önemli sınırlamalarla, bütün iş devlet koruması altındadır..."[39] Sonuç, prefabrik malları monte eden, göreli olarak çok az işçi çalıştıran ve yatırımcıya maksimum kâr sağlayan birimlerin yaratılması oldu. Bu yapı, hem yabancı hem yerli yatırımcıya hizmet eden "Truva atı" olarak nitelendi.[40] Yine de, altmışlarda sanayi sektöründeki büyüme etkileyiciydi. On yılda ulusal üretim yüzde 140 arttı -1962'deki 13 milyar TL'den 1971'de 31.2 milyar TL'ye. Aynı dönemde tarım sektöründeki artış sadece yüzde 42'ydi. 1972'nin ilk altı ayının göstergelerine göre, GSMH içinde sanayinin payının, Türkiye tarihinde ilk kez tarımın payından daha büyük olması bekleniyordu.[41] Bu durum, kuşkusuz, Türkiye'nin ekonomik kalkınması yolunda gelecek açısından birçok olanağın kapısını açan bir dönüm noktasıdır.

kaldıracak ve ekonomisini rekabetçi bir temele oturtacaktı. Ortak Pazar'da Türkiye'nin geleceği ile ilgili süren bir tartışma vardır. Bu konudaki literatür oldukça çok ve dağınıktır. Gülten Kazgan, Ortak Pazar ve Türkiye (1970), en iyi kaynaklardan biridir. Ayrıca bkz. Aydın Köymen, *Ortak Pazar Gerçeği ve Türkiye'nin Sanayileşme Sorunu* (İstanbul, 1974).

39 Mümtaz Soysal, "The Policy of Mixed Industrial Enterprises in Turkey and its Socio-political Consequences," *Development and Change*, I/2 (1969-70), 25.

40 Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*, 183 ve Soysal, bir önceki not.

41 Özlem Özgür, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi* (1972), 177-8. GSMH'ya tarımın katkısı, 1970'te yüzde 35.7'den yüzde 25.4'e düştü. Bir milyar.

OYAK

Ne var ki, hem ekonomik hem siyasi olarak Türkiye'nin geleceği açısından ciddi anlamlara sahip olduğu için bir gelişmeyi ayrı tutmak gerekir. Bu, silahlı kuvvetlerin girişimci olarak sahneye çıkmasıdır. Ordu Yardımlaşma Kurumu Yasasının meclisten geçtiği 3 Ocak 1961, kısa sürede Türkiye'deki en büyük sınai ve ticari topluluklardan birinin başlangıcı oldu.[42] OYAK yönetmeliğine göre, sayıları 80.000 civarında olan Türk silahlı kuvvetlerindeki subaylar maaşlarının yüzde 10'unu sonradan geri ödenmek üzere fona yatırmak zorundadır. Bu şekilde OYAK, sonradan ekonominin en kârlı alanlarına yatırım yapacak sermayeyi toplayabildi. Savunma Bakanlığına bağlıdır; fakat bir şirket gibi sivil yöneticiler ve teknokratlar tarafından idare edilir.

Bu organizasyonun belirtilen amacı, borç vererek ve diğer yararlılıklar sağlayarak üyelerinin refahını sağlamaktır. Silahlı kuvvetler ucuz fiyattan mal satan, İngiltere'deki NAAFI ve Amerika'daki PX benzeri "Ordu Pazarları"nı kurdu. Fakat OYAK'ın en belirgin özelliği, gösterdiği hızlı büyüme oldu. Birkaç yıl içinde, "International Harvester'ın kamyon ve traktörlerinin montajını yapan bir şirket olan Türk Otomotiv Endüstrisi'ndeki hisseleri, kamyon ve traktör satan bir firma olan MAT'ı (Motorlu Taşıtlar Ticaret Anonim Şirketi), konserve firması TUKAŞ'ı ve 3.000.000 dolarlık bir çimento fabrikasını" kontrol eder duruma geldi. "OYAK, ayrıca 50 milyon dolarlık Petkim Petrokimya tesislerinin yüzde 20'sini, devletin sahibi olduğu Türk Petrol'ün yüzde 8'ini ve büyük ölçüde Goodyear'ın sahibi olduğu 5.6 milyon dolarlık sermayeli lastik fabrikasının yüzde 7'sini elinde tutuyor."[43] Belki de en başarılı ortaklığı, yan kuruluşu OYAK-Renault'da ordu-

42 Bkz. Ordu Yardımlaşma Kurumu Genel Müdürlüğü, *Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu* (Ankara, 1972).

43 "The Army Conglomerate," Time, 11 Eylül 1972, 73. OYAK'ın yatırımlarının tamamı için bkz. Ant, 136, 5 Agustos 1969, 8-9. On yıllık varlığına karşın, OYAK'la ilgili ayrıntılı bir inceleme yok, en azından benim bildiğim.

nun yüzde 42 hisseye sahip olduğu Fransız Renault ile kurduğu ortaklıktır. OYAK'ın onuncu kuruluş yıldönümünde yayımladığı broşüre göre, 8.600.000 TL'lik bir yatırımla başlamıştı. 1970'e gelindiğinde yatırımları 502 milyon TL'ye yükselmişti ve 1972'de toplam aktifleri 300 milyon dolar olarak hesaplandı.[44]

Ekonomide bu kadar büyük bir payı olan ordu, artık tarafsız ve politika üstü olamazdı. OYAK'ın yabancı şirketlerle bağları, onu yukarıda belirttiğimiz türden bir sanayileşmenin doğal müttefiki haline getirir. Fakat yatırımlarını hızla çeşitlendiriyor ve özel sahipli bir organizasyondan daha fazla çıkarlara sahip olduğu için, ulusal sına i kalkınma yoluna dönmesi ihtimal dışı değildir. Fakat OYAK hangi politikayı izlemeye karar verirse versin, Türkiye'nin ekonomisi ve politikası üzerindeki etkisi dikkate değer olacaktır.

Dengesiz Kalkınmanın Sonuçları

Altmışların ekonomik dönüşümü, bazı önemli toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunlar yaratmadan gerçekleşmedi. Bu sorunların ana nedeni, hükümetin, özel sektörü başıboş bırakarak, ekonomi üzerindeki sınırlamaların birçoğundan fiilen vazgeçmesiydi. Daha Kasım 1964'te Demirel, ülkeyi yönetmeye ehliyetli olmayan bir hükümetin sonucu olarak ekonominin şiddetli sıkıntılar içinde olduğunu belirtiyordu. "1964'ün ilk yedi ayında İstanbul piyasasında 95 iflas gerçekleşmiştir. Kapanan işyeri sayısı 1495'tir."[45] Bu durum, herhalde, altmışların başındaki durgunluğun üstesinden gel-

44 Ordu Yardımlaşma Kurumu, *Onuncu Yıl; Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1971; *Time*, 11 Eylül 1972.

45 Demirel'in konuşması, Adalet Partisi, *Adalet Partisi İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkan Adaylarının Konuşmaları*, 11 içinde. Ne var ki, milyonerlerin sayısı da artıyordu. 1963'te, bir durgunluk döneminde, 117 yeni milyoner vardı; bu sayı 1956'da 43, 1957'de 53, 1958'de 58 ve 1959'da 86'ydı. Bkz. *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1965.

mek için alman önlemlerin sonucuydu. 1964'ün sonlarına gelindiğinde ekonomi çukurdan çıkmış, istikrar ve denge koşulları tekrar sağlanmıştı.[46]

Fakat DPT hesapları, tüketim ve devlet harcamalarını kesmek için önlemler alınmadığı takdirde, 1965'te enflasyonist baskıların artacağını ve fiyatların yükseleceğini gösteriyordu. 1965 bütçesi Meclise sunulmadan önce bazı önleyici önlemlerin alınmasını önerdi. Fakat bu yapılmadı ve daha sonra Demirel, "dengeli olmadığı" ve "bu boyutta bir açığın enflasyona yol açacağı" gerekçesiyle bütçeyi meclisten geçirtmedi.[47] İnönü istifa etti ve yeni hükümetin Maliye Bakanı Demirel'in Adalet Partisi'inden İhsan Gürsan, aynı bütçeyi, 500 milyon TL'lik bir açık daha ekleyerek Meclise sundu. Hükümet, DPT'nin 1965 programı için önerdiği ihtiyati önlemlerin bir tekini bile almadı; aksine, Türk ekonomisinin istikrarlı fiyatlar ve dengeli büyümeyle gelişmesi yönündeki bütün çabaları bir tarafa bıraktı.[48] Yıl sonuna gelindiğinde fiyatlarda, özellikle gıda ürünlerinde, önemli bir yükseliş olmuştu.

Ekim 1965'te iktidara gelen birinci Demirel hükümeti, enflasyonlu kalkınmayı tercih etti. Bu politika, ücretlilerin yükünü arttırmakla birlikte işadamlarından yanaydı ve aynı zamanda dengesiz de olsa daha hızlı bir büyüme sağlıyordu. Sosyal adalet feda edilirken toplumsal barış zedelendi. Bu nedenle, bu dönemin yüksek ücret talebiyle işçi grevlerinin artmasıyla damgalanması şaşırtıcı değildir.

Böyle bir politikanın tehlikeleri ile ilgili yeterli derecede uyarı yapıldı. Ticaret Odaları Birliği, Mayıs'ta ekonomik istikrar isteyen bir rapor yayınladı. Bütün baskılara karşın, Türkiye'nin istikrarlı bir mali ve ekonomik

46 Besim Üstünel, *Kalkınmanın Neresindeyiz* (1966), 100-1. Bu çalışma, politikadan da anlayan profesyonel bir iktisatçının yazdığı altmışların ilk yarısında Türk ekonomisi ile ilgili en iyi kitaptır.

47 İbid., 101.

48 İbid., 101-2.

49 Dereli, *Turkish Trade Unionism*, 214-18.

politika izlemesi, üretimdeki artış oranını aşan ücret artışlarını ve ithalat hacmini durdurması, kamu harcamalarını olabildiğince kısması, yatırımları gerçek tasarruflarla finanse etmesi ve nihayet, vergilerden maksimum gelir elde edecek kaynaklarla harcamalar arasında bir denge kurması gerektiğini önerdi.[50] Enflasyonist politikaların sorumluluğunu üstlenmesi gereken Maliye Bakanı Gürsan bile istifa etti ve Başbakan Demirel'e, enflasyon rejimi tehdit eder duruma gelmeden önlemlerin alınmasını tavsiye eden bir muhtıra gönderdi.[51] Fakat hükümet hiçbir önlem almadı; enflasyon ivme kazanmaya devam etti ve bunu siyasi ve toplumsal rahatsızlıklar eşlik etti.

Demirel hükümeti ekonomik tercihlerini yapmıştı ve daha emin bir yola dönmeyi güç görüyordu. Örneğin, dış yardım ve yabancı sermaye yatırımına bağımlılık öyleydi ki, Batılı ülkelerden sermaye akışı yavaşladığında, ya da Türkiye'nin gereksinmelerine yetmediğinde Hükümet, ideolojik gönülsüzlüğüne karşın Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'ya yönelmek zorunda kalıyordu.[52] Demirel bile, Türk sanayinin yabancı ülkelere neredeyse bütünüyle bağımlılıktan kurtarmak gerektiğini kabul ediyordu. "İthalatımızın bileşimine bakarsak, yatırım mallarımızın yüzde 45'inin, hammaddelerin yüzde 45'inin ve tüketim mallarının yüzde 10'unun dışardan satın alındığını görebiliriz. 1970 Türkiye'sinin hedeflerinden birinin, sanayisinin dış dünyaya bütünüyle bağımlılığına son vermek olmasının nedeni budur."[53] Türkiye'nin sınai kalkınmasının bu ölçüde ithalata bağımlı olması olgusu, belki de Türkiye'nin sanayileşeme-

50 *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1966.

51 *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1966. Bakanken enflasyonun varlığını inkar etmişti.

52 F. A. Váli, *Bridge Across the Bosporus* (1971), 180. 26 Mart 1967 tarihli Türk-Sovyet Mali ve Teknik Yardım Anlaşmasına göre, Moskova, bir petrol rafinerisi, bir alüminyum tesisi, bir sülfürik asit fabrikası, bir demir-çelik fabrikası ve bir kereste fabrikası inşa etmeyi kabul etti. Türkiye, malla ödeme yapmayı kabul etti. Bkz. *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1970.

53 *Milliyet*, 25 Ekim 1970. Servis şefleri silahlı kuvvetlerin yabancı silahlara bağımlılığı konusunda benzer görüşleri ifade etmeye ve yerli bir silah sanayini düşünmeye başladılar.

mesinin temel nedeniydi. Kısaca, Türkiye bir altyapı kuramamıştı; ithalata bağlı olduğu için fiyatları kontrol edemezdi. Dahası, yabancı sermayeyle bağlantı özel sektörü de, yabancı bağlantılardan yararlananlar ve yararlanmayan ve bunu milli ekonomiye bir tehdit olarak görenler olarak böldü. Bu bölünmenin siyasi sonuçları kitabın başka bir bölümünde belirtilmiştir.

Yüksek Askeri Komutanın müdahale ettiği Mart 1971'e gelindiğinde, Türk ekonomisi on yıl öncekinden çok farklıydı. Yapısal reformlar yapılmamasına karşın, tarımsal üretimin niteliği bile değişime uğramıştı: 1969'da makineyle tarım yapılan toprak miktarı, yaklaşık 100.000 traktörle yüzde 30'a yükselmişti. Belirttiğimiz gibi sanayi sektörü de dönüşmüştü. İç pazar kendisine dar gelmeye başlamış ve dış fırsatlar arayışı içindeydi. 1971'de Türk ekonomisi çıkmaz bir sokaktaydı ve çıkmak için yapısal reformlara gerek vardı. Türk burjuvazisi bunu kabul ediyordu. Fakat modern kesimin temsilcileri (Demirel'in AP'si ve CHP'nin Ecevit'i destekleyen kesimleri) ile sağ partilerin (MGP, DP vb.) yönettiği geleneksel kesim arasındaki siyasi kutuplaşma bunun, yarışan partilere dayalı siyasal yaşam çerçevesinde gerçekleşmesini önlüyordu. Demokratik siyaset, ekonomik büyümeyle sosyal adalet isteyen güçleri (sendikalar, radikal öğrenciler ve işçiler ve bunların partisi TIP) denetlemeyi de güçleştiriyordu. Bu nedenle, askeri müdahalenin amaçlarından biri, Türkiye'nin yeni bir kalkınma evresini yüklenebilmesi için yapısal değişikliklerin uygulanabileceği siyasi bir atmosfer yaratmaktı. Yüksek Komutanın bu amaca ne ölçüde ulaştığı, bundan sonraki bölümde tartışılacaktır.

54 Altmışlardaki sanayileşme, Türkiye'nin batısı ile geri kalan kesimi, özellikle Doğusu, arasındaki bölgesel dengesizliği de keskinleştirdi. Denge her zaman Trakya-Marmara-Ege bölgesi lehine olmuştu ve altmışlarda sanayi bu alanda daha fazla yoğunlaştı. "İstanbul şu anda Türkiye'deki toplam imalathanelerin yüzde 45'ini barındırıyor ve toplam katma değerin yüzde 48'ini üretiyor..." Soysal, "The Policy of Mixed Industrial Enterprises in Turkey and its Socio-political Consequences," *Development and Change*, 1/2 (1969-70), 25-6.

11. ASKERİ MÜDAHALEDEN GENEL SEÇİME MART 1971 - EKİM 1973

Anayasanın getirdiği düzen içinde dinamik bir yapıya sahip olan toplumumuz, hızlı bir toplumsal ve siyasal değişme sürecine girmiştir... Gerçekleştirilmesi zorunlu yapısal ve kurumsal değişikliklere türlü nedenlerle girişilmemiş ve sorunları çözmede olayların arkasında kalınmıştır. Bu durum toplumun yapısıyla devlet düzeni arasında önemli gerilimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır... Bu karışık duruma ve bunun yarattığı alışkanlıklara son vermek hükümetin çözmesi zorunlu olan önemli bir konudur... Bu ise, Anayasanın gösterdiği doğrultuda yapılması zorunlu reformların hiç beklenilmeden gerçekleştirilmesi ile mümkündür. İşte bu nedenlerle Türk kamuoyunun karşısına "Reform Hükümeti" olarak çıkıyor ve bu niteliğe uygun bir program sunuyoruz.

Başbakan Nihat Erim, Meclis'e sunduğu hükümet programı, 2 Nisan 1971.

12 Mart Muhtırası

Ordu komutanları 12 Mart 1971'de müdahale edip Demirel'i istifaya zorladığında, öteden beri olayları izleyenler şaşırmadılar. Fakat pek çok gözlemci, müdahalenin niteliğini anlamada yanıldı. Liberal basın, bunu Demirel karşıtı bir önlem olarak gördü ve bu nedenle selamladı. Hangi silahlı kuvvetler hizbinin kontrolü ele geçirdiğini hiç kimse hemen fark edemedi. Aydınlar, Demirel'e düşman ve 1961 Anayasasındaki reformların gerçekleştirilmesine bağlı radikal-reformist hizip olduğunu sandılar.[1] "Anarşi ve kar-

1 Bkz. Basın, 13 Mart 1971 ve sonrası. Silahlı kuvvetler adına yayımlanan muhtırayı, DİSK de dahil, sendikalar destekledi. İki hukuk profesörü, Bülent Nuri Esen ve Bahri Sam, askeri müdahaleyi anayasal buldu. Bkz. *Milliyet*, 15 Mart 1971.

gaşa'ya son verme ve reformları uygulamaya sokma çağrısında bulunan muhtıra, bu umudu doğrular gibiydi. Muhtıra şöyle diyordu:

> (1) Parlamento ve hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.
>
> (2) Türk milletinin ve sinesinden çıkan silahlı kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkilap kanunlarını uygulayacak ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.
>
> (3) Bu husus süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde, Türk silahlı kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya almağa kararlıdır.
>
> Bilgilerinize...

Sorumluluk, parlamento ve hükümetin omuzlarına yüklenmişti. "Ülkeyi anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine" sürükleyen, onların "süregelen tutum, görüş ve icraatları"ydı. Demokratik bir çerçevede "kuvvetli ve inandırıcı bir hükümet"in kurulması, "mevcut anarşik durumu giderecek" ve 1961 Anayasasının öngördüğü reformların uygulanmasına yol açacaktı. Komutanların istediği tek şey budur; bunlar hız-

2 Muhtırayı Genelkurmay Başkam General Memduh Tağmaç, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri komutanları General Faruk Gürler, Amiral Celâl Eycioğlu ve General Muhsin Batur imzalamıştı. Muhtıra metni 12 Mart 1971'de Ankara Radyosu'nda, 13 Mart 1971'de basında ve Milliyet 1971, 43'te yayımlandı.

la gerçekleştirilmezse, ancak o zaman yönetime el koyacaklardı. Bu ifadeler, aydınların iyimserliğini haklı gösteriyordu; neredeyse on yıldır böyle bir çözüm çağrısında bulunmaktaydılar ve nihayet ordu, bu umutları gerçekleştirmek için adım atmıştı.

Süleyman Demirel, en yumuşak bir protestoyla istifa etti. Ondan sonra, partisine sabırlı olmalarını ve olayların seyrinin değişmesini beklemelerini tavsiye ederek çok ihtiyatlı davrandı. Silahlı kuvvetlerde, belki de 27 Mayıs 1960 müdahalesine benzeyecek ikinci bir komplonun önüne geçmek için müdahalenin gerçekleştirildiğini öğrenerek rahatlamış olmalıydı. Cuntanın güçlü adamlarından biri olan General Gürler'in muhtıradan hemen sonra Demirel'e telefon edip "Bunu size karşı yapmadık, Süleyman Bey" diyerek onu teskin ettiği söylenir.[3] Demirel, askeri durumu geçici bir gerileme ve kendisini bir felaketten korumuş olması muhtemel bir durum gibi gördü.

İnönü'nün muhtıraya başlangıçtaki tepkisi, şaşırtıcı derecede sert ve dürüsttü. Meclis ve Senato Gruplarının ortak bir toplantısında şunları söyledi:

> Yüksek ordu kumandanları bir hükümetin değişmesini ve yeni kurulacak hükümetlerin kısa vadeli ve uzun vadeli ne gibi işler yapmaları lazım geldiğini düşünür, takdir eder ve yapılması lazım zaruri bir tedbir olarak teklif ve ısrar ederse, artık parlamento hayatının işlediği tasavvur olunamaz. Parlamento, Anayasa düzenidir. Kendi denetlenmesi, hükümetin düşürülmesi, kurulması usullerinin tayin olunduğu yerdir...
>
> Biz demokratik rejime inanıyoruz... Reformlar yapmak niyetiyle Meclise geldik. Fakat başka niyetle de gelenler var. Onlar çoğunlukta... Bu durumda nasıl bir hükümet teşekkül edecek de bu reformları yapacak? Meclisin hükümeti tutması için, komutanlar her gün yeni bir müdahalede bulunacaklar demektir bu.*

Engin siyasi deneyimiyle İnönü, silahlı kuvvetlerin yüz yüze olduğu açmazı görmüştü. Müdahale etmişlerdi; fakat önlerinde Yunan askeri cunta-

3 Ankara Radyosu, 15 Mart 1971, *SWB IV/3636/c/2-3* içinde; *Ulus*, 16 Mart 1971.

sı örneği olduğu için, doğrudan yönetimi devralmaya isteksizlerdi. Reform karşıtı partilerin hakim olduğu bir Meclisi muhafaza etmek ve partiler üstü denilen bir hükümetle reformları yaptırtmak zorundaydılar. Bu durum, diyordu İnönü, sürekli askeri müdahaleyi ve bu nedenle de istikrarsız bir ortamı gerektirecekti. Ne var ki, yeni hükümeti Profesör Nihat Erim'in kuracağı anlaşılınca, İnönü yeni rejimi desteklemeye karar verdi.

Erim Hükümetleri

Cumhurbaşkanı Sunay, 15 Mart'ta parti liderleriyle görüşmelerine başladı. Fakat, MNP, MHP, TİP ve BP liderleriyle görüşmedi. Esas sorun, CHP, DP, MGP, AP ve Senato'daki Milli Birlik Grubu'nun kabul edebileceği bir Başbakan bulmaktı. 1961'de yeni-demokrat partilerin İnönü'nün yerine koalisyonun başına geçmesini istedikleri Nihat Erim, en az tartışmalı aday gibi görünüyordu. 19 Mart'ta kendisinden hükümeti kurması resmen istendi ve biraz güçlüğün ardından bir hafta sonra kabinesini ilân etti.[4]

4 Nihat Erim, "partiler üstü" bir hükümetin başına geçmek için CHP'den istifa etti. Kabine, AP'den 5 bakanı -Doğan Kitaplı (Devlet), Cahit Karakaş (Bayındırlık), Haydar Özalp (Gümrük), Erol Akçal (Turizm) ve Sezai Ergun (Spor); CHP'den 3 -Sadi Koçaş (Başbakan Yardımcısı), İsmail Arar (Adalet) ve İhsan Topaloğlu (Enerji ve Tabii Kaynaklar); MGP'den 1 bakanı -Ferit Melen (Savunma)- kapsıyordu. DP hükümete girmeyi kabul etmedi. Diğer bakanlar partilerin dışından alınmış ve şunlardan oluşuyordu: Atilla Karaosmanoğlu (Ekonomik İşlerden Sorumlu Başbakan Yardımcısı), Mehmet Özgüneş (Devlet), Hamdi Ömeroğlu (İçişleri), Şinasi Orel (Eğitim), Ayhan Çilingiroğlu (Sanayi ve Ticaret), Dr. Türkan Akyol (Sağlık), Orhan Dikmen (Tarım), Haluk Arık (Ulaştırma), Atilla Sav (Çalışma), Selahattin Babüroğlu (İmar ve İskan), Dr. Cevdet Aykan (Köy İşleri), Selahattin İnal (Orman), Özer Derbil (Dış Ticaret), Osman Olcay (Dışişleri). Bkz. *Milliyet*, 27 Mart 1971; Kurtul Altuğ, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı* (1973), 8-35; "Chronology," *MEJ XXV/3*, 386. Kabinede bunun çok reklamı yapıldı. Temmuz'da Erim, Talat Halman'ı Kültür Bakanı yaptı ve

Erim, 1931'de İngiltere'deki Ramsey MacDonald hükümetini anıştırarak, kendisini milli bir hükümetin lideri olarak niteledi. Bu benzeştirme, o zaman Erim'in kavramış olabileceğinden daha fazla uygundu. MacDonald gibi o da, görevini bitirir bitirmez bir tarafa atılacak ve esas olarak muhafazakar bir rejimin figürü olacaktı. Siyasi bir konsensüs sağlamak için niyet edilmiş ulusal bir hükümet olmaktan çok öte, çelişkili ve birlikten yoksun bir kabineydi. Erim, kabineyi reformları gerçekleştirecek teknokratlardan oluşan bir *"beyin takımı"* olarak niteledi. Bu, demokratik bir rejimde reformların gerçekleştirilemeyeceğinin zımni bir itirafıydı. "Demokrasinin zayıflığından korkan insanlar," diye belirtiyordu Harold Macmillan başka bir vesileyle, "çoğunlukla güvenliği teknokratlarda aramışlardır. Bunda yeni bir şey yok. Platon kadar eskidir."[5] Erim de, aynı yolu benimsedi ve bu amaçla, diğerleriyle birlikte Dünya Bankası'ndan Atilla Karaosmanoğlu'yu, OYAK'tan Özer Derbil'i, Portekiz hükümetinin eski danışmanı Ayhan Çilingiroğlu'yu, Türk Petrolleri Genel Müdür Yardımcısı İhsan Topaloğlu'nu ve 1960'ta DPT'den sorumlu olan eski kurmay subay Şinasi Orel'i kabineye aldı. Kabineye dinamizmlerini ve yeteneklerini katacakları ve kabineyi radikal bir çizgide tutacakları umuldu.

Fakat Erim, reformcuların yanı sıra, Ferit Melen ve altmışların başındaki koalisyon hükümetlerinde reformların engellenmesinden sorumlu olan Sait Naci Ergin gibi muhafazakar anti-reformistleri de kabineye almak zorunda kalmıştı. Reformcular bu ikisinin kabineye alınmasına karşı çıktı. "Kendimizi bir reform kabinesi olarak öne çıkarıyoruz. Fakat aramızda, bankerleri temsil eden bir Sait Naci Ergin var. Kişiliğinin bizim reform anlayışımızla bağdaşması olanaksız bir Ferit Melen var. O halde onlar kalsın

birkaç ay sonra bu bakanlık kaldırıldı. Profesörleri ve teknokratları içermesiyle kabine, *1960-61 dönemindeki milli birlik hükümetlerini* andırıyordu. Bkz. "Milli Birlik Hükümeti ve Erim Hükümeti," *Devrim*, 6 Nisan 1971

5 Bkz. Erim'in basın toplantısı, *Son Havadis*, 21 Mart 1971 ve "The Turkish Experience in the Light of Recent Developments" başlıklı yazısı, *MEJ*, *XXVU3* (1972), 249-51.

6 Nora Beloff, *The General Says No* (Londra, 1963), 59'dan aktarma.

biz gidelim." Fakat Erim reformcuları ikna edebildi ve kalmaya razı oldular. Daha başlangıçta, özelikle Meclis'e muhafazakarlar egemenken, kabine üyelerinin birlikte çalışmasının zor olacağı belliydi.

Erim, programını 2 Nisan'da Meclis'e sundu ve 7 Nisan'da güvenoyu aldı. Erim reformlardan söz ediyordu; fakat, partilere, özellikle AP'ye, danışılacağım ima ederek reformların ancak bir sükunet ve güvenlik ortamında uygulanacağını vurguluyordu. Politikacılardan itidal istendi. İnönü, programı kusursuz diye niteledi. Feyzioğlu, programı partisinin savunduğu ilkelere uygun gördü. AP adına konuşan İlhami Ertem, "programda orjinal bir şey" bulmadı ve "biz bu programın ilerisindeydik" dedi.[8]

Yine de, kabinede ilk çatışma, Erim'in AP'yi yatıştırma isteği nedeniyle ortaya çıktı. 5 Nisan'daki program tartışmaları sırasında, Erim şu sözü verdi: "Bu programı sizlerle, parti liderleri ile birlikte gerçekleştireceğiz. Sık sık konuşacağız, Sayın Demirel'i rica edeceğim. O gelmezse ben gideceğim. O bana bir defa gelirse, ben onun ayağına yirmi defa gideceğim."[9]

Erim'in duyguları asilane olmuş olabilir; fakat Meclis'te bıraktığı etki, "dam çökmüş" gibi oldu. Erim'in sözleri, hükümetin Demirel'in oylarına bağımlı olduğu normal siyasi koşullarda daha uygun düşerdi. Fakat Erim, silahlı kuvvetlerin desteklediği güya bir reform hükümetinin başındaydı. Bu sözler, Meclis'teki anti- reformistler tarafından bir zayıflık işareti olarak yorumladı ve onları hükümetin önlemlerine direnmeye teşvik etti. 10 kabine üyesi, Erim'in "tam da bugünkü durumdan sorumlu olan çevrelere" boyun eğme siyasetine güçlü bir şekilde karşı çıkıp, ortak bir istifa mektubu yazdılar.[10] Ertesi gün, Erim Senato'da durumu düzelteceğine dair söz verince istifalarını geri aldılar.[11] Fakat, Meclis'teki muhalefete rağmen reformların uygu-

7 Altuğ, *Erim Olayı*, 21'den aktarma. Kurtul Altuğ, Erim'in basınla ilişkiler danışmanıydı. Birçok önemli olayın birinci elden anlatımını verdi.

8 *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1971.

9 Altuğ, *Erim Olayı*, 37; Yankı 81, 8 Ekim 1972, 13.

10 Altuğ, bir önceki not, 37-41.

11 İbid., 41-8.

lanabileceğine inananlar ile Meclis desteğinin yaşamsal olduğunu kavrayanlar -Erim gibi- arasında bir bölünme ortaya çıkmıştı. Yıl sonuna gelindiğinde birinci grup hüsrana uğrayarak istifa etmişti. Fakat ikinci grup da hiçbir şey yapmadı.

Reform mu, Kanun ve Düzen mi?

O ana kadar, sürekli reform sözleri manşetleri tekeline almıştı. Fakat, dikkatli gözler yeni rejimin kanun, düzen ve istikrar sorunlarıyla da ilgilendiğini görebiliyordu. Her şeyden önce, 12 Mart müdahalesi, hükümeti devirip reformları uygulamak isteyen sivil ve askeri radikallerin faaliyetlerine son vermek için tasarlanan bir önleyici darbe olmuştu.[12] Komutanlar, bu güçlerle cepheden karşı karşıya gelmeyip bunlarla daha ihtiyatlı uğraşmanın daha akılıca olacağını düşünmüştü. Silahlı kuvvetlerde bir şeylerin döndüğünün ilk işareti, basının bir amiral, beş general ve 35 albayın emekliye ayrıldığı haberini verdiği 17 Mart'ta ortaya çıktı. Bu subaylardan bazıları 9/10 Mart gecesi müdahaleye niyetlenmiş, fakat -silahlı kuvvetlerde kan akmasını önlemek için- Genelkurmay Başkanı ve komutanlar tarafından harekete geçmemeleri konusunda ikna edilmişlerdi.[13] Komutanlar, sadece silahlı kuvvetlerdeki değil, silahlı kuvvetleri itaatsizliğe sevk etmekten sorumlu tutulan sivil aydın unsurlardaki huzursuzluklarla da uğraşmak zorundaydılar. Demirel, 1961 Anayasası çerçevesinde Meclis dışı muhalefeti kontrol etmede güçlük çekmişti. "Çok fazla özgürlük tanıyan ya da sorumsuz kişilerce istismar edilen" bazı

12 Bkz. Erim'in İsrailli bir gazeteciye demeci, *Milliyet* ve *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1971.

13 *Cumhuriyet*, 18 ve 19 Mart 1971. CHP İstanbul Milletvekili emekli amiral Sezai Orkunt, Erim kabinesine alınacaktı. Ne var ki, radikal bir darbe planlayan ve Orkunt'u kendilerine yakın gören askeri komploculuların listesinde adına rastlandı. Bkz. *Cumhuriyet*, 25 Mart 1971.

maddelerinin değiştirilmesini sık sık önermişti. Fakat Anayasayı değiştirmek için gerekli üçte iki çoğunluğu hiçbir zaman elde edemedi. 27 Mayıs sonrası rejimin işlemez olduğu sonucuna varan bazı komutanların, sorumlu olduğuna inandıkları aracı değiştirmek istemeleri mantıklıydı.

Nisan 1971'de şehir gerillası faaliyetlerindeki hızlanma, baskıcı bir rejim için ortam yarattı. Kendilerine "Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu" diyenlerin gerçekleştirdiği adam kaçırma eylemleri ve banka soygunları, hükümetin reformlardan önce kanun ve düzene öncelik vermesini mümkün kıldı. Askeri subayların ve harp okulu öğrencilerin bu gerillaları yönlendirdiğine dair söylentiler, hükümetin istihbarat kaynaklarınca doğrulandı. Kısa sürede MİT'in yanı sıra, Genelkurmay Başkanı General Tağmaç'a karşı sorumlu bir askeri istihbarat teşkilatı kuruldu; iki teşkilat da inisiyatif ve yetkinin büyük bölümünü sivil hükümetten aldı.[14] 22 Nisan'a gelindiğinde Anayasa değişikliğine karşı çıktığı söylenen hükümet çökmüştü. Kabinede silahlı kuvvetler temsilcisi olan Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş, "bugünden itibaren kanuna karşı gelen herkese savaş ilân ediyoruz" diye ilân etti.[15] Hükümet sözcüsü İsmail Arar, hükümetin kanunsuzluk giderilinceye ve reformlar yürürlüğe konuluncaya kadar olağanüstü yetkilere sahip olabilmek için Anayasayı değiştirmek istediğini söyledi. "Reformlardan çok kanunsuzluk sorununa öncelik veriyoruz; çünkü, ülkedeki sosyal adaletsizliğe karşı çıkan kişi ve gruplar, hükümetimizin ne yapacağını daha görmeyi beklemeden kanun ve düzeni ihlal etmeye devam ediyorlar... Bizim istediğimiz değişikliklerin benzerleri Fransa, Batı Almanya ve İtalya'nın Anayasalarında zaten vardır."[16] Kanun ve düzene öncelik verilmesiyle birlikte, ülkenin sıkıyönetim altına girmesi sadece bir zaman meselesiydi.

14 İbid., 11 Nisan 1971.

15 İbid., 23 Nisan 1971 ve *Yankı*, sayı 7'de Koçaş ile ilgili kapak konusu, 7, 18 Nisan 1971.

16 Ankara Radyosu, 23 Nisan 1971, *SWB IV/3667/c/1* içinde. Aldığı kararlara Avrupa'daki örneklere gönderme yaparak onay arama, Erim hükümetinin gözde bir yöntemiydi. Eleştirmenler, bunu 19. yüzyılın Tanzimat Kafası'yla ilişkilendirdi.

27 Nisan'da 11 ilde, Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt'te sıkıyönetim ilân edildi. İsmail Arar'ın iddiasına göre, sıkıyönetimin nedeni "millete ve Cumhuriyete karşı ortaya çıkarılan güçlü ve etkin bir kalkışma"yla uğraşmaktı. Daha önce sorunu tartışan Milli Güvenlik Kurulu, dört neden ileri sürmüştü: laik cumhuriyete karşı faaliyetleri kontrol etmek, ideolojik ve kanlı olaylara son vermek, doğu vilayetlerindeki bölücü faaliyetleri durdurmak ve Kıbrıs'a olası bir harekat için uygun bir ortam sağlamak.[17]

Türkiye Cumhuriyeti gibi, bu kadar derin köklere sahip bir devletin, yukarıda belirtilen türden faaliyetler yüzünden nasıl tehlikeye girebildiğini anlamak güçtür. Öyle görünüyor ki, sıkıyönetimin amacı, Meclis dışındaki siyasi faaliyetlere son vermekti. Sıkıyönetimin ilk günlerinde siyasi gençlik örgütleri kapatıldı, meslek gruplarının ve sendikaların siyasi toplantıları ve seminerleri yasaklandı. TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Halil Tunç, daha çok ürkek bir şekilde, işçi hakları kısıtlanırsa tepkinin sert olacağını belirtti.[18] Ayın 28'inde *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri 10 gün süreyle kapatıldı ve kitapevleri, yasak yayın sattıklarında cezalandırılacakları konusunda uyarıldı. Ertesi gün Çetin Altan (*Akşam*) ve İlhan Selçuk (*Cumhuriyet*) gözaltına alındı. *Durum* ve *Yeniden Milli Mücadele* gibi militan sağcı gazete ve dergilerin satışı devam ederken, *İşçi-Köylü, Proleter Devrimci Aydınlık, Aydınlık, Türkiye Solu, Devrim ve Ant* gibi geri kalan sol ya da radikal dergilerin hepsi toplatıldı.[19] 3 Mayıs'ta Ankara sıkıyönetim yetkilileri, hangi niyet ve amaçla olur-

17 *Milliyet*, 27 Nisan 1971. İstanbul Sıkıyönetim Komutanı General Faik Türün basına şunları söyledi: "Bir iç savaşın arifesine gelmiştik. Hatta bu savaş açılmıştı bile. Adına 'halk savaşı' diyorlardı. Ben buna, halka karşı savaş diyorum. Sıkıyönetim bu şartlar altında ilân edildi." (*Milliyet*, 6 Mayıs 1971). Hükümet, sol örgütleri kullanan uluslararası bir komplodan söz etmeye devam etti. Fakat bugüne kadar hiçbir kanıt ortaya çıkarılamadı. Bkz. Erim'in dış basına demeci, *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1971.

18 *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1971.

19 *Milliyet*, 29 ve 30 Nisan 1971 ve *Yankı 10*, 9 Mayıs 1971, bütünüyle sıkıyönetim önlemlerine ayrılmıştır.

sa olsun grev ve lokavtları yasakladı ve aynı kural bütün sıkıyönetim bölgelerinde uygulandı.[20] Bir darbede işçilerin militanlığı tüketilmişti. İşverenlerin lokavt yapmasının da yasaklandığı doğrudur; fakat işçilerin pasifleşmesiyle birlikte bunu yapmalarına artık gerek kalmayacaktı. Yetkililer işçilerle işverenler arasında hakem olma sözü verdiler; fakat hakemlik, bir anlaşmazlıkta her iki tarafın da hakkını gözetmeyi ve her iki taraf açısından ilişkiler dengesizleştiğinde hakemlik tarafından düzeltilecek mevcut ilişkilerin istikrarını ima eder. Grevi yasal bir suç yapmakla yetkililer, sadece işverenlerin yararına olan eşitsiz bir ilişki kurdular. Bu nedenle, işverenler sınıfının Erim hükümetine tam destek vermesi şaşırtıcı değildir.

Baskının tam gücü, ancak şehir gerillalarının İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Ephraim Elrom'u kaçırmasını izleyen 17 Mayıs'tan sonra hissedildi. Bu olay devletin prestijine ağır bir darbeydi ve Sadi Koçaş Senato'ya hükümetin devlet onurunu koruyacağını ve varlığını göstereceğini söyledi. Aynı gün radyoda gerillalara, Elrom'un öldürülmesi halinde, hükümetin adam kaçırma suçuna ölüm cezasını öngören bir yasayı geriye dönük işletilmek üzere meclisten geçireceğine dair bir uyarıda bulundu. Böyle bir yasanın Anayasaya uygunluğu kuşkuluydu ve Atilla Karaosmanoğlu'nun yönettiği kabinedeki reformist hizip buna meydan okudu.

Sivil bakanların ne düşündüğünün hiçbir önemi yoktu; zira bütün denetim sıkıyönetim komutanlarının ve istihbarat servislerinin elindeydi. Polis tarafından toplanma sırası aydınlara gelmişti ve 19 Mayıs tarihli *Cumhuriyet*, 19 vilayette toplam 427 kişinin gözaltına alındığı haberini verdi. Gözaltına alınanlar sendikacılar, TİP üyeleri, Yaşar Kemal ve Fakir Baykurt gibi ünlü yazarlar, Bahri Savcı, Nuri Esen, Tarık Zafer Tunaya ve Mümtaz Soysal gibi profesörlerdi. Gözaltındakilerin birçoğu Profesör Nihat Erim'in dostları ve meslektaşları olduğundan Erim için, bu durum çok can sıkıcıydı; fakat yapa-

20 *Milliyet*, 4 Mayıs 1971.

21 Altuğ, *Erim Olayı*, 68-77; *Milliyet*, 18 Mayıs 1971; Yankı 13, 24. 5. 1971.

bileceği hiçbir şey de yoktu. İstifa etmek düşüncesi hiç aklımdan geçmemiş görünüyor.[22] Bütün bu önlemler Elrom'u kurtaramadı; bir şeye yaradıysa o da kaçıranları köşeye sıkıştırmak oldu. 22 Mayıs günü öğleden sonra hükümet İstanbul'da ertesi gün saat 3'e kadar sokağa çıkma yasağı ilân etti. Bu saatlerde, gerillaları bulmak için 30.000 asker ev ev arama yapacaktı. Elrom'un cesedi sabah saat 5'te bulundu; otopsi, önceki gün sokağa çıkma yasağı ilân edildikten hemen sonra öldürüldüğünü gösteriyordu.[23]

Sola karşı mücadele diğer bütün faaliyetleri geride bıraktı ve sonraki iki yıl boyunca sıkıyönetim iki ayda bir uzatılarak devam etti. Erim ve ordu için Anayasa değişikliği öncelikli hedef oldu. Değişiklikler, neredeyse bütün devlet kurumlarını kapsıyordu: sendikalar, basın, radyo ve televizyon, üniversiteler, Devlet Konseyi, Anayasa Mahkemesi, Meclis, Senato, Danıştay. 1961 Anayasasının tanıdığı hak ve özgürlükler, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, cumhuriyet, milli güvenlik ve kamu düzeni korunabilsin" diye belli sınırlara sokulması gerekirdi.

Erim, değişikliklerle ilgili açıklamalarda bulunurken, "hiç kimse unutmamalıdır ki, 12 Mart öncesine geri dönüş yoktur"[24] diyordu. Esas sorun da buydu: yeni rejim, Türkiye'nin bütün riskleriyle birlikte ikinci bir liberalleşme dönemi yaşamamasını garanti etmek istiyordu. 1961 Anayasasının, Türkiye için bir lüks olduğunu, azgelişmiş bir ülkenin kapitalizm yolunda ilerlerken tahammül edemeyeceği bir lüks olduğunu söylediğinde, demek istediği budur.[25]

22 Altuğ, *Erim Olayı*, 79-80. Genelkurmay Başkam Tağmaç, sağda neredeyse bir iman şartı şeklini alan şeyi ifade etti: "Milleti uçurumun kenarına getiren anarşi, yarı yarıya üniversitelerde örgütlenmişti." (*Milliyet*, 7 Temmuz 1971). Erim, Anayasa değişikliği konusunda 8 Mayıs günü Profesörler Esen, Savcı ve Soysal'la, 12 Mayıs günü Tunaya'yla görüştü (*Milliyet*, 9 ve 13 Mayıs 1971).

23 *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1971; *Milliyet 1971*, 116-21.

24 *Ortam*, 14 Haziran 1971, 4-10; *Cumhuriyet*, 9 ve 10 Haziran 1971.

25 *Milliyet*, 2 Mayıs 1971. Altuğ, *Erim Olayı*, 56-7, Erim'in yabancı basına verdiği bir demeçte "luxury" sözcüğünü kullandığını açıklıyor. Erim'in basın sekreteri Altemur

Anayasal Değişiklikler

Değişiklikler sorunu üzerine basında çok tartışma oldu. Karşı çıkanlar, suçlanması gereken Anayasa değil onu uygulamayan politikacılar olduğunu ileri sürüyorlardı. Ecevit, Anayasal değişikliklerin reformlar -on yıldır zaten ertelenen- uygulanmasından sonra düşünülebileceğini ileri sürdü. Türk toplumuna yeni ufuklar açan 27 Mayıs bir dönüm noktası olmuştu ve getirdiği özgürlükler kısıtlanmamalıydı. Erim'in Türk Anayasasının bazı Avrupa ülkelerinin anayasalarından daha ilerici olduğuna dair iddiasına karşılık Ecevit, Türk hükümetinin Türk Anayasasını gericileştirerek buna karşılık vermemesi gerektiği yanıtını verdi. Avrupa'daki hak ve özgürlükler Türkiye'dekinden çok daha derin köklere sahipti ve bu nedenle garanti edilmesi gerekmiyordu. Türkiye'de özgürlükler yeni ve kök salmamıştı ve Anayasanın bunları güvenceye alıp korumak zorunda olmasının nedeni budur.[26]

Bizzat Erim, Anayasa konusunda açık bir tartışma çağrısında bulunmuştu; tartışma gerçekte akademikti. Bu önleme karşı muhalefetin etkili olmasına izin verilmeyecekti. Sağ partiler (AP, DP, MGP ve MHP) değişiklik önerilerinden hoşnuttu. Adalet Partisi, değişikliklerin, tasavvur etmeye bile cesaret edemediğinden daha ileri olduğunu ve 12 Mart'tan aylar önce partinin "tehlikeli durum" ile ilgili iddialarının tümünün doğrulanır gibi göründüğünü fark etti. Hasan Dinçer'in biraz üstü kapalı da olsa güvenle şunları söyleyebilmesinin nedeni budur: "Sayın Başbakan Erim'in açıklamaları ile bizim yaptığımız hazırlıklar arasında bir benzerlik var."[27]

Değişikliklere karşı muhalefet TÜRK-İŞ'in, Mimarlar Odası'nın, Fakir Baykurt'un Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın ve diğer meslek örgütlerinin zayıf eleştirisiyle sınırlıydı. İnönü ve CHP bile, ciddi bir muhalefet gös-

26 Ecevit'in *Milliyet*'e demeci, 4 Haziran 1971.
27 *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1971.

termemeye karar verdi. Sıkıyönetim olmasaydı, özellikle öğrencilerden daha sesli ve aktif bir muhalefet olurdu. Fakat Türkiye, gözaltında birlerce insanıyla baskının pençesindeydi. Türkiye İşçi Partisi 20 Temmuz'da kapatıldı ve liderleri hapishanede olduğu için hiçbir protesto sesi yükselmedi. Sadece, Şubat 1971'de partiden ihraç edilen Mehmet Ali Aybar, parlamento kürsüsünü protesto için kullanabildi. "Önerilen Anayasa değişiklikleri," diyordu, "mevcut demokratik Anayasamızın felsefesine ve temel ilkelerine aykırıdır; amaçları sosyalizmi yasaklamaktır ve bu nedenle çağdaş demokratik rejim anlayışıyla bağdaştırılamaz."[28]

Erim, Anayasa sosyalizme kapalı olsa da sosyal demokrasiye açık olduğu konusunda ülkeyi temin etmesine karşın, Aybar'ın suçlamalarına kimse yanıt vermedi.[29] Meclis, 6 Eylül'de değişiklikleri kabul etti ve Senato da 20 Eylül'de gerekeni yaptı.[30] "Siyasi reformlar"ın geçilmesiyle birlikte Erim Hükümeti, sosyo-ekonomik reformları ele alma durumunda olduğunu düşündü.

Reformcuların Yenilgisi

Erim, sistemin dengelerini yeniden sağlayacak reformları, İkinci Cumhuriyetin demokratik ve liberal kurumlarının izin vermediği reformları, gerçekleştirmek için iktidara gelmişti. Altmışlar, hızlı bir ekonomik genişleme ve toplumsal değişim dönemi olmuştu. Fakat, ellilerde olduğu gibi, yine Türkiye toplumundaki sosyo-ekonomik dengesizlikler siyasi rejimin istikrarını tehdit etti. "1954'ten sonraki enflasyon olmasaydı, 27 Mayıs olmazdı"; ve altmışların sürekli yükselen enflasyonu da olmasaydı 12 Mart

28 İbid., 18 Ağustos 1971. Ayrıca, parlamentoda rejime karşı yapılığı protesto konuşmaları için bkz. Aybar, 12 Mart, 87-207.

29 *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1971.

30 İbid., 6, 7, 13 ve 21 Eylül 1971; *Yankı* 26-28, 23 Ağustos ve 6 Eylül 1971

olmazdı. Yine, "Türkiye'deki Marksist, Leninist ve Maoist hareketleri besleyenler" ve askeri müdahaleyi davet eden bozulmadan doğrudan sorumlu olanlar "enflasyonist politikacılar"dı.

Altmışlarda, dengesiz bir ekonomik kalkınma gerçekleşmişti: Geleneksel sektörler, özellikle tarımın, topallayarak ilerlerken, modern sektör (özetlikle çoğu ithal edilen parçaların montajını yapan -yabancı sermayenin egemen olduğu) hızlı büyümüştü. "Modern bir sanayi toplumu ve sanayici sınıfı yaratma tutkusu AP'yi, büyük toprak sahiplerinin, tefecinin, yabancı sermaye ve dışa bağlı bazı iş çevrelerinin, emlak sahiplerinin ekonomik ve sosyal iradeleriyle çatışıp ilk hesaplaşmada geri çekilmeye mahkum etmiştir."[32] Dengeleri kurmak için reformlar şiddetle gerekliydi. İktidar yapısının bütün kesimleri -ordu, partiler, bürokrasi, üniversiteler, sanayi ve ticaret- bunu kabul etmesine karşın, reformun doğası ve derecesi konusunda ayrılıyorlardı. Demirel, demokratik siyaset çerçevesinde bu karmaşık durumla başa çıkmanın olanaksızlığını anladı. Reformların gerçekleştirilmesi dayatmışken, ordunun ipi elde tutmak niyetiyle müdahale etmesinin nedeni budur.

Nihat Erim, reformları yaptırtma gücünün kendisine verildiğini sandı. Başlangıçta bunu yapmaya kararlı gibi görünüyordu. "Ben, seçimle gelen bir Başbakan değilim... Ben ve [kabine] arkadaşlarım idare-i maslahatçı değiliz. Biz buraya idare-i maslahatçılık yapmak için gelmedik... Bizim önümüzde seçim kazanma gibi bir endişemiz yok."[33] 1961 Anayasasında öngörülen reformları, özellikle toprak, eğitim ve vergi reformlarını yapmayı vaat ediyordu. "Benim

31 C. Baban, "Pahalılık İşkencesi," *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1971. Türkiye, yıllık %7.5 enflasyonla, 1961-71 yılları arasında Avrupa'nın "enflasyon ligi tablosu"nda İzlanda'dan sonra ikinciydi. Bkz. *Guardian Weekly*, 110/8, 24 Şubat 1974, 6. *Akşam*, 13 Aralık 1971, bir BM raporundan aktarma yaparak, 1963-1970 yılları arasında fiyat artışları bakımından 72 ülke içinde yedinci olduğunu ileri sürdü.

32 Ali Gevgilili, *Türkiye'de 1971 Rejimi* (1973), 231.

33 Kemal Aydar'la röportaj, *Cumhuriyet*, 9 ve 10 Nisan 1971.

en büyük güvencim Türk kamuoyu... bugünkü zamanda biliyorsunuz, artık demokrasi kamuoyu demokrasisidir, yani sandık demokrasisi değildir."[34]

Ne var ki, sadece istikrar sağlamak için reformları yapma görevi değil, aynı zamanda sanayileşme sürecini hızlandırma görevi de Erim'e verilmişti. Kanun ve düzen, siyasi reformlar öncelikli konu haline gelmeden önceki bir demecinde Erim, yeni bir Ağır Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı kuracağını ilân etmişti. "Bakanlığın adı ne olursa olsun, ağır sanayiye önem verilmelidir. Sanayileşme Türkiye için çok önemlidir ve ağır sanayi bunda büyük bir role sahiptir. Makina imal etmemiz gerektiğini ve montaj sanayiinden kurtulmamız gerektiğini söylemekteyiz. Öyleyse hedefimize varmak için bir başlangıç yapmak zorundayız."[35]

Hükümet programı benzer duyguları ifade ediyordu. Ekonominin doğal kaynaklar alanında yabancı kontrolü sınırlandırmak için bu kaynakların ulusallaştırılmasını öngörüyordu. Kırsal zenginliği ve üretimi arttırmak için tarımın modernleştirilmesini ve sanayiye kaynak yaratmak için tarımsal servetin vergilendirilmesini öneriyordu. Devlet gelirlerini arttırmak ve daha ileri bir sosyal adalet sağlamak için vergi kaçaklarım önleme önerilerini de kapsıyordu.[36] Eğer Türk sanayi Ortak Pazar rekabetine dayanmak istiyorsa, diye belirtiyordu Vehbi Koç, acil önlemler alınmalıydı. Koç bile, reformlar hızla gerçekleştirilmediği takdirde, Türkiye'de özel sektörün yok olacağım kavrıyordu. Özel sektör devam edecekse, hükümet onun bütün girişimlerini desteklemeliydi; Türkiye'de serbest girişimin çapı sınırlıydı ve özel şirketlerin en büyük ortağı devletti.

Erim'in programı, Türk ekonomisinin en gelişmiş kesimine, yani Koç gibi insanların temsil ettiği modern sanayi kesimine hitap ediyordu. Diğer

34 İbid. Bu, Demirel ve Ecevit'in savunduğu popülist demokrasi görüşüne bütünüyle karşıttı.

35 Ankara Radyosu, 23 Mart 1971, *SWB IV/3643/c/1-3* içinde.

36 Basın, 3 Nisan 1971; Yankı 6, 11 Nisan 9971, 4; Gevgilili, *1971 Rejimi*, 239-42.

37 *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1971; "Vehbi Koç İş Alemini Uyardı," *Yankı* 7, 18 Nisan 1971, 17.

kesimler için reform olasılığı, özellikle toprak reformu, toprağın vergilendirilmesi, yabancı sermayeye ve bağlantılarına yönelik sınırlamalarla ilgili sözler, tehlike işaretiydi. Karaosmanoğlu, ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcılığına atandığında bu tehlike işareti iyice hissedildi.

Türk kapitalistleri, kapitalist dünyanın temel kurumlarından birinde çalışan Dünya Bankası'nın eski teknokratı Atilla Karaosmanoğlu'yu radikal bir sosyalist, kendi varlıklarına bir tehdit gibi görüyordu. Demirel'in ekonomik politikalarına doğrudan hücumu, büyük tartışmalara neden oldu. Ağustos 1970 devalüasyonunu, dış baskılar altında gerçekleştirilen bir önlem olarak yerdi. AP hükümetinin aldığı 3.4 milyar TL dış borç, gerçekleştirilen sınırlı ekonomik kalkınmanın gerekçesi değildi. Türkiye'ye 112 milyon dolar yabancı sermaye yatırıldığı halde, 121 milyon doların kâr olarak dışarıya aktarıldığı gerçeğini açığa çıkardı. Özel sektörü teşvik döneminin bittiği uyarısında bulundu. Tarımsal servet vergilendirilecek ve toprak reformu uygulanacaktı. Bugünkü kalkınma hızıyla, Türkiye'nin Ortak Pazar düzeyine ulaşması için 2359 yıla ihtiyaç duyduğu sonucuna varıyordu.

Erim'in reform programı, güçlü bir muhalefetle karşılaştı. hâlâ küçük bir azınlığı oluşturan en büyük girişimciler ve sanayicilerin dışındaki iş dünyası, programı kendi varlıklarına bir tehdit olarak değerlendirdi. Türkiye Odalar Birliği Başkanı Raif Önger, özel sektörün ülkenin ve onun demokrasisinin garantisi olduğunu ileri sürdü. Bu garantiyi kaldırmaya yönelik herhangi bir girişimin ekonomiyi sarsacağını, istikrarı bozacağını ve milletin refahına zarar vereceğini belirtti. Ortam böyleydi. Hükümet özel girişime karşı olmamalı; aksine onun yanında olmalıydı. Hükümetin, Önger'in düşmanlık olarak yorumladığı yabancı sermayeye yönelik politikası da eleştirildi. Verili bir girişimdeki sermayenin yüzde 51'inin Türkle-

38 *Milliyet*, 15 Nisan 1971; *Yankı* 8, 25 Nisan 1971, 4-6; *Ortam* 1, 19 Nisan 1971. *Ortam*, Karaosmanoğlu'nu "kabinenin genç devrimcisi" olarak niteledi.

39 *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1971.

rin elinde olması üzerinde ısrar eden bir politika, yeni teknoloji açısından ülkenin yabancı yatırıma duyduğu gereksinme göz önüne alındığında, kendi kendini mahvetmekti. Önger, açık kapı politikasına devam edilmesinden yana olduğunu belirtiyordu.[40]

İş dünyası, hem birkaç dev organizasyonun elinde toplanan tekelci kapitalizmin büyümesinden, hem de devlet kapitalizmine vurgunun yeniden artmasından korkuyordu; her iki durumda da, tehlike içinde olduklarını biliyorlardı. Büyük toprak sahipleri, hükümetin toprak reformu ve tarımsal gelirlerin vergilendirilmesi planlarına şiddetle karşıydı. İşadamlarıyla büyük toprak sahipleri birlikte Erim hükümetine karşı güçlü bir muhalefet sergilediler.

Sosyo-ekonomik reformlardan önce, liberal demokrasinin yok edilmesinin başka bir adı olan "siyasi reformlar"ı gerçekleştirdiği için Erim, aydınlar arasında itibar ve inanırlığını zaten yitirmişti. Bu reformları uygulamaya daha başlamadan önce, önemli reformist bakanlarından biri olan İhsan Topaloğlu'yu feda etti. Topaloğlu, Türkiye'nin maden kaynakları üzerinde yabancı kontrolüne karşı olmakla ünlüydü. Onun görüşlerini yabancı yatırımı caydırıcı gören iş dünyasında sevilmezdi. Erim'den umduğu desteği alamamıştı -gerçekte ciddi ayrılıkların olduğuna dair söylentiler vardı- ve bunun sonucu olarak 28 Eylül'de istifa etti.[41]

Topaloğlu'nun istifası, komutanların reformların kendi yönetimlerinde gerçekleştirileceği anlamındaki güçlü demecinden sonra geldiği için çok şaşırtıcıydı. "Komuta heyeti tarafından öngörülen esas, kısaca şudur: Reformlar mutlaka yapılacaktır. Çünkü, Muhtıranın ikinci maddesinin ikinci kısmı Atatürk inkilapları konusu ile reformların yapılması konuları-

40 İbid. Önger, hükümetin özel sektöre düşmanlığının yatırımların gerilemesine neden olduğunu ve durgun bir ekonomiye yol açtığını da ileri sürdü. *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1971. Ayrıca bkz. "Raif Önger: 1972 Mart'ına Dikkat," *Yankı* 29, 19 Eylül 1971, 20.

41 42 Milliyet ve *Cumhuriyet*, 29 ve 30 Eylül 1971; Altuğ, *Erim Olayı*, 139-49; *Yankı* 31. 3 Ekim 1971, reformcular arasında bunun sadece ilk istifa olduğu uyarısını yaptı.

nı kapsamaktadır. Biz komuta heyeti olarak, reformların geciktirilmesi, oyalanması ve, şu veya bu şekilde geçiştirilmesinin karşısındayız."[42]

Bu destekten cesaret alan Erim, politikacıların artık reformları kabul edeceğini sandı. Fakat bunun yerine, Demirel'in, AP'li bakanları kabineden çekme kararının neden olduğu bir kabine kriziyle karşı karşıya kaldı.[43] Demirel, kararın fevri ya da nedensiz alınmadığını ileri sürdü. 12 Mart muhtırasından sonra, tarafsız bir başbakanın yönetiminde tarafsız ve partiler üstü bir hükümetin kurulması kararlaştırılmıştı. Ne var ki, geçen yedi ay süresince hükümetin tutumu ne tarafsızdı ne de partiler üstü ve Erim'in 29 Eylül'deki konuşması [komutanların desteğini yardıma çağırdığı] bu politikayla bağdaşmıyordu.[44]

Demirel'in manevrası, kabinede reformları sabote etme girişimi olarak yorumlandı. Basın, Erim'in teknokratlarını kabineden.uzaklaştırmak için tasarlanan doğrudan bir saldırı olarak niteledi.[45] Erim'in istifa etmesi bekleniyordu; fakat o an için kriz, Kraliçe II. Elisabeth'in resmi ziyareti sonrasına kadar (18-25 Ekim) dondurulduu. 12 Ekim'de Erim, Özalp ve Akçal'm istifalarını kabul etmedi ve Kitaplı'nın bakanlığım kaldırdı.

Kraliçe'nin ülkeden ayrılışının ertesi günü Erim istifasını sundu; fakat Cumhurbaşkanı Sunay istifayı kabul etmedi.[46] İki gün sonra, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Cumhuriyet Bayramı mesajında "tehlikeli durum"un sürmesine izin verilmeyeceğini belirtti. Fakat komutanların yönetime el koymayacağı, "Türk milletinin en yetkili organları, Parlamento ve Hükümetin mevcut buhranı milli çıkarlarımıza en uygun şekilde çözeceği-

42 Gürler'in, Amiral Eycioğlu ve General Batur'un demeçlerini izleyen 28 Eylül günkü demeci. Bkz. Türk basını, 28 ve 29 Eylül 1971 ve bu demeçleri kapak konusu olarak veren *Yankı 31* ve *32, 3* ve 10 Ekim 1971.

43 *Milliyet,* 6 Ekim 1971. AP'li bakanlar 7 Ekim'de istifa etti.

44 Ankara Radyosu, 17 Ekim 1971, *SWB IV/3817/c/1* içinde.

45 *Cumhuriyet,* 7 ve 8 Ekim 1971; *Yankı 33,* 17 Ekim 1971, 4-9.

46 *Milliyet,* 27 Ekim 1971; *Yankı 35,* 31 Ekim 1971, 4-5.

ne inandıkları... [ve] yetkili hükümet organlarını var güçleriyle destekleyecekleri..." konusunda anti-reformist güçleri temin ederek uyarısını yumuşattı.[47]

Demirel'in ödünü, komutanlarla anlaşmak için, kabinedeki bakanları ile ilgili parti kararını geri almak oldu.[48] Kabine krizi Demirel'i tatmin edecek şekilde çözülmüştü. Silahlı kuvvetlerin ölçüsünü almış ve partisinin siyasi güçler için vazgeçilmez olduğunu öğrenmişti. Kasım'da konumu daha da güçlendi ve 3 Aralık'ta basın, Demirel'in Maliye Bakanı Mesut Erez'in Başbakan Yardımcılığına atandığını duyurdu.

Bu, reformist teknokratların kabul edemeyeceği kadar ciddi bir ödündü ve bunlardan 11'i aynı gün Erim'i de istifaya zorlayarak topluca istifa etti.[49] Erim'e yazdıkları istifa mektubunda şu terimler vardı:

> Bizim istifamız 8 ayı geçen gelişmiş, bir çok nedenlerin olmasındandır. Yurdumuzun muhtaç olduğu kalkınma hamlesini ve reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirmek amacıyla kurulan hükümette görev aldık. Ve bunu gerçekleştirme olanağı kalmadığı inancı ile istifa ettik. Mesut Erez'in hükümete alınışı da bardağı taşıran son damla olmuştur. İstifalar yalnız Mesut Erez'in kabineye alınışına bağlanırsa, istifalarımızın asıl nedeni zayıflatılmış olur.

47 *Milliyet*, 29 Ekim 1971; *Yankı* 36, 7 Kasım 1971 ("Tağmaç: Bir Buhranın Anatomisi"). Tağmaç, diğer birçok general gibi Demirel'e ve AP'ye çok yakındı. Emekliliğinden sonra Tağmaç, Sanayi ve Kalkınma Bankası Yönetim Kurulu üyesi oldu. Bkz. *Yankı 114*, 21 Mayıs 1973, 18.

48 *Milliyet*, 2 kasım 1971.

49 *Milliyet*, 4 Aralık 1971; *Yankı 38*, 12 Aralık 1971, 6-11.

50 Altuğ, *Erim Olayı*, 221-2. "Onbirler"in basına dağıttığı uzun bildiri 222-26 sayfalarda veriliyor. Ayrıca bkz. *Milliyet*, 5 Aralık 1971 ve Gevgilili, *1971 Rejimi*, 336-9. Raif Önger, "Allah Türk milletine yardım etti ve Onbirler kendileri istifa edip gittiler" (*Milliyet*, 23 Şubat 1972) diyerek, reformcuların istifasıyla duyduğu rahatlamayı ifade etti. İstifa eden "Onbirler" şunlardı: Koçaş, Karaosmanoğlu, Ömeroğlu, Derbil, Olcay, Orel, Babüroğlu, Akyol, Sav, Özgüneş ve Çilingiroğlu.

Reformcular, hüsranla ve tiksintiyle istifa etti. 12 Mart'tan beri, reformlar yönünde hiçbir ilerleme kaydedilmemişti ve zaman geçtikçe anti-reformist güçler daha da güçlendi. Ekonomide ve toplumda yapısal değişiklikler yapılacaksa yaşamsal görülen toprak reformu, bir kez daha tartışmalara saplanıp kalmıştı. Tasarı, Anayasanın garanti ettiği mülkiyet hakkını tehdit eden solcu bir plan olarak yerildi. Ayrılıp DP'ye giden Demirel'in Tarım Eski Bakanı Bahri Dağdaş, toprak reformu tasarısını "TİP'çilerle hazırlananı şerbetle yıkanmış saydırtacak derecede marksist-leninist bir görüşle hazırlanmış"* diye eleştirdi.

Meclis'teki muhalefet o kadar güçlü ve o kadar örgütlüydü ki, tasarıyla ilgili tartışmaları toprak sahipliği sisteminin reformu tartışmasından tarım reformu tartışmasına çevirmeyi başardı.** Kasım ayına gelindiğinde, muhalefet öyle bir yol almıştı ki, Atilla Karaosmanoğlu bile, tasarının artık uygulanamayacak bir duruma indirgendiğini kabul etti.***

Birçok gözlemci için, Profesör Orhan Dikmen Tarım Bakanı olduğu sürece toprak reformunun olamayacağı açıktı. Devrim, Dikmen'i 27 Mayıs 1960 devriminden sonra reformu sabote edenlerden biri olan Giresunlu bir eşrafın damadı olarak kabinenin en gerici üyesi diye niteledi. Onun Tarım Bakanlığına atanması, Erim'in reformlarla ilgili samimiyeti konusunda teknokratların zihninde bile kuşku yaratmıştı.**** En büyük korkuları gerçekleşmişti.

Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı'nın başını çektiği etkili kapitalist çevrelerin toprak reformunu desteklediği söylendiği için, tasarının yenilgisi şaşırtıcıydı. Ne var ki, bu yenilgi, çok partili dönem boyunca egemen olan geleneksel-muhafazakar güçlerin gücünü sadece doğruladı. Erim'in, kendisinin ve komutanların reformların "dejenere" olmasına izin vermeyeceğine

51 *Milliyet*, 26 Ekim 1971.

52 *Hürriyet*, 26 Ekim 1971. Ayrım, *toprak ve tarım* reformu arasındaydı.

53 *Milliyet*, 17 Kasım 1971; *Yankı 38*, 12 Aralık 1971, 14-15.

54 Devrim, 6 Nisan 1971 ve *Yankı 81*, 8 Ekim 1972, 13.

dair övünmesi açığa çıkmıştı. Çok fazla bölünmüş olmaları ve bazılarının mevcut sistemden çıkarları olması dışında hiçbir şey, komutanları reformlar lehine müdahaleden alıkoymadı. Muhafazakar güçler, Yunan cuntasının iflasından olduğu kadar, 27 Mayıs deneyiminden de ürken komutanların yönetimi üzerlerine almaya isteksiz olduğunu öğrenmişti. Başlangıçtaki reform ısrarı dağılmış ve politikacılar komutanların coşkusunu kırmayı başarmıştı.

Erim, 11 Aralık 1971'de ikinci kabinesini ilân ettiğinde, "beyin takımı"ndan ve üzücü bir başarısızlık olarak bürokratik reform düşüncesinden vazgeçmişti. İkinci kabinede Karaosmanoğulları yoktu, hiçbir kadın yoktu ve Kültür Bakanlığı tamamen kaldırıldı. Erim'in çok sever gibi göründüğü planlar terk edildi. Yeni kabine, Melen, Ergin ve Dikmen gibi yolundan dönmez muhafazakarları, ya da "beyin takımı"nın sahip olduğu gibi Meclis üzerinde aşındırıcı bir etkiye sahip olmayan renksiz bürokratlardan oluşuyordu.[56] Reformlardan vazgeçilmemişti: Bu kez Erim, Meclis'e meydan okumaktan çok yatıştırarak reformları gerçekleştirme şansının daha çok olduğu görüşünü benimsemişti.

Sanayicilerin aksine Türkiye'nin iş çevreleri, "Onbirler"in kabineden uzaklaştırılmasından memnundu. Yeni kabinede Dış Ticaret Bakanı olan

56 İkinci Erim kabinesi 8 AP'li ve 4 CHP'li bakanla yine bir AP-CHP koalisyonuydu. AP'den Doğan Kitaplı ve İlyas Karaöz (Devlet), Haydar Özalp (Tekel), Rıfkı Danişman (Ulaştırma), Mesut Erez (Sanayi ve Teknoloji), Erol Yılmaz Akçal (Turizm), Bingöl Ersoy (İmar ve İskan) ve Adnan Karaküçük (Spor); CHP'den Ali İhsan Göğüş (Devlet), İsmail Arar (Eğitim), Mukadder Öztekin (Bayındırlık) ve Ali Rıza Uzuner (Çalışma); MGP'den Ferit Melen (Savunma). Diğerleri partilerin dışındandı: İlhan Öztrak (Devlet), Prof. Suat Bilge (Adalet), Ferit Kubat (İçişleri), Haluk Bayülken (Dışişleri), Sait Naci Ergin (Maliye), Naim Talu (Dış Ticaret), Cevdet Aykan (Sağlık), Orhan Dikmen (Tarım), Nezih Devres (Enerji ve Tabii Kaynaklar), Prof. Necmi Sönmez (Köy İşleri) ve Selahattin İnal (Orman). Bkz. *Milliyet*, 11-12 Aralık 1971; *Yankı 39*, 19 Aralık 1971. Kabinenin analizi için bkz Gevgilili, *1971 Rejimi*, 339-42.
Milliyet, 5-6 Aralık 1971; Altuğ, *Erim Olayı*, 222-6.

Merkez Bankası Başkanı Naim Talu, ülkedeki enflasyondan "Onbirler"i sorumlu tuttu. Turhan Feyzioğlu'nun CGP'si, karalama taktikleri kullanarak, istifa eden bakanların yargılanmakta olan "aşırı solcular"la gizli ilişkilerinin olduğunu ileri sürdü.[57] Birkaç istisna dışında, ülkedeki bütün ticaret odaları yeni kabineyi alkışladı ve destek vereceklerini vaat ettiler.[58]

Erim'in programı, iş dünyasının pek çok talebini karşılıyordu. Parlamenter demokrasiye geri dönüşü, özel sektörün çıkarlarının korunmasını, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesini ve NATO'ya desteği vurguluyordu. Petrol ve borak sanayini ulusallaştırma planı gündemden kaldırıldı: "Ekonomik kalkınma planlarımıza uygun yatırımlar yapmaları için özel sektörün kuşkusunu gidereceğiz. Kamu sektörü kadar özel sektöre de önem vermek gerektiğine inanıyoruz. Hükümetimiz, özel sektörün yatırımlarını hızlandıracak ve ihracatımızı arttıracak gerekli teşvik önlemleri alacaktır."[59]

Siyasi Kontrol Sağda

Erim'in ikinci Başbakanlığının, birincisinden daha başarılı olmadığı ortaya çıktı ve 17 Nisan 1972'de istifasıyla sonuçlandı. Erim, kendi açısından, Demirel'i yatıştırmak ve gönlünü almak için elinden geleni yaptı; fakat karşılığında hiçbir ödün alamadı. AP'nin Meclis'teki çoğunluğuna dayanma politi-

57 *Milliyet*, 5-6 Aralık 1971; Altuğ, *Erim Olayı*, 222-6.

58 *Cumhuriyet*, 10 Aralık, Milliyet ve Akşam 15 Aralık, Yankı 39, 19 Aralık 1971. Odalar Birliği'nin 27. Genel Kurulunda Raif Önger övünüyordu: "Biz göreve geldiğimizde, Birinci Erim Hükümeti ve "Onbirler" iktidardaydı. "Onbirler"e karşı sert bir mücadele başlattık. İkinci Erim Hükümetiyle güzel bir diyaloğ kurduk. Bu yöndeki işbirliğimiz sürüyor" (Toplum 9, 2 Haziran 1972, 4).

59 Ankara Radyosu, 16 Aralık 1971, *SWB IV/3870/c/3-8* içinde; *Milliyet*, 17 Aralık 1971. Ayrıca bkz. Erim'in Abdi İpekçi ile programını tartışması, *Milliyet*,18 Aralık 1971.

kası da sonuç vermedi ve Erim kendi reform planlarını yasalaştıramadı. On ay önce dışlanan Demirel, Türk siyasetinde tekrar başat şahsiyet olmayı başarmıştı. Hükümetin politikası üzerindeki etkisi öyleydi ki, CHP'liler bir AP hükümeti ile Erim hükümeti arasında hiçbir fark göremediklerini ileri sürdüler.[60] Roller tersine dönmüş ve CHP yine muhalefet partisi olmuştu. Sıkıyönetim rejimine ve siyasi suçluların asılmasına karşı çıkmaya başlayan İnönü'ydü; Demirel, her iki önlemi de zorunlu görüyordu.[61]

Erim'in siyasi sağı yatıştırma politikası, Meclis'teki bu grubu hükümete olağanüstü yetki vermeye ayartmak için düşünülmüş gibi görünüyor. Şehir gerillası faaliyetlerinin ve hükümetin karşı önlemlerinin neden olduğu sürekli gerilim bir sürekli kriz atmosferi yarattı. Sıkıyönetim düzenli aralıklarla uzatıldı; fakat neredeyse bir yıl süren askeri yönetimden sonra bile, "kanun ve düzen" sağlanamamıştı. Gerilla faaliyetlerine idam cezası meclisten geçti (Anayasa Mahkemesi kararı iptal etmesine karşın). Erim, sıkıyönetim kalktıktan sonra aşırı faaliyetleri ele alan özel mahkemelerin kurulmasını *önerdi ve bu da, Meclis'in büyük çoğunluğu için kabul edilebilirdi.* Yine de, Meclis, hükümeti bir bakıma partilerden bağımsız yapacak herhangi bir ödünde bulunmayı reddetti.[62]

ABD'ye resmi bir ziyaret yapacağı gün, 18 Mart 1972'de parti liderlerine, bürokrasiyi ve üniversiteleri "solcular"dan temizlemek için ceza yasasında ve Anayasada belli değişiklikler yapılmasını ve bir Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin kurulmasını öneren bir mektup yazdı.[63] CHP dışındaki partilerin, en biçimsel görünüş dışında demokrasiyle hiçbir ortak yanı bulunmayan bir sistemin kurulmasına hiç itirazları olmadı. Fakat Cumhur-

60 *Milliyet*, 2 Şubat 1972 ve Erim'in Demirel'e dönüşümünü gösteren Bedri Koraman'ın karikatürü, *Milliyet*, 3 Şubat 1972.

61 *Milliyet*, 31 Ocak 1972.

62 Bkz. Demirel'in *Milliyet*'e demeci, 15 mart 1972.

63 Dört sayfalık mektubu 27 Mart'ta açıklandı ve resmi metin ertesi gün yayımlandı. Bkz. *Cumhuriyet*, 27 ve 28 Mart 1972.

başkanı Sunay'ın, reformlar gerçekleştirilinceye kadar siyasi tartışmaların durdurulmasını ve hükümete kararnamelerle yönetme yetkisi verilmesini isteyen mektubuna sert bir şekilde karşı çıktılar.[64]

Erim, Sunay'ın mektubunun bir ültimatom olmadığına ve hükümetin siyasi faaliyetleri sınırlama niyeti bulunmadığına inandırmaya çalıştı. Ne Sunay'ın ve hükümetin ne de komutanların, 12 Mart 1971 Muhtırasının müdahale ve askeri yönetim tehdidinde bulunan üçüncü maddesini uygulamak istemediğini defalarca tekrarladı. İstediği tek şey, Ekim 1973'te yapılacak genel seçimlere kadar kanun hükmünde kararnamelerle yönetme yetkisinin kendisine verilmesiydi.[65] Parti liderleri, Sunay'ın isteklerini görüşmeye razı oldu ve birkaç günlük tartışmadan sonra, kesin bir şekilde ve oybirliğiyle "Hayır!" yanıtı verildi. Anayasanın kararnameyle yönetimi yasakladığını ileri sürerek, denetim yetkisinden vazgeçmeyi kabul etmediler. Parti faaliyetlerini dondurmak onlar için olanaksızdı; çünkü, parti Anayasaya göre ihmal edilemez bir kurumdu. Üstelik, sessizlik demokrasiyle bağdaşamazdı.[66]

Demirel söz konusu olduğu için, bu Başbakan olarak Erim'in sonu oldu. AP'nin artık onu desteklemesi söz konusu değildi: "Hukuk profesörlüğü yapmış bir zat, kaş yapayım derken göz çıkarmıştı." Erim'in en büyük günahı, "Parlamentosuz bir idarenin başbakanı olmam" dediği halde, "meclisin üstünde irade i saniyeler ile memleket idare edecek bir hükümet haline gelmek istemesi"ydi. Aynı zamanda, güvenoyu almak için istifa tehdidinde bulunarak Milli Güvenlik Konseyi'ni kullanmaya çalıştı.[67]

Demokratik Parti, Meclise bir gensoru önergesi verip güvenoyu vermeyerek Erim'i düşürmeye çalıştı. Fakat kurnaz Demirel, istifasından partileri sorumlu yapmamanın daha politik olduğunu biliyordu. Meclis DP'nin önergesini 10 Nisan 1972'de reddetti; fakat Erim yönetiminin bütün temelleri zaten

64 *Milliyet*, 4 Nisan 1972; Yankı 55 ve 56, 9 ve 16 Nisan 1972.
65 *Milliyet*, 6 Nisan 1972; *Toplum 1*, 7 Nisan 1971.
66 *Yankı 57*, 23 Nisan 1972, 6-7.
67 İbid., 7-8.

çökmüştü. İstifası artık teknik bir meseleydi; fakat bir kez daha bir yabancı devlet adamının ziyareti, bu kez Nicola i Podgorny, sorunun ertelenmesine neden oldu. Yabancı bir radyonun, gerçekte istifa ettiğine fakat ilân etmek için sadece Podgorny'nin gitmesini beklediğine dair haberini kendisine soran bir gazeteciyi Erim, "Yorum yok" diye yanıtladı.[68] Podgorny, ayın 17'sinde Türkiye'den ayrıldı ve Erim aynı gün istifasını açıkladı.[69]

Erim niçin bir tarafa atılmıştı? Esas olarak son yıldaki zikzaklı çizgisi onu her taraftan desteksiz bıraktığı için. Aydınların desteklediği bir reformcu olarak işe başlamıştı; fakat, baskıcı politikaları uygularken yapılan işkenceyi onaylayan bir hükümetin başı olduğu için aydınlar kısa sürede kendisinden nefret eder duruma geldi. İnönü'ye dayanarak işe başlamıştı; fakat İnönü desteğinin yetmediği anlaşılınca, daha önce saldırdığı Demirel'e döndü. Nihayet, Meclis'e dayanarak işe başlamıştı; fakat Meclis'i devre dışı bırakma yollarını arama noktasına geldi. Sonunda, komutanlar bile onun çizgisini izleyemedi ve bu kez, geçmişte sık sık yaptığı gibi istifa tehdidinde bulunduğunda, basitçe gitmesine izin verdiler.

Erim'in ayrılışı, siyasi bir krizin nedeni olmadı; eğer bir etkisi olduysa o da, siyasi gerilimde bir azalma ve bir rahatlama oldu. Yeni bir Başbakan atanıncaya kadar görevde kalması bile istenmedi. Savunma Bakanı ve kabinede Güven Partisi'nin sözcüsü olan Ferit Melen, geçici Başbakan yapıldı ve ancak 25 Nisan'da, Cumhurbaşkanı Sunay yeni bir atama konusunda siyasi liderlerle görüşmelere başladı.

29 Nisan'da Suat Havri Ürgüplü'den yeni hükümeti kurması istendi. Bu seçim, Demirel'in ülkeyi seçimlere götürecek bir hükümete ihtiyaç olduğu görüşünü komutanların kabul ettiğini gösteriyordu. Ürgüplü, 1965'te de aynı rolü oynamış deneyimli bir devlet adamıydı ve parti liderleri onu uygun buldu. Yepyeni bir kabine oluşturacağına ve seçimlerden önce bütün

68 *Milliyet*'ten aktarma, 13 Nisan 1972.

69 Türk basını, 18 Nisan 1971; *Yanki* 58, 30 Nisan 1972, 4-6; *Toplum* 3, 21 Nisan 1972, 4-8.

reformları gerçekleştireceğine söz verdi. 13 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu listesini Cumhurbaşkanına sundu ve Sunay, hiçbir neden göstermeden geri çevirdi. Ürgüplü de istifa etti.

Modern Türk tarihinde bir Cumhurbaşkanının bir kabineyi geri çevirmesi ilk kez oluyordu. Bunun, Ürgüplü'nün kabineyi açıklamasından sonra olması daha da şaşırtıcıydı. Sunay yeni kabineyi kabul edilebilir bulmuştu; fakat öyle görünüyor ki, komutanlar itiraz etti. İtirazlar konusunda sadece spekülasyon yapılabilir; çünkü açıklanmadı. Kendinden önceki ve sonraki kabinelerin aksine Ürgüplü'nün kabinesi, bütün önemli partilerden oluşan (AP, CHP, DP ve MGP) gerçek bir koalisyondu. Demirel ve komutanların, ülkeyi bir genel seçime götürecek bir kabinede CHP ve DP'nin çok fazla temsil edilmesine itiraz ettiklerine inanılır. Ürgüplü AP'ye 9, CHP'ye 5, DP'ye 3 ve MGP'ne 2 bakanlık vermişti. Diğer beş bakan partili değildi. [1] Özellikle ülke seçime hazırlanırken, böyle bir kabinenin yürümesi güç olurdu. Bu nedenle Ürgüplü'den bazı değişiklikler yapması istendi; fakat böyle geç bir saatte bunu yapmayı reddedip istifayı tercih etti.

Geçici Başbakan Ferit Melen yeni bir hükümet kurmaya davet edildi. Melen ekibinin bileşimi, Demirel'in Ürgüplü kabinesinde DP'lilere yer verilmesine itiraz ettiğine dair hipotezlerde doğruluk payı olduğunu gösterir ve Melen, onları kabine dışı bırakmaya özen gösterdi. Erim'den isten-

70 Bkz. Türk basını, 25 Nisan -4 Mayıs 1972.

71 *Milliyet*, 14. 5. 1972; Yankı 62, 28. 5. 1972. 5; *Toplum 7*, 19 Mayıs 1972.

72 Melen kabinesi AP'den 8, CHP'den 5, MGP'den 2, 1 kontenjan senatörü ve 9 partisizden oluşuyordu. MGP'den Ferit Melen (Başbakan) ve Fehmi Alpaslan (Adalet); AP'den Doğan Kitaplı (Devlet), Haydar Özalp (Tekel), İlyas Karaöz (Tarım), Rıfkı Danışman (Ulaştırma), Mesut Erez (Sanayi ve Teknoloji), Yılmaz Akçal (Turizm), Turgut Toker (İmar ve İskan) ve Adnan Karaküçük (Spor); CHP'den İsmail Arar (Devlet), Mukadder Öztekin (Bayındırlık), Dr. Kemal Demir (Sağlık), Ali Rıza Uzuner (Çalışma) ve Nuri Kodamanoğlu (Enerji ve Tabii Kaynaklar); tabii senatör Mehmet İzmen (Savunma). Partili olmayanlar: Zeyyat Baykara ve İlhan Öztrak (Devlet), Ferit Kubat (İçişleri), Haluk Bayülken (Dışişleri), Ziya Müezzinoğlu (Maliye), Sebahattin Özbek (Eğitim), Naim Talu (Ticaret), Necmi Sönmez (Köy İşleri) ve Selahattin İnal (Orman). Bkz. *Milliyet*, 23 Mayıs 1972 ve *Toplum 8*, 26 Mayıs 1972, 4-5.

diği gibi Başbakandan partisinden istifa etmesinin istenmemesi ve Ürgüplü gibi bağımsız olmasının aranmaması dikkate değerdir. Melen, seçimlerde dengeleri bozma konusunda hiçbir umudu olmayan sağdaki küçük partilerden birine mensuptu ve bu durum onun kabul edilebilir bir aday olmasını sağladı. 26 Mart 1971'den beri Savunma Bakanı olması olgusu, komutanlar için de kabul edilebilir olduğunu gösteriyordu.

Melen atandığı gün, önceliklerinin kargaşayı -gerilla faaliyetlerine bir gönderme- önlemek ve ekonomik, kültürel ve yasal reformları uygulamak olacağını belirtti. Yine vurgu ekonomi üzerineydi ve Melen, Üçüncü Beş Yıllık Planın stratejisini belirleyip hemen yürürlüğe koyacağına söz verdi. Amaç, ekonomik büyümenin yolunu açmak ve zaten çok ciddi bir sorun haline gelen işsizliği durdurmak için ciddi ve etkili önlemler almaktı.

Sürekli reform sözlerine karşın, Melen'in böylesi önlemleri alacağını beklemek uygun olmazdı; çünkü, yaşamının büyük bölümünü reformları engellemekle geçirmişti. Kabine programı, reformları vurgulamayı ihmal etmemişti ve hükümet, kendisini Türkiye'de "sahtekarların son sığınağı" olan Kemalizmle özdeşleştirmeye çalışıyordu. Birçok Meclis üyesi, diye belirtiyordu Yankı, Melen'in 30 sayfalık programını dinlemek yerine koridorlarda çay ve kahve içmeyi tercih etti. Melen'den yeni bir şey beklenmiyordu ve o da, sürpriz yapmamaya dikkat etti. "Bölücü faaliyetler"e -Kürt ayrılıkçılığına bir gönderme- karşı olduğu gibi, hem komünizme hem de aşırı sağa karşı savaşıp anarşinin kökünü kazıyarak seçime uygun bir ortam hazırlayacağına söz verdi. Anarşinin tekrarlanmasına karşı önlemler alacağını vaat etti. Bu önlemler, adalet reformu, idari reform, eğitim, tarım ve vergi reformları ve mali reformla birlikte toprak reformunu da kapsayacaktı.[74]

Programı yorumlaması istenen Atilla Karaosmanoğlu, reform olasılığı ile ilgili kuşkularını belirterek eleştirisini şöyle özetledi:

73 *Cumhuriyet*, 16 mayıs 1972.

74 *Milliyet*, 30 Mayıs 1972; *Yankı 64*, 11 Haziran 1972, 4-5.

> Bu program; neyi, niçin, nasıl ve ne kadar zamanda yapacağını söylemeyen bir programdır, denilebilir... Siyasi tercihler bakımından açıklık ve seçiklikten bu programın ne kadar uzaklaşmış olduğu herkes tarafından görülebilir. Örneğin maliye ve vergi reformu, eğitim reformu ve devlet idaresinde reform bahislerini okuyanlar, bu konularda hükümetin ne yapmak istediğini anlamıyacaklardır.[75]
>
> ... Bunun bazı sebepleri olabilir. En başta gelen sebep bu hükümetin ciddi reform yapma arzusunda olmayışı, meclislerden seçimlere kadar herhangi bir şekilde çıkabilecek bazı kanunları "işte bunlar reformlardır" demekle yetinmek olabilir. Diğer bir sebep, yapılması düşünülen reformların açıkça ifade edilmesi halinde birbirleriyle çelişki halinde bulunan partiler arasında hükümeti destekleme konusunda ortaya çıkacak çatışmalardan kaçınma arzusu olabilir. Ancak, ... Melen'in programda açıkça ifade etmediği konularda sonradan ciddi reform yapmak üzere bir atılımda bulunamayacağını bildiğini zannederim.[76]

Haziran'da, yine seçimlerden önce anayasal değişikliklerden söz edildi. Melen, parti liderleriyle görüşmelere başlamıştı ve komutanlar onu yüzde yüz destekliyordu. 1970 yılı boyunca Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın, Anayasanın değişmesi gerektiği konusunda Demirel'i sık sık uyardığı açıklandı. Fakat Demirel, bunu gerçekleştirmek için Meclis'te çoğunluğa sahip olmadığından yakınmıştı. Muhtıranın AP'ye yaradığı ve onu temize çıkardığına dair iddialarda şaşılacak bir yan yok; çünkü 12 Mart 1971'den beri rejim, Demirel'in demokratik yollardan yapamadığını olağanüstü araçlarla -"kanun ve düzen" sağlayarak- yapmıştı.[77] Son zamanlarda İnönü'yü CHP liderliğinden düşüren Ecevit dışındaki bütün parti liderleri, Anayasa değişikliği düşüncesini destekliyordu: Ecevit, aynı ihtiyaçlar özel yasalarla karşılanabildiği için, Anayasa değişikliğine ihtiyaç olmadığını ileri sürdü.

75 *Yankı 64*, 6'da röportaj.
76 *Yankı 70*, 23 Temmuz 1972.
77 *Yankı 71*; 30 Temmuz 1972, 4.

Anayasa değişikliğinin amacı, diyordu Turhan Feyzioğlu, Meclis'in çalışmasını kolaylaştırmak, milli varlığa, birliğe ve "serbest demokratik rejim"e yönelik tehditlere her seferinde sıkıyönetime başvurmadan karşı durulabilecek bir ortam yaratmaktı. Bu, ülkeye ve cumhuriyete karşı işlenen ciddi siyasi suçlara bakacak özel mahkemelerin -Devlet Güvenlik Mahkemeleri- kurulmasını ve Anayasanın içeriğine olmasa da ruhuna yabancı siyasi partilerin kurulmasına, özellikle sol partilerin, izin veren partiler kanununun değiştirilmesini gerektirecekti. "Yapılmak istenen şey demokratik rejimi zayıflatmak değil, korumak ve güçlendirmektir. Hedef, hürriyetleri gereksiz şekilde kısıtlamak değil, hür demokratik düzeni yaşatmaktır ve totaliter dikta heveslilerinin şerrinden korumaktır."[78] Demokrasi laflarına rağmen, aldığı önlemleriyle rejim gerçekte demokrasinin altını oyuyordu.

Bülent Ecevit, Anayasa değişikliğini destekleyenlerin önerdiği gibi olağanüstü bir rejime sahip olmak yerine, Türkiye'nin normal rejime dönmesi gerektiğini ileri sürdü. Sırf ülkeyi sıkıyönetimsiz idare edebilmek için, Anayasayı böylesine sert ve demokratik olmayan bir tarzda değiştirmenin hiçbir anlamı yoktu. Böyle yapmak, demokrasiye benzer bir şeyi alıkoymak için demokrasinin özünü feda etmek olurdu.

Cumhurbaşkanlığı Mücadelesi

Türkiye 1973'e girerken, bütün eski sorunlar çözülmeden yerli yerinde fiilen duruyordu. Sıkıyönetim hâlâ işliyordu ve görünürde sona ereceği de, yoktu. Sadece kısmen değiştirilen Anayasa, diğer değişiklikleri bekliyordu. hâlâ reformlardan söz ediliyordu; fakat uygulanacağı yoktu. İşçi sınıfı, geçici olarak sessiz ve pasif kalmak zorunda bırakılmıştı; fakat ne grev ve

78 İbid.
79 *Yankı* 83, 22 Ekim 1972, 17.

lokavt yasası ne de toplu sözleşme kanunu, hem işçileri hem işverenleri tatmin edecek şekilde değiştirilmişti -ikisinin birden tatmin olup olamayacakları kuşkuluydu. Üniversiteler, muhaliflerden temizlenmekte ve pasifleştirilmekteydi; fakat üniversitelerin yeni statüsünü belirleyecek yasa henüz çıkarılmamıştı. Özellikle bazı kahramanları -Mümtaz Soysal ve Çetin Altan gibi- kovuşturulup hapse atıldığından, aydınlarda büyük bir kızgınlık vardı. Ayrıca Mart'ta görev süresi sona erecek Sunay'ın mı Cumhurbaşkanı olarak kalacağı, yoksa Genelkurmay Başkanının mı onun yerine geçeceği sorunu da vardı. 1973 seçim yılıydı ve ülkeyi seçimlere hazırlamak için çok şey yapılmalıydı. Ne var ki, Türk demokrasisinin geleceğinin bu seçimlerin yapılmasına bağlı olduğu geniş ölçüde kabul ediliyordu ve bütün siyasi gruplar bu baskı altında çalışmaktaydı.

Cumhurbaşkanlığı sorunu, silahlı kuvvetlerle politikacılar arasındaki ilişkiler açısından büyük bir öneme sahipti ve bu soruna basında ve siyasi çevrelerde çok önem veriliyordu. Cumhurbaşkanı Meclis ve Senato'nun ortak oturumunda seçiliyordu. Fakat altmışlardaki iki seçimde Büyük Millet Meclisi komutanların isteğine boyun eğmiş ve onların adayını "seçmiş"ti. Yine aynısı mı olacaktı? Bu konuda bazı kuşkular vardı. Politikacılar, demokrasi görüntüsü açısından kendilerine bağımlı olan komutanların müdahale etmek ve doğrudan yönetimi devralmak istemediğini deneyimlerinden öğrenmişlerdi. Özellikle Ecevit'in CHP'si Meclis'in üstünlüğünü tesis etmek konusunda Demirel ile anlaşmışken, irade savaşında politikacıların komutanları yenmesi oldukça olasıydı.

Cumhurbaşkanı 13 Mart'ta seçilecekti ve bu da, yeni Cumhurbaşkanının kendi Başbakanını atamasına olanak verebilmek için Başbakan Ferit Melen'in istifa etmesi demekti. Anayasa'nın emri budur; fakat 1966'da Sunay, Gürsel'in yerini aldığında bu prosedürün uygulanmadığını belirtmeye değer. O sırada Demirel başbakandı ve görevinden istifa etmemişti. Ne var ki, Melen'den farklı olarak Demirel, çoğunluk partisinin lideriydi. Melen küçük bir partiden geliyor ve Meclis'te çoğunluk desteğinden yoksundu.

Parlamenter olduğu iddia edilen bir sistem için bu tuhaf bir anomaliydi. CHP, kabineye karşı çıktı. AP koalisyondaydı; fakat Demirel, zamana oynayarak, partisinin ne iktidarda ne de muhalefette olduğunu sık sık belirtmişti. Büyük Millet Meclisi ordunun adayını seçmeseydi 'komutanların müdahalede bulunabileceğine dair spekülasyonlar hâlâ vardı; fakat bu, pek olası görülmüyordu. İstikrarsızlığın zirvede olduğu bir dönemde yönetimi devralmayan komutanların, Anayasayı bütünüyle ihlal ederek müdahale etmesi olası değildi.[80]

Komutanlar, kendi adayları General Gürler'i Cumhurbaşkanı seçtirmeye çalıştılar. Genelkurmay Başkanlığı görevinden istifa etti ve aday gösterilebilmek için Cumhurbaşkanı kontenjanından Senatörlüğe atandı. Fakat bütün baskılara karşın, politikacılar -bölünmüş olsalar da- direndi ve Gürler'i seçmeyi reddettiler. Demirel ile Ecevit, 1960'tan bu yana üçüncü kez bir general seçmeme konusunda anlaşmıştı; fakat alternatif bir sivil aday konusunda anlaşamadılar. Adaylarının reddedilmesine kızan komutanlar, Sunay'ın görev süresini uzatacak şekilde Anayasanın değiştirilmesini önerdiler. Fakat Meclis bu öneriyi de reddetti. Politikacılar Yüksek Komutanın blöfünü görmüştü ve generallerin, ya müdahalede bulunma ya da geri çekilme dışında hiçbir seçenekleri kalmadı. Generaller, adayın silahlı kuvvetler içinde kabul edilebilir olması koşuluyla geri çekilmeye karar verip Meclis'ten kendi adayını seçmesini istediler.

İrade savaşı, 13 Mart'tan Büyük Millet Meclisinin emekli amiral Fahri Korutürk'ü Cumhurbaşkanı seçtiği 6 Nisan'a kadar sürdü. Korutürk siyasi sisteme saygılı ılımlı bir Senatör olarak tanınıyordu; son zamanlarda Devlet Güvenlik Mahkemelerine karşı oy kullanmıştı. Komutanlar kendilerinden biri olduğu ve politikacılardan bağımsız kalabileceğine inandıkları için kabul ettiler.[81]

80 Turan Güneş'le röportaj, Yankı 101, 25 Şubat 1973, 5.

81 Bkz. Türk basını, 12 Mart-7 Nisan 1973. "Soldiers On" ve "Rebuff for the Generals," *The Economist*, 10 ve 24 Mart 1973. Yankı 104-108, 18 Mart-15 Nisan 1973, dört sayının kapak konusunu Cumhurbaşkanı seçimine ayrıldı. 28 Mart'ta askeri müdahale endişesi vardı. Jetler, Meclis üzerinde alçak uçuş yaptı.

7 Nisan'da Ferit Melen istifa ettiğinde, Korutürk anayasal hakkını kullanıp kendi Başbakanını atadı; Merkez Bankası Eski Başkanı, Maliye bakanı ve büyük iş dünyasının temsilcisi olarak bilinen Naim Talu'yu seçti.[82] Talu'nun kurduğu hükümet, bir Adalet Partisi-Cumhuriyetçi Güven Partisi koalisyonuydu.[83]

Genel seçimlere tam altı ay vardı ve yeni hükümetin ilk işi ülkeyi seçime hazırlamaktı. hâlâ reformlardan söz ediliyordu; fakat bu reformların, kanun ve düzen rejimini sağlamlaştırmak için düşünülen siyasi konular olduğu, toplumsal ve ekonomik reformların geleceğin hükümetlerine bırakıldığı artık genel olarak kabul ediliyordu.

Siyasi reformların sonuncusu, üniversiteler reformu oldu. Bu, baskıcı önlemlerin mantıksal sonucuydu; çünkü, üniversiteler, "gençleri kandırıp" radikalizme ve sosyalist faaliyetlere teşvik etmekten sorumlu tutuluyordu. Sıkıyönetim ilânından beri Sadun Aren, Mümtaz Soysal ve Uğur Alacakaptan gibi profesörler, kendi politikalarının pahalı bedelini ödemişlerdi.

Ne var ki rejim, üniversiteleri sadece cezalandırmaya değil, gelecekte duvarları arasında her türlü siyasi faaliyete engel olacak ya da en azından kontrol edecek şekilde üniversitelerin niteliğini değiştirmeye de kararlıydı.

82 *Yankı 109*, 22 Nisan 1973; *7 Gün* II/33, 25 Nisan 1973.

83 Talu kabinesi 13 AP'li, 4 CHP'li ve partisiz bakanlardan oluşuyordu: AP'den: Nizamettin Erkmen (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), İsmail Hakkı Tekinel (Devlet), Sadık Tekin Müftüoğlu (Maliye), Orhan Dengiz (Eğitim), Nurettin Ok (Bayındırlık), Ahmet Türkel (Ticaret), Ahmet Nusret Tuna (Tarım), Ali Naili Erdem (Çalışma), Nuri Bayar (Sanayi), Orhan Kurumoğlu (Köy İşleri), İsa Bingöl (Orman), Celâlettin Coşkun (Spor) ve Ahmet Ihsan Kırımlı (Turizm). CHP'den: Kemal Satır (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), İlhami Sancar (Savunma), Vefa Tanır (Sağlık) ve Nebil Oktay (İmar İskan). Partisizler: İlhan Öztrak (Devlet), Hayri Mumcuoğlu (Adalet) Mukadder Öztekin (İçişleri), Haluk Bayülken (Dışişleri), Fethi Çelikbaş (Gümrük), Sabahattin Özbek (Ulaştırma) ve Kemal Demir (Enerji ve Tabii Kaynaklar). Bkz. *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1973; *Yankı 110*, 23 Nisan 1973, 4-6. Satır, Sancar ve Demir, Ecevit'in zaferinden sonra ayrılan CHP'lilerdi.

Haziran 1973'te kabul edilen Üniversiteler Kanunu, "ülkenin akademik topluluğunu, gelecekte öğrenci huzursuzluğunun patlak vermesini önleyecek şekilde yeniden yapılandırmak için tasarlandı. ("reform değil, kloroform" diye alay ediliyordu)"[84] Bu yasaya karşı hemen hemen hiçbir ses yükselmedi; Profesör Faruk Erem'in karşı çıkıp istifa etmesi dışında. Yukarıda aktarma yapılan *Guardian Weekly* , Erem'in üniversiteden istifasını "asi akademisyenin yalnızlığı" olarak niteledi. Erem'in temel eleştiri noktası, Türkiye'deki bütün üniversitelerin eylemleri açısından bağlı oldukları ve Başbakan'ın başkanlığını yaptığı yeni Üniversite Denetleme Konseyi'ydi. Konsey önerdiğinde üniversiteler kendi mensuplarına karşı disiplin önlemleri almamaları halinde, bu yeni organ kendi başına hareket etme yetkisine sahip olacaktı. Ayrıca gerekli gördüğünde, bir üniversitenin yönetimini de devralabilecekti. Erem'in yorumladığı gibi, bu, Türkiye'de üniversite özerkliğinin sonuydu: "Bundan böyle, ulusal politika, üniversite sorunlarında hep belirleyici bir etkiye sahip olacaktı."[85]

1973 yazına gelindiğinde, 12 Mart sonrası rejim bütün siyasi değişiklikleri gerçekleştirmişti. Anayasa değiştirilmiş, özel mahkemeler kurulmuş, üniversiteler arabaya koşulup gözlerine at gözlükleri takılmış ve sendikalar pasifleştirilmişti. Fakat temel önemde bir tek ekonomik ve toplumsal sorun, örneğin toprak reformu, halledilmemişti. Bu sorunlar, Ekim'deki seçimlerde iktidara gelecek yeni hükümete bırakıldı.

Mart 1971 ile Ekim 1973 arası dönemde, baskılara ve siyasi reformlara paralel olarak ve bu ikisiyle kopmaz derecede ilintili yeni bir siyasi güçler yelpazesi ortaya çıktı. Bu dönemin en anlamlı gelişmesi bu olabilir; bu nedenle biraz daha ayrıntılı incelemeyi hak ediyor.

84 *The Guardian Weekly 109/11*, 8 Eylül 1973, 5. Ayrıca bkz. *Milliyet*, 20 ve 21 Haziran 1973; *Yankı 116* (kapak konusu) ve *123*, 10 Haziran ve 23 Temmuz 1973.

85 *The Guardian Weekly*, bir önceki not. *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1973, Erem'in istifasını "Üniversiteler İçin Korkunç Dönem Başlıyor" başlığıyla verdi.

Yeni Siyasi Renk

Gördüğümüz gibi, Türk ileri gelenleri, İşçi Partisi'nin siyasi ortam üzerindeki etkisiyle başa çıkamamıştı -TİP seçimlerde bir tehdit olduğu için değil, ülkeyi politikleştirmede oylumuyla bütünüyle orantısız bir rol oynamasından dolayı. Sendikalar ve gençlik hareketleri üzerindeki etkisi özellikle dikkat çekici olmuştu ve hükümet, parti ve üyeleri hakkında ülkenin kanunlarını ve anayasayı ihlalden dava açtırtma yoluna sık sık başvurmuştu. Hükümetin, ekonomik sorunları, özellikle sürekli ücret artışlarından kaynaklandığı ileri sürülen enflasyon sorununu, çözmedeki başarısızlığı, TİP'in kapatılmasını daha da acil hale getiriyordu; fakat her seferinde Anayasa Mahkemesi, Anayasa ve yasaları liberal yorumlayıp partiye hayat hakkı tanıyarak kapatılmasını engellemişti. 12 Mart 1971'de savcı, son kongredeki konuşmalarında komünizm propagandası yaptıkları ve ülkeyi bölmeye yönelik faaliyetleri teşvik ettikleri savıyla 23 TIP üyesi aleyhine dava açtığını ilân etti. Bölücülükle ilgili suçlama, TİP'in özerkliğini savunduğu söylenen Türkiye'deki Kürtlerle ilgiliydi.[86]

29 Haziran'da 23 kişiye karşı açılan dava görüşüldü ve suçlu bulundular; dava Anayasa Mahkemesi'ne götürüldü. 20 Temmuz'da Anayasa Mahkemesi, parti üyelerini Siyasi Partiler Kanunu'nu ve Anayasa'yı ihlalden suçlu bularak partiyi kapattı; 41'inin beş yıl süreyle başka bir parti kurması yasaklandı.[87] Sorun burada bitmedi. Liderleri yeniden tutuklandı ve yıkıcı denilen faaliyetlerinden dolayı askeri bir mahkemede yargılandı; çok ağır hapis cezaları verildi: Behice Boran'a 15 yıl ağır hapis cezası, diğer partililere de 6 ila 10 yıl arasında değişen cezalar verildi. Anayasa Mahkemesi, Altan Öymen'e göre, mevcut düzene karşı sınıf mücadelesi yürütmeyi

86 *Cumhuriyet*, 13 Mart 1971.

87 *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Akşam*, 30 Haziran, 2, 12 ve 21 Temmuz 1971; *Ortanı* 9, 26 Temmuz 1971. 14-15 ve Yankı 22, 26 Temmuz 1971, 7-8.

yasadışı sayan ceza kanununun 141. Maddesi nedeniyle değil, "bölücü faaliyetler" nedeniyle partiyi kapatmıştı. Ne var ki, askeri mahkeme 20 TİP üyesini "bölücü faaliyetler"den ötürü değil, bu maddeyi ihlal etmekten cezaevine gönderdi. Bu çelişki açıklanamıyordu; zira basının duruşma haberlerini vermesine izin verilmemişti ve resmi basın bültenlerine güvenmek zorundaydı.[88]

CHP'de İsmet İnönü'nün Yenilgisi

Türk demokrasisi açısından TİP'in kapatılması ve yöneticilerinin en sert cezalara çarptırılması önemliydi; çünkü bu demekti ki, iktidar aygıtını çalıştıranlar sosyalizmle demokrasiyi bağdaştırmayı başaramadıklarını kabul etmişti. Anayasa'nın sosyalizme açık olup olmadığı konusundaki tartışmalar altmışlar boyunca sürüp gitmiş ve gördüğümüz gibi sağ, sözcüsü Cumhurbaşkanı Sunay aracılığıyla, Anayasa'nın sosyalizme kapalı olduğunu oldukça açık bir şekilde ilân etmişti. 12 Mart'tan sonra Sunay'ın kanısı artık bir tartışma konusu değildi; TİP'in kapatılmasıyla birlikte, bu tartışma *fait accompli'ye* dönüştürüldü. Türk siyasetinin ellilerdeki dar, çoğulcu olmayan çerçevesini değiştirmek, teorik olarak olanaklıydı; fakat Türk toplumu, son siyaset kuşağında dayanamayacağı kadar çok sayıda önemli değişikliklere tanık olmuştu. TİP'in kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğu doldurmadan bırakmak çok tehlikeliydi. Nihat Erim'in Başbakan sıfatıyla TİP'in yerini alacak yeni bir sosyalist partinin kurulmasını önermesi şaşırtıcı değil. Bu, iktidar yapısının bürokratik geleneğine bütünüyle uygundu; fakat o sırada solda hiç kimse Erim'in önerisini yerine getirecek durumda değildi. İlk sosyalist parti -Türkiye Sosyalist İşçi Partisi- TİP'in kapatılma-

88 Altan Öymen, "TİP Yöneticileri Hakkında Karar," *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1973. Anayasa Mahkemesinin karar için bkz. *Resmi Gazete*, 27 Nisan 1973. Ayrıca bkz. *Yankı 111*, 30 Nisan 1973 ve *The Guardian Weekly 108/2*, 12 Mayıs 1973, 6.

sından yaklaşık üç yıl sonra 22 Haziran 1974'te kuruldu. Başlangıçta, soldan gelen meydan okumaya CHP'den yanıt geldi. 1965'te parti "ortanın solu" sloganını ve politikasını benimsemiş, fakat bunun eski CHP'yi gençleştirmeye ve canlandırmaya yeterli olmadığı anlaşılmıştı. Normal koşullarda partinin yerleşik liderliğiyle dönüşümü sağlamış olup olamayacağı kuşkuludur. 12 Mart Muhtırasıyla yaratılan siyasi kriz, CHP'lilere liderlerini değiştirme ve partiye yeni bir nitelik verme fırsatı tanıdı.

Partinin Muhtıraya tepkisi, birkaç gün sonra İnönü yüz seksen derece dönüş yapıp Erim hükümetini desteklemeyi kabul etse de, sert olmuştu.[89] Bu, demokratik süreci aşındıran ve seçmeni CHP'nin içtenliği konusunda kuşkuya düşüren bir siyasi oportünizmdi. Politikayla zayıf bağları olan pek çok insan, İnönü'nün kendi adamı Erim başında olduğu için hükümeti desteklediğine inanıyordu; sokaktaki adam Erim'in partisinden istifasını ciddiye almadı ve sadece siyasi bir manevra olarak gördü.

Bu olayda parti disiplini işletilmedi ve yönetimdeki diğer muhaliflerin desteklediği Ecevit, Genel Sekreterlikten istifa etti. Askeri müdahaleyi, zaten sallanmakta olan Demirel hükümetine karşı bir hareket olarak görmüyordu. Müdahaleyi CHP'ye karşı bir darbe olarak değerlendirdi. Ecevit şunu düşünüyordu: Yeni yönelimiyle parti demokratik sistem bozulmadığı takdirde seçimle, ya da seçmenler partinin seçimle iktidara gelme düşüncesinden vazgeçtiğini düşünmeleri halinde, silahla iktidara gelebilecek durumdaydı. "Ben, Cumhuriyet Halk Partisinin halk iradesi dışında yollardan iktidara gelmesine veya gelmiş gibi görünmesine razı olamam."[90]

89 Bkz. bu bölümün baş tarafı.

90 *Ulus*, 22 Mart 1971. Ayrıca bkz. Ecevit'in Abdi İpekçi ile röportajı, *Milliyet*, 26 Nisan 1971. Bazıları, Ecevit'in Erim'le rekabetinin onun politikasını belirlediğine inanıyordu. Başbakan olarak Erim'in, Ecevit'in partideki konumunu zayıflatması bekleniyordu. Bkz. "Haftanın Raporu," *Cumhuriyet*, 22 Mart 1971. Ecevit'in yerine Şeref Bakşık Genel Sekreterlik görevini aldı.

İnönü'nün Erim'e desteği, yine CHP ile ordu arasında işbirliği heyulasını gündeme getirdi. CHP + Ordu = İktidar denklemine inanan birçok müstehzi vardı. Fakat Ecevit ve yandaşları, bunu bir seçim felaketi formülü olarak görmüştü. Ecevit, partinin seçkinci imajını silip, "halk"la özdeşleşen yeni bir kimlik kazandırmak istiyordu. Demokrat Parti ve Adalet Partisi dersleri, onun için boşa gitmemişti. CHP'lilerin iddia etmekten hoşlandıkları gibi, bu partiler halkın cahilliğini ve heyecanlarını istismar ettiği için değil, onların çıkarlarını gündeme getirdiği için seçmenin onlara destek verdiğini biliyordu. CHP'liler, "Halk anlamıyor, bizi seçmemelerinin nedeni budur... Biz reformlara bağlı bir partiyiz ve halk da gericidir; seçilmememizin nedeni budur" gibi fikirlerden vazgeçmelidirler. Ecevit'in görüşüne göre: "Her şeyin en iyisini yalnızca aydınların bildiğini ileri sürmekten vazgeçip, halkın da kendi çıkarlarının nerede olduğunu pek iyi sezdiğini; eğer şimdiye kadar devrimci güçlere oy vermemişse, bunu gericilikten değil, devrimcilerin kendinden kopuk olduğunu gördüğünden... yaptığını kabul etmemiz gerekir."[91] Fakat, partinin eski karakterini Ecevit'in değiştirmekte kararlı olduğu kadar korumakta kararlı olan İnönü ve grubu yönetimdeyken, böylesi değişiklikleri gerçekleştirmek olanaksızdı. Geçen yirmi yıl süresince değişime karşı başarıyla direnmiştiler ve yine aynı başarıyı göstermeleri olası görünüyordu.

Normal koşullarda Ecevit'in istifası, CHP içinde siyasi kariyerinin sonuna işaret etmiş olurdu. Kemal Satır'ın yönetimindeki statüko yandaşları, bunun kendilerini sevindireceğine inanıyorlardı. Ecevit'in, partinin gençlik gruplarının olduğu kadar, İzmir ve kimi il örgütlerinin de desteğine sahip olduğu doğrudur. Fakat merkez örgüt İnönü'yü desteklemeye devam ediyordu. Meclis ve Senato grupları, güvenoyu verip vermeme sorununu kararlaştırmak üzere Erim'in programını tartıştığında, parti bölündü ve

91 *Ulus*, 10 Kasım 1969'dan İsmail Cem'in aktarması, "Aslına Rücu mu?" *Milliyet*, 20 Ekim 1971. Ayrıca, yazarın Bülent Ecevit'le görüşmesi.

92 *Cumhuriyet*, 23 Mart 1971.

50'ye karşı 100 oyla Erim'i destekleme kararı çıktı. Ecevit, olumsuz oy kullanmaktan yana oldu; ancak bunun parlamenter rejimi kurtaracağını, aksi takdirde halkın askeri yönetime alışacağını ileri sürdü. Ecevit'in tezi yenilgiye uğradı; fakat ertesi gün 27.000 destek telgrafı aldı.[93]

Ecevit'in Anayasa değişiklikleri konusundaki tutumu da, nitelik olarak popülistti. Hem Ecevit, hem de İnönü değişikliklere karşıydı. Fakat İnönü, "Karşımızda iyi niyetle sürdürülen bir çalışma var. Biz de iyi niyet gösterip meseleye eğilelim. Bazı değişikliklere yardımcı olalım"[94] gerekçesiyle partinin desteğini bu önlemle bağdaştırabildi. Ne var ki Ecevit, uzlaşmayı reddetti. 1961 Anayasası referandumla kabul edilmişti ve eğer bu Anayasanın önemli maddeleri değiştirilecekse, bunlar yeni bir referandumla yapılmalıydı.[95]

Ecevit'in halkçı politikası partiye hakim olan muhafazakarları korkuttu. Bu nedenle Ecevit ve taraftarlarına karşı saldırıya geçtiler. Bu yeni bir şey değildi. Fark şuydu ki, geçmişte İnönü Ecevit'i korumuştu. Fakat şimdi kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. Ecevit, Atatürk'ün yapısal reformlar gerçekleştirmediğini ileri sürerek "Marksist bir Atatürk eleştirisi"ni benimsemekle suçlandı. Ecevit'in "toprak işleyenin, su kullananın" sloganını kullanması, devleti zayıflatmak olarak yerildi.[96]

Ecevit'e karşı esas suçlama, partiyi sola çekip "sosyalist bir parti" haline getirmek istemesi suçlamasıydı. CHP'den ayrılıp TÜRK-İŞ'teki muhalif sendikacılarla birlikte sosyal demokrat bir parti kurmasından bile söz ediliyordu. Fakat Ecevit, CHP'nin bölünmeyeceğini ve yeni bir parti kurmayı

93 *Milliyet*, 4 ve 5 Nisan 1971.

94 İsmail Cem, "İnönü ve Ecevit," *Milliyet*, 30 Temmuz 1971.

95 İbid. Ayrıca bkz. Ecevit'in Meclis'teki eleştirisi, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1971. Daha sonra, siyasi suçlara ölüm cezası sorunu gündeme geldiğinde İnönü, buna karşı çıktı; Ecevit, ölüm cezasının halka hoş geldiğini bildiğinden tutum almaktan sakındı. Genel af sorununda da benzer bir tutum takındı; fakat sonradan tutumunu yeniden gözden geçirdi ve affın temel savunucularından biri oldu.

96 Cihat Baban, "Atatürk'e Dönüş" ve Ecevit'in yanıtı, *Cumhuriyet*, 31 Temmuz ve 12 Ağustos 1971.

hiç düşünmediğini belirtti.[97]

Ecevit'e yöneltilen saldırıların karşıtını ürettiği anlaşıldı ve yerel düzeyde güç kazanmaya devam etti. Ekim 1971'den itibaren İnönü, partinin bazı il örgütlerinde kendisine karşı bir kampanya yürütüldüğünden yakınmaya başladı.

Başından beri Ecevit'i destekleyen İzmir'de İnönü'nün fotoğrafları yırtıldı. Geçmişte hep olduğu gibi kazanacağından emin olarak parti kongresinde muhaliflerin meydan okumasına karşılık vereceği tehdidinde bulundu.[98] İnönü, aile kavgalarını gözetleyen tarafsız baba rolünü oynadı. Kavga "aile"yi yok edebilecek ana gelinceye kadar kendisini yedekte tutarak, partiyi hep böyle yönetmişti. Bu kez, eski Genel Sekreteri Kemal Satır'ın muhafazakar hizbi yönetmesine izin vermişti; fakat herkes Satır'ın İnönü'nün vekili olduğunu biliyordu.

Ne var ki, 1972 başlarından itibaren İnönü parti mücadelesine girmek zorunda kaldı. Bıktırıcı siyasetiyle Satır, Ecevit'in -İnönü'den çok onun rakibi olmasından memnun olan- dengi değildi. Ecevit, İnönü'nün açıklamalarına karşın, partinin il kongrelerinde destek kazanmaya devam ediyordu. Adana (9 Ocak), İzmir ve Antalya (16 Ocak) ve Ankara'da (23 Ocak) Ecevit'in grubu kazandı.[99] İnönü'yü, çatışmanın Satır ile Ecevit arasında değil kendisiyle Ecevit arasında olduğunu açıkça belirtmeye iten bu gerilemelerdi. Ecevit'i hizipçilikle, dışardan muhalefet yürütmekle ve kriz yaratmakla suçladı.[100]

Savaş başlamıştı ve İnönü'nün açıkça Ecevit'e karşı hücuma geçmesiyle

97 Abdi İpekçi, *Milliyet*, 11 Temmuz; *Cumhuriyet*, 12 Temmuz; *Ortam* 8, 19 Temmuz 1971. *Ortam*'a göre (17, 20 Eylül 1971), amaç mücadele etmeden Ecevit'i CHP'den ayrılmaya zorlamaktı; fakat o bu tuzağa düşmedi. TİP'in kapatılmasıyla birlikte, Ecevit'e ortanın solu politikasını savundurtmaya artık gerek kalmamıştı. Kemal Satır gibi bir muhafazakar kişi aynı şeyi yapabilir ve partinin sağa kaptırdıklarını geri alabilirdi. Dahası, Satır yönetiminde bir CHP, AP için ideal bir koalisyon ortağı olurdu. Talu kabinesinin bileşimi dikkate alındığında bu sağlam bir analizdi.

98 *Milliyet*, 15 ve 16 Ekim 1971.

99 İbid., 10, 17 ve 24 Ocak 1972.

99 İbid., 24 Ocak 1971 ve Yankı 44-45, 17 ve 24 Ocak 1971.

birlikte çok az kişi, kazanmak bir yana, Ecevit'e siyasi varlığını devam ettirme şansı tanıyordu. Şubat'ta iki taraf da parti önünde davalarını savundu; fakat konu sözlerden öteye geçmişti ve Temmuz'da toplanacak kurultayda karara bağlanmalıydı.[100]

Tartışmalar sürdü ve Ecevit'in grubu, il kongrelerinde İnönü yanlısı yönetimleri yenerek kazanmaya devam etti. Temmuz'da toplanacak kurultay yerine 5 Mayıs'ta olağanüstü bir kurultay toplamanın en kesin nedenlerinden biri, Ecevit grubunun daha ileri zaferlerini engelleme isteğidir. Olağanüstü kurultay çağrısı yapan İnönü, il kongrelerini yapmaya artık gerek kalmadığını ilân etti.[101] Ertesi gün, yeni seçilen Ecevit yanlısı delegeleri değil, kendisine sadık eski il delegelerini kongreye katılmaya davet etti.[102] Fakat Ecevit ve taraftarları bunu protesto etti ve kongre anına kadar kimin hilesiz delege olduğu belli değildi.

Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı 5 Mayıs'ta açılacaktı; fakat İnönü'nün "kalp spazmı" geçirmesi nedeniyle bir gün ertelendi. Arkasına İnönü desteğini alan Satır, zaferden o kadar emindi ki, açılıştan iki gün önce şunu ilân etti: "Kurultayı kazanacağımızı söylemiyorum; zaten kazandığımızı söylüyorum."[103] Ne var ki, basın o kadar emin değildi. *Milliyet*'in il yöneticileriyle yaptığı anket, onların Ecevit'ten yana olduklarını gösteriyordu. Deneyimli gazeteci Bedi i Faik, Ecevit'in kazanacağını, fakat partinin de süreç içinde dağılacağını yazdı.[104] Yine de, İnönü için bir yenilgi tasarlamak güçtü ve Ecevit, Satır'ı İnönü'den yalıtmak için elinden geleni yapıyordu. Ecevit hizbi, İnönü de birlikte çalışmaya devam etmek istediklerini, Satır grubunun İnönü'yü yanlış yöne sevk ettiğini sü-

100 Her iki tarafın görüşlerinin tam ifadesi için bkz. Kemal Satır, *CHP'de Bunalım* (Nisan 1972) ve Bülent Ecevit, *Perdeyi Kaldırıyorum*.

101 *Milliyet*, 21 Nisan 1972.

102 İbid., 22 Nisan 1972.

103 Yankı 60, 8 Mayıs 1972, 4. Bu belirlemeyi, basın geniş ölçüde aktardı.

104 İbid.

rekli tekrarlıyordu. İnönü, etkilenmedi ve ya hep ya hiç kumarını oynamaya kararlı gibiydi.

Olağanüstü Kurultay, Ecevit taraftarlarının hakim olduğu CHP'nin Parti Divanı sorununu çözmek için çağrılmıştı. İnönü, kurultaydan bu organa güvensizlik oyu vermesini ve kendisiyle işbirliği yapacak yeni bir organ seçmesini istedi. Normalde bu bir formaliteydi; fakat bu kurultayın da göstereceği gibi, partideki ve ülkedeki durum değişmişti. İnönü'nün tarihsel kişiliğine ve saygın konumuna karşın, delegeler bağımsız davranmaya kararlıydı. Bunun ilk belirtisi, Sırrı Atalay'ın -Ecevit'in politikalarıyla özdeşleştirilen- İnönü'nün adayı Hüdai Oral'a tercih edilerek Kurultay Başkanlığına seçilmesi oldu. Partiye ya kendisini ya da Ecevit'i tercih etme seçeneğini dayatıp kapıları kendi üzerine kapatana kadar, kapılar asla İnönü'ye kapatılmadı. Kurultay, mevcut Parti Divam'na güvenoyu vererek Ecevit'ten yana tutum koydu.[105] Ertesi gün İnönü, 33 yıldan fazladır yürüttüğü Genel Başkanlık görevinden istifa etti. Bu, bir dönemin sonu ve yeni bir dönemin başlangıcı oldu.[106] 14 Mayıs'ta Kongre tekrar toplandı ve Bülent Ecevit'i Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığına seçti.[107]

CHP'nin geleceği ile ilgili ciddi kaygılar vardı. Partiyi bir arada tutan İnönü artık olmadığına göre, parçalanacak mıydı? Partiyi bir arada tutma, 1950'den beri İnönü'nün liderlikte kalmasının haklı nedeni, ya da bahanesi olmuştu. İnönü taraftarlarının, fırsat bulur bulmaz ayrılacakları açıktı; fakat eski kimliğinden vazgeçip yeni bir kimlik kazanmaya çalışan bir parti için bu durumun gerçekte yararlı olduğu açığa çıkacaktı. Herkesin zihnindeki diğer soru, Ecevit partisinin sol kanadını kontrol edebilecek miydi yoksa, bu kanat kontrolü ele alıp CHP'nin varlığını tehlikeye atacak mıydı?

105 *Milliyet*, 7-8 Mys. 1972. Ecevit yanlısı *Toplum dergisi*, 6. sayısında kongre seyrini tam olarak veriyor. Bkz. Yanki 60 ve 61, 8 ve 15 Mys. 1972.

106 *Milliyet*, 9 Mayıs 1972; *Toplum 6*, 12 Mayıs 1972, 13.

107 *Milliyet*, 15 Mayıs 1972; *Toplum 7*, 19 Mayıs 1972, 8-12.

Ecevit yönetiminde partinin sıkıyönetimin azizliğine uğrayıp kapatılacağı konusunda da kaygılar vardı. Ecevit ihtiyatlıydı ve partisi için düşündüğü siyasi konum konusunda kuşkusuz samimiydi. Partiyi sosyalizme götürmek gibi bir niyeti yoktu; en çok ona sosyal demokrat bir renk vermeye çalışıyordu. Onun yargısına göre, ülkenin hazır olduğu nokta buydu. Solda CHP ve sağda geniş bir partiler yelpazesiyle siyasi tayf kutuplaşacaktı.

Sağ Partiler

İşçi Partisi'nin kapatılması ve CHP'deki yeni yöneliş, solda ve ortanın solunda iki önemli değişiklikti. Sağda buna benzer bir şey yoktu. 12 Mart'ta Demirel'in alçalmasını izleyen bütün kehanetlere karşın, parti üzerindeki denetimini koruyabildi. Neredeyse bütün ciddi rakipleri AP'yi zaten terk etmiş ve kendi partileri DP'yi kurmuştu. Dahası, Demirel'in politikaları, muhtıra sonrası hükümetlerin yaptıklarıyla doğrulanmıştı; bu durum, onun partideki konumunu güçlendiren bir faktör oldu. Bu nedenle, otoritesine karşı herhangi bir meydan okumaya karşı koymada çok az güçlük çekti. Görmüş olduğumuz gibi, Demirel'in desteği olmaksızın yürümekte güçlük çeken çeşitli hükümetleri dikkate değer ölçüde etkileyebildi.

Muhtıra, Milli Nizam Partisi dışında, diğer sağ partilerin geleceğini çok az etkilemişti. DP rejimle işbirliğini reddetti ve sağdaki muhalefet rolünü oynadı. Normal koşullarda asla etkili olamayan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi fiilen gölgedeydi. Turhan Feyzioğlu'nun Milli Güven Partisi yükselişte gibi görünüyordu; fakat bu sadece bir yanılsamaydı. MGP, ilk iki kabineye Savunma Bakanı, üçüncü kabineye Başbakan verdi ve bu durum, onun önemini arttırdı. Fakat MGP Adalet Partisi'ne alternatif olamazdı.

Temmuz'da, CHP'nin 21. Kongresinden sonra Satır Grubu CHP'den ayrılıp, Cumhuriyetçi Parti'yi (CP) kurdu, sonra da Feyzioğlu'nun

MGP'siyle birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi'ni (CGP) kurdular.[108] Bu durum CGP'yi güçlendirmesi gerekirdi; fakat göreceğimiz gibi, 1973 genel seçimlerinde fiilen geriledi.

Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi, İşçi Partisi'nin akıbetine uğradı; 15 aylık yaşamından sonra 20 Mayıs 1971'de kapatıldı. Anayasa Mahkemesi, Parti liderlerini Anayasa'nın laiklik ile ilgili 2, 19 ve 57. maddelerini ihlal etmekten suçlu bulmuştu.[109] Fakat liderlerine ceza verilmedi ve o sırada birçok insan, partinin kapatılmasını hükümetin "aşırı sol"a ve "aşırı sağ"a yönelik "tarafsız politikası"nın bir göstergesi olarak yorumladı. Haber medyası MNP'ni bir şaka konusu yapmasına karşın, diğer sağ partiler, MNP'nin İslâmcı propagandasını kendi oylarına bir tehdit olarak gördüler.

Sonraki bir buçuk yıl boyunca, bu partinin ve üyelerinin sesi sedası çıkmadı; Erbakan'ın ortalık sakinleşinceye kadar İsviçre'ye gittiği söylendi. Fakat Ekim 1972'de parti yeni bir ad altında, Milli Selamet Partisi (MSP) olarak yeniden ortaya çıktı. Kapatılan partinin eski Genel Sekreteri Süleyman Arif Emre, yeni partinin liderliğini o an için üstlendi; fakat sadece Erbakan'ın görünürdeki adamı olduğu açıktı.[110] Başlangıçta MSP, Türk siyaset yaşamında hemen hemen hiçbir etki yaratmadı. Aydınlar, onu Türkiye'yi İslami geçmişine geri götürmeye kararlı cehalet yanlısı bir parti olarak görmeye devam ediyordu. Çok az kişi, dinin ekonomik egemenlik mücadelesinde bir silah halini aldığını kavradı.[111]

Erbakan, kapitalizmin gelişmesinin Anadolu'daki geleneksel toplumun sosyo-ekonomik temelini nasıl aşındırdığını pek çok kişiden daha iyi biliyordu. Doğal olarak İslami olan geleneksel simgeleri kullanan Erbakan, kısa sürede parti için bir desteği harekete geçirebildi. MSP, MNP'nin yaptığından daha az kaba bir şekilde dini vurguladı. Ortaya çıkan imaj, İslâm

108 *Cumhuriyetçi* Partı, resmen 3 Eylûl 1972'de kuruldu (*Cumhuriyet*, 4 Eylül 1972).

109 Milliyet ve *Cumhuriyet*, 22 ve 23 Mayıs 1971.

110 Yankı 130, 10 Eylül 1973, 4-8.

111 Bkz. Gevgilili, "Sanayi Toplumu Eşiğinde Laiklik," *Milliyet*, 10. 4. 1971.

köktenciliğinden çok "İslâm sosyalizmi"ni savunan bir parti imajı oldu. MSP genel seçimde Türkiye'nin üçüncü partisi olarak çıktığında, bu propagandanın başarısı ortaya çıktı.

1973 Seçimleri

Gayri resmi seçim kampanyası, seçimden tam bir yıl önce, 1972 sonbaharında başladı. Adalet Partisi, kazanması en olası görünendi ve komutanların, dışladıkları birinin tekrar ülkeyi yönetmesine izin verip vermeyecekleri konusunda epey spekülasyon yapılıyordu. Yüksek Komutanın Faruk Gürleri Cumhurbaşkanı seçtirememesi, ya da Sunay'ın görev süresini uzattıramaması, Demirel için bir başarıydı; zira ikisi de Demirel'in düşüşünde önemli rol oynamıştı. Korutürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, Demirel'in tekrar seçim sandığıyla iktidara gelme yolu, açık görünüyordu.

Demirel'in üstesinden gelmek zorunda olduğu bir engel de, aynı seçmen için yarışan partilerin çoğalmasıyla belirginleşen sağdaki parçalanmaydı. Bu durum, AP'nin oy bankasından bir kısmını eline geçirmesi kesin olan Demokratik Parti için özellikle geçerliydi. Güven Partisi kağıt üzerinde 1969'dakinden daha güçlüydü ve sağ kanat CHP oylarını almayı umabilirdi. Selamet Partisi bilinmiyordu; fakat "dini oyları" çekmesi bekleniyordu. Beklenti, AP'nin yine birinci parti olacağı yönündeydi.

Siyasi yelpazenin sol tarafından gelen hiçbir tehlike kesinlikle yok gibiydi. İşçi Partisi kapatılmıştı. CHP, İnönü'nün Genel Başkanlıktan istifasından ve Satır grubunun ayrılmasından sonra, hâlâ ayaklarını basacak yer bulma sürecindeydi. İnönü'nün 5 Kasım 1972'de partiden istifası, gelecek seçimlerde ağırlığını CHP'nin aleyhine koyacağını gösteriyordu.[112] İstifalar devam ediyordu ve CHP, her zamankinden daha güçsüz gibiydi. Dahası Ecevit, aydın-

112 *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1972; Yankı 87, 13 Kasım 1972, 5-6.

lar içindeki hayranları arasında samimiyeti konusunda belli bir kuşkuya neden olan radikal-solcu sloganları kullanma tarzına dikkat etmeye başlamıştı. Yine de, dönecekleri başka bir lider olmadığı için, bunların kendisine mahkum olduğunu bilmiş olmalı. 28 Kasım 1971'de Türkiye Birlik Partisi (TBP) adını alan Birlik Partisi'nin, sol bir parti rolüne soyunması anlamlıdır. Mehmet Ali Aybar ve İşçi Partisi'nin yedi eski üyesi, 1973 seçimlerinde TBP listesinden bağımsız aday olarak seçime katıldılar. Fakat Birlik Partisi, seçmenleri etkileyebilecek bir örgütlenme ve liderden yoksundu. Türkiye'deki alevi azınlığın partisi olma ünü de, önünde bir engeldi.

Bu nedenle 1973 seçim sonuçları büyük bir sürpriz oldu. Çok az kişi Ecevit'in zaferini, ya da daha doğrusunu söylemek gerekirse, Demirel'in yenilgisini öngörmüştü. Ecevit'i destekleyen haftalık 7 Gün dergisi, Demirel için 190 sandalyelik bir zafer, Ecevit için 173 sandalye öngörmüştü. DP, MSP, CGP, TBP ve MHP'nin sırasıyla 34, 29, 16, 7, 1 sandalye kazanacağı, MP'nin hiç milletvekili çıkaramayacağı bekleniyordu.[113] Gerçek seçim sonuçları, sağda AP'yi 149 sandalyeyle ikinci parti durumuna düşüren daha ciddi bir parçalanmanın olduğunu açığa çıkardı. CHP'liler 185 sandalye kazandı; fakat hükümet kurmaları için hâlâ 41 eksikleri vardı. Milli Selamet Partisi de beklenenden daha iyi bir performans gösterdi ve 45 sandalye kazanan DP'yi geçerek 48 sandalyeye ulaştı. Satır hizbiyle birleşmesine karşın, Güven Partisi, 1969'daki 15 sandalyesinden geriye düşüp 13 sandalyeyle kötü bir sonuç aldı; MHP bile, milletvekili sayısını üçte bir arttırdı (1969'dakinden). TBP, sadece lideri Mustafa Timisi'yi seçtirmeyi başarabildi; TBP listesinden seçime giren eski TIP üyelerinden hiçbiri başarılı olamadı.[114]

Seçim sonuçları, 1961'de olduğu gibi ortadaydı. Çünkü, hiçbir parti bir

113 *7 Gün* IV/57, 10 Ekim 1973.

114 Resmi sonuçlar, 31 Ekim 1973 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlandı. Ayrıca bkz. Yankı 136, 22 Ekim 1973, 4. Bu seçimlerde katılım yüzde 64.3'ten (1969) yüzde 69.8'e yükseldi. CHP oyların yüzde 33.3'ünü, AP 29.8'ini, MSP 11.8'ini ve DP 11.89'unu aldı. Sağ partilerin toplam yüzde 62 oy aldığı görülüyor. Fakat bir tek sağ parti seçimlere katıldığında bu kadar oy alması kuşkuludur.

hükümet kurmaya yeterli çoğunluğu sağlayamadı. Türkiye, bir kez daha istikrarsız ve kararsız koalisyon hükümetleri döneminden geçmeye mahkum gibi görünüyordu. 1961'de Adalet Partisi -Demirel'in henüz dümende bulunmadığı- bilinmeyen at olmuştu; bu kez de, Bülent Ecevit'in Cumhuriyet Halk Partisi. Seçim kampanyası, Ecevit'i Türkiye'de demokrasinin kurtarıcısı olarak öne çıkarmıştı. Güven telkin etmiş ve siyaseti parti kavgaları çıkmazından kurtarabilecek ve ülkeyi "Ak Günlere "-partinin seçim bildirgesinin başlığı- götürecek kişi olarak görülmeye başlandı. Ecevit, Türkiye'nin gelecek umudu gibi ortaya çıkmıştı. Ne var ki, bu beklentüeri yerine getiremeden önce, gelecek genel seçimleri sonuç alıcı bir çoğunlukla kazanarak siyasi konumunu sağlamlaştırmak zorundaydı. 1973 seçimlerinden sonra bütün enerjisini ve siyasi zekasını bu işi tamamlamaya verdi.

12. BÜLENT ECEVİT'İN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Beni dinleyen yurttaşlarım başlarına atılan taşlarla yere yıkılırken, ben kendi canımı kurtarmanın yolunu arayamam. Saldırganların da, saldırganları sokağa süren cinayet kışkırtıcısı korkakların da, halkla birlikte üstüne yürüdüm. Biz demokrasiyi sokakta bulmadık, demokrasiyi sokakta bırakmayız. Faşizm heveslisi zavallılar bunu böyle bilsinler.

Bazı kimseler faşist eğilimli olabilir, ama Türkiye faşist olmayacaktır. Faşist eğilimliler bir süre için başa geçseler de, Türkiye'ye faşizmi getiremeyeceklerdir. çünkü, Türk halkı özgürlükçü demokrasiden başka bir rejimde yaşamaya razı olmayacak kadar onurlu, kendine saygılı bir halktır.

Hükümette bulunanlar şimdi devleti yıkmağa uğraşıyorlar. Yüksek mahkemelere meydan okuyorlar, Anayasa kuruluşlarına meydan okuyorlar, silahlı zorbalarına polis üniforması giydirip beylik silahlar verip üzerimize saldırtmayı tasarlıyorlar. Hukuk devleti kurallarının dışına çıkarak ülkeye anarşi getirmeye uğraşıyorlar.

Bülent Ecevit, İstanbul konuşması, 28 Haziran 1975.

Kazananı Olmayan 1973 Seçimleri

Ekim genel seçimlerinin Türkiye'ye siyasi istikrar getireceğini ve ülkenin bazı temel ekonomik sorunlarını, özellikle enflasyon ve işsizliği çözebilecek bir hükümet çıkaracağını umanlar, büyük bir düş kırıklığına uğramış ol-

malılar. Pek çok insan, "milli irade"ye dayalı -generallerin iradesine değil- güçlü bir hükümet, yükselen fiyatlar sorunuyla başa çıkacak ve sosyal refah devletinin temellerini atacak kararlı bir hükümet bekliyordu.[1] İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Osmanağaoğlu için, güçlü ve istikrarlı bir hükümet, eğer Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmek için gerekli reformları uygulayacak ve zorlayan ekonomik konuları göğüsleyecek ise, yaşamsaldı.[2] İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde siyaset bilimci olan Profesör Esat Çam, "Türk demokrasisinin geleceği, geniş ölçüde bu seçimlere bağlıdır"[3] görüşündeydi. Bütün uzmanlar, bu seçimlerin "rejimin krizini" çözmesi ve Türkiye'ye "cesur ve bilgili bir hükümet" kazandırması gerektiği konusunda hemfikirdi. Profesör Ergin bile, siyasi çevrelerde geniş ölçüde egemen olan "rejim sorunu" çözümlendi mi, bütün ekonomik güçlüklerin kendiliğinden ortadan kalkacağı şeklindeki safça görüşe karşı zamanında bir uyarıda bulundu. Ekonomik ve toplumsal istikrarsızlığın siyasi krizlere zemin hazırladığını araştırmalar göstermişti.[4]

1973 seçim sonuçları, kazanan partiye (CHP) güçlü bir hükümet kurmaya yeterli çoğunluğu vermedi. Bunun yerine, ülke bir koalisyon hükümetine doğası gereği uzlaşmaya yönelen, kesin ve popüler olmayan önlemler alamayan bir hükümet- dönmek zorunda kaldı. Üstelik, yukarda açıklanan nedenlerle bütün partiler, diğer partilerden bazılarıyla birlikte olmamayı uygun buluyordu. Örneğin, Demirel'in Adalet Partisi, Ecevit'in Halk Partisiyle bir koalisyon oluşturmayı reddediyordu; Demirel, bir hükümet kursa Ecevit de aynısını yapardı. Bozbeyli'nin Demokratik Partisi, ne CHP'yle ne de Demirel başta olduğu sürece AP'yle bir ittifaka girmeyecekti. Selamet Partisi'nin lideri Necmettin Erbakan, daha fazla fiyat veren

1 İstanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi profesörü Feridun Ergin'in "Seçimlerden Önce ve Sonra Türkiye" forumundaki konuşması, *Milliyet*, 7 Ekim 1973.
2 İbid.
3 İbid.
4 bid.

her partiyle ortaklığa hazırdı. Fakat tabanının uzaklaşmasından, Senato ve Meclisteki Selametçilerin ayrılmasından korkuyordu. Türkiye, o güne kadarki tarihinde en uzun hükümet krizini yaşıyordu: 25 Ocak 1974'e kadar bir koalisyon hükümeti ortaya çıkarılamadı.

Parti liderlerinin seçim sonuçlarına tepkisi karışıktı. Partileri, gelecek herhangi bir koalisyonda hesaba katılması gereken önemli bir faktör olarak ortaya çıktığı için Erbakan ve Bozbeyli mutluydu. Seçim, onları önemsiz küçük partilerden orta-boy partilere dönüştürmüştü; üçüncü ve dördüncü parti durumundaydılar. Diğer küçük partilerden Güven Partisi ile Hareket Partisi 1969'daki düzeylerinde kalırken, Birlik Partisi ile Millet Partisi fiilen silinmişti. İki büyük partiye ne oldu?

Adalet Partisi açısından 1973 seçimleri önemli bir gerilemeyi gösterdi. Oy oranı 1969'daki yüzde 46.5 düzeyinden yüzde 29.4'e ve Meclisteki sandalye sayısı da 256'dan 149'a düştü. Pek çok siyasi yorumcusu, 1969'un biraz altında da olsa, bir AP zaferi öngörmüştü; hiç kimse böylesine hızlı bir gerileme tahmin etmemişti. Bir gerileme olasılığının tek işareti, bazı gözlemcilerin mevcut durumu, devlet memurlarının CHP adayı olmak için yarıştığı 1950 genel seçimleri öncesi durumla karşılaştırdığını bildiren 9 Haziran 1973 tarihli *Yeni Ortam*'da görüldü. Bu kez devlet memurları AP listelerinde yer bulmaya çalışıyorlardı. Özel ilişki CHP'liler için felaket olmuştu; aynı şey Adalet Partisi için de olabilirdi. Aynı zamanda, Demirel'in 1969'dan bu yana, özellikle ekonomik konulardaki sicili de, seçmenlerin ona olan güvenini yok etmişti ve DP Genel Başkan Yardımcısı Cevat Önder'in ifadesiyle, "Millet Demirel'i elemişti."[5] Liderin bütünüyle partiye hakim olmadığı demokratik yapılı bir partide, bu seçim yenilgisi pek ala bir lider değişikliği anlamına gelebilirdi. Fakat Türkiye'de böyle olmaz. Adalet Partisi Demirel'in partisiydi ve istifa etmek gibi bir niyeti de yoktu. Gerçekte, kontrolü elinde tutmak için diğer partilere yönelik daha saldır-

5 *Milliyet*, 16 Ekim 1973.

gan ve uzlaşmaz bir politika izlemek zorundaydı. Bu durum, bir koalisyon oluşturmayı daha da güçleştiriyordu.

1973 seçimleri, genelde CHP'nin ve lideri Bülent Ecevit'in kişisel bir zaferi olarak selamlandı. Partiyi muhafazakar tabanından koparıp onu "tekrar halka" yönelterek canlandırabilmesi Ecevit'in artı puanıdır. Bu durum, CHP'nin büyük toprak sahipleriyle, ticari ve sına i çevrelerle ve askersivil bürokrasi ile ittifakının zayıflaması ve Batı Avrupa ve İskandinavya modelinde sosyal demokrat bir rejimi destekleyenlerle yeni bir ittifak kurması demekti. Ecevit'in aradığı müttefikler, Batılı aydınlar, kentsel işçi sınıfı, Anadolu'nun küçük burjuvazisi ve ticaret ve sanayi burjuvazisinin millici kanatlarıydı. Gerçekten Ecevit'in hedeflerinden biri, sınıf çatışmasının büyümesini engellemenin tek yolu olduğu için sosyal demokrasinin kendilerinin yararına olduğuna bu kesimi inandırmaktı.[6] Onları inandırmanın bir yolu bir seçim kazanmak, iktidara gelmek ve kendi yeni popülizminin yararını göstermekti.

Ecevit' in seçmene ulaşacak yeterli zamanı olmadı. Seçim gününden üç hafta öncesine kadar sıkıyönetim kaldırılmadığı için, kampanyalar katı sınırlamalara tabiydi ve her zamankinden daha kısaydı. Yine de, yalın ve doğrudan stili seçmenin nabzını yakaladı ve gittiği her yerde, büyük kalabalıklar tarafından *"Halkçı Ecevit"* sloganlarıyla karşılandı. Kitlelerin Ecevit'e yakıştırdığı "Karaoğlan" benzetmesi, halkın onu bir politikacıdan çok

6 CHP ile her zaman onun müttefikleri olan çeşitli toplumsal gruplar arasında değişen bu ilişki, toplumsal ve ekonomik değişimlerin bir sonucudur. Profesör Çam'a göre, bu durum, yüksek devlet görevlilerinin (generaller de dahil) çeküdiği büyük ölçekli kapitalist girişimlerin kurulmasının sonucudur. Örneğin, Ağustos 1972'ye kadar Genelkurmay Başkanı olan Memduh Tağmaç ve Kara Kuvvetleri Eski Komutanı General Nazmi Karakoç, Türkiye Sınai ve Kalkınma Bankası Yönetim Kurulu üyesi oldular (*Yeni Ortam*, 1 Aralık 1973). Sonuç olarak, generaller ile bürokrasi arasındaki bağlar gevşedi ve her ikisinin CHP ile bağları da. (Bkz. *Milliyet*, 7 Ekim 1973). Devlet memurlarının 1973 seçimlerine katılması üzerine bkz. Emin Çölaşan, "1973 Seçimlerinde Bürokrasi," *1973 Seçimleri* (İstanbul, 1975) içinde.

popüler bir yıldız gibi gördüğünü gösteriyordu. Çok az politikacının yapabildiğini başardı ve dinleyicileriyle, onları oylarından fazla bir şey aradığına inandıran bir iletişim kurdu. Yarattığı güven nedeniyle Ecevit, CHP'nin seçim programını, kendi fotoğraflarım ve diğer parti amblemlerini satarak doğrudan halktan seçim kampanyası için para bile toplayabildi. Türkiye İşçi Partisi, daha küçük ölçekte ve daha başarısız bir şekilde yapmaya çalışmış olmasına karşın, bu şekilde para toplamak Türk siyasetinde yeniydi. Ve bu durum Ecevit'in "Sadece halka borçlu olarak iktidara geleceğiz" iddiasını güçlendirdi.

Ecevit, 12 Mart 1971 darbesinden sonra askeri rejime karşı koymuş ve ayakta kalmayı başarmıştı. O sırada, CHP'deki İsmet İnönü iktidarına da meydan okumuş ve bunun da başarıyla üstesinden gelmişti. İyi talihle kutsanmış gibiydi. Aynı zamanda, "bir politikacı gibi davranma"yı da reddetti; konuşmaları, idealizmle dolu olmakla birlikte, doğrudandı ve diğer pek çok politikacının yaptığı gibi ne siyasi oyunlar oynadı ne de laf kalabalığı yaptı. Konuşmalarının etkisi öyleydi ki, konuşmalarından alman fragmanlar, slogan halini aldı:

> Ne yoksulluk ne baskı, ne ezilen ne ezen, insanca hakça bir düzen.
> Sağın da söz hakkını savunacağım.
> Servet de halkın, devlet de halkın.
> Zenginlerden başlayan kalkınmayı tersine çevireceğiz.
> Millet şahlandı sel gibi CHP'ye akıyor.
> AP helâl oylarla iktidara geldi, haram yiyenlerin iktidarı oldu.
> Köylünün yaşama çabası işgal değil.
> Komünizmi özgürlükle önleyeceğiz.[7]

Ecevit'e yönelik gerçek coşku düşünülürse, ulus gerçekten ayağa kalkmış ve şimdi CHP'yi temsil eden Ecevit'e koşuyor gibiydi. Parti taraftarları kendilerini *Ecevitçi* diye niteliyor, ya da Ecevit'in partisinin üyeleri olduklarını

7 *Milliyet*, 1 Ocak 1974, Ecevit'i yılın adamı ilân eden sayı.
8 Ibid.

söylüyorlardı. "Umudumuz Ecevit" yazan büyük pankartlar taşıyorlardı.[9] Ekim seçimlerini izlemek üzere gelen bir İngiliz gazetecinin gazetesine, "Türk seçimlerini Ecevit denilen bir parti kazandı."[10] diye yazmış olduğunun söylenmesinde şaşılacak bir şey yok.

1973 seçim yarışına AP favori, CHP şansı olmayan olarak başlamıştı. Yarış sırasında, özellikle sonlara doğru, CHP'lilerin büyük bir farkla kazanmaları olası görülüyordu. Zaferleri kendilerine bir hükümet kuracak çoğunluğu vermese de, kazandılar. Daha uzun bir kampanya süresi olsaydı, Ecevit oy yağmurunu bir oy seline dönüştürmeyi başarmış olabilirdi. Zafer büyük bir başarıydı; ne yazık ki biraz da düş kırıcıydı. Genel Sekreter Orhan Eyüboğlu bunu kabul ediyordu: "...umduğumuz başarıya ulaşamadık. CHP'nin aldığı oylar, beklediğimden yüzde 5 azdır."[11] Bu yüzde 5'i alamama; sallantılı koalisyonlara yol açarak, her şeyi farklı yaptı.

Koalisyon Görüşmeleri

Yeni seçilen Meclis 24 Ekim'de toplandı ve 27 Ekim'de Cumhurbaşkanı Korutürk, hükümeti kurma görevini Ecevit'e verdi. Gerçekte, partiler arası gayri resmi görüşmeler, seçim sonuçlarının koalisyonu fiilen kaçınılmaz kıldığı anlaşılır anlaşılmaz başlamıştı. İstikrar ve statükonun korunmasını isteyenler, CHP ile AP arasında bir koalisyon önerdiler. İki büyük partiden oluşan bir hükümet, Mecliste 324 ve Senatoda 121 oyla ezici bir çoğunluğa sahip olacaktı; oysa, diğer olası ortaklarla -MSP ya da DP- CHP'nin kuracağı bir it-

9 Yankı 135, 15 Ekim 1973, 4-5.

10 *Milliyet*, 1 Ocak 1974.

11 *Milliyet*, 16 Ekim 1973. Seçim sonuçlarının henüz gelmekte olduğu bir sırada yaptığı basın toplantısında Ecevit, oyların yaklaşık yüzde 40'ını kazanmayı umuyordu -bu oran yaklaşık 250 milletvekili demekti.

tifak, Mecliste hassas bir çoğunluk, Senato'da ise azınlık olacaktı. Böyle bir durumda, muhalefet partileri Meclis'ten geçen yasaları geri çevirebilecek ve hükümetin etkili çalışmasını engelleyebilecekti. Dahası, bir CHP-AP koalisyonunu muhafazakarlar da istiyordu; çünkü Adalet Partisi CHP radikalizmini kontrol edecek ve Ecevit'i genel ve siyasi bir af, seçmen yaşının 18'e indirilmesi, daha fazla konuşma ve ifade özgürlüğü gibi önlemlere başvurarak demokratik ortamı genişletmekten alıkoyacaktı. Fakat Ecevit, Adalet Partisi ile bir ortaklığın tehlikelerinin farkındaydı. 15 Ekim'deki bir basın toplantısında mevcut düzeni düzeltmeye kararlı olduğunu ve bir koalisyon kurmak için ödün vermeyeceğini ilân etti. Böylesi ödünler, sadece CHP'ye değil, aynı şekilde rejime de zarar verecek ve ülkedeki umudun yitmesine yol açacaktı.[12]

CHP-AP hükümetine bir alternatif de, Adalet Partisi yönetiminde sağ partilerin bir koalisyonuydu. Demirel seçimi kaybetmiş olabilir; fakat istikrarlı bir hükümet anahtarını elinde tutuyor gibiydi. Ne var ki, en azından o an için hükümet dışında kalmanın kendisi için daha yararlı olacağına karar vermişti. İktidara kim gelirse gelsin, gazyağı ve diğer temel ürünlerin fiyatlarını, Adalet Partisi'nin 13 bakanla hakim olduğu Talu hükümetinin siyasi nedenlerle düşük tutmuş olduğu fiyatları yükseltmek gibi halkın hoşuna gitmeyen önlemler almak zorunda kalacağını biliyordu. Sokaktaki adamı etkileyecek bu önlemler, koalisyon ortaklarının seçmenle ilişkilerini düzeltmeyecekti. Adalet Partisi, iktidarda olmaktansa muhalefette kalmanın daha avantajlı olacağını düşündü.

Daha 16 Ekim'de Demirel, bir basın toplantısında niyetini açık açık belirtmişti: Bir koalisyon gerekmesi halinde, içinde yer almak istemiyordu.

> AP karşısında esasen bir koalisyon mevcuttur. Seçimler AP ile bu koalisyon arasında olmuştur. Millet bize bu seçimlerde muhalefet görevini verdi. Bizim dışımızdaki partilerin, yani CHP, MSP ve DP'nin bir koalisyon yapmaları mümkündür.

12 *Milliyet*, 16 Ekim 1973.

> Biz kimseyle bir koalisyon yapmaya talip değiliz. Devlete sadık bir muhalefet örneği vereceğiz. Türk demokrasisinin bir eksikliğini gidereceğiz. Milletin kararını saygıyla karşılıyoruz. İstediğimiz şey ve isteyeceğimiz şey, milletimizin ülkede söz sahibi olmasıdır.[13]

Hiçbir zaman partisine danışmadan karar vermemekle öğünen Demirel, bu önemli karara kendi başına ulaşmıştı.[14] Dahası, Demirel'in bu kararı, CHP-MSP koalisyonu dışında bir olasılığın yolunu da önceden kapattı. Demokratik Parti, CHP ile bir hükümet kuramayacak kadar eski Demokrat Partililerle yakından ilişkiliydi; her durumda birlikte çalışamayacakları kadar ideolojik farkları vardı.

CHP'lilerle Selametçiler arasında bir ortaklık ile ilgili çok spekülasyon yapılmıştı ve birçok siyasi analizci bunun uygunluğunu kabul ediyordu. İki taraf da, temel özgürlükleri garanti eden bir demokrasiye, karma ekonomiye, sosyal adaletle birlikte ekonomik ve toplumsal kalkınmaya, sadece bazı grupların değil bir bütün olarak toplumun yararına olacak bir ekonomik politikaya inandığını iddia ediyordu. İkisi de, esnaf ve sanatkarların ve küçük girişimlerinin korunmasına ve maden kaynaklarının, petrolün ve sermaye malları üreten şirketlerin devletleştirilmesine bağlıydı. İkisi de, sosyal güvenliğin yanı sıra, insani ve demokratik çalışma koşullarını istiyor ve "büyük sermayenin halkı sömürmesine" karşı çıkıyordu.[15]

13 *Milliyet*, 17 Ekim 1973. Seçim yenilgisinden sonra Demirel'in tutumu için bkz. Yankı 136, 22 Ekim 1973, 7, kapak konusu.

14 Abdi İpekçi, "AP'nin Tutumu", *Milliyet*, 19 Ekim 1973. Adalet Partisi İdare Kurulu ancak 22 Ekim'de herhangi bir koalisyona girmeme kararı aldı. İpekçi, bir AP-CHP koalisyonu fikrini destekliyordu ve bu nedenle Demirel'in olumsuz tutumunu uygun bulmadı. Bkz.

15 AP-CHP koalisyonu önerisini yaptığı başyazısı, *Milliyet*, 16 Ekim 1973. Profesör Ümit Doğanay'ın çözümlemesi, *Milliyet*, 21 Ekim 1973. Prof. Dr. Mümtaz Soysal ve Uğur Alacakaptan da, CHP ile MSP'nin belli ortak amaçları paylaştığına ve bu nedenle bağdaşır ortaklar olduğuna inanıyordu. Bkz. "CHP-MSP Uzlaşması", *Yankı 136*, 22 Ekim 1973 ve "Hak Avdet Etti Ama," *7 Gün*, 31 Ekim 1973.

Ne var ki, CHP'lilerle Selametçilerin ortak yanları vardıysa da, eşit derecede büyük ve belki de temel farklılıkları da vardı. Selamet Partisi, esnaf ve sanatkarları lüzumsuz fazlalık haline getiren yükselen modern kapitalizm sektörünün tehdit ettiği alt orta sınıfın temsilcisi olma iddiasmdaydı. Bu nedenle, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve NATO ile bağlantılı modern kapitalizmin gelişmesine karşıydı. Selametçiler, küçük ölçekli kapitalizmi korumak, belki Ortak Pazarla değil de Arap dünyasıyla rekabete dayanacak milli bir kapitalizm geliştirmek istiyorlardı. Batı'yla bütün bağların koparılıp Doğu'ya yönelme gereğinin nedeni budur. Türkiye'nin selameti buradaydı.

Ecevit'in CHP'si böylesi görüşleri kabul etmiyordu. Hiçbir şekilde ne kapitalist sisteme ne de Avrupa ve Amerika'ya karşı değildi; gerçekte Ecevit, İsveç ve Almanya'daki gibi Avrupa sosyal demokrat rejimleri örnek almak istiyordu. Türk kapitalistlerinin, yüksek kârların ötesinde halkın toplumsal refahını gözetebilecek modern bir zihniyet kazanmasını istiyordu. Küçük tasarruf sahiplerinin paralarını yatıracakları bir halk sektörü yaratarak Türk kapitalizmini "halka" açmak istiyordu. Ecevit yönetiminde Türkiye'nin Ortak Pazar'dan ya da NATO'dan ayrılması söz konusu değildi; her ikisiyle ilişkilerde Türkiye'nin bu kurumlarla ilişkisini yeniden gözden geçirmek ve gerekli olan değişiklikleri yapmak istiyordu.

CHP ile MSP arasındaki farklılıklar, onların toplum felsefelerine de yansıyordu. İki parti de, aynı uyarıma, yani kaynağı yabancı Batı'da yatan sürekli gelişen bir teknoloji şeklinde tezahür eden yeni bir yaşam tarzının saldırısı karşısında ufalanıp hızla değişen toplumsal yapıya tepki gösteriyordu. Selametçiler içe dönüp izleyicilerine geleneksel İslâmi değerlerin rahatlığını ve bu meydan okumaya karşı bir kalkan olarak güçlü bir imanın yaratılmasını öneriyordu. CHP'lilerin reçetesi, toplumsal refahın güçlü bileşeni olduğu çağdaş Kemalist milliyetçilikti. Ecevit yönetiminde parti, aydınların, özellikle birçoğu sosyalist bir hümanizme eğilimli üniversite öğrencileri ve profesörlerin ilgisini çekti. Bunlar, anakronik olarak gördükleri İslami değerlere çok önem vermeyen bütünüyle laik bireylerdi. Fakat çağdaş Türk toplumu-

nun öğrencileri olarak, pek çok Türk açısından dini duyguların önemini ve seçimlerde oynayabilecekleri rolü dikkate alıyorlardı. Bu nedenle CHP, İnönü yönetimindeki ünlü militan laiklikten vazgeçti ve Ecevit, partinin İslâm'a düşmanlığının eskiye ait bir şey olduğunu açık hale getirdi.[16]

Fakat iki partiyi bir koalisyon kurmaktan alıkoyan farklılıklar değildi ve aynı şekilde sonunda bir koalisyon kurmalarını sağlayan da hedeflerdeki benzerlik de değildi. Siyasi hesapları her şeyden daha önemliydi ve programlarındaki benzerlikler, sadece CHP yanlısı aydınların rasyonelleştirmeleriydi.

Hem Ecevit'in hem de Erbakan'ın, kendi partilerinin meşruiyetini ve saygınlığını kanıtlamaları gerekiyordu ve bu bir hükümete önderlik etmekle başarılabilecek bir hedefti. Erbakan'ın Milli Nizam Partisi Anayasaya aykırı faaliyetlerinden ötürü -dini siyasi amaçlarla istismar etme ve Kemalist ideolojiye düşmanlık- 1972'de kapatılmış olduğu için, meşruluk sorunu Erbakan açısından daha önemliydi. MNP için geçerli olan MSP için de geçerliydi ve oylarını kaptığı Adalet partisi'nin mahkemelerden Selamet Partisinin kapatılmasını istemesi oldukça akla yakındı. Zira, seçimi kaybeden bir AP adayı, MSP oylarının iptali istemiyle Yüksek Seçim Kurulu'na başvurmuştu. MSP'nin, Anayasa Mahkemesi'nin kapattığı partiyle tamı tamına aynı parti olduğunu ileri sürdü.[17] Silahlı kuvvetlerdeki ve bürokrasideki Kemalistler de Erbakan'a çok az sempatiyle bakıyorlardı ve partisinin ikinci kez kapatıldığını görmekten mutlu olacaklardı. Erbakan'ın herhangi bir koalisyon hükümetinde partisine yer bulması neredeyse bir varlık sorunuydu; laik ve Kemalist bir CHP ile koalisyon, partisinin imajını otomatik olarak güçlendirecekti.

Ecevit açısından sorun pek o kadar ciddi değildi. Radikal retoriği, özellikle mevcut düzeni değiştirme vaadi, ülkedeki muhafazakar güçleri ve

16 Bkz. Ecevit'in Kurban Bayramı mesajı, *Yankı 249*, 22 Aralık 1975, 10. Şöyle diyordu: "Bütün Türklerin ve İslâm dünyasının *Kurban Bayramını* kutluyorum." Sağ partilerin (MSP de dahil) propagandası CHP'nin militan laik imajını canlı tutmaya çalışmaktı.

17 *Milliyet*, 21 Ekim 1971.

onun radikalizmini komünist bir panik havası yaratmak için istismar eden Turhan Feyzioğlu ve Alparslan Türkeş gibi siyasi liderleri telaşlandırdı. Yüksek Askeri Komutanın Ecevit'e güvenmediği söyleniyordu ve seçimlerden sonra, ülkeyi yönetmesine izin verilip verilmeyeceğine dair spekülasyonlar vardı. Bu nedenle Ecevit açısından da, bir hükümet kurmak ve kendi ulusunun sorunlarını anlayan dikkatli ve sorumlu bir politikacı olduğunu kanıtlamak önemliydi.

Her iki parti için de elverişli olmasına karşın, koalisyonun oluşması neredeyse üç ay sürdü. 30 Ekim'de Ecevit Erbakan'a ortaklık önerdi ve 6 Kasım'da MSP öneriyi reddetti. Böyle bir ortaklık liderler için ne kadar istenir olursa olsun, bunu seçmenlere olduğu kadar Meclis'teki milletvekillerine de kabul ettirmek zor olacaktı. Erbakan'ın partisi üzerindeki kontrolünü yitirmesi tehlikesi bile vardı; çünkü, parti taraftarları, sürekli Allahsız diye karaladıkları CHP ile bir ittifakı kötü bir siyasi oportünizm olarak görüyorlardı.[18]

Ecevit, 7 Kasım'da hükümet kurma çabasından vazgeçti ve Cumhurbaşkanı Korutürk, parti liderleriyle görüştükten sonra 12 Kasım'da görevi Demirel'e verdi. Erbakan Demirel'i desteklemeye istekliydi; fakat Demokratik Parti lideri Ferruh Bozbeyli istemiyordu ve bir sağ koalisyon olasılığı ortadan kalktı. Fahri Korutürk'ün de desteğiyle ticari ve sınai topluluk tekrar bir CHP-AP koalisyonu önerdi. Fakat Ecevit 17 Kasım'da öneriyi reddetti ve Demirel de bir hükümet kuramayacağını söyledi. Sonraki birkaç gün boyunca Ecevit bir azınlık hükümeti olasılığını araştırdı. Fakat yaklaşan Aralık yerel seçimleriyle birlikte liderler, bir hükümet kurmadan önce so-

18 *Yankı 139*, 12 Kasım 1973, kapak konusu. Bu koalisyona "para babaları"ndan da büyük bir muhalefet vardı. Böyle bir hükümetin kapitalist sektörün büyümesini yavaşlatacağı ve "halk sektörü"ndeki küçük işadamlarını teşvik edeceğinden korkuyordular. Bkz. H. V. Velidedeoğlu, "Faşizme Davetiye mi?" *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1973; Mümtaz Soysal, *Yankı 139*, 12 kasım 1973, 5 ve Oya Baydar, "Ankara'da Kaynayan Kazan. *Yeni Ortam*, 2 Kasım 1973.

nuçlarını beklemeye karar verdiler. "Mahalli seçimler," diyordu Ecevit, "milli seçim önemi kazanmıştır... Bir aydır Ankara'da meydana getirilen düğümleri, 9 Aralık'ta halk birlikte çözecektir."[19]

Yerel seçim sonuçları sorunu çözmedi ve Cumhurbaşkanı Korutürk, partiler üstü bir Başbakanın yönetiminde bir milli koalisyon formülüne dönmeye karar verdi. Genel seçimde açıkça ortaya çıkan CHP lehinde eğilim, bu yerel seçimlerde de doğrulandı. AP oyların yüzde 33.9'unu ve MSP sadece yüzde 5'ini alırken, CHP yüzde 39.5'ini aldı. Fakat yerel seçimler CHP'liler için de önemliydi; çünkü 67 ilin 32'sinde kendi taraftarları yönetime gelebilmiş ve dört büyük ilin -İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana- belediye başkanlığını parti almıştı. Gelecekteki bir genel seçimde bu çok yararlı olabilirdi.[20]

15 Aralık'ta Cumhurbaşkanı, Naim Talu'dan CHP'nin 9, AP'nin 7, MSP ve DP'nin 2'şer ve CGP'nin 1 bakanlığa sahip olacakları bir koalisyon oluşturmasını istedi. Görevi, ülkeyi bir erken genel seçime hazırlamak olacaktı.[21] Partiler bu formülü kabul etmeye isteksizdi; bu formülün genel seçimi geçersiz kıldığını söylediler. Erbakan, Talu'nun atanmasının Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle koalisyona girmeyi reddetti. CHP, sadece seçimlerin en geç Mayıs 1974'te yapılması halinde Talu hükümetine katılacağını söyledi. Fakat diğer partiler bir erken genel seçime karşıydı; çünkü 1973'tekinden daha iyi sonuç alacaklarını ummuyorlardı. Talu, Ocak ayına kadar parti liderleriyle görüşmelerini sürdürdü ve 10 Ocak'ta hükümet kurma girişiminden vazgeçti.[22]

19 *Milliyet*, 30 Kasım 1973.

20 Türk basını, 10-14 Aralık 1973. *Yankı 144*, 17 Aralık 1973, 11-12, 1968 yerel seçimlerinden bu yana siyasi partilerin konumundaki değişimleri gösterir. CHP'nin oyları yüzde 27.8'den yüzde 30.4'e yükselirken, AP'nin oyları yüzde 49'dan yüzde 34'e düştü.

21 Türk basını, 16 Aralık 1973; *Yankı 144* ve 145, 17 ve 24 Aralık 1973.

22 *Yeni Ortam*, 17 Aralık 1973 ve *Yankı 145*.

CHP - MSP Koalisyonu

Bu arada, CHP'lilerle Selametçiler gizli görüşmeler yapmaktaydılar ve 13 Ocak 1974'te Ecevit ve Erbakan, birlikte çalışmak için ilke anlaşmasına vardıklarını açıkladılar. Cumhurbaşkanı, 16 Ocak'ta Ecevit'ten hükümeti kurmasını istedi ve bundan sonra artık sorun sadece ayrıntıların belirlenmesi sorunuydu. 18 Ocak'ta partiler "ortak protokol"lerini hazırlamaya başladılar. Yeni bakanların adlarının açıklandığı 25 Ocak'ta protokol imzalandı.[23]

Fiilen bir hükümet programı olan CHP-MSP anlaşması, geniş bir konular yelpazesinin -toplumsal, ekonomik ve siyasi- ana hatlarını saptıyor ve ülkeyi götürmek istediği doğrultuya işaret ediyordu. Anlaşmanın temel şartlarından da anlaşılacağı gibi, bu programın uygulanması Türk toplumundaki sosyo-ekonomik dengesizlikleri düzeltmenin başlangıcı olacak ve 12 Mart 1971'den beri bilinmeyen bir demokratik özgürlükler düzeyi sağlayacaktı. İki parti şu konularda anlaşmıştı:

(1) medeni haklarından yoksun bırakılan eski DP'lilerle birlikte, düşünce suçlarını ve orman suçlarını da kapsayan bir genel af çıkarmak;

(2) lise öğrencileri hariç seçmen yaşını 18'e indirmek;

23 CHP ile MSP arasındaki koalisyon görüşmeleri basının çok ilgisini çekti. Özellikle *Cumhuriyet* ve *Milliyet*, 12-26 Ocak 1974 ve *Yankı 148-151*. Kabine, 18 CHP'liden ve 7 MSP'liden oluşuyordu. CHP'liler: Bülent Ecevit (Başbakan), Orhan Eyüboğlu ve İsmail Hakkı Birler (Devlet), Hasan Işık (Savunma), Selahattin Cizrelioğlu (Sağlık), Turan Güneş (Dışişleri), Deniz Baykal (Maliye), Mustafa Üstündağ (Eğitim), Erol Çevikçi (Bayındırlık), Orhan Birgit (Turizm), Mahmut Türkmenoğlu (Gümrük ve Tekel), Ferda Güley (Ulaştırma), Önder Sav (Çalışma), Cahit Kaya (Enerji), Ali Topuz (İmar ve İskan), Mustafa Ok (Köy İşleri ve Kooperatifler), Ahmet Şener (Orman), M. Yılmaz Mete (Gençlik ve Spor). Selametçiler: Necmettin Erbakan (Başbakan Yardımcısı), Süleyman Arif Emre (Devlet), Şevket Kazan (Adalet), Fehim Adak (Ticaret), Oğuzhan Asiltürk (İçişleri), Korkut Özal (Gıda, Tarım ve Hayvancılık), Abdülkerim Doğru (Sanayi). Bu kabine ülkenin şimdiye kadar gördüğü en genç ve en deneyimsiz kabinelerden biri olmalı. Sadece Ecevit ve Işık'ın bakanlık deneyimi vardı.

(3) kamu görevlilerini, sadece görevi kötüye kullanma durumunda değil görevi ihmal durumunda da kovuşturmaya tabi hale getirmek;

(4) daha eşit bir vergi sistemi kurmak;

(5) bürokraside israfı önlemek;

(6) 1973 sonundan önce inşa edilen gecekonduların tapularını vermek;

(7) orta dereceli okullarda teknik eğitimi hızlandırmak ve üniversite giriş sınavlarını kaldırmak;

(8) kırsal alanlar,da kooperatif hareketini desteklemek ve Köy İşleri Bakanlığı ve kooperatifler tarafından denetlenen bir kooperatifler bankası kurmak;

(9) döviz rezervlerini ülkenin kalkınması için olası en iyi şekilde kullanmak ve kooperatifleri ve "halk teşebbüsleri"ni banka kredisi kullanmaya teşvik etmek;

(10) aracı ve tefecilerden kurtarmak için köylülere tarım kredileri sağlayacak önlemler almak;

(11) tarım ürünlerine taban fiyat saptamak ve üreticinin ürününü çok düşük fiyattan satmamasını sağlamak için taban fiyatlarını olabildiğince erken ilân etmek,

(12) tarım ürünleri piyasasında kooperatiflerin etkinliğini güvenceye almak ve suni fiyat artışlarını önlemek;

(13) haşhaş üreticilerinin sorununa bir çözüm bulmak ve adil olmayan muameleye son vermek;

(14) Tarım Bakanlığının adını Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı olarak değiştirmek;

(15) çalışanların yönetime katılmasını ve kârdan pay almasını sağlayarak kamu teşebbüslerinin işleyişini daha demokratikleştirmek;

(16) ağır sanayiyi -özellikle sermaye malları sanayini- geliştirmek için bir sanayi politikası formüle etmek ve bir milli silah sanayi kurmak;

(17) coğrafi denge ve sosyal adalete uygun dengeli bir bölgesel sanayileşmeyi geliştirmek;

(18) yabancı yatırımcıların kâr transferlerini makul bir miktarla sınırlamak;

(19) elektrik enerjisi üretimini su ve kömüre dayandırmak;

(20) boraks da dahil, yer altı maden kaynaklarının işletilmesini devletin denetimine almak ve Petrol Kanunu'nu yeniden gözden geçirip ulusal çıkarlara aykırı maddelerini değiştirmek;

(21) yetersiz olması nedeniyle fiyatları hızla artan malları devlet girişimleri ve kooperatifler aracılığıyla ithal etmek;

(22) işsizlik sigortası uygulamasına geçmek ve bakıma muhtaç yaşlılara öncelik vermek;

(23) ortak güvenlik sistemi ve mevcut ittifaklar içinde kalmak, fakat aynı zamanda Türkiye'nin kendi savunma kapasitesini arttırmak ve Amerikan üs ve tesislerini devlet denetimine almak.

Ecevit, hükümet programını 1 Şubat'ta Meclis ve Senato'ya sundu ve protokol şartlarını ayrıntılı bir şekilde anlattı. Amacı, muhafazakar iş çevrelerinin korku ve endişelerini dağıtmak olan ihtiyatlı bir programdı. İş dünyası, yeni hükümetin daha kârlı olan hafif sanayiyi özel sektöre bırakarak devletin elinde olan ağır sanayi üzerinde yoğunlaşmaya niyetli olduğunu öğrenmiş olmaktan mutluydu. Böylece Türkiye, kalkınma ve milli ekonominin büyümesi açısından zorunlu olan bir sınai altyapı kazanacaktı. Program, hükümetin milli bir silah sanayine -Yüksek Komutanın istediği bir şey ve bu nedenle Ecevit'e daha sempatik bakmalarını sağlayan bir nokta- bağlılığını da vurguluyordu. Bir bütün olarak Ecevit'in ekonomik programı, özel sektörle rekabet etmekten çok onu tamamlıyordu. Toprak reformu sorununu ele alma çabası bile yoktu; fakat kooperatifler ve etkili ürün piyasası gibi konular üzerinde yoğunlaşıyordu.

Bu ılımlılığa karşın, muhafazakarlar Ecevit'in niyetleri konusunda kuşku ve endişe duymaya devam etti. Bunun nedeni, programın hüküme-

24 Bu, 14 sayfalık protokolün sadece kısa bir özetidir. Protokol metninin tamamı için bkz. *Milliyet*, 25 Ocak 1974. Ayrıca bkz. *Yanki 150*.

tin demokratik bir toplum kurma sözü verdiği bölümleri olmuş olmalı. Örneğin:

> Hükümeti oluşturan iki parti, demokrasinin ve toplumun güçlenmesine yalnız özgürlüklerin genişletilmesinin yetmeyeceğini bilmektedirler. Bütün topluma yaygın bir sosyal adalet düzeninin de, siyasal haklar ve özgürlükler kadar, düşünce ve inanç kadar gerekli olduğu kanısındayız. Özgürlük içinde yaygın sosyal adaletin ise hızlı ve dengeli ekonomik kalkınmadan ayrı düşünülemeyeceğini biliyoruz.
>
> Onun için, en geniş anlamda demokratik özgürlükleri, yaygın sosyal adaletle ve hızlı ekonomik kalkınmayla bir arada gerçekleştirmeye ve yaşatmaya kararlıyız.
>
> Bu amaca Anayasamızın çizdiği yoldan ulaşabileceğimize inanıyoruz.
>
> ... Hükümetimiz, bu sorunların ve güçlüklerin idare-i maslahatçılıkla değil, ancak köklü ve cesaretli hamlelerle ve devlet ve millet kaynaşmasından doğacak güçle çözüleceğine inanmaktadır.[25]

Hiçbir hükümet programı bunun kadar demokrasi sorununa eğilmemişti. Program, mevcut durumun yetersizliklerine işaret ediyor ve bunları düzeltme sözü veriyordu. Muhafazakarları ve statükodan yana olanları telaşlandıran budur. Demokratik özgürlüklerin -12 Mart 1971'den beri olmayan- restorasyonunu, "kanun ve düzen"in sonu ve "anarşi" diye niteledikleri ve işçilerin örgütlenip grev yapabilecekleri, sömürüyü ve sosyal adalet yokluğunu eleştiren öğrenci radikalizminin ortaya çıkacağı ve özel güvenlik kuvvetlerinin baskıcı güçlerini yitirecekleri bir duruma geri dönüş olarak görüyorlardı. Onların gözünde demokrasiye dönüş, dünyada ekonomik krizin olduğu ve Avrupa'daki Türk işçilerin işsizlerin saflarına katılmak üzere ülkeye geri dönmek zorunda kalabilecekleri ve taleplerini yük-

25 Program metni için bkz. *Milliyet*, 2 Şubat 1974. Ayrıca bkz., koalisyondan ne beklendiği konusunda Prof. Dr. Gülten Kazgan (İktisatçı), Nurullah Gezgin (İstanbul Sanayi Odası Başkanı) ve Dr. Erdoğan Teziç (Anayasa Hukukçusu) arasındaki tartışma, *Milliyet 1974*, 52. 8.

seltip işçileri daha militanlaştıracakları bir sırada, bütünüyle yersizdi. Demokratik bir ortamda işçi sınıfıyla uğraşmak, hele bir de seçimler yaklaşıyorsa ve partiler işçilerin oylarına oynuyorsa, zor alacaktı. Bu nedenle, demokratikleşme sürecinin başlamasını engellemek önemliydi. Bu amaçla muhafazakarlar, sokaklarda kargaşa ve huzursuzluk yaratmak için, Türkeş'in mini partisinin "komando"larını kullanmaya başladılar.

Koalisyon görüşmeleri daha sürerken bile, *Son Havadis* ve *Tercüman*'ın öncülük ettiği muhafazakar basın, Selametçilerin "solcular"la ittifak kurduğunu ileri sürerek görüşmeleri zaafa uğratmaya çalışmıştı. Koalisyon kurulduktan sonra da, bu iddia temel propaganda teması olarak kalmaya devam etti ve ortaklığın bir ay bile yaşayamayacağı umuluyordu. Kampanyanın amacı, MSP'nin muhafazakar desteğini aşındırmak ve partiyi bu desteği korumak için CHP'den kopmaya zorlamaktı. Diğer siyasi partiler de, özellikle Meclis'teki program tartışmaları sırasında, koalisyona saldırmada eşit derecede uzlaşmazdı. Hükümeti, solun her hizbinin umudunu bağladığı sol bir hükümet olarak eleştirdiler. Süleyman Demirel, ne programda ne de protokolde "aşırı cereyanlar"dan -sola demek istiyor- söz edilmediğini ve bu "cereyanlar"la savaşmak için alınacak önlemlerle ilgili hiçbir öneri bulunmadığını söyledi. Hükümetten soruyordu: "Türkiye'nin beynelmilel komünist bir saldırının hedefi olduğunu kabul ediyor musun, ya da ediyor musunuz?" Özgürlük sorununa dönen Demirel, komünist propagandanın düşünce özgürlüğü kapsamına alınıp alınmayacağını sordu.[27]

26 Ali Sirmen, "Hükümet ve İş Çevreleri," *Yeni Ortam*, 3 Şubat 1974. Yine de, Ecevit'in programı ona solun desteğini kazandırdı ve CHP, "bugünün koşullarında ilerici demokratik bir örgüt" ve bu nedenle sosyalistlerin desteklemesi gereken bir parti olarak nitelendi. Bkz. Oya Baydar, "Sosyalizm Çizgisi," İbid., 6 Şubat 1974. Mart ortasından itibaren MHP "komandoları"nın faaliyetleri, Başbakan Ecevit karşı önlemler alacak kadar ciddileşti. Bkz. 20 Mart 1974 tarihli basın; "komandolar"ın faaliyetleri ile ilgili haberler basının sürekli verdiği haberler halini aldı.

27 *Milliyet*, 5 Şubat 1974. Demirel 4.5 saat konuştu; Ecevit programı 50 dakikada okumuştu. Ayrıca bkz. *Yankı 152*, 11 Şubat 1974.

DP sözcüsü daha açık sözlüydü. "Ecevit'in kurduğu koalisyon hükümeti, siyasi tarihimize 'Türkiye'nin ilk solcu hükümeti' olarak geçecektir" ve "solcu bir hükümet programı klasik kabı içinde halka sunuluyor" dedi. Tartışmalar hükümetin güven oyu aldığı 7 Şubat'a kadar sürdü.[29]

Ecevit'in yönetime gelmesiyle birlikte, ülkeye yeni bir siyasi atmosfer egemen olmaya başladı. Genel kanı, programını uygulamak için hükümetin ciddi çaba sarf edeceği yönündeydi. Yetenekli genç bir gazeteci olan İsmail Cem'in TRT Genel Müdürlüğüne atanması, yenilikçi ruh halini yansıtıyordu. Bu atama, böyle bir göreve atanan kişinin 12 yıl -sonradan 7 yıla indirildi- bir devlet kurumunda çalışmış olması şartına uygun değildi; fakat Ecevit, 12 Mart 1971 sonrası rejimin başlattığı bir yol olan bir kararname yayımlayarak bu tuzağı aştı.[30] Şubat'ta hükümet, Mart'ta Meclis'e sunulan ve sert tartışmalardan ve değişikliklerden sonra 14 Mayıs'ta kabul edilen Af Kanunu'nu hazırlamaya başladı. Mart'ta hükümet, sonunda Türkiye'ye yardımların kesilmesine yol açabilecek ABD'nin tehditlerine karşın, 6 ilde haşhaş ekimine izin verdi. Erim, Washington'un baskısıyla 1972'de haşhaş ekimini yasaklamıştı. Yasaklama kararı ülkede hiç hoş karşılanmamış ve Türkiye'nin Amerika'ya boyun eğişinin bir simgesi olmuştu.

28 *Milliyet*, 5 Şubat 1974.

29 *Milliyet*, 8 Şubat 1974; 235 lehte, 136 karşı, 2 çekimser oy kullanıldı, 76 kişi meclisi terk etti; Yanki 152.

30 Milliyet 1974, 6; *Yeni Ortam*, 11 Şubat 1974. İsmail Cem, TRT'yi "radikallerden ve solculardan" temizlemek için 12 Mart rejiminin bu göreve atadığı General Musa Öğün'ün yerine atandı. Cem'in atanması tartışmalı oldu ve *Yanki 159*'un kapak konusu yapıldı, 11 Mart 1974.

31 Af Kanunu'nun Meclisten geçişi *Milliyet 1974*'teki kronolojiden ve o dönemdeki Türk basınından izlenebilir; ayrıca bkz. *Yanki 159*.

32 Milliyet 1974, 7; *Yanki 158*, 25 Mart 1974, 4-8, Erim'in ekimini yasakladığı ve Ecevit'in yasağı kaldırdığı haşhaş politikasının tam bir öyküsünü verir. Ayrıca bkz. Yabancı bir subayın belirttiği soruna Amerika'nın bakışı, James W. Spain, "The United States, Turkey and Poppy," *MEJ 29/III* (1975), 295-309 içinde.

Yasağın Ecevit tarafından kaldırılması çok popüler oldu; zira Türkiye'nin onurunun ve bağımsızlığının tekrar kazanılması olarak görüldü ve Ecevit'in kişisel konumunu ve itibarını da güçlendirdi. Özgürlük ve iyimserlik duygusu öyleydi ki, kapatılan Türkiye İşçi Partisi'nin eski Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, Başbakan Ecevit'in Avrupa'dakilere eşit demokratik bir toplum kurma vaadini dikkate alarak, Türkiye'de yeni bir sosyalist parti kurmak için zamanın olgunlaştığını ileri sürdü.[33] Siyaset artık Ecevit'in etrafında dönüyordu. Muhalefet partileri, özellikle Demirel'in Adalet Partisi, kendilerini yeni popülizme uygun olarak dönüştürmemeleri halinde, gelecek genel seçimde yok olacaklarının farkındaydılar ve bir karmaşa ve düzensizlik içindeydiler. Bu gerçek Erbakan'ı da etkiledi.

Koalisyon partileri arasındaki ilişkiler başlangıçta çok içtendi. Gözlemciler, program tartışmaları sırasında liderler arasındaki işbirliğini ve muhalefet partilerinin, Ecevit'in egemen Erbakan'ın bağımlı olduğunu Ecevit'in her bakımdan koalisyona hakim olduğundan ve Erbakan'ın onun gölgesinde yaşadığından kuşku yoktu- sürekli vurgulayarak ittifakı bölmede başarısız kaldığını belirtmede acele ettiler. Selametçiler, bu durumun daha fazla devam etmesi halinde, hem CHP'ye hem sağ partilere oy kaptıracaklarını anladılar. Bu nedenle, kendilerini Ecevit'ten ve partisinden bağımsız gibi tanıtmaya karar verdiler. Erbakan, genel af gibi önemli konulara, ya da haşhaş ekimi gibi popüler konulara el atamazdı; zira bunu yapmak koalisyonu tehlikeye düşürebilirdi. Ecevit'le minimum sürtünmeyle Selametçilere maksimum popülerlik kazandıracak önemsiz yollar tercih etmek zorundaydı. Erbakan, basında itirazlara, aydınlarda kızgınlığa neden olacak ve küçük burjuvazinin geleneksel değerlerini okşayacak, yayınlardaki ve sinemalardaki pornografi gibi, kamu ahlâkı üzerinde yoğunlaşan sorunları tercih etti.

33 *Yeni Ortam*, 17 Şubat 1974. Ne var ki, Aybar sosyalist bir parti kurmadan önce, 1971'de Hacettepe Üniversitesinden atılan öğretim görevlisi Oya Baydar ve Basın İşçileri Sendikası lideri Burhan Şahin, 22 Haziran 1974'te Türkiye Sosyalist İşçi Partisinin kuruluşunu ilan ettiler. Bkz. *Yeni Ortam* ve *Millivet*, 23 Haziran 1974.

Cumhuriyetin 50 yılı kutlamaları nedeniyle kalabalık bir meydana dikilen "Güzel İstanbul" adlı yatan çıplak kadın heykeli, ilk anlaşmazlığın nedeni oldu. 17 Mart'ta, partisinin İstanbul Kongresinde konuşan Erbakan, pornografi sorununu devletin görevleri arasına koydu: "Devlet millete iyi davranmak mecburiyetindedir. Millet ne isterse o olacaktır. İdarecilerin bunun aksi fikirlerini kafalarından çıkarmaları lazımdır. Millet TV'de ahlâk bozucu filmler istemiyor... Karaköy'de dikilen bu heykel kaldırılacaktır. Devlet millet kaynaşması bu demektir. Siz istemeseniz de bu heykeli tutarım diyen hükümet kalamaz."[34] Heykel 19 Mart'ta kaldırıldı; fakat anlaşmazlık sürdü, özellikle pornografi sorunu ve Selametçilerin buna karşı cihadı konusunda.

Böylesi kampanyaların sonucu olarak Erbakan ve Milli Selamet Partisi daha çok ün kazandı ve önemsiz sürtüşmelere karşın, koalisyon işlemeye devam etti. Fakat, 20 MSP üyesinin, ceza kanununun 141 ve 142. maddelerini ihlal ettikleri için cezaevinde bulunanların, yani "komünizm propagandası ve sınıf çatışmasısını teşvik etmek"ten suçlu bulunanların affedilmesine karşı oy kullanarak parti disiplinini hiçe saydığı 14 Mayıs'ta, Koalisyon çökmenin eşiğine geldi.[35] Ecevit, durumu görüşmek üzere Parti Divanını acil toplantıya çağırdı

34 *Milliyet*, 18 Mart 1974. Erbakan'ın heykel ve pornografik film ve yayınlarla ilgili söylediklerini dinleyicileri coşkuyla karşıladı. Heykelin pornografik olup olmadığını kararlaştırmak için bir soruşturma açıldı. Bir uzmanlar kurulu, heykeli pornografik bulsavdı, heykeltıraş ve 50. Yıl Kutlama Komitesi aleyhine dava açılacaktı. *Milliyet*, 21 Mart 1974. Ecevit, "Güzel İstanbul" meselesini siyasi bir konu olarak değil, bir sanatsal özgürlük konusu olarak görmek istediğini söyledi. Bkz. "Ecevit Başbakanlık Dönemini Anlatıyor", Altan Övmen, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1975.

35 Türk basını, 15 Mayıs 1974 ve *Yankı 166* ve 167, 20 ve 27 Mayıs 1974. Af bütün suçları kapsıyor, fakat Marksist kitaplar çevirmek gibi "fikir suçları"ndan mahkum olanları kapsamıyordu; çünkü bu, 141 ve 142. maddelerde belirtilen komünist propaganda olarak değerlendiriliyordu. Meclis'te Af Kanunu ile ilgili oylama yapıldığı gün, bir mahkeme Çevirmen Muzaffer Erdost'u Stalin'in Sosyalist Ekonominin Meseleleri kitabını çevirdiği için 7.5 yıla mahkum etti. Erdost, daha önce de başka Marksist kitaplar çevirdiği için 30 yıla mahkum edilmişti.

ve istifası elinde sanılıyordu. Fakat CHP'li bakanlar, Ecevit'in istifasının henüz çok erken olduğuna karar verdi. Gelecek seçimlerde bir hükümet kurmaya yeterli bir çoğunluk kazanabilmesi için parti, halkın gözünde yeterli bir prestij kazanıncaya kadar beklemesi gerektiğini düşündüler. Dahası Erbakan, koalisyonu sürdürmek için görüntüyü kurtaran bir formül, yani 141 ve 142. maddelerden hüküm giyen herkesi 6 ay içinde serbest bırakan bir karar almayı önerdi. Bu 6 ay içinde hükümet, bu maddeleri ceza kanunundan çıkarabilirdi.[36] İki parti de, bunu koalisyonun devamı için yeterli gördü ve sürekli sürtüşmelere karşın, Kıbrıs krizinde bir bakıma umulmayan yeni bir sayfa açıldığı Temmuz 1974'e kadar sürdü. Bu krizi ele alıp çözmesinin bir sonucu olarak Ecevit, ülkede büyük bir prestij kazandı ve parti, koalisyona son verip bir erken genel seçim arayışına girmenin zamanının geldiğine karar verdi.

Ecevit ve Kıbrıs Krizi, Temmuz 1974

Atina'daki askeri cunta tarafından desteklenen Kıbrıs'taki Milli Muhafızlar, 15 Temmuz 1974'te Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdiğinde, Ankara ile Atina arasındaki ilişkiler zaten gergindi. Türk-Yunan gerginliğine, hidrokarbon ve petrol yatakları bakımından zengin olduğu söylenen Kuzey Ege denizindeki yaklaşık 10.000 kilometre karelik bir deniz sahası ile ilgili iki ülkenin karşılıklı hak iddiaları neden olmuştu. Yunan hükümeti, deniz yatağının araştırılması ve keşfedilen madenlerin işletilmesi için yabancı şirketlere izin vermişti. Türk hükümeti, Kasım 1973'te, Ege Denizinde, bir bölümü Yunan hükümetinin belirlediği saha ile çakışan bir sahada araştırma yapma imtiyazını devletin petrol şirketine vererek buna karşılık verdi. 29 Mayıs'ta Çandarlı ge-

36 Türk basını, 16-19 Mayıs 1974; *Yankı 166*. 1 Haziran'da CHP, Af Kanunu'nun 5. maddesinin iptali istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. Mahkeme, 2 Temmuz'da istem doğrultusunda karar verdi. Bkz. *Milliyet 1974*, 10 ve 11.

misi, petrol aramak üzere Ege'ye açıldı ve bunu izleyen haftalarda, hükümetin çekingenliğini sürdürmesine karşın, Türk basınında kılıç sesleri yükseldi.

Ankara'nın darbeyi öğrenmesinden hemen sonra, Başbakan Ecevit, darbeyi "Yunan müdahalesi" olarak nitelediği bir konuşma yaptı ve Türkiye'nin, adadaki çıkarlarını korumak için gerekli adımları atacağını söyledi. 16 Temmuz'da Ankara, İngiltere hükümetine Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını garanti eden ve İngiltere, Türkiye ve Yunanistan tarafından imzalanan 1960 tarihli Zürih Anlaşmasını hatırlatan bir nota verdi. Nota, Türk-İngiliz ortak harekatını öneriyor ve İngiliz hükümetinden 24 saat içinde görüşmelere başlanmasını istiyordu. Bu arada, adadan sadece 50 mil uzaklıkta bulunan Türkiye'nin Güney kıyılarına birlikler sevk edilip yığınak yapılarak harekata hazır bekletiliyordu. İçeride Ecevit, parti liderlerini gelişmelerden haberdar ederek ve sürekli tavsiyelerini alarak "Kıbrıs'ı bir milli mesele" haline getirmişti. Ecevit 17 Temmuz'da, Türkiye'nin tutumunu Başbakan Harold Wilson'a açıklamak üzere Londra'ya uçtu: Yunan subayları adadan çekilmeli ve Kıbrıs'ta Türklerle Yunanlılar arasında bir güçler dengesinin kurulmasıyla birlikte eski statüye geri dönülmeli. Bu harekat, diye ileri sürüyordu Ecevit, Türk-İngiliz işbirliğiyle gerçekleştirilebilirdi; fakat Wilson, krizin diplomatik yollardan çözülebileceğini umarak güç kullanmayı kabul etmedi.[37] Wilson'ın Türkiye ile ortak müdahaleyi reddetmesi, hareket etmeye istekli tek garantör güç olarak Ecevit'e haklı bir yetki verdi. Ecevit, ABD'nin "garan-

37 Türk basını, 16-19 Temmuz 1974; *Yankı 175*, 22 Temmuz 1974. *7 Gün* 2/VII, 22 Temmuz 1974. Ağustos'ta Ecevit, Harold Wilson'ı Türkiye ile ortak hareket etmediği için kınadı. Kendisiyle görüşen gazeteciye şunları söyledi: "Biliyorsunuz, Kıbrıs devletinin bağımsızlığını sona erdiren darbe gerçekleştiğinde, davetsiz olarak Londra'ya gittim ve Kıbrıs devletini parçalanmaktan kurtarmak ve orada barış ve güvenliği sağlamak için İngiltere hükümetinden bizimle işbirliği yapmasını istedim; fakat reddedildim. Ve Downing Street 10 Numaradan ayrılmadan önce, dostlarımıza, bunu reddetmeleri nedeniyle olabilecek gelişmelerden ötürü umarım vicdan azabı çekmezler dediğimi anımsıyorum..." *The Middle East*, no. 3, Eylül/Ekim 1974. Ecevit'in Kıbrıs Krizi ile ilgili anıları ("Ecevit Kıbrıs'ı Anlatıyor"), Altan Öymen, *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1975. Ayrıca bkz *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1975.

tör devlet" olmadığını ileri sürerek ABD'nin bu konuya bulaşmasını istemiyordu. Fakat Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, temsilcisi Joseph Sisco'yu Atina'ya (19 Temmuz) ve sonra da Ankara'ya göndermişti bile. Sisco'nun amacı Türkiye ve Yunanistan'ı bir savaşa girmekten alıkoymaktı; fakat Sisco'nun Atina'dan getirdiği teklifler -Nikos Sampson'nun Kibris Cumhurbaşkanlığından uzaklaştırılması ve ada üzerindeki Yunun emellerinden vazgeçilmesi- geçmiş deneyimin gösterdiği gibi Türk hareketsizliğinin bir oldu bittiye yol açabileceğinden korkan Ankara'da inandırıcı olmadı. Diplomatik zemini hazırlayan Türkler, 20 Temmuz'da Kuzey Kıbrıs'a çıkarma yaptılar ve iki gün içinde askeri duruma hakim oldular. 22 Temmuz'da ateşkes sağlandı ve Yunanistan, Türkiye ve İngiltere'nin temsilcileri, Kıbrıs sorununa çözüm bulmak için 25 Temmuz'da Cenevre'de toplandı. Bu arada Kıbrıs'ta ateşkes ihlallerine yol açan şiddet devam ediyordu. 14 Ağustos'ta Türk ordusu, daha önceki kazanımlarını pekiştirmek ve Kuzey Kıbrıs'ın yaklaşık yüzde 40'ını Türk kuvvetlerinin kontrolüne geçiren Atilla ya da Şahin hattını kurmak için ikinci saldırısını başlattı. Ondan sonra *de facto* bir bölünme oldu ve çözüm yıllarca sürebilecek görüşmelere bırakıldı.

Türk müdahalesi -hükümet "barış harekatı" demeyi tercih ediyordu- Kıbrıslı Türklerin durumunu değiştirdiyse, Türkiye'de Bülent Ecevit'in siyasi durumunu da aynı şekilde değiştirdi. Müdahale kararı, "idealist"i bir "eylem adamı"na dönüştürmüştü. 17 Ağustos'ta kendisiyle röportaj yapan Metin Münir, popüler tepkiyi betimliyordu:

> Ecevit'in sorunu ele alış tarzı Türkiye'de geniş bir kabul gördü ve birçogu, onu Mustafa Kemal Atatürk -modern Türk devletinin kurucusu, ülkenin en önde gelen ulusal kahramanı- ile eşleştiriyordu.
>
> Pek çok insanın gözünde, neredeyse bir gecede, zayıf bir koalisyonun iyi niyetli, idealist bir liderinden, ülkenin önüne yeni ufuklar açan bir otorite adamına dönüştü.

39 The Middle East, no.3.

Krizden önceki aylarda CHP-MSP koalisyonu gerçekten tehlikedeydi; Ecevit istifa etmeyi düşünmüş, fakat harekete geçmenin zamanı olmadığı için bunu yapmaktan geri durmuştu. Ağustos sonlarına gelindiğinde, bir kaç ay içinde yapılacak bir genel seçimde partisine ezici bir çoğunluğu fiilen garanti eden muazzam bir itibar kazanmıştı. Bütün itibar ve şanın Ecevit'e gideceğini kavrayan Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan ortağından bağımsız davranmaya başladığı için, koalisyon da idare edilemez hale gelmişti. Böylelikle, Ecevit banka tasarruflarını teşvik edip arttırmak için yüksek faiz oranlarını teklif etmek isterken, Erbakan faizi yasaklayan İslami ilkelere uygun "faizsiz" bir ekonomik sistem kurmaktan söz etmeye başladı.[40] Erbakan'm Kıbrıs konusundaki ifadeleri de saldırgan ve yayılmacıydı; Ecevit taksimatın düşünülmediğini sürekli belirtirken o, taksimatı öneriyordu.[41] Sağ basın, kabineyi Kıbrıs'a müdahale etmeye ikna edenin Erbakan olduğunu ve Dışişleri Bakanı Güneş ile diğer CHP'li bakanların müdaha-leye karşı oy kullandığını iddia edecek kadar ileri gitti. Kararın oy birliğiyle alındığını söyleyen Ecevit bunu yalanladı. MSP'nin iddiası, bütünüyle temelsizdi; çünkü hükümet müdahale kararı aldığında Turan Güneş Çin'deydi.[42]

40 *Yankı 181*, 2 Eylül 1974.

41 İbid. İşte, Yankı'nın aktardığı Erbakan'ın tipik bir ifadesi: "Biz Kıbrıs harekatına karar verirken, bütün dünya ülkelerine meydan okuyarak karar verdik. Kıbrıs harekatı milletimizin dünya yüzündeki yeni yerini tavin etmiştir. Bu yeni yer bin yıllık yerimizdir. Şimdi iş adadaki haklarımızın dünya milletleri tarafından tasvibine kalmıştır. İsteyen tasdik etsin, isteyen etmesin. Ada bizimdir." Ayrıca bkz. *Milliyet 1974*, 12.

Yankı 182, 9 Eylül 1974, 4-5 ve 10-11 ve 30. sayfadaki başyazı. Bkz. Ecevit'in anıları,

42 *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1975 ve sonrası.

Koalisyon ortaklarının farklı yönlere çekmesiyle birlikte, ortaklığın uzun sürmeyeceği bekleniyordu. Ecevit koalisyona son verip, prestiji yüksekken erken bir genel seçime gitmek istiyordu. Parti liderleriyle, özellikle DP lideri Ferruh Bozbeyli ile görüştü ve Bozbeyli'nin Meclis'te erken seçim lehine oy kullanmaya razı olduğuna dair bir söylenti yayıldı. MSP ile bozuşması halinde, Ecevit'in bir koalisyonda kendisiyle ortak olmaya istekli başka bir parti bulup bulamayacağı belli değildi. Fakat, Ecevit'in Cumhurbaşkanı Korutürk'le görüştüğüne ve onu ülkeyi seçimlere götürecek bir azınlık hükümeti olasılığına ikna ettiğine inanılıyordu.[43] Sorun, CHP'lilerin sorumluluğu Selametçilere yıkacak şekilde nasıl koalisyonu sona erdirecekleriydi. MSP'li ortaklarını kamuoyunda sürekli aşağıladılar -örneğin 9 Eylül'de Keban Barajının açılışını yapmak üzere Elazığ'a gittiğinde MSP'lierin Ecevit'in helikopterine binmelerine izin vermeyerek. 13 Eylül'de Ecevit, İskandinavya ülkelerini resmi ziyareti sırasında Devlet Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Orhan Eyüboğlu'nun kendisine vekalet edeceğini duyurdu. Başbakan Yardımcısı Erbakan, Ecevit'in ziyaretini onaylayan kararnameyi imzalamayarak misillemede bulundu. 16 Eylül'de Ecevit, Başbakanlığı Erbakan'a emanet etmekten kendisini alıkoyan şeyin Başbakan Yardımcısına olan güvensizliği olduğunu belirterek, ziyaretini ertelemeye karar verdiğini açıkladı. İstifa edeceği söylendi ve ayın 18'inde istifa etti.[44]

Ecevit, sağ partilerin yeni bir koalisyon kurmasına olanak vereceğine ve erken bir genel seçimin yapılacağına inandıysa, çok kötü bir şekilde yanılmıştı. Hiçbir parti CHP'lilerle bir hükümet kurmaya ve Aralık'ta seçime razı olmaya istekli değildi; çünkü, CHP'nin seçimi silme kazanacağı bekleniyordu. Sağ partiler, başkanlığında bir hükümet kuracakları lider ko-

43 *New York Times*, 17 Eylül 1975; *Yanıkı 183*, 16 Eylül 1974, 4-6.

44 Türk basını, 17-19 Eylül 1975; *Yanıkı 184*, 23 Eylül 1974, 4-8.

45 Anayasa'nın 108. Maddesine göre, ancak Meclis peş peşe üç hükümete güvenoyu vermeyip düşürdükten sonra, Başbakan Cumhurbaşkanından yeni bir genel seçim kararı vermesini isteyebilirdi.

nusunda henüz anlaşabilmiş değildi ve Ecevit'in bir azınlık hükümeti kurmasına da izin vermiyorlardı. Böylece Türkiye bir kez daha Meclis desteği olmayan bir hükümetle baş başa kaldı.

En Uzun Hükümet Krizi

Bülent Ecevit ile Süleyman Demirel, bir hükümet kurma çabasında sıraya girdi; fakat hiçbir sonuca ulaşılamadı. Sonunda 12 Kasım'da Cumhurbaşkanı Korutürk, Profesör Sadi Irmak'ı Başbakanlığa atayıp ondan partiler üstü bir kabine kurmasını istemek zorunda kaldı. Irmak, 1943'te Konya'dan milletvekili seçilmiş, 1946'da kısa bir süre Çalışma Bakanlığı görevinde bulunmuş ve CHP'nin 1950'deki yenilgisinden sonra İstanbul Üniversitesi Tip Fakültesine geri dönmüştü. 8 Haziran 1974'te kontenjan senatörlüğüne atandığında politikaya geri döndü ve beklenmedik bir şekilde kendini atanan Başbakan durumunda buldu. Güven Partisi dışındaki bütün partiler bakanlık vermeyi reddetti ve Irmak, ayın 17'sinde açıkladığı kabinesine devlet memurlarını, teknokratları ve profesörleri almak zorunda kaldı. 11 Bakan Meclis ve Senato'dan 15 bakan da dışarıdan alınmıştı ve kabine, 1960'ların başındaki Milli Birlik Komitesi döneminin renksiz kabinelerini andırıyordu.[46]

46 Irmak kabinesinin bileşimi şöyleydi: Prof. Dr. Sadi Irmak (Başbakan), Zeyyat Baykara (Başbakan Yardımcısı), Muhlis Fer, Salih Yıldız ve Mehmet Özgüneş (Devlet), Mukadder Öztekin (İçişleri), Melih Esenbel (Dışişleri), Hayri Mumcuoglu (Adalet), İlhami Sancar (Milli Savunma), Prof. Bedri Gürsoy (Maliye), Prof. Sefa Reisoğlu (Milli Eğitim), Vefa Tanır (Bayındırlık), Prof. Haluk Cilov (Ticaret), Dr. Kemal Demir (Sağlık), Prof. Baran Tuncer (Gümrük), Prof. Reşat Aktan (Tarım), Sabahattin Özbek (Ulaştırma), Turan Esener (Çalışma), Mehmet Gölhan (Sanayi), Erhan Işıl (Enerji), Selahattin Babüroğlu (İmar ve İskan), İsmail Hakkı Aydınoğlu (Köy İşleri ve Kooperatifler), Fikret Saatçioglı (Orman), Zekai Baloglu (Spor), Nermin Neftçi (Kültür), Sadık Side (Sosyal Güvenlik),

Ne Ecevit, ne de Demirel Irmak hükümetini desteklemeye istekliydi; zira ikisi de istikrarlı bir siyasi ortamdan yararlanamayacaktı. Ecevit, halkın zihninde unutulmadan Kıbrıs krizindeki rolünü kullanmak için olabildiğince erken bir genel seçim istiyordu. Demirel, seçimin olabildiğince gecikmesini arzuluyor ve kendi başkanlığında bir sağ koalisyon oluşturmak istiyordu. Demirel'in muhafazakar rakipleri, 21 Ekim 1974'te toplanacak Adalet Partisi Yedinci Genel Kongresinde parti lideri olarak yenilebileceğini -ya da en azından konumunun zayıflayabileceğini- ummuştu. Ne var ki Demirel, bütün meydan okumaların üstesinden gelerek her zamankinden daha güçlü çıktı. Artık sağ bir koalisyonu yönetmek için daha iyi bir konumdaydı.[47] Bu nedenle Başbakan Irmak programını Meclise sunup güvenoyu istediğinde sadece 17 oy aldı.[48] Profesör Irmak 29 Kasım'da istifa etti; fakat Cumhurbaşkanı, yeni bir hükümet kuruluncaya kadar görevine devam etmesini istedi. Milli Meclisin güveninden yoksun bir kabineyle ülkeyi yöneterek 31 Mart 1975'e kadar Başbakan olarak kaldı.

Milliyetçi Cephe Hükümetinin Kuruluşu

Aralık'a gelindiğinde, Ecevit'in erken bir genel seçim ile ilgili bütün planları, erken seçim istemeyen partilerin denetiminde olan bir Meclis tarafından ketlenmişti. İnisiyatif, 2 Aralık'ta sağ bir koalisyon kurmaya hazır olduğunu ilân eden Demirel'e geçti. Bir erken seçimden en çok korkan par-

İlhan Evliyaoğlu (Turizm). Bakanlardan dördü Güven Partisi'nden ve 7'si tabii senatördü. Diğerleri meclis dışındandı. Bkz. Türk basını, 18 Kasım 1974; Milliyet 1974, 188-9; *Yankı 193*, 25 Kasım 1974.

47 AP Kongresi için bkz. Türk basını, 22-25 Ekim 1974; *Yankı 189*, 28 Ekim 1974, kapak konusu.

48 *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1974; *Yankı 194*, 2 Aralık 1974. 17 oydan 11'i Güven Partisine, 3'ü MHP'ye, 1'i MSP'ye aitti ve 2'si de bağımsız. 358 karşı oy kullanıldı.

tiler kıymık partilerdi (CGP, MSP, DP ve MHP); çünkü geniş ölçüde belirsiz yüzer oylara bağlıydılar. Bu nedenle Demirel, hükümet kurmayı başaramaması durumunda erken seçime razı olacağı tehdidinde bulundu.[49] Küçük partiler bir açmaz içindeydi: Bir genel seçim kendilerini yok edebilirdi, fakat AP ile bir ittifak da kimliklerinin yok olmasına ve sonunda yutulmalarına yol açabilirdi; fakat en kesin olanı seçimde AP'ye oy kaptıracaklarıydı. Ne var ki, özellikle Kıbrıs sorunu, enflasyon, işsizlik ve artan öğrenci huzursuzluklarıyla uğraşmak için Türkiye'nin güçlü ve istikrarlı bir hükümete gereksinim duyduğu bir sırada, Ecevit ya da Demirel yönetiminde bir hükümetin kurulmasını sabote etme sorumluluğunu üstlenmeye de devam edemezlerdi. Küçük partilerin bir koalisyonda AP'ye tabi olmalarını daha da kolaylaştırmak için Demirel, Haziran ve Temmuz 1974'te Celâl Bayar ve Ferruh Bozbeyli'nin önerdiği, fakat kendisinin o zaman reddettiği bir düşünceyi, bir Milliyetçi Cephe kurma düşüncesini benimsedi. Bu terimin kullanılması gözlemcilere hemen 1957'nin Vatan Cephesini ve onun temsil ettiği siyasi kutuplaşmayı anımsattı. 1974'te sağ partiler benzer bir durum yaratmaya başladı; fakat bu kez cepheleşme ideolojik ve bütün ortanın solu yelpazesine karşıydı; "Sola Karşı Sağ Cephe" yaratıyorlardı. Milliyetçi Cephe, CHP'yi azınlık partisi olarak yalıtmak için sağın bütün partilerine - özellikle DP- birleşme konusunda moral baskı yapmak için düşünüldü. Plan işleseydi, Bozbeyli ya baskıya dayanamayıp Demirel liderliğindeki Cephe'ye katılacak, ya da partisini bölecek ve önemli bir kesimi ayrılıp Adalet Partisi'ne gidecekti. Demirel, 12 Aralık'ta sağ partilerin liderlerine Cephe kurma önerisini yazılı olarak gönderdi. Bozbeyli dışındakiler olumlu yanıt verdiler; böyle yapmakla Bozbeyli kendisini kendi partisinden yalıttı. Demirel, DP içindeki eski Demokrat Partilileri (Bayar hizbini) kendi partisine çekerek Bozbeyli'yi daha da zayıflatmaya çalıştı. Fakat DP'nin Demirel'e yönelik antipatisi öyleydi ki, Bozbeyli o an için parti birliğini koruyabildi. Cephe'ye katılma önerisi, DP Meclis Grubunda oya sunuldu ve

49 *Milliyet*, 5 Aralık 1975.

Grup, herhangi bir parti lideri tarafından yönetilmeyen bir hükümete girmeyi önermekle beraber, Cephe önerisini 15'e karşı 20 oyla reddetti.[50]

DP'yi bölmenin başarılamaması, diğer dört partinin (AP, CGP, MSP ve MHP) faaliyetlerini engelledi. DP'siz bir Milliyetçi Cephe, Meclis'te çoğunluk oluşturmuyordu ve dört parti sadece fırsatlarının gelmesini beklemek zorunda kaldı. DP'nin bölünmesi sadece bir zaman sorunuydu -son olayda ancak Bayar'ın müdahalesi eski DP'lilerin AP'ye geçmesini önlemişti. O an için dört parti, Meclis'te ortak hareket etmeye başladı. Entelektüel ve Cephe'nin ideologu Turhan Feyzioğlu, dört partinin imzaladığı bir program hazırladı: "Serbest demokratik rejim, milliyetçilik, komünizme düşmanlık, aşırı solun [yani CHP] faaliyetlerine muhalefet, hayat pahalılığına ve yoksulluğa karşı savaş, dengeli kalkınma, seçim sisteminde değişiklik."[51] Cephe partilerini destekleyen gazeteler, *"Parlamentoda Demirel, Sokakta Türkeş"* sloganını yaygınlaştırdılar. Bu "iş bölümü"nün bir tezahürü olarak 1975'in başından itibaren, MHP "komando"larının gerçekleştirdiği sokaklardaki sağ şiddet, neredeyse vaka-i *addiye halini* almıştı. Bu şiddetin amacı, soldan kaynaklanıyor denilen tehlikeye vurgu yapmaktı ve bu durum, Milliyetçi Hareket Partisine, ülkedeki izleyicileri ve Meclisteki gücüyle çok orantısız bir etkide bulunma fırsatı verdi.

Ecevit'in istifasından sonraki aylarda, hükümet felç olmuş ve olaylara tepki göstermekten başka bir şey yapamıyordu. İç sorunlarda, uzun erimli önlemleri uygulama gücünden yoksundu ve günlük sorunlarla uğraşmakla yetiniyordu. Dış sorunlarda ise, Kıbrıs sorununda bir çözüme yol açacak herhangi bir ödün veremezdi. Bu arada ülke, yerinde saymaya devam ediyordu; halk politikaya ve politikacılara daha fazla inanmaz oldu; politikacılar da, rakiplerini atlatmak için çeşitli manevralar yapmaya devam ediyordu. Bu koşullarda askeri muhafızlar çok sabırlıydı ve kendilerini zorla tu-

50 İbid., 13-16 Aralık 1974; "Vatan Cephesinden Milliyetçi Cepheye," *Milliyet 1974*, 143-55 içinde.

51 *Milliyet 1974*, 155.

tuyor gibiydiler. Belki de Kıbrıs'taki faaliyetler kendilerini meşgul ediyordu; zira müdahale tehlikesi yoktu, en azından bizim bildiğimiz.

Hükümet krizi Mart 1975'e uzadı. Ecevit ile Bozbeyli, yine bir CHP-DP koalisyonunun olabilirliğini görüşüyordu. Fakat Bozbeyli, partisinin böyle bir ortaklığı asla kabul etmeyeceğini biliyordu. O zaman Ecevit bir uzlaşma önerdi: 17 Mart'ta, CHP'nin güvendiği parti dışı teknokratlardan oluşması ve ülkeyi bir erken seçime götürmesi koşuluyla, Bozbeyli yönetiminde bir "DP hükümetine destek vereceğini Cumhurbaşkanı Korutürk'e bildirdi. Ertesi gün Bozbeyli bu koşulları kabul etti ve 12 Ekim 1975'te genel seçimlerin yapılacağına söz verdi; fakat partisini kendisiyle birlikte yürütemedi ve plandan vazgeçildi. Daha sonra Ecevit ile Bozbeyli, Naim Talu başkanlığında 1973 seçimlerinden önce kurduğuna benzer bir hükümete destek vermeyi teklif ettiler. Ne var ki, Korutürk "demokratik bir formülde" ısrar etti ve Meclis'teki en büyük partinin lideri olarak Ecevit'e yine hükümet kurma görevini verdi. Çabalamanın boş olduğunu bilen Ecevit, nazikçe reddetti. Aynı gün (19 Mart), tekrar denemeye razı olan Demirel'e görev verildi.[52]

Önceki gibi Demirel'in, Meclis'te çoğunluk desteğini alabilecek bir hükümet kurabilmesi, DP'nin kendisine destek verip vermeyeceğine bağlıydı. Ne var ki, bu kez DP birliğini koruyamadı. 26 Mart tarihli Yeni Ortanı, Sadettin Bilgiç ve 10 arkadaşının eski Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'la görüştüğünü ve Demokratik Parti'den ayrılmaya karar verdiklerini güvenilir kaynaklardan öğrenildiğini bildirdi. Parti ertesi gün bu haberi yalanladı; fakat 28 Mart'ta 9 kişi gerçekten istifa etti ve Meclis'teki bağımsızlar olarak Demirel'in *Milliyetçi Cephe* hükümetine destek sözü verdiler. Bu 9 oyla birlikte Demirel, güvenoyu almaya yeterli 228 oyu sağlayabildi. Niçin "Dokuz" kişi? Öyle görünüyor ki, bir erken seçimi engellemek istediler ve Boz-

52 *Milliyet*, 18-20 Mart 1975; Yankı 210, 24 Mart 1975.

53 *Milliyet*, 29 Mart 1975; Yankı 211, 31 Mart 1975. İstifa eden dokuz kişi arasında, Celâl Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Adnan Menderes'in oğlu Mutlu Menderes de vardı. Dokuz kişiden biri olan Diyarbakır milletvekili Hasan Değer, 4 Nisan'da CHP'ye geçti.

beyli'yi destek verme noktasına getiren de budur. Bir Cephe hükümeti, bir erken genel seçime karşı en iyi garanti gibi görünüyordu.[54]

Demirel, koalisyon hükümetini 31 Mart'ta açıkladı.[55] Adalet Partisinden 16, MSP'den 8, CGP'den 4 ve MHP'den 2 bakandan oluşuyordu. En iyi pazarlığı Hareket Partisi yapmıştı: Meclis'teki üç milletvekilinden ikisi bakan oldu. Ne var ki, daha önce de belirtildiği gibi, bu parti katkısını sokakta yapıyordu; şiddeti sağın bütün muhaliflerine karşı yönlendirdi ve Milliyetçi Cephe'nin güçlü kolu oldu.

Hükümet krizi 213 gün sürmüştü; Türkiye'nin siyasal tarihinde en uzun süre. Fakat krizin *Milliyetçi Cephe* hükümetinin kurulmasıyla sona ermesi, uzun erimli bir istikrar vaat etmiyordu. Hükümet Meclis'te, hiçbir parti disiplinine tabi olmayan ve sırf kişisel menfaatle bir partiden diğerine geçen milletvekillerinden oluşan bağımsızların oylarına bağımlıydı. Demirel, koalisyonu ayakta tutmak için bütün siyasi maharetini kullanmak zorundaydı. Daha hükümet ilân edilirken bile, dört bağımsız, program Atatürk

[54] 28 Mart'ta Türk basını, Ecevit ile Bozbeyli'nin 12 Ekim 1975'te yapılacak bir erken seçim konusunda anlaştığı haberini verdi.

[55] Dört partiden oluşan Milliyetçi Cephe hükümeti şöyle biçimlendi: *Adalet Partisi:* Süleyman Demirel (Başbakan), Seyfi Öztürk ve Giyasettin Karaca (Devlet), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri), Yılmaz Ergenekon (Maliye), Ali Naili Erdem (Eğitim), Halil Başol (Ticaret), Nihat Menteşe (Ulaştırma), Selahattin Kılıç (Enerji), Lütfi Tokoğlu (Turizm), Nurettin Ok (İmar ve İskan), Vefa Poyraz (Köy İşleri), Turan Kapanlı (Orman), Ali Şevki Erek (Gençlik ve Spor), Rıfkı Danişman (Kültür), Ahmet Mahir Ablum (Sosyal Güvenlik). *Milli Selamet Partisi:* Necmettin Erbakan (Başbakan Yardımcısı), Hasan Akay (Devlet), İsmail Müftüoğlu (Adalet), Oğuzhan Asiltürk (İçişleri), Fehim Adak (Bayındırlık), Korkut Özal (Gıda ve Tarım), Ahmet Tevfik Paksu (Çalışma) ve Abdülkerim Doğru (Sanayi). *Cumhuriyetçi Güven Partisi:* Turhan Feyzioglu (Başbakan Yardımcısı), Ferit Melen (Milli Savunma), Dr. Kemal Demir (Sağlık) ve Orhan Öztırak (Gümrük). *Milliyetçi Hareket Partisi:* Alparslan Türkeş (Başbakan Yardımcısı) ve Mustafa Kemal Erkovan (Devlet). Bkz. *Milliyet*, 1 Nisan 1975; *Yankı 212*, 7 Nisan 1975.

[56] Cephe hükümetini dört parti desteklese de, güvenoyu için 14 bağımsızın oyuna muhtaçtı. 14 bağımsız olmadan hükümetin sadece 214 oyu vardı -AP: 149, MSP: 50, CGP:12 ve MHP:3; muhalefetin 219 oyu vardı -CHP:187, DP: 31 ve TBP:1.

ilkelerine uygun olmadığı takdirde hükümete olumsuz oy vereceklerini ilân etti.[57]

Yine de, hükümetin kurulması, Demirel için kişisel bir zaferdi. Kamuoyunun gözünde, Mart 1971'de silahlı kuvvetler tarafından devrilmiş olmanın utanç ve lekesinin üstesinden gelmeyi başarmıştı. Pek çok yorumcu, siyasi kariyerinin sonu olacağını öngörmüştü; fakat işte, ortaklarının, özellikle oy potansiyelini zayıflatacak bir koalisyonun başına geçerek yine iktidardaydı. Her şeyden önemlisi Demirel, Ecevit'in Kıbrıs krizi sırasında sağladığı ve erken bir genel seçimde kendisini zafere taşıyacağını umduğu ivmeyi kırmayı başarmıştı. Bir erken seçim olmayacaktı; Ecevit erken bir genel seçim umuduyla istifa ettiğinde yanlış hesap yapmıştı. Zaman Demirel'den yanaydı; seçimler ne kadar ertelenirse, 1969'a kadar partisine akan sağ oyları birleştirmek için o kadar çok zamanı olacaktı.

Demirel, hükümet programını 6 Nisan'da Meclis'e sundu. *Milliyetçi Cephe* hükümeti, seçmenle ilişkilerini güçlendirecek reformları CHP progamından almıştı: Seçmen yaşını 18'e indirme, Doğu Anadolu'daki vilayetleri kalkındırma, işçilerin çalıştıkları firmaların hisselerini satın almalarını sağlayacak planlar hazırlama vaatleri. Fakat, gelecekteki bir seçimde en önemli oy kapanı, suni gübre fiyatlarını düşürme vaadiydi. Pek çok suni gübre petrokimya ürünü olduğu için 1973'teki petrol fiyatlarının artışından sonra gübre fiyatları hızla yükselmişti. İlk elde suni gübre kullanabilen zengin toprak sahipleri daha fazla fiyat ödemek zorunda kalmışlardı ve bu durumdan hiç memnun değillerdi. Demirel'in taviziyle kazanılabilecek oylar bunların -ve bunlara bağımlı köylülerin- oylarıydı. Üstelik, Demirel sözünü tutmak için fazla da beklemedi. 19 Nisan'da hükümet, çeşitli tipte gübrelerin fiyatlarını kilo başına 43 ila 154 kuruş indirdiğini açıkladı. Fiyatların düşürülmesiyle, diyordu Demirel, hükümet toprak sahiplerini yaklaşık 5 milyar TL sübvanse etmişti.[58]

57 *Milliyet*, 1 Nisan 1975, bkz. Abdi İpekçi'nin başyazısı.

58 Bkz. program, *Milliyet*, 7 Nisan 1975; ve hükümetin fiyatları düşürme kararı, İbid., 14 ve 20 Nisan 1975.

Dış politikada, Demirel Kıbrıs sorununda iki kesimli federal bağımsız devlet çözümünü desteklemeye devam etti. Türkiye'nin Ege'deki haklarını kararlılıkla ve Yunanistan'a ödün vermeden savunacağını vaat eti. Türkiye NATO üyeliğini sürdürecekti ve Mart'ta konulan Amerikan silah ambargosu kaldırılmadığı takdirde, ABD ile ilişkileri yeniden değerlendirecekti.

Bunların dışında programda yeni bir şey yoktu; alışılmış yüksek fiyatları ve enflasyonu kontrol altına alma, sanayiyi teşvik, eğitim olanaklarını genişletme ve enerji kaynaklarını arttırma vaatleri. Fakat aynı zamanda Demirel şunu da ilân ediyordu:

> ...Bu hükümet, aynı zamanda Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında yeni bir dönem başlatacaktır.
>
> Bu dönem bir huzur, kalkınma ve hamle dönemi olacaktır. Bu dönem, Anayasamızda ifadesini bulan birleştirici, toplayıcı ve yükseltici bir milliyetçilik ve milliberaberlik anlayışının devleti idare edenlere hakim olduğu bir dönem olacaktır. Bu dönem, anarşinin ve iç kavga kışkırtıcılığının himaye gördüğü değil, kardeşliğin, kanunlara saygının, kanun hakimiyetinin teşvik gördüğü ve sağlandığı bir dönem olacaktır. Yoksulluk sömürüsü yapmayacağız, fakat yoksulların, dar gelirlilerin acı ve ıstıraplarını ciddi tedbirlerle gidermeye uğraşacağız. Yurdumuzun geleceğini temsil eden gençlerimizin bütün meselelerine sevgiyle eğileceğiz. Fikir ve inanç hürriyetini koruyacak, anarşiye, kanun dışı eylemlere kesinlikle dur diyeceğiz.[59]

Ne yazık ki Demirel, bu vaatleri hayata geçiremedi; güvenoyunun bile baskı ve tehditle alındığı söylenir.[60] Oylama günü Meclis'te bulunmayan dört milletvekilini *Milliyetçi Cephe* hükümeti taraftarlarının kaçırıp zorla alıkoyduğuna dair suçlamalar vardı. Oylamadan hemen sonra Meclis'te kavga çıktı ve bir milletvekili tabanca bile çekti.[61] Ecevit'e gelince, partisi-

59 İbid., 7 Mayıs 1975.

60 Güvenoylamasında 222 lehte, 218 aleyhte, 2 çekimser oy kulanıldı; 4 milletvekili oylamaya katılmadı. Bkz. Türk basını, 13 Nisan 1975; *Yankı 213*, 14 Nisan 1975.

61 *Milliyet*, 13 Nisan 1975.

nin Meclis grubuna gerçek demokrasi mücadelesinin yeni başladığını söyledi. "Bütün siyasi kaygılarınızı bir tarafa bırakın. Gençleri kurtarmak ve ... hayatlarını korumak için elimizden gelen her şeyi yapmak hepimizin görevidir."[62] O sırada gençler sokaklarda öldürülüyor ve yaralanıyordu.

Faşizm Tehlikesi mi?

Milliyetçi Cephe hükümetinin yaratılması erken seçim olasılığını, en azından 12 Ekim'deki kısmi Senato seçimlerinin sonrasına kadar erteledi. 12 Ekim seçimleri, Ecevit'in CHP'sinin ve sağ partilerin zeminini sınayacaktı. Fakat seçimlere hâlâ altı ay vardı ve bütün partilerin politika ve faaliyetlerini belirliyordu. Böylesi koşullarda, hem Büyük Millet Meclisinde hem ülkede siyasi barış ve istikrar fiilen olanaksızdı. Hükümet, Milliyetçi Cephe'ye düşman ya da tarafsız devlet memurlarını görevden alıp yerlerine kendi yandaşlarını yerleştirirken, sağ partiler CHP'ye savaş açmaya başladılar -Bozbeyli bile, komünizme karşı mücadelede Milliyetçi Cephe'yi destekleyeceğini söyledi. Bu gerilim döneminde, büyük tartışmalara, heyecana ve biraz da eğlenceye yol açan bir olay oldu: Başbakan Demirel burnundan bir yumruk yedi.

Demirel, basına bilgi vermek üzere bir kabine toplantısından çıkarken saldırıya uğradı. Hükümet bildirisi, saldırganı CHP gençlik kolları üyesi 34

62 *Yeni Ortam*, 13 Nisan 1975. Aynı gün *Yeni Ortam*, Erzurum Atatürk Üniversitesinde, ikisi ağır dört öğrencinin yaralandığı çatışma haberini verdi. Solcu öğrenciler, can güvenlikleri olmadığı için artık derslere devam edemediklerini ileri sürdüler. Milliyet 15 Nisan, Kayseri İmam Hatip Lisesinde iki öğrencinin, "bir dakika dur, hesap sorma sırası bizde" diyerek öğretmenlerini vurduğu haberini verdi. 14 Nisan'da, Eskişehir Eczacılık Fakültesini Ülkü Ocakları mensupları işgal etti; CHP yanlısı öğrenciler binaya ne girebiliyor ne de çıkabiliyordu. *Yankı 217*, 12 Mayıs 1975, Mart ve Nisan aylarında 4 ölüm ve 132 yaralamayla sonuçlanan 57 olayın gerçekleştiğini ve 498 kişinin gözaltına alındığını yazdı.

yaşındaki Vural Önsel olarak saptıyordu. Hükümet adına konuşan Devlet Bakanı Seyfi Öztürk, arkasında Ecevit ve CHP'nin bulunduğu bir suikast girişimi olduğunu ileri sürdü. Anlaşıldığı gibi, saldırganın CHP ile hiçbir bağlantısı yoktu. Fakat istenen tahribat yaratılmıştı -sağ taraftarlar arasında anti-CHP heyecan yükselmişti. Saldırının olduğu aynı gece, Ecevit'i destekleyen iki profesörün evi bombalandı.[63] CHP basın bürosu, 15 Mayıs'ta partinin olayla ilişkisini yalanlayan bir açıklama yayınladı, ve düşmanca propagandaya karşı koymaya çalıştı. CHP basın açıklamasına göre, araştırmalar şunu göstermişti: 1970'te Vural Önsel "Sayın Süleyman Demirel, Sayın İsmet Sezgin ve Sayın Necmettin Cevheri ile ilişki kurup yakın bir dostluk geliştirmiş ve aynı yıl, şu anda Milliyetçi Cephe'yi destekleyen *Sancak* dergisinin iç haberler şefi yapılmıştı."[64] Yargılanması sırasında, Önsel ile Milliyetçi Hareket Partisi arasındaki ilişki kanıtlandı. Demirel öldürülseydi neler olabileceği konusunda çok spekülasyon yapıldı. Bazıları, Türkeş'in (faşist eğilimleri olan) önderliğinde hükümetin olağanüstü durum ilân edebileceğini, CHP'yi kapatıp açık faşist bir rejim kurabileceğini düşündü.[65]

Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde, CHP çok zor koşullarda çalışmak zorunda kaldı. Demirel, bürokrasideki önemli görevlere kendi adamlarını yerleştirmeye başlamıştı ve devletin haber ajansı Anadolu Ajansı ve TRT'yi kontrol etmesi olgusu Demirel'e bütün medyayı fiilen kontrol etme olanağı veriyordu. Demirel'in yaptığı ilk değişiklik, İsmail Cem'i TRT Genel Müdürlüğünden alıp yerine katı muhafazakar Nevzat Yalçıntaş'ı getirmek oldu. Milliyetçi Cephe'nin retoriği ve politikaları, muhafazakarları ve

63 Türk basını, 14 Mayıs 1975 ve sonrası; Yankı 218, 19 Mayıs 1975.

64 CHP Genel Merkez Basın Bürosu, "Başbakan Demirel'e Saldırı Olayı ile İlgili Gerçekler: Gerçekler Nasıl Çarpıtıldı?" Ankara, 15 Mayıs 1975.

65 Turhan Temuçin, "Neden Olmasın?" *Yeni Ortam*, 6 Haziran 1975. Bu komplo teorisi daha akla yakındı; çünkü, Türkeş'in silahlı kuvvetler içinde böyle bir rejimi desteklemeye istekli alt rütbeli subaylar arasında büyük bir desteğe sahip olduğu söyleniyordu. Yazarın Türkiye'de bulunduğu 1975 yazında, iki öyküyü de sürekli duyuyordu.

gericileri bütün ülkede daha saldırgan ve cüretkar olmaya teşvik etti. Sorun, bu insanların bir karşı devrim gerçekleştirip son 50 yılın reformlarını tersine çevirebilmeleri değildi. Fakat, demokrasi yandaşlarını korkutan ve silahlı kuvvetlere müdahale gerekçesi sağlayan bir gerilim ve belirsizlik ortamı yaratabilirlerdi. Durum, General Semih Sancar'ı "milletin birliğine ve Atatürk ilkelerine uzanan elleri" kırma tehdidini yapmaya itecek kadar ciddiydi.[66] Fakat sağa karşı hiçbir önlem alınmadı ve "komandolar" her fırsatta Ecevit'in mitinglerine saldırmaya devam etti.

Bu saldırılar 21 Haziran'da Gerede'de doruk noktasına ulaştı. Gazeteler, 20 Haziran Cuma günü gezginci vaizlerin Gerede'ye gelip, kalabalığı "dinsiz CHP'liler"e ve komünistlere karşı kışkırtan konuşmalar yapmaya başladığı haberini verdi.

Ertesi gün, Ecevit ve diğer parti görevlilerini miting yapacakları Gerede'ye götüren otobüs gençler tarafından taşlandı. Daha sonra Ecevit konuşmaya başlayınca, mitingin yapıldığı alanın karşısındaki camide toplanan bir kalabalık mitinge saldırdı. Görgü tanıklarına göre, Gerede'nin bağlı olduğu Bolu milletvekili Ahmet Çakmak, tabancayla ateş ederek saldırı işaretini verdi. Saldırganlar taş ve sopalarla mitinge saldırdı ve daha sonra, polisin ve CHP taraftarlarının kendilerini yakalamak için camiye saldıracağını ve böylece dini bir olayı kışkırtacağını umarak camiye çekildiler. MHP komandolarının camiyi taşladığına ve hatta Ecevit ve partisine karşı dindar halkın infialini yaratmak için camideki halıları yakacak kadar ileri gitmeye hazırlandıklarına dair haberler bile vardı.[67]

Bütün anlatımlara göre, şiddeti *Milliyetçi Cephe* partileri örgütlemişti. Ecevit'i korumak için korumalarının tabancalarını çekmiş olmasına ve Sunday Times (22 Haziran 1975) olayı Ecevit'in yaşamına bir saldırı olarak

66 Genelkurmay Başkanının 27 Mayıs Devriminin yıldönümü mesajında da tehdit vardı. Bkz. *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1975 ve Yankı 220.

67 Türk basını, 22 ve 23 Haziran 1975; *7 Gün* 10/147, 1 Temmuz 1975, 4-14; *Yankı 224*, 30 Haziran 1975.

nitelemesine karşın, Ecevit'in yaşamının hedef alınıp alınmadığı açık değil. Fakat Gerede olayının, dolaysız siyasi yan etkileri oldu. Gözlemcilere, 1960'ın Topkapı Olayını, askeri müdahaleyi hızlandıran bir olayı, anımsattı. Aydınlar, ordunun ikinci bir müdahalesine yol açacak iç kavga olasılığından söz etmeye başladılar. Bazıları, sonucu 1973'ten beri elde edilen demokratik kazanımları ortadan kaldıracak askeri bir rejim olabilecek böylesi olaylara meydan vermemek için Ecevit'in ihtiyatlı olması ve şimdilik mitinglerinden vazgeçmesi gerektiğini ileri sürdü. Sağın sürekli şiddet kullanarak yaratmak istediği türden bir demoralizasyon buydu. Ecevit korkutulup gezi programları ve konuşmaları iptal ettirilebilseydi, kendi popüler desteğini aşındırır ve bu da, seçimlerde ciddi sonuçlara yol açardı.

Ecevit'in yanıtı, sağın meydan okumasına cepheden karşı koymak oldu. 28 Haziran'da İstanbul'da Milliyetçi Cephe'nin politikalarını eleştireceği bir miting yapılacağını duyurdu. 200.000 dolayında olduğu tahmin edilen kalabalık bir kitle onu dinlemek için Taksim Meydanı'na toplandı.

Ecevit, Milliyetçi Cephe'yi ülkenin her yerinde her gün şiddet olaylarını kışkırtmakla suçladı. Hükümetin devlet kurumlarını nasıl kendi adamlarıyla doldurup, özellikle güvenlik güçleri arasında memurların tarafsızlığını yok ettiğini ve halkı dini ve etnik temellerde nasıl böldüğünü açıkladı. Bu son ifade, Milliyetçi Cephe'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürtçe ve Arapça konuşan halka ve Alevilere karşı politikasına bir anıştırmaydı.[68] Ecevit dinleyicilerine, Anadolu Ajansı gibi devlet kurumlarının, kendisinin ve partisinin Almanya'daki aşırı sol devrimci gruplarla ilişkisini gösterdiği iddia edilen uydurma belgeler çıkarıp dağıtarak kendi popülari-

68 23 Haziran'da, Başbakan Yardımcısı Türkeş'in Diyarbakır ziyaretine karşı, şiddete dönüşen ve neredeyse sıkıyönetim ilanına yol açan bir gösteri oldu; Türkeş sıkıyönetim ilân edilmesini istedi. Fakat, Türkeş'in gelişinden kısa süre önce "bir işgal kuvveti gibi" Diyarbakır'a gelip sokaklarda, "Savulun, Türkler Geliyor" sloganını atan Hareket Partisinin "komandolar"ı gösterileri kışkırtmıştı. Diyarbakır, bu türden şovenizme karşı çıkan geniş bir Kürt nüfusa sahipti.

tesini nasıl aşındırmaya çalıştığını anlattı. Demirel hükümetinin, İstanbul Opera Binasını solcu devrimcilerin yaktığına ve üç feribotu kundakladığına dair suçlamalarının asılsızlığını mahkemelerin kanıtladığını belirtti. Bu suçlamalar, 12 Mart Muhtırasından sonra sadece sola karşı önlemleri Meclisten geçirmek için yararlı olmuştu. Ecevit şöyle devam ediyordu:

> Bütün bunlar faşist eğilimlerin bilinen yöntemleridir. Bu türlü yöntemlerin en büyük sakıncası da şudur: Günün birinde gerçekten bir aşırı sol tertip olsa bile, toplum buna inanmada zorluk çeker.
>
> Bu faşist tertipleri sadece hükümet içindeki belirli bazı unsurlara yüklemek gerçeğe aykırı olur, kendi kendini aldatmak olur. Adalet Partisi, Gerede ayıbını Milli Selamet Partisinin üstüne yıkmak istedi. Oysa ondan daha büyük bir ayıp, iki yıl önce Demirel'in memleketi Isparta'da, Demirel'in yakınları tarafından sahneye konulmuştu.
>
> Sayın Demirel'in en yakın adamlarınca çıkarılan, Adalet Partisi'nin, hatta doğrudan doğruya Demirel'in sözcüsü olan bir gazetede, aylardır, imza yerine üç yıldızla yayınlanan yazılarda faşizmin ortamı ve gerekçeleri hazırlanmaktadır... Fakat önemli olan kimin yazdığı değil, kimin yazdırdığı, kimin düşüncelerini yansıttığı. Kaç kez uyardığımız halde, bu Demirelci gazete bu yayınlarını sürdürüyor. Sürekli olarak, ordumuzu bir sağcı müdahaleye teşvik ediyor, zorluyor. Fakat ordumuzu bu tuzağa düşüremeyeceklerdir.[69]

Kısmi Senato Seçimlerine Doğru

İstanbul mitingi, Milliyetçi Cephe'nin CHP'yi sindirme stratejisinin başarısızlığının işaretini verdi. Ecevit boyun eğmemişti; aksine, daha saldırganlaşıp karşı saldırıya geçmiş, ilgisiz ve kararsız birçok insanı Milliyetçi

69 CHP Genel Merkez Basın Bürosu, "CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in İstanbul Konuşması," 28 Haziran 1975. Konuşma metni, *Cumhuriyet*'te de yayınlandı, 29 Haziran 1975.

Cephe partilerine karşı harekete geçirmişti. Bu zor stratejisinin başarısızlığı koalisyonu moralsizleştirdi ve Temmuz başlarından itibaren, Demirel ile Erbakan arasındaki ayrılıklar açığa çıkmaya başladı. Koalisyonun daha fazla yaşayıp yaşamayacağına dair spekülasyonlar yapılıyordu. Yine, bir genel seçim korkusu, küçük partileri AP vagonuna binmeye zorladı. 12 Ekim kısmi Senato seçimleri geleceğin yolunu belirleyecekti.

Seçimlerden önceki üç ay göreli olarak sakindi. "Komandolar" CHP mitinglerine saldırmaya devam etti; fakat, Ecevit'in otobüsünün taşlandığı ve Gerede'dekine benzer şekilde mitingin saldırıya uğradığı 4 Eylül'deki Elazığ Olayı dışında, önemli bir olay olmadı. Demirel, yeğeni Yahya Demirel'in karıştığı ve basında geniş yer kaplayan bir mali skandal nedeniyle sıkıntıya düştü. Bu arada, hükümet felç durumdaydı, Meclisteki zayıf desteği nedeniyle ciddi hiçbir karar alamıyordu. Dahası, kemer sıkmayı gerektirdiği için uzun erimli önlemlerden sakınmaya yöneliyor ve seçmenlerin gözüne hitap eden kısa erimli kararlar almayı tercih ediyordu. Bu nedenle, kontrolsüz enflasyon ve sürekli artan işsizlik oranıyla ekonomi durgunlaşmaya devam etti. Ekonomik krizden etkilenen bütün gruplar -işçiler, köylüler, esnaf, devlet memurları, işadamı ve sanayiciler- herkese her şeyi vaat etmekten başka hiçbir şey yapamayan hükümetten, birbiriyle çelişen taleplerde bulunuyordu. İstikrarsızlık o kadar uzun sürmüştü ki, yaklaşan seçim çok az heyecan yaratıyordu -politikacılar dışında; çünkü, çok az kişi seçimlerden önemli bir sonuç çıkacağını umuyordu.

Gelecek açısından daha da önemlisi, iki yıl önceki genel seçimlerden bu yana oy verme şeklindeki değişiklikti. Adalet Partisi, DP ve MSP gibi kıymık partilerin parçaladığı oyları sağlama almaya başladı. Böylece, DP'nin oy yüzdesi 12'den 3.2'ye ve MSP'ninki 11.5'ten 3.4'e düşerken, AP'nin oy oranı yüzde 30.8'den 40.8'e yükseldi. Demokratik Parti fiilen silinmişti ve Selamet Partisinin de aynı akıbete uğraması oldukça olasıydı.

70 *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1975; *Yankı 234*, 8 Eylül 1975.

71 *Cumhuriyet* ve *Milliyet*, 13 ve 14 Ekim 1975.

1973'te toplam oyların yüzde 65'ini alan sağ partilerin, 1975'te sadece yüzde 55'ini kazandıklarını da belirtmeye değer.

Cumhuriyet Halk Partisi, 1973'teki yüzde 35.4'lük oy oranını yüzde 43.9'a çıkardı. Bu, çok anlamlı bir artıştı; çünkü, bu oylar, tekrar geri alınan AP'nin oylarından farklı olarak "yeni" oylardı. Ecevit, İstanbul, Samsun ve Trabzon'da ezici bir çoğunluk kazanarak kentlerde iyi sonuç almıştı ve bu durum, 1973'te başlayan ve "eski CHP'nin" toprak ağalarıyla ittifakını tersine çeviren eğilimin devamıydı. Diğer yanda Demirel kırsal kesimde iyi sonuç almıştı; belki de suni gübre fiyatlarını düşürme politikası, ürününü vermişti.

Hem Demirel hem Ecevit zaferini ilân etti; ikisi de güçlü bir hükümet kurmaya yeterli bir çoğunlukla iktidara geleceği bir genel seçimi gözlüyordu. Fakat seçimler küçük partileri şoke etmişti ve hepsi de Ekim 1977'ye kadar yaşayabilmek için erken bir genel seçimi önlemeye kararlıydı.

Oy verme sistemindeki değişiklik, seçmenlerin koalisyon hükümetlerinden, özellikle küçük partilerin davranışlarından memnuniyetsizliğini de yansıttı. Seçmenler, iki partili sistemin sağlayabileceği istikrarlı bir hükümet istiyor gibiydi. Ne dini istismarın ne de "komünist tehlike" istismarının oy kazandırmadığını da belirtmek gerekir. Selamet Partisi, dini propagandayı çok fazla kullandı; fakat yine de oyları geriledi. Diğer partiler, karşısında durdukları komünizm tehlikesinden sürekli söz etti. Fakat seçmen bunlara aldırmamış gibi görünüyor. İstanbul Sıkıyönetim Eski Komutanı ve kendini komünizmin düşmanı olarak ilân eden General Faik Türün, Adalet Parti listesinden İstanbul'da bağımsız aday oldu; fakat ağır bir hezimete uğradı. Seçmenler, yıllar içinde deneyim kazanmıştı; artık en temel ve dünyevi taleplerini karşılayabileceğini düşündükleri politikacılara oy veriyorlardı. Bu açıdan gelecek, Ecevit'in CHP'sinden yanaydı. 1975'te, kapitalist gelişme ve sosyal demokrasi bağlamında en çok insana en çok şey verebilen bir programa sahip tek parti CHP'ydi.

Sosyal Demokrasi Kuşatma Altında

İktidar, siyasi partilerin, özellikle CHP'nin 1972'den sonra yapmaya çalıştığı gibi yeni bir kimlik edinmeye çalışan partilerin can damarıdır. İktidar, yönetici partiye, kendisine daha fazla destek ve popülerlik kazandıran bir koruma sağlar. İktidar, liderleri oy veren insanların karşısına çıkarır ve başarılı politikalar karizma yaratır. Bunun en iyi örneği, kendisine ani bir ün kazandıran Kıbrıs müdahalesi sırasındaki Ecevit'in kısa süreli yönetimidir. Ne var ki, tersi de eşit derecede doğrudur. Seçmenin hafızası güçlü değildir ve iktidar dışında kalan bir parti ve lider hemen unutulur. İktidar dışında kalan parti, kansız kalan bir kas gibi körelir. Sağ partiler, siyasi yaşamın bu gerçeklerini herkesten daha iyi biliyordu; özellikle son seçimlerden sonra seçmenin karşısına çıkmayarak, CHP'yi olabildiğince uzun süre muhalefette tutmaya kararlıydılar. Ecevit ne kadar uzun süre iktidarın dışında tutulursa, karizması o kadar çok sönecek ve partisi o kadar çok hiziplere ayrılacaktı.

Ecevit'in ülkedeki durumunu zayıflatmak için seçilen yöntem, 70'lerin ikinci yarısı boyunca temposu sürekli yükselen uyumlu bir siyasi şiddet kampanyasıydı. Ecevit, "Tüm olayların amacı CHP iktidarını önlemektir"[72] diyerek bu stratejiyi çabuk fark etti. Günlük şiddet haberleri sol ve sağı kutuplara ayırdı ve siyaset, Demirel'in Adalet Partisi ile Ecevit'in CHP'si arasındaki bir yarış düzeyine indi. Başbakan olarak inisiyatifi hep elinde tutan Demirel, sağ koalisyonun bir lideri olarak elindeki kartları doğru bir şekilde oynarsa, kızgın sağın oylarını tekrar kendi partisine çekebileceğini biliyordu. Aynı zamanda, Ecevit'i solun lideri ve şiddet hareketlerine bulaşan "anarşistler"in muhafızı gibi göstererek onu köşeye sıkıştırabilecekti. Ne var ki, siyasi merkezde iki liderin işbirliği yapmasını isteyen, Demirel'in aşırı sağı ve Ecevit'in de aşırı solu kontrol etmesi halinde rejimin kurtarılabileceğine inananlar da vardı (TÜSİAD üyeleri gibi).

72 *Yeni Ortam*, 18 Şubat 1975.

Ülkenin kaosa daha fazla batmasını önlemek için Ecevit çok az şey yapabilirdi. Meclis'te güçlü bir temsile sahip olmasına karşın, hükümeti düşüremiyordu. Küçük sağ partiler, bazılarını silip süpürecek bir genel seçimden korktukları için birbirleriyle işbirliği yapıyorlardı. Ecevit'in ülkenin güvenini koruyabilmesinin tek yolu, gelecek umudunu yaratacak dinamik bir muhalefet politikası izlemekti. CHP'nin başlangıçtaki davranışı, şiddetin yarattığı böylesine ciddi bir durum dikkate alındığında oldukça pasif görünüyordu. Örneğin Uğur Mumcu, muhalefetin daha saldırgan olmasını, can güvenliği sorununu Meclis faaliyetlerinin odağına oturtmasını istiyordu. Çeteleri kimin kurup desteklediğinin, devletin istihbarat teşkilatlarıyla "vurucu güçler" arasındaki ilişkilerin ne olduğunun ve işkenceye katılan kontr-gerillaların soruşturulmasını istemeliydi.[73] Yoksa, CHP'nin işi neydi?

CHP, Tarık Zafer Tunaya'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti diye niteleği bir "liderler partisi" olma yolundaydı. Merkez Yönetim Kurulu, Parti Meclisi, Meclis ve Senato Gruplan gibi çeşitli organlardan farklı sesler geliyordu. Orhan Eyüboğlu, Kamil Kırıkoğlu, Deniz Baykal ve Ali Topuz gibi insanlar, etkili olabilmek için birbiriyle yarışıyordu ve parti, toplumsal ve ekonomik önemi olan konularda bir cephe oluşturma disiplininden yoksundu. Tarım gelirlerinin vergilendirilmesi oylamaya sunulurken, bu farklılıklar güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Parti, sosyal demokrasi ve demokratik sol ilkelerden sözde bahsetmesine karşın, sağ partilerle birlikte vergilendirmeye karşı oy kullandı. Zengin çiftçilerin ve toprak ağalarının yararına olan bir tarım vergisi kanununun çıkması, bu grubun büyük partilerde devam eden nüfuzunun kanıtıydı. Bu partiler, bu grubun çıkarlarına aykırı davranmaları halinde, gelecek seçimde şanslarının önemli derecede azalacağının farkındaydılar.[74]

73 "CHP Görev Yapmalı," Cumhuriyet, 7 Ocak 1976.

74 Bkz. Yalçın Doğan, "Vergide Adalet ve Siyasal Partiler," *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1976; *Yankı*, 8-14 mart 1976.

Ecevit, gelecek seçimlerde iktidara geleceğine güvendiği için, giderek daha fazla halka dönmeye başladı. 18 Nisan 1976 Pazar günü Ankara'da yapılan kalabalık "Özgürlük ve Barış" mitingi, gayri resmi seçim kampanyasının ilk startıydı. Miting CHP tarafından örgütlenmesine karşın, Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Behice Boran ve Sosyalist Parti Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar gibi liderlerin faşizm tehlikesine karşı bütün demokratların katılmasını istedikleri bir ortak cepheyi de temsil etti. 12 Mart 1971 askeri müdahalesini izleyen baskı döneminden sonra, sol beş ayrı partiye bölünmüştü (Türkiye Birlik Partisi, Türkiye Emek Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi ve yukarda belirtilen partiler). TIP, 17 ildeki örgütlenmesiyle en güçlüsüydü; diğerleri daha az yerde örgütlüydü. Soldaki bölünme, teori ve pratik konusunda bu partilerin taraftarlarının kafasını karıştıran ve uyumlu bir eylemden alıkoyan sürekli tartışma ve kavgalara yol açtı. Umut, Milliyetçi Cephe politikalarına karşı solu birleştirecek liderliği Ecevit'in yapmasıydı. O sırada, ülke bütün umutlarını Ecevit'e bağlamıştı ve Ecevit, her politikacının yapacağı gibi bu duyguyu kullandı. O an için gelecek parlak görünüyordu.

18 Nisan Mitinginin başarısını, bu kez DİSK'in örgütlediği hükümete karşı başka bir etkili gösteri olan 1 Mayıs kutlaması izledi. 1926'dan beri Türkiye'de işçi sınıfı 1 Mayıs'ı kutlamamıştı. Bu, 1977'nin kanlı 1 Mayıs olaylarının göstereceği gibi, hükümetin hoşuna gitmeyen bir güç gösterisiydi. Solda gelişen dayanışma, ülkenin Milliyetçi Cephe politikalarını tersine çevirebileceğine dair iyimserliği arttırdı.

1976'daki siyasi faaliyet, Türkiye gibi ülkeler üzerinde gelişmiş ülkeler-

75 Bu dönemde solun durumu için bkz. Murat Belge, 'Sol,' Irvin Schick ve A. E. Tonak, ed., *Geçiş Sürecinde Türkiye* (İstanbul 1990), 159-88 içinde.

76 Ecevit'in "umut faktörü"nü kullanması üzerine, Remzi Şahin imzasını kullanan CHP'nin içinden biri, Ocak 1977'de yayımlanan *Umut Taciri* politik romanını yazdı. Parti içinde Ecevit'e karşı artan rakipleri ve onun liderliğinden hoşnutsuzluğu yansıtır.

77 Bkz. Türk basını, 2 Mayıs 1976.

dekinden çok daha ciddi etkilere yol açan derinleşen dünya ekonomik krizi bağlamında görülmelidir. Dört ortağından her biri farklı yönlere çeken Milliyetçi Cephe gerekli iyileştirmeleri yapmak açısından çok daha uygunsuz olsa da, başka türlü bileşimi olan her hükümet böyle bir krizle başa çıkmada güçlük çekerdi. İş dünyasını memnun etmek için elinden gelen her şeyi fiilen yapmış bir hükümet, şimdi kendisini iş dünyasının eleştirilerine maruz durumda buluyordu. Fakat, iş çevrelerinden gelen eleştiri ve baskılar karşısında hükümet ne yapabilirdi ki? Ekonomik sorunlardan, margarin ve benzin gibi temel ihtiyaç maddelerinin kıtlığı ve yokluğundan, ithalat için gerekli döviz yokluğundan kaçamazdı. Dış bankalardan yüksek faizli kısa vadeli borçlanma, Türkiye'yi sadece daha derin bir borç batağına itti. Mal kıtlığı, tüketicinin moralini bozan karaborsayı teşvik ederek, piyasa üzerinde yıkıcı bir etki yarattı. Yine de, hükümet üyeleri elinde tuttukları radyo ve televizyonda gerçekçi olmayan iddialarda bulunmaya devam ettiler. Sonuç, daha büyük bir kötümserlik ve kinizm oldu.

Zayıflığından ve gerçek sorunlarla uğraşamamasından ötürü, koalisyon ortakları gelecekle ilgili bütün umutlarını devleti ele geçirip dönüştürmeye bağladılar. Verdiği bilgileri resmi bir belgeye dayandıran Yalçın Doğan, "İktidara geldiği günden bu yana geçen on sekiz ay içinde Cephe hükümeti, devlet kadrolarına kendi siyasi görüşü doğrultusundaki kişileri doldururken, 79 085 ek kadro getirmiştir. Ecevit döneminden kalan 69 773 boş kadro ise, yine Cephe hükümetince doldurulmuş bulunmaktadır"[78] diyor ve devam ediyordu: "Koalisyonu oluşturan siyasal partilerin hükümetteki sandalye sayısı oranları ile, kamu kuruluşları itibariyle paylarına düşen kadro oranları ilginç sonuçlar vermektedir. AP'nin hükümetteki sandalye oranı yüzde 53.3, elde ettiği kadro oranı yüzde 51.2'dir. MSP'nin sandalye

78 *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1976. 3 Ocak 1976 tarihli *Cumhuriyet*'te çıkan daha önceki bir haber, Cephe hükümetinin hiçbir partiyle bağlantısı olmayan memurları nasıl bürokrasiden temizlediğini bildirir.

oranı yüzde 26.7, elde ettiği kadro oranı yüzde 25.7'dir. CGP'nin sandalye oranı yüzde 13.3, elde ettiği kadro oranı 14.1'dir. MHP'nin sandalye oranı 6.7, elde ettiği kadro oranı yüzde 1.7'dir. Kadro oranlarının artan yüzde 7.3'lük miktarı da üniversiteler için kullanılmıştır.

"Getirilen ek kadrolardan 40 bin 460'ı AP'ye bağlı bakanlık ve kamu kuruluşlarında, 20 337'si MSP'ye bağlı kuruluşlarda, 11 173'ü CGP'ye bağlı kuruluşlarda, 1300'ü ise MHP'ye bağlı kuruluşlarda kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, en çok kadronun getirildiği yer 15 710 ile, Milli Eğitim Bakanlığı olmakta, Milli Eğitim Bakanlığını 7 718 kadro ile sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 6 bin 249 ile Maliye Bakanlığı izlemektedir."[79]

Yine de, eski bürokrasinin temizlenmesi ve Cephe partileri taraftarlarınca doldurulması ile ilgili tam rakamlar hâlâ yoktur. Fakat, partilerin kendi adamlarını önemli görevlere getirmek için her fırsatı kullandıklarını biliyoruz. Böylece MHP kadroları -Ankara Üniversitesi'nden Doç. Dr. Halil Cin, Prof. Dr. Erol Cansel, Prof. Dr. Fikret Ere ve Doç. Dr. Mukbil Özyörük- Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığında müşavirliğe atandı.[80] Cephe partilerinin taraftarlarının polis teşkilatına sızması ve güya kontrol ettikleri sokak şiddetinde partizan bir rol oynayabilmeleri, daha da endişe vericiydi. Erbakan, polis teşkilatının İmam-Hatip Lisesi mezunlarına açık olmasını istedi; fakat Anayasaya aykırı olduğu için engellendi. Yine de, sağ partilerin taraftarları, polis teşkilatı içinde Türkiye Polis Derneğine (POL-DER) rakip olarak kendi derneklerini (POL-BİR) kurabilecek sayıya ulaştılar. Polis Derneği Merkez Kongresi toplantısında Dernek Başkanı Kazım Ulusoy, polis teşkilatının partizanlaştığı uyarısında bulundu ve "Ulaşmak istediğimiz amaç, polisiye hizmetlerin siyasal iktidara değil, devlete ve halka yönelik olmasını sağlamaktır" dedi.[81]

79 79 İbid. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Agaoğulları, "Aşırı Milliyetçi Sağ," Schick ve Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 189-236 içinde.

80 *Cumhuriyet*. 2 Mayıs 1976.

84 Aktaran *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1976.

Aynı durum, partizan valilerin atandığı il yönetimlerinde de gerçekleşti. Sonuçta, bu valiler devletin temsilcileri olarak nitelenmek yerine, birçoğu siyasi liderlerin valileri olarak görüldüler: Demirel'in valisi, Erbakan'ın valisi, ya da Türkeş'in valisi.[82] Bu devlet görevlileri devletten çok partiye hizmet etti ve terörist şiddet eylemlerine katılan kendi partilerinin üyelerini korudular. Herhalde diplomatların yerine partilileri geçirmek pek olanaklı olmadığı için, büyük ölçüde dokunulmadan duran tek bürokrasi parçası, belki de Dışişleri Bakanlığıydı. Fakat bu bakanlıkta bile, partizan baskılar söz konusuydu ve bu baskı ve ayrımcılığa karşıdır ki, "Dışişleri Bakanlığı Yüksek Müşavirlerinden Büyükelçi Mahmut Dikerdem, görevinden istifa ederek emekliliğini istemiştir."[83]

MC partileri, devletin en önemli bazı kurumlarına sızmayı (ve kontrol etmeyi) başarmıştıysa da, pek çok insanın merak ettiği sorular, Silahlı kuvvetlerin statüsüydü. Kime sempati duyuyorlardı? Karışan ve karışmakta olan bu siyasi ortamda nasıl bir rol oynayacaklardı? General Auguste Pinochet'nin 1973'te halk oyuyla seçilen Cumhurbaşkanı Allende'yi kanlı bir darbeyle devirdiği "Şili modeli", insanların zihninde hâlâ tazeliğini koruyordu. Demirel, Ecevit'e "Bülende" diye yakıştırmada bulunarak, Ecevit'in iktidara gelmesi halinde benzer bir durumun Türkiye'de de doğabileceği korkusunu kullandı.

MC yönetimi boyunca Demirel ve Türkeş'in sıkıyönetim ilân ederek orduyu işe karıştırmak istediğinden sürekli söz edildi. Daha 16 Ocak 1976'da Demirel, "Olayları önlemek için bütün tedbirleri alacağız; sıkıyönetim de anayasal bir tedbirdir" demişti. Tayland'da 6 Ekim 1976'daki kanlı darbe, gerilimleri daha da arttırdı. 12 Mart 1971 müdahalesinden bu yana generaller artık siyasi olarak tarafsız görülmüyordu. Generallerden birçoğu emekli olmuş ve önemli banka ve holdinglerde işe başlamıştı; bu ne-

82 Bkz. Fikret Otyam, "Türkeş'in Valileri mi?", *Cumhuriyet*, 17.8. 1975.

83 *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1976.

denle Yüksek Komutadan, istikrar ve statükodan yana müdahale etmesi beklenebilirdi. Faik Türün gibi bazı eski subaylar 1977 seçimlerinden önce Adalet Partisi'ne katılmıştı. CHP, Hava Orgeneral İrfan Aydınlı ve Muhsin Batur gibi reformist subayları saflarına çekerek bunu dengelemeye çalıştı. CHP'liler bu şekilde siyasi oyun alanını dengede tutacaklarını umdular.

1 Kasım'da yeni akademik yıl başlar başlamaz, üniversitelerdeki şiddet olayları hızla arttı. Devlet kurumlarının desteği sayesinde sağ, kampuslarda ve öğrenci yurtlarında hakimiyetini kurmaya başladı. Aynı zamanda, Türkiye'deki kriz de derinleşmeye devam ediyordu; öyle ki, bir çözüm bulunmaması durumunda, 1977 baharında erken bir seçim kaçınılmaz oldu. Dış sorunlar (Ege sorunu, Kıbrıs ve Batı ile ilişkiler) çözülmeden yerli yerinde duruyordu. İç sorunlara gelince, 2.5 milyon işsiziyle ekonomik durgunluk ve lise ve üniversitelerde hızla artan genç nüfus, sağın ve solun gelişebileceği bir iklim yaratı.

5 Haziran'da genel seçim yapma kararı, bütün ülkede genel olarak iyi karşılandı. Koalisyon üyeleri bile, hükümetlerinin etkili yönetmeye yetmediğini kabul ediyordu. 21 aylık Milliyetçi Cephe yönetimi sırasında, şiddet olaylarında 170 kişi yaşamını yitirdi ve yüzlercesi yaralandı. Beklenti, seçimlerin bir partiye tek başına iktidara gelebilecek bir çoğunluk vereceği yönündeydi. İş dünyası ne istediğini biliyordu. Kendi adına konuşan Sabancı Holding'in ve Sanayi Odaları Birliği'nin Başkanı Sakıp Sabancı, şunu ilân ediyordu: "İktidara bir tek parti gelmeli. Kim gelirse gelsin, ama bir tek parti; tek başına hükümet kurabilecek bir çoğunlukla seçimlerden çıkmalı. Türkiye'de tek ve güçlü hükümetlere ihtiyaç var..."[84]

Seçim kampanyası, siyasi kutuplaşmayı hızla artırdı. CHP'liler faşizm ve "eşkıyalık"tan söz ederken, Demirel ve iktidar partileri, Ecevit in seçimleri kazanması durumunda komünizm hayaletini öne çıkardı. Demirel'in

84 Hasan Cemal, "Seçim Öncesinde İş Çevreleri," *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1977. Vehbi Koç da aynı şeyleri söylüyordu. Bkz. *Milliyet*, 23 Nisan 1977.

stratejisi, seçmenin zihninde CHP'yi komünizmle ve çeşitli sol fraksiyonlarla ilişkilendirmekti. "Halk Partisi. DİSK'ten sonra şimdi Türkiye İşçi Partisi ile bütünleşme, birleşme gayreti içindedir... Halk Partisi bugün artık ortanın solundan da bahsetmez olmuştur. solun solu da sol derken, şimdi Türkiye İşçi Partisi'nin yanına gitmiştir... Anarşi Halk Partisinin şemsiyesi altına yerleşmiştir."[85]

Bu saldırılar, Ecevit'i savunma konumuna zorladı ve sol partilerle ilişkilerinde ihtiyatlı olmaya başladı. Böylece Demirel, sağ oyları kendi partisine çekmeyi başarırken, Ecevit'in ihtiyatlılığı, solla işbirliğini engelledi. CHP, Türkiye Birlik Partisi ve TİP arasındaki görüşmeler Nisan'da başarısızlıkla sonuçlandı. Ecevit, mitinglerinin, sağ kadar aşırı solun gösterileriyle de bozulduğunu fark etti. Aşın solu, sert terimlerle yeriyordu: Nasıl sari sendika varsa, şimdi sarı sol da türedi. Bu sarı solun arkası yine Demirel'dir, yine Türkeş'tir, yine bozuk düzendir."[86]

Seçim kampanyaları ilerlerken, şiddetin temposu da arttı, özellikle Ecevit'e ve partisine karşı. Niksar (26 Nisan), Silvan (27 Nisan) ve Erzincan (28 Nisan) olayları, Ecevit'in desteğini zayıflatmak için tırmandırılıyor gibiydi. Rahşan Ecevit sayesinde, çok sayıda kadın CHP toplantılarına geliyordu. MHP'nin Alevi topluluğa karşı artan provokasyonları karşısında, "Alevi, Sünni Bir Olsun, Faşizm Kahrolsun" gibi sloganlar duymak da cesaret vericiydi. 1 Mayıs katliamından itibaren seçim günü olan 5 Haziran'a kadar, sürekli şiddet, kampanyayı sekteye uğrattı.

Ülkenin her tarafına yayılan siyasi şiddetin seçim sonuçları üzerindeki etkisini ölçmek olanaksızdır. Seçmenler, sinip ya da korkup seçim sandığından uzak durmadı; katılım oranı 1973'tekinden (%66.8) daha yüksek oldu (%72.4). Katılım oranı çoğunlukla, tercih ettiği partiye oy vererek değişime neden olabileceği seçmen iyimserliğini yansıtır ve 1950 ve sonrasın-

85 *Milliyet*, 21 Mart 1977. Ecevit ve CHP'ye sağ saldırıların bir örneği için bkz. Muammer Taylak, *Türkiye'de Anarşi ve Bolşeviklik Belasının Sorumlusu CHP* (İstanbul, 1975).

86 *Milliyet*, 18 Nisan 1977.

da yapılan bütün seçimlerde bu ruh hali gözlenebilir. Şiddet tehdidi var olmasaydı katılım oranının daha yüksek olması olasıdır. Bu CHP'nin yararına olurdu ve partiye gerekli çoğunluğu verebilirdi.

CHP'liler oyların yüzde 41.4'ünü, AP yüzde 36.9'unu kazandı. MHP dışındaki diğer sağ partilerin oy oranları önemli ölçüde düştü ve Demokratik Parti ile Güven Partisi fiilen siyasi sahneden silindi. MSP, Meclisteki sandalyelerinin yarısını yitirdi ve bu durum dinin, Türklerin oy verme şeklini belirleyen önemli bir faktör olmadığını gösterdi. Küçük partiler arasında sadece MHP, oylarını yüzde 3.4'ten 6.4'e ve Meclisteki sandalye sayısını 3'ten 13'e yükselterek durumunu iyileştirdi. Bu durumda hem devlet hem de sokak şiddeti semeresini vermişti.[87]

1977 genel seçimleri, halkın, özellikle iş dünyasının umduğu güçlü ve istikrarlı bir hükümet çıkarmadı. Ecevit, çoğunluk için gerekli olan 226 sandalyeden 13 eksik, 213 sandalye kazandı. Birlik Partisi ve TİP'e giden oyları alsaydı, çoğunluğu kazanmış olabileceğine inanan çok kişi vardı. En büyük parti olduğu için Ecevit'ten hükümeti kurması istendi. Ecevit, Türkiye tarihinin ilk azınlık hükümetini kurdu; fakat 3 Temmuz'da güvenoyu alamadı.

Ecevit'in başarısızlığından sonra, Demirel'den hükümeti kurması istendi. İş dünyası yine iki büyük partinin koalisyonunu önerdi; fakat kabul görmedi. Öyle görünüyor ki, Türk siyasi partileri, ulusal bir konsensüsten çok liderlerinin çıkarlarına göre hareket ederek, temel ekonomik çıkar gruplarından özerk kalmaya devam ediyordu. Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSIAD) tavsiyesine göre hareket etmek yerine Demirel, İkinci Milliyetçi Cephe diye nitelenen hükümeti 21 Temmuz'da kurdu. Bu, AP'nin 13, MSP'nin 8 ve MHP'nin 5 bakanla yer aldığı ve

87 Seçimler ve sonuçları ile ilgili tartışmalar için bkz. Türk basını, Mayıs sonlarından 10 Haziran 1977'ye kadar. Bu seçimlerin iyi bir çözümlenmesi için bkz. Myron Weiner ve Ergun Özbudun, ed., *Competitive Elections in Developing Countries*, 1987, 328-65.

Demirel'in ortaklarına ne kadar çok bağımlı olduğunu gösteren bir hükümetti.[88]

Türkiye artık bütünüyle kutuplaşmıştı ve sağdaki ılımlılar arasında bile derin bir ketlenme duygusu vardı; çünkü, seçimler ülkenin acilen ihtiyaç duyduğu istikrarı sağlayamamıştı. Artan güveniyle Türkeş, ılımlı bir yüz göstererek siyasi saygınlık kazanmaya çalışıyordu. Fakat şiddet ivme kazanarak devam etti; yeni hükümetin ilk 15 gününde, yeni bir katliamın başlangıcına işaret eden 26 cinayet işlendi.

İkinci Cephe hükümeti, uzun ömürlü olmadı; 11 Aralık 1977 yerel seçimleri hükümetin kaderini bağladı. Adalet Partisindeki yabancılaşma istifalara yol açtı. Kötü seçim performansı ve partinin yeni-faşistlere çok fazla yaklaşmasının işaretleri açık bir isyana yol açtı. Demirel 31 Aralık'ta güvenoyuna başvurduğunda, 12 bağımsızın oylarıyla yenilgiye uğradı. Bağımsızlar, "Cephe hükümetinin performansı, gerçekleşen cinayetler [İkinci Cephe hükümetin döneminde 126] ve Güneydoğu'daki baskılar [Kürtlere karşı]" nedeniyle Demirel'e karşı oy kullandıklarını açıkladılar.[89]

Bir hafta sonra ilân edilen Bülent Ecevit'in kabinesi, *de facto* bir CHP-AP koalisyonuydu; çünkü, Ecevit'in bağımsız ortakları esasında AP'den ay-

88 İkinci Milliyetçi Cephe hükümetinin bileşimi şöyleydi: *Adalet Partisi:* Demirel (Başbakan), Seyfi Öztürk ve Ali Şevki Erek (Devlet), Necmettin Cevheri (Adalet), Sadettin Bilgiç (Milli Savunma), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri), Cihat Bilgehan (Maliye), Nahit Menteşe (Milli Eğitim), Selahettin Kılıç (Bayındırlık), Yılmaz Ergenekon (Ulaştırma), Kamuran İnan (*Enerji ve Tabi i Kaynaklar*), İsmail Cenap Ege (*Turizm ve Tanıtma*), Turgut Yücel (Köy işleri), Onal Sakar (Gençlik), Avni Akyol (Kültür), Turhan Kapanlı (Sosyal Güvenlik); *Milli Selamet Partisi:* Necmettin Erbakan (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Süleyman Arif Emre (Devlet), Korkut Özal (İçişleri), Fehim Adak (Gıda, Tarım ve Hayvancılık), Fehmi Cumaoğlu (Çalışma), Oğuzhan Asiltürk (Sanayi ve Teknoloji), Reca i Kutan (İmar ve İskan), Sabahattin Savcı (Orman); *Milliyetçi Hareket Partisi:* Türkeş (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), Sadi Somuncuoğlu (Devlet), Agah Oktay Güner (Ticaret), Cengiz Gökçek (Sağlık), Gün Sazak (Gümrük ve Tekel). Bkz. Türk basını, 22 Temmuz 1977.

89 Türk basını, 1 Ocak 1978.

rılanlardı. 10 bağımsızdan ayrı olarak Ecevit, hepsi de has muhafazakar olan Güven Partisi'nden Profesör Turhan Feyzioglu ve Salih Yıldız'a ve DP'den Faruk Sükan'a da yer vermek zorunda kaldı.[90] Kabinede kendisini engelleyecek böylesine adamlar varken, Ecevit'in partisinin programını uygulamaya girişmesi bile söz konusu değildi.

Fakat pragmatist Ecevit, herhangi bir radikal önlem uygulamayı ummuyordu; programında sadece ülkeye "barış ve birlik" getirme sözü veriyordu. Artık bütünüyle kutuplaşmış ve muhalefetin daha fazla kan dökmeye başvurarak başarısızlığını önlemeye kararlı olduğu bir toplumda, bunun olanaksız olduğu ortaya çıktı. 15 Ocak 1978'de Ecevit daha programını okumak için kürsüye giderken bile, Meclis salonunda, oturuma ara verilmesini zorunlu kılan kavga başladı. 1978 yılının ilk 15 gününde 30 siyasi cinayet işlendi ve 200'den fazla insan yaralandı.

Altı ay içinde Ecevit, elindeki polis gücüyle, hatta altmışlarda yaratılan özel donanımlı toplum polisiyle bile terörist şiddet olaylarının üstesinden gelemeyeceğini anladı. 2 Temmuz'da basın, hükümetin kanun ve düzeni sağlamak için Mavi Berelileri kullanmaya karar verdiğini duyurdu. Bizzat polis teşkilatı, birinin yeni-faşistleri diğerinin solu desteklediği söylenen iki kampa ayrılmıştı.

90 Ecevit'in koalisyon kabinesinin bileşimi şöyleydi: *CHP:* Orhan Eyüboğlu (Başbakan Yardımcısı), Hikmet Çetin (Devlet), Lütfü Doğan (Devlet), Ahmet Şener (*Devlet*), Mehmet Can (Adalet), Hasan Esat Işık (Milli Savunma), İrfan Özaydınlı (İçişleri), Gündüz Okçun (Dışişleri), Ziya Müezzinoğlu (Maliye), Necdet Uğur (Eğitim), Teoman Köprülüler (Ticaret), Mehmet Yüceler (Gıda, Tarım ve Hayvancılık), Bahri Ersoy (Çalışma), Kenan Bulutoğlu (İşletmeler), Deniz Baykal (Enerji ve Tabii Kaynaklar), Alev Coşkun (Turizm ve Tanıtma), Ali Topuz (Köy İşleri ve Kooperatifler), Vecdi Ilhan (Orman), Yüksel Çakmur (Gençlik ve Spor), Ahmet Taner Kışlalı (Kültür) ve Mahmut Özdemir (Yerel Yönetim); *CGP:* Turhan Feyzioglu (Başbakan Yardımcısı) ve Salih Yıldız (Devlet); *DP:* Faruk Sükan (Başbakan Yardımcısı); Bağımsızlar: Enver Akova (Devlet), Ali Rıza Septioğlu (Devlet), Mustafa Kılıç (Devlet), Şerafettin Elçi (Bayındırlık), Mehmet Tan (Sağlık ve Sosyal Yardım), Tuncay Mataracı (Gümrük ve Tekel), Güneş Ongut (Ulaştırma), Orhan Alp (Sanayi ve Teknoloji), Ahmet Karaarslan (İmar ve İskan) ve Hilmi İşgüzar (Sosyal Güvenlik). Bkz. Türk basını, 6 Ocak 1978.

Terörizm yeni ve sinsi bir hal aldı. Diğerlerine uyarı olsun diye suikastlar özel kişileri hedef almaya başladı. 11 Temmuz 1978'de, çalıştığı Hacettepe Üniversitesinde sağ terör mangalarının faaliyetlerini soruşturan bir komitede çalıştığı için Profesör Bedrettin Cömert öldürüldü. Eşit derecede rahatsız edici başka cinayetler de işlendi; fakat bütün ülkeyi şaşkına çeviren cinayet Milliyet'in Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi'nin 1979'da öldürülmesiydi. İpekçi, demokrasiye bağlı, liberal, orta yolcu bir gazeteciydi. Kendisi de meslekten gazeteci olan Ecevit'in de kişisel dostuydu ve onun öldürülmesi Başbakanın ve hükümetinin itibarına doğrudan bir darbeydi. Pek çok siyasi öldürme olayında olduğu gibi, polis kimseyi tutuklamayacak gibiydi; tutuklansalar bile, teröristler devletin hem güçsüz hem yeteneksiz olduğunu göstererek hapishaneden, hatta askeri hapishanelerden kaçmayı başarıyorlardı. İpekçi'nin katili sonunda yakalandığında, 1981'de Roma'da Papa II. Jean Paul'ü öldürmeye teşebbüs ederek dünya çapında ünlenen Mehmet Ali Ağca olduğu anlaşıldı. Ağca da, gardiyanlarının yardımıyla İstanbul'daki iyi korunan bir cezaevinden kaçmayı başarmıştı.[91]

Terörizm, yetmişlerde Alevi topluluklara saldırarak daha çirkin bir hal aldı. Suni çoğunluk içinde azınlık olan Aleviler, daima laikliği desteklemiş ve bu nedenle de CHP'ye oy vermişlerdi. Alevileri komünist olarak niteleyen Hareket Partisinin Bozkurtlarının hedefi haline geldiler. İlk önemli saldırı 18/19 Nisan'da Malatya'da gerçekleşti; bunu Eylül 1978'de Sivas'ta ve Ekim 1978'de Bingöl'de Alevi topluluklarına saldırılar izledi. Bütün bu olaylarda, bütün bir toplumun ekonomik temelini yok etmek amacıyla Alevilerin ve CHP üyelerinin ev ve işyerleri yok edildi. Belediye Başkanının MHP'li olduğu Bingöl'de, kentteki Bozkurtlar, çevre bölgelerden getirilen kadrolarla takviye edildi. Kent meydanında şiddetli bir saldırı başlattılar ve basının bildirdiğine göre, el yapımı bomba, dinamit ve molotof kokteyller-

91 Bu dönemdeki terörizm konusunda okuyucu, Uğur Mumcu'nun yazılarına, özelikle Mehmet Ali Ağca ile ilgili yazılarına başvurabilir.

le yaklaşık 100 ev ve işyerini tahrip etmeyi başardılar.

Muhalefet, büyük ölçüde kendisinin sorumlu olduğu şiddet olaylarına karşı önlem olarak, Ecevit'in sıkıyönetim ilân etmesini istemeye başladılar. 8 Kasım'da konuşan Ecevit, "terörizm, kanunların üstünlüğü feda edilmeden ve teröristlerle onların silahlarıyla savaşmadan yok edilecektir" diye ısrar etti. Ruhsatsız silah taşıyanlara daha sert cezalar veren ve özel sivil mahkemelerin kurulmasını öngören yeni yasalar önerdi. Siyasi şiddetin sonucu olarak, 800 ölüm olayının olduğunu ve bu hükümetin 1052'si sağcı ve 778'i solcu olmak üzere 1999 kişiyi tutukladığını belirtti.

Ecevit'in sıkıyönetimden kaçınma umudu, Güneydoğu Anadolu'da küçük bir kent olan Kahramanmaraş katliamıyla suya düştü. Katliam 22 Aralık'ta başladı ve 31 ölü ve yüzlerce yaralıyla ertesi gün sona erdi. Olaylar, iki gün önce öldürülen iki öğretmenin cenaze törenini "komünistlerin ve Alevilerin cenazesine hayır" diye bağırarak engellemeye çalıştığında başladı. Harekete geçip Alevi dükkanlarını tahrip etmeden önce cenaze konvoyuna saldırdılar; saldırı hedefi olmayan dükkanların duvarlarına Hareket Partisinin amblemi, bir uluyan kurt, yapıştırılmış ve boyanmıştı. Yerel yetkililer, şiddeti önlemek için hiçbir önlem almadı ve ancak Kayseri hava üssünden kalkan jetler kent üzerinde alçak uçuş yaptığında ve 39. zırhlı birlik olay yerine gönderildiğinde durum kontrol altına alındı. Silahlı kuvvetler artık işin içindeydi ve Ecevit'in 25 Aralık 1978'de 13 ilde sıkıyönetim ilân etmekten başka şansı yoktu.

Ecevit'in terörizmin üstesinden gelmedeki başarısızlığı, seçmenler arasındaki popülaritesini azaltan önemli bir faktör oldu. "Barış ve birliği" sağlamak vaadiyle iktidara gelmişti ve muhalefet de onun başarısız kılmak için eşit derecede kararlıydı. Sıkıyönetim ilân edildikten sonra bile, kanun ve düzen bozulmaya devam etti. Ecevit, komutanlar üzerinde sivil kontrolü, söz yerindeyse "insan yüzlü sıkıyönetim"i sürdürmeye çalıştığı için, muhalefet onu görevini yerine getirmesi için orduya gerekli yetkileri vermemekle suçladı. Muhalefet, Ecevit'in komutanların elini bağladığını ve onları bü-

tünüyle etkisiz kıldığını ileri sürdü. Komutanlar da bu fikirdeydi ve iktidarı ele geçirdikten sonra, şiddeti önlemedeki başarısızlıklarını açıklamak için aynı iddiayı kulandılar.[92]

Ecevit, baskıcı bir rejimi yönetmek zorunda kalan bir liberalin ikilemiyle yüz yüzeydi. Kürt nüfusun yaşadığı Güneydoğu'da uygulanan sıkıyönetim önlemleri, Güneydoğulu üç CHP milletvekilinin istifasına yol açtı; komutanların İstanbul'daki 1 Mayıs toplantısını yasaklama kararını desteklediği için, Ecevit'in radikal ve sendikacı desteği de uzaklaştı. Bu arada muhafazakar bağımsız bakanlar, çeşitli isteklerde bulunuyor ve memnun edilmedikleri takdirde istifa edecekleri tehdidinde bulunuyorlardı. Haziran 1979'a gelindiğinde Ecevit sıkıntı içindeydi. Partisi, muhalefetin bir gensorusundan kaçmak için Meclis'in bir oturumunu boykot etmek zorunda kaldı. Hükümet iflas etmişti ve tek umudu, 14 Ekim'deki kısmi Senato ve ara seçimlerde güven verici bir kazanım elde ederek üstünlüğünü yenilemekti. 14 Ekim seçimleri bir genel seçim kadar önemli görülüyordu ve Ecevit, 5 Eylül'de "önümüzdeki seçimde CHP'nin iyi bir sonuç alması, Türkiye'nin siyasi geleceği ile ilgili istikrarsızlık ve belirsizlik konusundaki spekülasyonlara son verecektir" yorumunu yaptı.

Sonuçlar, Ecevit'in iktidar sicilinin açık bir iddianamesiydi ve o da böyle kabul etti. Partisinin oy oranı, altmışlardaki düzeyine, yüzde 29'lara düşmüştü. Diğer yanda Adalet Partisi'nin oyları Senato seçimlerinde yüzde 46.83'e, ara seçimde 1969'daki doruğu aşarak yüzde 54'e yükselmişti. Selamet Partisi ve Hareket Partisi hiçbir kazanç elde etmediler. Şiddet tehditlerine karşın, rekor katılma oranıyla (yaklaşık yüzde 73) seçmenler değişiklik için sandığı kullanmaya kararlıydı.**

Ecevit 16 Ekim'de istifa etti ve Demirel, siyasi liderlerle görüştükten sonra,

92 *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1979: Seçim sonuçlarına Paşaların tepkisi üzerine bkz. Birand, 12 Eylül.

12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurdu.[93] Yine, iş çevrelerinin ve komutanların istediği bir AP-CHP koalisyonu gerçekleştirilemedi. Fakat başka bir Cephe Hükümeti de fiilen bütün ülke için bir lanetti. Ne var ki, bütün sağ partiler Demirel'i desteklemeye devam edip 25 Kasımda ona güvenoyu verdiler.

12 Eylül'e Giden Yol

Politikacılar, seçim siyaseti açısından düşünmüş olabilirler. Faka komutanlar, parlamenter siyaseti iktidarı ele geçirinceye kadar geçici bir tedbir olarak görmeye başlamıştı. Mehmet Ali Birand'ın 1984'te yayımlanan ve büyük ölçüde, General Kenan Evren'in anıları da dahil komployа yakın kaynakların sağladığı bilgilere dayanan kitabı *12 Eylül Saat: 14.00*, Eylül 1980 müdahalesini kuşatan koşullar hakkında açık bir fikir veriyor. Daha 13 Aralık 1979'da, Demirel'in güvenoyu aldığının ertesi günü, generallerin gelecekte yapacakları darbenin niteliği ve zamanlamasını tartışmak üzere İstanbul'da toplandığını bize anlatır. O an için, sadece politikacılara kendi evlerini düzene sokmaları uyarısı yapılması konusunda anlaşırlar.[94]

93 Demirel'in azınlık hükümeti şunlardan oluşuyordu: Ekrem Ceyhun, Orhan Eren, Metin Musaoğlu, Ahmet Karahan, Muhammet Kelleci ve Köksal Toptan (Devlet), Ömer Ucuzal (Adalet), A. Ihsan Birincioğlu (Milli Savunma), Mustafa Güçlügil (İçişleri), Hayrettin Erkmen (Dışişleri), İsmet Sezgin (Maliye), Orhan Cemal Fersoy (Milli Eğitim), Selahattin Kılıç (Bayındırlık), Münif İslamoğlu (Sağlık ve Sosyal Yardım), Ahmet Çakmak (Gümrük ve Tekel), Cemal Külahlı (Gıda, Tarım ve Hayvancılık), Hüseyin Özalp (Ulaştırma), H. Cavit Özdemir (Çalışma), Nuri Bayar (Sanayi ve Teknoloji), Esat Kıratlıoğlu (Enerji ve Tabii Kaynaklar), Barlas Kuntay (Turizm ve Tanıtma), Turgut Toker (İmar ve İskan), Ahmet Karayiğit (Köy İşleri), Hasan Ekinci (Orman), Talat Asal (Gençlik ve Spor), Sumer Oral (Sosyal Güvenlik), Tevfik Koraltan (Kültür) ve Halil Başol (Ticaret). Hükümet MSP, MHP ve Bağımsızların desteğine bağımlıydı. Ecevit, MSP ve MHP'siz bir hükümet kurması halinde Demirel'i destekleyeceğini söyledi. Bkz. Türk basını, 13 Kasım 1979.

94 Birand, 12 Eylül, 132-3.

Sürüp giden siyasi şiddet ve akan kan generalleri müdahaleyi düşünmeye sevketmedi. Öyle olsaydı, daha önce müdahale edebilirlerdi ve etmeleri gerekirdi. Generallerin müdahalesinin nedeni, İran devriminden sonra Batı için aniden stratejik olarak önemli olmaya başlayan Türkiye'nin istikrarı ile ilgili kaygı ve tazyik duygularıydı. Bu durum, o zamanın olaylarını izleyen her kes için açıktı ve güncel Batı basının rasgele bir incelenmesi bile bunu doğrulayabilir. Daha Nisan 1979'da The Guardian'nın Brüksel muhabiri şunları yazıyordu: "Sadece güney kanadı [NATO'nun] için değil, bir bütün olarak Batı için Türkiye'nin önemli bir stratejik bölge olarak görülmesi şaşırtıcı değil..."[95] Birand da bu faktörü vurgular ve 13 Aralık İstanbul toplantısının, Türkiye'nin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in Brüksel'de Batılı müttefiklerle görüşmelerden döndüğü gün gerçekleştiğini belirtir.

Devrimci kargaşa içindeki İran'la birlikte -ABD'nin Tahran Büyükelçiliği 4 Kasım'da işgal edildi- bölgede istikrarlı bir ileri karakol olarak Türkiye, NATO stratejistleri için önemli olmaya başladı. 26 Aralık 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi yetmişlerin detantını sona erdirdi ve "İkinci Soğuk Savaş"ın başlangıcına işaret etti. Çok az Batılı uzman Türkiye'nin yeni sorumlulukları omuzlayabilecek durumda olduğuna inansa da, bu durum Batı ittifakı içinde Türkiye'nin konumunu güçlendirdi.

8 Ocak 1980'de, ABD Dışişleri Bakanlığından Matthew Nimetz, yeni Türk-Amerikan Savunma ve İşbirliği Anlaşmasını sonuçlandırmak için Ankara'ya geldi. Demirel'in bölgedeki durumun ciddiyetini dikkate almadığını gördü. Türkiye'deki üslerin, o zaman ABD gözetiminde olan Hızlı Müdahale Gücü tarafından kullanılmasına izin vermedi. Dahası, Türkiye'nin Ege'deki hakları kabul edilinceye kadar, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına geri dönüşünü kolaylaştırmak için herhangi bir ödün vermeye de gönüllü değildi. Ayrıca, Erbakan'ın Washinton'a yönelik düşmanlığı sorunu da vardı ve Demirel, kabinesinin devam etmesi açısından Erbakan'a bağımlıydı.

95 *Manchester Guardian Weekly* (Londra), 15 Nisan 1980.

Nimetz, mevcut hükümetin yönetiminde Türkiye'nin, Washigton'ın kendisine biçtiği bölgesel rolü oynayamayacağı sonucuna vardı.[96]

Hükümet hemen değiştirilememesine karşın, generaller Washington'ın bazı stratejik ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanan Yunanistan'a ödün vermeyi kabul etti. Böylece, Dışişleri Bakanlığına haber vermeden Şubat'ta 714 sayılı Notam'ı tek taraflı olarak kaldırdılar ve fiilen bütün Ege Denizi'ndeki hava sahasını karşılıksız tekrar Yunanistan'ın kontrolüne verdiler. 29 Mart'ta Ankara, Türk-Amerikan Savunma ve İşbirliği Anlaşmasını imzaladı ve *The Economist*'in Ankara muhabirinin sözleriyle, "...Türkiye'nin artık Batı'ya zincirlendiğini dünyaya ilân ediyor; Rusya ile flört ve Sayın Bülent Ecevit'in 'çok boyutlu diplomasi'sinin bir parçası olan bağlantısız dünya... terk edildi."[97]

Yüksek Komuta ile kabine arasında dış politika bir sorun olmadıysa, Demirel'in acilen ele alınması gereken "enflasyon ve terörizm canavarı"na yönelik tutumu da sorun olmadı. Terörizm konusunda Demirel, Ecevit döneminde sivil yönetimin ellerini bağladığından sürekli yakınan komutanlara fiilen açık çek verdi. Üstelik, hükümet ve komutanlar, terörist tehdidin sadece soldan geldiği ve Bozkurtlarm gerçekte komünizme karşı mücadelede devletin müttefiki olduğu konusunda da anlaşıyorlardı.

Sıkıyönetim rejimi daha da sıkılaştırılmasına karşın, terörizm ezilmedi. Cinayetler günde 20 kurban alacak kadar ivme kazanmaya devam etti. Katillerin kurşunlarına hedef olan kurbanların pek çoğu, ölümleri günlük basının sıradan bir haberi ve meşum istatistiklerin öğesi halini alan sıradan gençlerdi. Fakat periyodik olarak eski Başbakan Nihat Erim ve DİSK Eski Genel Başkanı Kemal Türkler gibi önde gelen şahsiyetler de hedef haline geldi. Alevilere karşı toplu şiddet sürüyordu ve Temmuz 1980'de Çorum'da önemli bir saldırı yapıldı. Söylendiğine göre "Devrimci Yol" grubundan solcuların yönetimi ele aldığı Fatsa'yı kurtarmak için askeri birlikler gönderildi.

Ordu, kanun ve düzeni niçin sağlayamadı? Komutanlar, işlerini gereken

96 Birand, 12 Eylül, 192.

97 *The Economist*, 5 Nisan 1980.

şekilde yapmaları için gerekli yasaların hâlâ bulunmadığını ve hükümetin gerekli yasaları Meclis'ten geçiremediğini ileri sürdüler. Fakat birçok kinik, generallerin, iktidarı ele geçirdiklerinde, ulusu uçurumun ve iç savaşın eşiğinden kurtaranlar olarak iyi karşılanabilmeleri için ülkeyi terörizm ve belirsizlik atmosferi içinde tutmak istediklerine inanır duruma gelmişti. 12 Eylül 1980'de iyi karşılanmalarının nedeni tam da budur.

Enflasyon canavarına gelince, Demirel bununla da uğraştı. Milliyetçi Cephe koalisyonlarının lideri olarak enflasyonun alevlenmesinden büyük ölçüde sorumluydu. Fakat yalnızca o sorumlu değildi; Ecevit'in 1978-79 dönemindeki yönetimi sırasında bazı önlemler almak zorunda kalıncaya kadar, yetmişlerde hiçbir hükümet ekonomik krizi ele almaya girişmemişti.

Perspektiften bütünüyle yoksun zayıf ve kararsız hükümetler tarafından yönetilen Türkiye için en kötü dönem 1973 sonrası yıllardı. Ekonomi sadece 1973 petrol şokuyla başa çıkmak zorunda değil, aynı zamanda, Türk işçisine talebin sona erdiği Avrupa'daki ekonomik gerilemeyi de emmek zorundaydı. Avrupa'nın altmışlardaki ekonomik mucizesi, işçi tasarrufları aracılığıyla sermaye aşılayarak Türkiye'nin ekonomisine itilim vermiş ve işçi alarak işsizliği hafifletmişti. Şimdi, siyasi iradeden yoksun hükümetler bu iki sorunu da göğüslemek zorundaydı.

Kıbrıs müdahalesinden sonra dayatılan ABD silah ambargosu ve Avrupa'nın ekonomik yaptırımları, zaten ciddi olan durumu iyice ağırlaştırdı. Türkiye, uzun vadeli borçlanma yerine peşin parayla askeri donanım satın almak zorunda kaldı. Avrupa'nın yaptırımları, Kıbrıs sorununda bir ilerleme sağlanıncaya kadar bütün borçları ve yardımları bloke etti. Kıbrıs-Türk yönetimini sübvanse etmenin yanında, Kuzey Kıbrıs'taki askeri işgalin maliyeti de buna eklendi. Bu maliyetler asla çok fahiş olmamakla beraber, zaten kriz içinde olan bir ekonomiye yük oldu.[98]

98 1970'lerdeki kriz üzerine bkz. Korkut Boratav, *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: İktisat Yazıları 1969-81* (İstanbul, 1983); Korkut Boratav, Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, *Krizin Gelişmesi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (İstanbul, 1984); Yalçın Doğan, *IMF Kıskacında Türkiye, 1946-1980* (Ankara, 1980).

1973 ile 1978 yılları arasında siyaset, bütün hükümetlerin ekonomik politikasını dikte ettirdi. Sıkıntılar, kamu yatırımlarıyla ekonomik büyüme ve yüksek istihdam politikalarından yana hükümetleri gerektirdiği bir sırada, hedef her zaman gelecek seçimlerdeki oylar oldu. Mart 1975'te iktidara geldiği sırada Demirel'in ilk işlerinden biri, suni gübre fiyatlarını önemli ölçüde düşürmek ve çiftçileri 5 milyar TL sübvanse etmek oldu. Aynı şekilde, kırsal oyları garanti etmek için hükümetler hububata destek fiyatları verdiler ve bu önlemler, iki büyük partinin yetmişlerdeki seçim başarılarını açıklamaya da yardım eder. Ne var ki, köylülerin cebine para koyup onları ekonomik ve siyasi olarak daha bağımsız hale getirmekle bu destekleme fiyatları ve sübvansiyon politikaları, rantlarla yaşayan "feodal" toprak ağalarının gücünü de eritti.

Genişleme politikalarına karşın, ekonomi artan işgücü havuzunu ememedi ve işsizlik yükselmeye devam etti. İşsizlik, özelikle iş bulma beklentisi içinde olan lise mezunu gençler arasında yüksekti ve bu kesimleri radikal sol ve sağ toparladı.

Hükümet ekonomik genişlemeyi başlangıçta işçi tasarruflarından biriken döviz rezervleriyle finanse etti. Bu rezervler, 1969'daki 169.2 milyon dolarlık mütevazı düzeyinden, Avrupa'daki depresyonun neden olduğu bir gerilemenin başlangıcı olan 1973'teki 2 milyar dolara çıkmıştı. Bu tasarruflar, ülkenin sermaye malları ithalinin yaklaşık yüzde 15'ini oluşturuyor ve hükümete ithalata ve iç pazara dayalı sanayileşme imkanı tanıyordu.

1973'ten sonra bu tasarruflar düşmeye başlayınca hükümet, normal olarak dost devletlerden uzun vadeli borçlar alarak döviz açığını kapatacaktı. Fakat bu kapı, Kıbrıs müdahalesiyle kapanmıştı ve Cephe hükümetleri, özel bankalardan tefeci faiziyle kısa vadeli borç almak zorunda kaldılar. 1975-77 yılları arasında bu şekilde 7 milyar dolar borç aldılar. Böyle yapmakla ekonomiyi daha derin bir çıkmaza sokup kendilerinden sonra gelecekleri büyük bir sorunla baş başa bıraktılar.

Sosyal demokrat Ecevit, ekonomik yardımın fiyatı olarak Uluslararası Para Fonunun verdiği acı ilaçları yutmak zorundaydı. Yine de, gönülsüzce verdiği

ödünler, IMF'yi ve Türk iş dünyasını memnun etmeye yetmedi; fakat kemer sıkma kendini destekleyenlerin uzaklaşmasına yol açtı. TUSİAD, IMF'nin isteklerini tatmin edecek kadar ileri gitmediği için Ecevit'ten memnun değildi; oysa maaşa bağlı dar gelirli taraftarları, çok fazla ileri gittiğini düşünüyordu.

İç tüketimi önemli ölçüde kısarak ihracatı teşvik politikasını Ecevit hükümeti başlattı. Fakat bu politika ürününü ancak seksenlerde verdi ve onun daha önceki başarılarından başkaları yararlandı. Ne var ki, seçim açısından bu politika Ecevit için bir felaket oldu; Ekim 1979'da kentler, özellikle İstanbul, memnuniyetsizliğini gösterdi ve daha iki yıl önce coşkuyla desteklediği partiye oy vermedi.

İran devriminden sonra artan Amerikan yardımının bir sonucu olarak mali durum iyileşmeye başladı. Ecevit'in yerine geçen Demirel, IMF önerilerini hem TUSİAD'ı hem Washington'ı memnun edecek derecede uyguladı. Turgut Özal'ı ekonomik danışmanı olarak ataması, gelecekte olacakların habercisiydi. O güne kadar bir politikacı olarak başarısız olan teknokrat Özaldan, siyaseti hiç göz önünde tutmayan bir ekonomik politika uygulamaya kalkması beklendi. 24 Ocak 1980'de uygulamaya konan önlemler onun imzasını taşır. Ecevit'in 1979'daki yüzde 43'lük devalüasyonundun sonra, yüzde 30'luk bir devalüasyon daha yapıldı ve bu, IMF'nin istediğinden, ya da umduğundan daha keskindi. Daha önceki politikalardan radikal bir ayrılış olan program, iç pazardan çok ihracata dayalı yeni bir ekonomi yaratmak için tasarlandı. *The Economist*, çok etkilendi ve programı "ekonomik bir deprem" olarak niteledi.

• "İktisadi devlet teşekküllerinin denetimindeki neredeyse bütün malların fiyatları [Economist belirtiyordu] hızla yükseldi: petrol ve petrol ürünleri, çimento, şeker, kağıt, kömür.

• "Sigara ve içki gibi tüketim ürünlerinin fiyatları yaklaşık yüzde 70, devlet demir yolu ücretleri yüzde 170 yükseldi.

• "Kendi yağında kavrulmaya çalışma günleri bitti. Ülke Batılı yatırımcılara, Batılı petrol şirketlerine ve Batılı bankalara bütünüyle açılacaktır...

• "Devlet girişimleri, kendi fiyatlarını kendileri belirleyecektir."[99]

Türk basının adlandırdığı şekliyle "24 Ocak kararları", ekonomiyi "piyasa yasaları"na göre dönüşüme uğratma sürecinin sadece başlangıcıydı. Büyük şirketlerin küçük ve orta ölçekli girişimler ve dar gelirliler üzerinde hegemonya kuracağı bu sürecin, büyük toplumsal kargaşaya neden olacağı bekleniyordu. Özal, normal partili siyasette çok az şeyin başarılabileceğini biliyor ve ekonomiyi sağlıklı bir duruma getirme işini tamamlamak için 5 yıllık bir siyasi ve toplumsal uyum sağlanmasını istiyordu.

1980 askeri müdahalesinin amaçlarından biri kesinlikle buydu: Özal'ın istediği hiçbir biçimiyle muhalefetin bulunmadığı sükunet ortamını sağlamak. Müdahalenin, Türkiye'nin geleceği açısından eşit derecede ciddi anlamı olan başka bir amacı daha vardı, yani bütün toplumu depolitize ederek uzun erimli bir istikrar sağlayacak yeni bir siyasi yapılanma yaratmak. Düzen aydınları çeşitli olasılıkları tartışmaya başlamıştı ve örnek alınacak model olarak de Gaulle'ün Fransa'sını ve 1958 Fransız Anayasasını öneriyorlardı. Görev süresi 6 Nisan 1980'de sona eren Cumhurbaşkanı Korutürk'ün yerine geçecek yeni Cumhurbaşkanını Meclis'in seçememesi, bu gereksinmeyi daha da acil hale getirdi.

Türk halkının politikacılara kızgınlığını anlamak kolaydır. Terörizm Demirel'in azınlık hükümeti döneminde 1500 ölü- ve artan işsizlik ve yükselen enflasyonla durgun ekonomi, görünüşte önemsiz sorunlarla uğraşan politikacıları rahatsız etmiyor gibiydi. Pek çok şiddet olayının arkasında Hareket Partisi'nin bulunduğunu herkes biliyordu; fakat hükümet onun desteğine muhtaç olduğu için hiçbir soruşturma yapılmıyordu. Her an desteğini çekebilecek durumda olduğu için Erbakan yatıştırılmalıydı. Ecevit bile, sırf Demirel'i sıkıntıya sokmak için politika oyunu oynamak istiyordu.

99 *The Economist*, 2 Şubat 1980. Özal ve 24 Ocak Kararları üzerine yazı epey çoktur. Birkaç örnek: Emin Çölaşan, *24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası* (İstanbul, 1983); Osman Ulagay, *24 Ocak Deneyimi Üzerine* (İstanbul, 1983); M. Sönmez, *Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 24 Ocak Kararları ve Sonrası* (İstanbul, 1980).

Haziran'da, kesinlikle alternatifi bulunmadığı için Demirel'in düşürülmesinin büyük bir istikrarsızlığa yol açacağını bile bile hükümet aleyhinde gensoru önergesi verdi.

Siyasi durum ve ülkenin ruh hali böyleyken, askeri müdahalenin iyi karşılanacağı kesindi. Bu nedenle 17 Haziran 1980'de General Evren "Operasyon Bayrağı"nı açtı ve iktidarı alma günü olarak 11 Temmuz'u saptadı. Ecevit'in gensoru önergesinin başarısız olması, operasyonun ertelenmesinin nedenlerinden biri oldu: Evren, Yüksek Komutanın, Ecevit tam başarısız olmuşken Demirel'i devirerek sanki Ecevit'in safında hareket ediyormuş durumuna düşmesini istemedi.[100]

Erbakan'ın son andaki desteği sayesinde Demirel, gensorudan kurtuldu. Fakat Ağustos'ta, Ecevit ile Erbakan, Demirel'i yıldırmak konusunda yine anlaştı ve komutanlar bu durumu, "Türkiye'nin Batı ile ilişkileri gibi yaşamsal konularda İslami fundamentalizmin itibarı düşmüş solla işbirliğinin başka bir tehlikeli işareti..." olarak yorumladı.[101] Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'i 5 Eylül'de istifaya zorlayan tam da hükümetin Batı yanlısı politikalarına karşı CHP-MSP ortak gensoru önergesiydi. Bu Yüksek Komutayı rahatsız etti. Fakat ertesi gün, açıkça laik devlete saldırılan Konya'daki "Kudüs'ü Kurtarma" mitingi komutanları daha da kızdırdı. Muhalefet, İslâmcıların "Faizci İsmet" dediği Maliye Bakanı İsmet Sezgin hakkında gensoru önergesi vererek yıldırma politikasına devam etmek niyetindeydi. Fakat 9 ve 10 Eylül'de, Adalet Partisi ve Hareket Partisi milletvekillerinin bulunmayışı sayesinde Meclis'te yeterli çoğunluk sağlanamadı. Sezgin gensoruyla düşürülmeyebilirdi; fakat aylar geçmesine karşın yeni Cumhurbaşkanı da seçilemiyordu. Siyasi yaşam politikacıların kaprisleri sayesinde felce uğramıştı. İki gün sonra, 12 Eylül'de, Yüksek Komuta iyi planlanan operasyonunu gerçekleştirdi ve pek çok Türkü rahatlatarak siyasi açmaza son verdi.

100 Birand, *12 Eylül*, 209-10.
101 İbid., 249.

13. DİN VE SİYASET

Her gerici hareket, bazen kendi başlarına bazen de işbirliği halinde, yerli ve yabancı çevrelerin yürüttüğü bir kâr mücadelesidir...

Yerli vurguncular ve yabancı sömürücüler, ekonomik hegemonyalarına yüce ve kutsal bir görüntü vermek için din silahını kullanırlar.

Bülent Ecevit, Bandırma'da basın toplantısı, 2 Ağustos 1969

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana örgütlü İslâmcı baskı gruplarının bulunmadığı Türkiye'de, yüzyılın son çeyreğinde ülkenin siyasi yaşamında dinin bu derece önemli bir rol oynaması bir paradokstur. Din yüzyıllarca devletin ana direği olmuştu. Sultanlar hem dünyevi hem dini yetkiye sahipti. Bu durum, İslâm sorununu kararlı bir şekilde ele almayı Kemalistler için bir zorunluluk haline getirdi. Öyle yapmamak, etrafında yeni rejime muhalefetin toparlanacağı bir gücü dokunmadan bırakmak anlamına gelirdi. Kemalistlerle Sultancı-halifeci güçler arasındaki mücadelede İslâm, eski düzenin milliyetçilere karşı kullandığı en güçlü silahlardan biriydi. 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi, "Halifenin emriyle asileri öldürmenin dini bir vazife olduğunu ilân eden bir fetva çıkardı." Milliyetçiler, kendi yandaşları Ankara Müftüsünün çıkardığı kendi fetvalarıyla bu dini emrin etkisine karşı koymaya çalıştılar. Fakat bu çabanın etkisi sınırlı olmuştu. Birçok yerde anti-millici ayaklanmalar oldu, İstanbul yönetimi tarafından teşvik edilen veya kutsanan çeşitli türden düzensiz güçler, Ankara yakınlarında bile milliyetçilerin başını ağrıttılar." [1]

Türkiye'deki İslâm için, ülkeyi bölünmeden kurtarmaktan çok kendi iktidarlarını korumakla ilgilenen, hatta İngiltere'yle işbirliği yapan güçlerle, Yunan işgalini destekleyenlerle, sıkı sıkıya özdeşleştirilmesi talihsizlikti. Yine de, Mustafa Kemal Paşa, dini kurumlara el atarken çok ihtiyatlıydı.

1 Lewis, *Emergence*, 252; Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar* (1968), 63.

Ancak, İslâm basacak ufak bir yer bulduğu sürece, kendi rejiminin her zaman eski rejimin tehdidi altında olacağına inandıktan sonra, uzlaşmaz bir laik politikaya karar verdi.[2]

Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk öldüğünde, laik cumhuriyet güvende gibiydi. Geçen yıllarda gerçekleştirilen toplumsal, ekonomik ve siyasi reformlar, bir karşı-devrimi ve teokratik Halife-Sultan rejiminin restorasyonunu ihtimal dışı bırakmıştı. Fakat Kemalistler Türk siyasetinde İslâm'ın önemli bir faktör olduğunu ve bunu önlemek için gerekli tedbirler alınmadığı sürece, kendilerine karşı kullanılacağını biliyorlardı. Tek yol, bir moratoryumu kabul ettirmekti.

Laik politikayı teşvik eden diğer bir faktör de, yeni rejimin Batı taraftarlığıydı. Laiklik, batılılaşmanın ayırt edici özelliklerinden biri olarak kabul edildi ve hemen yönetici seçkinlerin yeni bir dogması halini aldı. Cumhuriyetin ilk kuşağında, CHP'nin yönettiği Türk devleti, İslâm'ı hep ihmal etti; elbette muhalefet grupları tarafından kullanıldığında onu ezmenin dışında. Ne var ki, İslâm nüfusun yüzde 98'inin dini olarak kalmaya devam etti ve İslâm'ı ihmal etmekle hükümet ve parti, yönettiği halktan yabancılaştı.

1945'te çok partili döneme geçiş ve oy yarışı CHP'yi ve muhalefet partilerini, dine karşı tutumlarını yeniden gözden geçirmeye zorladı. İlk önce başlaması gereken CHP'ydi; çünkü, halka çok az doğrudan yararı dokunan geçmiş 20 yılın reformlarının birçoğu, halkı ilgisiz ve hatta düşman hale getirmişti. Daha 1941'de, CHP'liler muhalefetin meydan okumasıyla yüz yüze kalmadan önce, silahlı kuvvetlere askeri vaizlerin girmesine izin verdiler. Siyasi rekabetin başlamasıyla birlikte CHP, popülaritesini arttıracağı ve kendi lehine seçmenleri etkileyeceği umuduyla, dine başka ödünler de vermeye başladı.

Bu politika değişikliğinin kendi konumlarını tehlikeye düşürebileceğini bilen DP'liler, CHP'lileri sürekli İslâm'a düşman olmakla suçlayarak kendi-

2 Bu dönemin en iyi incelenmesi, Lewis, *Emergence*, 234-74 ve Niyazi Berkes, *The Development Secularism in Turkey* (1964), 431-18'de var.

lerini korumaya çalıştılar. Başbakan Şemsettin Günaltay, kendisinin ve partisinin Türkiye'de İslâm'ı özgürleştirdiğini bol örneklerle ileri sürebiliyordu. Bir dizi reform gerçekleştirildi ve 1950 genel seçimlerinden önce parti, İnönü'nün bile itiraf ettiğine göre, dini güçleri siyasi amaçlarla istismar etmekten suçluydu.[3] Fakat bir kuşak süren bürokratik despotizm sicili, birkaç ödünle temizlenemezdi; aksine, bu ödünler, bu kadar uzun süre militan laiklikle özdeşleştirilen CHP'lilerin içtenliği konusunda halkı kuşkuya düşürerek sadece güvensizliğin doğmasına yaradı.

Çok partili siyasete geçilmeseydi bile, olasıdır ki, CHP, militan laikliğini gevşetip İslâm'a yönelik daha liberal bir tutum benimsemiş olacaktı. Böyle bir değişiklik rejimi daha popüler yapar ve halk ile bürokrasi arasındaki uçurumu kapatırdı. Fakat çok partili siyasetle birlikte, kaçınılmaz olarak sorunu siyasi bir sorun haline getiren rekabet öğesi işin içine girdi. İki parti de bir karşı-devrime izin verecek değildi; fakat diğer yanda, iki parti de alacakları oyların bedelini ödemek zorundaydı. 1950 seçimlerinden önce, CHP'liler ödün verirken, DP'liler sadece söz verebiliyordu; fakat kazanan DP'liler oldu.

DP'liler ve İslâm

DP'liler, kendilerinden öncekilerin İslâm'a yönelik liberal politikalarını sürdürdüler ve ilk kararları, ezanın Türkçe dışında herhangi bir dilde okunmasını yasaklayan ceza kanununun 526. Maddesini değiştirmek oldu. Meclis yasağı kolay kaldırdı ve ezanı Türkçe ya da Arapça okuma tercihini müezzinlere bıraktı ve pek çoğu Arapçayı tercih etti.[4] Bu değişikliği yapma kararı, diye belirtiyor Belen, kokteyllerle alındı! Menderes, önergeyi bakan-

3 Bkz. bl. I; Karaosmanoğlu, *45 Yıl*, 178-82 ve Lewis, *Emergence*, 411-18.

4 *Cumhuriyet*, 17. 6. 1950; T. Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* (1962), 225-6.

lar kurulunun vermesini istedi ve itibarlı Kemalistlerle dolu hükümet gerici olmakla suçlanmazken yeni meclis böyle suçlanabileceği için Meclis üyelerinin vermesini tercih edenlere karşı çıktı.[5] Bunu diğer değişiklikler izledi. 5 Temmuz'da dini radyo programları üzerindeki yasak kaldırıldı ve radyodan Kur'an okundu. Ekim'de, okullarda din dersleri fiilen zorunlu hale getirildi; çünkü velilerin çocuklarının bu derslere girmek istediğini belirten bir mektup vermeleri zorunlu hale getirildi.[6]

CHP, başlangıçta bu kararlara karşı çıkmadı ve CHP'li Meclis üyeleri, ezan kanunu değişikliğinin lehine oy kullandı. Liberalleşmeye bir muhalefet olduysa bu da, CHP'den çok DP çevrelerinden geldi. Örneğin, 9 Temmuz 1950 tarihli *Cumhuriyet*, radyoda dini program üzerindeki yasağın kaldırılmasının DP içinde eleştirildiğini bildirdi ve Meclis Grubunun sorguya çekileceğine dair söylentiler vardı. O an için Kemalist reformlar konusunda iki partinin konsensüsü vardı ve DP liderleri, kendilerini herkesten daha çok Kemalist görüyordu. İki partinin de, Diyanet İşleri Başkanı'nın komünizme karşı "fetva"sına itiraz etmesi olası değildi. "İslâm," diye ilân ediyordu, "kesinlikle komünizmi, onun her biçimdeki ideolojisini ve bütün uygulamalarını reddeder. İman ve ruh, komünizme karşı en güçlü silahtır. Gerçek bir müminin kendisini komünizm düşünceleri ve uygulamalarıyla bağdaştırması mümkün değildir."[7]

DP'lilerin zaferi, CHP'lilere ve 27 yıllık yönetimlerine karşı yılların birikmiş düşmanlığını serbest bıraktı. Bölüm 3'te, Menderes'in aşağıdan gelen bu baskıya nasıl dikkat etmek zorunda kaldığını ve bunun CHP ile ilişkilerini nasıl etkilediğini gördük. DP'yi destekleyenler mecburen CHP karşıtlarıydı ve

5 Belen, Demokrasi, 60. Baban, *Politika*, 30, Celâl Bayar'ın değişikliğe karşı olduğunu, fakat Menderes'in kararına razı olduğunu belirtir. Ayrıca bkz. Bayar, *Başvekilim Menderes*, 110-12.

6 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz, 11 ve 12 Ekim 1950; bu olayların tam bir değerlendirmesi için bkz. Lewis W. Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam," MEJ VI/1 (1952), 22-40.

7 Ahmet Hamdi Akseki'nin basın toplantısı, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1950.

şimdi partileri iktidardayken, daima karşı çıktıkları ve asla kabul etmedikleri politikalara karşı duygularını göstermeye özgür olduklarına inanıyorlardı. 1951 başlarından itibaren, Atatürk büst ve heykellerinin parçalanması ve kentlerde kadınlara karşı çirkin saldırı haberleri basında çıkmaya başladı. DP'nin Konya Kongresinde, fesin, çarşafın ve Arap harflerinin geri getirilmesi istendi.[8] Dini vaazlar, CHP'lilere saldırı halini aldı ve "bu şekilde," diye yazıyor Aydemir, "*günlük politikanın camiye girmesinin yolu açıldı.*"[9]

Rekabet eden partilere dayalı siyaset, dini siyasi bir faktör haline getirdi ve bütün partiler, kendi yararlarına kullanmaya çalıştı. Ne var ki bu, büyük partilerden birinin mevcut düzeni tehdit edecek ölçüde gerici düşünceleri memnun edeceği anlamına gelmiyordu. Batı medeni kanunu ve Latin alfabesi gibi önemli reformları ortadan kaldırarak devleti laik olmaktan çıkarmak söz konusu değildi. Hikmet Bayur gibi insanların yönetimde olduğu sıradaki Millet Partisi bile, böylesi değişiklikleri düşünmedi.

Ne var ki CHP'liler, Atatürk'ün kurduğu partinin üyesi olma iddiasındaydılar ve bu nedenle kendilerini "Atatürk reformların muhafızları" sayıyordular. Bunun anlamı şuydu: diğer partiler, özelikle DP, bu reformları koruma yükümlülüğünü ihmal ediyor ve hatta bunlara karşı tepkiyi teşvik ediyordu. Seçkinci niteliği ve halktan kopukluğu nedeniyle CHP, aşağıdan gelen her popüler tezahürü kuşkuyla karşılıyordu. Fes ya da Arap harflerini geri getirme gerici talepleri kadar Atatürk'e saldırılar şeklinde de ifadesini bulan laikliğe karşı popüler, fakat sınırlı tepkiyi anlayamadılar. Bu patlamaları, cumhuriyetin, laik devletin varlığını tehdit eden ve sert karşı önlemleri gerektiren bütünüyle palazlanmış gerici bir hareket olarak yorumladılar. Sorumlu bir parti üyesinin Kemalist reformların niteliğini sorgulayacak ve neden Türk halkının büyük çoğunluğu tarafından sevilmediğini açıklayacak kadar cesaretli olması için 60 yıl geçecekti.[10]

8 *Cumhuriyet*, 28 Şubat ve 3 Mart ve *Vatan*, 12 Mart 1951.

9 Aydemir, *İkinci Adam III*, 109.

10 Bkz. Bölüm XI.

CHP'lilerin eleştirileri Menderes'in vicdanını sızlatıyordu. CHP'liler kadar gerici patlamalara üzülüyordu. Fakat aynı zamanda, gerçek bir vicdan özgürlüğünün sağlanmasının çok geciktiğini ve sadece CHP'nin başlattığı bir süreci sürdürdüğünü de kabul ediyordu. Küçük bir azınlığın faaliyetlerinin sonucunda bir karşı-devrim olasılığı görmüyordu. CHP'lilerin, "Kemalist reformların muhafızları" olma iddiasına aldırmıyor ve kendisiyle görüşen gazeteciye, "reformların gerçek muhafızı Türk milletidir" diyordu.

Yönetiminin ilk yıllarında Menderes'in "dini politikası", İslâmcı sağa aşırı ödün vermekle ayırt edici değildi. Örneğin, İslâmcılar mason derneklerinin kapatılmasını istiyordu; fakat DP'lilerin yönetiminde masonluk gelişti ve daha popüler ve açık hale geldi.[12] Menderes de dahil, birçok önde gelen DP'li mason olarak niteleniyordu ve bazıları, masonların DP yönetiminde kendine geldiğini söyleyecek kadar ileri gitti. Menderes hükümeti, özellikle gerici faaliyetlerin kışkırtıcısı olmakla suçlandıktan sonra, karşı önlemler almaktan da geri durmadı. Mart 1951'de İçişleri bakanlığı, valilere, Atatürk'ün büst, heykel ve resimlerini korumaları için gerekli önlemleri almalarını emreden bir genelge gönderdi. Aynı sırada, *Büyük Doğu*, *Sebilürreşat* ve *İslamiyet* gibi İslâmcı yayınlara karşı olduğu gibi, Necip Fazıl Kısakürek gibi gericilere karşı da davalar açıldı.[13] Gerici tehlikeye karşı gösteri yapan öğrencilere seslenen Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, "irtica, başını kaldırdığı her yerde ezilecektir" sözünü verdi.[14]

Hükümet, gerici eğilimleri kontrol altına almak konusunda ciddiydi ve Haziran 1951'de, Atatürk'ün heykellerini tahrip eden ve teokratik bir monarşi için kampanya yürüten dini bir cemaatin üyeleri olan Ticanileri toplamaya başladı. Ticanilerin tutuklanması ile ilgili haberler basının sü-

11 Ali Naci Karacan'la röportaj, *Milliyet*, 17 Mart 1951.

12 *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1951. Türkiye'de masonlar İslamcıların nefretini çeken kişilerdir ve her zaman gazetelerinde saldırıya uğrarlar.

13 *Cumhuriyet*, 29-30 Mart 1951; A. Yücekök, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (1971), 90. 14

14 *Milliyet*, 24 Mart 1951.

rekli konusu olmaya başladı ve 27 Haziran'da, cemaatin Şeyhi Kemal Pilavoğlu tutuklandı. On yıl ağır hapse mahkum edildi ve cemaati yavaş yavaş unutulup gitti.[16]

Hükümete, reformlara meydan okuyanlarla uğraşması için daha büyük yetkiler veren "Atatürk Kanunu"nun 25 Temmuz 1951'de Meclis'ten geçmesi, hükümetin niyetleriyle ilgili bütün kuşkuları gidermesi gerekirdi. Şubat 1952'de basın, Kemalist geleneği ve reformları korumak için Türk Devrim Ocakları denilen ve bütün partilerden oluşan bir örgütün kurulacağını duyurdu. Bu örgütte, Millet Partisi'nden Hikmet Bayur, CHP'den Yavuz Abadan ve Behçet Kemal Çağlar ve DP'den Fethi Çelikbaş ile Avni Başman da vardı.[17] Birkaç gün sonra, *İslâm Demokrat Partisi* kapatıldı ve kurucusu ünlü sağcı Cevat Rıfat Atılhan'ın faaliyetleri ile ilgili soruşturma açıldı.[18] Bu faaliyetler ışığında, DP'lilerin dini gericiliği kışkırttığı suçlamasını doğrulamak güçtür. Fakat, hükümetin İslâm'a artık hiçbir kayıt getirmediği de doğrudur ve ellilerin başındaki tutumu, DP'nin yarı resmi organı *Zafer*'de ifade edildi. Menderes'e çok yakın olan Mümtaz Faik Fenik, Türkiye'nin İslami niteliğini kaybettiğine dair Karaçi'den *Dawn*'ın ileri sürdüğü bir iddiayı yanıtlarken şunları yazıyordu:

> Bu doğru değildir, çünkü, Türkiye'nin dini İslâm'dır ve burada demokratik hürriyetler yerleştiğinden beri, İslami karakter her zamankinden daha çok kendini göstermiştir. Belirtilmelidir ki, din siyaset işlerinden bütünüyle ayrı tutulmuştur. Dini siyasi bir araç gibi kullanmak hiçbirimizin aklına gelmez.[19]

15 *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1951; Lewis, *Emergence*, 420 ve Tunaya, *İslâmcılık*, 220

16 *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1951. Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, 177-8 ve Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* (1969), 224-5, Ticanilerin ve bu dönemin diğer dini gruplarının kısa bir özetini verir.

17 *Cumhuriyet*, 23 ve 28 Şubat 1952.

18 *Milliyet*, 4 Mart 1952 ve Nadir Nadi, "Bir Dertleşme," *Cumhuriyet*, 2 Mart 1952. Bu partinin arka planı için bkz. Tunaya, *Partiler*, 708-9 ve 741-4.

19 *Zafer*, 17 Temmuz 1952, Ankara Radyosu'nun (Arapça servisi) aktarması, 17 Temmuz, *SWB IV/279/22-3* içinde.

Türkiye'nin en saygı duyulan gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman'ı öldürme girişimi, Menderes'in sert tepkisine neden oldu. Hükümet, diye açıklıyordu, aydınları ve politikacıları korkutup sindirmeye çalışanları ezecektir. "Millet iradesinin egemen olduğu... demokratik rejimimizde, kişilerin iradesine ve onların teokratik mutlakıyetçiliğine asla izin verilmeyecektir."[20]

Bu olayın dolaysız sonucu, hükümetin aşırı, fanatik sağa karşı faaliyetlerinin artması oldu. DP'liler, laikliğe ve Kemalist devrime saldıran makaleler yazan Samsun milletvekili Hasan Fehmi Ustaoğlu'nu partiden attılar; Necip Fazıl Kısakürek, hapis cezasına çarptırıldı. *Nurcular* olarak bilinen başka bir dini grubun lideri olan Saidi Nursi, mahkemeye verildi ve Ocak 1953'te, Komünizmle Mücadele Derneğinin önceli sağcı ve anti-liberal Türkiye Milliyetçiler Derneği kapatıldı. Tevfik İleri'nin yönetimindeki Eğitim Bakanlığının bu örgütle ilişkili olduğu söylendi; ve bu durum, işin içinde devlet olmadan çok az kurumun işlev görebildiğini gösteriyordu. Nihayet, 23 Temmuz 1953'te, dinin siyasi amaçlarla istismar edilmesini önlemek için "Vicdan Özgürlüğünü Koruma Kanunu" çıkarıldı.[21]

Bu yıllarda DP, merkezci partiydi. DP'nin sağıda, açıkça muhafazakar görüşe yaranmaya çalışan Millet Partisi vardı. Solunda, militan laikliğine geri dönmüş olan CHP -diğerleri gibi dini istismar ettiği seçimlerden öncesi hariç. Fakat CHP'nin hükümete karşı ana propaganda temalarından biri, eli kulağında gerici tehlikeydi. Bu, Menderes'in ileri sürdüğü gibi, halkla hiçbir ilişkisi olmayan kibirli ve seçkinci bir zihniyetin tezahürüydü.

> Bu memlekette irtica vardır demek sizlerin kütle halinde geri fikirde mutaassıp ve kara cehaletin pençesi altında bulunduğunuzu; ileriye doğru değil, bilakis Ortaçağ karanlıklarına müteveccih olduğunuzu iddia etmektir. Mu-

20 Ankara Radyosu, 25 Kasım 1952, *SWB IV/316/5* içinde. Gericiler dönme ve mason olarak gördüğü için Ahmet Emin Yalman'a suikast düzenlediler. Bkz. Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, 179; Yalman'ın kendi anlatımı, *Gördüklerim IV*, 278.

21 Bkz. *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1952 (Ustaoğlu), 13 Aralık 1952 (Kısakürek), 24 Aralık (Nursi) ve Yalman, *Gördüklerim IV*, 302; Eroğul, *Demokrat Parti*, 90-1, yeni kanun konusunda. Ayrıca bkz. Tunaya, *İslamcılık*, 231.

halefet çevrelerinin zihinlere salmak istediği korkuya bakılacak olursa, Türk cemiyeti her an dini bir irtica hareketine derhal geçmeğe müheyya bulunan, fakat silah ve süngü tehdidi altında ancak zaptolunabilen geri bir cemiyettir. Bu, Türk cemiyetine hakaret etmektir... Muhalefete göre, bu memlekette bir avuç insan vardır. Bu münevverler ileri hamleler taraftan ve inkılapçı insanlardır. Buna mukabil bütün sizler mutaassıpsınız, ileri hareket ve hamlelerin düşmanısınız.

İki hafta sonra Adana'da bu konuda kendi görüşünü açıkladı:

Türk milleti Müslümandır ve Müslüman kalacaktır. Bu memlekette vicdan hürriyetine tecavüz etmek kimsenin haddi değildir. Hakiki mümin ve samimi Müslüman olanlar vicdan hürriyetinden tamamen emin olabilirler. Ancak hakiki mümin ve Müslümanlar kendi dini kanaat ve inançlarında tamamen hür oldukları kadar, başkalarının dini ve vicdani kanaat ve inanışlarına da hürmet etmeyi bilirler. Dini mukaddes ve muhterem bir mefhum olarak vicdan hürriyeti prensibi içinde her türlü taaddiden masum bulundurmak icabeder. Laikliği din aleyhtarlığı veyahut din düşmanlığı şeklinde anlamak, bizim iktidarımızın vicdan hürriyeti anlayışına asla tavafuk etmez. Dini her türlü taaddiden masum bulundurmak kararımızın yanında, dinin başka inanış ve vicdani kanaatleri sahip vatandaşlar üzerinde bir baskı vasıtası yapılmasını önlemek kararımız da katidir. Hele din gibi mukaddes bir mefhumun bir takım cemiyet döküntülerinin ve siyaset bezirganlarının her çeşit maksatlarının aleti haline getirilmesine bu memleketin asla tahammülü yoktur... Orduyu siyasete karıştırmak nasıl ağır bir suçsa, din gibi ulvi bir mefhumu istismara kalkışmak da... o derecede ağır bir suç sayılmak icabeder.[23]

Menderes, bir kulağı, Hikmet Bayur gibi partinin reformlara sadık kalması gerektiğine inananlar ile ortaya çıkıp açık gerici bir tutum benimsenmesini isteyenler olarak ikiye bölünen Millet Partisinde konuşuyordu.

22 Menderes'in Kayseri konuşması, Ankara Radyosu, 21 Kasım 1952, *SWB IV/315/16* içinde ve Zafer, 22 Kasım 1952'den uyarlandı. DP'nin laiklik konusundaki tutumunu Ali Fuad Başgil açıklıyor, *Din ve Laiklik* (1962, bu eser ilk kez 1954'te basıldı).

23 Zafer ve Ankara Radyosu, 1 Mart 1953, *SWB IV/319/25* içinde.

Millet Partisinde ikinci grup hakim olsa, DP'nin sağ kanadını kendi safına çekme tehlikesi vardı ve Menderes, MP'yi kapatmak anlamına gelse bile, bundan sakınmak istiyordu.

28 Şubat'ta Meclis'te uyarısını yaptı. "Dini inançlar," diyordu Menderes, "baskı altında değildir; o halde siyasi partilerin bu meseleyi programlarına almalarına gerek yoktur. Böyle yapan herhangi bir grup veya parti varsa, bunların amacı din aracılığıyla baskı kurmak ve kendilerine demagojik bir silah sağlamaktır. Partiler din ile siyaseti birbirine karıştırmayacaklarına açıkça söz vermedikleri sürece, bu silahın meşru olmayan kullanımı... bu ülkenin çıkarlarının gerektirdiği yoldan sapmak demektir. Bizi komünizmi bertaraf etmeye zorlayan aynı nedenlerle, bu tehlikeli yola girenlerin serbest dolaşmasına izin veremeyeceğimiz bir gün gelebilir... Ülkede gerici bir canlanma tehlikesinin olmadığını söylemek, gericiliği yaratma çabalarını başıboş bırakmanın nedeni değildir..."[24]

Millet Partisi Menderes'in uyarısına aldırmadı. 8 Temmuz'da, din örtüsü altında yıkıcı faaliyetlere karışmak gerekçesiyle geçici olarak kapatıldı ve 27 Ocak 1954'te mahkeme kararıyla kapatıldı.[25]

Konu Siyasileşiyor

İktidardaki ilk dört yılında yönetici parti, koltuk değneği olarak İslâm'ı kullanmaya ihtiyaç duymadı. Kemalist reformları feda etmeden dini özgür-

24 Ankara Radyosu, 1 Mart 1953, *SWB IV/342/21-2* içinde. Birkaç gün sonra Menderes, gerici faaliyetlerden "komünistler"i sorumlu tuttu. "Komünist faaliyet felç edilince... Sağcı unsurlar harekete geçti. Hem sağcıların hem solcuların aynı merkezden gelmesi tuhaftır... Gözlemlerimiz, sağcı kışkırtıcılığı solcu ajitatörlerin gerçekleştirdiğine bizi inandırdı." *Cumhuriyet*, 5 Mart 1953.

25 Bkz. Bölüm II.

leştiren olarak ün kazanmıştı. Seçim zamanında iki büyük parti de dini istismar etmeye çalıştı. CHP'liler şunu iddia ettiler: "Türbeleri biz yeniden açtık" ve buna DP'liler, Arapça ezan, din dersleri ve dini radyo yayınları DP'lilerin işiydi diye yanıt verdi. Kasım Gülek, partisinin her zaman İslâm'a sadık kalacağını vaat etti. DP'liler, Gülek'in akademik cüppesiyle bir fotoğrafını dağıtarak ve bunun Hıristiyan bir papazın giysisi olduğunu ileri sürerek buna karşılık verdi.[26]

1954 genel seçimlerinden önce, oylarını arttırmak için dini kullanmak zorunda kalanlar CHP'lilerdi. Tutumları çelişikti; çünkü reformların muhafızları olma iddiaları da vardı. Fakat, bu gerçeği kamuya sunmama konusunda çok dikkatlilerdi. Kendilerine karşı kullanılan taktiği kullandılar ve Cumhurbaşkanı Bayar'ın bir baloda çekilmiş fotoğraflarından binlercesini bütün ülkeye dağıttılar.[27] En şaşırtıcı olanı da, İnönü'nün, şimdi kendisine *Cumhuriyetçi Millet Partisi* diyen yeni MP ile işbirliği yapma kararıydı. Devrimci olma iddiasında olan bir parti için, felsefesine bütünüyle ters bir grupla ittifak kurması bağışlanamazdı.

Seçimler CHP için bir felaket, DP için 1950'dekinden daha büyük bir zafer oldu; fakat, CMP'nin beş milletvekilinin tamamını kazandığı - bölgedeki Bektaşi dervişlerin etkisi nedeniyle- Kırşehir bir tarafa bırakılırsa, dinin önemli bir rol oynayıp oynamadığı kuşkuludur.[28] DP'liler, ilk görev sürelerindeki sicillerine dayanarak seçimi kazandılar. Kendi yönetimlerinde gelişen pazar ekonomisinden en çok yararlanan Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi gibi alanlarda en iyi sonucu aldıkları görülüyordu. Hâlâ açılmayı bekleyen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki en muhafazakar ve gelenekle-

26 2 Kasım günkü *Cumhuriyet*'te ara seçim kampanyası konusunda haber yazan Necdet Evliyagil. Kasım Gülek, namaz kılmaya başlamış, fakat abdest almadan namaz kıldığı için siyasi rakiplerinin saldırısına uğramıştı.

27 Nadir Nadi, "İnsaf Üstad" [Hüseyin Cahit Yalçın], *Cumhuriyet*, 6 Mart 1954.

28 Reed, "Revival Islam in Secular Turkey," *MEJ VIII/3* (1954), 281. CMP'nin başarısında O. Bölükbaşı'nın Kırşehir'deki popülaritesi de hesaba katılmalıdır.

re bağlı alanlar, CHP'ye oy vermeyi sürdürdü.[29]

Ancak, parti içindeki muhalefet ve kötüleşen ekonomik durum nedeniyle taban kaybetmeye başladığı zaman, DP liderliği İslâm'ı daha açıkça kullanmaya başladı. Hürriyet Partisinin kurulmasına yol açan bölünme, DP'lileri liberal ve en laik kanatlarından yoksun bıraktı ve sağı güçlendirdi. Ne CHP'nin ne de CMP'nin katıldığı, Kasım 1955 yerel seçim sonuçları, dalganın DP'lilere karşı dönmeye başladığını gösterdi.[30] Eğer 1957 genel seçimlerinden önce hükümetin İslâmcılara verdiği "ödünler" iyi bir oy hasadı elde etmek için tasarlandıysa, çok kötü bir başarısızlığa uğradılar. DP'liler seçimi kazanmıştı; fakat oy oranları yüzde 56.6'dan yüzde 47.3'e düşmüştü.[31]

Ödünler, seçimlerde Demokrat Parti'ye yaramadıysa da, DP içindekiler de dahil, bütün ülkedeki İslâmcı-gelenekçi güçleri daha aktif olmaya teşvik etti. Türkiye'de İslami tezahürün doruk yılı, herhalde, 1958 yılıydı ve hükümetin lirayı yüzde 400 devalüe etmek zorunda kaldığı Türkiye'nin

29 Ahmet Yücekök, Ergun Özbudun ve Michael Hyland gibi bilim adamları da bunu bolca göstermiş ve CHP'nin Ecevit kanadı da kabul etmiştir. Bkz. Yücekök, *Din ve Siyaset*, 91-4; Michael Hyland, "The Party of Atatürk: Tradition and Change," yayımlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi 1969. Ergun Özbudun, Türkiye'de sosyo-ekonomik değişim ve siyasi katılım üzerine bir inceleme yazmıştı ve daha el yazmaları şeklindeyken okumama izin verme kibarlığını gösterdi. Araştırmasını bu şekilde benimle paylaştığı için kendisine minnettarım.

30 Bkz. Türk basını, 14, 15 ve 19. 11. 1955 ve Eroğul, *Demokrat Parti*, 129.

31 Bkz. Bölüm IL "Ödünler" şunları kapsıyordu: Orta dereceli okullarda din derslerinin yasallaştırılması (Resmi Gazete, 13 Eylül 1956); Menderes'in bir camiye 100.000 TL özel bağışı (*Cumhuriyet*, 15 Şubat 1957); 6 Mart 1957'de İmam Hatip Okullarına resmi statü verilmesi. Bu okullar din adamı yetiştirmek için kuruldu (Robinson, *Republic*, 318); Doğu Anadolu'daki dini bir tarikat Şeyhinin oğlu Kasım Küfrevi DP'ye katıldı (*Cumhuriyet*, 21 Eylül 1957); Kayseri'de Menderes, DP'nin iktidarda bulunduğu 7 yıl içinde 1. 500 caminin inşa edildiğini ve İstanbul'daki Süleymaniye Camii de dahil 86'sının da onarıldığını ileri sürdü (*Zafer*, 20 Ekim 1957). Yazarla bir görüşmesinde Profesör Tunaya'nın belirttiği gibi, "İrtica DP'den yararlandı, DP'liler irticadan yararlanmadı."

ekonomik olarak en kötü yılıyla da çakıştı. "1958 niçin diğer yıllardan farklı oldu," diye soruyor Metin Toker ve yanıtlıyor: "Ülkedeki mevcut şartlarla ilgiliydi. Yokluk, sıkıntı, mal kıtlığı her şey kötüleşiyordu. Halk hayatından memnun değildi ve zamanla solculuk baş göstermeye başladı. Her yerde ve her çağda halkını sıkıntıya sokan hükümetlerin, dini istismar ederek bunu hafifletmeye çalıştıkları tarihi bir gerçektir. 1958'de DP denize düşmüş ve yılana sarılıyordu."[32]

Toker, herhalde tanısında haklıdır ve hem resmi hem gayri resmi artan dini faaliyet halkın sıkıntılı zamanlardan uzaklaşmasına etki etmiş olabilir. Nurcular anti laik propaganda yaparken, radyo da Kur'an, ezan ve dini programlar yayınlıyordu. 1958 Mayıs'ına gelindiğinde ortam öyleydi ki, Fuad Köprülü, vatandaşlar arasında kin ve husumete neden olacak ve ülkeyi karanlıklara sürükleyecek gerici hareketler karşısında hükümet ile muhalefetin birlikte mücadele etmelerini istedi.

Soruşturmalar açıldı; fakat bir sonuç çıkmadı. Hükümet artık, ellilerin başında yaptığı gibi gericilerle uğraşmak niyetinde değildi. "Atatürk Kanunu" hâlâ kanun kitaplarındaydı; fakat bütünüyle etkisizdi. Hükümet, diyordu CHP'li Meclis üyesi Ferda Güley, dine karşı bir parti olarak CHP aleyhine aktif bir kampanya yürüten gerici basına gözlerini kapatıyordu.

Demokrat Parti, ister istemez İslâm dirilişiyle özdeşleşmişti. Fakat Menderes'in, Şubat 1959'da partisinin 15 üyesinin yaşamını yitirdiği Gatwick uçak kazasından sağ kurtulmasından sonra, özdeşleşme daha açık ve tuhaf bir hal aldı. Mucize diye nitelenen kurtuluşta, ilahi takdirin eli görülüyordu ve Menderes'in bile buna inanır duruma geldiği söylenir. Türkiye'nin her tarafında çoğunu DP'nin ve hükümetin finanse ettiği söylenen yüzlerce koç kurban edildi ve Başbakan'a yeni bir dinsel imaj atfedildi.

32 Toker, *İsmet Paşa II*, 56.

33 *Vatan*, 9 Mayıs 1958.

34 *Cumhuriyet*, 13 Mart 1958; Toker, *İsmet Paşa II*, 158-61.

İslâmcılar bu durumdan yararlandı ve reformlara karşı propagandalarının temposunu yükselttiler. Hükümet, Vatan Cephesi kampanyasında, cepheye katılmayı dini ve milli bir görev gibi göstererek bu eğilimden büyük ölçüde yararlandı. İnönü, bu tehlikeli uygulamaların milleti böldüğünü, fakat reform düşmanlığının asla başarılı olamayacağını belirtti.[35] Birkaç gün sonra, partinin Meclis Grubu, CHP'nin dine karşı olduğunu yalanlayan, fakat din istismarının ülke için felaket olacağı uyarısında bulunan bir bildiri yayınladı.[36] Suçlamaların, inkarların ve karşı-suçlamaların biçimi, iki partinin de bir erken genel seçim beklediğini gösteriyordu. Fakat, erken seçim olmadı; zira 27 Mayıs 1960'ta DP hükümeti devrildi.

DP'nin iktidara gelmesinin hemen ardından gözlemciler, Türkiye'de İslâm'ın canlanışını ya da dirilişini belirtmede gecikmediler. Bu, DP'nin oy kazanmak için tasarlanmış daha yumuşak politikalarının bir sonucu olarak yorumlandı; yerli ve yabancı birçok gözlemci, bizzat batılı Kemalist yapının İslâmcılara verilen ödünlerle tehlikeye girip girmediğini soruyordu. Elli ve altmışların tartışması bu oldu.

Aydınlar İslami dirilişe isterik bir tepki gösterdi: İslâmcıların 1908 sonrası anti-millici politikalarına tanık olmuş yaşlılar ve 1945'e kadar süren militan Kemalist rejim altında eğitim gören genç aydınlar. Genç aydınlar, İslami geçmişlerine karşı dikkatle süzgeçten geçirilmiş ve herhangi bir toplu İslami tezahürden kaygılanmaları öğretilmişti. Türk toplumunda ayrıcalıklı bir tabaka olan aydınlar, ayrıcalıklarını kıskançlıkla korumuş ve Kemalist reformlar statükonun ve ayrıcalıkların en iyi garantisi olmuştu. Aşağıdan gelen bir hareketin bütün sistemi zayıflatacağına inanarak, bu türden her harekete kuşkuyla bakıyorlardı. Bir ölçüde bu doğruydu; fakat bu durum, İslâm'ın etkisinden çok doğrudan seçimlere dayalı çok partili sistemin aslında var olan bir şeydi. Gerçekte, reformları tehdit eden bir İslami

35 İnönü'nün basın toplantısı *Ulus*, 21 Mart 1959 ve İnönü, *Mütalefet II*, 369-71.
36 *Ulus*, 29 Mart 1959.

diriliş söz konusu değildi; çünkü, reformlar salt yasalara değil bir kuşaklık sosyo-ekonomik değişimlere de dayanıyordu. Fese eski itibarının verilmesi düşünülebilirdi; fakat Osmanlı harflerine geri dönüş fiilen düşünülemezdi.

27 Mayıs Rejimi ve Din

DP'lilerin yerine geçen 1960 askeri rejiminin islami liberalizasyona karşı bir saldırı başlatacağına ve daha önceki dönemin militan laikliğine geri döneceğine dair geniş bir kanı vardı. Türkçe ezana geri dönüleceğine ve camilerin kışlalara dönüştürüleceğine dair söylentiler vardı. Fakat Milli Birlik Komitesi'nin böyle bir niyeti yoktu ve İslâm'a yönelik lehte bir tutum, yanşan partilerin bulunduğu siyasi yaşam bağlamında herhangi bir muhalefetin siyasi amaçlarla dinin istismarı olarak yereceği bir tutum benimseyerek, bu propagandaya karşılık vermeye başladı. Daha 2 Haziran 1960'ta kim olduğu saptanamayan bir MBK sözcüsü, Türk ulusunun kurtuluşunda imamların oynadığı rolü vurguluyordu. Konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu: "Ya-rabbim, yurdunu, milletini ve insanlığı seven ululardan bizi asla mahrum etme. Bize bu mutlu günleri sağlayan şanlı Türk milletini daim kıl."[37]

MBK, din politikası konusunda bütünüyle hemfikir değildi. İslâm'ın yerine, yasa kuvvetiyle değil eğitim ve propagandayla milli bir ideolojinin geçirilmesini isteyen ve Türkeş'in öncülük ettiği küçük bir azınlık vardı. Bu amaçla Haziran'da Türkeş'in yönetiminde Ülkü ve Kültür Birliği olarak bilinen bir örgüt kuruldu. "Amacı, özgür düşünce ve müspet ilim ışığında Türk halkının ve gençliğinin kültürel gelişmesini teşvik etmek olacak" ulus çapında, "siyasi olmayan" kültürel bir örgüt olacaktı. Fakat, özellikle Türkeş'in Başbakanlıktaki görevinden Eylül'de uzaklaştırılmasından sonra, hiçbir varlık gösteremedi.[38]

37 Ankara Radyosu, 2 Haziran 1960, *SWB IV/351/c/4* içinde.

38 Ankara Radyosu, 28 Haziran 1960, *SWB IV/372/c/1* içinde.

MBK'deki çoğunluk, muhafazakar çıkar gruplarının ve siyasi partilerin elinden İslâm'ı alarak devletin milli bir aracına dönüştürmek istiyordu: "MBK'nin en büyük hedefi, hürriyet ve vicdan hazinesi olan kutsal dinimizi saf ve lekesiz tutmak ve onu gericilerin ve siyasi hareketlerin bir aleti olmaktan kurtarmaktır." Yine MBK, dine karışma niyetleriyle ilgili söylentileri yalanlıyordu: "Vatandaşlarımızın dini inanç ve ibadetlerine, ne kanunla ne de güçle karışılamaz. Bu amaçla belirtmek istiyoruz ki, ...Kur'an ve ezanın Türkçeleştirilmesi ile ilgili belli örgüt ve kişilerden kaynaklanan açıklama, yorum ve propagandalar MBK'nin görüşlerini ifade edemez."[39]

Anti-reformist bir araç olarak kullanılmasını önlemek için İslâm'a milli ve ilerici bir imaj verilecekti. Bu masajı halka iletmek için Cemal Gürsel vilayetleri gezmeye başladı. Malatya'da, dinleyicilerinden ekonomik durumu düzeltmek için çaba sarf etmelerini istedi ve "İslâm, çalışmamızı ve mükemmele ulaşmamızı emreder" dedi. Erzurum'da şunları söyledi: "Geriliğimizden dini sorumlu tutanlar yanılıyorlar. Hayır, geriliğimizin nedeni dinimiz değil, dinimizi bize yanlış tanıtanlardır. İslâm, dünyadaki en kutsal, en yapıcı, en dinamik ve en güçlü dindir... Fakat yüzyıllarca İslâm bize kötü ve yanlış açıklanmıştır. Dünya milletlerinin gerisinde olmamızın nedeni budur."[40]

"Türk İslamı"ndaki gerici unsurlar, yabancılardan alınmıştı. Gürsel, İranlı ve Pakistanlı gazetecilere, İslâm'ın Arap diline kölelikten kurtarılması gerektiğini söyledi.[41] Çarşaf, kesinlikle Türk değildi. General Refik Tulga'ya göre, "Çarşaf kiliseden kalma bir itiyattır ve Müslümanlıkla bir ilgisi yoktur. Zira ben İtalya'daki papaz kadınlarda da aynı tip çarşaflar gördüm.

39 *Milliyet*, 26 Temmuz 1960. Türk Dil Kurumu Kongresinde, Arapça ezanın yasaklanması ve Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi istendi. (*Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1960). Bu durum İslamcıları telaşa düşürmüş olmalı; çünkü Dil Kurumu etkili bir kurumdu.

40 *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1960 (Malatya); Ankara Radyosu, 25 Ekim 1960, *SWB IV/* 473/c/2 içinde. Ayrıca bkz. *MER 1960*, 447-8.

41 *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1960.

Bunun ancak gericilikle ilgisi olabilir." İslami gelenekleri generalden daha iyi bilen İstanbul Müftüsü, "Çarşaf kelimesi bile Türkçe değildir, kelimenin esası Acemceden gelmiştir" diyerek generali tamamlıyordu.[42]

Bir bütün olarak MBK'nin yaklaşımı, çarşaf örneğinin gösterdiğinden çok daha sofistikeydi. Kemalizme derin bağlılığına karşın MBK, İslâm'ın Türk karakterinde yaşamsal bir bileşim olduğunu kavrıyordu. Dine yönelik düşmanca bir tutum benimsemek karşı-üretken ve zararlı oluğuna göre, dar kafalılar ve gericiler tarafından istismar edilmemesi için devletin kontrolü elinde tutması daha akıllıca olurdu. Aynı zamanda devlet, Türkiye'deki toplumsal değişime hizmet edecek şekilde İslâm'ı reforma da tabi tutabilirdi.

MBK, ellilerin kurumsal değişikliklerini, örneğin, 19 Kasım 1959'da açılan Yüksek İslâm Enstitüsü ve İmam Hatip Liselerini benimsiyordu. Bu kurumlar öğretmen yetiştirdiği için, iktisat, astronomi, medeni hukuk ve sosyoloji gibi dersler de müfredata dahil edilerek öğretim programlarını daha ilerici ve laik yapmaya karar verildi. Devlet Bakanı Hayri Mumcuoğlu, hurafelerle savaşmak için hükümetin din adamlarını daha iyi eğitmeye karar verdiğini açıkladı. Diyanet İşleri Başkanlığı, daha aydın Cuma hutbelerini yaygınlaştırmak için tasarlanan *Hutbeler* dergisini çıkardı. Türk mimarisinin örnekleri oldukları için, Güzel Sanatlar Akademisinden uzmanlar camileri onarıp restore edecekti. Nihayet, hükümet din derslerinin öğretilmesini din adamlarına bırakacak, fakat siyasi amaçlarla dini istismar etmelerine izin vermeyecekti.[43] "İzlediğimiz yol," diyordu Gürsel, "öyle bir yoldur ki, bir gün, halkımızın bilgilenmesi sayesinde, duaların ve Kur'-a-n'ın Türkçe okunması talebi aşağıdan, bizzat halkımızdan gelecektir. Böy-

42 *Cumhuriyet*, 27 ve 28 Ağustos 1960 ve *MER 1960*, 448. Refik Tulga İstanbul Valisiydi. Bu propaganda çizgisi işe yaramayınca, Tulga, İstanbul'un "turistik" kesimlerinde çarşaf giymeyi yasaklayan bir talimat yayımladı (*Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1961).

43 Ankara Radyosu, 17 Aralık 1960, *SWB IV/519/c/1-2* içinde ve basın, 13 Aralık 1960; *MER 1960*, 447. Kur'an'ın Türkçe çevirisi Kasım 1961'de yayımlandı.

le bir yol takip ediyoruz. Halkımızı bu yola hazırlayacak ve eğitecek şekilde gerekli unsurları eğitiyor ve gerekli kurumları hazırlıyoruz."[44]

MBK, daha uzun süre iktidarda kalsaydı, din politikası ürün verebilirdi. Fakat, özellikle bu kısa aranın sonunda yarışan partilere dayalı siyasete dönüşle birlikte kalıcı bir etki yaratmak için 18 ay yetersizdi. Çalışmalarının boşa gitmemesi için zayıf bir önlem olarak komutanlar, partilerden 1961 seçimleri öncesinde ve sonrasında dini siyasi amaçlarla istismar etmeyeceklerini açıkça ilân etmelerini istedi.[45]

İdeolojik Boyut

1960'larda Türkiye'deki İslâm yeni bir ideolojik boyut kazandı: Amacı, 27 Mayıs devriminin ve 1961 Anayasasının serbest bıraktığı güçlerle savaşmak olan anti-liberal, anti-radikal, anti-sosyalist boyut. Menderes yönetiminde hiçbir radikal ya da sosyalist faaliyete izin verilmediği için bu boyut yeniydi. Yine de İslâm, "komünizmin panzehiri" olarak kabul ediliyordu ve soldan tehdit edildiğini hisseder etmez sağın bu silaha sarılması doğaldı. Altmışlar Türkiye'si bağlamında "Sol", 1961 Anayasasının öngördüğü reformların uygulanmasını isteyen herkesi kucaklıyordu ve bu kategori, silahlı kuvvetleri, aydınların büyük çoğunluğunu, CHP'yi ve hatta Vehbi Koç ile Nejat Eczacıbaşı gibi büyük Türk girişimcilerini de kapsıyordu.

Altmışlar, ticari kapitalizmden sına i kapitalizmine dönüşüm sürecinin başlangıcına işaret etti. Bu süreç, toprak ağalarının ve ayrıcalıklı sınıfların doğal olarak karşı çıktığı tarım reformu ve vergi reformu gibi önemli reformları gerektiriyordu. Ayrıca, büyük ölçekli sanayi ve girişimlerle rekabet edemeyen Anadolu'nun zanaatçı ve tüccarlarının hayatını da tehlikeye

44 Ankara Radyosu, 2 Mart 1961, *SWB IV/581/c/1* içinde.

45 Bkz. 5 Eylül ortak deklarasyonu, *Milliyet*, 6 Eylül 1961.

düşürüyordu. Daha da kötüsü, özellikle İşçi sınıfı davasını Anadolu'ya taşıyan TİP'in kurulmasından sonra, bu küçük burjuvazi, sendikaların militanlığı ve örgütlenmesiyle aşağıdan da tehdit edildiğini hissetti. Kapitalizmin acımasız ilerleyişi, onları, sosyo-ekonomik merdivende nefret ettikleri işçi sınıfı saflarına inmeye zorlayacak bir olasılıkla yüz yüze getirdi. Tepkisi, bu ilerlemeyi iki cepheden engellemeye çalışmak oldu; geleneksel simgeleri kullanmak, bu saldırıya karşı takviyeyi harekete geçirmenin bir yoluydu.

Toplumsal gerilimlerin bu kadar karmaşık olmadığı ellilerde, *dinsiz*, ya da *gavur* diye reformist muhalefete saldırılmıştı. Fakat altmışlarda, radikaller, liberaller ya da sosyalistler için *Komünist* ya da *Moskof*, modern tekelci kapitalizmden yana olanlar için *mason* ya da *Siyonist* terimleri kullanılmaya başlandı. Her durumda çağrışım esas olarak dinseldi -"komünistler", "masonlar" ve "Siyonistler", bunların hepsi anti-İslâm olarak görülüyordu. Aynı zamanda, bu terimlerde "dinsiz" ve "gavur" terimlerinde bulunmayan siyasi bir boyut da vardı. Bu hareketle savaşmayı daha da güçleştiren şey budur; çünkü bu saldırı hattı, hükümetin anti-komünist ideolojik hattıyla çakışıyordu. Liberaller, tuzağa düşürüldüklerini biliyorlardı ve Türkiye'de komünist tehlikenin varlığını yadsıyan sayısız makale yazdılar. [46]

Sağın büyük partisi AP bile, artık birlik değildi ve İslâmcıların saldırısına maruz hale geldi. Teknokrat Süleyman Demirel'in "ilerici, mason eğilimleri"nden kuşku duyuldu ve parti başkanlığına aday olduğunda, ona karşı propaganda bu temelde yürütüldü. İslâmcıları yatıştırmak için, mason olduğunu inkar etmek ve dindar bir aileden geldiğini itiraf etmek zorunda kaldı. Bu, o an için mukaddesatçı grup için yeterli oldu ve Demirel seçildi. Fakat onu yakından izlediler ve bazı politikalarını fazla "liberal" bularak, onu "sola kaymak"la suçladılar.

46 Örneğin bkz. Turan Güneş, "Komünizm Tehlikesi," *Milliyet*, 18 Şubat 1967. Güneş, 1974'te CHP-MSP koalisyonunda Dışişleri Bakanıydı. Ayrıca bkz. Cumhurbaşkanı Gürsel'in Ecvet Güresin'e demeci: "Aşırı sol tehlikesi sunidir" *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1965.

47 *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1968.

Ellilerin deneyimine karşın, büyük kentlerin dışındaki seçim politikalarına dini faktörün egemen olması sürdü. Doğu'da, "seçim mücadelesi ağalar, şeyhler ve hacılar arasındadır" diye belirtiyordu bir muhabir. Dinsizlik suçlamasına karşı koymaya çalışan CHP'liler, kendilerinin hacıları Mekke'ye gönderdiğini ileri sürdüler. Adalet Partisi'nin propagandacıları, halka sadece, CHP'ye oy verenlerin komünist olduklarını söylüyorlardı.[48] Partiler, Ekim 1965 genel seçimlerine hazırlanırken, sloganlar değişmeden kaldı. Artık muhalefette olan CHP, hâlâ komünist olmakla suçlanırken, CHP'liler de AP'yi masonların partisi olmakla suçluyordu.[49]

Fakat Temmuz 1965'te Adalet Partisi amblemini değiştirmeye karar verdi. Bu anlamlıydı; çünkü parti, halkın zihninde dini bir anlam taşıdığı söylenen bir amblemden -iki tarafında "A.P" harfleri yazılı açık bir kanun kitabı- vazgeçiyordu. Açık kitap Kur'an'ı simgeliyordu ve gerçekte Adalet Partisi'ni ifade eden "A. P" harfleri de *Allah ve Peygamber'i* gösterir hale gelmişti. Bunun yerine AP, Kır At'ı benimsedi -eski DP simgesinin açık bir istismarı. Parti liderleri, eski DP'lileri çağrıştırmanın dini simgeden daha iyi ürün vereceğini hesapladılar ve seçim sonuçlan hesaplarını doğrular gibiydi.[50]

Herhalde TİP dışındaki bütün partiler, 1965 seçimlerinde dini istismar etti. CHP'nin ortanın solu sloganını benimsemesi, onu komünizm ve *"Ortanın Solu Moskova Yolu"* suçlamasına açık hale getirdi. Aynı sırada AP de, *"Ortanın Sağındayız, Allahın Yolundayız"* sloganını benimsedi. İslâm'ı kullanma konusunda her zamanki çelişkili durumlarıyla CHP'liler, AP'yi masonların partisi olarak yerme eski taktiğini kullandılar ve Demirel'in mason olduğunun kanıtlandığını ileri sürdüler. Fakat bu suçlama sadece laik bir yanıta neden oldu: "Onu siyasi lider olarak seçtik, cami imamı olarak değil."[51]

48 *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1964 (kısmi senato seçimleri).

49 *Cumhuriyet*, 29 Haziran 1965.

50 Bkz. Bölüm IX.

51 Cumhuriyet, 29 Haziran 1965 ve 2 Ekim 1965.

Seçim sonuçlarında dini faktörün etkisini değerlendirmek olanaksızdır. Ellilerdeki seçimlerin, özellikle 1957 seçimlerinin çözümlemeleri, bu etkinin marjinal olabileceğini gösteriyor. "Kitleler ne kadar cahil olursa olsun," diye yazıyordu Ecvet Güresin, "din faktörü ancak muayyen bir zaman için etkili olabilmekte, ve ekonomik problemler bütün çabalara rağmen önceliğini muhafaza etmektedir."[52] CHP'de Ecevit hizbinin duygularını dile getiren İsmail Cem, halkın görünüşte dini konulara dayanarak sağ partilere oy verdiğinde neyin kendi çıkarına olduğunu bilmediğine ilişkin seçkinci fikre gülüyordu.[53] Bunu fark etmekle CHP, politikada bir faktör olarak dini nötrleştirmek için militan laiklik konumundan sıyrılmaya başladı.

İslâm ve Küçük Burjuvazi

Altmışlarda İslâm, Türkiye toplumunda yine açık bir rol oynamaya başladı. 1960'ta iktidarı ele geçiren Kemalist ordu bile, İslâm'ın yararını kabul etti ve ellilerdeki liberalleşmeyi çözmek için hiçbir çaba göstermedi. Ordunun politikası, kamunun İslâm'a yaklaşımının normalleşmesine yaradı ve kent sakinleri bile, dinlerinden memnun olmaya başladılar. İslâm'a yönelik bu açıklık, Türkiye'de son yıllardaki en sağlıklı toplumsal gelişmelerden biri olmuştur. Yeni ortamda, Diyanet İşleri Başkanı, muhalefetten hiçbir çığlık gelmeden doğum kontrolüne icazet veren bir fetva yayınlayabildi.[54] Daha sonra, "Bu davaya her katkı ve hizmetin dini ve milli bir vazife olduğunu açıklamaya gerek yoktur"[55] diyerek, halkın Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Kampanyasına destek vermesini bile istedi.

52 "Dinsizlik Kompleksi," *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1963.
53 "AP, DP ve Geçici Refah," *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1965.
54 *Milliyet*, 1 Mayıs 1964. O sırada İnönü Başbakandı.
55 *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1970, 5.

Bu gelişmeye paralel olarak, dini eğilimli ticaret ve zanaat derneklerinde ve Kur'an kurslarında da artış oldu. Doğu'nun geri bölgelerinde dini cemaatler daha büyük nüfuz kazanırken, gelişmiş bölgelerde bunlar kuruldu. Daha önce belirtildiği gibi, genişleyen modern bir kapitalist ekonominin gelişmesiyle en çok tehdit edilen Doğu'daki halktı; fakat korkuları, modern kesimi temsil eden bütün kurumlara kadar uzandı. Bu nedenle modernist kasaba ve köy öğretmenleri, bunların en ağır saldırılarına maruz kaldılar ve altmışların ortalarından itibaren basın, sürekli öğretmenlere karşı şiddet haberleri verdi. Ünlü yazar ve Türkiye Öğretmenler Sendikası Başkanı Fakir Baykurt, kızgınlıkla şu yakınmada bulunuyordu: "Her gün Türkiye'nin bir yerinde bir öğretmen dövülüyor. Cumhuriyetçi eğitim düşmanları çılgına dönmüştür. Sorumlu yetkililer bu olaylarla ilgili bir tek laf bile etmiyorlar. Hükümet sessiz kalıyor ve bu durum cehaleti teşvik ediyor."[56]

Aktif göz yumma olmasa da, hükümetin edilgenliği ve onayı olmadan böylesi gerici bir fanatizmin nasıl gelişebildiği sorulabilir. Hükümetin, bu fanatizmi sola karşı bir bariyer ve 27 Mayıs hareketinin radikalizmini ezmenin bir yolu olarak gördüğü açık görünüyor. Gelecek bölümde tartışılacak AP yönetimindeki Türkiye'nin dış politikası da, Ortadoğu'nun muhafazakar rejimleriyle ilişkilerde bir iyileşmeyle belirginleşti ve bu da İslâm'ın rolünü güçlendirdi. Devlet Bakanı Sezgin, "İslâm aleminin zararlı ideolojilerle, özellikle komünizm karşısında yapacağı müşterek mücadelenin esaslarını tespit etmek amacıyla" din adamlarını bir şuraya davet etmekten söz ediyordu. Kapitalizm düşmanlarına karşı sürekli mücadele çağrılarıy-

56 *Vatan*, 1 Haziran 1966. Baykurt'un kendisi, "Eğitim ve Öğretim" üzerine bir konuşma yaparken saldırıya uğradı. Kalabalık şöyle bağırıyordu: "Kahrolsun Komünizm", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1968. En kaba olay, gerici bir öğrencinin edebiyat öğretmeni Kemal Abbas Altınbaş'ın penisini kesmesiydi. Bkz. Türk basını, 20 Haziran 1969 ve Sadun Tanju'nun makalesi, *Cumhuriyet*, 12-15 Haziran 1970. Dini örgütlerin en kapsamlı incelemesi: Ahmet Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-ekonomik Tabanı*, 1946-1968 (1971).

57 *Tercüman*, 12 Nisan 1966.

la hükümetin sola yönelik tutumu, fanatik güçleri daha saldırgan ve arsız olmaya teşvik etti.

Bu güçler, *Nurculuk* olarak bilinen bir harekette ifadesini buldu. Nurculuk, bazen sanıldığı gibi dini bir tarikat değil, amacı, İslami devlete geri dönmek için, laiklik doktrinine karşı bütün Müslüman Türkleri birleştirmek olan bir harekettir. Bu nedenle, Ticaniler gibi dini tarikatları dışlayıcı ve topluluğu bölücü olmakla suçlayarak, bunlara karşı çıktı.

Nurcuları, daha 1908 ve 1909'da gerici faaliyetlere karışan Saidi Nursi (1873-1960) yönetiyordu. DP'liler iktidarı aldıktan sonra, yeniden ortaya çıktı ve Kur'an'ın yirminci yüzyıl ışığında yorumlarını içeren *Risale-i Nur'u* yayımlamaya başladı. Menderes hükümeti, nurcuları bastırmayı düşündü; fakat gerçekte DP, bunlarla flört etmeyi seçim kaygılarıyla daha uygun buldu. Hareket ellilerde büyümesini sürdürdü ve altmışların başına gelindiğinde, bütün Türkiye'de örgütlüydü. Pakistan ve Suudi Arabistan'a bile yayıldı ve Avrupa'da, Berlin'deki merkezinden İslâm dünyasından gelen işçiler arasında propagandasını sürdürüyor, Etkisi, cahil ya da yarı-cahil yığınlarla sınırlı değildi; üniversitelerde ve bürokraside bile taraftar edindi. Taraftarlarının büyük çoğunluğu, Anadolu'nun küçük kasabalarından geliyordu. Nurcular, devlete bir tehdit olmamış olabilir; fakat ülkede bölücü bir güçtüler ve dikkatleri acilen gereksinme duyulan reformlardan uzaklaştırdılar.[58]

Ekim 1965'te AP'nin iktidara gelişinden sonraki altı ay içinde, gerici tehdit ortaya çıktı. İnönü, dini fanatizmin komünizm kadar Türkiye için tehlikeli olduğu konusunda hükümeti uyardı: "İrticaa heves etmeyiniz, teşvik etmeyiniz, komünizmden daha az tehlikeli görmeyiniz; hangisinin daha tehlikeli olduğunu zaman gösterecektir."[59] Birkaç gün sonra, Milli Güven-

58 Nurculuk üzerine bkz. Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü* (1964), 237-300; Tunaya, *İslamcılık*, 232.

59 *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1966.

lik Kurulu Genel Sekreteri Refet Ülgenalp, bir öğrenci topluluğuna şunları söylüyordu: "Sakallı keçiler ve keçi sakallılar bu ülkeyi kemiriyor; birisi ormanları diğeri toplumumuzun bünyesini..."[60] Yine Atatürk heykellerine saldırma şeklinde tezahür eden gerici faaliyet o kadar büyüdü ki, General Tural -inançlı bir sağcı- Nurcuların faaliyetlerini yermek zorunda kaldı.[61] İnönü gericiliğe karşı uyarısını yaptığında, Başbakan Demirel İnönü'nün yorumunu kabul etti ve partisinin, her iki reaksiyona, komünizme ve faşizme mahal vermeyeceğine söz verdi.[62] Demirel, bu sözü verirken belki samimiydi; fakat, partisi tam kontrolünde olmadığı için, sözünü yerine getirecek durumda değildi. Kasım'daki parti kongresinde, İslâmcı hizbi yenilgiye uğratabildi ve partinin "dinci, hilafetçi" karakterini yitireceği umudu ifade edildi. Fakat öyle olmadığı ortaya çıktı; partideki sağ zayıflatılmıştı, fakat yenilmemişti.

Demirel parti lideri olduğundan beri, çözmeyi olanaksız gördüğü bir çelişkinin kurbam oldu. Eğitim ve eğilim olarak, tutkusu ülkesini modern ve müreffeh yapmak olan bir teknokrattı -Devlet Su İşleri Eski Müdürü. Fakat gücünü Türk toplumunun geleneksel kesimlerinden, Demirel'in tutkusunu gerçekleştirmesi durumunda yok olacak kesimlerden, alan bir partiyi yönetiyordu. Ekonomik kesimi modernleştirirken gelenekçileri mutlu edeceğini umduğu liberal bir dini politikayla amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştı. Geleneksel kesim ve onların Meclis'teki temsilcileri bu ekonomik politikaların olumsuz etkilerini hissetti; Prof. Osman Turan'ın öncülük ettiği İslâmcı hizip Demirel'i sola gitmek ve masonlara hizmet etmekle suçladı.

İslâmcı hareketin büyümesi, solun yayılmasını kontrol etmeye de yaradı. Nurcuların izleyicileri ve imam-hatip okulu öğrencileri sadece öğretmenlere değil, İşçi Partisi'nin üyelerine ve mitinglerine de saldırıyordu. Hükümetin İmam-Hatip Liselerine ve Kur'an kurslarına yönelik liberal tu-

60 *Milliyet*, 21 Nisan 1966 ve Abdi İpekçi, "Ülgenalp'in Uyarmaları," *Milliyet*, 22 Nisan 1966.
61 *Akşam*, 12 Haziran 1966.
62 *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1966.

tumu sayesinde, her türden radikaller için ülke artık güvenli değildi. Hükümet, imam-Hatip Lisesi mezunlarının üniversiteye girebilecekleri sözünü verdi[63] ve Milli Eğitim Bakanı İlhami Ertem Mecliste, partisinin hedefinin her ilde bir imam-hatip lisesi açmak olduğunu söyledi.[64] Bu kurumların oluşturulmasındaki amaç, aydın din adamları yetiştirmekti; fakat bu amaca ulaşılamadı. İlginçtir; Türkiye'de ilk öğrenci boykotu, kız bir öğrencinin dershanede başörtüsü giymede ısrar etmesi üzerine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde gerçekleşti.[65]

Dış Bağlantı

Altmışların ortasında, İslâm ve siyaset sorununa yeni bir faktör eklendi, yani yabancı petrol şirketlerinin İslâmcıların destekçileri olarak işin içine girdiği iddiası. Kasım Gülek'in 12 Nisan 1966 tarihli *Yeni Tanin*'i, Berlin'deki Risale-i Nur Enstitüsünün Avrupa'daki Türk işçiler arasında faaliyetlerini yoğunlaştırdığını bildirdi. Alman, Hollanda ve Amerikan mali desteğiyle Enstitü, Türkiye'de dağıtılmak üzere propaganda malzemesi de üretiyordu. "Risale-i Nur Enstitüsüne, Hollanda'dan yardımların, sermayesinde çoğunluğu Hollandalıların elinde bulunan bir petrol şirketince, yani Shell grubu tarafından yapılmaktadır... Enstitüye yardım eden Amerikan ve Alman gruplarının kimler tarafından yapıldığının anlaşılması son derece ilginç olacaktır."

63 *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1966. Amaç, yükselen radikalizme karşı koymak için üniversitelerde muhafazakar unsurları güçlendirmekti. 1975'te sağ partiler, imam-hatip okulu mezunlarının silahlı kuvvetlere alınması için kampanya yürütmeye başladılar. Muhalifler bunu gerici güçlerin silahlı kuvvetlere sızmasının bir yolu olarak gördü.

64 21 Şubat 1969 bütçe görüşmeleri. Bkz. *1969 VY*, 226. Ayrıca bkz. Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz* (1969), 58-72.

65 Türk basını, 13-16 Nisan 1968.

Doğrudan yabancı parmağı iddiaları, Türk sularında ABD Altıncı Filosunun varlığına karşı gösterilerde ifadesini bulan bağlantısız Türkiye yönünde bir hareketin büyümesiyle çakıştı. Sadece toplum polisi böylesi gösterileri şiddet kullanarak dağıtmıyor, aynı zamanda iyi örgütlenmiş çetelerin saldırısına da uğruyordu. Bu şiddetin en kötü örneği, 16 Şubat 1969'da gerçekleşti. "Bağımsız Türkiye" sloganına karşı "Müslüman Türkiye" sloganını atan bir çete, Altıncı Filoya karşı bir protesto mitingine Taksim Meydanı'nda saldırdı. Saldırıda iki genç öldü, 200'den fazla kişi yaralandı. 16 Şubat 1969 günü, Türkiye'nin "Kanlı Pazar"ı olmuştu.[66]

1969 baharına gelindiğinde, Türkiye'deki İslami gericiliğin dış bağlantısı ARAMCO'ya, Arap-Amerikan Petrol Şirketi, kadar uzanmıştı. Bu şirketin, *Rabıtatül Alemül İslâm* olarak bilinen pan-İslâmcı örgütün arkasında olduğu söyleniyordu. Bu örgütte Türkiye'yi, söylendiğine göre örgütün etkisini yönetimin üst düzeylerine kadar yayan, tescilli gerici, Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Yaşar Tunagür'ün temsil ettiği söyleniyordu.[67]

Siyaseti bu açıdan yorumlayan sadece İlhan Selçuk *(Cumhuriyet)* ve İlhami Soysal *(Akşam)* gibi radikaller değildi. Faal ve sorumlu bir politikacı olan Ecevit, benzer sonuçlara varıyordu:

> Türk toplumundaki çelişmenin ve çekişmenin dine bağlı olmakla veya dine karşı olmakla bir ilişiği yoktur... Anayasaya aykırı düzen, 30 milyona yakın dar gelirlinin alın terinden biriken değeri bir avuç insana veren düzendir... Başlangıçta İslâm dinine karşı çıkan sömürücülerle, çıkarcılarla, bugün, dine bağlılık görünümü altında, halk yararına devrimleri baltalamak isteyenler birdir... Bunlar İslâm ümmetçisi geçinirler. Gerçekte Aramco ümmetçileridirler.[68]

66 Türk basını, 17 Şubat 1969 ve sonrası. "İslami gericilik" dalgasının yükselmesi, Demirel'in kahve ve sokaklarda satılabilmesi için birayı alkolsüz içki sınıfına koymasını önlemedi. Fakat, devlet tekelinden vazgeçilip bira sanayi özel sektöre açıldıktan sonra bu yapıldı.

67 Ümit Gürtuna, İlhan Selçuk ve Mehmet Barlas'ın köşe yazıları, *Cumhuriyet*, 1-3 Mayıs 1969.

68 Ankara Radyosu, 10 Temmuz 1969, *SWB IV/3124/c/1* içinde ve *Milliyet*, 11 Temmuz 1969.

1969'dan bu yana, İslâm ile siyaset arasında son derece karmaşık bir ilişki vardı. Ellilerde olduğu gibi İslâm, artık salt seçimlerden önce istismar edilecek bir güç değildi. Yine de kullanılıyordu; fakat şimdi NATO ittifakı lehine sola karşı kullanılacak bir araçtı. Ülkedeki bütün unsurları, tekelci kapitalizmin yaratmaya çalıştığı hızlı sosyo-ekonomik değişime karşı hareket geçirmenin ve örgütlemenin bir aracıydı. Bu son alanda, Demirel, İslâmcı hareketin denetimini yitirmeye başlıyordu.

Bu bölümde ve Bölüm IX'da gördüğümüz gibi Demirel, Genel Başkan olduğundan beri partisinin sağ kanadından gelen muhalefetle uğraşmak zorunda kalmıştı. Fakat 1969'da meydan okuma dışardan, Konya'dan AP adayı olmadığı için bağımsız aday olmaya karar veren Necmettin Erbakan'dan geldi. Demirel gibi Erbakan da bir teknokrattı; gerçekte İstanbul Teknik Üniversitesinde Demirel'in devre arkadaşıydı. Fakat, Demirel'den farklı olarak, dış bağlardan ve baskılardan muaf milli kapitalist gelişmeye inandığını iddia ediyor ve Anadolu'nun küçük burjuvazisinin çıkarlarını savunuyordu. Benimsediği propaganda çizgisi İslamiydi. Demirel' in Adalet Partisi, masonların malı olarak yeriliyor ve dört yıl içinde bürokrasideki masonların sayısını yüzde yüz arttırmakla suçlanıyordu.[69] Erbakan Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesine karşıydı:

> Türkiye Batılı devletlerin Ortak Pazarına değil, Doğulu ülkelerin ortak pazarına girmelidir. Türkiye Batılılara nazaran geri, Doğululara nazaran ileridir. Türkiye Ortak Pazara bugünkü şartlarda girecek olursa, bir sömürge haline gelecektir. Ortak Pazar bugünkü görünüşü ile üç katlı bir binaya benzemektedir. Üst katta Amerikan Yahudileri, orta katta Avrupalı icracılar oturmaktadır. Şimdi alt katta oturacak uşak-kapıcı aranmaktadır. Türkiye bunun için Ortak Pazar'a alınmak istenmektedir.

Yahudi karşıtı dokundurma olmasa, bu radikal bir yorum olabilirdi; Yahudi karşıtlığı İslâmcılara ve milliyetçilere yaranmak için düşünülüyordu.

69 Ediboğlu ve diğerleri, ed., *Salname* 1390, 45.
70 *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1970.

1969'da oyların yüzde 5.62'sini ve 13 sandalye kazanarak Meclis'te dördüncü grup olan bağımsızların seçim performansı, Erbakan'ı yeni bir siyasi parti kurmaya teşvik etti. Milli Nizam Partisi 26 Ocak 1970'te kuruldu. Hedefi, sağdaki boşluğu doldurmaktı ve "dünyevi bir amaçla birlikte ruhsal bir amaç da benimsedi." Ondan sonra MNP, kendisini köşe yazarlarının ve karikatüristlerin espri malzemesi haline getiren aşırı dini bir tutum benimsedi.

Erbakan'ın konuşmaları, savcıların gazabını üzerine çekmek için tasarlanmış gibiydi; zira Cumhuriyetin laik politikalarını ve Atatürk re formlarını açıkça eleştiriyordu. Dahası, açıklamalarının çok fazla oy cezbetmesi de olası değildi; çünkü iktidara geldiğinde sinemaları, tiyatroları ve bale okullarını kapatacağını, futbol maçlarını yasaklayacağını vaat ediyordu.[71] Erbakan'ın partisinin tek işlevinin, savcılara onu kapatma bahanesi vermek olduğu şeklindeki sinik görüşü ifade eden birçok kişi vardı. Bu hareket, hükümete aşırı sağa ve aşırı sola karşı "eşit" politika izleme ve aynı şekilde TİP'i de kapatma olanağı tanıyacaktı. XI. bölümde gördüğümüz gibi, 1971'de olan tam da buydu. MNP Mayıs 1971'de kapatıldı; fakat Erbakan'ın yeni partisi, Milli Selamet Partisi, MNP'den çok farklı davrandı.

Demirel, İslâmcı hareketin kontrolünün kendi elinden çıktığını görüyordu. MNP ve yeni DP'nin kuruluşundan sonra bu eğilim hızlandı. İslamcılar AP'den ayrılıp, açıkça sağ örgütler olan bu iki yeni partiye katılmaya başladı. Demirel, Nurcular gibi İslâmcı gruplara karşı, onları yok edecek şekilde değil, varlıklarının kendi iyi niyetine bağlı olduğunu gösterecek şekilde, savunmaya geçti. Bu şekilde İslâmcılar yeni partileri desteklemekten vazgeçirilebilirdi. (Ne var ki, aynı zamanda hükümetin çalışması, İslâmcıların avukatlığını yapan yerel AP örgütlerindeki hukukçular tarafından bozuluyordu). Demirel'in İslâmcılara karşı tedbirleri, kendisini suçlayan laik-

71 Türk basını, 27 Haziran 1970; *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1970; Sencer, *Sosyal Temeller*, 364-72

72 *1971 VY*, 265.

leri susturmaya ve silahlı kuvvetler içinde gerici eğilimlerin gelişmesiyle tedirginleşenleri yatıştırmaya da yaradı.

12 Mart 1971'de askeri müdahale olmayıp iktidarda kalmaya devam etseydi, Demirel'in İslami hareket üzerindeki kontrolü ele geçirmeyi ne ölçüde başarmış olabileceğini değerlendirmek olanaksızdır. AP ile sağdaki iki rakibi -MNP ve DP- arasındaki mücadele daha eşit hale geldi ve Ekim 1973'te yapılan genel seçimlere gelindiğinde, iki yeni parti de büyük bir yol katetmişti. AP yenilgiye uğradı.

MSP ile Birlikte Yaşamak

XII. Bölümde, yetmişlerde politik İslâm'ı temsil eden MSP'nin laik koalisyon ortaklarıyla, önce sosyal demokrat CHP ve daha sonra da AP ve diğer sağ partilerle, nasıl işbirliği yaptığını gördük. 1973 ve 1977 genel seçimlerinde MSP'nin başarısı, politik İslâm'a, o zamana kadar kamunun gözünde yoksun olduğu bir meşruiyet sağlayarak dramatik bir itilim verdi. İslami görüş ve geleneklerin yönetim üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olma olasılığı bir gerçeklik halini aldı. İslami ifade tarzı, hemen politik söylemin ayrılmaz bir parçası halini aldı. *Milliyet* (3 Aralık 1973), Erbakan'ın bir konuşmasında 147 kez "inşallah" ve 90 kez "Allaha şükür" sözcüklerini kullandığını bildiriyor. Fakat militan laik bir gelenekten gelen Ecevit bile, 1970'lerin ortalarında İslami retoriği kullanmaktan sakınca görmedi. 1 Haziran 1975'te Bitlis'te yaptığı bir konuşmada, şunu ilân ediyordu: "Müslümanlıkta toprak ona alın teri dökenlerindir. Toprak reformuna karşı çıkanlar Müslüman olamazlar. Emekçiden çok sermayenin yanında olan Erbakan da toprak reformuna karşı çıkmıştır. Erbakan Müslüman olamaz."[74]

[73] Bkz. İlhan Selçuk, "Nurculuk Okulları Neden Basılıyor?", *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1971. Türk basını, 1969 yazından beri İslamcılara karşı böylesi faaliyetlerin haberlerini vermekteydi.

[74] *Milliyet*, 2 Haziran 1975. Erbakan toprak reformuna açıkça karşıydı. Urfalı toprak

MSP'nin içinde yer aldığı üç koalisyonla iktidar paylaşımı, politik İslâm'ın meşruiyetini güçlendirdi. Erbakan ve partisi, taraftarlarına ve destekçilerine dağıttığı büyük bir patronaj elde etti. 1974 ile 1977 yılları arasındaki dönemde, parti kabinedeki en önemli bakanlıklardan bazılarını elinde tuttu. Erbakan'ın sürekli elinde tuttuğu Başbakan Yardımcılığından ayrı olarak, parti üyeleri Devlet, Adalet, Ticaret, Gıda-Tarım ve Hayvancılık, Sanayi, İçişleri, Bayındırlık, Çalışma, Sanayi ve Teknoloji, Orman, İmar ve İskan bakanlıklarına atandı.

Parti, çoğunlukla kilit görevlere adamlarını yerleştirerek devlet yapısı içinde bir basamak elde etmek için bu bakanlıkları kullandı. 27 Mayıs darbesinin önemli aktörlerinden biri olan Tabi i Senatör Ahmet Yıldız gibi laikler, "gericiler devleti işgal etmek istiyor" uyarısında bulundu.[75] Geçmişte sadece üniversite mezunlarına açık olan görevler, İmam Hatip Lisesi mezunlarına da açık hale getirildi. Silahlı kuvvetlere girişin bunlar için olanaklı hale getirilmesi önerisi bile yapıldı. Fakat reddedildi. Bu kazanımlara karşın, CHP ile koalisyonunu "Ortanın Solu Şeriat Yolu" tekerlemesiyle doğrulamaya çalışsalar da, MSP'nin devleti İslâmlaştırma isteği ya da yeteneği asla olmadı.

Hükümette bulunma ve patronaj, 1970'lerde MSP'yi bir arada tutan çimento oldu; aksi taktirde hizipçilik partiyi bitirebilirdi. 1974'te CHP-MSP koalisyonu dağıldığında bu ayrılıklar ortaya çıktı ve ortalıkta iktidar mücadelesi söylentileri vardı. "Yeni Atılımcılar" olarak bilinen bir grup parti üyesi, Nakşibendi Erbakan'ı eleştiriyor, onu koalisyonu bozmak ve böylece partiye iktidarı ve nüfuz kaybettirmekle suçluyordu. Yönetimi kapmak için çalışan diğer gruplar Nurcular, Süleymancılar, Vahabiler, Durucular ve Diyanet İşleri Eski Başkanı Lütfü Doğan'ın lideri olduğu söylenen Kadirilerdi.[76]

ağalarından oluşan bir delegasyona yaptığı konuşmada, "Toprak reformu uygulaması bir zulümdür. Hakka tecavüzdür." diyordu. Bkz. *Milliyet*, 29 Eylül 1977.

75 *Yeni Ortam*, 28 Haziran 1975.

76 *Yankı 7*, 13 Ekim 1974. Tarikatlar için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* (İstanbul, 1969) ve H. Küçük, Tarikatlar (İst. 1976).

İkinci Dünya Savaşından sonra çok partili hayata geçildiğinden beri, İslami simgeleri siyasi amaçlarla kullanmak standart bir uygulama olmuştu. Yetmişlerde bu, daha açık ve kabul edilir hale geldi. Sosyalistler dışında fiilen her parti, İslami gelenek ve kültüre yakın bir imaj yansıttı. Böylece, parti liderleri, kendileri oruç tutmadıkları halde Ramazan'da iftar partileri düzenlediler. Geçmişte salt milliyetçi bir kimlikten yana olmuş ve Türkiye'nin İslami kimliğine Arap-Osmanlı bağlantısının bir devamı olarak saldıran yeni-faşist Milliyetçi Hareket Partisi bile, İslami bir yüz takınmaya başladı. Bu yeni yöneliş, başlangıçta, ayrılıp Erbakan'a katılan ve MHP liderlerini "Şamanist" ve İslâm'dan bütünüyle sapmış olarak yeren partideki Hilalci grubun propagandasına karşılıktı. Yaklaşık aynı sıralarda, sağcı aydınlardan oluşan bir grup, amacı Türkçülük ile İslâm arasındaki çelişkileri Türk-İslâm sentezi biçiminde uzlaştırmak olan ve Aydınlar Ocağı olarak bilinen bir örgüt kurdu. Amaçları, Ecevit'in sosyal demokrat CHP'sinin ortaya çıkardığı tehdide karşı sağ partiler arasında işbirliğine yol açacak ideolojik bir çerçeve oluşturmaktı. Bu grubun, Milliyetçi Cephe diye nitelenen koalisyonun mimarlığını yaptığı söylenir.

MHP'nin Türk-İslâm sentezi anlayışı, 1977 seçim kampanyasında "Hedef Turan, Rehber İslâm" sloganıyla öne çıkarıldı. 1973'te MSP'nin propagandacısı olan Şair Necip Fazıl Kısakürek, saf değiştirip MHP mitinglerinde konuşmaya başladı. Alparslan Türkeş konuşmaya başlamadan önce, MSP'ye saldırıp kalabalığı ısındırarak partinin İslâmcı yüzünü göstermesine yardım ediyordu. Sözcükleri iyi kullanan biri olarak Konya'da Erbakan'ın partisini "Milli Melamet partisi" olarak niteledi![79]

77 *Milliyet*, 19 Nisan 1977. Yerel düzeyde, MHP gençlik örgütlerinin güçlü olduğu Erzurum gibi yerlerde MHP taraftarları, "Önce Türküz Sonra Müslüman" sloganıyla milliyetçiliği dinin önünde tutmaya devam ediyordu. Tarihsel mitleri de farklıydı: MSP, kendi kahramanları olarak Fatih Sultan Mehmet gibi Osmanlı sultanlarını görürken, MHP kahramanlarını Orta Asya'da arıyordu.

78 *Hürriyet*, 20 Mayıs 1977.

79 *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1977; Necip Fazıl'ın MHP'yi desteklemeye razı üzerine bkz. *Sabah*, 29 Nisan 1977.

Önceki yıllardaki propagandasıyla karşılaştırıldığında Erbakan, 1977'de, kalkınma ve sanayileşmeye daha az vurguyla İslami retoriği daha özgürce kullanıyordu. Haziran 1975'te, Konya halkına, ilin gerçek kurtuluşu olduğunu söylediği sanayi vaat etmişti. Gittiği her yere fabrika sözü veriyordu.[80] 1977'deki vaadi, "Her köye cami, her köye Kur'an kursu, her ilçeye imam Hatip okulu, her ile manevi ilimler üniversitesi"ydi.[81] Elazığ'da verdiği "Ayasofya'yı ibadete açacağız" sözünün partisine ne kadar oy kazandırdığı merak konusudur.[82]

Erbakan, MSP'den ayrılıp Nizam Partisini kuranların meydan okumasına karşılık vermek zorundaydı. Partinin nurcu kanadına mensuptular ve memnun değildiler; zira Erbakan'ın partinin savunduğu moral değerlerden uzaklaştığını ileri sürüyorlardı. MSP, bu suçlamaları reddetti ve ayrılanları, amacı İslâmcı oyları AP'nin lehine zayıflatmak olan Demirel'in aleti olmakla suçladı. Nizam Partisinin ne AP'ye ne MHP'ye saldırmadığını ve kapitalizmden bağımsız bir şekilde Türkiye'de sanayinin nasıl geliştirileceğini ve İslami ekonomiyi bilmediğini de söylüyorlardı.[83] Sadece "moral değerler"den söz etmelerinin nedeni budur. Fakat Nizam Partisi ve MSP içindeki muhalifler, 1974'te partinin muhalefetine rağmen CHP ile koalisyona girdiği için de Erbakan'a karşıydılar. 1977 genel seçimlerinden sonra benzer bir koalisyonun tekrarlanmasını önlemeye kararlıydılar. Seçimlerden hemen sonra Erbakan'ın değiştirilmesi yönünde bir hareket olmasının nedeni budur; Erbakan değiştirilmedi; fakat CHP-MSP koalisyonu da gerçekleşmedi.

80 *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1975.

81 *Milliyet*, 19 Mayıs 1977.

82 *Milliyet*, 22 Mayıs 1977.

83 *Hürriyet*, 23 Mayıs 1977. Hüseyin Abbas, "MSP'nin dava partisi olmaktan çıktığını ve partizan bir parti haline geldiğini" öne sürerek MSP'den ayrılıp Nizam Partisine girdi. Süleymancı olduğu söylenen Gündüz Sevilgen, "Yolundan sapmış bir partiden istifa etmek şart olmuştur" diyerek istifa etti. *Hürriyet*, 31 Mayıs ve 4 Haziran 1977.

Nizam Partisinin MSP'ye karşı propagandası, dini oyları böldü ve partinin 1973'teki yüzde 11.8'lik oy oranından 1977'de yüzde 8.6'ya düşmesine neden olmuş olabilir. Fakat oylar mutlak sayı itibariyle gerilemedi; gerçekte 1.265.771'den 1.271.621'e yükselmişti ve bu durum MSP'nin ülkede sağlam bir temel kurduğunu gösteriyordu.[84] Partinin propagandası salt dini duygulara dayalı değildi ve MSP açıkça gerici bir yapılanma da değildi. Türkiye'nin Osmanlı geçmişini idealleştirse de, geriye değil ileriye bakıyordu. Eğitim ve modernlik açısından MSP liderliği, rakiplerinden daha iyi değildiyse de, eşitti; 1973'te parlamentodaki 48 üyesinden 40'ı yüksekokul mezunuydu - sadece CHP'nin yetişebildiği bir düzey. Fakat liderler ve taraftarlar, İstanbul, Ankara ve İzmir'in kozmopolit tarzından çok İslami geleneğe dayalı bir kültürden daha çok memnun olan taşra Türkiye'yi temsil ediyordu. İçerde büyük sermayenin elinde sömürüye ve dışarıda çok uluslu sermayeye ve onların müttefiklerine bağımlılığa karşı retoriği, 12 Mart müdahalesini izleyen solun bastırılışından sonra, sol ve popüler dile tanık olmayan halkın hoşuna gidiyordu. Erbakan'ın ekonomik ve sınai kalkınmanın aracı olarak devletin rolüne yaptığı vurgu da bu tabakanın hoşuna gidiyordu. Fakat, MSP programının bu yanları, sosyal demokrat CHP'ninkinden çok farklı değildi ve MSP'nin çağrısının, sadece partinin dini değerleriyle özdeşleşen taraftarla sınırlı olmasının nedeni de budur.

Erbakan, cumhuriyet tarihinin en kötü dönemlerinden birinde İkinci Milliyetçi Cephe hükümetine katıldı. Sonuç olarak koalisyondaki bütün partiler (AP, MSP ve MHP) seçmenin gözünde itibar yitirdi ve Aralık 1977 yerel seçimlerinde cezalandırıldılar. En çok etkilenenin MSP olduğu görülüyor ve sadece 46 belediyeyi alarak MHP'nin bile gerisine düştü.[85] Aralık'ın sonunda koalisyon çöktü ve Erbakan kendisini muhalefette buldu.

İktidarın dışında kalan Erbakan patronaj kaynağını yitirdi ve artık herkesin dilinde değildi. Ne var ki, Siyonistlerin kontrol ettiğini söylediği

84 1973 ve 1977 seçim sonuçları.

85 Türk basını, 12-15 Aralık 1977.

Batı'ya karşı bir ağırlık olarak İslâm ülkeleriyle işbirliğinin savunucusu olarak kendisini yansıtmak için her fırsatı kullandı. Örneğin, Müslüman büyükelçiler için verilen bir iftar yemeğinde, İslami bir ortak pazar ve NATO benzeri bir savunma paktı oluşturulmasını önerdi.[86] Düşünceler parlak olabilirdi; fakat bu kadar bölünmüş bir İslâm dünyası için pratik değildi.

Ecevit'in koalisyonu döneminde, yeni-faşist sağ, dini tonu ağır basan yeni bir siyasi şiddet biçimi başlattı. Bu, Orta ve Doğu Anadolu'da yoğunlaşan Alevi topluluğuna karşı girişilen şiddetti. Sünni İslâm'ı "Türkler"e layık gören ve Alevileri yabancı olarak niteleyen Türk-İslâm Sentezi propagandasının sonucuydu bu. Fakat, bu formülasyonun arkasında, amacı Alevileri yerel ekonomiden kovup yerlerine Sünnileri yerleştirmek olan daha derin bir dürtü olduğu anlaşıldı. Siyasi dürtüler de vardı. Türkiye nüfusunun beşte birini oluşturduğu hesaplanan Aleviler, geleneksel olarak, çoğunluğun ayrımcılığına karşı kendilerini korumak için laik CHP'ye yaslanarak bu partiyi desteklemişti. Tek parti döneminde Alevilerin çok az sesinin çıkmasının nedeni budur. Ancak dinin siyasileşmesinden sonradır ki, topluluksal niteliği hep yadsınsa da, Birlik Partisi'ni kurarak örgütlenmeye başladılar. Aleviler, ortanın solu partileri de destekliediler. Fakat, 12 Mart 1971'i izleyen solun ezilmesinden sonra, Ecevit'in sosyal demokrat CHP'sine döndüler. Bu durum, şiddetle de olsa sosyal demokrat meydan okumayı yok etmeye kararlı sağın kızgınlığına neden oldu.

Alevilere karşı münferit şiddet olayları oluyordu; fakat 2-3 Eylül 1978'de Sivas'ta ve diğer Anadolu kentlerinde 20 kişinin öldürüldüğü ve 121 kişinin yaralandığı Şeker Bayramı sırasında, ilk örgütlü saldırı programı geldi; İstanbul'da bile 4 kişi öldürüldü.[87] Açıkça böylesi patlamalardan korkan Ecevit, Bayramın birinci günü Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç'ı ziyaret etti ve halkı birleştirmek için yardımını almaya çalıştı.

86 *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1978.

87 *Hürriyet* ve Türk basını, 7 Eylül 1978.

Ekim'de, Belediye Başkanının MHP'li olduğu Bingöl'de planlı bir saldırı gerçekleştirildi. Basının bildirdiğine göre, diğer bölgelerden gelen komando grupları Bingöl'e gelmiş ve "CHP'li ve Alevi yurttaşlara ait evlere ve işyerlerine saldırmış, özellikle işyerlerini yakıp yıkmışlardır. Olaylarda, kalabalık grupların çarşı basarak bomba, dinamit ve molotof kokteylleriyle tahrip ettikleri işyeri sayısı 100'e yakın olduğu bildirilmiştir."[88] Bu saldırıların hedefi, gerçekte Ecevit hükümetiydi. 21 ve 22 Aralık'ta Kahramanmaraş'taki Alevi katliamından sonra, 25 Aralık'ta Ecevit, sağın bazı Doğu ilerinde sıkıyönetim ilân etme isteklerine boyun eğdi.[89] Türkiye, artık, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesine giden yoldaydı.

İran devriminin etkisi, Müslümanların yaşadığı dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de hissedildi. Dinsel ve siyasi bilinci yükseltti ve iradenin var olması halinde her şeyin mümkün olabileceğine dair bir inanç yarattı. Hemen ardından İran'dan para ve propaganda Türkiye'ye akmaya başladı ve özellikle Batı'da, keskin iç sorunları belli olan Türkiye'nin ikinci bir İran olmasından söz ediliyordu. İki ülke çok farklı siyasi geleneklere ve toplumlara sahip olduğu için, bu olasılığı ciddiye alan çok az kişi vardı. MSP listesinden aday olan ve "İslâmcı" görüşü yansıtan Turgut Özal gibi insanlar, birkaç yıl sonra şunu ileri sürüyordu: "Yeminle söylüyorum, irtica İran'dan gelmez. Çünkü biz Sünniyiz, onlar Şii. Bu farkı dini iyi bilenler anlar..."[90] Seksenlerde İran siyasette bir faktör oldu; fakat o sırada Türkiye kendi yarattığı sorunlarla uğraşmaya devam ediyordu.

Ekim 1979 kısmi Senato ve ara seçimleri Ecevit'in istifasına ve Demi-

88 *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1978.

89 Kahramanmaraş olayı. Bu türden başka olaylar da oldu; 24 Nisan 1979'da Yozgat olayından sonra sıkıyönetim diğer illerde de ilân edildi. Yozgat, MHP'nin kalesi olarak niteleniyordu. Adana Sıkıyönetim Mahkemesi, sanıklardan 22'sini ölüm cezasına, 14'dünü müebbet hapse, 105'ini 24 yıla, 327'sini 15 yıla mahkum ettiğinde, Kahramanmaraş katliamının büyüklüğü ortaya çıktı.

90 *Milliyet*'te aktarma, 21 Haziran 1987.

rel'in azınlık hükümetinin kurulmasına yol açtı. Siyasi ortam her zamankinden daha istikrarsız olmaya başladı ve Demirel, partisine çoğunluk sağlayacak bir erken seçime umut bağlamıştı. Ecevit ve Erbakan'ın önlemek istedikleri tam da buydu ve bu nedenle ikisi örtük bir ittifak kurdu. 17 Ağustos'ta Adalet Partisi, Ekim'de seçim yapmaya karar verdi. 22 Ağustos'ta Erbakan, "Erken seçimi, MSP'nin Erkmen gensorusu engelleyecek" diye ilân etti.[91] Ecevit ile Erbakan'ın işbirliği sayesinde Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen 5 Eylül'de istifa etmek zorunda kaldı. Ertesi gün, MSP Konya'da "Kudüs'ü Kurtarma Mitingi"ni düzenledi. Basının anlattığına göre, "Kudüs mitinginde cübbe ve feslerle yüründü; yeşil bayraklar taşındı." "Ya Şeriat, Ya Ölüm", "İslâm Milleti, Şeriat Devleti", "Dinsiz Devlet Yıkılacak Elbet", "Sınırsız İslâm Devleti", "Tek Halife, Tek Devlet, Tek Millet" gibi sloganlar atıldı. Bu, İran örneğinin esinlediği militan bir MSP miydi? Yoksa, İran yanlısı militanların, ya da hatta provokatörlerin sızdığı bir MSP miydi? Fakat yanıt ne olursa olsun, dolaysız sonucu, yüksek askeri komutaya "devleti gericilerden kurtarmak için" başka bir bahane sağlamak oldu.

91 *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1980; Birand, *Darbe*, 160-61.

14. DIŞ POLİTİKA

Türk diplomat, bir tür süper emlakçiyi andırır; 900 x 300 milkarelik toprağının fiyatını, kuşkusuz toprağını elinden çıkarmadan müzayedede arttırır. Bu nedenle, Türk liderler, sadece Rus karşıtı duygularını tatmin ettiği için değil, aynı zamanda coğrafi konumlarından her zamankinden daha iyi yararlanma olanağı yarattığı için de "Truman Dokrini"ni kucaklıyorlar.

Andrew Roth, Hindu (Madras), 12 Haziran 1950.

Türkiye, dünyada sürekli barışın, ancak hür ve demokratik milletler cephesi ile Sovyet Bloku arasındaki temel anlaşmazlıkların giderilmesiyle sağlanabileceğine inanır.

...Türkiye, bloklar arasında bir denge politikası ve iki tarafa karşı siyasi şantaj aracı olarak müstesna coğrafi konumunu kullanma politikası takip etmeye niyetli değildir...

Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü, 30 Mart 1956.

Tarafsızlıktan NATO'ya

Adnan Menderes Mayıs 1950'de hükümetini kurduğunda, Türkiye'nin yeni dış politikasının temelleri zaten atılmıştı. 1945'te Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'den bir ödün almadan 1925 tarihli Dostluk Anlaşmasını yenileme-

yi reddetmesi, Sovyetler Birliği ile ilişkileri bozmuştu. Türk hükümeti, ABD ile daha yakın ilişkiler aramaya başlamış ve Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde askeri ve ekonomik yardım almayı başarmıştı. Bu Amerikan bağlantısının bedeli, hükümetin ekonomiyi yerli ve yabancı özel sektöre açma istekliliğiydi. Bunu, baskı altında verilen bir ödün olarak yorumlamak yanlış olurdu; zira CHP, iç toplumsal değişimi sağlayabilmek için siyasi ve ekonomik yapıyı gevşetmeye zaten karar vermişti. CHP'lilerin başaramadığı bir şey vardıysa o da, NATO'da Türkiye'ye bir yer tedarik edememeleriydi. Daha fazla zamanları olsaydı, belki bunu da başarırlardı. Deyim uygunsa, CHP'liler, gelecek hükümetlerin üzerinde yükseleceği sağlam bir dış politika temeli attılar; gerçekte temeller o kadar sağlamdı ki, dış politikanın bütün yapısını tehlikeye atmadan bu temellerin dışına çıkmak güçleşti.

Partiler arası ilişkilerin sertliğine karşın, 1950'den önce, Mehmet Ali Aybar ile Zekeriya ve Sabiha Sertel gibi sosyalistler dışında, bütün partiler ve basın dış ilişkiler konusunda bir konsensüs sağlamıştı. 1 Eylül 1947'de Meclis, askeri yardım anlaşmasını oy birliğiyle onaylamıştı.[1] Yardım anlaşması imzalanmadan önce, Washington'ın öne sürdüğü koşullar konusunda bazı rahatsızlıklar vardı. Amerikan Kongresi, yardım programını gözlemek için Amerikalı gazetecilerin serbest girişinin garanti edilmesi, programı gözetleme hakkı, Amerikan yardımının kullanımını sınırlama ve "alıcı hükümetler güvenceleri yerine getirmediği takdirde yardım programını sona erdirme..." hakkı konularında ısrar etmişti. Harris'in belirttiği gibi: "Türk politik yapısında bir duyarlılık vardıysa o da, yabancılara verilen ayrıcalıklardı. Gözetleme denetim demekti; ve bu da egemenlikten vazgeçmek demekti."[2]

Böylesi ayrıcalıkların istenmesi, Hüseyin Cahit Yalçın ile DP Genel Başkan Yardımcısı Fuad Köprülü kadar birbirine karşıt insanlar tarafından eleştirildi. Sonunda, özü aynı kalmasına karşın anlaşmanın dili yumuşatıl-

1 Ayın Tarihi, Eylül 1947, 19-21. Türkiye'nin savaş sonrası politikasının kapsamlı bir incelenmesi için bkz. Suat Bilge, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1965) (1969), 205-37.

2 Harris, *Alliance*, 27.

dı ve başka itirazlarla karşılaşmadan imzalandı.[4] DP'lilerin yönetiminde en ufak karşıtlık bile engellendi; vurgu "itirazsız bir konsensüs" üzerineydi. Herhalde bu tutumun bir nedeni vardı. Menderes, Türkiye'nin dış politikasının iktidar partisinin değil, bütün ulusun bir ifadesi olacağını düşünüyordu.[5] Bu nedenle, böyle bir politikaya muhalefet, partiye değil millete muhalefet olarak değerlendirildi. Bu kavrayış, DP'nin milli irade yorumunda da vardı.

DP'liler, dış ilişkilerinde herhangi bir radikal değişim yapmaya niyetli değildi. "Son seçim sonuçlarının ışığında," diyordu Dışişleri Bakanı Köprülü, "İkinci Dünya Savaşından beri Batı'ya yönelen dış politikamız, bu yönde daha enerjik bir biçim alacaktır."[6] Enerjik ve aktif bir rol oynama fırsatı, Haziran'da Kore savaşının patlak vermesiyle hemen ortaya çıktı. 27 Haziran'da BM Güvenlik Konseyi, üye devletlere "silahlı saldırıyı püskürtmek ve bölgede uluslararası barış ve güvenliği sağlamak" için Güney Kore'ye yardım etmeyi tavsiye eden bir karar aldı.[7]

Ankara'nın yanıtı, anında oldu. Fuad Köprülü, "Hükümetim, Birleşmiş Milletlerin bir üyesi olarak Türkiye'nin üstlendiği yükümlülükleri sadakatle ve Birleşmiş Milletler anlaşması şartlarına bütünüyle uygun olarak yerine getirmeye hazır olduğunu ilân eder" diye Genel Sekretere bildirdi.

DP'lilerin Kore'deki Amerikan davasına duydukları coşku, genel olarak, NATO'ya girme kaygılarından kaynaklandığı şeklinde yorumlandı. NATO müttefiklerinden bile gelmeyen türden güçlü ve kararlı destek, Türkiye'nin üyeliğine direnci zayıflatırdı. Gerekli olan, savaşmak üzere Kore'ye birlik göndermek yönünde hızlı ve dramatik bir karardı. Böyle bir yükümlülüğe

4 İbid., 27-8.

5 1950 hükümet programı için bkz. Öztürk, *Hükümetler*, 363.

6 *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1950.
Mehmet Gönlübol ve Türkkaya Ataöv, *Turkey in the United Nations* (1960), 27; ve IIR, *Turkey and United Nations* (1961), 160-5.

7 İbid. Ayrıca bkz. *The Times*, 29 Haziran 1950.

girmeyi Millet Meclisi'nin onaylaması gerekiyordu. Fakat Meclis, can sıkıcı güçlükler çıkarıp karar alma sürecini yavaşlatabilirdi. Üstelik, milli dava için verilen bir karar olacaktı ve kimsenin itiraz etmemesi gerekirdi. Böylece, 18 Temmuz'da tatil kasabası Yalova'da, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın başkanlığında Başbakan, Dışişleri Bakanı, Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Ordu Komutanları, Deniz ve Hava kuvvetleri komutanlarının hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Kore'ye birlik göndermeye burada karar verdiler. "Resmi bir onay almak için, üç dört gün sonra kabine toplandı. Sadece uysal kabine üyelerinin katıldığı bir toplantıyla bu başarıldı. Ben ve Sayın Nihat Reşat Belger bu toplantıya çağrılmadık."[8]

Muhalefet, bu kararın içeriğinden çok tarzını eleştirdi. Menderes ne muhalefete, ne de ezici bir çoğunluğa sahip olduğu Meclis'e danışmıştı. Fakat, Millet Partisi'nin lideri Hikmet Bayur'un yorumladığı gibi, "Eğer Kore'ye asker göndermemizin neticesi pakta [NATO] girmek olabilecekse, yapılan fedakarlık yerindedir."[9]

Menderes, demiri tavında dövmeye karar verdi ve 1 Ağustos'ta Türkiye'nin NATO'ya kabul edilme isteği Amerikan, İngiliz ve Fransız büyükelçilerine iletildi.[10] İttifakın kuruluşundan beri, Türkiye'nin üyeliği konusunda üyeler bölünmüştü. Avrupalılar, yükümlülüklerinin Kuzey Atlantik'in ötesine geçmesine razı değildi. İngiltere, bir Ortadoğu devletleri ittifakının köşe taşı olması için Türkiye'nin dışarıda kalmasını istiyordu. ABD, Türkiye'nin başvurusunu destekleyen en önde gelen üyeydi. Türk hükümeti için, ancak NATO üyeliği, ittifakın Avrupalı üyelerinin sahip olduğu kadar tam ve sağlam bir güvenlik garantisi sağlayabilirdi. Önemli Batılı güçlerin Türkiye'nin güvenliğini garanti ettikleri doğruydu; fakat NA-

8 General Fethi Belen, Mümtaz Soysal, *Dış Politika ve Parlamento* (1964), 201-2 içinde; Türkkaya Ataöv, NATO and Turkey (1970), 109. Bayar, *Başvekilim Menderes*, 118-19'da kendi anlatımını verir.

9 Yalman, *Gördüklerim IV*, 228 içinde. Hakim yaklaşımın bu olduğu görülüyor.

10 Bilge, *Olaylar*, 245; Harris, *Alliance*, 40.

TO'nun dışında kalan Türkiye, yine de tali bir savunma alanı olarak görülecekti. Dahası, 1949'da ittifakın kuruluşundan beri, Türkiye "Atlantik Paktı kompleksi" içindeydi.[11]

Ankara, Ortadoğu'daki rolü ile NATO'daki potansiyel rolü arasında herhangi bir çelişki görmüyordu. NATO üyesi olur olmaz, Batı'nın kendisinden istediği Ortadoğu rolünü oynamaya istekliydi. Daha 19 Eylül 1950'de Washington Türkiye'yi, "Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'nün Akdeniz'in savunulması ile ilgili planlama çalışmasının uygun oturumlarına" katılmaya davet etmişti.[12] Türkiye bu daveti kabul etti. Batılı güçler üzerindeki sürekli diplomatik baskıları sayesinde, akıntı yavaş yavaş Türkiye'nin lehine dönmeye başladı. Pentagon, ittifak yapabileceği askeri katkı kadar Türkiye'nin stratejik değerini de dikkate almaya başlamıştı. 15 Mayıs 1951'de Washington, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya kabul edilmesini resmen İngiltere ve Fransa'ya önerdi. Ancak Temmuz'da Türkiye'nin girişine ayak sürten İngiltere, bu iki gücün üyeliğini desteklemeye razı oldu. Dışişleri Bakanı Herbert Morrison şunu kabul etti: "Esas güçlük, [Türkiye'nin] Kuzey Atlantik Paktına katılma isteğini Ortadoğu'nun genel savunması açısından konumuyla bağdaştırmak oldu. Majestelerinin hükümeti... Türkiye ve Yunanistan'ın üyeliğinin... en iyi çözüm olduğuna karar verdi. Aynı zamanda, Türkiye'nin Ortadoğu'nun savunmasında üzerine düşen rolü layıkıyla yerine getireceğinden de çok endişeliydiler."[13] Türkiye'nin üyeliği artık bir formalite meselesiydi. 21 Eylül 1951'de NATO Konseyi toplantısı Türkiye ve Yunanistan'ın ittifaka kabul edilmesini tavsiye etti ve Türkiye, 18 Şubat 1952'de resmen üye oldu.

Türkiye'nin NATO'ya kabulü, DP hükümetine büyük bir itibar kazandırdı ve başkente öforik bir duygu hakim oldu. Fakat Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bozulmasına da yol açtı. Başbakan Hasan Saka'nın Sovyet

11 Bkz. Nadir Nadi, "Açıkça," Cumhuriyet, 9 Haziran 1951.

12 Ataöv, *NATO*, 110.

13 İbid., 113. İngiliz politikası için bkz. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914- 1956* (Londra, 1965), 170.

Büyükelçisiyle görüşmeler yaptığı Kasım 1948'den beri, Türkiye'ye yönelik Sovyet politikasının köklü bir değişikliğe uğramakta olduğuna dair söylentiler vardı. Saldırgan politikasının bir fiyasko olduğunu anlayan Moskova, yeni bir ilişkinin zeminini hazırlamaya çalışıyordu.[14] Türkiye'nin bir Akdeniz paktına katılmasından söz edildiği Mart 1949'da, İngiliz diplomasi kaynakları, Rusya'nın böyle bir hareketi hoş karşılamayacağını, ve alternatif olarak Ankara'ya bir saldırmazlık anlaşması önereceğini duyurdu.[15] Ondan sonra, Türkiye'nin NATO'ya girişini protesto eden 3 Kasım 1951 tarihli Sovyet Notasına kadar, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler normal ve doğru bir seyir izledi. Nota şunları belirtiyordu: "Bu koşullarda, Türkiye'nin, Atlantik'le hiçbir bağlantısı olmayan bir ülkenin, Atlantik bloğuna katılmaya davet edilmesi, emperyalist devletlerin SSCB sınırlarında saldırgan amaçlı askeri üsler kurmak için Türkiye topraklarından yararlanma arzularından başka hiçbir şeyin göstergesi olamayacağı oldukça açıktır."[16] Ankara, Sovyet iddialarını temelsiz diye reddetti ve Sovyetler Birliği'nin anlaması gerektiğini düşündüğü güvensizlik duygusunun Atlantik Paktına üyeliği gerekli kıldığını belirtti. "Şayet Sovyetler Birliği samimi olsaydı, Türkiye'nin kendi güvenliği ile ilgili kaygılarının çok haklı nedenlerinin olduğunu kabul ederdi. Unutulmamalıdır ki, Türkiye ulusal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tehdit eden isteklerle karşılaşmıştır."[17]

30 Kasım'da ikinci bir Sovyet Notası geldi ve ondan sonra da mesele kapandı. DP'liler komşularıyla olan soğuk ilişkilerden memnundular; zira bu, hükümetin benimsediği aşırı soğuk savaş tutumunu da haklı gösteriyordu. Stalin'in ölümünden hemen sonra SSCB, Türkiye ile ilişkilerini onarmaya çalıştı. 30 Mayıs 1953 tarihli notası, 1945'te yürürlükten kaldırı-

14 *Cumhuriyet*, 23 ve 24 Kasım 1948.

15 *Cumhuriyet*, 9 ve 12 Mart 1949.

16 Türk basını, 4 Kasım 1951; BBC'nin sözünü ettiği metin, *SWB IV/206/6-7* içinde. Nota, RIIA, *Documents on International Affairs 1951* (Londra, 1954), 689'da yayımlandı. Ayrıca bkz. Ataöv, *NATO*, 114-15.

17 *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1951; Ankara Radyosu, 12 Kasım 1951, *SWB IV/209/5* içinde.

lan Dostluk Anlaşmasının yenilenmesini öneriyordu ve aynı zamanda Moskova, Kars ve Ardahan ile ilgili bütün iddialarından ve Boğazların ortak savunmasına katılma hakkından da vazgeçiyordu. Türkiye'nin 18 Temmuz tarihli yanıtı, diye yazıyor Vâli, "kasten geciktirildi; soğuk, resmi ve kısa"ydı.[18] Türkiye'nin Amerika ile ilişkilerini tehlikeye düşürebilecek herhangi bir adım atmaya istekli hiçbir CHP'li ya da DP'li yoktu. Türkiye, soğuk savaşta katı Amerikan tutumundan yana olmuştu ve Washington bundan vazgeçtikten sonra bile, bu katılığı terk etmeyi istemedi.

Türkiye ve Ortadoğu

Eylül 1951'de Türkiye'nin NATO'ya gayri resmi kabulü, yeni bir Ortadoğu Savunma Örgütü'nün (MEDO -Middle East Defence Organization) kurulması girişiminin başlangıcına işaret etti. Böyle bir örgütün anahtarı Mısır'daydı ve Mısır'ın katılmaya ikna edilmesi halinde, diğer Arap ülkelerinin hizaya geleceği umuluyordu. 13 Ekim'de ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye, Mısır, Suriye, Lübnan, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen ve İsrail'e dış saldırıya karşı işbirliğini öneren benzer bir nota gönderdiler. Başlıca sorunları İngiltere'yi Süveyş Kanalı bölgesinden çıkarmak olan Mısırlılar, "sadece İngiltere tarafından değil diğer güçlerce de Mısır'ın işgalini kalıcılaştırma" olarak gördüklerini belirterek, öneriyi geri çevirdiler.[19]

Türkiye'nin işin içine sokulması işe yaramadı. Bazı Arap devletleri Türkiye'nin MEDO'daki rolünü, Batılı güçlerin bölge ile ilgili planlarının bir örtüsü olarak görüyordu. Bu durum, Kahire'de Türk karşıtı bir basın kampanyasının kıvılcımını çaktı ve bir gazete, tasmalı bir köpeğin (Celâl Bayar) ipini elinde tutan ABD, İngiltere ve Fransa'yı gösteren bir karikatür

18 *Vâli, Bridge*, 77-8.

19 *Egypt News*, Ekim-Kasım 1951, 3, Ataöv, *NATO*, 130 içinde.

bile yayımladı. Bütün çabasına karşın Ankara, Arapları Türkiye'nin Atlantik İttifakına üyeliği ile MEDO arasında hiçbir ilişki bulunmadığına inandıramadı. Ocak 1952'de, Churchill'in, İngiltere'nin Süveyş kanalı bölgesini Amerikan, Fransız ve Türk kuvvetlerine devretme önerisini üç devlet de reddetti, özellikle Türkiye çok açık terimlerle. Fakat öneri, Arapların korkusunu doğrular gibi görünüyordu.[21] Türkiye'nin bir Ortadoğu paktında liderliği, başka bir nedenden ötürü de Araplar için kabul edilebilir değildi: Ankara'nın İsrail ile dostane ilişkileri. Araplar için İsrail bir numaralı düşmandı ve Dışişleri Bakanı Köprülü'nün "düşmandan [komünizme işaret ederek] gelen her tehdidi önleme gereği" konusundaki gerekçelerin bir aciliyeti yoktu.

Mısır'ın MEDO'ya direnişi, sadece geçici bir gerileme olarak görüldü ve Amerika Dışişleri Bakanı Foster Dulles, Türkiye, İran ve Pakistan devletlerine dayalı başka bir Sovyet karşıtı ittifak, Arap devletlerine de açık bir ittifak, yaratmayı teşvik etti. Türkiye'nin Pakistan'la bir Dostluk Anlaşması (26 Temmuz 1951) ve bir Kültürel Anlaşması (28 Haziran 1953) zaten vardı. Başkan Eisenhower, Pakistan'a askeri yardımı onayladıktan sonra (25 Şubat 1954), Türkiye ile Pakistan 2 Nisan 1954'te bir Karşılıklı Savunma anlaşması imzaladılar. Türkiye, NATO ile daha Doğu'daki her savunma paktı arasındaki bağ olmuştu.[23] 24 Şubat 1955'te Türkiye ile Irak, 17 Eylül'de Pakistan'ın ve 23 Ekim'de İran'ın katıldığı bir bölgesel savunma anlaşmasını Bağdat'ta imzaladı. İngiltere 25 Mart'ta pakta zaten katılmıştı ve bu durum, Arap milliyetçileri arasında, İngiltere'nin Irak'taki egemen konumunu doğrudan bir araçla muhafaza ettiğine dair bir gürültüye neden

20 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1951.

21 Türk basını, 19-22 Ocak 1952; özellikle Bülent Daver'in makalesi "Churchill'in Son Teklifi," *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1952.

22 Köprülü'nün *al-Misri'ye* demeci, *Cumhuriyet*, 11Aralık 1952 içinde. Ayrıca bkz. Eren, *Turkey Today -and Tomorrow*, 238-40.

23 Ataöv, *NATO*, 131; Bilge, *Olaylar*, 269.

oldu.[24] Menderes ile Dulles Bağdat Paktını, gönülsüz Suriyelileri ve Mısırlıları MEDO'ya çekmenin bir aracı olarak görüyorlardı. Fakat Batının politikaları ters etki gösterdi; Suriye ve Mısır'ı kandırma çabası, onları Sovyetler Birliği'ne yönelmek zorunda bıraktı ve bu durum Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya girişine olanak verdi.[25]

Öngörülmeyen sonuçlarına karşın, Menderes Bağdat Paktını bir atılım olarak gördü. Sadece "kuzey hattı" devletlerini bir araya getirmeyi başarmakla kalmamış, aynı zamanda ittifaka Arap Irak devleti de dahil edilmişti. Aralık 1954'te Türkiye ile Mısır arasında gerçekleştirilen dostça fikir alışverişinden sonra Menderes, Nasır'ın Türk-Irak Paktının imzalanmasına bu kadar sert tepki göstereceğini beklememişti. 1 Aralık'ta Ankara Radyosu, Nasır'ın şu sözlerini aktarmıştı:

> Geçmişteki olayların niteliği ne olursa olsun, Türkler ile Mısırlılar, geçmişte olduğu gibi bugün de dostturlar. Bütün tarih boyunca kuşaklar birbiriyle yakın ilişki içinde olmuş ve yüzyıllarca aynı aziz idealler uğruna yan yana savaşmışlardır. Geçmişte olduğu gibi Türkler ve Mısırlılar aynı ailenin üyeleridirler ve bazı koşullar onları geçici olarak birbirinden ayırmış olsa da, aynı değerli mirasın sahipleri olmaya devam ediyorlar. Akdeniz, Türkler ile Mısırlıların ortak denizidir ve Akdeniz'de Türklerin ve Mısırlıların dostları ve düşmanları vardır. İki ülke gibi Akdeniz de, Ortadoğu'nun ayrılmaz bir parçasıdır. Türkiye güvenlikte olursa, Mısır güvenlikte olur. Eğer güçlü olursak, müttefiklerimizle birlikte büyük bir güç yaratabiliriz...

Türk basını, özellikle yarı-resmi Zafer, Nasır'a ve Mısır'a yönelik dostça makalelerle karşılık vermişti. Fatin Rüştü Zorlu'nun kardeşi Rıfkı Zorlu - Menderes'in yakın çevresinin bir üyesi- Büyükelçi olarak Kahire'ye gönderilmiş ve 3

24 *Aylık Tarihi*, Şubat 1955, 165-94; Ataöv, *NATO*, 132-3.

25 Harris, *Alliance*, 63. 9 Ağustos 1954'te Türkiye, Yunanistan ve komünist Yugoslavya ile Balkan Paktını imzaladı. Sovyetler Birliği'nin Yugoslavya ile yeniden yakınlaşması ve Kıbrıs konusunda Türk-Yunan ilişkilerinin bozulması, bu paktın önemini Türkiye'nin dış ilişkileri açısından sınırladı. Balkan Paktı diplomasisi için bkz. Bilge, *Olaylar*, 225-68; Ataöv, *NATO*.

26 *SWB* IV/524/14.

Ocak 1955'te güven mektubunu sunmuştu. Fakat pakt haberi her şeyi değiştirdi ve diğer devletleri pakta katılmaya ikna etmek için Arap başkentlerini ziyaret eden Menderes, Kahire ziyaretini iptal etmek zorunda kaldı.[27]

Menderes, Arap milliyetçiliğinin öfkesini yanlış değerlendirmiş ve Hindistan gibi bağlantısız devletlerin konumunu anlamamıştı. Dünyanın iki uzlaşmaz kamp şeklinde kutuplaşmasına inanmaya devam etti ve Washington'ın dikte ettiği politikayı harfiyen izlemekle Türkiye'nin çıkarlarına en iyi hizmet edileceğini sandı. Türkiye'nin Amerika'dan bağımsız bir dış politikası yok gibiydi. DP'lilerin Türkiye'yi yönettiği 10 yıl süresince, Ankara ile Washington arasında dış politika konusunda ciddi bir ayrılık hemen hemen hiç olmadı. Gerçekte, Ankara'nın gösterdiği tek tedirginlik, Washington'ın Moskova ile sınırlı bir detanta yönelir gibi göründüğü sırada oldu. Menderes'in dış politikası, uzun erimli bir soğuk savaş varsayımına dayanıyordu. Menderes, 1959'da Dallas'ta "Rusların barış çağrıları, Türk milletini kandırmayacaktır," diyordu.[29]

Elliler boyunca Ankara'nın izlediği dış politika hedefleri Washington ya da Londra'da saptandı. Hem DP'liler hem CHP'liler, nüanslar üzerine nadir ayrılıklar dışında, bu politikada anlaştılar. Türkiye'nin Ortadoğu'daki rolü, Arapların geleneksel Türk kuşkusunu arttırdı ve Ankara'nın Sovyetler Birliği ile ilişkilerini de gerginleştirdi. Nisan 1955'te Bağdat Paktının imzalanmasından hemen sonra, Bandung'daki Asya-Afrika Ulusları Konferansında yer alan Türk delegasyonu, bağlantısızlık politikasına karşı John Foster Dulles adına karşı saldırıya geçti. David Kimche şunları yazıyordu: "Asya ve Afrika'daki bu [Türkiye ve Irak] ve diğer ülkelerin, Batı'nın tutumunu savunma-

27 Ankara Radyosu, 4 Ocak 1955, *SWB IV/533/19* içinde. F. R. Zorlu Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısıydı ve fiilen Dışişleri Bakanı gibi hareket ediyordu. Ayrıca Menderes'e de çok yakındı.

28 *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1955.

29 *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1959. Dışişleri Bakanı Köprülü üç yıl önce de Türkiye'nin Rusya'nın barış saldırısına aldanmayacağını belirtmişti.

ları ve Konferansın komünistlerin ya da tarafsızların bir sıçrama tahtası olmasını önlemeleri için ABD tarafından Bandung Konferansına katılmaya teşvik edildiklerinden çok az kuşku duyulabilir..."[30] Türk delegasyonu ve ortakları işlerini iyi yaptılar ve bunun bir sonucu da, Batı yanlısı devletler ile bağlantısızlar arasındaki uçurumu genişletmek oldu. Göreceğimiz gibi Türkiye için bu, Birleşmiş Milletler'de yalıtılma ve aşağılanma demekti.

Nasır'ın Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi üzerine çıkan krizde Türkiye, Anglo-Fransız çizgisinden çok Amerikan çizgisini izledi. Mısır'a İngiliz-Fransız-İsrail ortak saldırısından sonra Türkiye, ABD'nin ateşkes çağrısında bulunan önergesi lehine oy kullandı. Fakat, 8 Kasım'da Tahran'daki Bağdat Paktı toplantısında da, İngiltere'nin pakttan atılmamasını önererek öne geçti.[31]

O zamanki Türk basınına bakıldığında, bölgedeki İngiliz hegemonyasının sonuna işaret ettiği için Süveyş sorununda İngiltere'nin canının sıkılmasından Türklerin memnun olduğu anlaşılıyor. Türkler, doğrudan olmasa bile Amerika'nın ve Batılı güçlerin temsilcisi olarak İngilizlerin yerini alabileceklerini umdular. İngiltere, MEDO'yu İngilizlerin liderliğinde örgütleme isteğini belli ettiğinden beri, bu duygu vardı; İngiliz uydusu bir devlet olmak Ankara'nın ağırına gitmişti.[32] 1956-57'de Menderes, Türk basınında büyük ölçüde sevinçle karşılanan Eisenhower Doktrini kalkanı altında Türkiye'nin şimdi egemen bir rol oynayabileceğine inandı:

> Evvela şunu kaydedelim ki, bu doktrin de, tıpkı Monroe doktrini gibi, sade ve açıktır. Zira güttüğü prensip Ortadoğu'nun Ortadoğululara ait kalacağı, getirdiği kefalet Amerika'nın askeri kudreti, vadettiği iyilik de büyük yardım tesisleri savesinde Ortadoğu'nun iktisadi manada mevcut ve mütekellim bir hale gelmesidir.

30 *The Afro-Asian Movement* (Kudüs, 1973), 63-4; Bilge, *Olaylar*, 240-3.

31 Ataöv, *NATO*, 134.

32 Aptülahat Aksın, *Türkiye'nin 1945'ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri: Ortadoğu Meselele-* 1959), 31.

> ...Eisenhower Doktrini'nin doğruluğu ile sakatlığını tarih huzurunda tayin edecek olan nokta... Amerika'nın bu planda ve bu hesapta Türkiye Cumhuriyeti'ne vereceği yer, mevki ve ehemmiyet tayin edecektir.

Ortadoğu'da "siyasi boşluk" günleri çoktan sona ermişti ve İngiltere'den egemenliği devralmak Türkiye için söz konusu değildi. Yine de, Türk politikası, özellikle 1955'ten bu yana Sovyetler Birliği'ne daha da yaklaşan komşu Suriye'ye karşı politikası, daha da saldırganlaştı. ABD elçilik görevlilerinin "Suriye'deki rejimi devirmek için Türkiye ve Irak ile komplo kurmak suçlamasıyla" Suriye'den sınır dışı edilmesi ve Dışişleri Bakanlığından Loy Hendorson'un Ağustos 1957'de Türkiye'yi ziyareti, Ankara ile Şam arasındaki gerilimi arttırdı. Yaklaşan genel seçimlerle birlikte DP'lilerin iç siyasi nedenlerle bu durumdan yararlanmış olmaları olasıdır. Birlikler Suriye sınırına kaydırıldı ve bu da, Kafkasya'da Türk sınırında Sovyet hareketlenmesine neden oldu.

Türk hükümeti, ABD politikasına itirazsız destek vermeyi sürdürdü. 14 Temmuz 1958 Irak devriminden sonra Ankara, Türkiye'deki ABD üslerinin NATO yükümlülüğünün gereği olmayan bir amaçla kullanılmasına izin vererek ABD deniz kuvvetlerinin Lübnan'a konuçlanmasını onayladı. ABD birlikleri daha Lübnan'a çıkmadan önce bile Türkiye'nin Lübnan hükümetine askeri birlik göndermeyi teklif ettiği söylenir.[34] Irak'taki devrim, ABD'nin Ortadoğu politikasına bir darbeydi ve Türk hükümetini daha da yalıttı.

1958 yılının ortalarına doğru, ittifak içinde ABD'nin eşitler arasında birinci olduğunu düşünen Menderes, Türkiye'nin bağımlı bir ülke olmak-

33 Zafer ve Ankara Radyosu, 4 Ocak 1957, *SWB IV/139/11-12* içinde. Eisenhower Doktrini, "uluslararası komünizmin doğrudan saldırısı tehdidi altında olan Ortadoğu ülkelerini savunma"yı vaat ediyordu. Bkz. Harris, *Alliance*, 64; Vali, *Bridge*, 283-5 ve Ataöv, *NATO*, 135-6.

34 Harris, *Alliance*, 64.

35 Kim, 4 Temmuz 1958, 9. Washington Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü aracılığıyla askeri birlikler teklif edildi; *MEJ*, *XII/4* (1958), 444.

ta olduğunu fark etti, Ülkenin konumundaki gerilemenin, DP'nin maruz kaldığı 1957 seçimlerinde aldığı kötü sonuç ve kendine güvenli ve saldırgan bir muhalefet partisinin ortaya çıkışı gibi gerilemelerle çok ilgisi vardı. Aralık 1957'de 9 subayın tutuklanmasından ve Temmuz 1958'de Kral Faysal'ın devrilmesinden sonra Menderes'in, Türkiye içerden "komünist" tehlikeye maruz kaldığında Amerika'dan yardım sözü vermesini istemeye başladığı ileri sürülür. Bunun dolaysız bir sonucu, Türkiye ile ABD arasında İkili Anlaşmaların imzalanması oldu. Türkiye'ye karşı "iç tehdit" durumunda, Amerika Birleşik Devletleri, "talebi üzerine Türkiye hükümetine yardım etmek için, karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek şekilde... silahlı kuvvetlerin kullanılması da dahil olmak üzere... gerekli her türlü hareket geçmeyi" kabul ediyordu.

Şubat 1959'da NATO Güney Saha Komutam Amiral Charles Brown bir basın toplantısında, yakında Türkiye'ye füze üslerinin kurulacağını söyledi ve Ekim'de hükümet, Jüpiter füzelerinin bulunduğu üslerin varlığını resmen duyurdu.[37] Komşuları Yunanistan'ın reddettiğini Türkler kabul etmişti: Menderes'in ABD ittifakına bağlılığı bu ölçüdeydi. ABD detant yönünde çaba harcarken bile, Menderes ellilerin başındaki soğuk savaş tutumunu sürdürdü. Moskova, Balkanlar'da atom başlıklı füzelerden arındırılmış bir bölge önerdiğinde Ankara, kendisini saldırıya açık durumda bırakacağını ileri sürerek öneriye karşı çıktı. Ne var ki, Ruslar "barış saldırısı"nda ısrar ettiler ve Washington bile, Ankara'nın dev komşusuyla ilişkilerini düzeltmesinden kaygı duymaya başladı. Nisan 1959'da Kruşçev, Menderes'i Moskova'ya davet etti; Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir sayfanın açıldığına işaret etmek niyetiyle düşünülen bir ziyaret. Ziyaret Temmuz'da

36 Toker, *İsmet Paşa II*, 39.

37 Bu anlaşma, 5 Mart 1959'da imzalandı. Anlaşma metni *Cumhuriyet*, 6 Mart 1959'da veriliyor.

38 *Vatan Yıllığı 1960*, 7 ve *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1959; Eroğul, *Demokrat Parti*, 169.

39 *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1959.

gerçekleşti; fakat 27 Mayıs 1960'ta Menderes'in düşüşü, ilişkilerdeki buzların erken çözülme olasılığını ortadan kaldırdı. Yine de, Türkiye'nin altmışlardaki dış politikasını incelemeden önce, ellilerdeki dış politikasının nedenlerini inceleyelim.

Özet

Türkiye'nin savaş sonrası dış politikası, amacı Türkiye'yi azgelişmiş ve yoksul bir ülkeden gelişmiş ve müreffeh bir ülkeye dönüştürmek olan iç politikasının bir uzantısıydı. Kısaca, siyasi liderlik Türkiye'yi, "Küçük Amerika" ya da Ortadoğu'nun Amerika'sı yapmak istiyordu. Bu nasıl başarılacaktı?

Bu hedefe ulaşmanın en basit yolu, büyük dozda Amerikan fonları gibi görünüyordu. Bu nedenle CHP'liler, Truman Doktrini çerçevesinde askeri yardım, Marshall Planı çerçevesinde ekonomik yardım almaya çalıştılar. Aynı zamanda Türkiye'ye yabancı yatırımını çekmek için yasal düzenlemeler de yaptılar. Fakat daha işin başında Türkler, Amerika'dan gelen yardımdan düş kırıklığına uğradılar, 1 Temmuz 1948'de Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşen Cyrus Sulzberger şunları belirtiyordu: "Türkiye'nin Marshall Planı çerçevesindeki yardımdan çok az pay aldığından yakınsa da, Amerikalıları seviyor. Birleşik Devletler'le bir ittifakı çok istiyor ve Amerika'nın Türkiye'deki çıkarlarının sürekli bir faktör olmamasından endişe ediyor. Halkı tedirgin eder endişesiyle açıkça söyleyemese de."[40]

Bu iki faktör -yetersiz yardımdan yakınma ve Türkiye'deki Amerikan çıkarlarının önemsizleşmesi endişesi- Ankara'nın dış politikasının temel kaygıları olarak kaldı. Ankara'nın planında bu iki faktör kopmaz derecede bir-

40 Cyrus Sulzberger, *A Long Row of Candles* (New York, 1969), 396.

birine bağlıydı: Batı'nın dış politika hesaplarında Türkiye'nin rolü ne kadar büyük olursa, Türkiye o kadar çok yardım alır. Türk basını, Batı için Türkiye'nin önemini vurgulamaktan ve aynı zamanda, Batı ittifakının bunun değerini bilmediğinden yakınmaktan hiç geri durmadı. Resmi çevreler, karşılıklı yarar ilişkisi diye değerlendirdikleri bu ilişkiden hiç rahatsız olmadılar, Batı'ya bağlılıkları tam olan DP'liler, daha çok safça, ABD'nin otomatik olarak karşılığını vereceğini umdular. İktidarda kaldıkları 10 yıl boyunca DP'liler, özellikle Türk ekonomisi takatsizleşmeye başlayıp desteğe şiddetle gereksinme duyduğu ellilerin ortalarında, ABD'nin verdiği karşılıktan düş kırıklığına uğradılar. DP'liler, ilişkilerinin her şeyden önce bir ortaklık ilişkisi olmadığını, karşılıklı bağımlılık yerine, kendilerinin Washington'a bağımlı olduklarını öğrendiler.

Daha Ekim 1954'te Menderes, Avrupa'da yardım aramaya başlamıştı ve Bonn en iyi umudu vaat ediyordu. Amerika Türkiye'nin mali gereksinmelerini karşılamayı reddettikten sonra, Ekim 1954'te Menderes'in Almanya ziyareti bu bağlamdaydı. Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un Mayıs 1957'de Türkiye ziyareti, Türkiye'nin Alman ekonomik yardımına artan bağımlılığının işaretiydi. Washington, Avrupalı müttefiklerinin Türkiye'nin ekonomik ihtiyaçları yükünü paylaşacağını umarak bu eğilimi teşvik etti. Bu, Ağustos 1958'de ABD ve OEEC ülkelerinin ortak verdiği 359 milyon dolarlık borçta vansımasını buldu. Ertesi yıl Türkiye'nin Ortak Pazar üyeliğine başvurusu, DP'lilerin ülkenin geleceğinin Amerika'dan çok Avrupa'ya bağlı olduğunu kabul ettiklerinin işaretiydi. O kadar gayretle kurmaya çalıştıkları "özel ilişki" gerçekleşmemişti.

41 Yalman, *Gördüklerim IV*, 319. Yalman, Menderes'in Almanya volculuğuna eşlik eden gazeteciler arasındaydı.

42 Türk Basını, 5-14 Mayıs 1957

Değişim Sözü -1960

Mayıs 1960'ta ABD'nin DP'lilerin devrilmesine ses çıkarmayacağına dair hiçbir kanıt yoktu; zira güvenilir bir müttefiktiler. Askeri komplocular Amerikan müdahalesinden korktular; Menderes'in 1959 tarihli İkili Anlaşma çerçevesinde Amerikan birliklerini çağırmayı planladığına dair söylentiler bile vardı.[43] 27 Mayıs darbesinden sonra askerler, ilk bildirilerinde, rejimlerinin Türkiye'nin dış politika yükümlülüklerine sadık kalacağını vurgulamaya özen gösterdiler.

> Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz. Gayemiz Birleşmiş Milletler Anayasasına ve insan hakları prensiplerine tamamı ile riayettir. Büyük Atatürk'ün Yurtta Sulh Cihanda Sulh prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadıkız. NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO'ya bağlıyız tekrar ediyoruz. Düşüncelerimiz "Yurtta Sulh Cihanda Sulhtur."[44]

BM ve NATO'da Türkiye'nin dış politikasını açıklayan profesyonel diplomat Selim Sarper yeni hükümette Dışişleri Bakanlığına atanınca, dış politikada devamlılık sözü bir kez daha verildi. Sarper, 1 Haziran 1960'taki ilk basın toplantısında bunu teyit etti. Birkaç hafta içinde ABD'nin, müthiş acil mali yardıma gereksinim duyan yeni rejimi desteklemede hiç tereddüt etmediği anlaşıldı. Washington, 400 milyon dolarlık bir kredi açacağını duyurdu.[45]

43 Bkz. 22 Haziran tarihli MBK basın toplantısı, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1960; Seyhan, Gölgedeki Adam, 73; komplocular darbenin niteliğini açıklamak Seyhan'ı Washington'a göndertmeyi avarladılar. Ayrıca, bkz. *MER 1960*, 430.

44 Erdemir, ed., *Milli Birlik*, 293 ve *MER 1960*, 433. 1959'da Irak'ın paktan çekilmesinden sonra Bağdat Paktı'nın adı CENTO olarak değiştirildi.

45 Ayrıca bkz. Harris, *Alliance*, 86-7 ve *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1960. Sovyetler Birliği ekonomik yardım teklifinde bulundu; fakat Türkiye, Planlama Bürosu ülkenin ihtiyaçlarını belirleyinceye kadar "evet" ya da "hayır" diyemeyeceğini ileri sürerek kaçamaklı bir yanıt verdi (*Cumhuriyet*, 24 Haziran 1960).

Devamlılığa rağmen, hayatın diğer alanlarında beklendiği gibi MBK'nin, dış politikada da değişiklikler yapacağına dair bir his vardı. Türkiye'nin dış ilişkilerinin tabanını genişletme ve daha bağımsızlaştırma gereksinimi vardı ve bu yönde bir girişim, 11 Temmuz'da kamuoyuna açıklanan hükümet programına yansıdı. Programın dış politika bölümü, Arap ülkeleriyle, özellikle Birleşik Arap Cumhuriyeti ve Irak ile, ilişkileri geliştirme gereğini vurguluyordu. Türkiye'nin dış politikasındaki yeni özellik, bağımsızlık mücadelesi veren ülkelerin bağımsızlıklarına barışçı yollardan ulaşmalarını destekleme konusuydu.[46] Ankara'daki haftalık dergi Kim'den aktarma yapan *Middle East News Agency* (Ortadoğu Haber Ajansı), bu bağlamda Cemal Gürsel'in Arap devletleri büyükelçilerine Cezayir davasını destekleme ve uluslararası platformlarda arka çıkma sözü verdiğini belirtti.[47]

MBK, bu konuda bölündü. MBK içinde aydınların desteklediği radikaller, daha uzlaşmaz bir tutum benimsenmesini istiyordu. MBK'nin, bir zamanlar Türklerin de yaptığı gibi bağımsızlık mücadelesi veren halkları desteklemeyi bir ilke haline getirmesini istiyordular.

> Bütün bu gelişmelere sırtımızı dönmekle, hem Atatürk'ü hem de tarihi görev ve misyonumuzu inkar ediyorduk. Mısırlı milliyetçiler Kral Faruk'u kovarken neredeyse göz yaşları döküyorduk. Utanmaz bir Dışişleri Bakanı [Fatin Rüştü Zorlu], Bandung Konferansında Nehru'yu tekmelemekle övünüyordu... Nuri as-Said ve Abd al-İlah'ın intikamını almak için neredeyse Bağdat'a askeri birlik gönderiyorduk... Cezayir'in kahraman mücadelesini inkar ettik....

Bu duygu ifadeleri, dış politikada yeni bir yönelimden çok 27 Mayıs'tan sonra egemen olan yeni bir özgürlük atmosferini yansıtıyordu. Mende-

46 Öztürk, *Hükümetler*, 469-73; *MER 1960*, 440-1.

47 MENA, 9 Ağustos 1960, *SWB IV/407/A/5* içinde. Ağustos'ta Türkiye'nin en deneyimli diplomatlarından biri olan Seyfullah Esin, Mısır'la ilişkileri geliştirme özel görevivle

48 Kahire'ye büyükelçi olarak gönderildi. Büyükelçi Esin'le görüşme.
Telgraf, 16 Eylül 1960.

res'in yönetiminde, bütün diğer konularda olduğu gibi, dış politikanın açıktan tartışılması da sıkı bir denetime tabi tutulmuştu. Meclisteki muhalefete bile böylesi konuları tartışma özgürlüğü verilmiyordu; dış politikada radikal bir değişiklik yönündeki her işaretin vatan hainliği olarak ilân edilmesi olasıydı. Yeni bir dış politika izleneceği yanılsamasını yaratan Mayıs 1960'tan sonra, bütün bunlar değişti. Altmışlar boyunca, aydınların dillendirdiği dış politika özlemleri ile çeşitli hükümetlerin "pragmatik" politikaları arasında bir belirsizlik hep var oldu. Aydınlar, sürekli eleştiriyle hükümet faaliyetlerini dizginleyebildiler; fakat asla hükümeti politikayı formüle etmek zorunda bırakamadılar.

Menderes'in düşürülmesinin hemen ardından, kuşkusuz diplomatların Türkiye'den bildirdiği eğilimlerden cesaret alan Moskova, yeni bir barış saldırısı başlattı. Kruşçev'in hedefi, Ankara'yı tarafsız olmaya ikna etmek ve büyük bir yekun tutan silahlanma harcamalarını ekonomik kalkınmaya yöneltmeye inandırmaktı. Fakat bu gerekçelerin Ankara üzerinde hiçbir etkisi olmadı. İlişkileri geliştirme düşüncesini iyi karşılamasına karşın Gürsel, diğer önerileri kesin fakat kibar bir şekilde göz ardı etti.[49] Yine de, Moskova, Karadeniz'deki Türk ve ABD faaliyetlerinden yakınan notalarını araya serpiştirerek barış saldırısında ısrar etti. Nihayet Ocak 1962'de Başbakan İnönü, Türkiye'nin bir sisteme bağlı olduğunu ve SSCB'nin bir müttefiki ya da tarafsız olmasının Türkiye için olanaksız olduğunu ilân ederek, Türkiye'nin tutumunu iki anlama gelen terimlerle açıkladı. Moskova ile görüşmeleri sürdürebileceği tek çerçeve buydu.

49 Kruşçev ile Gürsel arasındaki mesajlar 1 Eylül 1960 tarihli Türk basınında yer aldı. Diplomatik saldırının bir parçası olarak SSCB, Büyükelçi S. I. Aralov'un "In the Turkey of Atatürk: Reminiscences of an Ambassador" başlıklı anılarını yayımladı, *International Affairs* (Moskova), Ağustos-Kasım 1960. 17-25 Şubat 1967 tarihli *Cumhuriyet*'te dizi halinde ve sonra da *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Hatıraları* adıyla kitap olarak yayımlandığı 1967 yılına kadar bu anılar Türkiye'de yayımlanmadı.

50 *Ulus*, 10 Ocak 1962

İlginçtir; 27 Mayıs sonrası rejim, ABD'ye ve NATO'ya DP'lilerden daha çok bağımlı hale geldi. Her şeyden önce, askerlerin hakim olduğu hükümetlerin yönetiminde askeri harcamalar hızla arttı. Bu doğaldı; zira, silahlı kuvvetlerin, özellikle alt rütbelerdeki subayların, yakınmalarından biri de, ellilerdeki enflasyonun bir sonucu olarak çok yetersiz kalan maaşlardı. Askerlerin maaşlarını arttıran yasa 23 Şubat 1961'de Meclisten geçirildi ve Savunma Bakanı General Muzaffer Alankuş, askeri tahsisatın bütçenin yüzde 26.5'ini oluşturduğunu belirtti.[51] Ertesi yıl, birinci koalisyonun Savunma Bakanı İlhami Sancar şunları açıkladı:

> Milli bütçemiz, silahlı kuvvetlerimizin ihtiyaç duyduğu bütün fonları sağlamaya yeterli değildir. Ne de silahlı kuvvetlerimizi silah ve araçla tam donatmak için gerekli fonları sağlayabilir. Bu nedenle, ordumuzun ihtiyaç duyduğu silah, araç ve gereçlerin büyük bölümünü, mevcut askeri yardım program çerçevesinde büyük dostumuz ve müttefikimiz ABD hükümeti sağlamaktadır. Şimdi önünüzde olan bütçe, sadece personel ve bakım harcamalarını kapsıyor.[52]

DP'lier, Türkiye'nin askeri harcamalarının olanaklarının çok ötesinde olduğu konusunda müttefiklerine hep yakınmıştı. Altmışlarda bu daha da yükseldi ve ABD Kongresi, Türkiye'nin bütçesinin yüzde 27.2'sini ve GSMH'sının yüzde 6.2'sini savunmaya harcadığını gördü -müttefiklerinin askeri harcamalarıyla karşılaştırıldığında en yüksek rakam. NATO'nun

51 *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1961; Ankara Radyosu, 23 Şubat 1961, *SWB IV/W98/3* içinde; *MER 1961*, 522-3.

52 Anakara Radyosu, 7 Şubat 1962, *SWB IV/866/c/4* içinde.

53 *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1962. Verdiği bilgileri NATO Sekreterliğinin yayımladığı istatistiklere dayandıran Akşam (26 Kasım 1965) şu bilgileri vermektedir: NATO amaçları için tahsis edilmiş asker sayısı açısından 480.000 kişiyle üçüncü sırada yer alan ve NATO'nun en yoksul ülkesi olan Türkiye, zengin ve gelişmişi ABD, İngiltere ve Almanya'dan sonra bütçesindeki en büyük payı askeri harcamalara ayırmaktadır ve çalışma yaşındaki insanları silah altında tutan ikinci ülkedir. *Akşam*'ın vardığı sonuca göre, Türkiye en ağır yükü taşımasına karşın, en az yardımı alıyordu.Ankara Radyosu, 7 Şubat 1962, *SWB IV/866/c/4* içinde.

Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarını karşılamak üzere büyük miktarda para verme kararı, Türkiye'de büyük bir memnuniyet yarattı.[54] Ne var ki, Batılı müttefikler, Türk silahlı kuvvetlerini uzun süre sübvanse etmek için bu kadar yüksek bir fiyat ödemek zorunda kalmayacaktı; zira füze teknolojisindeki ilerlemeler, Türkiye'deki nükleer füze üslerini zaten demode hale getirmekteydi ve bu durum, Türkiye'nin hem ekonomik ve hem askeri yardım konusundaki pazarlık gücünü zayıflatıyordu.

Temmuz 1962'de Türk basını, Türkiye'deki Jüpiter füze üslerinin yakında sökülecegi ve yerlerine füze taşıyan Polaris denizaltısının geçeceği haberini vermeye başladı. Amerika ve NATO stratejisi açısından bu bir ilerlemeydi; fakat Türkiye'nin ittifak içindeki önemi konusundaki Türk görüşünün havasını indirdi.[55] Ekim'de patlak veren Küba krizi, Türkiye'deki füze üslerini diplomatik bir pazarlık haline getirdi ve Kruşçev, Küba'daki füzelerle aynı zamanda sökülmesini istiyordu. Türkler, Türkiye ile Küba'nın benzeştirilmesini kabul etmediler ve müttefiklerinin sıkı duracağını umdular. Fakat ABD için bu bir pazarlıktı -özellikle bu üsler yakın bir gelecekte sökülecekken. Başkan Kennedy, Türkiye'deki (ve İtalya) füze üslerinin sökülmesi pazarlığının yapıldığını açıkça yalanladı. Fakat Türk kamuoyu, tamamen aksine inanıyordu ve aydınlar arasında, Türkiye'nin çıkarlarının pazarlık konusu edildiği görüşü yaygınlaştı.[56]

Küba krizi, bir çatışma halinde Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin öncelikli hedefi olma olasılığıyla, ülkeyi tehlikenin orta yerine atmıştı. "Bu durum, uzun süre savunulan artan askeri güç artan güvenlik demektir görüşünün ters tepmesiydi."[57] Yine de ülke, tarafsızlığa geri dönmeye hazır değildi. Do-

54 Bkz. Atina'daki NATO Bakanlar Toplantısı ile ilgili haberleri veren Türk basını, 5-7 Mayıs 1962.

55 *Cumhuriyet*, 29 ve 30 Temmuz 1962.

56 Jüpiter füzeleri sorunu ve Küba krizi üzerine bkz. Bilge, *Olaylar*, 349-50; Toker, *İsmet Paşa IV*, 99-104; Vâli, *Bridge*, 128-9; Harris, *Alliance*, 92-4.

57 Harris, *Alliance*, 94.

ğu-Batı yumuşaması Ankara'yı hep kaygılandırdı; zira dış politika uzmanları, Türkiye'nin coğrafi konumunun herhangi bir hükümetin tarafsızlık politikası izlemesine olanak vermeyecek kadar hassas olduğunu ileri sürüyorlardı. Türkiye'nin Batılı müttefiklere bağlılığı mutlak olmalıydı; çünkü, bir soğukluk işareti bile, Türkiye'yi satmalarına yol açabilirdi.[58] Bu nedenle 1963'te Ankara, NATO içindeki rol ve konumunun gözden geçirile-ceğini ve buna uygun olarak ülkenin etkinliğinin gerileyeceğini biliyordu. Yardımın gelmesi daha güçleştiği için, bu durum sosyo-ekonomik sorunları ortaya çıkardı. Bu koşularda Türkiye, ihtiyatla Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzeltmeye yöneldi. Fakat aynı yıl Kıbrıs sorununun yeniden alevlenmesi, Ankara'nın dış ilişkileri üzerinde şiddetli bir etki yarattı, hükümeti ve aydınları ülkenin dünyadaki yerini yeniden değerlendirmek zorunda bıraktı.

Türkiye ve Kıbrıs: 1954-1964

Türkiye'nin Kıbrıs politikası, müttefiklerin ve ittifakın Türkiye'ye ilgisizliğinin belki de en iyi örneğiydi. 1954'te, Kıbrıs Rum hareketi İngiliz yönetiminden bağımsızlığı ve Yunanistan'la birliği (enosis) istemeye başladığında, Türkiye'nin tepkisi çok sert olmuştu. Başlangıçta Menderes, hükümetinin durumu yakından izlediğini ve müttefiki Yunanistan'la iyi ilişkileri sürdürmek istediğini belirterek yorum yapmaktan kaçınmıştı.[59] Daha sonra hükümet, Atina'daki enosis gösterilerine bir tepki olarak Rum karşıtı bir gösteriye dönüşeceğini bildiği için, 9 Eylül İzmir'in kurtuluş günü kutlamalarını yasakladı. Menderes şunu ilân etti: "9 Eylül'ün kutsal anlamının herhangi bir siyasi kriz biçiminde istismar edilmesine imkan tanımanın milli vicdanımızı rahatsız edeceği fikrindeyim."[60] Birkaç gün sonra

58 Bkz. 10 ve 11 Ocak 1963 tarihli Türk basınında Meclisteki dış politika tartışmaları.

59 *Zafer*, 22 Ağustos 1954.

60 Ankara Radyosu, 9 Eylül 1954, *SWB IV/501/21-2* içinde.

Zafer "Türkiye, üçlü ittifakta en küçük bir krize neden olabilecek en ufak bir harekette bulunmayacaktır" diye bildirdi.[61]

Sonunda Türkiye, Kıbrıs sorununda aktif bir rol oynamaya karar verdiyse, herhalde İngiltere'nin teşvikiyleydi. Daha Aralık 1951'de hükümet, Türkiye'nin adanın statüsünde herhangi bir değişiklik istemediğini açıklamıştı. Ada hiçbir zaman Yunanistan'a ait olmamıştı; 1570-71'de Türkiye Venedik'lilerden almıştı. 1878'de İngiltere'ye "ikraz" edildi ve Türkiye'nin Almanya'nın safında savaşa girdiği 1914'te İngiltere'nin sömürgesi oldu. Fakat Anadolu'nun savunulması açısından ada yaşamsal görülüyordu ve Türkiye, düşman olabilecek ellere düşmesine izin vermeyecekti.[62] Bu gerekçeler İngiliz hükümetine uygundu; zira Kıbrıs sorununu, Londra ile Atina'nın çözeceği bir sorun yapmak yerine üç taraflı bir konu haline getirdiler. Daha Ankara, resmi bir yükümlülük altına girmeden önce bile, Dışişleri Bakanı Anthony Eden, "Türk hükümetinin birçok vesileyle, Kıbrıs'ın statüsünde herhangi bir değişikliğe karşı olduğunu belli etti"ğini söylemişti.[63]

1955 başlarında Türkiye, iç politikada bir patlama faktörü olan Kıbrıs sorunuyla çalkalanıyordu. Yine de hükümetin açıkça tanımlanmış bir politikası yoktu. Ankara başlangıçta, Kıbrıs'ın statüsünde hiçbir değişikliğe izin veremeyeceğini ve İngiltere'nin adayı terk etmesi durumunda tekrar Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini ileri sürdü. 9 Haziran 1956 tarihli Zafer, "Adanın İngiliz hakimiyetinden başka bir devlete devredilmesi mevzubahis olursa, bu devletin ancak Türkiye olabileceğine inanmaktan gelen bir kuvvetle elbette işe müdahale ederiz" diye yazdı. Fakat İngiliz politikası değişip Kıbrıs'a özerkliğe dönüşünce, İngiltere'nin bocalaması karşısında başlangıçta şaşıran ve öfkelenen Ankara uzlaşmaya yöneldi. Mayıs 1957'ye ge-

61 15 Eylül 1964. Üçlü ittifak, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki Balkan Paktına işaret ediyordu.

62 Abidin Daver, "Kıbrıs Yunanistan'a Verilemez," *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1951. Türk tutumunun en iyi anlatımı: A. Suat Bilge, *Le conflit de Chypre et les Cypriotes turcs* (1961).

63 *Cumhuriyet*'te aktarma, 26 Ekim 1954.

lindiğinde Menderes, "Kıbrıs Türktür" sloganından vazgeçmişti.[64] Türkiye'nin öncelikli kaygısı, İngiltere ve Yunanistan'la ilişkilerini zedelemeyecek bir uzlaşma formülü bulmaktı. Taksimat bile, katı bir tutum değildi; enosis konusundaki Rum ısrarına karşı bir tehdit olarak kullanıldı. Sonunda Atina enosisten vazgeçti ve Türkiye de, taksimatı sessizce rafa kaldırdı. Şubat 1959'da iki taraf da, Türk azınlığın haklarının Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından ortak korunacağı ve garanti edileceği Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda anlaştı ve anlaşma, 19 Şubat 1959'da Londra'da imzalandı.[65]

Türkiye'nin Kıbrıs politikasının arka planı buydu. Bütün partiler bu politikayı desteklemişti ve 27 Mayıs 1960 darbesinin ertesi günü MBK, Zürich ve Londra Anlaşmalarını destekleyerek onaylamaya gitti.[66] Kıbrıs Cumhuriyet'i 15 Ağustos 1960'ta ilân edildi ve Baş Piskopos Makarios Cumhurbaşkanlığına, Kıbrıs Türk topluluğunun lideri Dr. Fazıl Küçük Cumhurbaşkanı Yardımcılığına seçildi. Bu anlaşmaların temel zayıflığı, yerel tarafların - Kıbrıslı Rumlar ve Türkler- tali bir rol oynadığı üç güç tarafından yapılmış olmasıydı. Özellikle Kıbrıslı Rumlar, Türk azınlığa önemli haklar tanıyan yeni cumhuriyet anayasasının işleyebileceğine inanmıyordu.

Cumhurbaşkanı Makarios anayasa değişikliğinden söz ediyordu ve Ağustos 1963'te Türk hükümeti, böyle bir harekete karşı herhalde ilk olan resmi uyarısını yaptı. Dışişleri Bakanlığının açıklaması, tek taraflı olarak değiştirilemeyecek "Kıbrıs'ta kurulu anayasal rejime karşı Rum liderlerin bütünüyle sorumsuz açıklamaları"nı protesto ediyordu. "Böyle bir girişimin bir iç mesele olduğunu ileri sürmek yasal olarak kabul edilemez ve imkansızdır; zira Kıbrıs Anayasası uluslararası bir anlaşmaya uygun olarak

64 Bkz. Menderes'in Bursa konuşması, *Zafer*, 4 Mayıs 1957; Toker, *İsmet Paşa I*, 196; Fahir Armaoğlu, "Le conflit de Chypre et l'attitude du gouvernement turc en 1957", *IIR, The Turkish Yearbook of International Relations: 1961* (1963), 40-61.

65 Vali, *Bridge*, 228-59; Bilge, *Olaylar*, 361-99.

66 Ankara Radyosu, 28 Mayıs 1960, *SWB IV/347/c/3* içinde.

oluşturulmuş ve bu Anayasanın maddeleri, Türkiye'nin taraf olduğu garantörler anlaşmasının garantisi altındadır." Açıklama şöyle sona eriyordu: "Irkımızın 100.000 aziz üyesini yabancıların keyfi idaresine terk edebilecek bir hükümet, Türkiye'de asla iktidara gelmeyecektir."[68]

Altmışların başındaki kırılgan koalisyon hükümetlerinin bir uzlaşmayı görüşmeye cesaret etmeleri bile söz konusu değildi. Ne var ki, Makarios Türkiye'nin anlaşma altındaki haklarını kabul etmeyi reddetti ve 30 Kasım 1963'te Anayasanın temel maddelerinin değiştirilmesini önerdi. Bu durum Kıbrıs'ta toplu şiddete, Türkiye'de Makarios karşıtı (Rum karşıtı değil) gösterilere ve Ankara'nın, Kıbrıs Anayasasının öldüğü ve dolayısıyla adanın taksim edilmesi gerektiği şeklindeki deklarasyonuna yol açtı. Noel günü Türk jetleri ada üzerinde alçaktan uçtu ve İnönü, Millet Meclisi'nde Türkiye'nin haklarını kullanıp müdahale edeceğini açıkladı. Filonun hazır olduğunu ve İngiliz ve Yunan hükümetlerine ortak müdahale önerisinde bulunduğunu söyledi. Ertesi gün İngiltere ve Yunanistan, ortak müdahale ilkesini kabul etti ve böylece Türkiye'nin tek taraflı müdahalesi gereksizleşti.

Kıbrıs, Türkiye'nin farklı forumlarda tartışmak zorunda kaldığı bir sorun olmuştu: diğer garantör güçler Yunanistan ve İngiltere ile, ABD'nin hakim ses olduğu NATO'da, bağlantısız ülkelerin oy tekeline sahip olduğu BM'de. Ankara için, adil bir çözüm üretmesi en olası olan NATO'ydu. Makarios, bir "NATO çözümü"nü kabul etmeye razı olmadı ve sorunu, Kıbrıs'a uluslararası bir barış gücü gönderilmesi yönünde oybirliğiyle bir kararın alındığı Birleşmiş Milletlere götürdü. Türkiye bütünüyle yalnız kalmıştı; zira, NATO ve CENTO müttefikleri de dahil, hemen hemen hiç kimse Türkiye'nin tezlerini kabul etmemiş ve Makarios hükümetini mahkum etmemişti.[69]

Ankara düş kırıklığına uğradı, fakat moralini kaybetmedi; zira müdahale hakkına sahip olduğuna ve BM kararlarının bu hakkı ortadan kaldıramaz-

67 Ankara Radyosu, 13 Ağustos 1963, *SWB IV/1327/c/1* içinde.

68 Türk basını, 26 ve 27 Aralık 1963; Toker, *İsmet Paşa IV*, 105-10.

69 Türk basını, 5 Mart 1964 ve sonrası; Vali, *Bridge*, 253-4.

yacağına hâlâ inanıyordu. 13 Mart 1964'te, Kıbrıs Türk toplumuna karşı yürütülen bütün eylemlere derhal son verilmemesi, derhal bir ateşkesin sağlanmaması, Lefkoşe'de bir "yeşil hat" anlaşmasının yapılmaması, Türk yerleşim yerleri etrafındaki kuşatmanın kaldırılmaması, haberleşme özgürlüğünün sağlanmaması ve Türk rehinelerin iade edilmemesi durumunda Türkiye'nin tek taraflı olarak müdahalede bulunacağı Makarios'a söylendi.[70]

Cumhurbaşkanı Makarios, bir tür ültimatom olan bu notayı kabul etmedi ve Türkiye'de Kıbrıs'a müdahaleyi ve taksimatı isteyen gösteriler oldu. Başbakan İnönü, Büyük Millet Meclisini 16 Mart'ta olağanüstü toplantıya çağırdı ve hükümetine Kıbrıs'ta asker kullanma yetkisi verildi: 489 oy lehte kullanıldı, sadece 4 oy çekimser kaldı. Aynı gün Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'da oturan Rumlara belli ayrıcalıklar tanıyan Yunanistan'la 1930 Anlaşmasının, altı ay sonra süresi dolduğunda uzatılmayacağını duyurdu.[71] Ankara, dış politikasının temel taşlarından biri olan Atina ile dostane ilişkilerden vazgeçmek zorunda kalmıştı.

Çok daha anlamlısı, hükümetin NATO ve ABD eleştirisiydi. Resmi çevreler daha büyük bir çekingenlik gösterdiği halde, basın daha önce de böylesi eleştiriler yapmıştı. Ne var ki, 16 Nisan'da Cumhurbaşkanı Gürsel NATO'yu "milli ve haklı davamızı" desteklememekle suçladı ve "Türk-Yunan dostluğunun öldüğü" sonucuna vardı. Ülkenin ruh hali öyleydi ki, İnönü'nün *Time* dergisine verdiği muammalı demecini "İttifak içinde sorumluluğa sahip Amerika'nın liderliğine güvendim; şimdi cezasını ödüyorum"- basın, ABD politikası Türkiye'yi dış politikada yeni seçenekler aramaya zorlayabilir anlamında yorumladı. İnönü, bu yorumu yalanlamada gecikmedi ve dış politikada herhangi bir değişiklik düşünmediğini

70 *Cumhuriyet*, 14 Mart 1964.

71 İbid., 17 Mart 1964.

72 İbid., 17 Mart 1964.

73 Türk basını, 17 Nisan 1964 ve Hilmi Yavuz, "İnönü'nün Demeci ve Dış Politikamız," *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1964, 3.

Mecliste belirtti.[74] Sadece okumuşların fikri ile hükümet arasındaki bölünmeyi açığa çıkarmak için tartışma kapıları ardına kadar açılmıştı.[75]

Başkan Lyndon Johnson'ın İnönü'ye 5 Haziran 1964 tarihli mektubu, bu tartışmanın dönüm noktası oldu. Mektup, BM güçlerinin adadaki Türk toplumuna yeterince koruma sağlamadığı için Türkiye'nin Kıbrıs'a asker çıkarmaya hazırlandığından söz edildiği bir sıraya denk geldi. Johnson, "NATO müttefiklerinin tam rızası ve onayı olmadan Türkiye'nin Sovyet müdahalesine yol açacak bir adım atması durumunda," NATO ittifakının "Sovyetler Birliği'ne karşı" Türkiye'nin yardımına gelmeyeceği uyarısında bulunuyordu. İnönü'ye şunlar da anımsatılıyordu: "1947 tarihti anlaşmanın 4. maddesine göre, hükümetiniz, verilen askeri yardımın veriliş amaçlarından başka amaçlarla kullanılması için Birleşik Devletler'in onayını alması gerekir. Bütün açıklığıyla size söylemeliyim ki, Birleşik Devletler'in sağladığı herhangi bir donanımı Kıbrıs'a müdahale için kullanılmasına Birleşik Devletler razı olmayacaktır."[76]

Johnson mektubunun Türkiye'nin dış politikası üzerindeki etkisi çok fazla abartılmıştır. Büyük bir gürültü ve coşku, fakat çok az eylem yarattı. Büyük partilerden herhangi birinin hükümetinde, Amerika bağlantısına zarar vermeyi düşünmek diye bir sorun asla olmadı. Adalet Partisi iktidara geldikten sonra, bu bağlantı öncekinden daha güçlü oldu. Terslenen İnönü bile, NATO ittifakını sorgulamadı; zira bunu sorgulamak, tam da Türk rejiminin üzerine oturduğu temelleri sorgulamak anlamına gelirdi.

74 *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1964.

75 Johnson'ın mektubu ve İnönü'nün yanıtı, 13 Ocak 1966'ya kadar gizli tutuldu; bu tarihte *Hürriyet*, Demirel hükümetinin istememesine rağmen mektupları yayımladı. Türk ve Amerikan hükümetlerini büyük bir sıkıntıya soktu; resmi metinleri yayınlamaya karar verdiler. Mektup metinleri için bkz. *MEJ XX/3 (1966)*, 386-93; IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations 1966* (Ankara, 1969), 139-41. Ayrıca bkz. Harris, *Alliance*, 114-16 ve Vâli, *Bridge*, 130-2. Kıbrıs'a Türk çıkarmasını olmadığını söylemeye gerek yok.

76 Harris, *Alliance*, 116.

Yeniden Değerlendirme ve Çeşitlendirme

Ne var ki, Johnson mektubu, ellilerin sonundan beri belli olan bir eğilimi hızlandırdı -Türk hükümetinin dış politikasını çeşitlendirme arzusu. Washington'un bazı yükümlülüklerinden kurtulmak için bu eğilimi teşvik etmiş olması oldukça olasıdır. Altmışların ortasında Türkiye'nin dış ilişkileri ile ilgili moda görüş, Türkiye'nin ittifak içinde kalması fakat politikasını gözden geçirmesi gerektiği görüşüydü. Dünyadaki hızlı değişim, bir yeniden inceleme gereksinmesine neden oldu ve Kıbrıs'ın Türkiye'yi bu yönelime zorlayan katalizör olduğu anlaşıldı. Amerika ve Sovyetler Birliği, Türkiye NATO'ya katıldığı sırada olduğu gibi, artık düşman değillerdi; Çin Halk Cumhuriyeti'nin artan gücüyle tehdit altında olduğu için Moskova uzlaşıcı olmuştu. Ayrıca, Avrupa Topluluğunun rakip bir blok olarak ortaya çıkma olasılığı da vardı ve dört bloğun -ABD, Sovyetler Birliği, Çin ve Avrupa- hakim olduğu bir dünyada, ABD ve SSCB'nin işbirliği yapması olasıydı. Bir kez daha tarafsız devletler acı çekecekti ve Türkiye'nin NATO içinde kalmak zorunda kalmasının nedeni budur.

Dışişleri Bakanlığı Dördüncü Daire Başkanı Hamit Batu'nun önerileri bir adım daha ileri gidiyordu. Türkiye'nin NATO'da kalması gerektiğini kabul ediyordu; fakat dış ilişkilerin, uluslararası ilişkilerin yeniden çözümlenmesini gerektiren değişen dünya koşullarına uyarlanması gerektiğini de söylüyordu. Batu, Avrupa'ya güçlü bir yönelimi ve açıkça ifade edilmese de, ABD'den güya uzaklaşmayı öneriyordu. Böyle bir çizgiyi, diye ileri sürüyordu, Türkiye'nin tarihsel evrimi öne çıkarmıştı; üstelik, entegrasyona doğru giden bir Avrupa, Türkiye'nin dış politikasında önemli bir unsur olmak zorundaydı. Türkiye Avrupa'nın dışında kalır ve Avrupa da "üçüncü güç" olursa, o zaman uluslararası meselelerde Türkiye'nin konumu zayıflardı. Bu nedenle Türkiye, birleşik bir Avrupa'da sağlam bir yer elde etmek için çalışmak zorundaydı.

77 F. Armaoğlu. "Batı İttifakından Ayrılamayız," *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1964.

Türkiye, diye işaret ediyordu Batu, Avrupa Topluluğu'nda fazla kişi olmaya mahkumdu. Coğrafi ve stratejik nedenlerle Avrupa Topluluğu'na alınırdı; fakat kültürel alarak Avrupa'nın bir parçası olarak görülemezdi ve üstelik gelişmiş bir ekonomisi (Japonya gibi) de yoktu. Bu nedenle Türkiye'nin Avrupa'daki rolü, Asya-Afrika ülkelerindeki itibarına ve prestijine bağlı olacaktı; bu prestij güçlü olursa, Türkiye Doğu ile Batı arasında köprü olabilirdi. Dolayısıyla Türkiye'nin Asya-Afrika bloğuyla ilişkileri sağlam bir temel üzerinde kurulmalıydı.

Türkiye, diye devam diyordu Batu, Asya-Afrika bloğundan uzaklaşmıştı ve bu hemen onarılmalıydı. Türkiye, tarihsel olarak Asya ve Afrika'da önemli bir rol oynamıştı ve deneyimi şimdi yararlı olabilirdi. Fakat Türkiye, tarafsız bloğun dışında kalmalıydı; aksi takdirde, Batı ile ilişkilerine zarar verirdi. Geçmişte Türkiye'nin NATO üyeliği, Asya-Afrika milletleriyle, özellikle Ortadoğu'da, sürtüşmelere neden olmuştu. Fakat diğer ittifak üyeleri bu engelin üstesinden gelmişti ve Türkiye'nin de aynı şeyi yapmaması için hiçbir neden yoktu. BM'de Arapları destekleyerek bu ilişkileri geliştirebilirdi; ne var ki, Araplara yönelik politikası "müdahaleci olmayan siyasi" bir politika ve tarafsız dostluk politikası olmalıydı. Türkiye iç işlerine karışmamalı, ya da başkalarının ayak işlerini yapar gibi görünmemeliydi, haksız saldırılara ya da eleştirilere hedef olacak konuma düşmemeliydi. Bölgede varlığını hissettirmeli ve NATO içinde de kişilikli davranmalıydı.[78] Bu gevşek ve iyi tanımlanmamış ana hatlar, Türkiye'nin dış politikasını ABD'ye toplam bağlılıktan sınırlı bağlılığa dönüştürmek için kullanıldı. Ankara'nın ilk işi, Moskova ile ilişkileri iyileştirmekti. İnönü, Başkan Johnson'ın mektubunu aldığı gün, bu yönde bir adım attı ve radyodan Moskova'ya daha akıcı ilişkiler çağrısı yapıldı. İki ülke arasında iyi ilişkilerin kurulması için sadece bir koşul koyuyor gibiydi: Türkiye'nin Kıbrıs'taki tutumu için anlayış. "Fakat, onlardan istediğimiz birşey var: yürüttüğümüz

78 Hamit Batu'nun *Foreign Ministry Monthly*'deki (Mart 1965) makalasinden uyarlandı. Ayrıca bkz. 25 Şubat 1965'te Meclis'e sunulan Ürgüplü hükümetinin programı, Öztürk, *Hükümetler*, 600-5 içinde.

davalarda güvene olan ihtiyacımızı bilmelidirler. Bu koşullarda [Rusya'nın Türkiye'nin savunma ihtiyacını takdir etmesi ve NATO üyeliğini kabul etmesi] komşularımızla iyi ve açık ilişkiler politikasını her zaman destekleriz." Konuşmasını şöyle sonuçlandırıyordu: "20 yıl önce hakim olan koşullarla karşılaştırıldığında, çatışan iki toplumsal ve siyasal yönelişi destekleyenler, ayırt edilebilir ve anlaşılabilir bir şekilde, dünyayı barış çizgisine sokmuşlardır. Bu mutlu gelişmeye hizmet etmeyi görevimiz sayıyoruz."[79]

Stalin'in ölümünden beri Ankara ile flört etmeye çalışan Sovyetler Birliği, buna şevkle karşılık verdi. Dışişleri Bakam Erkin'nin 30 Ekim'deki Moskova ziyaretinden sonra, ileri ekonomik ilişkilerden söz edildi. Moskova'nın Doğu Anadolu'daki Keban Barajını finanse edebileceği söylentisi, *The Economist*'e göre, "Fırat'ın Assuanı"[80] olasılığına işaretti. Fakat bunda hiçbir tehlike yoktu ve Ankara, Moskova ile ilişkilerinde hep ihtiyatlıydı. Erkin'in Moskova ziyaretini, Ocak'ta Nikolai Podgorny'nin ve Mayıs 1965'te Dışişleri Bakanı Gromyko'nun Ankara ziyaretleri izledi. Başbakan Ürgüplü Ağustos 1965'te Moskova'ya gitti ve Başbakan Alexei Kosygin Aralık 1966'da iadeyi ziyaretini yaptı.[81] İlginçtir; iki ülke arasında verimli bir ilişkinin kurulmasını simgeleyen, Başbakan Süleyman Demirel'in Eylül 1967'deki Moskova ziyaretiydi. Politikalarının Amerikan çıkarlarıyla çok özdeş olduğu söylenen ve karikatürlerde adı $ ile yazılan Demirel, şunları ilân edebiliyordu:

Rusya ile ilişkilerimizde yeni bir döneme girdik sanıyorum. Bilindiği gibi, ülkelerimiz arasında yıllarca gerginlik hüküm sürmüştü ve II. Dünya Savaşından sonra hiç ilişkilerimiz olmadı. Şimdi mesafe kapanmıştır, bütün kuşkuların ortadan kalktığını söylemiyorum, fakat düşmanlık ortadan kalktı sanıyorum.[82]

79 Ankara Radyosu, 5 Haziran 1964, *SWB IV*/1573/c/1-2 içinde.

80 1902 yılında sulama amacıyla güneydoğu Mısır'da, Assuan'da, Nil nehri üzerinde kurulan baraj –çn.

81 Vâli, *Bridge*, 177-8. 27 Aralık 1966 tarihli Türk-Sovyet ortak bildirisi için bkz. IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations: 1966*, 172-5.

82 *Milliyet*, 14 Ekim 1967.

Ankara'nın herhangi bir kaygısı vardıysa o da, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ile değişen ilişkilerinin, NATO içindeki konumunun tehlikeye düşürebileceğiydi ve Belçika Dışişleri Bakanı'nın hazırladığı "İttifakın Gelecekteki Görevleri" başlıklı Harmel Raporu bu kaygıyı dağıtmış olmalı. Rapor şunları belirtiyordu: "Egemen devletler" oldukları için, "müttefikler politikalarını kolektif karara bağlı hale getirmek zorunda değildirler... Her müttefik, diğerlerinin sorunlarını ve amaçlarını yakından bilerek kendi politikalarına karar verebilir... Her müttefik, detant çizgisinin ittifakı bölmeye olanak vermemesi gerektiğini akılda tutarak, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmede üzerine düşeni yapmalıdır..."[83]

Fahir Armaoğlu'ya göre, Harmel Raporu'nu "Türkiye en avantajlı şekilde uyguladı. Türkiye'nin sosyalist ülkelerle ilişkilerindeki ani gelişme, özellikle 1967'den beri dikkate değer olmuştu. Özellikle ticaret, turizm ve kültürel mübadele alanlarında anlamlı bir ilerleme ve genişlik kaydettiler. Bu ülkelerle artan ticari ve ekonomik ilişkiler, sadece, Türkiye'nin ekonomik büyümesinin gerek duyduğu makine, donanım ve malzeme sağlamak açısından değil, aynı zamanda ihracat potansiyelimize katkısı açısından da yararlı oldu."[84]

Türkiye'nin dış politikasındaki çeşitlenmenin diğer bir tezahürü, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği'nin (RCD) yaratılmasıydı. Bu fikir Pakistan'dan çıktı ve Eyüp Han'ın Temmuz 1964'te Ankara'yı ziyareti sırasında ortaya atıldı.[85] Daha sonraki aylarda Eyüp Han, İran Şahı ve Cumhurbaşkanı Gürsel İstanbul'da bir araya geldi ve ortak bir bildiriyle RCD'nin kurulmasını önerdiler. Öneriler, ortak projelerin gerçekleştirilmesi, daha

83 Aktaran Fahir Armaoğlu, "The European Security Conference and Mutual and Balanced Force Reductions," *FP IU4* (1972), 109-10. Harmel Raporu, 1967'nin sonunda yayınlandı.

84 F. Armaoğlu, "Recent Development in Turkish Foreign Policiy," *FP I/1* (1971), 89. Kesilen ABD kredilerinin ve Türkiye'nin artan ekonomik ihtiyaçlarının bu ilişkilerin gelişmesinde rol oynadığını belirtmek önemlidir.

85 *Cumhuriyet*, 4-6 Temmuz 1964 ve Kayhan Sağlamer, "Eyüp Han'ın Birlik Teklifi," *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1964.

yakın ticari ilişkilerin kurulması, ortak bir RCD ticaret ve sanayi odasının kurulması ve haberleşme, turizm, teknik araştırma ve kültürel mübadele alanlarında daha yakın işbirliği ile ilgiliydi.[86]

Ankara, bu plana başlangıçta çok fazla ilgi göstermedi ve *The Economist* (15 Ağustos 1964) şu yorumu yaptı: "Türkler, daha çok Avrupa'daki İngilizlere benzer şekilde yeni toplulukla ilişkiye giriyor. Kırk yıldır, Asya'dan Uzak Batı'ya yönelmiştiler. Kemal Atatürk'ün ateşli varisleri Türkiye'nin İslâm temelinde Asya'ya dönmesini, ya da onların deyimiyle geri dönmesini, görmek istemiyor." Fakat Eyüp Han'ın önerisi tam zamanındaydı ve Türkleri, siyasi yalıtılmışlık içinde oldukları bir anda yakaladı. *Sosyal Adalet* bile, İstanbul toplantısının anti-İngiliz ve anti-Amerikan olduğunu ve General de Gaulle'den esinlendiğini ileri sürdü.[87] Bir yıl sonra bile Ankara çok az coşku gösteriyordu ve isteksizliği sezen Eyüp Han Türk delegasyonuna, "Avrupa'nın bir parçası olmayı ne kadar isterlerse istesinler, Avrupalıların kendilerini asla eşit kabul etmeyeceklerini; oysa yeni organizasyonun kendilerine 'birinci sınıf Müslüman ve birinci sınıf Türk' olmayı sunduğunu" söyledi.[88] Yaklaşık aynı sırada yazılan Hamit Batu'nun önerileri, Türk Dışişleri Bakanlığının benzer bir sonuca, Türkiye'nin Avrupa'daki konumunun Asya'daki prestij ve itibarına bağlı olacağı sonucuna ulaştığını gösteriyor. RCD, bu yöndeki ilk adım olabilirdi.

1964'te Türkiye'nin Asya-Afrika bloğu gözündeki itibarı sıfırdı. Makarios'un Türkiye karşıtı kampanyasına karşılık vermek için Ankara, Bağlantısız Ülkeler Kahire Konferansı'na (5-11 Ekim 1964) gözlemci olarak büyükelçilerini, Vahit Halefoğlu (Lübnan) ile Semih Güven'i (Cezayir), göndermişti. Herhangi bir etki yaratamadılar: Konferans Makarios'un tezleri-

86 *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1964 ve Selçuk Karaçam, "A Report on RCD - Regional Cooperation for Development," *FP I/1* (1971), 156-9. RCD, CENTO'nun ekonomik ve kültürel bir uzantısıydı.

87 Ağustos 1964, 41-2.

88 *The Economist*, 23 mart 1965.

ni desteklemiş ve Konferans Bildirisi, Kıbrıs'a kendi kaderini belirleme hakkı ve yabancı birliklerin adadan çekilmesi çağrısında bulunmuştu.[89]

Ankara, gelecek Asya-Afrika konferansının toplanacağı Cezayir'de daha iyi bir gösteri yapmaya kararlıydı. Zemini hazır hale getirmek için Türk diplomatlar, bu blok içinde nüfuzlu olan Hindistan gibi ülkelerle ilişkileri geliştirmeye çalıştılar. Konferans Türkiye'ye ilk kez Üçüncü Dünyaya yönelik yeni yönelişini uygulama fırsatı verecekti; hükümet ve basın olayı çok ciddiye alıyordu. Şimdi, on yıl öncekinden, 1955'tekinden, iki kat fazla bağımsız Asya-Afrika devleti vardı ve bunların desteğini kazanmak değerliydi. Bunu yapmak için Türkiye, Batı'nın ayak işlerini yapıyor izlenimini - Bandung'da yaptığı gibi- vermekten kaçınmak zorundaydı. Başlangıçta Başbakan Ürgüplü Türk delegasyonuna başkanlık edecekti ve iç politika nedeniyle bunu yapamaması, bir geri adım olarak görüldü.[90] Hayri Bumedyen tarafından Cezayir Cumhurbaşkanı Ahmed Ben-Bella'nın devrilip tutuklanması, konferansın Kasım'a ertelenmesine yol açtı. Dolayısıyla, Türkiye'yi fiilen hükümetsiz bırakan 10 Ekim genel seçimlerinden sonraya geldi; 28 Ekim'de dışişleri bakanları toplantısı açıldığında, Türkiye'yi yeni Cezayir Büyükelçisi İsmail Soysal temsil etti.

Kamuoyu Baskısı

BM'nin 17 Aralık 1965'te Makarios'un tezlerini kabul etmesi, bir kez daha Türkiye'nin yahtılmışlığını ortaya koydu. Birleşmiş Milletler'in 47 üyesi -çoğu Asya-Afrika bloğundan- Türkiye aleyhine oy kullandı; sadece 5 ülke (ABD, Arnavutluk, Pakistan, İran ve Libya) lehte oy kullandı ve Sovyet Bloğu da dahil, 51 ülke çekimser kaldı.[91] "BM kararının yarattığı şok, dış

89 *Cumhuriyet*, 4, 5, 6, 10 ve 12 Ekim 1964; Arslan Başer Kafaoğlu, "Tarafsızların Toplantısı," *Sosyal Adalet*, Kasım 1964, 37-40.

90 Kayhan Sağlamer, "Asya-Afrika Konferansının Önemi" ve "Cezayir Konferansında Türkiye," *Cumhuriyet*, 29 Mayıs ve 19 Haziran 1965.

91 *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1965.

politikamızın bizi bir uydu haline getirdiğini fark etmemizi sağlarsa, bu elverişsiz kararda bir teseli bulabiliriz..." diye belirtiyordu Ahmet Şükrü Esmer. Türkiye bir "uydu" gibi hareket ettiği sürece -BM'de Çin'in aleyhine kullandığı oy bunun en son örneğiydi- tarafsız güçler asla kazanılamazdı. Tarafsızlar, Kıbrıs konusunda Türkiye'nin tutumuna karşı oy kulandılar; çünkü Türkiye'nin tutumu, 1956'da Mısır'a karşı saldırıda kullanılan adadaki İngiliz üslerinin kalmasını garanti ediyordu. Türkiye, bu devletlerin Kıbrıs'a yönelik tutumlarının, soyut bir Türk-karşıtı politikadan çok bu değerlendirmeden kaynaklandığını kavramalıydı."[92]

Bu, gerçekten Türkiye'nin dış politikasını gözden geçirme çabasının ikilemiydi. İşçi Partisi dışındaki bütün siyasi partiler ve düzenin dış politika üstatlarının pek çoğu, Türkiye'nin dış ilişkilerinin temel taşı olarak NATO ittifakını elinden kaçırmamasını istiyordu. Ülkenin NATO'da kalmasını isteyenlerin hepsi, hareket özgürlüğünü ve bağımsızlığını garanti etmesi için Türkiye'nin NATO ile ilişkisini yeniden gözden geçirmesini de istiyordu. Özellikle II. Dünya Savaşından bu yana gelişmiş Batı'ya bağımlı hale gelmiş olan Türkiye gibi azgelişmiş bir ülke için bu iki amaç arasındaki çelişkiyi görmüyordular -karşılıklı bağımlılık açısından düşünmekten hoşlanıyorlardı.

Batılı askeri stratejistler açısından Anadolu'yu göreli olarak daha az önemli hale getiren silah teknolojisindeki devrim ve Doğu-Batı yumuşamasıyla birlikte, Türkiye'nin Batı'ya bağımlılığı da, özellikle ABD'ye, artmıştı. Füze fırlatan Polaris denizaltısı gibi yenilikler nedeniyledir ki, NATO "esnek mukabele" stratejisini benimseyebildi ve bu strateji "Türk askeri plancılar için, ittifak içindeki ortakların, Sovyet güçlerinden Türkiye'ye yönelik askeri mukabeleyi gerektirecek bir kara saldırısı düşünmeyebilecekleri kabusuna neden oldu."[93] Daha açıkçası bu, müttefikler başka yerde bir avantaj elde etmek için Türkiye'yi feda edebilirler demekti.

92 *Ulus*, 21 Aralık 1965 (aktarma).
93 Harris, *Alliance*, 150.

1961 Anayasasını sağladığı özgürlükler olmasaydı, Türkiye'nin dış politika plancılarının bu ikilemi, aydınlardan gelen böylesine düşmanca bir tepkiye neden olmazdı. Farklı görüşleri ezmek ya da ihmal etmek artık olanaklı değildi ve onları susturmanın tek yolu, demokratik rejimin niteliğini değiştirmekti. Özellikle TİP'in kuruluşundan sonra geniş ölçüde yaygınlaşan sosyalist düşüncelerin etkisi altındaki radikal eleştirmenler, NATO sorununu salt bir dış politika konusu değil aynı şekilde bir iç rejim sorunu haline de getirdiler. Türkiye'deki mücadelelerini Batı kapitalizminin ve yerli işbirlikçilerinin egemenliğine karşı bir mücadele olarak görüyorlardı; ABD ve NATO bu kapitalizmin temsilcisi olarak niteleniyordu. İlk adım, Türkiye'yi ittifaktan ayırmaktı; ancak ondan sonra kapitalizme karşı mücadele yürütülebilirdi.[94]

Belki de en tahrip edici şey, radikallerin ve sosyalistlerin bugünkü durum ile Mustafa Kemal'in Batı emperyalizmine karşı mücadele ettiği yirmilerin başındaki durum arasında kurmaya çalıştığı paralellikti. Bu tezin en açık sözlü sözcülerinden biri olan İşçi Partisi lideri Mehmet Ali Aybar'dan bir aktarma yapmanın yararı var:

> Kardeşler, 43 yıl önce babalarımız ve dedelerimiz Bağımsızlık Savaşımızı zaferle sonuçlandırmayı başardı. Bugün, 43 yıl sonra... bir ulus olarak, tek tek kişiler olarak ve emekçi halk olarak hepimiz, bağımsızlığımızı ve özgürlüğümüzü kazanmak mecburiyetindeyiz.
>
> Kardeşler, 1947'den beri Amerika Birleşik Devletleri ülkemize sızmaktadır... Bugün vatanımızın 35 milyon metrekare toprağı Amerikan işgali altındadır...
>
> ...Amerika sadece siyasi hayatımız üzerinde baskı kurmamıştır. Amerika aynı zamanda ekonomik hayatımızı da kendi hakimiyetine almıştır. 1947'den beri dış borç ve yardım ekseni etrafında dönen ekonomik hayatımız, sürekli kötüleşen bir dengesizlik içinde bocalıyor. Bu ekonomik gidişat Türkiye'yi daha bağımlı bir duruma sokmuştur. Ayrıca, yabancıların aracıları gibi hareket eden büyük toprak sahipleri ve kapitalist çevreler, bu dış yardım sayesinde güç ve nüfuzlarını arttırmışlardır...

94 Mehmet Gönlübol, "Turkish-American Relations: A General Appraisal," FP 1/4 (1971), 73.

> Kardeşler, bu durum karşısında ilk vazifeniz bağımsızlığı tekrar kazanmaktır... Biz, Türkiye İşçi Partisi olarak, bizi bağımlı hale getiren bütün anlaşmaları... iptal edeceğiz...
>
> Emekçi kardeşlerim, herşey bağımsız olmamıza bağlıdır... bağımlı olmak, ulusun yararına olan görevleri yerine getirme gücünden yoksun olmak demektir.[95]

Kısa sürede gençliğin, özellikle üniversite gençliğinin, imgelemini yakalayan bu tezin sürekli baskısı altındadır ki, hükümet ABD ile ilişkisini yeniden değerlendirmek zorunda kaldı. Altmışların ortalarında Adalet Partisi hükümeti ile aydınlar arasında büyük bir uçurum vardı. Bu uçurumu kapatmak için Demirel'in yapabileceği çok az şey vardı; zira aydınlar Demirel'den Amerika karşısında General de Gaulle'ünküne benzer bir tutum takınmasını istiyordu. Böyle bir tutum söz konusu olamazdı; çünkü Türkiye, Fransa ve Demirel de, de Gaulle değildi.

1967 Kıbrıs Krizi

Kıbrıs krizi Kasım 1967'de aniden patlak verdiğinde, Türkiye'deki siyasi ortam, ellilerdekinden ve altmışların başındakinden çok farklıydı. Hükümet, daha çok büyüyen ve daha özgürleşen basının eğittiği kentli kamuoyu tarafından daha çok kavranır olmuştu. Demirel bağımsızlık ve hareket özgürlüğü taleplerine yüzeysel ilgi göstermek zorunda kaldı ve Millet Meclisinin hem dışından hem içinden gelen muhalefetin baskısı altında Türkiye'nin ABD ile İkili Anlaşmalarının görüşülüp yeniden gözden geçirileceğini duyurdu.[96]

95 26 Eylül 1965 tarihli Türk basınında yayınlanan Mehmet Ali Aybar'ın radyo konuşmasından uyarlandı.

96 *Milliyet*, 1 Nisan 1966. Ayrıca bkz. Demirel'in radyo demeci, Ankara Radyosu, 5 Nisan 1966, *SWB IV/2152/c/1* içinde.

Muhalefet partileri, özellikle İşçi Partisi, Türkiye'deki Amerikan üsleri sorununu -Aybar'ın işgal altındaki 35 milyon metrekaresi- gündeme getirdi ve Demirel'e şu söz oyununu yaptırttı: "Türkiye'de üs yok tesis vardır" -Demirel ikisi arasındaki farkı hiçbir zaman açıklamadı.[97] 5 Haziran 1967'deki Arap-İsrail savaşının patlak vermesinden hemen önce basın, *El-Ahram*'dan (Kahire) aktarma yaparak Arap devletlerine karşı NATO üslerinin kullanılmayacağının Mısır'a söylendiğini bildirdi.[98] Savaş Türkiye kamuoyunu radikalleştirdi ve yaklaşık 1965'te başlayan Arap yanlısı eğilimi hızlandırdı. Anti-Amerikan duygularda keskin bir yükseliş vardı -İsrail sadece bir kukla olarak görülüyordu- ve Irak ABD ile diplomatik ilişkilerini kestiğinde, hükümet Bağdat'ta Amerikan çıkarlarını gözetmeyi reddetti.[99]

Yılın geri kalan kısmı boyunca Demirel hükümeti, içerdeki eleştirmenleri tarafından savunma durumunda bırakıldı. Ortadoğu sorununda, İsrail'in güç kullanarak elde ettiği toprakları onaylamayıp daha aktif hareket ederek ve Türk azınlığın durumunun gittikçe kötüleştiği Kıbrıs'ta daha aktifleşerek buna karşılık verdi. Demirel, Yunan Başbakanı Collias'ı durumu görüşmeye davet etti ve ikisi 9 ve 10 Eylül 1967'de Trakya sınırında iki küçük kasaba olan Keşan ve Alexandroupolis'te görüştü. 21 Nisan darbesinden beri iktidarda olan Yunanistan'ın albaylar hükümeti, içerde destek kazanmak için Kıbrıs'ta diplomatik bir başarıya gereksinmesi vardı. Yunan delegasyonu enosisi talep etti ve sonra da taksimatı önerdi; fakat Demirel iki planı da kabul etmedi. Ancak ilgili tarafların ortak hareketiyle değiştirilebileceğini ve Doğu Akdeniz'de bir güçler dengesi sağladığını öne sürdüğü 1960 anlaşmalarının geçerliliği üzerinde ısrar etti.[100]

97 *Milliyet*, 5 Nisan 1966.

98 *Cumhuriyet*, 1 ve 2 Haziran 1967. Demirel, bu haberleri doğrulamayı ya da yalanlamayı reddetti. 1965'ten sonra Türkiye'nin Arap devletlerine yönelik değişen tutumu için bkz. Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası* (1945-1970) (Ankara, 1972), 137-82.

99 *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1967.

100 Türk basını 9-10 Eylül 1967 ve A. G. Xydis, "The Military Regime's Foreign Policy," Richard

Yunan cuntası diplomasiyle alamadığını, güçle ele geçirmeye çalıştı. 15 Kasım'da, General Grivas komutasındaki Yunan subaylarının yönettiği Kıbrıs Milli Muhafız Ordusu, Kıbrıs Türk mevzilerine saldırdı. "Saldırılar, sadece BM Genel Sekreteri'nin ve BM kuvvetleri komutanının güçlü protestosuna neden olmakla kalmadı, aynı zamanda yeni bir Türkiye müdahalesi tehlikesine de yol açtı..."[101] Türkiye'de ülke çapında gösteriler yapıldı ve derhal müdahale istekleri yükseldi. 16 ve 17 Kasım'da Millet Meclisi ve Senato birleşik olarak toplandı ve hükümete koşullar gerektirdiğinde Türk silahlı kuvvetlerini ülke dışında kullanma yetkisi verdi.[102] Birlikler zaten harekete geçirilmişti ve hava kuvvetleri Kıbrıs üzerinde keşif uçuşları yapıyordu; bir müdahale eli kulağında gibiydi. Genelkurmay Başkam Cemal Tural, daha sonraları şunları yazıyordu:

> 1967 bunalımında, Bakanlar Kurulu Kıbrıs'a müdahale karan aldı. Arada geçen dört saat içinde neler oldu, neler bitti bilemiyorum. Bakanlar Kurulu erteleme karan aldı. Bizim için artık söylenecek tek söz yoktu. Harekatı erteleme kararını yazılı aldım... [103]

Askeri müdahalede bulunmama kararı herhalde yerinde bir karardı; zira sonucu, adanın Türkiye ile Yunanistan arasında bölüşülmesi olabilirdi. Bu durum, stratejik olarak Türkiye'nin yararına olur diye asla görülmedi; zira "çifte enosis", Güney Anadolu kıyılarının sadece 40 mil ötesinde Yunanistan'ın askeri varlığına olanak tanıyacaktı ve bir silahlı çatışmada çok tehlikeli olabilirdi. Türk azınlığın haklarının ve güvenliğinin garanti edil-

Clogg ve George Yannopoulos, ed., *Greece Under Military Rule* (New York, 1972), 201-2 içinde. Ayrıca bkz. Andreas Papandreou, *Democracy At Gunpoint* (New York, 1970), 240-1.

101 Thomas Ehrlich, *Cyprus 1958-1967* (New York, 1974), 90-116, 1967 krizinin kusursuz bir anlatımını verir.

102 *Cumhuriyet*, 16-18 Kasım 1967.

103 *Yeni Ortam*, 12 Mayıs 1975. Aynı demecinde Tural, hükümette Vietnam'a asker göndermek istevenlerin bile bulunduğunu söyledi. Fakat, 1950'de Kore'ye Türk birliklerinin gönderilmesine karşı çıktığı gibi buna da karşı çıktı.

mesi koşuluyla bağımsız bir Kıbrıs'ın yaşatılması Türkiye'nin çıkarınaydı. Demirel'in bu amaca diplomasiyle ulaşması olası görünüyordu. Daha 20 Kasım'da Atina'daki cunta, Panayiotis Pipinelis'i Dışişleri Bakanlığına atadığında, geri adım işaretleri vermişti. "Kıbrıs için Türkleri tatmin edecek bir çözüme taraf kişi olarak görülüyordu" ve Çağlayangil'in, Pipinelis'in atandığı gün istediği "Kıbrıs Türklerinin güvenliğini sağlamak için Rum tarafına baskı yapma talebi"ni kabul etmesi çok olasıydı.[104] 23 Kasım'da Başkan Johnson'ın temsilcisi Cyrus Vance Ankara'ya geldi -Esenboğa havaalanındaki anti-Amerikan gösteriler nedeniyle, uçağı askeri havaalanına inmek zorunda kaldı- ve hemen Başkan Johnson'ın 1964 mektubu Türklere anımsatıldı. NATO ittifakı çerçevesinde Türkiye'ye verilen silahların Kıbrıs'ta kullanılamayacağı Türk hükümetine söylendi -sadece halk arasında anti-Amerikan duyguların artmasına yarayan bir açıklama.[105]

Kasım'm son günlerinde Türkiye'yi saran savaş paniğine karşın, müdahale olmadı. Yunan cuntası ödün vermeye devam etti: General Grivas Atina'ya geri çağrıldı ve 1964'ten beri Kıbrıs'ta konuşlandırılan Yunan birlikleri geri çekildi. O an için enosis ölmüştü. Ne var ki, Türk azınlık üzerindeki baskıları kaldıran ve Türklerin hareket özgürlüklerini ve eşit haklarını garanti eden 1960 anlaşmalarının uygulanması talebi, Cumhurbaşkanı Makarios'un iyi niyetine ve Rum çoğunluğa bağlıydı. Resmi yükümlülükler bulunmasına karşın, gerçekleştirilmesi güç bir talepti. Toplumlararası sorunları çözmese de 1967 krizi Demirel için diplomatik olarak başarıyla sonuçlandı; fakat siyasi olarak bir başarısızlıktı.

Bütün muhalefet partileri Demirel'i müdahale edip Kıbrıs krizini kökünden halletme fırsatını kaçırmakla eleştiriyordu. Müdahale edip adanın taksimatını yapmadığı için hükümeti en yüksek sesle mahkum edenler, aşırı sağ partilerdi -Türkeş'in CKMP'si ve Feyzioğlu'nun GP'si. Demirel, İnönü kadar zayıf kalmıştı ve kendisini engelleyen Amerikan baskısı da olma-

104 Papandreou, *Democracy*, 242-3.
105 Türk basını, 24 ve 25 Kasım 1967.

mıştı, diyordu 29 Kasım tarihli CKMP bildirisi. İşçi Partisi, ne Türkiye'nin ne de Kıbrıs Türklerinin güvenliğini garanti etmeyen bir uzlaşmayı kabul ettiği için Demirel'i eleştiriyordu. Milli Birlik Grubunun sözcüsü Senatör Kadri Kaplan, 1960 anlaşmasına geri dönüp kabul etmekle Demirel'in iki toplum arasında fiziksel bir bölünmeye dayalı bir Kıbrıs federasyonunun yolunu kapattığı suçlamasında bulundu. Silahlı müdahale olmadan federasyonun başarılıp başarılamayacağı kuşkulu olsa da, Demirel politikasının tek geçerli ve ciddi eleştirisi buydu. Sorun, diyordu Kaplan, büyük güçlerin yararına, fakat Türkiye'nin uzun erimli çıkarlarının aleyhine halledilmişti. Sadece CHP'liler -1964'teki bozuntularını anımsayarak- hükümete karşı şaşırtıcı derecede ılımlı ve sempatik davrandılar.[106]

Ne var ki, Türk kamuoyu, Kıbrıs müdahalesinden vazgeçmekle politikacıların bir kez daha ABD baskısına boyun eğdiğine inanıyordu. 1967 krizinden sonra Amerikan karşıtlığı keskinleşti ve 1968-1971 yılları arasında, Altıncı Filo'ya karşı gösterilerden ABD askeri personelinin kaçırılmasına kadar genişledi. Bu yıllarda Amerikalılar Türkiye'deki varlıklarını daha az göze çarpar hale getirmeye çalıştılar ve bu nedenle Altıncı Filo'nun ziyaretleri azaltıldı, hatta geçici olarak durduruldu. 1969'da Atina, ABD gemileri için "barınma" limanı olarak kullanılmaya başlandığında, Türk resmi çevreleri, bunun sonucu olarak, askeri ve ekonomik yardımla birlikte ABD'nin Türkiye yükümlülüğünün azalabileceğinden korktular. Demirel ABD ile o kadar kopmaz derecede özdeşleştirilmişti ki, içerideki yaraları sağaltmak için artık hiçbir itibarı yoktu. Dış politika konusunda yeni bir konsensüs oluşturamazdı, ya da artan Amerikan karşıtlığını baskı dışında araçlarla önleyemezdi. Sonunda, Demirel'in içinden çıkılmasını imkansız gördüğü bir durumla başa çıkmak için silahlı kuvvetler 12 Mart 1971'de müdahalede bulundu.

106 Bkz. Türk basını, 27 Kasım-6 Aralık 1967; *MER 1967*, 527; Ankara Radyosu, 26 Kasım 1967, *SWB IV/2635/c/3* içinde.

Haşhaş Anlaşmazlığı

Askeri müdahalenin dolaysız sonuçlarından biri, dış politikanın siyasi partilerin, özellikle İşçi Partisi'nin, ve radikal-devrimci gençlik hareketinin engellemelerinden kurtarılması oldu. İç politikada olduğu gibi, dış politika da "partiler üstü", "dar çıkarlar ve parti politikaları" sınırlamalarından muaf oldu. Erim kabinesindeki Dışişleri Bakanı, Hindistan'daki başarılı büyükelçilik görevinden sonra gittiği NATO Genel Sekreterliğindeki görevinden getirilen yeni kuşak diplomatlardan Osman Olcay'dı.

Erim programının dış politika bölümü, "Kemalist temeller" üzerine daha çok vurgu yapılsa da, daha önceki hükümet programlarından hiçbir farklılık göstermiyordu:

> Hükümetimizin dış politikası Atatürk'ün çizdiği temel ilkeler gereğince yürütülecektir. Gerçekçiliğe ve bilime dayanan dinamik bir politika uygulanacaktır. Milletlerarası ilişkilerimizden çıkarlarımızın gerekleri daima göz önünde tutulacaktır. Birleşmiş Milletler Örgütü, Avrupa Konseyi, Avrupa Ortak Pazarı gibi milletlerarası örgütlerle ilişkilerimiz geliştirilecektir. NATO, güvenliğimizin en sağlam dış teminatını oluşturan bir savunma örgütüdür.
>
> ...Amerika Birleşik Devletleri ile karşılıklı saygı ve anlayışa dayanan sıkı dostluk ve ittifak ilişkileri içinde bulunuyoruz. Zaman zaman bazı meselelere farklı açılardan bakmakta olmamız, ülkelerimiz arasında karşılıklı anlayış ve samimiyete dayanan dostluğun tabii sayılması gereken bir tezahürü, sağlamlığının en açık delili ve her iki ülkenin mensup olduğu Batı dünyasının siyasal felsefesinin icabıdır. Geleneksel politikamıza uygun olarak, büyük kuzey komşumuz Sovyetler Birliği ile ilişkilerimizin, iyi komşuluk ve 1921 Moskova Antlaşmasının ruhuna uygun bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve içişlere karışmama esaslarına dayandırılmak suretiyle güven arttırıcı yolda daha da gelişmesini mümkün görmekteyiz.[107]

107 Nihat Erim'in okuduğu pasajlar da dahil, rapordan özetlendi. Programın tam metni için bkz. *Ulus*, 3 Nisan 1971. Ayrıca bkz. Osman Olcay, "Turkey's Foreign Policy," *FP I/2* (Haziran 1973), 79-84.

Programın yeni bir özelliği -o sırada çok az kişinin dikkatini çekse de hükümetin uyuşturucu sorununa "ciddi eğilme" sözüydü. Bu bağlamda Erim şunu açıklıyordu:

> Bütün dünya gençliği için kahredici bir afet halini almış olan afyon kaçakçılığının, her şeyden önce insanlık duygularını incittiği inancında olan hükümetimiz, bu mesele üzerine önemle eğilecektir. Afyon üreticilerine daha iyi bir geçim alanı gösterilecektir.[108]

Bu vaadin yerine getirilmesi, en tartışmalı konu oldu. ABD'de ciddi bir sorun olduğu bilinmesine karşın, uyuşturucu sorunu Türk gençliğine dokunmuyor, ya da etkilemiyordu. Türkiye'de değil, Amerika'da çözülmesi gereken "Amerika'nın bir sorunu" olarak görülüyordu. Amerika'nın Türkiye büyükelçileri, 1960'ların ortalarında hükümetle haşhaş sorununu ele almaya başladı. "Bir geçiş hükümetinin partisiz başkanı olarak" Başbakan Ürgüplü, "uzun vadeli bir hareket başlatmaya isteksizdi... [Demirel] yasadışı haşhaş ticaretini durdurmaya yardım etmek için büyük bir istekli-lik gösterdi... bir noktada Demirel'in Türkiye'yi 1971'den itibaren haşhaş üretiminin tamamını durdurma yükümlülüğü altına soktuğuna dair haberler vardı."

1970'in başlarında, AP'deki kopmalardan ve Demokratik Partinin kurulmasından sonra, Demirel, haşhaş ekimi belli illerle zaten sınırlanmış olmasına karşın, artık bütünüyle yasaklayıcı önlemler alacak kadar güçlü değildi Mecliste. Dahası, Türkiye'ye yaptırım tehditleri, sürekli ABD baskısı ve Ankara'nın Amerikan isteklerine boyun eğmemesi durumunda yardımın azaltılması, konuyu aleni hale getirdi ve dolayısıyla ödünlerin ele alınmasında Demirel'in güçlüklerini artırdı.

108 İbid.
109 Harris, *Alliance*, 192-3.
110 İbid., 193-5.

Erim hükümeti ne Meclis'teki bir çoğunluk sorunuyla -en azından haşhaş ekimi gibi bir sorun konusunda- ne de kamuoyu sorunuyla yüz yüzeydi. Böylece Temmuz 1971'de Nihat Erim, 1972 hasat mevsiminden sonra haşhaş ekimini yasaklamaya razı oldu. Buna karşılık "Birleşik Devletler üç yıllık bir dönemde 35 milyon dolar vermeyi üstlendi: 15 milyon doları haşhaş yetiştiricilerine tazminat vermek için, 20 milyon doları haşhaş üreticilerini başka alanlara yönlendirme yatırımları için."[111]

Erim'in "pazarlığı", üreticiler için ekonomik bir felaket oldu; zira Harris'in yazdığı gibi, "Haşhaş yetiştiricileri, topraklarında yetiştirdikleri diğer ürünlerden kazanabileceklerinden çok fazla para kazanıyorlardı -yasal olarak devlete sattıklarında bile; dolayısıyla ekimi sınırlama ya da yasaklama geleneksel üreticilere ekonomik bir darbe olacaktı."[112] Kamuoyunun tepkisi, utanç ve umutsuzluk oldu: pek çok insan hükümetin ABD baskısına ve "rüşvet"ine boyun eğdiğine inanıyordu; zira 35 milyon dolarlık anlaşmayı "rüşvet" olarak anladılar. Böylece Erim'in kararı bütün ülkede tepkiyle karşılandı ve bütün partiler 1973 genel seçimlerinde iktidara geldiklerinde kararı kaldıracaklarını vaat ettiler. Halk desteğine aldırmayan bir hükümetin kararıydı.

12 Mart 1971 ile Eylül 1973 arası dönem, dış politika konusunda açık tartışmanın olmadığı bir dönemdi. Bu dönemin hükümetleri, Erim'in haşhaş ekimini yasaklaması ve belki de Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınması dışında, tartışmalı hiçbir şey yapmaya girişmediler.[113] Erim, Melen ve Talu,

111 İbid., 197.

112 İbid., 192. Ayrıca bkz. Henry Kamm, "Turkish Farmers See Poverty in Ban on the Poppy," *New York Times*, 3 Ekim 1972.

113 Meclis'teki oylara bağımlı bir parti hükümetinin almakta güçlük çekeceği bir başka karar da buydu. 27 Mayıs 1960 devriminden sonra *Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınmasından söz* edildi, fakat 10 yıl boyunca bu yönde hiçbir adım atılmadı. Sonra, 5 Ağustos 1971'de Erim hükümeti aniden Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıdı. Zamanlamanın, özellikle Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın Pekin ziyaretinden sonra Çin-Amerikan ilişkilerindeki buzların çözülmesiyle çakıştırmasına dikkat çekilir ve Türkiye'nin kararını ABD'nin etkileyip etkilemediğine dair spekülasyonlar yapıldı. Fakat Başbakan Yardımcısı Koçaş, dış etkiyi yalanladı.

Mecliteki partiler ve basındaki eleştirilerle rahatsız edilmeyen günlük diplomasiyle uğraştılar. Fakat, siyasi partiler 12 Ekim genel seçimleri için kampanyaya başladığı Eylül 1973'te durum değişti. *Guardian Weekly* şunları yazıyordu: "Pazar günkü seçimlerden çıkması muhtemel herhangi bir hükümetin haşhaş ekimi yasağını kaldıracağı kesin görünüyor... Gelecek hükümeti kurması muhtemel Sayın Demirel'in Adalet Partisi, devlet denetiminde de olsa, haşhaş ekimine tekrar izin vereceğini vaat etti. Sosyal demokratlar [Ecevit'in CHP'sine işaret ediyor] basitçe yasağı kaldıracaklarını vaat ettiler..."[114] Sorun, sadece haşhaş üreticilerinin haklarının iadesi sorunu olarak değil, Türkiye'nin egemenliğini kullanma hakkını geri kazanması sorunu olarak da görülüyordu. Partiler, bu durumu düzeltmeyi ve Türkiye'nin bağımsızlığını, onur ve itibarını onarmayı vaat ettiler.

1973 seçimlerini Bülent Ecevit kazandı; daha önceki açıklamalarından hükümetinin, dış dünyayla, özellikle ABD ile, ilişkilerinde daha bağımsız olmaya çalışacağı açıktı. Türkiye'nin ittifaklarından (NATO ya da CENTO gibi) çekilmesi ve bağlantısız yalıtılmışlığa geri dönmesi söz konusu değildi. Türkiye, başkalarının değil kendi "milli çıkarları"na hizmet edecek bir politika izleyecekti. Ecevit'e göre, kendisinden öncekiler Türkiye'nin milli çıkarlarını ya da bağımsızlığını feda ettiklerini hemen yalanlamalarına karşın, kendi dış politikası ile kendisinden öncekilerin dış politikası arasındaki fark bu olacaktı. Gerçekten, Ecevit'in Türkiye'nin bağımsızlığının muhafızlığını kendi üstüne almasına çok kızdılar.

Ocak 1974'te Ecevit'in MSP ile kurduğu koalisyon, esas olarak CHP'nin dış politika konusundaki görüşlerini ifade etti. 1 Şubat'ta Büyük Millet Meclisine sunulan hükümet programında, ilk ifade şuydu: "Dış politikada amacımız, Atatürk'ün kurduğu temeller üzerinde, devletler hukuku kural-

Bkz. Türk basını, 5-7 Ağustos 1971 ve sorunun biraz ayrıntılı tartışıldığı Fahir H. Armaoğlu, "Turkey and People's Republic of China," *FP I/3* (Eylül 1971), 109-27.

114 *Guardian Weekly*, 109/5, 13 Ekim 1973, 12. Gerçekte CHP'liler de yasağı kaldırıp etkili bir denetimle ekime izin vermeyi vaat ettiler.

larına saygılı, Türkiye'nin bağımsızlığını gözeten bir politika izlemektir."[115] Başlangıçta öne çıkıp çözüm bekleyen bir dış politika sorunu yoktu ve yeni hükümetin öncelikli gündemi iç sorunlar oldu. Fakat 15 Temmuz'da Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a karşı Atina'daki askeri cuntanın desteklediği darbe, Ecevit'i askeri ve diplomatik bir krizle yüz yüze getirdi. XII. bölümde, çök hassas bir durumu sakin bir güvenle nasıl ele aldığını ve başlangıçtaki başarısının kendisine "ikinci Atatürk" ününü nasıl kazandırdığını gördük. Ecevit'in tepkisi, 1964 ve 1967 krizinde İnönü ve Demirel'in gösterdiği tepkiden açıkça farklı oldu. 1974'te durum çok farklıydı; bu kez darbenin bir iç mesele olduğu ve garantör devletlerin -Türkiye, İngiltere ve Yunanistan- meşru müdahale haklarının bulunmadığını ileri sürmek olanaklı değildi. Ecevit, Cumhurbaşkanı devrilen Kıbrıs Cumhuriyeti'ni savunmak için müdahale etme hakkını ileri sürebilirdi. Ve Türkiye'nin adadaki konumu bir kez sağlamlaştıktan sonra, hükümet programında belirtildiği gibi, iki toplumun özerkliğine dayalı bir federasyon hedefini önüne koyabilirdi.[116]

Ecevit, 18 Eylül'de popüleritesinin zirvesindeyken istifa etti. Ancak kendisinin ülkeyi başarıdan başarıya götürebileceğine dair bir inancı bütün ülkeye yaymayı başarmıştı. Herhalde, Kıbrıs görüşmeleri ihtiyacının erken bir genel seçimde kendisini tekrar iktidara getireceği umuduyla istifa etti. Fakat bu olmayacaktı. Türkiye, dış politikanın tekrar unutulduğu uzun bir kabine krizi yaşadı. Sonunda, 31 Mart 1975'te Demirel, dört partili Milliyetçi Cephe hükümetini ilân etti. Bu arada, Senatör' Sadi Irmak'ın geçiş hükümeti sırasında, 5 Şubat'ta, ABD Kongresi Türkiye'ye silah ambargosu koydu; "Başkan, Kıbrıs görüşmelerinde "önemli" ilerlemeler kaydedildiğine ve Türkiye'nin Amerika'nın sağladığı askeri donanımı adadan çektiğine dair Kongreye güvence verene" kadar ambargo devam edecekti.[117]

115 *Milliyet*, 2 Şubat 1974, 7; *Ak Günlere*, 217-27.

116 *Milliyet*, 2 Şubat 1974.

117 *New York Times*, 5 Şubat 1975; Türk basını, 5 Şubat 1975 ve sonrası. *Yanki* 204, 10 Şubat 1975, 4-10, Ecevit hükümetinde Dışişleri Bakanı Melih Esenbel, Savunma Bakanı Hasan Işık ve Ecevit'le röportajları verir.

Bu hareket bütün Türkiye'de büyük bir kızgınlığa neden oldu; fakat Irmak hükümeti karşı önlemler alabilecek durumda değildi. Ambargo, diye ilân ediyordu Irmak, "Türkiye'yi NATO ile ilişkilerini gözden geçirmek zorunda bırakacaktı" ve Ankara'nın, ABD yardımı olmaksızın ittifak kanadını artık koruyamayacağını NATO'ya bildirdiğine dair haberler vardı. Kıbrıs'a Türk müdahalesinden sonra Yunanistan NATO'nun askeri kanadından çekildiği için, bu çok önemliydi.[118] 10 Şubat'ta *New York Times* şu haberi verdi: "Kongre, Ankara'ya askeri yardımı hemen başlatmadığı takdirde, Türkiye buradaki bazı ABD askeri tesislerini kapatabilir..." Fakat ne Irmak, ne de 31 Mart'ta yönetimi devralan Demirel, ambargoyu kaldırtabildi.

Kısmi Senato seçimleri yaklaşırken Cephe hükümeti ABD'ye karşı daha milliyetçi bir tutum benimsedi. Temmuz sonunda Demirel hükümeti, birisi hariç -ülkedeki en önemli ABD ve NATO üssü olduğu söylenen İncirlik- ABD üssündeki faaliyetleri durdurdu.[119] Türkiye'nin silah ambargosuna karşı ilk "misilleme"si buydu. Demirel, ambargo devam ettiği sürece ABD ile işbirliği görüşmeleri yapmayı reddetti ve 30 Eylül'ü son tarih olarak ilân etti; bu tarihten sonra üslerin boşaltılması başlayacaktı.[120] Ambargo seçim kampanyasının bir konusu olmuştu. Mükemmel siyasi zamanlama sezgisine sahip Demirel olayları öyle bir şekilde düzenledi ki, sonuç ne olursa olsun kendisi kazançlı çıkacaktı: 30 Eylül'den sonra ambargo devam ederse, hemen üslerin sökülmesini emredecekti; Washington ambargoyu kaldırırsa, itibar kazanacaktı. Stratejisi, her iki durumda da seçimlerde popülaritesini arttırmayı vaat ediyordu. 2 Ekim'de Kongre, Türkiye'ye zaten parasını ödemiş olduğu 185 milyon dolarlık silah verilmesine razı olarak ambargoyu kısmen kaldırdı. Çok az kişi Kongrenin bu jestini yeterli gördü;

118 *New York Times*, 5 Şubat 1975.

119 Metin Ormancıoğlu, "Turkey Sets Deadline for US to Leave," *The Guardian*, 7 Ağustos 1975. ABD'nin bölgesel stratejisi açısından İncirlik'in önemi için bkz. İlhan Selçuk, "İncirlik'teki Amerika," *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1975.

120 *Cumhuriyet*, 3 ve 9 Ağustos 1975.

fakat Demirel'in "ültimatom"dan vazgeçmesine, görüşmelere geri dönmesine ve Türk-Amerikan ilişkilerini kurtarma sürecini başlatmasına yeterli olabildi.[121]

Yeni Yönelişler

Yetmişlerin ortasında Türk dış politikası yapısını değiştirdi, fakat temellerini değiştirmedi. Ankara'nın Moskova ile ilişkilerinin nasıl değiştiğini gördük. Türkiye, Batı ile ilgili kuşkularından ötürü, Asya-Afrika bloğu ülkeleriyle ilişkilerini iyileştirmede çok başarılı olamadı. Arap dünyasıyla, özellikle Suudi Arabistan gibi muhafazakar ülkelerle ve Türk uyrukluların çalışmaya başladığı "radikal-İslâmcı" Libya ile bağlar ağır ağır ilerledi. Bu ilişkileri geliştirmede İslami faktör yararlı olduğu için, kimi vurgular buna yapılıyordu. Fakat, Arap dünyasıyla daha yakın ilişkiler kurmanın başka, daha pragmatik nedenleri vardı; belki de en önemlisi, Türk tüketim ürünlerine pazar bulma gereksinmesiydi. Bu yöneliş devam etmeye mahkum gibi görünüyor ve olasıdır ki Türkiye, Ortadoğu ile Batı arasında bir köprü olacaktır.

Bülent Ecevit'in yükselişi, dış ilişkilerinde Türkiye'nin ulusal çıkarlarını gözetmeyi ve karar almada daha fazla bağımsızlığı vurgulayan bir eğilimle belirginleşti. Bu eğilim, Ecevit'in sosyal demokrat bir siyasal çerçevede "milli bir burjuvazi"ye dayalı "milli bir kapitalizm" yaratma özlemiyle doğrudan ilişkilidir. Sadece kısa süre iktidarda kaldı -ve sonra da kararsız bir koalisyon hükümetinin başkanı olarak. Fakat kısa süren yönetimi sırasında bile, onun yabancı petrol şirketlerinden, ilaç sanayinden ve haşhaş ekimi konusunda ABD'den gelen baskılara direnişini görmek olanaklıdır. Milliyetçi Cephe hükümetinin politika ve uygulamalarını eleştirmesine bakarak, Ecevit'in kendi politikasını -asla olgunlaştıracak zaman bulamadığı- daha iyi anlayabiliriz.

121 Bkz. Türk basını, 3 Ekim 1975 ve sonrası; Yankı 239, 13 Ekim 1975, 7-8.

23 Mayıs 1975'te Türkiye Mimar ve Mühendis Odaları Birliğinin toplantısında konuşan Ecevit, kendi açık diplomasisine karşıt Cephe hükümetinin "gizli diplomasi"sini eleştiriyordu:

> ...dış politikada gizliliğin, ve gizli diplomasinin çağdaş hükümetlere güç değil sadece zayıflık getirebileceğine inanıyoruz. Zira biliyoruz ki, kendi halkının hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlayan bir hükümet, sadece halk vekaletiyle bu amaca ulaşamaz. Zira halkın vekaletini almanın temel koşulunun açıklık olduğuna inandık.
>
> Ne var ki bugün, mevcut hükümetin, geleneksel gizli diplomasi biçimlerine... inandığını görüyoruz...

Bu eleştiri Ecevit'in popülizmine uygundu; popülizmin dış ilişkilerdeki tercümesi "açıklık"tı. Sağcı liderlerin Türkiye'nin "ulusal çıkarları"nı, özellikle ekonomik alanda, koruyamamalarını da eleştiriyordu:

> ...Bugünkü hükümetin ilk işlerinden biri, yabancı petrol şirketlerinin haksız isteklerini kabul etmek olmuştur.
>
> Bu hükümetin diğer bir boyun eğme siyaseti, hammadde yataklarının işletilmesine izin vermek ve böylece Türkiye'nin döviz rezervlerini azaltma pahasına çokuluslu şirketleri daha da zengin etmek olmuştur... Türkiye'nin kendi öz kaynaklarıyla döviz rezervlerini arttırmanın yolunu kapatan bu aynı hükümet, aynı zamanda, hiç uygun olmayan koşullarla dış borç ve kredi almaya çalışıyor.
>
> Bugünkü hükümetin dış ekonomik politikasına başka bir örnek de, [ilaç sanayi] ile ilgili olarak verilebilir. İlgili yasalara göre Sosyal Sigortalar Kurumu ilaç üretimini üstlenmesi gerekir. Fakat bu yabancı şirketlerin işine gelmiyor. Sonra öğreniyoruz ki, hükümet işbaşına geldikten sonra kısa süre içinde, Sosyal Sigortalar Kurumunun girişimlerini baltalamaya başlamışlar.[123]

122 CHP Genel Merkez Basın Bürosu, "Ecevit on the State of Affairs Inside and Outside Turkey" (Ankara, 23 Mayıs 1975), 2, italikler orijinalinde. Bu broşür İngilizce yayımlandı.

123 İbid., 4.

Daha önce gördüğümüz gibi, altmışlardaki Türk hükümetleri, Avrupa'nın "üçüncü bir güç" olarak gelişmesi halinde dışarıda kalmamak için daha güçlü bir şekilde Avrupa'ya dönmeye başladılar. Bu yöneliş, yetmişlerin ortasında, özellikle ABD silah ambargosundan sonra, daha da belirgin hale gelmişti. Ankara, Almanya'yı her zaman ABD'ye bir alternatif olarak görmüştü ve bu durum, Haziran 1975'te Ecevit tarafından yine vurgulandı. *Frankfurter Allgemeine* Zeitung'a, Amerika ile ilişkileri umulmadık bir şekilde soğurken, Almanya ile işbirliği yapmanın Türkiye için bir zorunluluk olduğunu söyledi. Sonra da şunları ekledi: "Türkiye Amerika'dan ayrıldıktan sonra Batı'dan da ayrı düşerse, geriye, hepinizin ve bütün dünyanın bildiği ve hiç kimsenin istemediği bir tek seçenek kalır. Buna zorlanmamalıyız."

"Almanya yardımının Türkiye'de hiç kimsenin istemediği bu seçeneği önleyebileceği"ni ima etti ve Ankara ile Washington arasındaki bağların bu kadar kötüleşmesinden duyduğu esef ve üzüntüyü ifade etti. Şunu söyledi: "İktidarda ben olsaydım, bu duruma gelmezdik. Bir süper güçle ve Amerika gibi Batılı bir dostla birlikte çalışmak dış güvenliğimiz için yaşamsaldır."[124]

Ne var ki, Türkiye, eşit bir ortak olarak Avrupa'ya kabul edilme hedefine ulaşmanın aşırı derecede güç olduğunu fark etti. Kısa sürede Avrupa'nın iki gruba ayrıldığını öğrendi: bir yanda Ortak Pazar'ın tam üyesi olan Dokuzlar, diğer yanda Türkiye ve Yunanistan gibi ekonomik olarak az gelişmiş diğer ortak üyeler. Türk politika saptayıcıları, Dokuzların kurumlaştığını fark etti. "Bakanları ve başbakanları, sadece ekonomik konuları görüşmek için değil, aynı zamanda siyasi ve askeri sorunları çözmek ve siyasi ve askeri konularda ABD ile görüşmelerin ortak bir temelini belirlemek için de resmi olarak toplanıyorlar." Türkiye gibi ülkeler bu görüşmelerin dışında tutuluyor ve sadece son kararla yüz yüze bırakılıyorlardı. Böylesi

124 *Milliyet*'in Köln muhabirinin haberi, "Ecevit: Almanya ABD'nin Yerini Almalı, 27 Haziran 1975.

125 Muharrem Nuri Birgi, "Developments Within The Atlantic Community and Turkey, *I-P III/4* (1973), 73-4. Birgi, NATO nezdindeki Türk büyükelçisiydi.

bir durumun tatmin edici olmadığı açıktı. Öyleyse, Türkiye, Batı Avrupa'ya bağımlılığının üstesinden nasıl gelecekti? Muharrem Nuri Birgi'nin yanıtı şuydu: Türkiye Atlantik topluluğunun gelişmiş üyeleriyle aynı ekonomik gelişme düzeyine ulaşmalıydı. O zaman kabul edilecekti. Fakat bunun sadece söylenmesi kolaydı.

Silah Ambargosunun Etkileri

Yetmişlerın dünya çapındaki ekonomik kriziyle çakışan ABD silah ambargosu, dış politikada Ecevit'in başlattığı yeni yönelişlerin devam olasılığını öldürdü. Dahası, Demirel'in Milliyetçi Cephe hükümeti, dışarıda uyumlu bir politika izleyecek siyasi uyumdan yoksundu. Koalisyon ortaklarından her birinin liderlerinin (Demirel, Erbakan, Türkeş ve Feyzioğlu) içgüdüleri, onları Washington'da saptanan geleneksel politika çizgisini izlemeye zorluyordu. Fakat ambargo dayatılmışken, böyle yapmıyor gibi görünmeyip seçmenin güvenini koruyabilirlerdi. Bu da, sanki Batı'ya karşı direniyor ve "milli çıkarları"nı öne alıyor gibi görünmelerini gerekli kılıyordu.

1975 yazında, TUSİAD'ın temsil ettiği iş dünyası ve yüksek askeri komuta, Türkiye'nin yalıtılmışlığına ilgi göstermeye başladı ve Demirel'i bunu değiştirmek için harekete geçmeye zorladı. Demirel'in bu yöndeki ilk hareketi, 31 Temmuz'da Helsinki'de Başkan Ford'la yakınlaşıp, ambargoyu kaldırtmasında ısrar etmek oldu. Fakat bir Cumhuriyetçi olan Ford, Demokratların çoğunlukta olduğu Kongre Türkiye'yi cezalandırmaya kararlıysa, yapabileceği çok az şey olduğunu ileri sürdü. Aynı toplantıda Brejnev silah satma teklifinde bulundu; fakat Demirel teklifi geri çevirdi. Daha sonra Ekim'de, Moskova gelişmiş MIG-21 ve MIG-23'leri satmayı teklif etti ve Hava Kuvvetlerinin Sovyet helikopterleri satın aldığına dair söylentiler yayıldı. Fakat Hava Kuvvetleri Komutanı Emin Alpkaya böyle bir satın almanın yapılmadığını

açıkladı. Batı taraftarlıkları öyleydi ki, generaller Moskova'nın Sovyetler Birliği'ne askeri bir heyet göndermeleri davetini, Türkiye'nin NATO'daki diğer müttefiklerinin kabul ettiği bir daveti bile geri çevirdiler.[126]

Demirel, 10 Aralık'taki basın toplantısında hükümetinin dış politika hedeflerinin ana hatlarını belirledi. Üç önceliğinin olduğunu söyledi: Türkiye'nin dış güvenliğini sağlam temellere oturtmak için gerekli önlemleri almak; bir dostluk çemberi yaratmak için komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak ve bütün dünyadaki devletlerle ekonomik ve teknik işbirliği imkanlarını geliştirmek. Hükümetinin, o ana kadar bu hedeflere ulaşmada başarılı olduğunu ileri sürdü.[127]

Türkiye, Kıbrıs sorununun yol açtığı yalıtılmışlığı nedeniyle, komşularıyla ilişki kurmak zorunda kaldı. Demirel 27-29 Ağustos'ta Romanya'yı, 3 Aralık'ta Bulgaristan'ı ziyaret etti. Fakat Ankara'nın yoğun petro-dolar yatırımıyla ekonomiyi kurtarma umudu Şah'ın İran'ına bağlıydı. Şah 28 Ekim'de Türkiye'yi ziyaret etti ve 2 Kasım'a kadar kaldı. Büyük bir törenle ağırlandı ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nın onur konuğuydu. Fakat Türklerin beklentilerini karşılayamadı. Ankara sına i yatırımlar ve İran petrolünü Türk rafinerilerine taşıyacak petrol boru hatları istiyordu; Şah ise, kendi sanayisinin ihtiyaç duyduğu Avrupa ürünlerinin ithalatını kolaylaştıracak liman ve yol yapımı için kredi vermeye istekliydi. Güçlü bir Türkiye ile kendisine bir rakip yaratmayı isteyecek bir kişi değildi; Türkiye'nin patronu olmak istiyordu ve bu durum, doğal olarak, Milliyetçi Cephe koalisyonu için bile rahatsız ediciydi.[128]

126 Bkz. *Cumhuriyet*, 1 Ağustos ve 28-29 Ekim 1975. Ne var ki, Demirel yönetimindeki koalisyonun sonraki aylarda niyet değiştirdiği görülüyor. 27 Mayıs 1976 tarihli *Cumhuriyet* şu haberi verdi: "Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Kenan Evren başkanlığında 5 kişiden oluşan bir heyet askeri incelemelerde bulunmak üzere Sovyetler Birliği'ne gitmiştir."

127 11 Aralık 1975 tarihli Türk basını, köşe yazarlarının makaleleriyle bütünüyle bu konferansa geniş yer verdi.

128 27 Ekim-3 Kasım tarihleri arasındaki basın bu ziyarete geniş yer verdi. Bkz. *Yankı*, 19-25 Ocak 1976, 11-12.

Peru'nun başkenti Lima'da toplanan Bağlantısız Ülkeler Konferansının Kıbrıs'taki bütün "yabancı birlikler"in (Türk askeri birlikleri kastediliyor) geri çekilmesini öngören bir karar aldığı 31 Ağustos'ta, Türkiye'nin yalıtılmışlığı açık hale gelmişti. 4 Eylül'de Ankara, Washington'un ambargo konusunda bazı ödünler vereceği umuduyla bir iyi niyet jesti olarak bazı birliklerini geri çekmeye söz verdi. Fakat böyle bir jest gerçekleşmedi; o sırada Washington bütün dikkatini, Camp David Anlaşmasıyla ve bir Mısır-İsrail barışıyla sonuçlanacak Mısır-İsrail görüşmelerine veriyordu. Washington'un hesaplarında Türkiye'nin önceliği gerilerdeydi. Kasım'da Bağlantısız Ülkelerin önerisi BM Genel Kuruluna getirildi ve burada da Türkiye kendisini bütünüyle yalnız buldu: 117 üye karar önerisinin lehinde oy kullandı, sadece bir tek üye (Türkiye) karşı oy kullandı! Ecevit, Türkiye'nin en büyük yalnızlık dönemlerinden birini yaşamakta olduğundan yakındı.[129]

1976'da yalıtılmışlık pek değişmedi ve Türkiye bunu düzeltmek için fazla bir şey de yapamazdı. Gerçek şuydu ki, koalisyon ortakları uyumlu bir dış politikadan çok gelecek seçimlerle ilgileniyordu. Başbakanın bütün yıl boyunca yurt dışına hiçbir resmi ziyarette bulunmaması bunu yansıtıyordu. Batı söz konusu olduğu sürece Türkiye, Kıbrıs sorununun çözümü için gerekli ödünleri verene kadar yalnız kalacaktı. Üstelik, 1976 yılı Amerika'da seçim yılı olduğu için Ford yönetimi, Yunan lobisini ürkütecek hiçbir girişimde bulunamazdı. Ancak yeni Başkan seçildikten sonra Beyaz Saray Türkiye'ye yönelik farklı bir yaklaşım benimseyebilirdi.

Bu yalıtılmışlık Türkiye'yi başka yerlerde destek aramaya zorladı ve İslâm dünyasına yöneltti. Demirel, 25 Mayıs'ta "Türkiye bugün dış ilişkilerinin çizgisini yeniden çizme ve dış politikasına yeni boyutlar kazandırma çabası içindedir" dediğinde bu değişikliği ima etmiş olabilir. Türkiye, Nasır'ın milliyetçi liderliğine meydan okumak için kurulan ve Suudi Arabistan'ın öncülük ettiği muhafazakar İslâm devletleri grubuna katıldı. Fa-

129 *Cumhuriyet*'te aktarma, 23 Kasım 1976.

kat koalisyon ortağı MSP tarafından sıkıştırılan Demirel, 1976'da Türkiye'yi daha aktif bir katılımcı yaptı. Demirel'in açıklaması, İstanbul'daki İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'ndan hemen sonra geldi. Bu, Türkiye'yi Batı ile Müslüman dünyası arasında bir köprü, her iki tarafı da anlayabilen ve bu nedenle birini diğerine anlatabilen tek Müslüman ülke gibi yansıtan bir politikanın başlangıcına işaret etti. Bu, Türkiye'yi Batı ittifakı içinde daha değerli bir unsur haline getireceği umulan uzun erimli bir hedefti. Kısa vadede, Türkiye Kıbrıs konusunda bazı Müslüman ülkelerin desteğini kazandı.

1977 genel seçimleri güçlü ve kararlı bir hükümet yaratmadığı sürece, dışarıda inandırıcı olacak bir dış politika umudu pek fazla yoktu. O sırada dış meselelerle ilgili hemen hemen her girişim oy kazanmaya yönelik gibi görünüyordu. Çağlayangil'in Mart'taki Moskova ziyaretinin iki amacı var gibiydi: Türkiye'nin Washington'dan bağımsız hareket edebildiğini göstermek ve Türkiye'nin en şiddetli döviz krizi yaşadığı bir sırada Sovyetler Birliği'nden kredi almak. Batı'da Türkiye'nin kötü vaziyeti biliniyordu ve 14 Mart tarihli *Die Welt*, Çağlayangil'in yakın ilişkiler geliştirmek için değil, 1.2 milyon dolarlık bir kredi anlaşması imzalamak için Moskova'ya gittiğini açıkladı. "...Sovyetler'in istediği bir saldırmazlık anlaşması imzalamak için gitmedi; Sovyetler'in daha yakın ilişkiler kurma önerisini de kabul etmeyecektir." Çağlayangil, Türkiye'nin petrol ihtiyacının tamamını olmasa da bir kısmını Arap devletlerinin karşılayacağı umuduyla, Moskova'dan sonra Suudi Arabistan, Kuveyt ve Körfez ülkelerini ziyaret etti. Tam bu sırada, Washington Ankara'nın girişimlerinden hoşnutsuzluğunu gösterdiğinde, TÜSİAD Türkiye'nin sorunlarını açıklamak üzere ABD'ye yüksek düzeyde bir heyet gönderdi; Türkiye'nin işadamları politikanın oluşturulmasında ve uygulanmasında aktif katılımcılar olmuştu. Demirel'in Londra'daki NATO zirvesinde Başkan Carter'la görüşmesi, ABD'nin tutumun-

130 *Milliyet*, 22 Nisan 1977

da hiçbir değişikliğe yol açmadı ve Washington, Ankara Kıbrıs konusunda bazı ödünler vermediği sürece hiçbir değişiklik yapmama tutumunu sürdürdü.

Haziran 1977 seçimleri, güçlü bir hükümet için gerekli sonuçları ortaya çıkarmadı. Ecevit, 213 sandalyeyle oyların çoğunluğunu aldı -Meclis'te etkili bir çoğunluk sağlamak için gerekli olan büyülü 226 sayısından 13 sandalye eksik. Bir azınlık hükümeti kurdu; fakat 4 Temmuz'da güvenoyu alamadı. Sonra Demirel, belirsiz politikaları nedeniyle dışarıda kötü bir izlenim bırakan ikinci Milliyetçi Cephe hükümetini kurdu. Ağustos'ta Yunan-Amerikan savunma anlaşmasının imzalanmasından sonra, Türkiye'nin Amerika karşısındaki konumu zayıfladı. Atina'nın kendisini soktuğu izolasyon, Altıncı Filo'nun Doğu Akdeniz'deki varlığı pekişirken, Ankara'yı daha da yalnız bırakarak sona erdi. Demirel'in koalisyon hükümetinin düştüğü 31 Aralık 1977'de durum buydu.

Varlığı büyük ölçüde Adalet Partisi'nden ayrılıp bağımsız kılığına bürünen milletvekillerine ve Turhan Feyzioğlu ve Faruk Sükan gibi kadim muhafazakarlara bağlı olan Ecevit'in koalisyon hükümetinin, etkili bir dış politika yürütmesi zordu. Fakat Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün ile birlikte Ecevit'in daha fazla inisiyatif göstereceği umuluyordu. Ökçün, milli çıkarları korumak için hükümetin daha aktif bir politika izleyeceğini açıkladı. Yunanistan'la asıl sorunun Kıbrıs değil, çözümü Türk-Yunan ilişkilerinin anahtarı olan Ege sorunu olduğunu açıkladı.

11 ve 12 Mart'ta, Yunanistan Başbakanı Karamanlis ile Ecevit arasındaki Cenevre görüşmesi içtendi ve Batı basınında, Mısır-İsrail barış anlaşmasıyla sonuçlanan Sedat-Begin görüşmelerine benzetildi. İki komşu, 1963 değilse bile 1974'ten beri kopuk olan ilişkileri düzeltmeye koyulmuş gibiydi. Karamanlis, adaların hükümranlığı tehdit altında olmadığı sürece Ege'nin paylaşılması düşüncesini kabul eder gibiydi. İki lider, uzmanların oturup ayrıntıları görüşmeleri için zemin hazırlamıştı. Ne var ki, 12 Mart'ta ABD Dışişleri Bakanı Cyrus Vance, Türkiye'ye ABD askeri yardımın tekrar başlamasını

Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki ödünlerine bağlayan bir konuşma yaptı. Geçmişte böyle bir tutumu hükümet değil Kongre takınmıştı; Ecevit, iki sorunun hiçbir şekilde ilişkili olmadığını belirterek buna karşılık verdi. Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler yine bozulmuştu.

Afganistan'da sol eğilimli Demokratik Halk Partisini iktidara getiren askeri bir darbeyle Davut Han hükümetinin devrildiği Nisan 1978'de, durum Türkiye'nin lehine değişmeye başladı. Washington, bu durumu İran ve Pakistan'a bir tehdit olarak gördü -özellikle Kabil'in bu iki ülkedeki Beluci milliyetçiliğini desteklemeye karar vermesi halinde. Pakistan'da da Moskova yanlısı bir rejim kurulması halinde, Sovyetler Birliği Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na ulaşabilecekti. Batılı stratejistlerin dunumu çözümlemesi budur. En dolaysız tehdidi hisseden Pakistan CENTO'yu güçlendirme ve Türkiye'ye silah ambargosunun kaldırılması çağrısında bulundu.

Ecevit, bu değişen durumdan yararlandı ve hükümetinin tutumunu daha açık terimlerle açıkladı. Mayıs'ta BBC ile yaptığı bir röportajda, ambargo kalkıncaya kadar Türkiye'nin tutumunda bir değişiklik olmayacağını, Türkiye'nin artık Sovyetler Birliği tehdidi altında olmadığını, şimdi tehdidin başka yerlerden (Yunanistan ima ediliyor) geldiğini ve bu nedenle Türkiye'nin savunma ve dış politikasının buna uygun olarak gözden geçirilmekte olduğunu açıkladı.

Türkiye Avrupa'ya daha da yaklaşıyordu -özellikle sosyal demokrat hükümetlerin iktidarda olduğu Almanya, İngiltere ve İsveç gibi ülkelere. Önceliği kendi savunma ihtiyaçlarına verse de Türkiye'nin NATO'dan ayrılmasının söz konusu olmadığı kesindi. ABD üslerine gelince (Demirel'in çizgisini benimsedi ve gerçekte üslerin bulunmadığını sadece tesislerin bulunduğunu söyledi), gerekli olan, üslerin devamı için yeni bir yasal temeldi. Ne var ki, ambargo kaldırılmadığı takdirde, bu üsleri askıda bekletmenin anlamı yoktu ve kesin olarak kapatılmaları gerekirdi. Sovyetler Birliği ile gelişen ilişkiler, Sovyet Genelkurmay Başkanı'nın 25 Nisan'daki Türkiye ziyareti ve Ecevit'in Haziran'daki karşı ziyaretiyle belirginleşti; ziyaretler, detantla bağlantılı olarak hükümetin benimsediği "çok taraflı dış politika" kavramının bir parçasıydı.

Türkiye gibi stratejik konumu belli olan bir ülke için detantın büyük bir öneme sahip olduğunu söyledi. "Buna katkıda bulunmak istiyoruz. Türkiye'nin kendi güvenirliğini garanti etmesinin en barışçı ve sorumlu yolunun bütün komşu ülkelerle karşılıklı güven içinde yaşamak olduğuna inanıyoruz."[131]

Ecevit, "jeopolitik konumunu anladığı" için Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin NATO'dan ayrılmasını hiçbir zaman istemediğini söyledi. Eski düşmanlar Türkiye'nin ihtiyaçlarını kabul ederek olumlu yönde değişirken, müttefikleri (Yunanistan ve Amerika) olumsuz bir yönde değiştiği bir sırada, Türkiye yeni bir savunma konseptine ulaşmıştı. Türkiye, son yıllarda müttefiklerinden yalıtılmış ve bu nedenle kendi kendine yeterli olmayı öğrenmişti. "Türkiye'nin savunması [diye devam ediyordu Ecevit], denizaşırı bir ülkenin Kongresinin insafına bırakılamaz." Bu, bir ültimatom değil, sadece gerçekçi bir tutumdu. "Yunanistan'ın askeri kanattan ayrılarak yaptığı gibi, NATO'ya asla şantaj yapmadık. NATO'ya katkımızın, onun bizim savunmamıza katkısıyla orantılı olacağını söyledik."[132]

Hükümet, Ecevit'in Sovyetler Birliği (21-25 Haziran) ve diğer doğu bloğu ülkelerini ziyareti ve Gündüz Ökçün'un Hindistan ve Pakistan ziyaretleriyle (10-14 Temmuz) belirginleşen "çok taraflı dış politika"sını sürdürdü. Türkiye, Bağlantısız Ülkelerin 1979'daki konferansına gözlemci statüsüyle katılma başvurusunda bile bulundu. Bağlantısızlara yönelik bu hareketin bir sonucu olarak, hükümetin CENTO'ya yönelik soğukluğu arttı; Ökçün, "Ekonomik ve kültürel işbirliğini geliştirmek istiyoruz; fakat bu işbirliği detantı etkilememelidir" diyordu.

Her zaman uysal olmuş bir müşteriden geldiği için rahatsız edici bulmuş olsa bile, Washington'ın Ecevit'in "çok taraflılık"ından telaşa kapılıp kapılmadığı kuşkuludur. Yine de, 1 Ağustos 1978'de ABD Kongresi, Türkiye'nin

131 Ecevit'in BBC ile röportajı, 16 Mayıs 1978.

132 İbid. NATO içinde Türkiye'nin artan önemi konusunda bkz. Sir Peter Hill-Norton, *No Soft Options*, (Lonrda, 1978).

Kıbrıs sorununun çözümü yönünde bazı ciddi adımlar atması koşuluyla ambargoyu kaldırdı.[133] ABD'nin bölgede artan istikrarsızlıkla ilgilendiğinin ilk olumlu işareti buydu. İran'da, General Gulam Rıza Azhari'nin 6 Kasım'da Başbakanlığa atanması, kısa sürede devrim patlaması şeklini alacak bir krizin habercisiydi. Durum o kadar kritikleşti ki, 19 Kasım tarihli *Hürriyet*, Türkiye'nin Batı için artan önemini yansıtan "Ankara'da Şah'ı Kurtarma Operasyonu" manşetini taşıyordu.

Kriz olsun ya da olmasın, Washington Ecevit'in Türkiye'nin dünya meselelerinde bağımsız bir rol oynamasına izin verilmesi talebini karşılayacak değildi. Dışişleri Bakanı Warren Christopher, 11 Ocak 1979'da Türkiye'ye gelir gelmez, bu noktayı açıkladı. Türkiye'ye Ban yardımının IMF çerçevesinde verileceğini açıkladı ve bu Türkiye'nin sert IMF koşullarını kabul etmesi demekti. Bu koşullar liranın devalüasyonunu, açık finansmana son verilmesini, ülkenin para arzını kısmayı, ücret ve fiyatların katı denetimini kapsıyordu -IMF'nin ünlü kemer sıkma formülünü oluşturan unsurlar. Ayrılışı sonrasında Christopher, Türkiye'nin Avrupa'daki patronu olarak Almanya'yı kabul ettiğini itiraf ederek, Alman liderlerle Türkiye'nin sorunlarını görüşmek üzere Bonn'a gideceğini belirtti."[134] Suudi Arabistan ve Kuveyt'in Türkiye'ye vermek istediği kredinin de (toplam 1.5 milyar dolar) IMF paketine dahil edilmesi, Bonn ve Washington tarafından denetlenmesinde de Washington'ın ısrar ettiğini belirtmeye değer. Bu durum, Türkiye gibi bir ülkenin ekonomik özerklik kazanmasının güçlüklerini ortaya çıkardı.

Ecevit'in "çok taraflı dış politika"sının temel sorunu buydu: Batı dışında, Türkiye'nin ekonomik sorunlarıyla başa çıkmasına yardım edebilecek başka hiçbir güç yoktu. Demirel gibi Ecevit de, bir gözü hep gelecek seçimlerde, seçim politikası tuzağına düştü. Popülaritesini yitirmeksizin IMF, ya da Washington'a ödün veremezdi. Bu nedenle Ecevit, hep dış yardım arayışı içinde olduğu halde, seçmenlere Türkiye'nin kendi çabasıyla ve

133 Bkz. *Milliyet*, 2 Ağustos 1978.

134 Milliyet ve *Cumhuriyet*, 12 ve 13 Ocak 1979

dış yardım almadan kalkınabileceğini söyledi. Bunun, Ecevit'ten umduğunu bulamayan Alman Şansölyesi Helmut Schmidt'i kızdırdığı söylenir.[135]

Ekonominin giderek durgunlaşması ve bütün temel ihtiyaç maddelerinin kıtlığı şeklinde kendini gösteren günlük yaşam koşullarının giderek kötüleşmesi, IMF'nin sert koşullarını kabul etme yönündeki iç baskıyı arttırdı. Rahmi Koç oldukça açık terimlerle şunları söylüyordu: "Türkiye ayakta kalmak istiyorsa, IMF'nin önerdiklerinden çok farklı olmayan bazı tedbirler almalıdır... Türkiye uyum programına razı olursa Batı yardım eder; aksi takdirde Türkiye'nin bugünkü ekonomik darboğazı devam edecek, sermaye gelirleri düşecek ve ülkenin büyüme oranı düşecek, hatta duracaktır." Ekonomik durumun 1980'de düzelmesi için, hükümetin IMF koşullarını kabul etmesini tavsiye ediyordu.

Ecevit boyun eğdi ve Temmuz 1979'da IMF ile yardım anlaşmasını imzaladı. Bunun sonucu olarak lira dolar karşısında yüzde 43 devalüe edildi ve hükümet şu anda yüzde 70-80 olan enflasyonu 1980'nin ilk yarısında yüzde 35'e indireceğini vaat etti. Ağustos'ta Türkiye'nin dış borç ödemelerini erteleyen bir anlaşma Londra'da imzalandı. Fakat bu anlaşmaların Ekim'deki ara seçimlerde Ecevit'e hiçbir yararı olmadı; partisi büyük bir yenilgi aldı ve 16 Ekim'de istifa etti.

Demirel 12 Kasım'da bir azınlık hükümeti kurdu. Eski koalisyon ortaklarının belirsiz desteğine bağımlıydı. Dış politikada, "çok taraflılık" gibi laflar etmese de, Ecevit'in mirasını sürdürmek zorunda kaldı. İran devriminin yarattığı radikalleşmenin ve Sovyetler Birliği'nin 26 Aralık 1979'da Afganistan'a müdahalesinin sonucu olarak, Türkiye'nin stratejik önemi artmıştı. Amerika'nın bölge ile ilgili planlarında kendisiyle işbirliği yapacak bir rejime ihtiyacı vardı; fakat Demirel'in arzularına kafa sallamayacağını anladı. Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Nimmetz, yeni bir Türk-Amerikan

135 *Die Welt*'ten aktarma yapan *Terciiman*, 22 Nisan 1979.

136 New York'u ziyareti sırasında Rahmi Koç'un açıklamalarını aktaran *Daily News* (Ankara), 21-22 Nisan 1979.

Savunma ve İşbirliği Anlaşmasını sonuçlandırmak üzere Ocak 1980'de Ankara'ya geldiğinde bunu öğrendi. Şaşırtıcı bir şekilde Demirel, üslerin Hızlı Mukabele amacıyla serbest kullanımına izin vermeyi ve Ege'deki Türk hakları iade edilmeden Yunanistan'a herhangi bir ödün vermeyi, özellikle Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına geri dönmesi konusunda, reddetti. ABD politika saptayıcıları için, eğer Türkiye Washington'un kendisine verdiği rolü oynayacaksa, yeni birine ihtiyaç olduğu açık hale geldi.[137]

Yetmişlerin sonunda politik şiddetin yarattığı kaosun bir sonucu olarak silahlı kuvvetlerin nüfuzu da önemli derecede arttı ve bu durum dış politikaya hemen yansıdı. Bu nedenle 19 Şubat tarihli Milli Güvenlik Konseyi toplantısında Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, Türkiye'nin 1974'te koyduğu ve Ege Denizi'nde hava sahasını sınırlayan "mor hat"ın tek taraflı olarak kaldırıldığını Demirel'e bildirdi. Dışişleri Bakanlığı haberdar edilmemişti ve bu ödün, hiçbir karşılık alınmadan Atina'ya verildi. Türkiye'nin generalleri, NATO'nun doğu kanadını güçlendirmek için Amerika'nın çıkarlarına uygun hareket etmişti.[138] İki gün sonra, Demirel askeri üslerin faaliyetlerini 31 Mart'ta kadar uzattı -Ocak'ta Nimmetz'e vermeyi reddettiği bir ödün. Bu arada, iki taraf 29 Mart'ta imzalanan bir savunma anlaşmasının görüşmelerini yürütüyorlardı. Bu belgenin 5. Maddesi "anlaşmada öngörülen savunma işbirliğinin kapsamı, NATO'nun öngördüğü yükümlülüklerle sınırlı olacaktır" diyordu; bu da Ankara'nın Avrupalı güçlerle bağlantılarını korumak ve bütün yumurtalarını Amerikan sepetine koymamak istediğini gösteriyor.[139]

9 Nisan 1980'de İran-Irak savaşının patlak vermesi Türkiye'nin bölgesel önemini dramatik bir şekilde arttırdı ve içerdeki ekonomik krizi hafifleten

137 Mehmet Ali Birand, *The Generals' Coup in Turkey* (Londra, 1987), 122; Türkçesi, *12 Eylül Saat: 04.00* (İstanbul, 1984), 192.

138 Birand, *Generals' Coup*, 131-2. Bu olayla ilgili 9. bölüm, Türkçe aslında atlanmış görünüyor.

139 Ali L. Karaosmanoğlu, "Turkey's Security in the Middel East," *Foreign Affairs*, Sonbahar 1983, 160.

Batı'dan borçlar akmaya başladı. Türkiye'den ödemesi istenen son bedel, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmesine izin vermekti. Fakat hükümeti seçilmiş bir meclise karşı sorunlu olan Demirel, muhalefet partilerinin durumu belliyken böyle bir ödün veremezdi. 28 Haziran'da Yunanistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları bütün sorunları görüşmek üzere Ankara'da bir araya geldi; fakat çok az ilerleme sağlandı. Böyle bir ödün verebilmek için 12 Eylül askeri darbesine ve sadece kendine sorumlu bir askeri rejime gerek vardı.

Yetmişlerdeki Türk dış politikasının tartışılmayan bir yanı var ve bu ABD'de bir Türk lobisinin yaratılmasıdır. Türkler arasında yaygın kabul gören bir görüşün sonucuydu bu: İsrail ve Yunanistan, bu ülkelerin Washington'daki lobilerinin çabaları sayesinde ABD yönetiminden destek görmektedirler. Ankara'da politika oluşturanlar, Türkiye'nin de kendi lobisini yaratması halinde benzer başarılar elde edebileceği sonucuna vardılar. Herhalde TÜSİAD'ın temsilcilikleri daha öncenin lobi faaliyetleri olarak görülebilir. Fakat yetmişlerin sonunda Ankara bir lobi yaratmak için aktif adımlar attı. Halkla ilişkiler firması olarak Gray and Company, Public Communication International, Inc. kiralandı. Esas işlevi, Amerikan medyasında ve siyasi çevrelerinde Türkiye'nin imajını iyileştirmekti. Esas olarak Amerikan basınında Türkiye lehine yazılan makaleleri dağıtarak bunu yapıyordu.

Aktif bir lobi kurmanın ikinci adımı, Aralık 1979'da Türk-Amerikan Dernekleri Birliği kurulduğunda atıldı. Merkezi Washington'da bulunan bu örgüt, bütün Türk-Amerikan derneklerinin faaliyetlerini koordine etti ve ilk sayısı Ocak 1980'de çıkan *ATA-USA* adlı bir bülten yayımladı. Büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın Temmuz 1979'da Washington'a gelişi tam zamanına denk geldi. Böyle bir görevi üstlenmek için gerekli olan enerji, imgelem ve adanmışlığa sahip bir kişiydi. Lobinin amacını şöyle tanımlıyordu:

Amacımız, Türkiye'nin imajını daha olumlu, daha yaygın ve daha etkili bir şekilde Amerikan kamuoyuna yansıtmaktır. Ayrıca, Birleşik Devletler'deki Türkiye imajına haksız yere gölge düşüren unsurların çabalarını boşa çıkarmak. Amerika'da Türkiye ile ilgili bilgiler ya eksiktir, ya da var olan bilgiler yanlış ve önyargılıdır. Bu durumu değiştirmek ve bu yanlış anlatımları boşa çıkarmak, Amerika'daki Türk topluluğunun öncelikli görevlerinden biridir...

Birleşik Devletler'de yaşayan Türkler sayı olarak büyük topluluklar kadar [Rum ve Ermeniler gibi] çok olmasalar da, bu ülkede seçkin bir grupturlar. Bu ülkenin refahına katkıda bulunan saygıdeğer, üretken ve sorumlu bireyler olarak, inandıkları davalar uğruna ve kendi çıkarlarına olan konularda seslerini yükseltmekten geri durmaları için hiçbir neden yoktur. Bu konularla ilgili,olarak bu ülkenin kamuoyuna seslenmek ve aydınlatmak, bu insanların temel haklarından biridir.

Temel hak ve özgürlüklere dayalı olmakla övünen Amerikan siyasi sisteminin, yasalar çerçevesinde kaldıkları sürece, bütün grupları kendi görüşlerini açıklamaya teşvik etme özelliği vardır. Ne var ki, Birleşik Devletler'deki Türk topluluğunun, şimdiye kadar bu çok elverişli koşullardan, bu eşitlik ve hoşgörü atmosferinden yararlandığı söylenemez. Amerikan siyasal yaşamının eşsiz doğası ve yapısı, karmaşık bir denetim ve dengeler sistemi çerçevesinde karşılıklı uzlaşmalara ve etkileşime dayanır. Örgütlenen ve seslerini duyurmak için çaba sarfeden çevreler, bu siyasi yapı içinde karar alan otoriteleri etkiliyorlar.

Amerika'daki Türk topluluğu şimdiye kadar ülke çapında örgütlenemediği ve görüşlerini yayamadığı için, denge her zaman kendi etnik mesajlarını duyuranların lehine olmuştur. Bu dengesizliği gidermek için... Türk-Amerikan dernekleri... bir birlik çerçevesinde [birleşeceklerdir]...

Kuşkusuz, bu yöndeki adımlar ve olumlu sonuçlar Türk-Amerikan ilişkilerinin daha sağlıklı yürütülmesini de kolaylaştıracaktır...[140]

140 ATA-USA, Türk-Amerikan Dernekleri Birliği Bülteni, Cilt: I, No: 1, Ocak-Şubat 1980, 4. Türk lobisi sorunu, "La Politique étrangère de la Turquie dans les années 80s başlıklı makalemde ayrıntılı olarak tartışılıyor, Paul Dumont ve François Georgeon, ed., *La Turquie au seuil de l'Europe* (Paris, 1991) içinde.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türklerin örgütlenmesi ve harekete geçirilmesi, Türk lobisi yaratmanın sadece bir yanıydı. Askeri rejim açısından vatandaşlık yasasını değiştirip Amerika'ya yerleşmiş Türklere çifte vatandaşlık vermenin Türkiye'nin dış politika çıkarları için yeterli olduğu sanıldı. Türkler, Ankara için önemli olan konularda Senatörlerin ve Kongre üyelerinin desteğini alamadılar.

Türk-Amerikan Dernekleri Birliği kadar önemli bir örgüt de, "Türkiye'nin Amerikalı Dostları" örgütüydü. Herhalde silah ambargosuna karşılık olarak, 1976'da bu örgüt kuruldu. Kurucularından birinin ifadesiyle, "Türkiye'de çalışmış bir grup asker ve dışişleri bakanlığı personeli olarak başladı ve Türk halkıyla geliştirilen dostluk nedeniyle, değerli dost ve müttefikimizin Birleşik Devletler'de tanınması ve anlaşılmasını sağlamak için ülke çapında bir organ olarak örgütlendi."[141] Bu örgüt, lobi faaliyetleriyle birlikte büyüyüp gelişti ve Amerika'nın askeri-sınai komplekslerinde etkili hale geldi. Amerika'nın en ünlü silah imalatçılarından bazıları bu örgütün üyesidir.

Lobinin amacı Amerikan kamuoyunu Türkiye lehine etkilemek idiyse, aynı zamanda, Amerika'da Türkiye'nin dış işlerinde Amerika'nın rolüne duyulan ihtiyaca eklemlenmiş bir Türk grubu yaratma amacı da vardı. Türkiye'nin ambargo deneyiminden sonra seçeneklerini yeniden değerlendirdiği bir sırada, bunun büyük bir önemi vardı. Lobi, özellikle generaller Eylül 1980'de iktidarı ele geçirdikten sonra, Türk politikasını Washington'a doğru eğmek amacını güttü.

141 Bkz. "Türkiye'nin Amerikalı Dostlarının 1982 Programı."

KAYNAKÇA KISALTMALARI

Ağaoğlu, *İki Parti*: Samet Ağaoğlu, *İki Parti Arasındaki Farklar.*
Aksoy, *Toprak*: Suat Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (1970).
Aktan, "Land Reform": Reşat Aktan, "Problems of Land Reform in Turkey," ESSCB, *Agricultural Aspects of Economic Development* (1965) içinde.
Altuğ, *Erim Olayı*: Kurtul Altuğ, *12 Mart* ve *Erim Olayı* (1973).
Aren, *Ekonomi*: Sadun Aren, *Ekonomi El Kitabı: Türkiye Ekonomisinden Örneklerle*, 3. baskı (1972).
Ataöv, *NATO*: Türkkaya Ataöv, *NATO and Turkey* (1970).
Aybar, *12 Mart*: M. A. Aybar, *12 Mart'tan Sonra Meclis Konuşmaları*, II. baskı (1973).
Baban, *Politika*: Cihat Baban, *Politika Galerisi* (1970).
Başgil, *27 Mayıs*: A. F. Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri* (1966).
Bayar, *Başvekilim Menderes*: Celâl Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes.*
Belen, *Demokrasi*: Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe* (1960).
Bilge ve diğerleri, *Olaylar*: Suat Bilge ve diğerleri, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1965) (1969).
Boratav, *Gelir*. Korkut Boratav, *Gelir Dağılımı* (1969).
Bulutoğlu, *Yabancı Sermaye*: Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Yabancı Sermaye* (1970).
Cumhuriyet Halk Partisi, *Seçim Neticeleri*: CHP, *Seçim Neticeleri Üzerine Bir İnceleme* (1959).
Demokratik Parti, *72'ler Hareketi*: DP, *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti* (1971).
Dereli, *Turkish Trade Unionism*: Toker Dereli, *The Development of Turkish Trade Unionism* (1968).
EP: *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.
ESSCB: Economic and Social Studies Conference Board (İstanbul).
ESSCB, *Social Aspects*: ESSCB, *Social Aspects of Economic Devlopment.*
ESSCB, *Agricultural Aspects*: ESSCB, *Agricultural Aspects of Economic Development* (1965).
ESEKH: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
Erdemir, ed., *Milli Birlik*: Sabahat Erdemir, ed., *Milli Birliğe Doğru* I(1961).
Erer, *On Yıl*: Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi.*
Erkanlı, *Anılar*: Orhan Erkanlı, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular* (1971).

Esirci, *Menderes:* Şükrü Esirci, *Menderes Diyor ki! I* (1967).
FA: *Foreign Affairs* (New York).
FP: *Foreign Policy* (Ankara), *Dış Politika*'nın İngilizce versiyonu.
Faik, *Gazeteci:* Bedii Faik, *İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci* (1967).
Genç, *12 Mart:* Süleyman Genç, *12 Mart'a Nasıl Gelindi* (1971).
Gevgilili, *1971 Rejimi:* Ali Gevgilili, *Türkiye'de 1971 Rejimi* (1973).
Giritlioğlu, *Halk Partisi:* Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii I, II* (1965).
Harris, *Alliance:* George Harris, *Troubled Alliance* (1972).
Hershlag, *Turkey:* Z. Y. Hershlag, *Turkey: the Challenge of Growth* (1968).
IA: *International Affairs* (Londra).
IIR: Institute of International Relations (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü), Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
İlkin ve İnanç, ed., *Planning:* S. İlkin ve E. İnanç, ed., *Planning in Turkey* (1967).
İnönü, *Muhalefet:* İsmet İnönü, *Muhalefette İsmet İnönü I, II, III,* hz. Sebahat Erdemir.
İpekçi ve Coşar, *İhtilal:* Abdi İpekçi ve Sami Coşar, *İhtilalin İçyüzü* (1965)
JCH: *Journal of Contemporary History.*
Karaosmanoğlu, *45 Yıl:* Y. K Karaosmanoğlu, *Politikada* 45 Yıl (1968).
Karpat, *Politics:* Kemal Karpat, *Turkey's Politics* (1959).
Karpat, *Social Thought:* Kemal Karpat, ed., *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* (1968).
Kışlalı, *Forces Politique:* A. T. Kışlalı, *Forces Politiques-dans la Turquie Moderne* (1970). Kuran, *İktidar:* Alp Kuran, *Kapalı İktidar* (1962).
Kuruç, *İktisat:* Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri* (1963).
Lewis, *Emergence:* Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* 2. baskı (1968).
MEA: *Middle East Affairs.*
MEJ: *Middle East Journal.*
MER: *Middle East Record.*
Menderes, *Konuşmalar:* Adnan Menderes, *Adnan Menderes'in Konuşmaları I, II,* hz. Mustafa Doğan (1957).
Öztürk, *Hükümetler:* Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*
RIIA: Royal Institude of International Affairs.
Robinson, *Republic:* R. D. Robinson, *The First Turkish Republic* (1963).
SBFD: *Siyasal Bilgiler Fakültesi Derneği.*
SWB: *Summary of World Broadcasts,* BBC.
Sencer, *Türkiye'de Köylülük:* Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri.*
Sencer, *Sosyal Temeller:* Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri.*
Sönmez, "The Re-emergence of Planning": A. Sönmez, "The Re-emergence of the Idea Plan-

ning and the Scope and Targets of the 1963-1967 Plan," S. İlkin ve E. İnanç, ed., *Planning in Turkey* (1967) içinde.
TY: *Türkiye Yıllığı.*
Toker, *Ismet Paşa:* Metin Toker, *Ismet Paşayla 10 Yıl* (1954-1964) I, II, III, IV.
Toker, *Tek Parti:* Metin Toker, *Tek Partiden çok Partiye* (1970).
Tökin, *Türk Tarihi:* F. H. Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965.*
Tunaya, *İslâmcılık:* T. Z. Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı.*
Tunaya, *Partiler:* T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* 1859-1965.
Türkeş, *Milliyetçilik:* Alparslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı* (1968).
Ulay, *Harbiye:* Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Basana:* 27 Mayıs 1960 (1968).
Üstünel, *Kalkınma:* Besim Üstünel, *Kalkınmanın Neresindeyiz* (1966).
VY: *Varlık Yıllığı.*
Vâli, *Bridge:* Ferenc Ab Vâli, *Bridge Across the Bosphorus* (1971).
WP: *World Politics.*
Weiker, *Revolution:* Walter W. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961* (1963).
Yalman, *Gördüklerim IV:* A. E. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim IV* (1971).
Yücekök, *Din ve Siyaset:* Ahmet Yücekök, *Türkiye'de Din ve Siyaset.*

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

I. Türkçe Eserler

Abadan, Nermin. *1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ank: 1966.
Abadan, Yavuz. Türkiye'de Siyasal Partiler ve Tazyik Grupları, *SBF'nin Yüzüncü Yıl Armağanı*, Ank. 1959 içinde.
Adalet Partisi. *Milli Hakimiyet Mücadelesinde AP*, Ank. 1963.
—— *Adalet Partisi İkinci Büyük Kongresinde Genel Başkan Adaylarının Konuşmaları*, Ank., 1964.
—— *Hükümet Buhranı-Hükümet Teşkili-Hükümet Programı-Kıbrıs Olayları Karşısında Adalet Partisi*, Ank. 1964.
—— *Tüzük ve Program*, Ank. 1964.
—— *Seçim Beyannamesi*, Ank. 1965.
—— *Adalet Partisi Üçüncü Büyük Kongresi: Raporlar*, Ank. 1966.
—— *Adalet Partisi IV Büyük Kongresi, 29 Kasım 1968: Raporlar*, Ank. 1968.
—— *Tüzük ve Program*, Ank. 1969.
—— *AP Politikasında Genel Görüşler*, Ank. 1969.
—— *Seçim Beyannamesi 1969*, Ank. 1969.
—— *Yeni Bir Türkiye*, Ank. 1970.
—— *Oniki Mart ve Sonrası*, 2 cilt, Ank. 1971 ve 1972.
Ağaoğlu, Samet. *İki Parti Arasındaki Farklar*, Ank. 1947.
—— *Arkadaşım Menderes*, İst. 1967.
—— *Marmara'da Bir Ada*, İst. 1972.
—— *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru*, İst. 1972.
Ağralı, Sedat. *Türk Sendikacılığı*, İst. 1967.
Aksal, İsmail Rüştü. *İstikrar Politikası: CHP'nin 1959 Bütçe Tenkidi*, Ank. 1959.
Aksoy, Muammer. *Partizan Radyo*, Ank. 1960.
—— *Sanayi Bakanı Çelikbaş'ın Rejime, Hukuka ve Memleket Menfaatlerine Aykırı Tutumu*, Ank. 1963.
Aksoy, Suat. *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İst. 1970.

Akşin, Aptülahat. *Tükriye'nin 1945 ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri: Ortadoğu Meseleleri*, İst. 1959.
Aktan, Reşat. Zirai İstihsalde Makinalaşma Hadisesinin Analizi, *SBFD* IX/1 (1954).
Altan, Çetin. *Taş*, İst. 1964.
—— *Onlar Uyanırken*, İst. 1967.
—— *Suçlanan Yazılar*, İst. 1969.
—— *Ben Milletvekili İken*, Ank. 1971.
Altuğ, Kurtul. *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, Ank. 1973.
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi. *Türkiye'de Toprak Reformu Semineri*, Ank. 1968.
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. *Profesör Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, Ank. 1969.
Arar, İsmail. *Hükümet Programları 1920-1965*, İst. 1968.
Aras, *Tevfik Rüştü. Görüşlerim II*, İst. 1968.
Aren, Sadun. *Ekonomi El Kitabı: Türkiye Ekonomisinden Örneklerle*, 3. baskı, İst. 1972.
Aslan, İffet. *İktidar Adayları*, Ank. 1965.
Asya Uluslar Enstitüsü. "Ruslara Göre 27 Mayıs ve Sonrası," *Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali*, İst. 1967 içinde.
Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*, 2 cilt, Ank. 1969
—— *Devrim Üzerine*, Ank. 1971.
Aybar, Mehmet Ali. *Mehmet Ali Aybar Dış Politikamızı Anlatıyor.* Bu broşür *Sosyal Adalet*'le birlikte dağıtıldı, Ekim 1964.
—— *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm, Seçmeler 1945-1967*, İst. 1968.
—— *12 Mart'tan Sonra Meclis Konuşmaları*, 2. baskı, İst. 1973.
Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam III*, Ank. 1968.
—— *Menderes'in Dramı*, İst. 1969.
Aydemir, Talat. *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İst. 1966.
Aytekin, M. Emin. *İhtilal Çıkmazı*, İst. 1967.
Aytur, Memduh. *Kalkınma Yarışı ve Türkiye*, Ank. 1970.
Baban, Cihat. *Politika Galerisi*, İst. 1970.
Bahadınlı, Yusuf Ziya. *Türkiye'de Eğitim Sorunu ve Sosyalizm*, Ank. 1968.
Bakır, S. Edip. Dipten Gelen Ses: Arifiye Köy Enstitüsü, *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1971 ve sonrası.
Barlas, Cemil Sait. *Sosyalıstlik Yolları ve Türkiye Gerçekleri*, İst. 1962.
—— *Devrilen Diktatörler*, İst. 1960.
Barlas, Mehmet. *Türkiye Üzerine Pazarlıklar*, İst. 1970.
Başar, Ahmet Hamdi. *Demokrasi Buhranları*, Ist. 1956.
—— *Demokrasi Yolunda Nereye Gidiyoruz?*, İst. 1959.
—— *Yasadığımız Devrin İçyüzü*, Ank. 1960.
Başgil, Ali Fuad. *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, İst. 1960.

—— *Demokrasi Yolunda*, İst. 1961.
—— *Din ve Laiklik*, İst. 1962.
—— *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, İst. 1966.
Bayar, Celâl. *Celâl Bayar Diyor ki*, 1920-1950, İst. 1951.
—— *Türkiye Reisicumhuru Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, 1945-56, hz. Özel Şahingiray, Ank. 1956.
—— *Başvekilim Adnan Menderes*, İst. 1970.
Bekata, Hıfzı Oğuz. *Birinci Cumhuriyet Biterken*, Ank. 1960.
—— *Türkiye'nin Bugünkü Görüntüşü*, Ank. 1969.
Belen, Fahri. *Demokrasimiz Nereye Gidiyor*, İst. 1959.
—— *Demokrasiden Diktatörlüğe*, İst. 1960.
Belli, Mihri. *Savcı Konuştu Söz Sanığındır*, Ank. 1967
—— *Yazılar 1965-1970*, Ank. 1970.
Berkes, Niyazi. *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İst. 1965.
—— *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İst. 1965.
Basım-İş. *Sosyal Demokrat Düzen*, Ank. 1971.
Beşikçi, İsmail. *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar*, Ank. 1969.
—— *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, İst. 1969.
Bilge, Suat ve diğerleri. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ank. 1969.
Bilginer, Recep ve Mehmet Ali Yalçın, ed. *Türkiye Reisicumhuru Celâl Bayar'ın Amerika Seyahatleri (27 Ocak-27 Şubat 1954)*, 1954.
Boran, Behice. *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İst. 1968.
Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik* (1923-1950), Ank. 1962.
—— *Gelir Dağılımı*, İst. 1969.
Bozkurt, Celâl. *Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi.*
Bozbeyli, Ferruh, ed. *Kalkınma ve Planlama; Türkiye'de siyasi partilerin ekonomik ve sosyal görüşleri -Belgeler, II*, İst. 1970.
—— ed. *Parti Programları; Türkiye'de siyasi partilerin ekonomik ve sosyal görüşleri - Belgeler, I*, İst. 1970.
Bulutoğlu, Kenan. *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, İst. 1970.
Cem, İsmail. *Türkiye Üzerine*, İst. 1970.
—— *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İst. 1970.
Cumhuriyet Halk Partisi. *Muhalefet Yok Edilmek İsteniyor, Bu Gaye ile BMM'ne Getirilen Kanun Teklifi Karşısında CHP'nin Görüşü, Ank.* 1952.
—— *İktisadi Kalkınma*, Ank. 1958.
—— *İçtima i Meseleler*, Ank. 1958.
—— *İnönü'ye Atılan Taş ve Akisleri*, Ank. 1959.
—— *Seçim Neticeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ank. 1959.

—— *Halk Evleri*, İst. 1963.
—— *CHP Halk Hizmetinde Neler Yaptı*, Ank. 1965.
—— *CHP'nin İktisadi Görüşleri*, 1966.
—— *İkinci Beş Yıllık Plan ve CHP*, Ank. 1967.
—— *CHP XIX Kurultaya: Partı Meclisi Raporu*, Ank. 1968.
—— *Halktan Yetki İstiyoruz*, Ank. 1969.
—— *CHP XX Kurultayı: Parti Meclisi Raporu*, Ank. 1970.
Çamlı, İbrahim. *Dünya, Amerika, Türkiye*, İst. 1966.
Çavdar, Tevfik. *Türkiye 1968*, İst. 1969.
Çeçen, Anıl. *Türkiye'de Sendikacılık*, Ank. 1973.
Demirel, Süleyman. *Adalet Partisi Genel Başkanlığına Adaylığımı Neden Koyuyorum?* Ank. 1964.
—— *Yazdıkları ve Söyledikleri*, Ank. 1965.
—— *Seçim Konuşmaları*, Ank. 1966.
—— *Kongre Konuşmaları*, Ank. 1967.
—— *1967 Bütçe Münasebetiyle Bütçe ve Plan Komisyonu, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisindeki Konuşmaları*, Ank. 1967.
—— *1969 Bütçe Münasebetiyle Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisindeki Konuşmaları*, Ank. 1969.
—— *Süleyman Demirel'in 5 Büyük Kongreyi Açış Konuşması*, Ank. 1970.
Demokrat Parti. *26 Mayıs Seçimleri*, İst. 1946.
—— *Yeni İktidarın Çalışmaları, 25. 5. 1950 - 22. 5. 1952*, İst. 1952.
—— *Genç Demokratlar Teşkilatı ve Esasları: Gençlik ve Siyasi Eğitim*, Ank. 1954.
—— *Kalkınan Türkiye*, Ank. 1954.
—— *Demokrat Parti Tüzüğü*, Ank. 1957.
—— *Üç Devir*, İst. 1957.
Demokratik Parti. *Tüzük ve Program*, Ank. 1970.
—— *72'ler Hareketi ve Demokratik Parti*, Ank. 1971.
Dijon Üniversitesindeki Açık Oturum. *"Türkiye'de Ordunun Rolü," Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali*, İst. 1967 içinde.
Dilligil, Turhan. *Bayar-İnönü Yakınlaşması*, Ank. 1969.
—— Ecevit, Bülent. *Ortanın Solu*, İst. 1966.
—— *Bu Düzen Değişmelidir*, Ank. 1968.
—— *Atatürk ve Devrimcilik*, İst. 1970.
—— *Perdeyi Kaldırıyorum*, Ank. 1972.
Eyüboğlu, Servet ve diğerleri, ed. *Salname 1390/1970 Yıllığı*, İst. 1970.
Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. *Türk Vergi Sisteminin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri*, İst. 1970.

Elevli, Avni. *Hürriyet İçin*, Ank. 1960.
— *1960-1965 Olayları ve Batırılamayan Gemi "Türkiye,"* Ank. 1967.
Erdemir, Sabahat ed. *Milli Birliğe Doğru I*, Ank. 1961.
Erdost, Muzaffer. *"Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm*, Ank. 1969.
Erden, Ali Fuad. *İsmet İnönü*, İst. 1952.
Erer, Tekin. *On Yılın Mücadelesi*, İst. 1963.
—— *Yassıada ve Sonrası*, İst. 1965.
Erginsoy, Haluk Faruk. *Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme*, İst. 1968.
Erkanh, Orhan. *Anılar... Sorunlar... Sorumlular*, İst. 1972.
Eroğul, Cem. *Demokrat Parti*, Ank. 1970.
Ertuğ, H. R. ve diğerleri. *Yeni Türkiye*, İst. 1959.
Esirci, Şükrü. *Menderes Diyor ki! 1*, İst. 1967.
Faik, Bedii. *İhtilâlciler Arasında Bir Gazeteci*, İst. 1967.
Fersoy, Orhan Cemal. *Adnan Menderes*, İst. 1971.
Fevzioğlu, Turhan. *Demokrasiye ve Diktatörlüğe Dair*, İst. 1957.
—— *Büyük Tehlike Komünizm*, Ank. 1969.
Fişek, Kurthan. *Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, Ank. 1969.
—— *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ank. 1969.
Genç, Süleyman. *12 Mart'a Nasıl Gelindi*, Ank. 1971.
Gevgilili, Ali. *Türkiye'de 1971 Rejimi*, İst. 1973.
Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii, 2 cilt*, Ank. 1965.
Gölpınarlı, Abdulbaki. *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İst. 1969.
Güresin, Ecvet. 1950 ve 1954 Seçimlerini Tetkik Ederek Vardığımız Neticeler ve İllerin Durumu, *Cumhuriyet*, 25-28 Eylül 1957.
Güven Partisi. *Güven Partisi Programı*, Ank. 1967.
—— *Seçim Beyannamesi*, Ank. 1969.
Hürriyet Partisi Meclis Grubu. *Görüşümüz 1957*, Ank. 1957.
İnönü, İsmet. *Muhalefette İsmet İnönü*, hz. Sabahat Erdemir, 3 cilt.
—— *1958'de İnönü*, Ank. 1959.
—— *İhtilalden Sonra İsmet İnönü: 27 Mayıs 1960 – 10 Kasım 1961*, hz. Sabahat Toktamış, İst. 1962.
—— ve Bülent Ecevit. *İç Barış ve Demokrasi Mücadelesi*, Ank. 1969.
İpekçi, Abdi. *Liderler Diyor ki*, İst. 1969.
—— ve Ömer Sami Coşar. *İhtilâlin İçyüzü*, İst. 1965.
İsen, Can Kaya. *Geliyorum Diyen İhtilâl*, İst. 1964.
Jäschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Ank. 1972.
Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, İst. 1970.
Karaibrahimoğlu, Sacit. *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ank. 1968.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl*, İst. 1968.
Kazgan, Gülten. *Ortak Pazar ve Türkiye*, İst. 1970.
Keleş, Ruşen. *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, İst. 1972.
Kemal, Mehmed. *Acılı Kuşak*, Ank. 1967.
Kemal, Yaşar. *Bu Diyar Baştan Başa*, İst. 1971.
Ketenci, Tayfur. *Türk Silahlı Kuvvetleri ve Aşırı Sol*, 1971.
Kirişçioğlu, Nusret. *Yassıada Kumandanına Cevap*, İst. 1971.
—— *12 Mart, İnönü-Ecevit ve Tahkikat Encümeni Raporum*, İst. 1973.
Kıvılcımlı, Hikmet. *Kuvayimilliyeciliğimiz ve İkinci Kuvayimilliyeciliğimiz*, İst. 1965.
—— *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi*, İst. 1970.
Köprülü, Fuad. *Demokrasi Yolunda*, 1964.
Köseoğlu, Talat. *Demokraside Davalarımız*, İst. 1962.
Küçük, Yalçın. *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, İst. 1971.
Küçükömer, İdris. *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, İst. 1969.
Külçe, Süleyman. *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri, Siyasi, Hususi Hayatı, İzmir 1946.*
Kuran, Alp. *Kapalı İktidar*, İst. 1962.
"Kurtuluş". *1965 - 1971 Türkiye'de Devrimci Mücadele ve Dev-Genç*, Ank. 1971.
Kuruç, Bilsay. *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Ank. 1963.
Lefrane, George ve Kemal Sülker. *Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, İst. 1966.
Madanoğlu, Cemal. *Madanoğlu İnkılâbı Anlatıyor*, hz. Cevat Oktay, Ank.
Madanoğlu Dosyası. Töre -Devlet Yayınları, Ank. 1973.
Makal, Mahmut. *Yer Altında Bir Anadolu*, İst. 1968.
Menderes, Adnan. *Adnan Menderes'in Konuşmaları*, hz. Mustafa Doğan, 2 cilt, İst.1957
—— *Adnan Menderes'in 1957 Seçim Nutukları ile Paris NATO Konferansındaki Tarihi Hitabesi*, hz. Ayetullah Kocamemi ve Vahdettin Ayberk, Ank. 1958.
Milliyet 1970, 1971, 1972, 1973, 1974 (Yıllıklar), İst. 1971-5.
Mülayim, Ziya Gökalp. *Tarımda Düzen Değişikliği*, Ank. 1970.
Naci, Fethi. *Kompradorsuz Türkiye*, İst. 1967.
Nadi, Nadir. *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarlamalar: bir iflasın kronolojisi*, İst. 1961.
—— *Perde Aralığından*, İst. 1965.
—— *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, İst. 1971.
Otyam, Fikret. *Gide Gide: Doğudan Gezi Notları*, Ank. 1959.
—— *Uy Babo*, Ank. 1962.
—— *Topraksızlar*, İst. 1963.
—— *Gide Gide 6: Hû Dost*, Ank. 1964.
—— Budur Ol Hikâyet Ol Kara Sevda. *Cumhuriyet*, 18-28 Mart 1971.
Ozankaya, Özer. *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, Ank. 1971.
Örtülü, Erdoğan. *Üç İhtilalin Hikayesi*, Ank. 1966.

Özbey, Cemal. *Demokrat Partiyi Nasıl Kapattırdım*, Ank. 1961.
Özbudun, Ergun. *Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de Parti Disiplini*, Ank. 1968.
Özden, Ekrem. *Demokrasi Yolunda Mücadele*, İst. 1970.
Özek, Çetin. *Türkiye'de Laiklik*, İst. 1962.
—— *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü*, İst. 1964.
—— *Türkiye'de Gerici Akımlar*, İst. 1968.
—— *141-142*, İst. 1968.
Özgür, Özlem. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, İst. 1972.
Özkol, Sedat. *Geri Bıraktırılmış Türkiye*, İst. 1969.
Öztürk, Kazım. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, İst. 1968.
—— *Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisini Açış Nutukları*, İst 1969.
—— *Gerekçeli Anayasa*, Ank. 1971.
Pekin, Orhan. *Türkiye'yi Ekonomik Buhrandan Kurtaralım*, İst. 1968.
Sarç, Ömer Celâl. *Gelir Dağılımı: Dışarıda ve Türkiye'de*, İst. 1970.
Sarıca, Murat. *Toplumcu Açıdan Halkçılık-Milliyetçilik-Devrimcilik*, İst. 1966.
—— *Anayasayı Niçin Savunmalıyız*, İst. 1969.
Satır, Kemal. *CHP'de Bunalım*, Ank. 1972.
Savcı, Bahri. İhtilalin Liberal-Burjuva Yönünden Sosyal Muhalefet Akımının Gelişme Çizgisi. *SBFD XX/2* (1965).
—— 1965 Milletvekili Seçimi Üzerinde Bir Analiz, *SBFD XX/4* (1965).
—— 1966 Kısmi Senato Seçimleri Tahlili, *SBFD XX/3* (1966).
—— İktidarın ve Ana Muhalefetin Rejim ve Uygulamalar Üzerine Bazı Görüşleri, *SBFD XXI/3* (1966).
—— *Hürriyetler Üzerine Düşünceler*, Ank. 1968.
Sayılgan, Aclan. *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ank. 1968.
Selik, Mehmet. *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye 1923-1960*, Ank. 1961.
Sencer, Muzaffer. *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, İst. 1971.
—— *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, İst. 1971.
Sencer, Oya. *Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi*, İst. 1969.
Sertel, Sabiha. *Roman Gibi*, İst. 1969.
Sertel, Yıldız. *Türkiye'de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız*, İst. 1969.
Seyhan, Dündar. *Gölgedeki Adam*, İst. 1966.
Soysal, İlhami. *Sıfıra Sıfır Elde Sıfır*, İst. 1969.
Soysal, Mümtaz. *Demokratik İktisadi Planlama için Siyasi Mekanizma*, Ank. 1958.
—— *Dış Politika ve Parlamento*, Ank. 1964.
—— *Dinamik Anayasa Anlayışı*, Ank. 1969.
—— *Anayasanın Anlamı*, İst. 1969.
Sülker, Kemal. *Türkiye'de Sendikacılık*, İst. 1955.

—— *Türkiye'de Işçi Hareketleri,* İst. 1968.
Şahoğlu, Fikret. *AP'nin İçyüzü,* İst. 1965.
Şeref, Muvaffak. *Türkiye ve Sosyalizm,* İst. 1968.
Şnurov, A. ve Y. Rozaliev. *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları,* çv. G. Bozkaya ve M. Anibal, İst. 1970.
Tanör, Bülent. *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası,* İst. 1969.
—— Tansel, Selahattin. *27 Mayıs İnkılâbını Hazırlayan Sebepler,* İst. 1960.
Tansu, Ziya. *AP'deki Kırmızı Oyların Nedenleri,* Ank. 1970.
Tayanç, Tunç. *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl,* İst. 1973.
Tevetoğlu, Fethi. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1950),* Ank. 1967.
Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası, 1919-1946,* Ank. 1971.
Toker, Metin. *İsmet Paşayla 10 Yıl (1954-1964), 4 cilt,* Ank. 1965, 1966, 1967 ve İst. 1969.
—— *Tek Partiden Çok Partiye,* İst. 1970.
—— *Solda ve Sağda Vuruşanlar,* Ank. 1971.
Tökin, F. Hüsrev. *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965,* İst. 1965.
Tunaya, Tank Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler,* 1859-1952, İst. 1952.
—— *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* İst. 1960.
—— *İslâmcılık Cereyanı,* İst. 1962.
—— *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku,* İst. 1969.
Tunçkanat, Haydar. *İkili Anlaşmaların İçyüzü,* Ank. 1970.
Turhan, Mümtaz. *Toprak Reformu ve Köy Kalkınması,* İst. 1964.
Türk, İbrahim. *Türk Toplumunda Sosyal Sınıflar,* İst. 1970.
Türkeş, Alparslan. *1944 Milliyetçilik Olayı,* İst. 1968.
—— *Türkiye'nin Meseleleri,* İst. 1969.
Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü. *Erim Hükümetlerinin 1 Yılı* (7. 4. 1971 - 7. 4. 1972), Ank. 1972.
—— *Türkiye Yıllığı 1973,* Ank. 1973.
—— Başbakanlık Devlet Basımevi, *Ak Devrim,* Ank. 1960.
—— Basın-Yayın ve Turizm Vekaleti. *27 Mayıs: 1960 Türk İnkılabı,* Ank 1960.
—— Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı Bülteni,* Ank. (Temmuz 1964) no. 1.
Türkiye İşçi Partisi. *Türkiye İşçi Partisi Programı,* İst. 1964.
Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı. *Gençlik Partilere Soruyor,* İst. 1965.
Türkiye Yıllığı 1947; 1948; 1962; 1963; 1964; 1965.
Tütengil, Cavit Orhan. *Ağrı Dağındaki Horoz,* İst. 1968.
—— *Türkiye'de Köy Sorunu,* İst. 1969.
—— *Az Gelişmenin Sosyolojisi,* İst. 1970.
Ufuk Ajansı Yayınları. *12 Mart'a Nasıl Getirildik,* Ank. 1971.

Ulay, Sıkıtı. *Harbiye Silah Başına: 27 Mayıs 1960*, İst. 1968.
Uran, Hilmi. *Hatıralarım*, Ank. 1959.
Uraz, Abdullah. *1970 Siyasi Buhranı ve İçyüzü*, İst. 1970.
Ünen, Nurettin. *CHP Neden Çöktü?* İst. 1950.
Ünsal, Engin. *İşçiler Uyanıyor*, İst. 1963.
Üstün, Nevzat. *Türkiye'deki Amerika*, İst. 1969.
Üstünel, Besim. *Kalkınmanın Neresindeyiz*, Ank. 1966.
Varlık Yıllığı 1962-75.
Vatan 1960 Yıllığı.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Türkiye'de Üç Devir*, Cilt 1, İst. 1972.
Weiker, Walter F. *1960 Türk İhtilâli, Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilâli* içinde.
Yalçın, Aydın. *Demokrasi, Sosyalizm ve Gençlik*, İst. 1969.
—— *İktisadi Politika Üzerine Düşünceler*, İst. 1969.
Yalman, Ahmet Emin. *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, IV, İst. 1971.
Yapı ve Kredi Bankası. *1939-1963: Önemli İç ve Dış Olaylar Kronolojisi*, İst. 1964.
Yasa, İbrahim. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, Ank. 1970.
Yavuz, Fehmi. *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Ank. 1969.
Yetkin, Çetin. *Siyasal İktidar Sanata Karşı*, Ank. 1970.
—— *Türkiye'deki Soldaki Bölünmeler, 1960-1970*, İst. 1970.
Yücekök, Ahmet. *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı, 1946-1968*, Ank. 1971.
—— *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İst. 1971.

II. Diğer Dillerdeki Eserler

Abadan, Nermin. Turkish Election of 1965, *Government and Opposition*, I/3 (1966).
Ahmad, Feroz. The Turkish Guerillas: Symptoms of a Deeper Malaise, *NME*, 55 (1973).
Aktan, Reşat. "Problems of Land Reform in Turkey," ESSCB, *Agricultural Aspects of Economic Development*, İst. 1965 içinde.
Alexandre, A. P. "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth," *Economic Development and Cultural Change*, Temmuz 1960.
—— "Turkey", Adamantis Pepelasis ve diğerleri, *Economic Development: Analysis and Case Studies*, New York 1961 içinde.
Armaoğlu, Fahir. *"Le conflit de Chypre et l'attitude du gouvernement turc en 1957,"* IIR, *Turkish Yearbook of International Relations: 1961*, Ank. 1963 içinde.
—— Recent Developments in Turkish Foreign Policy, *FP* I/1 (1971).
—— The European Security Conference and Mutual and Balanced Force Reduction, *FP* I/4 (1972).
Ataöv, Türkkaya. *"The 27th of May Revolution and its Aftermath,"* *IIR, The Turkish Yearbook*

of International Relations: 1960, Ank. 1961 içinde.
—— *NATO and Turkey*, Ank. 1970.
Başgil, Ali Fuad. *La Revolution Militaire de 1960 en Turquie, Cenevre 1963* (Türkçe çevirisi: *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*).
Bayülken, Haluk. Turkey's Foreign Policy, *FP III/1* (1973).
Bener, Erhan. "*Foreign Trade Regime of Turkey*," ESSCB, *Foreign Trade and Economic Development*, Ist. 1968 içinde.
Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey, Montreal 1964.*
Bilge, A. Suat. *Le Conflit de Chypre et les Cypriotes turcs*, Ank. 1961.
Bisbee, Eleanor. Test of Democracy in Turkey, *MEJ IV/2* (1950).
—— *The New Turks*, Philadelphia 1961.
Carey, J. P. C. ve A. G. Carey. Turkish Industry and the Five Year Plans, *MEJ XXVI/ 3*(1971).
Carlson, Sevinç. Turkey: Is Democracy in Danger? *NME 44* (Mayıs 1972).
Chenery, H. ve diğerleri. *Turkish Investment and Economic Development*, Ank. 1953.
Dalmış, Doğan. *Turkish Government, Organization Manual 1959*, Ank. 1959.
Denktaş, Rauf. The Cyprus Problem, *FP I/1* (1971).
—— Cyprus: On the Threshold of New Talks, *FP II/2* (1972).
Dereli, Toker. *The Development of Turkish Trade Unionism: a Study of Legislative and Socio-political Dimensions*, Ist. 1968.
Devereux, Robert. Society and Culture in the Second Republic, *MEA XII* (1961).
Dodd, C. H. *Politics and Government in Turkey*, Manchester, 1969.
Dollot, Louis. *La Turquie Vivante*, Paris 1957.
Eastham, L K. The Turkish Development Plan: The First Five Years, *Economical Journal*, 1XXXIV (Mart 1964).
Eberhard, Wolfram. *Change in Leading Families in Southern Turkey*, Anthropos 49, 1954.
Economic and Social Studies Conference Board. *Capital Formation and- Investment in Industry*, Ist. 1963.
—— *Social Aspects of Economic Development*, Ist. 1964.
—— *Agricultural Aspects of Economic Development*, Ist. 1965.
—— *Planning and Growth under a Mixed Economy*, Ist. 1966.
—— *Education as a Factor of Accelerated Economic Development*, Ist. 1967.
—— *State Economic Enterprises*, Ist. 1969.
—— *Foreign Trade and Economic Development*, Ist. 1970.
Eczacıbaşı, Nejat. Turkey Rediscovers a Satisfying Blend. *Columbia Journal of World Business* I/2 (1966).
Eldem, Vedat. Turkey's Transportation, *MEA IV/10* (1953).
Eren, Nuri. Turkey: Problems, Policies, Parties, *FA XXX/l* (1961).
—— *Turkey Today -and Tomorrow*, New York 1963.

—— "The Foreign Policy of Turkey," Joseph E. Black ve Kenneth W. Thompson, eds. *Foreign Policies in a Changing World*, New York 1963 içinde.
—— Financial Aspects of Turkish Planning, *MEJ XX/2* (1966).
Erim, Nihat. The Turkish Experience in the Light of Recent Developments, *MEJ XXVI/3* (1972).
Eroğlu, Hamza. "La constitution turque de 1961 et les relations internationales," IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations: 1961*, Ank. 1963 içinde.
Esmer, Ahmet Şükrü. "Cyprus, Past and Present," IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations: 1962*, Ank. 1964.
Ete, Muhlis: A *Short Survey of the Turkish Economy*, Ank. 1951.
—— *State Exploitation in Turkey*, Ank. 1951.
Fernau, F. W. Le Neo-Kemalisme du Comité d'Unité Nationale, *Orient* XVI/4 (1960).
—— Courants sociaux dans la deuxieme république turque, *Orient* VI/23 (1962).
—— Les partis politiques de la deuxieme république turque, *Orient* X139 (1966).
—— Die Entwicklung der Mehrparteidemokratie in der Türkei, *Europa-Archiv* XXI/9 (1966).
Fevzioğlu, Turhan. Les partis politiques en Turquie: Du parti unique à la democratie, *Revue Française de Science Politique IV/1* (1954).
Frey, F. W. "Political Development, Power and Communications in Turkey," Lucian Pye, ed., *Communications and Political Development*, Princeton 1963 içinde.
—— *The Turkish Political Elite*, Cambridge 1965.
Gilead, Baruch. Turkish-Egyptian Relations 1952-1957, *MEA X/2* (1959).
Giraud, R. La vie politique en Turquie après le 27 Mai 1960, *Orient* VI/21 (1962).
Giritli, İsmet. Some Aspects of the New Turkish Constitution, *MEJ XVI/1* (1962).
—— Turkey since 1965 Election, *MEJ XXIII/3* (1969).
Gökmen, Oğuz. Turkish-German Relations, *FP I/1* (1971).
Gönlübol, Mehmet Turkish-American Relations: General Appraisal, *FP I/4* (1971).
—— ve Türkkaya Ataöv, *Turkey in the United Nations*, Ank. 1960.
Goodman, S. S. Turkey's Trade Prospects in the Common Market: an Exploratory Study, *Journal of Common Market Studies*, Haziran 1969.
Gülek, Kasım. Democracy Takes Root in Turkey, *FA XXX/I* (1951).
Hadley, Guy. *CENTO, the Foreign Alliance*, Brighton 1971.
Hamitoğulları, M. Beşir. *La Planification du Developpement Economique en Turquie*, Ank. 1968.
Hanson, A. H. Turkey Today, *Political Quarterly* XXVI/4 (1955).
—— Democracy Transplanted: Reflections on a Turkish Election, *Parliamentary Affairs* IX/1 (1955/6).
Harris, G. S. The Role of the Military in Turkish Politics I, II, *MEJ XIX/1* ve *2* (1965).
—— The Causes of the 1960 Revolution in Turkey, *MEJ XXIV/4* (1970).

—— Troubled Alliance: *Turkish-American Problems in Historical Perspective,* 19451971, Washington 1972.
Hart, P. T. Northern Tier: I. The Vital Importance of the Northern Tier; II. The Go-Between: a Role the US Can No Longer Play, NME 49 ve 50 (1972).
Hershlag, Z. Y. Turkey: *The Challenge of Growth,* Leiden 1968.
—— *Economic Planning in Turkey,* Ist. 1968.
Heyd, U. Islam in Modern Turkey, *Journal of the Royal Asiatic Society* XXXIV (1947).
Hirsch, Eva ve Abraham. Changes in the Terms of Trade of Farmers and their Effect on Real Income per capita of Rural Population in Turkey, 1927-1960, *Economic Development and Cultural Change* XIV/4 (1966).
Hurewitz, J. C. *Middle East Politics: The Military Dimension,* New York 1969.
Hyland, Michael. "*The Party of Atatürk: Tradition and Change,*" yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, Cambridge 1969.
—— Crisis at the Polls: Turkey's 1969 Elections, *MEJ XXIV/1* (1970).
İlkin, S. ve E. *Inanç,* eds. *Planning in Turkey,* Ank. 1967.
International Bank for Reconstruction and Development. *The Economy of Turkey,* Baltimore 1951.
Institute for International Relations. *Turkey and the United Nations,* New York 1961.
Jäschke, Gotthard. *Die Türkei in den Jahren 1942-1951,* Weisbaden 1955.
—— *Die Türkei in der Jahren 1952-61,* Weisbaden 1965.
Kapani, Münci. Outlines of the New Turkish Constitution, *Parliamentary Affairs XV* (1961/2).
Karaçam, Selçuk. A Report on RCD -Regional Corporation for Development. (A Step towards Economic Integration), FP 1/1 (1971).
Karpat, K. H. Turkey's Politics: *The Transition to a Multi-Party System,* Princeton 1959.
—— Social Effects of Farm Mechanization in Turkey Villages, *Social Research* XXVII(Bahar 1960).
—— Contemporary Turkish Literature, *Literary Review,* Kış 1960.
—— "Economic, Social Change and Politics in Turkey," IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations:* 1960, Ank. 1961.
—— The Turkish Elections of 1957, *Western Political Quarterly* XIV/2 (1961).
—— Recent Political Developments in Turkey and their Social Background, *IA* XXXVI-II (Temmuz 1961).
—— Society, Economics and Politics in Contemporary Turkey, *WP XVII/1* (1964).
—— Reflexions sur l'arrière-plan de la revolution turque de 1960, *Orient 37* (1966).
—— The Turkish Left, *JCH 1/2* (1966).
—— Socialism and the Labour Party of Turkey, *MEJ* XXI/2 (1967).
—— The Military and Politics in Turkey 1960-64, *American Historical Review* LXXV/6 (1970).

—— Political Development in Turkey 1950-70, *MES* VIII/3 (1972).
—— ed. Political and Social Thought in the Contemporary Middle East, New York 1968.
Kayran, D. "The Plan and the Agricultural Sector," S. İlkin ve E. İnanç, eds. *Planning in Turkey*, Ank. 1967 içinde.
Kazgan, Gülten. "Structural Changes in Turkish National Income, 1950-60, Tevfik M. Han, ed., *Middle Eastern Studies in Income and Wealth*, Londra 1965 içinde.
Kazamias, Andreas M. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago 1966.
Kerwin, R. W. Private Enterprise in Turkish Industrial Development, *MEJ V/1* (1951).
—— "Etatism and the Industrialization of Turkey," yayımlanmamış doktora tezi, Johns Hopkins University, Baltimore 1956.
Key, K. K. Comment on the Constitution of 1961, *MEJ XVI/1* (1962).
Kili, Suna. *Kemalizm*, İst. 1969.
Kılıç, Altemur. A Visit and its Implications: Professor Erim's Visit to US, *FP* II/1 (1972).
Kışlalı, Ahmet Taner. *Forces Politiques dans la Turquie Moderite*, Ank. 1970.
Kocatopçu, Şahap. "The Role of Management in the Development of Turkish Industry," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry*, ht. 1963 içinde.
—— "Formation and Growth of Employers' Associations in Turkey," ESSCB, *Social Aspects of Economic Development*, İst. 1964 içinde.
Kostanick, H. L. Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria 1950-1953, *MEJ* IX/1 (1955).
Kruguer, Anne O. Some Economic Costs of Exchange Control: The Turkish Case, *Journal of Political Economy* IXXIV/5 (1966).
Kurdaş, Kemal. "Basic Factors Impending a Rapid Growth of the Turkish Economy," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry*, İst. 1963 içinde.
Kürkçüoğlu, Ömer. Recent Developments in Turkey's Middle East Policy, *FP* 1/2 (1971).
Lenczowsky, George. *Soviet Advances in the Middle East*, Washington 1971.
Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society*, New York 1964.
—— ve R. Robinson. Swords into Plowshares: the Turkish Army as a Modernizing Force, *WP* XIII/1 (1960).
Lewis, Bernard. Recent Developments in Turkey. *IA* XXVII (1951).
—— Islamic Revival in Turkey, *IA* XXVIII/1 (1952).
—— History-writing and National Revival in Turkey, *MEA* IV/6-7 (1953).
—— Democracy in Turkey, *MEA* X/2 (1959).
—— "Dustur: Turkey," *EP*, 2. baskı, Leiden 1966 içinde.
—— *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, Londra 1968.
Lewis, Geoffrey. "Modern Turkish Attitudes to Europe," Raghavan Iyer, ed. *The Glass Curtain between Asia and Europe*, Oxford 1965 içinde.
—— *Turkey*, 3. baskı, Londra 1966.

Loğoğlu, Osman Faruk. "İsmet İnönü and the Political Modernization of, Turkey 1945-1965," yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1970.
Magnarella, Paul. From Villager to Townsman in Turkey, *MEJ* XXIV/2 (1970).
Malik, Abdul. "Inflation and Monetary Policy in Turkey: 1950-1961," yayımlanmamış doktora tezi, American University, Washington 1964.
—— Inflation in Turkey 1950-61, Economia Internazionale *XIX/1* (1966).
Mango, Andrew. *Turkey,* Londra 1968.
Mardin, Şerif. Opposition and Control in Turkey, *Government and Opposition* I/3 (1966).
Meyer, A. J. *Middle Eastern Capitalism,* Cambridge 1959.
Michaelis, Alfred. The Economy of Turkey, *MEA* IV/8-9 (1953).
Middle East Record 1960; 1961; 1966; 1967; 1971.
Millen, Bruce. *Factions in the Turkish Labor Movement, Monthly Labour Review,* Haziran 1969.
Mitchell William. Turkish Villages in Interior Anatolia vand von Thunen's "Isolated State': A Comperative Analysis, *MEJ* XXV/3 (1971).
Nicholls, W. H. Domestic Trade in an Underdeveloped Country -Turkey, *Journal of Political Economy* 11X/6 (1951).
—— Investment in Agriculture in Underdeveloped Countries, *American Economic Review* (Mayıs 1951).
Okyar, Osman. Industrialization in Turkey, *MEA* IV/6-7 (1953).
—— Economic Framework for Industrialization: Turkish Experience in Retrospect, *MEA* IX (1958).
—— The Turkish Stabilization Experiment-Before and After, *MEA* XI/8 (1960).
—— "Inflation in a Mixed Economy," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry,* İst. 1963 içinde.
—— "Agricultural Price Policy: the Turkish Experience," ESSCB, *Agricultural Aspects of Economic Development,* Ist. 1965.
—— The Concept of Etatism, *The Economic Journal 1* XXV (Mart 1965).
—— Universities in Turkey, *Minerva* VI/2 (1968).
Olcay, Osman. Turkey's Foreign Policy, *FP* I/2 (1971).
Öngüt, İbrahim. "The Development of a Capital Market in Turkey," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry,* İst. 1963 içinde.
Özbudun, Ergun. *The Role of the Military in Recent Turkish Politics,* Cambridge 1966.
Özelli, M. T. The Estimates of Private Internal Rates of Return on Educational Investment in the First Turkish Republic, 1923-1960, *IJMES* I/2 (1970).
Pine, W. H. *Some Land Problems in Turkey, Journal of Farm Economics,* Mayıs 1952.
Poroy, İbrahim. "Planning for Development: An Input-Output Model for Turkey," yayımlanmamış doktora tezi, University of California, 1965.
—— Planning with a Large Public Sector. Turkey (1963-1967), *IJMES* IIU3 (1972).

Reed, Howard A. A New Force at Work in Democratic Turkey, *MEJ* VII/1(1953).
—— Revival of Islam in Secular Turkey, *MEJ* VIII/3 (1954).
—— Turkey's New Imam Hatip Schools, *Welt des Islams IV* (1955).
—— The Faculty of Divinity in Ankara, *Muslim World* X/6 (1956) ve X/7 (1957).
—— "The Religious Life of Modern Turkish Muslims," R. N. Frye, ed., *Islams and the West*, 1957 içinde.
Rivkin, M. D. *Area Development for National Growth: the Turkish Precedent*, NewYork 1965.
Robinson, Richard D. The Lesson of Turkey, *MEJ* VI4 (1951).
—— Tractors in the Village -a Study in Turkey, *Journal of Farm Economics*, Kasım 1952.
—— *The First Turkish Republic: A Case Study in National Development*, Cambridge 1963.
—— High-Level Manpower in Economic Development: *The Turkish Case*, Cambridge 1967.
Roos, L. L. ve N. P. Roos. Managers of Modernization: *Organizations and Elites in Turkey* (1950-1969), Cambridge 1971.
—— ve Gray R. Field. *Students and Politics in Turkey*, Deadalus 97/I (1968).
Rosen, S. M. "Turkey," Walter Galenson, ed., *Labor in Developing Countries*, Berkeley 1962 içinde.
Rustov, D. A. *Politics and Westernization in the Near East*, Princeton 1956.
—— "Politics and Islam in Turkey," R. N. Frye, ed., *Islam and the West*, 1957 içinde.
—— "Foreign Policy of the Turkish Republic," R. C. Macridis, ed., *Foreign Policy in World Politics, Englewood Cliffs* 1958 içinde.
—— The Army and the Founding of The Turkish Republic, *WP* XI/4 (1959).
—— Turkey's Second Try at Democracy, *Yale Review* III/4 (1963).
—— "Turkey: the Modernity of Tradition," L. W. Pye ve S. Verba, eds. *Political Culture and Political Development*, Princeton 1965 içinde.
—— "The Development of Parties in Turkey," L. La Palombura ve M. Weiner, eds., *Political Parties and Political Development*, Princeton 1966 içinde.
Sadak, Necmettin. Turkey Faces the Soviet, *FA* XXVII/3 (1949).
Sanjian, A. K. The Sanjak of Hatay: Its Impact on Turkish-Syrian Relations (19391956), *MEJ X/4* (1956).
Sarç, Ömer Celâl. Economic Policy of the New Turkey, *MEJ* II/4 (1948).
—— International Bank Report on Turkey, MEJ *VI/3* (1952).
Saymen, Ferit Hakkı. "The Role of Labor Legislation in Turkey," ESSCB, Social Aspects of *Economic Development*, Ist. 1964. içinde.
Schimmel, Annemarie, "Islam in Turkey," A. J. Arbery, ed., *Religion in the Middle East II*, Londra 1969 içinde.
Sherwood, W. B. The Rise of the Justice Party in Turkey, *WP XX/7* (1967).
Shorter, F. C. ed. *Four Studies on the Economic Development of Turkey*, Londra 1967.
Simpson, D. Development as a Process: The Menderes Phase, *MEJ XW2* (1965).

Snyder, W. W. Turkish Economic Development: The First Five Year Plan 1963-67, *Journal of Development Studies VI/ I* (1969).
Sönmez, A. "The Re-emergence of the Idea of Planning and the Scope and Targets of the 1963-1967 Plan," S. İlkin ve E. İnanç, eds., *Planning in Turkey* içinde.
Soysal, Mümtaz. The Policy of Mixed Industrial Enterprises in Turkey and its Sociopolitical Consequences, *Development and Change* I/2 (1969-70).
Stirling, Paul. Religious Change in Republican Turkey, *MEJ XII/4* (1958).
—— *Turkish Village,* Londra 1965.
Szyliowicz, Joseph. The 1961 Constitution -an Analysis, *Islamic Studies* II/3 (1963).
—— *Political Change in Rural Turkey -Erdemli,* 1966.
—— The Turkish Elections: 1965, *MEJ XX/4* (1966).
—— The Political Dynamics of Rural Turkey, *MEJ XXVI/4* (1969).
—— Student and Politics in Turkey, *MES VI/2*(1970).
Tachau, Frank. The Face of Turkish Nationalism, *MEJ XIII/3* (1959).
—— ve A. H. Ülman. *"Dilemmas of Turkish Politics"* IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations,* 1962, Ank. 1964 içinde.
—— Turkish Politics: the Attempt to Reconcile Rapid Modernization with Democracy, *MEJ XIX/2* (1965).
Tamkoç, Metin. *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey 1919-1967,* Ank. 1968.
Taşhan, Seyfi. Foreign Policy Issues in the 1973 General Election, *FP II/3* (1973).
Thomas, L. V. Recent Developments in Turkish Islam, *MEJ VI/1* (1952).
—— ve R. N. Frye. *The United States and Turkey and Iran,* Cambridge 1951.
Thornborg, M. W. ve diğerleri. *Turkey: An Economic Appraisal,* New York 1949.
Tibawi, A. L. Islam and Secularism in Turkey Today, *Quarterly Review* (Londra), 1956.
Tuna, Orhan. "Growth and Functions of Turkish Trade Unionism," *ESSCB, Social Aspects of Economic Development,* Ist. 1964 içinde.
—— Trade Unionism in Turkey, *International Labor Review,* Kasım 1964.
Turkish State Information Organization. *The Turkish Constitution (As Amended),* Ank. 1972.
Türkkan, R. Oğuz. The Turkish Press, *MEA* I (1950).
Ülgener, Sabri. "Value Patterns of Traditional Societies: the Turkish Experience," ESSCB, *Social Aspects of Economic Development,* Ist. 1964 içinde.
Vâli, F. A. *Bridge Across the Bosporus,* Baltimore 1971.
—— *The Turkish Straits and Nato,* Stanford 1972.
Vernier, B. *Armee et Politique au Moyen-Orient,* Paris 1966.
Ward, R. E. ve D. A. Rustov. *Political Modernization in Japan and Turkey,* Princeton 1964.
Weiker, W. F. Academic Freedom and Problems of Higher Education in Turkey, *MEJ* XXVI/3 (1962).

—— *The Turkish Revolution 1960-1961,* Washington 1963.
—— The Aydemir Case and Turkey's Political Dilemma, *MEA* XIV/9 (1963).
Windsor, P. *NATO and the Cyprus Grisis,* Londra 1964.
Yalçın, Aydın. Turkey: Emerging Democracy, *FA* V I/4 (1967).
Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in My Time,* Oklahoma 1956.
Yalman, Nur. "Intervention and Extrication: the Officier Corps in the Turkish Crisis,"Henry Bienen, ed., *The Military intervenes: Case Studies in Political Development,* New York 1968 içinde.
—— "On Land Disputes in Eastern Turkey," Girdharilal Tikku, ed., *Islam and Its Cultural Divergence: Studies in Honor of Custave E. von Grunebaum,* Illinois 1971 içinde.
Yaşa, Memduh. "Marshalling of Capital by the State and Direct Investment in Industry: the Turkish Experience," ESSCB, *Capital Formation and Investment in Industry,* İst. 1963 içinde.
—— "The Development of the Turkish Economy and Foreign Trade," ESSCB, *Foreign Trade and Economic Development,* İst. 1970 içinde.
Yavuz, Fehmi. "Planning the Development of Villages and Cities," ESSCB, *SocialAspects of Economic Development,* İst. 1964 içinde.
Yücekök, Ahmet Naki. "The Process of Political Development in Turkey," IIR, *The Turkish Yearbook of International Relations: 1968.*

III. Diğer Kaynaklar

Akşam, Ant, Aydınlık, Aym Tarihi, Cumhuriyet, Devrim, Emek, Kım, Milliyet, Ortam, Özgür Insan, Proleter Devrimci Aydınlık, Sosyal Adalet, Toplum, 7 Gün, Yerni Ortam, Yön, Zafer.

DİZİN

Abadan, Yavuz 467
Abdl. Efd., Şeyhülislam Dürrizade 461
Acuner, Ekrem 214
Adalet Partisi, 219, 220, 222, 229-232, 238-247, 249, 251, 255-257, 263-268, 270, 271, 274, 275, 277-285, 268-295, 298, 300, 301, 304-306, 308, 309, 313-318, 321, 323, 324, 326, 327, 339, 349, 351, 356, 358, 364, 366, 368, 370, 374-376, 378, 380, 383, 384, 389, 394, 396-398, 400, 401, 403-406, 408-410, 417, 425-427, 429, 436-439, 442, 443, 445, 447, 448, 452, 453, 460, 479,480, 482, 483, 487-489, 492, 493, 496, 522, 531, 537, 539, 549,
Adana 49, 117, 341, 361, 391, 410, 469
Af 225, 226, 228, 230, 231, 243, 244, 249, 267, 300, 301, 405, 411, 417
Afrika 506, 524, 527, 528, 542
Ağa(lar)22, 23, 27, 28, 49, 56, 101, 117, 132, 133, 139, 142, 153, 172-176, 178, 179, 181, 183, 269, 270, 299, 309, 320, 324, 333, 438, 440, 457, 478, 480
Ağaoğlu, Nermin 294
Ağaoğlu, Samet 14, 44, 67, 107, 112, 113, 130, 189, 294, 304, 466
Ağaoğlu, Süreyya 294
Akaygen, Enis 43
Akça, Ertuğrul 297
Akçal, Erol Yımaz 370
Akdeniz501, 502, 505, 532, 549
Aksal, İsmail Rüştü 156, 312
Alacakaptan, Prof. Uğur 384
Alakant, Muammer 128
Alankuş, Gen. Muzaffer 218, 515
Aldoğan, Gen. Sadık 47

Alevi(ler) 397, 435, 446, 450, 451, 455, 494, 495
Ali, Sabahattin 52
Alican, Ekrem 233, 269, 270, 288
Almanya 21, 26, 242, 315, 360, 407, 435, 511, 518, 544, 550, 552
Alpan, Gen. Cihat 249
Altan, Çetin 361, 382
Altmışbirler 109,110
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 11, 62, 91, 98, 160, 165, 170, 171, 176, 204, 238, 248, 253, 260, 278, 279, 284 296, 306, 375, 416, 421, 431, 454, 456, 486, 498, 500, 508-512, 514-516, 520-524, 528-532, 535-545, 548-552, 554, 555
Anadolu Ajansı 433, 435
Anayasa 16-18, 23, 29, 30, 41, 43, 47, 52, 53, 74, 89, 90, 97, 98, 114, 120, 123, 124, 143, 152, 155, 208, 210-213, 219, 221, 228-232, 235-237, 241, 244, 252, 253, 256, 257, 260, 261, 264, 267, 271, 273, 277, 281, 298, 306, 316, 330-333, 340, 342, 353-355, 359-366,372, 375, 376, 380-387, 390, 395, 399, 408, 410, 414, 431, 443, 459, 478, 486, 519, 520, 530
Anayasa Komisyonu Raporu 209
Anayasa Mahkemesi 49, 74, 143, 152, 236, 252, 306, 308, 311, 375, 386, 395, 408
And. ve Rum. Müdafa-i Hukuk Cem 16, 142
Ankara 11, 41, 44, 46, 52, 77, 82, 88, 97-100, 111, 120, 123, 144, 153, 160, 171, 184, 189, 191, 192, 194, 205, 206, 213, 218, 227, 228, 230, 231, 233, 234, 266, 270, 280, 289, 290, 296, 304, 312, 319, 361, 391, 410, 419-421, 441, 443, 454, 455, 461, 485, 493, 499, 501, 502, 504-510, 513-521, 524-528, 534, 537, 541, 542, 544, 546-549, 552, 554-557
Ant 361
Apaydın, Orhan 284
ARAMCO 486
Arapça ezan 471
Arap-İsrail Savaşı 532
Arar, İsmail 360, 361
Aren, Prof. Sadun 14, 384
Argüç, Gen. Namık 205, 206
Arıburun, Tekin 290, 291
Armaoğlu, Fahir 526

Asya 506, 524, 527, 528, 542
Asya-Afrika Ulusları Konferansı 506, 528
Atak, Alb. İsmail 206
Ataklı, Mucip 217, 226, 230, 232, 23
Atalay, Sırrı 314, 393
Atatürk 15, 21-23, 42, 64-66, 69, 72, 104, 109, 120, 142, 188, 190, 209, 220, 250, 251, 254, 260, 265, 271, 277, 281, 321, 326, 354, 369, 371, 390, 421, 434, 462, 465-467, 484, 488, 512, 513, 527, 536, 540
Atatürk Kanunu 467, 473
Atılhan, Cevat Rıfat 467
Avcıoğlu, Doğan 153, 272
Avrupa 21-23, 45, 77, 146, 172, 204, 252, 306, 322, 350, 364, 402, 407, 414, 417, 456, 457, 483, 485, 487, 500, 511, 523-527, 536, 544-546, 550, 552, 554
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 184, 400, 407, 536
Avrupa Konseyi 536
Avrupa Topluluğu 523, 524
Avunduk, Üzeyir 35, 44
Aybar, Mehmet Ali 14, 42, 241, 252, 258, 272, 282, 283, 293, 365, 397, 417, 441, 498, 530, 532
Aydemir, Talat 214, 223, 227, 228, 230, 232, 234, 237, 244, 266, 274
Aydın(lar) 15, 22, 23, 28, 35, 51, 67-69, 71, 76, 77, 81, 87, 90, 95, 98, 132, 139, 149, 151, 153, 201, 235, 237, 242, 246, 250, 256, 264, 272, 273, 277, 282, 283, 284, 288, 291, 293, 300, 311, 314, 317, 323, 325, 353, 355, 359, 362, 369, 377, 382, 389, 395, 397, 402, 407, 408, 417, 435, 459, 468, 474, 478, 491, 513, 514, 516, 517, 530, 531, 556
Aydınlar Ocağı 491
Aydınlık 361
Ayniyat Vergisi 24
Aytaş, Gen. Mehmet Ali 289
Aytekin, Alb. M. Emin 225

Baban, Cihat 103, 314
Bağdat Paktı 148, 505-507
Bağımsız Demokratlar 49
Bağımsızlar 38, 230, 238, 268, 274, 276, 304, 337, 428, 429, 488

Balıkesir 71, 91, 110
Bandung Konferansı 506, 507, 513, 528
Banguoğlu, Tahsin 51, 316, 321
Barlas, Cemil Sait 49, 136, 137, 146, 275
Barlas, Mehmet 317
Basın Kanunu 75, 80, 119, 126
Başar, Ahmet Hamdi 108
Başgil, Prof. Dr. Ali Fuad 226, 290
Başman, Avni 107, 467
Batu, Hamit 523, 527
Batur, Enver Sırrı 306
Batur, Gen. Muhsin 258, 259, 262, 445
Bayar, Celâl 14, 29, 30, 32, 41-44, 48, 50, 56, 59, 65, 69, 70, 78, 97, 98, 104-106, 108, 111, 118, 119, 121, 124, 131, 132, 157, 169, 179, 190, 192, 194-196, 198, 200, 201, 231, 232, 234, 249, 287, 290, 293, 294, 304, 326, 426-428, 471, 500, 503
Baykal, Deniz 440
Baykurt, Fakir 362, 364, 482
Bayur, Hikmet 14, 25, 72, 73, 465, 467, 469, 500
Belen, Gen. Fahri 107, 122, 165
Belger, Dr. Nihat Reşat 107, 500
Ben-Bella, Ahmet 528
Benderlioğlu, Atıf 130
Bilgehan, Cihat 307
Bilgiç, Sadettin 247, 290, 291, 294, 297, 298, 302, 428
Bingöl 450, 495
Birgi, Muharrem Nuri 545
Birinci Cumhuriyet 101, 236
Bizim Ev 304
Boran, Behice 251, 286, 441
Boyacıgiller, Abdurrahman 116
Bozbeyli, Ferruh 307, 309, 400, 401, 409, 423, 426, 428, 432
Bölükbaşı, Osman 149, 150, 245, 246, 278
Brown, Amr. Charles 509
Budakoğlu, Esat 97

Bulutoğlu, Kenan 344
Bumedyen, Hayri 528
Burçak, Rıfkı Salim 14, 110
Burjuvazi 149, 172, 173, 216, 344, 351, 402, 417, 479, 481, 487, 542
Bursa 107, 282, 283, 313
Bürokrasi 28, 31-33, 37, 41 46, 54, 58, 63, 81, 90, 92, 102, 106, 112-115, 131, 133, 151, 153, 154, 159, 161, 164, 165, 168, 173, 247, 324, 328, 334-336, 375, 402, 408, 412, 433, 443, 444, 463, 483, 487
Büyük Doğu 64, 466

Cebesoy, Ali Fuad 104, 105
Cem, İsmail 309, 416, 433, 481
Cenevre 421, 549
CENTO 512, 520, 539, 550, 551
Cezayir 513, 527, 528
Churchill, Winston 504
Coca-Cola 303
Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) 374, 384, 395, 397, 410, 426, 427, 429, 443
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 222, 230, 238, 243, 268, 274, 305, 337, 534, 535
Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) 74, 86, 87, 149, 152, 153, 471, 472
Cumhuriyetçi Parti (CP) 395

Çağlar, Behçet Kemal 51, 467
Çağlayangil, İhsan Sabri 548
Çakmak, Ahmet 434
Çakmak, Mareşal Fevzi23, 42, 43, 188, 195
Çam, Prof. Esat 400
Çarşaf 64, 465, 476, 477
Çelebi, Emanullah 217
Çelikbaş, Fethi 76, 119, 467
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 174
Çilingiroğlu, Ayhan 357
Çin Halk Cumhuriyeti 523, 538

Dağdaş, Bahri 372
Daily Mail 34
Dallı, Ahmet 297
Darbe(ler) 100, 156, 192, 195, 200, 203, 206-209, 213-219, 222, 223, 227, 228, 231-235, 244, 274, 280, 289, 293, 311, 327, 403, 420, 444, 453, 490, 512, 519, 532, 540, 550, 555
Dawn (Karaçi) 467
Değmer, Şefik Hüsnü 51
Demirağ, Nuri 29, 158
Demirel, Süleyman14, 223, 239, 240-260, 278-285, 289-311, 325-327, 343, 348-358, 366, 368, 370-383, 388, 394-409, 415, 417, 424-433, 436-439, 444-448, 452-460, 465, 479, 480, 484, 487-489, 492, 496, 500, 525, 631, 532, 534, 55, 537, 540-542, 545-555
Demirel, Yahya 437
Demokrat Parti (DP) 24, 29-185, 188-194, 197-202, 204-213, 219-221, 227, 229, 244, 246, 249, 250, 255, 256, 286, 288-292, 294, 300, 301, 304, 309, 316, 322, 323, 325, 326, 329, 332, 35, 345, 472, 473
Demokratik Parti (DP) 250, 307, 309, 316, 322, 323, 351, 356, 364, 372, 376, 378, 394, 396, 397, 400, 401, 405, 406, 409-411, 416, 423, 426-428, 437, 447, 449, 437, 462
Derbil, Özer 357
Devalüasyon 182, 368, 458, 552
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)
Devletçi(lik) 18-20, 23, 30, 31, 35, 47, 141, 142, 158-162, 167, 169, 173, 314, 329, 335, 337
Devrim 361, 372
Dicleli, Vedat 137
Dikmen, Orhan 372, 373
Dinçer, Hasan 279, 364
DİSK 248, 440, 446, 455
Doğan, Avni 266
Doğramacı, Prof. Dr. İhsan 280
Doğu Anadolu 86, 128, 139, 141, 153, 264, 269, 270, 288, 430, 435, 494, 525
Dokuz Subay Olayı 199, 200, 204
Dulles, John Foster 504-506
Durum 361

Dünya Bankası 171, 357, 368
Düşünsel, Feridun Fikri 140

Ecevit, Bülent 13, 14, 70, 153, 204, 273, 314, 315, 318-328, 351, 364, 380-383, 388-394, 397-400, 402-414, 416-461, 481, 486, 489, 491, 494-496, 539, 640, 542-553
Eczacıbaşı, Nejat 329, 372, 478
Eden, Anthony 518
Edirne 316
Ege 94, 111, 153, 177, 324, 419, 420, 431, 445, 454, 455, 549, 554
Eisenhower Doktrini 507, 508
El-Ahram 532
Elazığ 423, 437, 492
Elisabeth II, Kraliçe 370
Elrom, Ephraim 362, 363
Emre, Süleyman Arif 395
Enflasyon 25, 70, 79, 84-86, 91, 94, 101, 119, 149, 152, 154, 177, 180, 182, 184, 197, 198, 252, 306, 329, 334, 336, 349, 350, 365, 366, 374, 386, 399, 426, 431, 437, 455, 456, 459, 515, 553
Enosis81, 517, 519, 532-534
Enver Paşa 195
Erbakan, Necmettin 306, 395, 401, 408-411, 417-419, 422, 423, 437, 443, 444, 454, 459, 460, 487-493, 496, 545
Erdelhun, Gen. Rüştü 206
Erder, Nejat 273
Erem, Prof. Dr. Faruk 385
Eren, Nuri 179
Erer, Tekin 100
Erez, Mesut 371
Ergin, Naci Sait 357, 373
Ergin, Prof. Dr. Feridun 76, 400
Ergin, Şemi 88, 89, 122, 129, 130, 201
Erim, Nihat 36, 40, 41, 43, 45, 49, 51, 61, 136, 139, 147, 191, 242, 327, 328, 356-359, 362-378, 387-390, 416, 455, 536-538
Erkanlı, Orhan 187, 208, 213-215, 221, 231

Erkin, Feridun Cemal 525
Erkmen, Hayrettin 126, 460, 496
Eroğan, Kadri 301
Ertem, İlhami 358, 485
Esen, Bülent Nuri 362
Esin, Seyfullah 14
Ete, Prof. Dr. Muhlis 162-164, 166
Evren, Kenan 453, 454, 460, 554
Eyüboğlu, Orhan 404, 423, 440
Eyüp Han 526, 527
Ezan 463, 464, 471, 473, 475, 476

Faik, Bedi i 392
Faruk, Kral 513
Faşi(stler)izm ve neo-faşi(stler)izm 21, 47, 252, 260, 399, 432, 433, 436, 441, 445, 446, 448, 449, 484, 491, 494
Faysal, Kral 509
Fenik, Mümtaz Faik 467
Fens, Alb. 156
Fes 64, 465
Feyzioğlu, Prof. Dr. Turhan 14, 77, 151, 153, 215, 242, 250, 313, 314, 319, 321-323, 358, 374, 381, 394, 395, 409, 427, 449, 534, 545, 549
Frankfurter Allgemeine Zeitung 310, 544
Fransa 242, 315, 360, 459, 501, 503, 531
Fransız Devrimi 130

Gaulle, Gen. Charles de 92, 233, 459, 527, 531
Gaziantep 87, 88
Gedik, Namık 82, 120, 126, 294
Genç Kemalist Türk Cumhuriyeti Ordusu 233
Gerede Olayı 434-437
Giritlioğlu, Fahir 312
Göğüş, Ali İhsan 153, 316
Grev(ler) 67, 152, 154, 236, 254, 257, 264, 273, 305, 349, 362, 381, 414

Grivas, Gen. Georgios 533, 534
Gromyko, Andrei 525
Guardian Weekly 385, 539
Gülek, Kasım 14, 50, 73, 139, 141, 146, 147, 156, 312, 319, 471, 485
Güley, Ferda 270, 473
Gümüşpala, Gen. Ragıp 238, 264, 288, 289
Günaltay, Şemsettin 50, 51, 110, 139, 140, 142, 145, 194, 463
Güneş, Prof. Dr. Turan 14, 76, 422
Güneydoğu Anadolu 341, 435, 448, 451, 452, 471
Güresin, Ecvet 140, 481
Gürler, Gen. Faruk 355, 383, 396
Gürsan, İhsan 349, 350
Gürsel, Gen. Cemal 203, 205, 208, 209, 212-219, 224-226, 229, 233, 242, 244, 245, 263, 268, 275, 278-280, 282, 333, 476, 477, 513, 514, 521, 526
Gürsoy, Nilüfer 294
Güven Partisi 250, 323, 324, 377, 396, 397, 401, 424, 447, 449, 534
Güventürk, Faruk 201
Güzel İstanbul meselesi 418

Halefoğlu, Vahit 527
Halkçı 148
Halkçılık 18, 20, 30, 31, 34, 76, 390, 402
Handley, William 310
Harmel Raporu 526
Harris, George 280, 498, 538
Haşhaş sorunu 412, 416, 417, 536-539, 542
Hershlag185, 341
Heuss, Başkan Theodor
Hilâfet(çi) 16, 301, 484
Hindistan 506, 528, 536, 551
Hutbeler 477
Hürriyet 57, 193, 552
Hürriyet Partisi 82, 84, 85, 92, 125, 126, 128, 150-152, 154, 155, 288, 472
Hürriyet ve Anayasa Bayramı 229

Irak 91, 123, 204, 231, 503-506, 508, 513, 532, 554
Irmak, Sadi 424, 425, 540, 541
Iskat Kanunu 125

İç Anadolu 341
İkili anlaşmalar 204, 509, 512, 531
İkinci Cumhuriyet 156, 235, 236, 252, 306, 311, 365
İkinci Dünya Savaşı 15, 20, 26, 181, 188, 491, 499
İlahiyat Fakültesi 485
İleri, Tevfik 90, 107, 122, 189, 468
İmam-Hatip okulları 443, 484, 485, 490
İngiltere 11, 77, 242, 315, 323, 420, 500, 501, 503, 504, 507, 519, 520, 540, 550
İnkılâp Partisi 287
İnkılâpçılık 18, 20, 47
İnönü, İsmet 15, 22-24, 30, 32, 39, 41, 43, 44-46, 48, 54, 57-63, 69-71, 74, 81-83, 91, 94, 97, 99, 102, 104, 125, 136, 138-156, 188-192, 195, 205, 207, 212, 227, 229-234, 238, 240, 248, 254, 255, 263, 265-268, 270, 271, 274-280, 293, 311, 312, 314, 316-329, 336, 349, 355-358, 364, 377, 388-393, 403, 408, 474, 483, 484, 510, 514, 520-522, 524, 534, 540
İpekçi, Abdi 245, 251, 450
İran 454, 458, 476, 495, 496, 504, 526, 528, 546, 550, 552-554
İrtica 64-66, 71, 134, 236, 318, 466, 468, 469, 483, 495
İslâm(cı) 16, 47, 50, 51, 64, 72, 93, 220, 241, 300, 395, 396, 407, 408, 422, 460-467, 470-496, 527, 542, 547, 548
İslamiyet 64
İspat hakkı 119, 121, 124, 126
İsrail 362, 503, 504, 507, 532, 546, 549, 555
İşadamları 22-24, 34, 35, 39, 44, 90, 101, 132, 133, 151, 166, 168, 180, 189, 291, 305, 306, 333-336, 340, 346, 349, 369, 447, 548
İşçi(ler) 19, 22, 34, 35, 52, 62, 67, 152, 154, 176, 235, 237, 248, 252, 254, 257, 258, 264, 267, 269, 272, 283, 284, 295, 299, 303, 305, 320, 321, 346, 349, 351, 361, 362, 381, 382, 402, 414, 415, 430, 437, 446, 456, 457, 479, 483, 485
İtalya 21, 26, 360, 476, 516
İyriboz, Nihat 174

İzmir 42, 82, 90, 92, 94, 99, 107, 113, 119, 120, 203, 208, 234, 289, 361, 389, 391, 410, 493, 517

Japonya 26, 524
Johnson, Başkan Lyndon 248, 278, 522-524, 534
Jüpiter füzeleri 509, 516

Kahramanmaraş Katliamı 451, 495
Kalafat, Emin 86, 130
Kaldor, Nicholas 338
Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) 526, 527
Kanlı Pazar 486
Kapani, Osman 126
Kaplan, Kadri 535
Karaoğlan 403
Karaosmanoğlu, Atilla 273, 357, 362, 368, 372, 373, 379
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi 107, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 124, 150
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 271
Karpat, Kemal 39
Kars 128, 503
Kasım, Gen. Abdul Kerim 204
Kayseri 86, 97, 231, 240, 280, 293, 451
Keban Barajı 423, 525
Kemal, Yaşar 175, 177, 178, 362
Kemalizm-Kemalist 16-18, 22, 23, 25, 26, 30, 50, 51, 65, 93, 141, 142, 173, 232, 236, 264, 298, 313, 321, 326, 379, 407, 408, 461, 462, 464-468, 470, 474, 477, 481, 536
Kennedy, Başkan J.F. 238, 516
Kentli, Dr. Mustafa 42, 49
Kerwin, Robert 165
Kıbrıs 81, 85, 86, 120, 148, 238, 248, 253, 276, 277, 279, 283, 361, 419-422, 425-428, 430, 431, 439, 445, 556, 457, 517-524, 528, 529, 531-535, 540, 541, 546-550, 552
Kırca, Coşkun 153
Kırdar, Lütfi 141
Kırşehir 471

Kısakürek, Necip Fazıl 466, 468, 491
Kim 513
Kimche, David 506
Kissinger, Henry 421
Kitaplı, Doğan 370
Koç, Vehbi 35, 44, 96, 302, 306, 367, 372, 478
Koçaş, Sadi 360, 362
Komer, Robert 254
Komünizm-Komünist47, 52, 63, 71, 133, 146, 160, 165, 241, 242, 248-252, 282, 291, 313, 315, 316, 318, 320, 324, 379, 386, 403, 409, 415, 418, 427, 432, 434, 438, 445, 446, 450, 451, 455, 464, 470, 478-480, 482-484, 504, 507, 509
Komünizmle Mücadele Derneği 273, 468
Komünizmle Mücadele Komisyonu 273
Komünizmle Mücadele Metotları 348
Konya 64, 100, 127, 206, 313, 424, 460, 465, 487, 491, 492, 496
Koraltan, Refik 29, 30, 57, 122, 130, 131, 294
Kore 62, 96, 98, 196, 227, 499, 500
Korutürk, Amr. Fahri 383, 384, 396, 404, 409, 410, 423, 424, 428, 459
Kosygin, Alexei 525
Köksal, Alb. Osman 214, 217-219
Köprülü, Fuad 29, 30, 43, 46, 105, 119, 127, 190, 473, 497-499, 504
Köprülü, Orhan 127
Köylü Partisi 289
Köymen, Hulusi 107
Kruşçev, Nikita 509, 514, 516
Kubalı, Prof. Hüseyin Naili 90, 201, 211
Kubibay, Orhan 231
Kur'an 291, 464, 473, 476, 477, 480, 482, 483
Kur'an kursu 482, 484, 492
Kurbanoğlu, Muzaffer 129
Kurdaş, Kemal 280, 334
Kurtbek, Seyfi 14, 107, 191, 193-196, 293
Kurucu Meclis 214-220, 298, 311, 319, 340
Küba krizi 516

Küçük Amerika 77, 510
Küçük, Dr. Fazıl 519
Küfrevi, Kasım 128
Kürtler, Kürtçe 17, 128, 140, 379, 386, 435, 448, 452, 460

Lenin 250
Lewis, Bernard 27, 167
Libya 528, 542
Londra Anlaşması 519
Londra Konferansı 81
Lübnan 204, 503, 508, 527
Lüleci, Turgut 201

MacDonald, Ramsey 357
Macmillan, Harold 357
Madanoğlu, Gen. Cemal 203, 211, 213-215, 217-219, 289
Mahmut II 269
Makarios, Başpiskopos 85, 419, 519-521, 527, 528, 534, 540
Malatya 450, 476
Manisa 72, 99, 107, 119
Marksizm ve Varoluşçuluk 273
Marmara Bölgesi 111, 153, 177, 324, 471
Marshall Yardımı (Planı) 107, 160, 166, 167, 176, 498, 510
McGhee, George 170
MEDO (Ortadoğu Savunma Örgütü) 503-505, 507
Mekke 480
Melen, Ferit 146, 271, 357, 373, 377-380, 382, 384, 539
Menderes, Adnan29, 32, 34, 35, 40, 42, 43, 46, 50, 55-185, 192-206, 220-222, 230, 246, 280, 287, 289, 294, 295, 301, 330, 331, 340, 463-470, 473, 478, 483, 497, 499, 500, 505-519
Menderes, Ethem 89, 108, 206
Menderes, Yüksel 294
Menteş, Halim 135, 230
Mıgırdıç Selefyan 292

Mısır 148, 503-507, 513, 529, 532, 547, 549
Millet Partisi 49, 50, 53, 72-74, 101, 243, 245, 305, 324, 401, 465, 467-471, 500
Milli Birliği ve Huzuru Bozmayı Amaçlayan Belli Faaliyetleri Önleme Kanunu 267
Milli Birlik Grubu (MBG) 239, 244, 249, 294
Milli Birlik Komitesi (MBK) 207, 208-228, 235, 269, 287-289, 311, 333, 340, 424, 475-478, 513, 519
Milli Birlik Partisi 287
Milli Devrim Ordusu 230
Milli Güven Partisi (MGP) 351, 356, 364, 378, 394, 395
Milli Güvenlik Kurulu 228, 232, 254, 257-259, 261, 361
Milli İrade 55, 58, 60, 67-69, 76, 86, 112, 113, 245, 246, 281, 326, 400, 499
Milli Kalkınma Partisi 29, 30, 158
Milli Koruma Kanunu 24, 26, 84, 92, 101, 154, 183, 330
Milli Kurtuluş Komitesi 248
Milli Nizam Partisi (MNP) 356, 394, 395, 408, 488, 489
Milli Selamet Partisi (MSP) 395-397, 405-411, 415, 418, 422, 423, 426, 427, 429, 436, 437, 442, 443, 447, 460, 488-496, 539, 548
Milliyetçi Cephe 125-437, 441, 442, 445, 447, 456, 491, 493, 540, 542, 5545, 546, 549
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 305, 356, 364, 394, 397, 426, 427, 429, 433, 434, 443, 446, 447, 450, 491, 493, 495
MİT 237
Morrison, Herbert 501
Morrison-Knudsen 292
Moskova 73, 251, 315, 480, 502, 503, 506, 509, 514, 523-525, 536, 542, 545, 546, 548, 550
Mumcuoğlu, Hayri 477
Münir, Metin 421
Müstakil Grup 24, 25, 30, 33

Nadi, Nadir 46, 63, 64, 74, 114, 121, 128, 132, 139, 140, 168, 284, 300
Nakşibendi 490
Nasır 505, 507, 547
Nasuhioğlu, Rüknettin 126
NATO 52, 67, 114, 156, 195, 198, 205, 238, 248, 260, 374, 407, 431, 454, 487, 494,

496, 498-504, 508, 509, 512, 515-517, 520-526, 529, 530, 532, 534, 539, 541, 546, 548, 550, 551, 554, 555
Nehru 99, 513
New York Times 541
Nizam-ı Cedid 195
Norveç 242, 315
Nurcular, Nurculuk 277, 318, 468, 473, 483, 484, 488, 490
Nursi, Saidi 468, 483

Obüz, Muharrem 127
OEEC 511
Okyar, Osman 153
Olcay, Osman 536
Omurtak, Gen. Salih 190
Onar, Prof. Dr. Sıddık Sami 208, 209
Onat, Arif 201
Onat, Burhanettin 122
Onbirler 373, 374
Ondokuzlar 123
Ondörtler 125, 216, 217, 221, 224, 231, 234, 315
Onursal, Rauf 121
Oral, Cavit 49, 136, 142, 143
Oral, Hüda i 393
Orel, Şinasi 357
Ortadoğu 45, 482, 500, 501, 503-510, 513, 524, 532, 542
Ortak Pazar 345, 367, 368, 407, 487, 511, 536, 544
Osma, Şinasi 289
Osmanağaoglu, Behçet 400
Otuzbeşler 45
OYAK 247, 347, 248, 357

Öğrenci(ler) 71, 77, 81, 98-100, 205, 206, 228, 232, 234, 250, 252-254, 257, 261, 272, 305, 311, 351, 360, 365, 385, 407, 408, 411, 414, 426, 445, 466, 484, 485, 499
Öktem, Necmi 230

Önder, Cevat 297, 298, 401
Öner, Kenan 48
Önger, Raif 368, 369
Önsel, Vural 433
Öymen, Altan 386
Özal, Rüştü 127
Özal, Turgut 458, 495
Özalp, Haydar 370
Özdilek, Gen. Fahri 203, 205, 213, 214
Özgür Subaylar Komitesi 248
Özsan, Nuri 106
Öztürk, Seyfi 433
Özyörük, Halil 108, 112, 115

Pakistan 204, 476, 483, 504, 526, 528, 550, 551
Peker, Recep 21, 39-46, 57, 161, 169
Pepsi-Cola 303
Petrol Kanunu 74, 171, 413
Pilavoğlu, Kemal 467
Podgorny, Nicola i 377, 525
Polaris 516, 529
Polatkan, Hasan 100, 106-109, 124, 125, 220, 294
Proleter Devrimci Aydınlık 361

Randall, Clarence 171
Rhee, Syngman 96, 98
Risale-i Nur 483
Risale-i Nur Enstitüsü 485
Romanya 546
Rusk, Dean 253

Sabancı 302, 445
Sadak, Necmettin 28, 39, 45, 51, 136, 137, 141, 159
Saka, Hasan 46, 49, 50, 501

Sampson, Nikos 421
Sancak 433
Sancar, Gen. Semih 434
Sancar, İlhami 237, 515
Sarol, Mükerrem 14, 44, 70, 78, 83, 109, 122-124, 189, 190
Sarper, Selim 512
Satır, Kemal 136, 271, 275, 313, 314, 328, 389, 391-397
Savcı, Bahri 362
Sebilürreşat 64, 466
Seçim Kanunu (Kanunları) 50, 52, 53, 80, 158, 219, 249, 283, 300, 306, 335
Sekizler 321
Selanik 120
Selçuk, İlhan 361, 486
Selim II 195
Serbest Cumhuriyet Fırkası 17, 56
Sertel, Sabiha 30, 498
Sertel, Zekeriya 30, 498
Seyhan, Dündar 214, 224, 225, 230
Sezgin, İsmet 433, 460
Silahlı Kuvvetler Birliği 217, 218, 227-230, 244, 259, 262, 265
Sisco, Joseph 421
Sivas 16, 43, 141, 450, 494
Soğuk Savaş 52, 454, 502, 503, 506, 509
Son Havadis 415
Sosyal Adalet 527
Sosyal adalet 92, 155, 176, 236, 240, 252, 313, 314, 333, 334, 336, 349, 351, 360, 367, 406, 412, 414
Sosyalist Kültür Dernekleri 273
Sosyalist Parti 441
Sosyalizm 77, 146, 241, 252, 272, 313, 321, 322, 365, 387, 394, 396
Sovyetler Birliği 85, 86, 278, 350, 454, 497, 498, 501, 502, 505, 506, 508, 516, 517, 523, 525, 526, 536, 546, 548, 550-553
Soysal, İlhami 486
Soysal, İsmail 528

Soysal, Prof. Dr. Mümtaz 324, 325, 362, 382
Sönmez, Atilla 399
Stalin 26, 52, 502, 525
Sudan 204
Sulzberger, Cyrus 510
Sunay, Gen. Cevdet 203, 217-221, 223, 224, 227-229, 233, 235, 239, 240, 244-250, 252, 254, 257, 259, 261, 277, 291, 292, 301, 308-310, 356, 370, 376-378, 382, 383, 387, 396
Suriye 85, 86, 231, 503, 505, 508
Suudi Arabistan 483, 503, 542, 547, 548, 552
Sükan, Prof. Faruk 449, 549
Sümer, Nurullah 51
Sümerbank 166, 168, 254
Süveyş krizi 503, 504, 507

Tacan, Gen. Necati 202, 203
Tağmaç, Gen. Memduh 234, 255, 261, 262, 360, 370
Tahkikat Encümeni 97, 99, 100, 102, 290
Talu, Naim 374, 384, 405, 410, 428
Tan 30
Tanin 312
Tansel, Gen. İrfan 218, 219, 230, 266
Tarım reformu 295, 309, 372, 380, 478
Taşkent, Kazım 35, 119, 181, 302
Tayvan 320
Tedbirler Kanunu 279
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17
Tercüman 415
Thalmayer, John 320
The Economist 179, 269, 299, 455, 458, 525, 527
Thornburg, Max 160
Tınaztepe, Gen. 191
Ticani(ler) 466, 483
Timisi, Mustafa 397

Tinbergen, Jan 331
Toker, Metin 129, 151, 473
Topaloğlu, Ahmet 310
Topaloğlu, İhsan 357, 369
Topkapı Olayı 435
Toplum polisi 250, 449, 486
Toprak Kanunu 174, 178
Toprak reformu 17, 23, 26-28, 47, 138, 173, 176, 270, 277, 281, 284, 295, 313, 314, 316, 320, 340-343, 368, 369, 372, 379, 385, 413, 489
Topuz, Ali 440
Torun, Osman Nuri 273
TRT 306, 416, 433
Truman Doktrini 52, 497, 498, 510
Tulga, Gen. Refik 334, 476
Tulga, Gen. Süleyman 218, 219
Tunaya, Prof. Dr. Tarık Zafer 14, 362, 440
Tunç, Halil 361
Tural, Gen. Cemal 201, 202, 217, 219, 225, 244, 248, 251, 255, 484, 533
Turan, Prof. Dr. Osman 301, 302, 484
Turgut, Mehmet 250
Türk Devrim Ocakları 467
Türk-Amerikan Yardım Anlaşması 45
Türkeş, Alb. Alparslan 14, 189, 207, 213-215, 231, 244, 305, 311, 394, 409, 415, 433, 444, 446, 448, 475, 491, 534, 545
Türk-İslâm sentezi 491, 494
TÜRK-İŞ 248, 283, 361, 364, 390
Türkiye Birlik Partisi (TBP) 304, 397, 401, 441, 446, 447, 494
Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Fedr. 303
Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu 360
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 237, 241-243, 247, 249, 251, 256, 271, 272, 282-284, 312, 329, 351, 365, 386, 387, 395-397, 403, 417, 441, 446, 484, 529-532, 535, 536
Türkiye Milliyetçiler Derneği 468
Türkiye Öğre. Send. (TÖS) 364, 482
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 166, 171

Türkiye Solu 361
Türkiye Sosyalist İşçi Köylü Partisi 52
Türkiye Sosyalist İşçi Partisi 387, 441
Türün, Gen. Faik 438, 445
TÜSİAD 439, 447, 458, 545, 548, 555

Ulay, Gen. Sıtkı 203, 213, 214, 217, 289
Ulus 57, 171, 269, 319, 326, 329
Uluslararası İmar ve Kalkınma Bank. 166, 179
Uluslararası Kalkınma Ajansı (UKA) 296
Uluslararası Para Fonu (IMF) 184, 280, 457, 458, 552, 553
Ustaoğlu, Hasan Fehmi 468
Uşak olayı 94
Uz, Dr. Behçet 147

Ülgenalp, Gen. Refet 484
Ülgener, Sabri 180
Ülkü ve Kültür Birliği 475
Ülman, Haluk 328
Üniversiteler Kanunu 73, 385
Ürdün 503
Ürgüplü, Suat Hayri 240, 242, 280, 283, 343, 377-379, 525, 528, 537
Üstündağ, Dr. Ekrem Hayri 107, 121

Vali, Ferenc 503
Vance, Cyrus 534, 549
Varlık vergisi 24
Vatan Cephesi 92, 93, 132, 426, 474
Velibeşe, Zühtü 106
Vicdan Özgürlüğünü Koruma Kanunu 73, 468

Wilson, Harold 420

Yabancı Sermayeyi Teşfik Kanunu 74, 169-172
Yahya Han Formülü 258
Yalçın, Aydın 14, 297, 310
Yalçın, Hüseyin Cahit 30, 498
Yalçıntaş, Prof. Dr. Nevzat 433
Yalman, Ahmet Emin 14, 30, 71, 76, 105, 109, 136, 468
Yamut, Gen. Nuri 193, 196
Yardımcı, Celâl 14, 97, 200
Yassıada mahkemeleri 220
Yaylacılar 129, 130
Yeni Ortam 401
Yeni Türkiye Partisi (YTP) 222, 229, 238, 243, 268-270, 274, 276, 288, 337
Yeniden Milli Mücadele 361
Yetmişaltılar 321
Yön 272, 273
Yunanistan 81, 100, 238, 276, 309, 420, 421, 431, 454, 455, 501, 509, 517-521, 532, 533, 540, 541, 544, 549, 550, 551, 554, 555
Yüksek İslâm Enstitüsü 477

Zafer 467, 505, 518
Zeren, Macit 240
Zeytinoğlu, Kemal 107, 194
Zonguldak 116, 361
Zorlu, Fatin Rüştü 99, 109, 124, 125, 205, 220, 505, 513
Zorlu, Rıfkı 505
Zürih Antlaşması 420

Feroz Ahmad

Demokrasi Sürecinde TÜRKİYE

(1945-1980)

"Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine göre bir çok özellikleri de vardır. Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmağa mecburdur."

İsmet İnönü, Kasım 1945 Büyük Millet Meclisi'nin yeni dönem açış konuşması.

Feroz Ahmad'dan yakın tarihimizin çok önemli ve büyüleyici döneminin incelendiği en kapsamlı çalışma.

35 yıllık süreç, 10 yıllık dilimler içerisinde incelenirken, bu dönemin kronolojisin yanı sıra, bugünü açıklamaya yönelik değerlendirmeleri de bulacaksınız.

Feroz Ahmad, Boston Massachussetts Üniversitesi.

TARİH

ISBN 975-7638-07-2
9 789757 638070

YAYIN İSTİKLAL CADDESİ BÜYÜKPARMAKKAPI SOKAK NO:3 BEYOĞLU / İSTANBUL